KISZOMBOR TÖRTÉNETE

II.

KISZOMBOR TÖRTÉNETE II.

KISZOMBOR TÖRTÉNETE

II.

KISZOMBOR 2008

A MONOGRÁFIA SZERZŐI

Acsay Tamás, Badicsné Szikszai Zsuzsanna, Börcsökné Balázs Márta, Fischl Klára, Gilicze János, G. Vizi Márta, Halmágyi Pál, Illyés Szabolcs, Kókai Sándor, Kürti Béla, Marjanucz László, Marosvári Attila, Orbán Imre, Pap Ádám, Rozsnyai János, Sipos György, Szegfű László, Tóth Ferenc

AZ ADATGYŰJTÉSBEN KÖZREMŰKÖDÖTT

Baróczi Éva, Budainé Keczer Csilla, Rácz Géza

SZERKESZTETTE

Marosvári Attila

ISBN 978 963 06 2794 8 ö (Összkiadás)
ISBN 978 963 06 2796 2 (II. kötet)

© Kiszombor Község Önkormányzata és a szerzők, 2008

Kiadja Kiszombor Község Önkormányzati Képviselő-testülete
Felelős kiadó Szegvári Ernőné polgármester
Borítóterv Szalma Viktória
Címlapfotó Börcsök Anikó
Nyomdai munkák Innovariant Nyomdaipari Kft. Szeged

A ZOMBORI RÓNAY CSALÁD

A CSALÁD EREDETE

A Rónay család származásával és történetével először az 1880-as évek közepétől Rónay Jenő kezdett el behatóbban foglalkozni. Ő magyar, német és osztrák levéltárosokat, családtörténészeket kért föl kutatásra. Később Rónay Mihály, majd Jenő fia, Gyula személyesen és megbízottak által folytattak, folytattattak feltáró munkát. Idősebb, majd ifjabb Rónay Elemér, akik a család krónikáját összeállították, szintén kutattak levéltárakban és alapvető forrásokat tártak föl. A hivatásos kutatók közül többen egymásnak homlokegyenest ellentmondó következtetésekre jutottak. Egy dolog jelentett alapvető problémát és kérdést, ki volt a Magyarországra került Franz Gaspar Johann Jakob Oexel[1] fölmenője, és melyik ágból származott, így hívták-e, illetve össze lehet-e kötni őt az Oexel família külhonban maradt bárói vagy grófi ágával?

Dr. Johann Witting bécsi ügyvéd és neves családkutató 1906-ban valószínűsítette, hogy a tehetős és a kevésbé tehetős ágak talán egy tőről fakadtak. Véleménye szerint azonban a Rónayak őse nem Bajorországból és nem az előkelő ágból, hanem az ausztriai Kirchbergből származott, Johann Karl Oexeltől, aki ott, mint gondnok (gazdatiszt) szolgált. Ezt a megállapítást a család nem fogadta el. Újabb megbízás alapján most már dr. Rübsam, a regensburgi herceg Thurn und Taxis család vezető levéltárosa több okiratot gyűjtött össze különböző, főleg a hercegi és más családi levéltárakból, amelyek alapján aztán összeállította a családfát, és a leszármazási rendet. Ő már bizonyítottnak találta a tehetős ággal való egyenes ági kapcsolatot. Ekkor az okmányokat a megbízók még nem hitelesíttették. Ezt a hiányt Rónay Gyula csak 1928. okt. 4-én tudta a müncheni Állami Főlevéltárral pótoltatni. A hitelesítésen kívül elviekben arra is följogosítást nyertek, hogy használhassák az eredeti nevüket (Oexel), címerüket, és a bárói (Freiherr) titulusukat, valamint a friedenbergi előnevüket.

Magyarországon két ízben (1928, 1941) próbálták honosíttatni rangjukat, illetve elismertetni jogosítványaikat. Erre azonban akkor csak a Belügyminisztérium adhatott ki engedélyt, a szakhatóságok véleményének figyelembevétele alapján. A belügyminiszter szakértője, az Országos Levéltár munkatársa a benyújtott okmányokat nem találta elegendőeknek, azok ellen kifogásokat emelt. Az egyik érv szerint a magyar közjog csak akkor engedélyezhette a külföldi nemesség és rang elismerését és annak magyar nemességre való átváltoztatását, ha azt a magyar király adományként megengedte. A kérelmek benyújtása idején nem volt király, a kormányzó pedig nem rendelkezett ilyen jogosítványokkal. A másik nyomós érv szerint hitelesen nem bizonyították a betelepülő és a bajornémet ág közötti leszármazási kapcsot a később pótlólag beszerzett és becsatolt újabb iratok dacára. Félve az elutasítástól, mindkét esetben a kérelmeket a család visszavonta.[2]

---

[1] A család nevét az évszázadok során többféle módon írták, előfordult Oexel, Oexle, Ochsel, Öexel, Exle, Exl stb. alakban, attól függően, hogy a Német-Római Birodalom mely részén éltek. A név jelentése hozzávetőlegesen: ökör. Nevüket 1846-ban változtatták Rónayra.

[2] A felmerült jelentős kétségek ellenére a továbbiakban a család, illetve dr. Rübsam adatait használtuk, valamint az idős és ifj. Rónay Elemér által összeállított családi krónika (RCSK) adatait. A források összevetése, pontosí-

A családi feljegyzések és egyes kutatások szerint, a família első ismert őse Heinrich der Oexel, aki a salzburgi nemesek sorában harcolt Szép Fülöp francia király seregében, és részt vett a Bajor Lajos elleni 1322. szept. 28-án vívott Mühldorf-Ampfingen-i csatában. Ebben a küzdelemben elesett ugyan, de a harc előtt a király több társával együtt lovaggá ütötte. Címerében arany mezőben vörös ökörfejet nyakkal viselt. A család idővel több ágra szakadt. Feltűntek a Német-Római Birodalom különböző részein. A XIV-XVI. században birtokolták részben vagy egészben, hosszabb vagy rövidebb ideig Ochsenhausent, Friedenberget, Göppingent és Vlamhofot. Ezek a helységek részben a Bajor hercegség, majd királyság, részben a Salzburgi érsekség és Württenberg területén feküdtek.

A család egyik ága a XVII. században bárói, másik ága a XVIII. században grófi rangot nyert friedenbergi előnévvel.[3] Heinrich der Oexel egyenes ági leszármazottja Johann Jakob Oexel (1620-1695) katonai és diplomáciai szolgálat után – Nürnberg központtal – Nürnberg, München és Regensburg postamestere lett. Erre a feladatra csak tehetős személy vállalkozhatott, hiszen postaállomásokat, lovakat, postakocsikat, szállás-helyeket, kiszolgáló személyzetet stb. kellett fönntartania. Természetesen ez az állás megfelelő jövedelmet, bevételt jelentett számára. Johann Jakob Oexel 1678. máj. 7-én Friedenbergi előnevet és címerbővítést kapott. A bővített címer a következő: négyelt pajzs szívpajzzsal, amelyben az ősi címer, az arany mezőben fekete ökörfej a nyakkal látható. Az első és harmadik vörös mezőkben zöld síkon kiterjesztett szárnyú fehér galamb, csőrében a béke olajágával, a második és negyedik kék mezőkben arany szárnyú kék pegazus. A címerpajzs a császári kétfejű sason nyugszik. Sisakdísz: az ősi ökörfej a nyakkal növekvőben.[4]

Johann Jakob fia, Franz Ignaz Adam és Maria Rosina von Friedberg házasságából született a Magyarországra bevándorló Franz Gaspar Anton Johann Jakob 1677. aug. 15-én.[5] Apja 1694-ben elhunyt. Minden valószínűség szerint anyjával jött hazánkba, akinek feltehetően a komáromi élelmezési főbiztos, Friedberg Károly a rokona (bátyja?) lehetett. Más vélekedés szerint részt vett a török elleni hadjáratokban, és mint katona került Komáromba, ahol letelepedett és 1697. ápr. 23-án feleségül vette Kesl Annát, Kesl sörfőző mester özvegyét.[6] Házasságából több gyermek született, de a felnőtt kort csak egy fiú és egy lány élte meg. Néhány év elteltével a már saját házzal és sörgyárral rendelkező Jakab magyar nemességért folyamodott. A címeres nemeslevelet Oexel Jakabnak,[7] valamint gyermekeinek, József Ignácnak és Mária Rózának III. Károly király 1714. máj. 10-én írta alá Laxemburgban. A következő címer-adományban részesültek: kék mezőben, zöld pázsiton ragadozásra kész kétfarkú arany oroszlán. Sisakdísz: repülni készülő kiterjesztett szárnyú fehér galamb, csőrében három arany búzakalászt tart. Takarók: vörös-ezüst, kék-arany.[8] Felesége, Anna azért maradt ki az armálisból, mert a Komáromban dühöngő kolerajárványban már 1710 októberében elhunyt.

---

tása azok részletezése és az újabb kutatások eredményeinek közlése meghaladja e munka kereteit. A Rónay család históriájának részletes bemutatását külön kötetben tervezzük.

[3] RCSK 4-10.

[4] Uo. 5-6. A bárói (Freiherr) rang adományozójának kilétével és idejével kapcsolatban az egyes családtagok is eltérően vélekedtek.

[5] Születési helyével kapcsolatban (Regensburg vagy Straubing) megoszlanak a vélemények. A nemesi oklevélben csak a Jakob név szerepel. A komáromi anyakönyvekben néhány esetben Johann Jakobként is előfordul.

[6] RCSK 11. szerint lányát.

[7] A címeres levélben Oexel Jakab neve Öexelként van írva!

[8] DARÓCZY 1923. 149., Királyi Könyvek 1714. Fol. 302-303.

Az Oexel (Rónay) család címere

Oexel Jakab felesége halála után másodszor is megnősült. Ebből a házasságból nem született gyermek. Második felesége Mária Magdolna, akinek családneve nem ismert, 1721. febr. 16-án elhalálozott. Néhány hónap múlva, júl. 29-én Oexel újra megnősült. Felesége Elisabet Hauer (von Hausin?). Gyermekeik közül csak két lány, Magdolna és Borbála érte meg a nagykorúságot. Jakab 1730. szept. 7-én Komáromban fejezte be földi pályafutását. Végrendelete szerint lányai 3000-3000 ezüst forintot örököltek, amihez azonban csak házasságkötésükkor juthattak. A sörház felét a feleség kapta. A sörgyárat 1733. jún. 16-án 9600 forintért eladták Komárom városának, és Vácra költöztek. Hauer Erzsébet 1750-ben végrendeletet készített és valószínű, hogy néhány hónap múlva elhunyt. Testamentumában szereplő ingó és ingatlan vagyona 20000 forintot tett ki. Lányaira 6000 forintot hagyott.[9]

Családi feljegyzések szerint Oexel Jakab fia, József Ignác Ádám Komáromban született 1702. nov. 16-án.[10] Állítólag a sörgyártás fortélyait apja gyárában tanulta meg, majd a kor szokásainak megfelelően vándorútra indult, így került Aradra, ahol aztán letelepedett. Komáromba nem tért vissza, apjával a kapcsolatot annak többszöri nősülései miatt szakította meg. Aradon házat, némi földet vásárolt, megnősült, felesége Edelspacher[11] (?) Cecília.

Oexel József 1726. febr. 1-jén szerződést kötött a Bánsági Kamarai Adminisztráció Temesvári Igazgatóságával. A kontraktus szerint évi 250 forintért Újaradon bérbe vette a bor- és húskimérést, valamint a vámszedési jogokat.[12] 1736-ban már évi 2600 forintért

[9] RCSK 11-15.

[10] Ezt a bejegyzést a komáromi kereszteltek anyakönyvében nem találtuk meg! Id. Rónay Elemér eleinte kétségesnek tartotta, hogy a komáromi József Ádám Ignác és az Aradon élő egy és ugyanaz a személy. A kamarai iratokban általában csak Józsefként szerepel, egyszer említik az Ádám nevet, az Ignác név egy esetben sem fordul elő. Később ezt Rónay Elemér bizonyítottnak találta. Magunk részéről a személyek azonosságával kapcsolatban osztjuk az aggályokat.

[11] Német eredetű család. Nemességüket 1714-ben királyi adományként Magyarországra is kiterjeszthették. 1725-ben Edelspacher Zsigmond 12908 forintért vegyes adományként megkapott tíz települést Arad és Csanád vármegyékben.

[12] MOL E. 303. Landes Administration in dem Banat Temesvar. (a továbbiakban LAT.) Rotulus 1271/1726.

bérelte az újpalánkai sör- és szeszgyárat.[13] Ez a gyár azonban felszerelésével együtt 1738-ban megsemmisült, amikor a török seregek Mehmed nagyvezér parancsnoksága alatt betörtek a bánsági határőrvidékre. Oexel József ekkor visszamenekült Aradra. 1741-ben tárgyalásokat kezdett a temesi adminisztrációval a nagyszentmiklósi sörfőzés átvétele ügyében. Előleges megállapodás után a végleges szerződéskötésre 1742. ápr. 24-én került sor, azzal a kötelezettséggel, hogy Oexel Józsefnek új gyárat kellett építenie. A bérlet hat évre szólt, melyet később többször meghosszabbítottak. A bérleti díjat az építési költségek miatt kezdetben alacsonyan, évi 180 forintban állapították meg.[14] A sör- és szeszgyártáshoz szükséges gabonát és fát a kincstári készletekből szerezhette be. József nem sokáig maradt Nagyszentmiklóson. A sörgyárat fiának, Mátyásnak adta át, ő Újaradon lakva folytatta sörfőző-iparát.[15] Egészen pontos anyakönyvi adatok hiányában feltételezhető, hogy Újaradon hunyt el 1763. febr. 24-én.

OEXEL MÁTYÁS, A BIRTOKSZERZŐ

Oexel Mátyás, Oexel József és Edelspacher Cecília harmadik gyermekeként 1729. febr. 23-án született Aradon. Tanulmányai befejeztével apja gyárában kitanulta a sörfőző mesterséget. 1748. máj. 19-én Szegeden, a palánki templomban vezette oltár elé Walbrunn Margitot, Walbrunn János György tekintélyes szegedi polgár, volt főbíró és Wildmann Magdolna lányát. Valószínű, hogy a nagyszentmiklósi üzemet házasságkötése után vette át, amelynek felújításához 1751-ben a temesi igazgatóságtól engedélyt kért, valamint egyúttal kérelmezte a bérleti idő meghosszabbítását. Az építkezési munkákhoz négyezer forint kölcsönt kellett felvennie. A munkálatok befejezése után a bérleti időt két évvel meghosszabbították a korábbi kedvezményes 180 forintos évi bérösszegért.[16] A sörgyártás mellett a csanádi kerületben bírta a kizárólagos szeszgyártás és -árusítás jogát.

Az előállításhoz szükséges nagymennyiségű gabona beszerzése sokszor gondot jelentett. Azt általában csak a kincstári magtárak készletéből lehetett beszerezni. Oexel Mátyás 1753-ban megalkudott ezer mérő gabonára 36 krajcár/mérő árban a tiszttartósággal, de az engedélyező igazgatóság azonban azt felsrófolta mérőnkénti 42 krajcárra.[17] 1755 végén újra szerződést kellett hosszabbítani. A csanádi tiszttartóság javasolta a temesi igazgatóságnak a kérelem teljesítését, de most már évi 450 forintos bérleti díj ellenében. Az engedély 1756 februárjában érkezett meg, amely szerint a bérletet 1759. dec. 31-ig meghosszabbították. A lejárat után újra kezdődött a kérelmezés, majd az alkudozás. Oexel Mátyás természetesen kedvezményekért folyamodott, kérte, hogy a bérösszeget szállítsák le. A kincstár nem engedett, a felhozott indokokat figyelmen kívül hagyta, sőt a bérösszeget állandóan emelte. Veszélybe került viszont a bor- és húskimérés bérlete, mert a kamara az esetleges árveréses kiadás lehetőségét fontolgatta. Végül hosszú huzavona után sikerült megállapodásra jutni. A sör- és szeszgyártásért évi hatszáz, a bor- és húskimérésért, valamint némi föld használatáért pedig évi 150 forintot kellett Oexelnek a to-

[13] Uo. 324/1736.
[14] Uo. 77/1742., 328/1746.
[15] RCSK 19-22.
[16] LAT. Rotulus No. 228.
[17] LAT. Rotulus. No. 4. Egy mérő: 62,53 liter.

vábbiakban fizetnie. Ez az összeg 1774-ben már kilencszáz forintra emelkedett, bár ebbe a bérbe beletartozott hatteleknyi föld bérlete is.[18]

Oexel Mátyás a főzési és kimérési jog mellett az 1770-es évektől Gruity Stoján állatkereskedővel együtt bérelte a keresztúri kincstári birtokot. Ezt a bérleményt 1775-ben meg akarta vásárolni, de ez nem sikerült. A kudarc után kérelmezte, hogy a birtokot egyedül bérelhesse, vagy legalább szüntessék meg az egyetemleges felelősségi kötelezettséget. A kincstár nem engedett, így újra Gruittyal volt kénytelen aláírni az új szerződést. Két év elteltével a bérlőtárs hibájából már 580 forintos bérhátralékba kerültek. 1777. júl. 28-án a felgyülemlett tartozások miatt végrehajtást rendeltek el ellenük. Oexel Mátyást kötelezték 580 forint lefizetésére, míg társától 33 lovat foglaltak le. Gruity továbbra sem fizetett rendesen, 1778-ban újból 1080 forintra rúgott a hátralék, amiért ezúttal ötven marha lefoglalására került sor. A bérleten elvileg dohánykertészetet kellett volna létesíteniük, ennek a kötelezettségnek azonban nem tettek eleget. Hosszas procedúra után elérték, hogy az előírás alól felmentést kaptak, de ezért cserébe a bérletükből kivettek 300 hold földet.[19]

ZOMBOR MEGSZERZÉSE

Mária Terézia királynő nevében és utasítására a Helytartótanács 1779. aug. 6-án leiratot intézett a magyarországi vármegyékhez. Ebben a rendeletben közölték a bánáti birtokok eladási tervét, valamint kizárták az esetleges török idők előtti vagy az alatti birtokosok visszaadási kérelmeinek jogi vagy bármilyen más úton történő teljesítését. A megyék hangos felzúdulása és tiltakozása ellenére a rendeletet nem vonták vissza. Az 1779-es év végére a Temesi Bánságban külön-külön uradalmakat alakítottak ki. Az egyes birtoktesteket határárkokkal különítették el egymástól, azzal a céllal, hogy így könnyebben eladhatók legyenek. A dél-magyarországi javakból vásárolni szándékozókat több kedvezménnyel kecsegtették. A vevők a birtokra adománylevelet és egyúttal magyar nemességet kaphattak. A megvásárolt jószág árának csak a felét kellett azonnal kifizetni, a másik felére tíz éves futamidőt állapítottak meg, kedvező évi 4 és ½ százalékos kamattal. A kedvezményekről a vármegyéket újra értesítették és érdeklődtek az esetleges vásárlási szándékról. A megyék ragaszkodtak korábbi elutasító álláspontjukhoz. Elfogadhatatlannak tartották az ősi nemesi javak ily módon történő, szerintük jogellenes elbirtoklását, elprédálását, és az ellen újólag tiltakoztak.

A tiltakozások dacára a kincstári jószágok első csoportjának árverezési időpontját 1781. aug. 1-jére tűzték ki. Az eladások eljárási módjait II. József még 1781. febr. 5-én jóváhagyta. A birtokeladási rendeletet 1781. ápr. 11-én hirdetmény formájában bécsi, pozsonyi, brünni, prágai, frankfurti, augsburgi, regensburgi, erlangeni és firenzei újságokban tették közzé. Név szerint felsorolták az eladásra kijelölt uradalmakat. A 30000 forint becsérték alatti javakra Temesváron, a nagyobb értékűekre pedig Bécsben lehetett licitálni. Az árverezésre kijelölt birtokok között szereplő Zombor kikiáltási árát 62504 forintban állapították meg.[20]

[18] RCSK 29-30.
[19] MOL Magyar Kancelláriai Levéltár (továbbiakban MK) Banatica. A 99. 1774. 834, 1015, 1775. 169, 371, 715, 1776. 122, 247, 1777. 156, 204, 270, 296, 456, 521, 579, 622, 790, 1778. 419, 579.
[20] SZENTKLÁRAY 1879. 368-379. és 404-412.

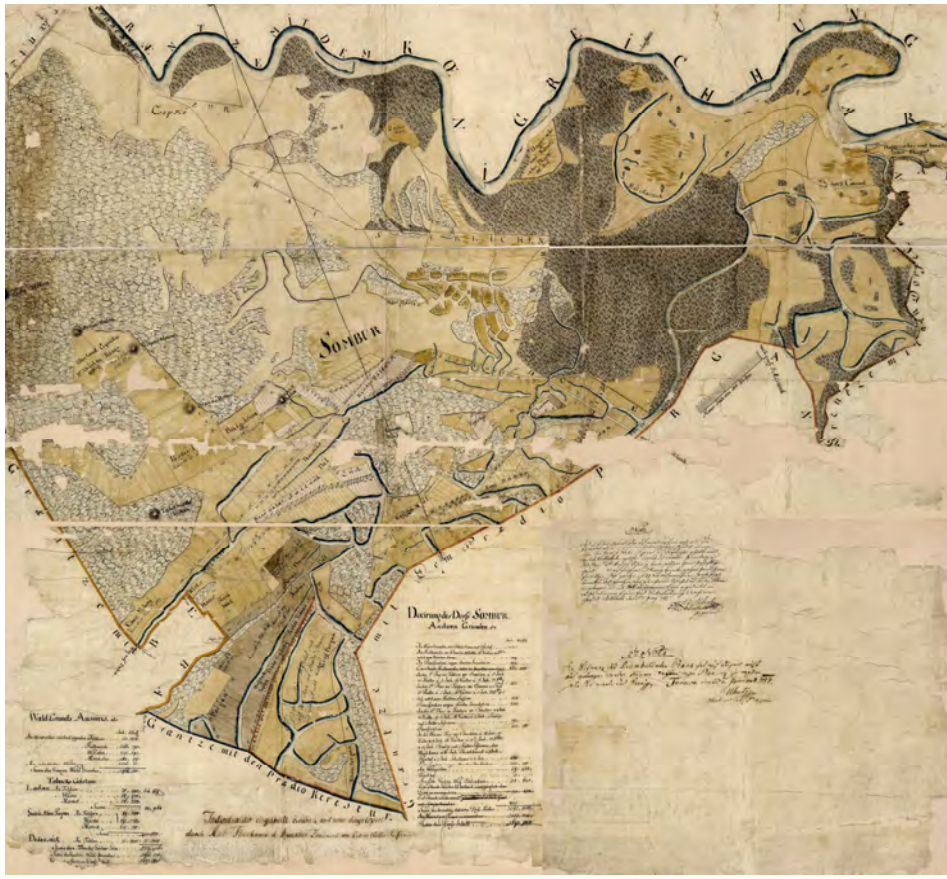

A zombori uradalom a Temesvári Kamarai Igazgatóság 1782-es térképén

A vármegyék zúgolódása ellenére az 1779-1781 közötti években a vásárolni akaró magánszemélyek kérvények tömegét adták be a kincstár bánsági osztályára. Zombort többen szerették volna megszerezni. Kérte Egyed János torontáli helyettes alispán, Wolfardt György Szeged város bírája, nemes Almásy Ignác jász-kun főkapitány és Semsey András Torontál megye alispánja közösen, Návay Antal Csanád megyei szolgabíró, Szlávy Pál királyi táblai bíró, Kocz Bernád és Malotobiczky János közösen, Szurkovics Miklós, valamint Szerviczky Márk.[21]

Az első árverést a kitűzött időben megtartották. A licitáción részt vettek a titokban kinevezett udvari ügynökök, így Bécsben Bujanovics Károly kamarai hivatalnok, Temesváron pedig Kulterer József helybeli kereskedő is. Azt a feladatot kapták, hogy a vételárat lehetőleg legalább 25%-kal hajtsák fel. A megbízásnak teljesen megfeleltek. Az árverések messze meghaladták a remélt bevételeket. A kincstárba befolyt 2221500 forint, összesen 361350 forinttal volt több, mint amit reméltek. Oexel Mátyás Bécsben árverezett

[21] MOL. Banatica E 46. 2. b.

Zomborra, ahol többek között Nákó Kristóf és Ciril megvásárolta Nagyszentmiklóst, gróf Batthyány József püspök Bébát, Szeged szabad királyi város pedig Szőreget. A beépített ügynök jól működött, hiszen Zombort és a határában egykor létezett és elpusztult valamikori településeket, Dédényszeget és Ladányt, a 62504 forintos kikiáltási árral szemben, kereken 80000 forintért tudta megvásárolni az árverező.[22]

A zombori uradalom a Temesvári Kamarai Igazgatóság 1783-as térképén

A kamarai felmérések szerint az árverés idején a zombori uradalom a következőkből állt: 1606 hold erdő, 985 hold erdőtalaj, 725,5 hold erdei kaszáló, 132 hold külön erdő, 106 hold út és 5083 hold ráadás, úgynevezett „Überland" föld. Az összes terület 8637 holdat és 400 □ölt tett ki. Az uradalomhoz tartozott a templom kegyúri joggal, egy romos iskola, szeszfőzde szeszmérési engedéllyel, a marosi komp és a hozzátartozó szálláshely, valamint a kocsma. A birtok „legértékesebb részét" képezték maguk a jobbágyok, illetve az általuk használt telkek. A kamara által 1781-82-ben elkészített térkép szerint hat egész, tizennyolc fél, tizenhat negyed, hetvenhét nyolcad telkes jobbágy, valamint tizenöt házas zsellér élt a településen.[23]

[22] SZENTKLÁRAY 1879. 406-408.
[23] MOL. Kamarai térképek. S. 11. 646/2.

Zombor (hibásan ábrázolt) belterülete az 1783-as kamarai térképen

A birtokátvétel előtt a vevőknek kötelezettséget kellett vállalniuk arról, hogy az adományozás után minden királyi jogot érintetlenül tiszteletben tartanak. Nyilatkoztak arról, hogy a jobbágyi szolgáltatásokat, a robotkötelezettséget nem emelik, külön pénzeket nem szednek, tartózkodnak a pénzbüntetések kiszabásától, esetleges kihágás esetén mérsékelt büntetést szabnak ki, az adóterhek viselésének képességét megőrzik, és nem gátolják a termények szabad eladási jogát. Arra is kötelezték magukat, hogy a tizedet időben, még augusztus huszadika előtt beszedik. Tudomásul vették, hogy ha a felsoroltakat nem tartják be, úgy a kincstárnak jogában áll az adományozást érvényteleníteni. Természetesen Oexel Mátyás vállalta a kötelezettségeket. Az erről szóló okmányt 1781. okt. 29-én írta alá Temesváron.[24]

A kötelezvény kiállítása után került sor 1781. nov. 15-16-17-én Zombor átadására. Ekkor derült ki, hogy 1786 és 6/16 hold erdőtalaj és a ráadásföld ára kétszeresen lett a vételárba beszámítva, vagyis ekkora terület hiányzott. Az észrevételt jegyzőkönyvezték. Az ügy érdekessége, hogy az átadáskor a kincstárt Oexel Mátyás veje, Hoffmann Mihály képviselte. A birtokos már a jegyzőkönyvben kérte, hogy a hiányzó terület árát, 5809 forint 16 krajcárt vonják le a hátralékos vételárából. A probléma orvoslása érdekében 1782 márciusában Temesvárra utazott a kamarai igazgatósághoz, ahol kötelezvényt állított ki, melyben ismételten vállalta, hogy a hátralékos vételárat megfizeti, és egyúttal lefizetett 190 forint 40 krajcárt azért, hogy így kereken hatezer forinttal legyen kevesebb a törlesztő részlete (5809 forint 16 krajcár + 190 forint 40 krajcár = 6000 forint), azaz az árveréskor lefizetett 40000 forinton kívül még 36000 forint.

Az igazgatóság véleményes javaslatot küldött a kamarához, amelyben elismerte ugyan, hogy az átvételi jegyzőkönyvbe valóban belefoglalták a hiányt, de indítványozta az esetleges tévedések elkerülése céljából, valamint azért, mert az átadáskor az átadó a

[24] MOL. Kancelláriai iratok. A. 39. 2940/1782.

vevő veje volt, hogy újólag vizsgálják ki az átadás körülményeit és mérjék fel az uradalmat. A vizsgálattal Groman Zsigmond igazgatósági ülnököt bízták meg. Jelentése után az igazgatóság 1782. okt. 8-i felterjesztésében vázolta a kamarának, hogy nem 1786, hanem csak 1486 holdat számítottak tévesen kétszeresen. Ennek a valamivel több, mint háromszáz holdnak az értéke 2181 forint 51 krajcárt tett ki, vagyis az Oexel Mátyás által kért 5809 forint 16 krajcár helyett csak 3627 forint 51 krajcár lehet a levonható összeg. A vizsgáló megállapította azt is, hogy az uradalom becsértékébe húsz házzal bíró és ötven háznélküli lakót vettek fel, ellenben csak tizennyolc házas és huszonhét háznélküli lakót adtak át, azért ezen a címen 470 forintot pótlólag le kell vonni az eredeti 80000 forintos vételárból. Végezetül megállapították, hogy Zombor teljes vételára 75902 forint 39 krajcár, így adós maradt a vevő a levonások után 35800 forinttal. Ez azt jelentette, hogy félévente tőkében 3580 forintot, és ugyancsak félévente a mindenkori tőkének 4,5%-os kamatát kellett törlesztésben befizetnie, melynek összege az első időkben mintegy 1610 forintra rúgott.[25]

A vételár tisztázása után Oexel Mátyás 1783. jan. 14-én kérelmezte az adománylevél kiadását. A felterjesztés annak rendje módja szerint megérkezett, de a válasz elmaradt. A kérelmező késő őszig várt türelmesen annak megérkeztére. Az ügy meggyorsítása érdekében novemberben megbízta Keresztúry József udvari ágenst, hogy nevében és helyette járjon el, valamint adjon be egy újabb kérelmet. Ennek már meglett az eredménye, mert több mint két évvel a vásárlás után, 1783. nov. 7-én kiadták a Zomborról szóló adománylevelet.[26]

AZ ELSŐ ZOMBORI ÉVEK

A sikeres birtokszerzés után Oexel Mátyás családjával együtt időlegesen Nagyszentmiklóson maradt, ott folytatta sörfőző iparát. A gyárat 1783. júl. 15-én adta el a járulékos ingatlanokkal és a felszerelésekkel egyetemben az új birtokosnak, Nákó Kristófnak. A vételár 17000 pengő forintot tett ki. Az adásvételi szerződésben elfogadták a temesi kamarai igazgatóság szakembereinek értékbecslését, illetve alapul az általuk 1781-ben felvett leltárt. Ezek szerint az ingatlan-együttes egy lakóházból, egy kétemeletes új épületből, a gyárból, egy hídból az Arankán, szőlő és gyümölcsös kertekből, valamint a „Fekete sashoz" címzett vendégfogadóból állt, amely egyúttal postakocsi-állomásként is működött. A leltár szerinti érték 25375 forint 32 krajcárra rúgott. Könnyen megállapítható, hogy az ingatlan jóval áron alul kelt el, ami azt valószínűsíti, hogy Oexel Mátyás Zombor megszerzéséért hitelt vett föl, talán a Nákó testvérektől is, ezért mindenáron szüksége volt a pénzre.

A szerződésben meghatározták az átadás módját, valamint a fizetési terminusokat. Az első 2500 forintos fizetési részletet már Szent Mihálykor, azaz szept. 29-én teljesíteni kellett. A második 2500 forintos ráta a következő év, 1784 Szent György napján vált esedékessé. A harmadik, negyedik és az utolsó ötödik 4000 forintos részleteket minden év Szent György napján kellett jó ércpénzben lefizetni. A kontraktust Szöllősy István Torontál megyei aljegyző előtt kötötték meg és írták alá. Az átadás-átvételkor kiderült,

[25] MOL Kancelláriai iratok. A. 39. 3882/1782. és RCSK. 41-42.
[26] RCSK. 43.

hogy a leltárhoz képest a fölszerelésekben hiányok mutatkoznak, ezért megállapodtak abban, hogy 377 forint 3 krajcárt levonnak a vételárból. Az átadás megtörténtét, és az eladási ár csökkentését 1782. okt. 4-én jegyzőkönyvbe foglalták, ugyancsak a torontáli Szöllősy István aljegyző és Zsolnay Zsigmond esküdt, mint hites tanúk jelenlétében.[27] A kamara 1783. nov. 11-én leiratot intézett a temesvári igazgatósághoz, amelyben érdeklődött, hogy mi történt a nagyszentmiklósi sörgyárral. Az igazgatóság 1784. jan. 14-én jelentette, hogy meghallgatta Oexel Mátyást, aki bemutatta az adásvételi szerződést, és kijelentette, hogy a sörgyár már nem az övé, hanem Nákó Kristófé. A kincstár a bemutatott dokumentumok alapján február 10-én értesítette az igazgatóságot, hogy az eladóval szemben minden követelése megszűnt, illetve tudomásul vette az eladást.[28]

Oexel Mátyásnak 1791. okt. 1-jéig kellett volna kifizetnie Zomborért a hátralékos vételárat. Ennek azonban nem tett eleget. A kamatokon felül mindösszesen 7902 forintot törlesztett, 28000 forinttal pedig adós maradt. Jól tudta, hogy az adósság miatt kellemetlenségei támadhatnak. Ezt megelőzendő, még a lejárat előtt kérvényt adott be a kancelláriához, amelyben fizetési halasztást kért. A beadvány 1791. okt. 24-én érkezett meg a kancelláriára, ahonnét azt áttették a kamarához, onnan pedig javaslattétel, véleményezés és jelentéstétel végett lekerült a temesvári igazgatósághoz. Maga a kérvény nem maradt meg, de az aktákból kiderül, hogy milyen indokokkal támasztotta alá kérését. Elsősorban arra hivatkozott, hogy hét éven keresztül a Maros minden évben kiöntött és hatalmas károkat okozott neki. Elpanaszolta, hogy a legutóbbi török háború (1787-89) alkalmával sokat szenvedett a pusztítások és harácsolások miatt, sőt 1788-ban egy éjjel rablók rohanták meg és betörtek a házába, ahonnan 6000 forint raboltak el. A kamara 1792. febr. 23-án válaszolt a beadványra, amelyben nem javasolta a halasztás megadását, dacára annak, hogy a temesi igazgatóság elfogadta és igazolta a kérelemben előadottak valódiságát, valamint Oexel Mátyás jóhiszeműségét. Egyúttal nyilatkoztak arról, hogy a kamatokat rendszeresen fizette, és a tőketörlesztést is megkezdte. Megjegyezték, hogy Oexellel szemben több vásárló sokkal jobban elmaradt a fizetéssel. Ezt az állítást alátámasztotta egy összeállítás is, amely szerint többek között Szeged városa Szőregért 83000, gróf Batthyány Bébáért 113000, Marczibányi Lőrinc Csókáért 6766, Keresztúry József Szinérszegért 19853, az újvidéki Szerviczky Kanizsáért 40000 forinttal maradt hátralékban. A Temesi Bánságban 1792 áprilisában az összes tartozás 1058972 forintot tett ki.[29]

A zombori ügyben a kancellária a kamara jelentését fogadta el, és 1792. ápr. 6-án kelt leiratában megtagadta a kért halasztást. Az elmaradás miatt Oexel Mátyást a végrehajtás veszélye fenyegette annak ellenére, hogy közben négyezer forintot törlesztett, ami által 24000 forintra csökkent az adósága. Újólag beadott kérelmében négy éves részletfizetési haladékot kért a fennmaradt összegre. Ezt a kérését ugyancsak elutasították, pedig közben ötezer forintot ismét befizetett. A végrehajtást erőfeszítései ellenére sem tudta megakadályozni. A kincstár hajthatatlan maradt, és a 19000 forint tőke, valamint 531 forint végrehajtási költség fejében lefoglalták a birtok következő részeit: 540 hold magas növésű szálerdőt, amelyben tölgy-, szil- és égerfák álltak, 70 hold 800 négyszögöl fiatal erdőt, 254 hold különféle minőségű kaszálót, 300 hold első osztályú kaszálót a Goszpodi hajlásban, 96 hold vízelvezető árkot, 24 hold Maroshoz vezető utat, 8 hold határmezsgyét, a ladányi jó minőségű dohányföldből 25 hold 400 négyszögöl szántót, 63 hold ka-

[27] MOL Kancelláriai iratok. A. 39. 1349/1783. RCSK 43-44.
[28] RCSK 44.
[29] MOL. Banatica. E. 73. 50.cs. 1792. 35-7, 9-7, 10-7, 23-7.

szálót és 15 hold nádast, összesen 1396 hold 800 négyszögölet. Ezek a területek a községtől keletre feküdtek, jórészt az úgynevezett ladányi részen. A lefoglalt területből kívánta a kincstár fedezni a tőketartozás kamatát, melyet évi 1174 forint 54 krajcárban és az ehhez járuló 117 forint 29 krajcár rezsiben határozott meg.[30]

Oexel Mátyás a végrehajtás alkalmával már a jegyzőkönyvben kérelmezte, hogy a zár alá vett területeket neki adják ki bérbe. Később újólag megismételte kérését. A kamara, a kamarai ügyészség és a kancellária közötti hosszas levélváltás után, annak ellenére, hogy 1796. okt. végén az 531 forintos végrehajtási költséget és az esedékes kamatokat befizette, elutasították kérelmét. A lefoglalt területek haszonbérletét veje, Jozefa Margit lányának férje, Teklits Péter nyerte el. A bérlet kezdő idejét 1796. nov. 1-jében határozták meg. A bérleti idő hat év elteltével járt le. A kamara megfenyegette Oexelt, amennyiben nem teljesíti a hátralevő tartozások kifizetését, úgy a zár alá vett ingatlanokat bárkinek, aki készpénzzel fizet, örökáron eladják.

Kezdetben vejével, az új bérlővel harmonikusan alakult a kapcsolata. Valószínű, hogy némi pénztartalékkal mégis rendelkezhetett. Ezt bizonyítja az, hogy Teklitscsel 1797-ben kérelmezte a kancellárián Deszk bérbevételét. A település, illetve határának megszerzésének lehetősége már korábban foglalkoztatta. Másfél évvel kirablása után, 1789 végén kérte a kancelláriát, hogy örökáron engedjék át neki a Zomborhoz közel fekvő birtokot. A feliratot 1790. jan. 4-én iktatták és 25-én közölték vele, hogy kérésével az állami birtokok eladásával foglalkozó bizottsághoz fordulhat, ám hogy ezt megtette-e, nem tudjuk. 1797. jan. 9-én azonban ismét próbálkozott Bécsben, és a neki már korábban jó szolgálatokat tett Keresztúry József udvari ügynök (ágens) segítségével – vejével közösen – egy latin nyelvű folyamodványt adott be a kancelláriához abból a célból, hogy Deszket tizenöt vagy húsz évre bérbe vehessék. Éves bérleti díjként 500 forintos ajánlatot tettek.

Ez a kérvény, melyet minden valószínűség szerint Keresztúry fogalmazott meg a kapott információk alapján, és ő is írt alá, sok pontos és két téves adatot tartalmaz. Ezek szerint Oexel Mátyás kérelmében vázolta, hogy a szomszédos Zomboron lakik, amely neki a vételárral és a felszerelésekkel együtt több mint 100000 forintjába került, és már csak 19000 forint hátraléka van. Előadta, hogy a deszki birtokot könnyebben tudná kezelni, abból sokkal több hasznot nyerhetne, mint a kincstári igazgatóság, amelynek székhelye igen távol van, hiszen a birtok elég félreeső helyen van. A felsorolt előnyök miatt reményét fejezte ki, hogy más igénylőkkel szemben előnyben fogják részesíteni. Természetesen nem maradhatott el az érdemek felsorolása sem. Kijelentette, hogy ősei olyan tetteket hajtottak végre, melyek miatt beemeltettek az ország nemesei közé. Hivatkozott apjára, aki az utolsó előtti török háború idején károkat szenvedett, nagy fáradtsággal megszerzett újpalánki sörfőzdéjét és vagyonát, sőt az életét is elvesztette (ez az egyik pontatlanság). Megemlítette továbbá, hogy 1744-ben (?) költözött Nagyszentmiklósra, ahol költséges sörgyárat létesített, amivel összefüggésben kiterjedt kincstári javakat, telepeket bérelt és nagyszabású állatkereskedést folytatott, amely mind a lakosságnak, mind pedig a kincstárnak hasznára vált. A hétéves háború idején több ezer marhát szállított a hadra kelt seregeknek. Méneséből úgy a háborúk alatt, mint a békében is minden évben lovakat szállított a császári lovasságnak. Elpanaszolta, hogy házát és sörgyárát 10000 forinttal értékén alul kényszerült eladnia, a legutolsó török és a jelenleg veszedel-

[30] MOL Kancelláriai iratok A. 39. 13582/1791., RCSK. 45-46.

mes és nagy költségekkel folyó francia háború idején 6000 forintot önkéntesen feláldozott. (Itt igazából nem önkéntes adományra, hanem az elrabolt pénzre lehet gondolni, tehát ez volt a másik valótlanság.) Végezetül talán legfontosabb érvként jegyezte meg, hogy kiváló tehetségű fia, Ádám a württembergi ezredben, mint főhadnagy harcolt a törökök ellen, majd már mint a karintiai ezred tisztje előző év júliusában a királyért és a hazáért vérét ontotta.[31]

Oexel Mátyást megelőzve Saax János szegedi polgár, az építészeti és hajózási igazgatóság adjunktusa ugyancsak kérte Deszket, amelyért évente 1200 forintos bérleti díj megfizetését ajánlotta. A kamara értékbecslést kért a temesi igazgatóságtól. Az 1796. decemberében elkészült becslés szerint Deszk Klárafalvával és az ahhoz tartozó dohánykertész telkekkel együtt az utolsó kilenc évben átlagosan évi 2209 forint 6 krajcárt jövedelmezett, de megjegyezték, hogy ez az összeg 1795. évben 2921 forint 14 krajcárra emelkedett. A tények birtokában a kamara utasította az igazgatóságot, hogy csak abban az esetben tárgyalhat a bérbeadásról, ha nem akad valaki, aki örökáron hajlandó lenne a birtokot megvenni. A vételárral kapcsolatban megjegyezték, hogy az valamivel többet ér, mint 40000 forint. Az igazgatóság elsősorban Saaxot – mint aki többet ajánlott – javasolta bérlőnek, előnynek betudva állami tisztviselőségét is. Oexel Mátyás kérelmét ezek után elutasították.[32]

Zombor egy részének lefoglalása, majd haszonbérbe adása után nem sokkal Oexel Mátyás és veje, Teklits Péter között megromlott a viszony. Erről egy későbbi perben a következők szerint tett tanúvallomást Kubicsek György, aki mindkét félnek a tiszttartójaként szolgált korábban: *„Tapasztaltam, hogy tisztelt öregúr nevezett Teklits Péter urat ezen helységbe letelepedni és itt lakni meg nem engedte, mert azon kívül, hogy sokszor mind előttem, mind mások és főképp a helység elöljárói előtt felőle azt mondta: nem úr ő itten, nem is lesz az soha, mert nem fiam ő, hanem csak vejem. Menjen Szegedre, ahol háza vagyon!”* A továbbiakban vallotta, hogy *„amint az árenda letelt, Teklits Pétert a helységből kiparancsolta, akinek el kellett mennie, bár nem akart elmenni, és maradására szüntelenül engedélyt kért.”*[33] Hasonlóképpen emlékezett az eseményekre Balás József bíró, valamint Simon Mihály, Zubán János, Simon János, Szűcs Lőrinc és Tsettey (Csejtey?) Ferenc, valaha Zomboron bíróságot és esküdtséget viselt személyek, akik a következők szerint nyilatkoztak. *„Alól írtak bizonyítják, hogy amíg Teklits Péter idős Oexel Mátyásnak árendátora volt, számtalanszor mondta előttünk és többek előtt: nem Teklits itt az úr, csak árendás, nem földesúr, bizony én kikergetem, itten nekem nem lakik.”* Arról is beszámoltak, hogy amint a haszonbér letelt, Teklits rögtön elköltözött Szegedre, és az „öregúr” azonnal átadta idősebbik fiának, Jakabnak azokat az épületeket, melyeket veje, mint bérlő épített.[34]

Teklits Péternek nemcsak apósával támadtak gondjai. Bódi István és Kajdi Imre zombori lakosok 1797. máj. 8-án panasszal fordultak Torontál vármegye közgyűléséhez. Előadták, hogy néhány éve a Maroson vízimalmokat állítottak fel, melyek után a földesúrnak – a vele kötött egyezség szerint – csak hat forint taxát fizettek. Sérelmezték, hogy a haszonbérlő a szerződést figyelmen kívül hagyta és a bért azonnal duplájára emelte. A

[31] MOL Banatica. E. 73. 1797. 9-14., RCSK 46-48.
[32] Uo. 1797. 9-14, 39, 40, 41. RCSK 48-49. Végül Deszket és Klárafalvát báró Gerliczy Ferenc vásárolta meg 77628 forintért 1801-ben.
[33] MOL Tiszántúli Kerületi Tábla. O. 118. 154. csomó. O 21. 1804 (a továbbiakban: MOL. T. O. 21).
[34] Uo.

panaszt az úriszék elé utalták. Pontosan három hónap múlva, aug. 8-án, Teklits fordult panaszával a vármegyéhez. Előadta, hogy *„néhány jobbágya magukat igen nyakasan viselik, úgy annyira, hogy a minap a tiszttartót csaknem halálra verték, és több vakmerőségeket is elkövettek, ezért alázatosan esedezik, méltóztasson a tekintetes nemes vármegye azokat példásan megbüntetni."* Az eset kivizsgálásával, és jelentéstétel kötelezettségével a megye Nagy Miklós szolgabírót bízta meg, eredményéről nem tudunk.[35]

Oexel Mátyás komolyan vette a kamara figyelmeztetését. 1797-ben 7000, 1798-ban 700, 1799-ben 870, 1800-ban 2880 forintot törlesztett. Zomborért az utolsó részletet, 7550 forintot, 1801-ben, húsz évvel a vásárlás után fizette le a temesi adminisztrációnak. A hátralékok után a büntető kamatot is ki kellett fizetnie, amely 3260 forint 43 krajcárt tett ki.[36]

A HAGYATÉK, ÉS ANNAK FELOSZTÁSA

Oexel Mátyás 1803. máj. 27-én hunyt el Zomboron. A kegyúri templomban az oltár előtti sírboltba temették felesége mellé. Walbrunn Margittal kötött házasságából húsz gyermek született. Közülük heten élték meg a felnőttkort, három lány és négy fiú. A lányok: az elsőszülött **Erzsébet** (1749-?), akinek férje, Hoffmann Mihály, előbb a kamara csanádi kerületének tiszttartója, majd a temesi igazgatóság tanácsosa volt, **Mária** (1765-1838), aki Kirschner János würtembergi dragonyos ezredbeli alhadnagy majd őrnagy felesége lett, végül **Jozefa** (1766-1805), akinek férje, Teklits Péter, nősülésekor a bébai uradalom intézője, majd az apósától lefoglalt részek bérlője volt. A négy fiú: **Jakab**, **Mátyás**, **Ádám** és **János**.

Oexel Mátyás gyermekei közül ötödiknek született első fia, **Jakab** (1756-1808) Nagyszentmiklóson. Az ő leszármazottai alkották a család öregebbik ágát. Iskolái elvégzése után hivatalnoki pályára lépett. 1773. dec. 11-től a csanádi tiszttartóság fizetés nélküli adóhivatali gyakornoka volt. Négyévi szolgálat után apja anyagi támogatásával megszerezte a bánáti település, Komlós postamesterséget. A kinevezést 1778. ápr. 24-én kapta meg, és június 1-jén már beiktatták hivatalába. A biztos anyagi háttér tudatában 1780. jan. 10-én megnősült. Feleségül vette a szomszédos, tekintélyes Csanád megyei főjegyző és táblabíró, Návay György (és neje, Pongrácz Katalin) lányát, Johannát.

Oexel Jakab mindössze tíz évig postamesterkedett. A postaállomás épületeit a hozzátartozó ingatlanokkal, felszerelésekkel, lovakkal egyetemben – a kancellária engedélyével – eladta nemes Faragó Jánosnak. Döntését befolyásolhatta az 1787-88-as török háború, melynek során a törökök betörtek a Duna és a Temes közti területre. Igaz, Komlóst nem érték el, de a közbiztonság kritikussá vált. A következő évek történéseiről nem szolgálnak megbízható adatok. Oexel Jakab Torontál megyénél vállalhatott állást. 1791-ben megyei komisszáriusként írt alá egy kérelmet. Feltehető, hogy az árvíz elleni védművek megépítését, valamint a vízrendezési és csatornázási munkálatokat felügyelhette. Ezt a feltételezést támaszthatja alá az a beadványa, amelyet 1794. febr. 18-án tárgyalt a megye közgyűlése. Ebben kérte annak a 83 napnak a kifizetését, melyet a Maros töltésének építésénél eltöltött. 1797-től Zomboron lakott. 1806. szept. 9-én kinevezték megyei

[35] MOL. Mikrofilmtár. Torontál vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei. X. 7129. (a továbbiakban: MOL.MT.) 1797. május 8. 13.sz., 1797. augusztus 8. 52.sz.
[36] MOL Banatica. 1803. 6-58.

táblabírónak. 1808. aug. 20-án hunyt el Zomboron. Őt is a templomban temették el. Návay Johannával kötött házasságából három gyermek született: *Alajos* (1781-1832), Ignác, aki fiatalon elhunyt, és *Károly* (1784-1841)[37]

Oexel Jakab

Oexel Mátyás második fia, **Mátyás** (1759-1828) szintén Nagyszentmiklóson született. Feltehetően kitanulta apja mesterségét, a sörfőzést. Ő volt az első, aki átköltözött Zomborra. 1792-ben megnősült. Felesége Szeged egyik legtekintélyesebb polgárának, főbírájának és országgyűlési követének, Silber Jánosnak a lánya, Magdolna volt. 1794-ben már Torontál vármegye szolgálatában állt. Ekkor a Maros-töltés munkálatain dolgozott, mint adjutáns. 1795-96-ban ugyanott munkálkodott, de már mérnökként emlegették az iratok. 1797-98-ban Spatzek János vármegyei mérnök segédjeként dolgozott a Bega megtisztításán, iszaptalanításán. 1798. októberében a Nagyszentmiklós melletti Maros-töltést építette.[38] Később megvált hivatalától és Zomboron gazdálkodott. Házasságából hét gyermek született, öt lány és két fiú. Fiai nem élték meg a felnőttkort.[39]

Oexel Mátyás harmadik fia, **Ádám** (1766-1796) katona lett és a Würtemberg dragonyos ezredben szolgált. Ezredével részt vett az 1787-89-es török háborúban. 1791-ben alhadnagy volt. 1796-ban már főhadnagyként a „karintiai" ezredben harcolt a napóleoni háborúban. 1796 júliusában esett el.[40]

Oexel Mátyás negyedik fia, **János** (1774-1811) huszadikként, egyben utolsó gyermekként született Nagyszentmiklóson. Hivatalt nem vállalt, Zomboron gazdálkodott. 1796-ban nősült. Felesége az Arad megyei Andrényi Johanna. Négy gyermekük született, két fiú és két lány. A felnőttkort csak *Karolina* (1807-1836) – férjezett nevén Kolb

[37] Mol Banatica. 5221/1773, 6118/1773, 339/1778, 430/1778, RCSK. 65-86., MOL.MT. Torontál m. kgy. jkv. 1794. február 18. 25.sz.
[38] MOL.MT. Torontál m. kgy. jkv.1794. II.18/ 27., 1796. II. 22/ 14. 15., 1797.I.24/ 9. 1798. IV. 24/53. 1806. IX. 9/53.
[39] RCSK 87-97.
[40] Uo. 55-56.

Ádámné –, valamint *János* (1809-1867) – akinek utódai a família másik, ifjabb ágát alkották – élték meg.[41]

Oexel Mátyás 1803. máj. 27-i halála után a család tagjai nekiláttak a hagyaték leltározásának, amivel jún. 15-én készültek el. Készpénzt bankjegyekben 7928 forintot találtak, arany-, ezüst- és rézérmékben 397 forint 59 krajcár került elő. Ezek összesen 8318 forint 59 krajcárt tettek ki. A kintlévőségek között aktívakövetelésnek számították egyrészt azt, amelyekkel az adósok bizonyos árukért tartoztak, másrészt azokat az összegeket, melyeket az egyes családtagok még a családfő életében örökségük terhére kézhez vettek. Szénáért, fáért és legeltetésért egyesek 257 forinttal tartoztak. A családtagok közül Erzsébet (Hoffmanné) 1000 forintot, Anna (Kirschnerné) 1005 forintot, Jakab 877 forintot, míg Mátyás 10 forintot vett föl. Az összes hagyaték javára eső kintlévőség így 3151 forintra rúgott.[42]

Apró részletességgel sorolták fel az arany- és ezüsttárgyakat, többek között egy ismétlő aranyórát, egy pecsétgyűrűt, karikagyűrűt, kannákat, evőeszközöket stb., összesen 675 forintnyi értékben. Azonban nemcsak a drágaságokat említették meg aprólékos precizitással, hanem a kevésbé értékes tárgyakat is. Számba vették a vörös- és sárgarézből, ónból és cinből készült tárgyakat, a faedényeket, a vasszerszámokat, a gazdasági felszerelési eszközöket, még a legértéktelenebbeket is, köztük például egy falapátot. Regisztrálták a fellelt képeket, közülük megnevezték, hogy az egyik Ádámot és Évát, egy másik Nepomuki Szent Jánost, egy rézmetszet pedig az utolsó vacsorát ábrázolta. Előkerültek a fegyverek: pisztolyok, *„golyós kurtály*, *damast török golyós puska”*, egy öreg kard, és hat közönséges erdőőr puska.[43]

Az állatállomány 65 anyatehénből és borjaiból állt. Igavonó ökörből csak 12-t találtak. Ez azt bizonyítja, hogy nem szántottak szinte semmit, ekéből is csak egy állt rendelkezésre. Az ökröket valószínűleg csak a kitermelt fák hordására használták. Gabonaféle viszonylag kevés maradt, mindösszesen 68 mérő, viszont fából tekintélyes mennyiséget vettek leltárba: 232 öl kemény tűzifát, 35 öl puhafát és 6 fenyőtörzset. Az összes ingóságokat 21131 forint 39 és ½ krajcárra becsülték.

Természetesen felsorolták az ingatlanokat is. Az urasági házat a hozzá tartozó épületekkel 4000 forintra értékelték. A tiszttartói ház ellenben csak 200 forintot kóstált. Az Oexel Jakab által lakott háznak és melléképületeinek értékét 1200 forintban állapítottak meg. Az ifjabb Mátyás kezén lévő ingatlanok 600 forintot értek. A jó állagú urasági kocsmát 500 forintra becsülték. Ezeken kívül ideszámolták az erdő- és vadőri házakat, a makói kompnál levő italmérői házat, és más ingatlanokat. Az ingatlanok összesen 8530 forintot tettek ki. Külön felsorolták a földeket és a jobbágytelkeket. A 342 házas jobbágy közül 80 csak házzal rendelkezett, telekkel nem. 32 családot házatlan zsellérként írtak össze.

Az épületek becsértéke, Zombor vételára (beleszámítva a kamatokat) és az ingóságokat adták ki az egész hagyaték nagyságát, azaz összesen 128814 forintot. Ebbe az összegbe nem számolták bele az 1803. esztendő termését, az évben várható bevételeket, azzal, hogy azt majd az év lezártakor fogják értékelni és a leltárhoz hozzáadni.[44] Viszont számba vették azokat az összegeket, amelyeket az egyes örökösök még Mátyás életében

[41] RCSK. 98-101.
[42] RCSK. 73-74.
[43] MOL T. O. 21. „M” és RCSK 73-76.
[44] MOL T. O. 21. „M” és RCSK. 75.

hozományként és más címen felvettek. Így Hoffmanné Oexel Erzsébet 2000, Kirschnerné Oexel Anna szintén 2000 forintos hozományát, valamint Oexel Jakab által hat nyugta és saját bevallása, valamint az örökhagyó feljegyzése szerint átvett 7830 forintját. Annak ellenére, hogy a másik három testvér ezeket fel akarta vetetni aktíváknak, az érdekeltek tiltakozására mégsem kerültek be a leltárba, azzal a megjegyzéssel, hogy majd a későbbiekben fognak dönteni ezek sorsáról és elszámolásuk mikéntjéről.[45]

Leltárba vették a hagyaték terheit. Zombor vételárának kifizetése, mint láttuk, csak nagy erőfeszítések árán sikerült. Valószínű, hogy ehhez kölcsönök kellettek. Ezt látszik igazolni, hogy az örökhagyó a temesvári kamarai pénztárnak hatezer forinttal tartozott. Ez az összeg azonban nem jelenthetett törlesztési hátralékot, hiszen azt Oexel Mátyás 1801-ben befizette. Másról volt szó. II. József halála után a magyar országgyűlés kifogást emelt az általa tett bánsági adományok érvényessége ellen, hivatkozva arra, hogy nem koronáztatta meg magát magyar királynak. A kincstár nem idegenkedett attól, hogy az uralkodónál támogassa az új adománylevelek kiadását a bánáti birtokosok részére, de annak megszerzéséért úgynevezett „konfirmációs", azaz megerősítési díjat követelt, amely az eredeti vételár 10%-át jelentette. Ez az általános érvényű rendelkezés 1803. júl. 8-án jelent meg, tehát Mátyás halála után. Ennek ellenére valószínű, hogy annak tervéről már tudomással bírhatott, vagy ettől függetlenül tett lépéseket, hiszen a kamaránál már 1802. augusztusában kérelmezte Zombor újraadományozását. Lehetséges, hogy a fivérek vették fel a pénzt később, hasonló céllal, és azt, mint terhet szerepeltették az inventáriumban.[46]

Passzívaként szerepelt Kirschner kapitány kétezer forintos követelése, amely minden valószínűség szerint feleségének, Oexel Annának a hozományát jelenthette. A szegedi Silber családnak ezer forintos követelését rögzítették. Az adósságok egy része 10765 forintra rúgott. Teherként vették föl a temetés költségeit. Az összeírásból képet nyerhetünk, mibe kerülhetett egy jómódú birtokos eltemetése. A koporsó huszonöt forintot kóstált. Elszámolták a családtagok a gyászruha-anyagáért áldozott – meglehetősen nagy – összeget, 355 forintot. A szegedi szabó, Kacsics Antal, a ruhák elkészítésének munkadíjként 15 forintot könyvelhetett el. A megfestett halotti családi címerekért a szegedi festő 120 forintot vehetett föl. Oexel Jakab a család kilencnapi vendéglátásáért 251 forintot számolt föl. A temetés és az ahhoz kapcsolódó járulékos költségek 1281 forintot tettek ki. Az összes hagyatéki terhet így mindösszesen 12046 forintban állapították meg.[47]

Az elkészült leltárt az érdekeltek aláírták. Azt a fiútestvérek képviseletében Oexel János, míg a lányok nevében és megbízásából Kirschner János 1803. jún. 17-én bevitte Nagyszentmiklósra hitelesíteni. Duka Konstantin Torontál megyei szolgabíró és Tatár András esküdt még ugyanezen a napon kézjegyével és pecsétjével látta el az okiratot. Ezt megelőzőleg egy nappal az örökösök megállapodtak a hagyaték felosztásáról. Ez azonban csak az ingóságokról rendelkezett, mivel az ingatlanok mikénti arányban történő elosztásáról nem tudtak megállapodni, és azt későbbi időpontra halasztották.[48] A hat testvér által aláírt okirat a következőket tartalmazta:

1. A közös megegyezéssel elfogadott ingóleltárt és az egyes ingóságok értékét összesen 21131 forint 39 és ½ krajcárban állapították meg. Ebből minden testvér egyenlő

[45] u.o.
[46] MOL Banatica. 1802. 37-6, 48-6, 55-6.
[47] MOL T. O. 21. és RCSK 76.
[48] RCSK 76-77.

részt, azaz 3521 forint és ¾ krajcárt kaphatott volna, de megállapodtak abban, hogy a hagyatékban talált fegyverek kizárólag a fi-ágat illetik, és a passzívák fedezésére 8318 forint 59 krajcárt tartanak vissza. Ezeket az összegeket levonták a teljes értékből. Mivel az ingók az egyezség szerint a fiúknál maradtak, ezért vállalták, hogy e summa 1/6 – 1/6 részét, fejenként 1587 forint 27 krajcárt Szent Mihály napig lefizetnek a nővéreknek. Késedelem esetére 6%-os kamatterhet vállaltak.

2. Amíg az ingóságok elosztását egyetértéssel és hamar elintézték, addig az ingatlanok megosztásánál már komoly nézeteltérések merültek föl. Az első kérdés, amelyben nem találtak megoldást, elvi dilemmaként vetődött föl: vajon a lányokat a fiúkkal egyenlő ingatlanrész illeti-e meg, avagy csak az általában szokásos leánynegyed. Aztán abban sem tudtak dűlőre jutni, hogy a testvérek azokat az összegeket, amelyeket apjuktól pénzben, vagy más javakban hozományként vagy támogatásként kaptak, az egész hagyatékból vonják-e le, és csak azután osszák azt meg, vagy pedig előbb osszák el a hagyatékot, és kinek-kinek azután számítsák be az örökrészébe a már megkapott értékeket. Mivel a megegyezés nem született meg, elhatározták, hogy joghoz értő döntőbírákat kérnek föl, akik majd a kérdésekre megoldást találnak. Ezt a választott bíróságot még azon év okt. 3-ára kívánták meghívni Zomborra, ahol az örökösök megjelenését kötelezővé tették. Azt nem zárták ki, hogy levélváltásokkal megpróbálják tisztázni az ellentéteket, és próbáljanak megegyezésre jutni. Arra kötelezték magukat, hogy a választott bírák döntését elfogadják, és aki a megállapodást nem tartaná be, illetve azt viselkedésével akadályozza vagy hátráltatja, hibásnak jelentik ki, és az okozott költségek megfizetésére kötelezik.

3. A férfi örökösök vállalták, hogy az átmeneti idő alatt, míg egyezség nem születik, a birtokot mind maguk, mind lánytestvéreik javára a jó gazda gondosságával kezelik. Azt is vállalták, hogy az 1802. nov. 1-jétől 1803. okt. végéig beszedett összes jövedelemmel a következő családi ülés alkalmával pontosan vezetett számadással elszámolnak.[49]

A megállapodás után a nővérek egy ideig még Zomboron maradtak. Megkísérelték a megegyezés kicsikarását az ingatlanok tekintetében, ám nem jártak eredménnyel. Eltávozásukat követően megindult a levélváltás a családtagok és jogi képviselőik között. A fiútestvérek nevében Jakab 1803. júl. 8-án kérdést intézett a lányokat képviselő Szentkereszty Lipót ügyvédhez. Kérte, hogy terjesszék elő a nővérek végleges kívánságait. Szentkereszty júl. 29-én keltezett válaszában leszögezte, hogy a leány-ág ragaszkodik az ingóságok megosztásánál követett egyenlőségi elvhez, vagyis az ingatlanok tekintetében azt kívánják, hogy a földeket természetben osszák meg, és minden lány ugyanannyi földet kapjon, mint a férfi-örökösök. Arra a kérdésre, hogy az örökhagyó életében kapott összegeket beszámítsák-e az osztálynál, a lányok nevében úgy nyilatkozott, hogy amit nyugta ellenében vettek föl, azt igen, de amiről nincs nyugta azt külön ajándéknak kell tekinteni. Azt viszont a lányok fölajánlották, hogy Jakab azon az 1000 forinton fölül, melyet a felesége hozományként kapott, kapjon még 2000 forintot, Mátyás pedig a házassági szerződésének teljesítésére 2500 forintot. Jánosnak szintén 2000 forintos előleget szántak. Ezeket az összegeket le kívánták vonni a hagyatékból, és csak utána osztották volna föl azt hat egyenlő részre. Végezetül kijelentették, hogy abban az esetben, ha ebbe fivéreik nem egyeznének bele, akkor az ajánlatot semmisnek kell tekinteni, és azt a nővérek elleni esetleges perben nem lehet fölhasználni. Ez utóbbi esetben ragaszkodnak ahhoz, hogy a jún. 16-i egyezségben megjelölt választott bírók döntsenek az ügyben.

[49] RCSK 77-78. és MOL T. O. 21.

A levélváltások nem vezettek eredményre. Ennek ellenére 1803. nov. 12-én Szentkereszty újabb levelet intézett Jakabhoz, mint a fivérek legidősebbikéhez. Nehezményezte, hogy a jún. 16-i megállapodást nem tartották be, nem foglalták írásba a kívánságaikat, és nem fizették ki az ingóságokért járó összegeket, valamint nem jelentek meg a választott bíróság előtt, amiért az nem tudott dönteni ügyükben. Azt is sérelmezte, hogy Oexel Mátyás halála után, amikor még mindannyian együtt voltak Zomboron, a fivérek három hétig húzták a megegyezés létrejöttét, és Jakab az ott tartózkodás idejére elfogadhatatlanul magas árat számolt föl. Kifejtette, hogy amikor a nővérek belátták a levélváltások eredménytelenségét, ő, valamint Erzsébet férje, Hoffmann Mihály okt. 9-én megjelentek Zomboron, ahol próbálták rávenni a fivéreket arra, hogy egyezzenek ki külön Erzsébettel és Annával, és azt foglalják írásba. A javaslatot az érintettek elvetették, hivatkozva arra, hogy azt még Mátyás apósával, a Szegeden élő „Silber úrral" megbeszélik, majd azután, okt. 14-én személyesen megjelennek Temesváron, vagy írásban közlik végső határozatukat, és így most már biztosan megkötik az egyezséget. Az ígéretet most sem tartották be. Szentkereszty levelében a nővérek nevében kijelentette, hogy még egy utolsó ajánlatot tesznek, amit, ha nem fogadnak el a fivérek, perre mennek. Miből állt az ajánlat? Teklitsné Oexel Jozefa kijelentette, hogy ragaszkodik a házassági szerződésébe fektetett jogaihoz, abból nem hajlandó engedni. Ez azt jelentette, hogy a hagyatékból mindenki egyenlően részesedik, mégpedig természetben. Hoffmanné Oexel Erzsébet és Kirschnerné Oexel Anna kijelentette, amennyiben a már korábban megkapott és az ígért értékeken felül még 13000, illetve 13300 forintot készpénzben megkapnak, úgy lemondanak a hagyatékkal szemben támasztott minden igényükről.[50]

A HAGYATÉKI PER ÉS A BIRTOKOSZTÁLY

Természetesen a fiú örökösök ezt az ajánlatot sem fogadták el, hiszen taktikázásukkal és időhúzásukkal éppen azt akarták elérni, hogy a női örökösök csak a leánynegyedet kapják meg. Ez ügyben jó lehetőséget jelentett számukra a már említett, és a kamara által szorgalmazott, majd bevezetett II. József féle birtokadományok megerősíttetése a „confirmatio". Az új adományért az eredeti vételár 10 %-át kellett befizetni a kincstárnak. Ez az összeg Zombor esetében 7590 forint 16 krajcárt jelentett. Ezt Jakab, Mátyás és János két részletben ki is egyenlítette. 1804. aug. 22-én 4590 forint 16 krajcárt, míg 1805. jan. 18-án pedig 3000 forintot fizettek. Az új adománylevelet 1805. szept. 27-n adták ki. A sietség célja egyértelmű volt: a leány-ágat kész tények elé próbálták állítani és meg akarták nehezíteni helyzetüket az örökségért való küzdelemben. Egy akadály azonban még tornyosult a fivérek előtt. Az adományozás csak akkor válhatott érvényessé, ha a birtokba iktatás ellentmondás nélkül megtörtént. Erre a lehetőségre már jó előre a nővérek is felkészültek. 1803. nov. 22-én meghalt Hoffmann Mihály. Özvegye, Erzsébet azonnal megjelent Szegeden Kárász Miklós városi főjegyző előtt, ahol felhatalmazta sógorát, Teklits Pétert, hogy helyette és nevében a zombori hagyatékkal összefüggő kérdésekben eljárjon, és szükség esetén a fivérek beiktatásának ellentmondjon.[51]

[50] RCSK 78-80. A hagyatékkal kapcsolatos levélváltás egy része nem található a MOL T. O. 21. percsomóban, az megvolt a Rónayak levéltárában a családi krónika megírása idején. A II. világháború után a családi levéltár megsemmisült. Az ajánlattételről MOL T. O. 21. „F"

[51] Uo., MOL T. O. „R", MOL Banatica 114-6, 115-6/1804.

Megegyezés hiányában a (hosszú évekig eltartó) per elkerülhetetlenné vált. A nővérek nevében azt nemes Reviczky László ügyvéd Debrecenben a Tiszántúli Kerületi Tábla előtt 1804. szept. 11-én meg is indította. Az első perfelvételi tárgyalást nov. 14-én tartották meg. Az alperes fivéreket Tiszai János ügyvéd képviselte. Legaktívabb mozgatója az eljárásnak Teklits Péter volt, aki valószínűleg nem tudta megbocsátani Zomborból való „kiűzését". A felperesek fő bizonyítékul Teklitsné Oexel Jozefa *németül* írt móringoló (hozomány-) levelét mutatták be, melyet a szülők mindketten aláírtak. Hivatkoztak annak ötödik pontjára, amelyben Jozefa szülei a következők szerint nyilatkoztak: *„…fogadják, ígérik nekünk, mind két házasulandó személyeknek és tőlünk származandó gyermekeinknek, hogy mi többi* (geschwister) *és azoknak ivadékaikkal, vagy maradékaikkal mindenben* […] *egyenlő jusst velük együtt nyerhessünk, mely végett a többi* (geschwistern) *jövendőben semmi ellenkezőt ne tehessenek, és ellene ne mondhassanak, sőt ellene mondani nekik semmi szín, és kifogás alatt nem lesz szabad"*.[52]

A per voltaképpen – leegyszerűsítve – arról szólt, hogy a *„Geschwister"* alak testvért, vagy nővért jelent-e, és mi lehetett a szülők akarata, amikor Jozefa móringoló levelét aláírták? Mindkét fél a maga igazát bizonygatta. A fiúk szerint a szó nővért jelentett, mert ha az akarták volna a szülők, hogy mindannyian egyenlően örököljenek, akkor *„Kinder"* (gyerekek) formulát használják. A lányok szerint a szó itt testvért jelentett. Igazuk bizonyítására tanúkihallgatási jegyzőkönyvet mutattak be, melyet 1804. jún. 16-án Nagykikindán vett föl Nagy Miklós szolgabíró és Szentiványi István esküdt. Kihallgatták az 50 év körüli Ruzsa Katalin zombori lakost, aki a következőket nyilatkozta: *„Azon a napon, amidőn az öreg Mátyás meghalt, magához hívatta János fiát és magyarul a következő beszélgetés zajlott le köztük: 'No fiam – mondta az öregúr –, ne veszekedjetek, együtt szépen éljetek, egyiknek annyi, mint a másiknak', amire János azt felelte: 'Úgy de, uram atyám, hát aki annak előtte sokat kapott, annak nem lehet annyi', amire a halállal vívódó öreg Mátyás azt felelte: 'Már meg vagyon írva'."* Ruzsa Katalin szerint ezek voltak a haldokló utolsó szavai. Hasonlóan vallott, illetve megerősítette az asszony által elmondottakat Bajnóczi Dávid 28 éves zombori urasági hajdú is.[53]

A tanúvallomások hitelességével kapcsolatban, a család későbbi leszármazottai szerint is aggályok merülhettek föl. Oexel Mátyás minden ügyében az iratokat németül fogalmazta meg és írta le, valamint adta be a hivatalos helyekre, de a családi okmányokat is szintúgy, mint például Návay Johanna és Silber Magdolna móringoló levelét. Az örökösök szintén németül leveleztek, a hagyatéki leltárt is ezen a nyelven vették föl, és a köznapi beszélgetés is így folyt. A fiúk szerint pont ezért vették be a jegyzőkönyvbe, hogy az elhangzottak magyar nyelven történtek, mert különben a tanúságtévők aligha értették volna meg azt.

A fiútestvérek: Oexel Jakab, Mátyás és János a per megkezdésekor már ténylegesen birtokolták Zombort, sőt azt 1805-ben meg is osztották egymás között. Ennek megejtésére és gyakorlati átültetésére felkérték Csanád megye mérnökét, Jakab sógorát, Návay Veronika férjét, Vertics Józsefet. Az osztályt mind a birtokra, mind pedig a községre vonatkozóan elkészítették. A feljegyzések szerint a területek kimérését Vertics útmutatása szerint Horváth István mérnök hajtotta végre. A kimérésről három azonos térképet

[52] MOL T. O. 21. Nr. 8.
[53] MOL T. O. 21. „G", RCSK 98.

készítettek a fivérnek.[54] Zombor felosztása – Rónay Elemér összeállítása alapján – a következők szerint történt:

„1. A falutól nyugatra, a Szegedi út mindkét oldalán, Dédényszög határától a Bébai útig terjedő ún. Überland, egyelőre osztatlan marad, csak a Kis és Nagy Csipkésnek nevezett kisebb részeket hasították ki, amelyek – úgy látszik – akkor már szántók voltak.

2. Mátyásnak jutott Dédényszög és az ettől keletre eső Kútalj, Prücskös, Alsó-sziget, Töröktemető, amelyet a Lábos ér szelt keresztül, le egészen a Szentmiklósi útig. Ez mindenütt határos volt Jakab tagjával. A Szentmiklósi úttól délre kapott Mátyás tanyát, amellyel összefüggően terült el János szőlője és egyik majorja.

3. Jakab kapta a Mátyás Prücskösi tagjában fekvő, a községtől északra levő – ma Aladár tulajdonát képező – tanyát. Földjei mindenütt Mátyás tagjától keletre feküdtek és a mai Misakert, Halesz – ezt a kettőt akkor Mikli kaszálójának hívták –, továbbá a holt Maros és Pincedomb, valamint a Ladányi ér mellett fekvő Lapostó dűlőket. Kapott még a Szegedi úttól északra, a falu végén két kis darab szőlőt, amelyek helyén ma már házak állnak.

4. János kapta a ma Ladánynak nevezett részt, amely akkor a következő elnevezések alatt szerepelt: Király domb, Felső sziget, Pap erdeje, Géczi kert, Kis sulymos, Nagy sulymos és Prelingaj. A Szentmiklósi úttól délre volt Jánosnak a szőlője és egyik majorja. A másik a temetővel volt határos, ezen emelkednek a János-ág kriptái és pár hold kívül esik a temetőn. A harmadik majorja és új szőlője, a későbbi Pálinkaház, ma Dénesmajor. Kapott még a falu végén, a Jakab szőlői mellett egy kis darab szőlőt.

Ezek az elosztott részek, azonban szintén nem voltak szántók, hanem legnagyobb részben erdők és kis részben kaszálók.

A faluban Jakab kapta a Szegedi és Emília utcák által határolt háromszögű telket a rajta levő épületekkel, míg jobbágyainak legnagyobb része a Szegedi út két oldalán levő házaikban laktak.

Mátyás a plébánia telkével határos, később Duzsár-háznak nevezett telket és a rajta levő épületeket kapta. Jobbágyainak legnagyobb része a falu észak-keleti részén lakott a Szentmiklósi útig, tehát a Susány is az övé volt. Jobbágy telkei az 1. sorszámmal kezdődtek, amely számot, egy a mai Bene-féle ház helyén volt telek viselte és Kovács Pál nevű jobbágy lakta, akinek 1/8 telke volt.

János maradt meg az atyai házban és a jobbágyai a körül laktak, legnagyobb részben a Szentmiklósi úttól délre. Ez az út volt a határvonal, és mint utcát a nép Gatyaszár utcának nevezte el. Elvétve azonban János jobbágyai között volt Jakabnak és Mátyásnak is egy pár jobbágya. Összesen 342 belső telken osztoztak meg úgy, hogy minden fiúnak 114 jobbágy telke volt, persze kisebb nagyobb telekkel."[55]

A per lassan haladt előre. 1810-ben már a fiúk közül nem élt Jakab, így az ügyet Mátyás vitte tovább. Most ő és öccse, János bizonyította azt, hogy az örökhagyó apjuknak, Mátyásnak eszében sem volt lányait, és különösen Jozefát és férjét, Teklits Pétert fiaival egyenlő elbánásban részesíteni. Ekkor került sor a már említett 1810. szept. 1-jei tanúkihallgatásokra, melynek során a kérdezettek azt nyilatkozták, hogy az öregúr többször arról nyilatkozott: *„nem Teklits itt az úr, én bizony kikergetem, itten nekem nem lakik"*.

A hosszan elhúzódó örökösödési perben 1811-ben született meg az ítélet, amely végül is a fiú-örökösökre nézve hozott kedvező döntést. Eszerint a lányokat annakidején a szülők akaratának megfelelő módon kielégítették, így az ingatlanokból nem járt nekik részesedés. [56]

---

[54] RCSK 79-81.

[55] RCSK 80-83. Az 1805-ös birtokelosztásnak nem maradtak levéltári forrásai, ezért a Családi Krónikát használtam forrásul, hiszen annak írását 1947-ben fejezte be id. Rónay Elemér, akinek még az írás megkezdésekor rendelkezésre állt a családi levéltár.

[56] MOL T. O. 21. Nr. 19., ítélet 1811. II. 4.

Az 1805-ös birtokosztály térképe

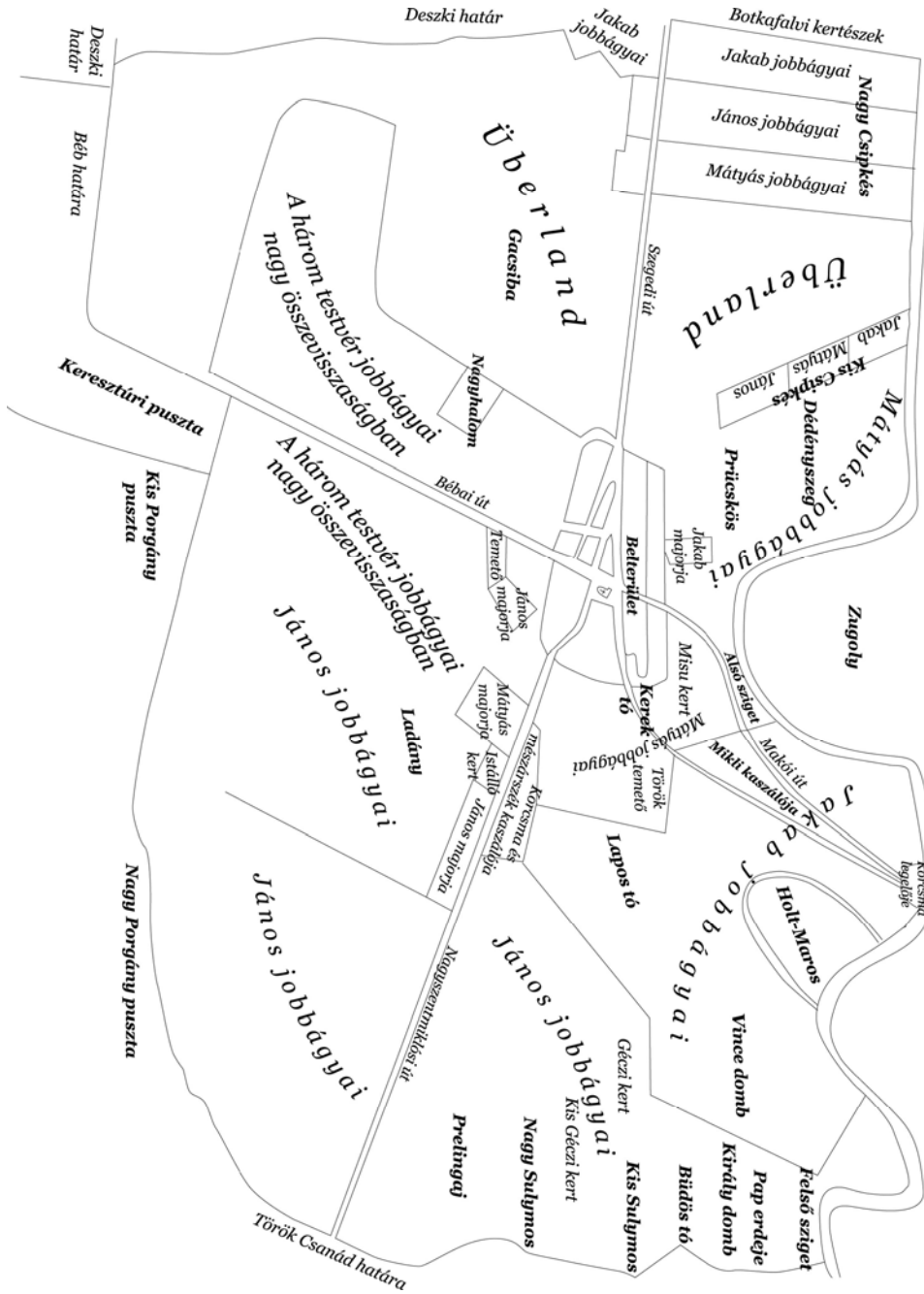

Zombor külterületének megoszlása az 1805-ös birtokosztály nyomán

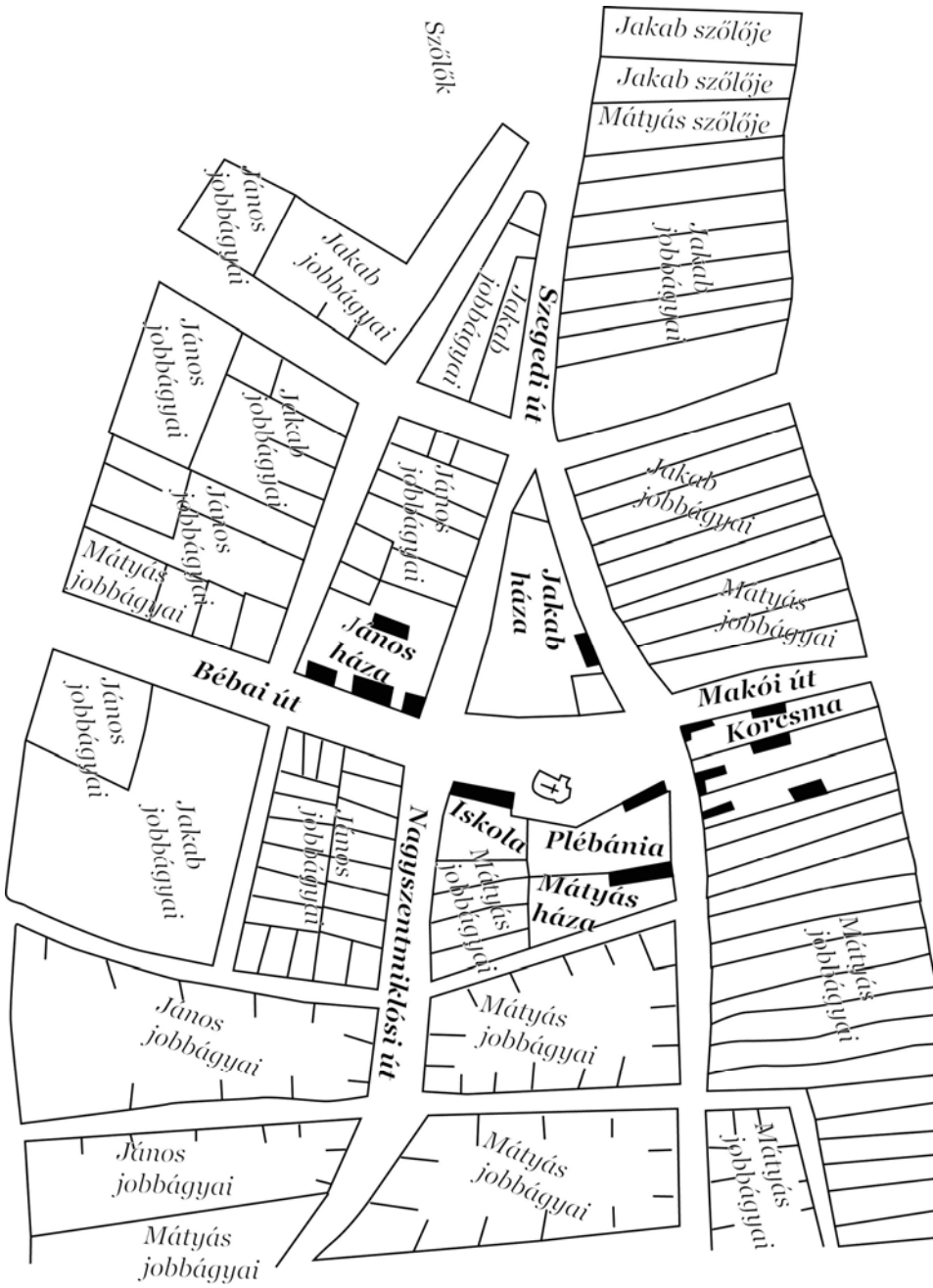

Zombor belterületének megoszlása az 1805-ös birtokosztály nyomán

A CSALÁD JELENTŐSEBB TAGJAI

Az Oexel család idősebbik ága

Az Oexel család idősebbik ágát Jakab fiai, **Alajos** (1781-1832) és **Károly** (1784-1841) képviselték.

Oexel Alajos
Komlóson született 1781. ápr. 8-án, ahol apja postamester volt. Tanulmányairól, ifjúkoráról nem maradtak meg dokumentumok. Házasságot 1805. júl. 14-én Szegeden kötött nemes Bene István és Kováts Erzsébet lányával, Ágnessel. Zomboron laktak, gyermekeik ott születtek. Feltételezhető, hogy katonáskodhatott, mert az 1809-es Napóleon-elleni nemesi felkeléskor Torontál megye ápr. 11-i közgyűlésén megválasztották a vármegye felkelt serege első svadronjának kapitányává. Később századparancsnok kapitány lett, majd leszerelését követően Zomboron gazdálkodott. Házasságából hét gyermek született, négy lány és három fiú. A fiúk, *Ágoston* (1809-1832) papi pályára készült, de felszentelése előtt meghalt, *József* (1812-1856) és **Mihály** (1813-1873).

Rónay Mihály
1813. szept. 26-án született Zomboron, szüleinek hatodik gyermekeként. Elemi iskolai tanulmányait otthon végezte, majd kilencéves korában a szegedi kegyesrendi gimnáziumba került, melyet 1828-ban kitűnő eredménnyel végzett el. Innen útja Pozsonyba vezetett, ahol a tizenkilenc éves korában a jogakadémián szerzett diplomát.

Rónay Mihály és Rónay Mihályné Németszeghy Mária

Mint annyi más nemesi származású ifjú, munkálkodását Rónay Mihály is a vármegyei közigazgatásban kezdte meg: kinevezték Csongrád megye tiszteletbeli – vagyis fizetés nélküli – aljegyzőjévé. A munka mellett továbbképezte magát, és 1835-ben

ugyancsak Pozsonyban megszerezte az ügyvédi képesítést. Édesapja halála után nem foglalta el az öröklött birtokrészét, hanem megmaradt hivatalában. 1838. nov. 21-én Csongrád megye közgyűlése megválasztotta a Csongrádi járás főszolgabírójává. Két év múlva megnősült. A házasságkötésre Szabadkán került sor, ahol oltár elé vezette Bács megye táblabírójának és levéltárosának, Németszeghy Istvánnak és feleségének, nagybudafai Vermes Júliának leányát, Máriát. Az 1843-as tisztújításon, a haladó *„hazafias párt"* – amelynek lelkes híve volt – bizalmából a Dorozsmai járás szolgabírói székét foglalhatta el. 1846-ban a *„reakciós udvari párt"* került hatalomra Csongrád megyében. Az ápr. 27-i tisztújító közgyűlésen, amelyet katonai fedezettel tudtak csak megtartani, sorra kibuktatták az ellenzék jelöltjeit. Rónayt sem választották meg szolgabírónak. Följegyezték, hogy a megyegyűlésről máj. 3-án Szegedre hazatérő és nagy népszerűségnek örvendő Kárász Benjámin volt alispánt, valamint Rónay Mihályt a helyi kaszinó jogász fiatalsága, a polgárok és a céhek iparosai fáklyás, zenés felvonulással köszöntötték. Több ezren vonultak ablakaik alá.[57]

Az 1848. márc. 15-én történtek híreit nagy lelkesedéssel fogadták szerte az országban. Csongrád vármegye Szegváron tartott közgyűlésére annyian sereglettek össze márc. 31-én, hogy a megyeháza nagyterme kicsinek bizonyult. Tekintettel a nagy érdeklődésre, az ülést a szabad ég alatt, a megyeháza előtti téren tartották meg. Az egybegyűltek nagy ovációval vették tudomásul a kormánytól érkezett különböző rendeleteket, különösen azt, amelyik elrendelte a béke és a rend fenntartását, valamint a nemzetőrség felállítását szolgáló állandó választmány létrehozását. E bizottmány tagja lett Rónay Mihály is. Néhány hét múlva, a máj. 2-i tisztújító közgyűlésen már közfelkiáltással a megye első számú választott vezetőjévé, első alispánná választották. A forradalomban és szabadságharcban vitt szerepéről hű képet kaphatunk az ellene hozott hadbírósági ítéletből:

„Császári – Királyi Haditörvényszék Pest.

Ítélet

Melyet az itteni Császár – Királyi katonai kerületi Parancsnokság rendelkezése alapján összeállított és felesketett teljes haditörvényszék egyhangúlag hozott.

Vádlott, zombori Rónay Mihály, Torontál megyei illetőségű, 36 éves, katholikus, nős, 5 gyermek apja, földbirtokos beismerése, valamint tanúk vallomása alapján beigazolódott, hogy a Forradalom kezdetekor Csongrád Megye 1-ső alispáni tisztségét megtartotta, és ezen állásánál fogva 848 október havában népfelkelést szervezett, és azt először a nagyméltóságú Bán [Jellasicsról van szó!] *ellen, azután pedig a Szerbek ellen személyesen vezette, a megyegyűlésen a forradalom javát szolgáló határozatokat mint elöljáró szervezte és hatáskörénél fogva jóváhagyta, egy 600 főből álló alakulatot létrehozott és ezek részére, valamint a Forradalmi hatóság részére 20000 Forintot kiutalt, és mely alakulatot a forradalom végéig a császári csapatok ellen felhasznált, továbbá működését múlt év április 14-e* [a Habsburg-ház trónfosztása] *után is folytatta, valamint a megyében rekrutákat toborzott, a császári jelvényeket eltiltotta, a Nemzeti Lobogót elrendelte, továbbá a Forradalmi Kormány Függetlenségi nyilatkozatát a Megyegyűlésen kihirdette, elfogadtatta és ehhez hozzájárult. Végül Csongrád város lakosságának múlt év május 8-án Magyarország Függetlenségével kapcsolatos ünnepségén felhatalmazás nélkül felesküdött és ezzel kapcsolatosan különösen igyekezett a Forradalom ügyét legjobban elősegíteni, így a vádlott* […] *a felségsértés bűntettét elkövette és ezért, valamint a forradalom alatti magatartásával kapcsolatosan okozott kár megtérítésére minden ingó és ingatlan vagyonának elkobzására és kötél általi halálra büntetendő.* […] *Pest. 1850. január 24-én."*[58]

---

[57] ZSILINSZKY 1897-1900. III. 78., 83., 88., RCSK 147-151.

[58] Rónay Elemér melléklete az RCSK-hoz. Lásd még: CSML. Szentesi Fióklevéltára. V.B. 145. B. Szentes Város Tanácsának iratai. 2269/1851.

Haynau, élve kegyelmezési jogával, jan. 28-án a halálbüntetést átváltoztatta nyolcévi várfogságra. A könnyítés ellenére az ítélet szokatlanul szigorú volt. Többen, akik a megyében Rónayhoz hasonló szerepet vittek, rövid időn belül visszanyerték szabadságukat és hazatérhettek. Büntetését az aradi várban töltötte, ahonnan csak 1854 tavaszán szabadult, annak ellenére, hogy felesége már 1851-ben kérelmezte férje hosszú szabadságvesztésének mérséklését.

Rónay Mihály fogságából hazatérve birtokán gazdálkodott és távol tartotta magát a közszerepléstől. A közéletbe 1860-ban tért vissza, amikor az „októberi diploma" nyomán helyreállhatott a vármegyei önkormányzati intézmény. Csongrád vármegye tisztújító közgyűlésén, ellenjelölt nélkül ismét alispánná választották. A reményteljesen induló új korszak rövid ideig tartott. A Helytartótanács egyre-másra bocsátotta ki törvénytelen rendeleteit, melyek ellen a vármegyék tiltakoztak. A kormány az 1861. nov. 4-re Hódmezővásárhelyre összehívott megyegyűlésen akarta kikövetelni az adók erőszakos behajtását. Ennek ellenére az ülés megtartását a városban állomásozó dzsidások parancsnoka, Entel őrnagy fegyveres erővel akarta megakadályozni. A kilátásba helyezett erőszak és az adóbehajtás módja miatt az egész tisztikar lemondott. Lemondásukat azonnal követte a főispán. Ezzel az aktussal ismét megszakadt Rónay Mihály közéleti szereplése. Az 1865. novemberi-decemberi országgyűlési választáson Csongrádon nyert százakra menő szavazati többséggel képviselői mandátumot. A ciklus elteltével (1868. dec. 10.) végleg visszavonult a politika porondjáról. Családjának élt, birtokán gazdálkodott. A börtönben töltött évek nem múltak el rajta nyomtalanul. Egészsége megromlott, sokat betegeskedett. Évekig járt gyógykezelésre Ótátrafüredre, ahol 1873. júl. 20-án elhunyt. Holttestét hazaszállították Kiszomborra, és júl. 23-án nagy részvét mellett helyezték örök nyugalomra.[59]

Oexel Károly

Oexel Jakab második nagykorúságot megért fia 1784. okt. 27-én született Komlóson. Elemi tanulmányait minden bizonnyal otthon végezte. Közép- és felsőbb-iskolai végzettségéről nincsenek információink, de azt tudjuk, hogy tanulmányait követően Torontál vármegye szolgálatába lépett. A rendelkezésünkre álló hiányos adatok miatt hivatali pályáját csak hézagosan tudjuk bemutatni. 1820-ban helyettes szolgabíró, 1830-ban szolgabíróként említik. Az 1831. ápr. 11-i tisztújító közgyűlésen a Törökkanizsai járásban jelölték adószedőnek, de nem választották meg. 1831-ben mint főszolgabíró, a Maros-melletti munkálatokat felügyelő bizottságnak is tagja volt.[60] 1813. febr. 21-én feleségül vette Vermes Annát. Házasságukból öt fiú és egy lány született, de a felnőtt kort csak **Móric** (1813-1890), és **Lajos** (1821-1891) érték meg. Oexel Károly bátyja, Alajos halála után mint a család legidősebb tagja intézte a família közös ügyeit.

Visszaemlékezések szerint ő javasolta nevük megváltoztatását. A hagyomány szerint el kellett dönteni, hogy milyen nevet vegyenek föl. Szóba jött, hogy a Zombory nevet kérik, de mivel ilyen nevű polgári család élt Szegeden, elvetették az ötletet. Olyan nevet akartak, amely addig még nem létezett. Gondoltak a zombori határ egyes részeire, Ladányra, Dédényszegre, de ezek a megoldások nem tetszettek. Végül elhatározták, hogy mivel rónán laknak, kérik a Rónay nevet és hozzá a zombori előnevet. A névváltoztatáshoz királyi engedély kellett, így 1839. júl. 20-án folyamodványt nyújtottak be a kancelláriához. A kérelmet Károly, János, József és Mihály írták alá. A kancellária a kérvényt

[59] ZSILINSZKY 1897-1900. III. 233., 270-72.
[60] MOL.MT. Torontál megye kgy. jkv. 1820.III. 21., XI. 11.,(35), 1831. I. 24., IV. 11.

megküldte a Helytartótanácsnak, majd az nov. 20-án továbbította Torontál vármegyéhez véleményezésre és javaslattételre. Az ügyet az 1840. jan. 20-án tartott közgyűlésen megtárgyalták. A választ megküldték a Helytartótanácsnak, onnan továbbították Bécsbe, de a kancellária csak jún. 11-én vette azt tárgyalásba. A kedvező döntés a szokásos hivatali úton, szept. közepén érkezett le Torontálba. A család ettől az időtől használta a zombori Rónay nevet. Az adománylevél kiállítása és kihirdetése azonban néhány évet váratott magára. Az ok egyszerű. A királyi engedélyért ugyanis fizetni kellett, mégpedig tekintélyes summát, 1160 forintot. Ezt az érdekeltek nem teljesítették, ehelyett többször kérvényezték annak elengedését, törekvésük azonban nem vezetett eredményre. Az időhúzást a Helytartótanács megunta, ezért 1845 augusztusában leírt Torontál megyéhez, hogy a hátralékot végrehajtás útján hajtsa be. Ezt nem várták be, hanem inkább befizették az összeget. Ezután a kancellária 1846. febr. 26-i keltezéssel kiállította az okmányt. Ezt azonban Károly már nem érte meg, mert 1841. júl. 22-én elhunyt.[61]

Oexel Károly és Rónay Móric

Rónay Móric

Rónay Károly idősebbik fia 1813. dec. 7-én született Zomboron. Elemi tanulmányait otthon, a középiskolát Szegeden a piarista gimnáziumban kiváló eredménnyel végezte, majd jogot hallgatott. 1833-ban Torontál megye szolgálatába lépett. 1842-ben első aljegyző és tiszteletbeli főjegyző. A megye székhelyén, Nagybecskereken ismerkedett meg Fedrigoni Alojziával, akivel 1842. júl. 31-én házasságot kötött. Apja halála után nem hagyta el a megyei szolgálatot.[62] Az 1848. márc. 15-i események híreiről a vármegye hivatalosan 18-án értesült, és azt nyomban közhírré tette. Másnap népgyűlésen fogadták el a 12 pontot, és elhatározták a nemzeti sereg szervezését. A következő megyei kisgyű-

[61] RCSK 127-130.
[62] Uo. 184-185.

lést a szerb lázongások miatt csak máj. 16-án tudták megtartani Nagykikindán, ahol kihirdették az elfogadott törvényeket és intézkedtek az országgyűlési választások lebonyolításáról. Ugyanott tartottak máj. 30-án közgyűlést, ahol beiktatták a független felelős kormány által időközben kinevezett főispánt, Karácsonyi Lászlót. Még azon a napon lebonyolították a tisztújítást, ahol Rónay Móricot első alispánnak választották. 1849 elejére egész Torontál megye a császári és a felkelő szerb csapatok kezére került. Rónay ekkor leköszönt hivataláról, majd visszavonult birtokára. A szabadságharc bukása után ezért nem vonták felelősségre.

Az önkényuralom első évtizedében távol tartotta magát a közélettől. A politika színpadára a bekövetkezett kedvező változások hatására csak 1861-ben tért vissza. 1860. dec. 2-án ugyanis megszüntették a Szerb Vajdaságot. Torontál megye így visszakerülhetett alkotmányos jogaiba. Az uralkodó a volt 1848-49-es főispánt, Karácsonyi Lászlót nevezte ki újra a megye élére. Az első közgyűlést ünnepélyes körülmények között 1861. febr. 4-én tartották meg Nagybecskereken. Az istentiszteletek után a megyeháza udvarán gyűltek össze, ahol ideiglenes elnöknek Rónay Móricot választották meg. A beiktatáson ő üdvözölte a megye nevében a főispánt. Másnap került sor a tisztújításra, ahol nagy lelkesedéssel első alispánná választották.[63] Ez az alispánsága sem tartott sokáig. Az újonnan választott országgyűlés aug. 22-i feloszlatása után ugyanis a megyékre is hasonló sors várt. A szept. 18-án tartott kisgyűlés hevesen tiltakozott a történtek miatt. A tisztviselők a helyükön maradtak, várva az erőszakos eltávolításukat. Erre azonban nem került sor, mert többségük, köztük Rónay Móric is, lemondott, de a fennakadások elkerülése végett az ügyek továbbvitelét okt. 24-ig bezárólag továbbra is vállalták. Rónay számára ismét a gazdálkodás évei következtek Kiszomboron.[64]

Schmerling bukása és a kiegyezés megkötése után ismét helyreállhatott a megyei önkormányzat. Az első közgyűlést 1867. máj. 7-én és a következő napokon tartották a márc. 31-én immár harmadszor kinevezett Karácsonyi főispán elnökletével. Rónay Móric nyitotta meg az ülést. Ez alkalommal az 1861-ben megválasztott tisztikar ünnepélyesen lemondott. Az általános tisztújítást máj. 9-én tartották, melynek során Rónayt egyhangúlag újra alispánná választották, azonban most sem töltött sok időt hivatalában. Nov. 5-én, immáron harmadszorra, lemondott. Korai távozását azzal magyarázták, hogy megválasztása után nem volt hajlandó a megye székhelyére, Nagybecskerekre költözni. A hivatalos ügyeket Kiszomborról intézte, amit nehezményeztek és kifogásoltak a bizottsági tagok. Kérésüknek nem tett eleget, inkább távozott.[65]

1869. júl. 24-én meghalt Karácsonyi László főispán. Helyét közel két évig nem töltötték be. Torontál megye 1871. máj. 16-án tartott közgyűlésén jelentette be Hadzsits Lázár alispán, hogy a király május 5-én Rónay Móricot nevezte ki főispánná. Az alispán bejelentését a gyűlés *„lelkesedéssel vette tudomásul”*, és nyomban megtárgyalták a beiktatás ünnepélyes menetét. Néhány nap elteltével, jún. 5-én egy száz tagból álló küldöttség érkezett Kiszomborra az új főispán üdvözlésére, akit felkértek arra, hogy a lehető leghamarabb foglalja el hivatalát. Erre jún. 15-én került sor.[66] A közgyűlési teremben a hivatali eskü letétele után elmondott programbeszédében többek között a következőket jelentette ki: *„Tekintetes megyei közönség! Habár fényes tehetséggel nem bírok, oly két érzelem*

[63] BOROVSZKY 1911. 455-457.
[64] Uo. 470.
[65] Uo. 477-481., RCSK 189-190.
[66] RCSK 190-191., BOROVSZKY 1911. 482.

dagasztja keblemet, melyeket nehéz pályámon, mint biztos vezetőkül kínálkozó irányadókat tekintek. Egyik: zsenge ifjúságomtól fogva bennem lángoló hazaszeretet, másik a jóakarat, mellyel szeretett megyénk jólétét s boldogságát előmozdítani szándékozom s életem fő feladatául tűzöm ki." Politikai hitvallását a következők szerint fogalmazta meg: *„Mi engem illet, a tekintetes megyei közönség ismeri elveimet, ismeri érzületemet és én egyáltalán nem akarok másnak látszani, mint ami voltam s vagyok, t.i. szabadelvű, szabad gondolkozású ember, s mint ilyen, egy téren állok hasonirányú kormányunkkal.* […] *Én a megyében pártokon kívül akarok állni, s lelkiismeretem sugallatát követve megyek előre utamon."* A beszéd elhangzása után Várady Mihály III. alispán, majd a bizottságok nevében Molnár János üdvözölte a főispánt.[67]

Rónay Móric Torontál vármegyei főispán

Rónay Móric főispánként sem költözött Nagybecskerekre. Általában csak a közgyűléseken jelent meg. Igazából nem tudta, mi történik megyéjében, így nem csoda, hogy befolyása és népszerűsége hamar megkopott. 1872-ben már a Torontál c. hetilap, majd az országos lapok hasábjain is támadták. Felrótták, hogy a *„főispánban a megye nem bír használható munkaerőt, évente kétszer eljár ugyan a közgyűlésekre, rendesen csak a gyűlés előtti napon érkezik meg, módjában sincs az ügyek állásáról tájékozást szerezni, menetére semmi befolyása nincs, de ebben ki is merül a tevékenysége."*[68] A helyzet közte és a sajtó között egyre jobban elmérgesedett, oly annyira, hogy a Torontál szerkesztőjével, Balás Frigyessel – már lemondása után – kardpárbajt vívott, melynek során mindketten megsérültek.[69] A sorozatos incidensek hatására a belügyminiszter elhatározta meneszt-

[67] *Zombori Rónay Móric Úr Őméltóságának Torontálmegye főispáni székébe 1871. évi június 15-én történt ünnepélyes beiktatása alkalmából tartott beszéde.* Nyomtatott Pleitz F. P-nál Nagy-Becskereken. Én. [1871]. 4.
[68] RCSK 201-202.
[69] RCSK 201-203. Torontál, 1873. nov. 20.

tését, és felszólította a lemondásra. Ezt ugyan negyvenévi szolgálat után méltatlannak és igazságtalannak találta, de azonnal beadta távozási kérelmét. 1873. okt. 24-én kelt legfelsőbb elhatározással *„buzgó szolgálatainak elismerése mellett”*, felmentették állásából. A megye dec. 1-jén tartott közgyűlésén búcsúlevelet intézett a távozóhoz és a közügyek terén tanúsított munkásságáért neki jegyzőkönyvileg köszönetet szavazott. Rónay Móric ezután a politikai élettől visszavonulva 1890. márc. 19-én bekövetkezett haláláig Kiszomboron gazdálkodott.

Rónay Móricnak Fedrigoni Alojziával kötött házasságából egy gyermeke született, **Emil** (1859-1899), aki rövid ideig Torontál megyei aljegyző, majd nagyszentmiklósi szolgabíróként működött. Felesége Kiriák Janka, házasságukból nem született gyermek.

Rónay Lajos

Rónay Károly és Vermes Anna negyedik gyermekeként született Zomboron 1821. jan. 4-én. Középiskolai éveit Szegeden töltötte a piaristáknál, majd jogot hallgatott. A jurátusi gyakorlat, és a kitűnő eredményű záróvizsgák után 1842. jún. 22-én tette le az ügyvédi esküt. Időközben Torontál megye szolgálatába lépett. 1841-ben aljegyző, majd szolgabíró. Az 1848. júl. 2-ra összehívott országgyűlésen, mint az óbesenyői választókerület képviselője jelenhetett meg. Politikai tekintetben a liberális centrumhoz tartozott. Az országgyűlést 1849 elején elkísérte Debrecenbe, ahol részt vett a trónfosztó ülésen. A szabadságharc bukása után Világosnál esett fogságba. A hadbíróságon nem tagadta a debreceni részvételt, de kijelentette, hogy május elsejétől sem Debrecenben, sem Szegeden, sem Aradon nem vett részt az üléseken, bár a napidíjat június végéig felvette. Rövid ideig az aradi várban raboskodott, majd Pestre szállították az Újépületbe, ahol János és Mihály unokabátyjaival találkozott. December elején még ott tartózkodott, ezt Rónay Mihály említette egy negyedikén keltezett levelében: *„Lajcsi ma igen komor, a mai napon szeretett volna Szegeden lenni.”* A komorságnak oka Kárász Borbála, Kárász Benjámin Csongrád megye volt 1848-49-es főispánjának lánya, akkor menyasszonya, később felesége, akinek arra a napra esett a névnapja. 1850. júl. 20-án az uralkodótól kegyelmet kapott, mert a hadbíróság, mint *„kevésbé terhelt egyén”* ellen ejtette a felségsértés vádját.[70]

Házasságkötésére szabadon bocsátása után nem sokkal 1850. júl. 28-án, Szegeden került sor. Nősülését követően Kiszomborra vonult vissza gazdálkodni.[71] A következő években hivatalt nem vállalt. Politikával csak a változások után, 1861-ben kezdett el újra foglalkozni. Az 1861. márc. 26-án megtartott országgyűlési képviselőválasztásokon régi kerületében, az óbesenyőiben lépett föl, ahol egyhangú eredménnyel újra mandátumot szerzett.[72] 1865-ben Keresztúri János ajánlotta ismét Óbesenyőn képviselőnek. Tíz választó Szandits Sándort jelölte. Szandits azonban a szavazás megkezdése előtt azzal az indokkal lépett vissza, hogy választóira az ellenpárt *„erkölcsi kényszert”* gyakorolt, azaz a választás helyére ünnepélyesen vonult be, s ott a plébános *Veni sanctét* tartott, a szokásos harangozással. Rónay Lajost üdvözlő taracklövésekkel fogadták. A szavazás eredménye: Rónayra 1131, Szandits Sándorra pedig 3 voks esett.[73] A kiegyezés után a Deák párthoz csatlakozott.

[70] PÁLMÁNY 2002. 731., Az RCSK 216-217. szerint az országgyűlés szegedi és aradi ülésén is részt vett.
[71] BOROVSZKY 1911. 457. RCSK. 216-217.
[72] BOROVSZKY 1911. 471., RUSZOLY 1999. 413.
[73] RUSZOLY 1999. 414.

Apósa, Kárász Benjámin, Csongrád megye főispánja 1871. év elején idős korára való hivatkozással lemondott méltóságáról. Tóth Vilmos belügyminiszternek utódjául vejét, Rónay Lajost hozta javaslatba. Tóth 1871. áprilisában felajánlotta számára a főispáni tisztséget, amit elfogadott. Beiktatására máj. 22-én került sor Szegváron. Az ünnepi közgyűlésen, beszédében külön nyomatékkal hangsúlyozta: *„Az én teljes meggyőződésem szerint az ország egyik legfőbb áldása egy helyesen és jól szervezett megyei közgyűlés. Egy jó megyei közigazgatásnak pedig fő kelléke egy erélyes, értelmes tisztikar, ezt elérni a jövőben egyik fő feladatunknak tekintjük. Én hivatali befolyásomnál fogva részrehajlás nélkül fogok e cél felé törekedni, politikai nézetek, vagy eltérő vélemények nekem e tekintetben nem fognak zsinórmértékül szolgálni. Én a tisztviselőben nem a politikai hitet, hanem az értelmet, célt és a megvesztegethetetlen igazságérzetet fogom keresni, aki nem bír, annak hivatalos működésében határozottan ellenére leszek.”*[74] Ígéretét komolyan vette. Nevéhez fűződik a közigazgatás átszervezése. Új politikai választókerületeket, járásokat alakított ki. Szabályrendeleteket alkotott és léptetett életbe. Rendbe tette a rendezett tanácsú városok, községek és a hozzájuk tartozó puszták ügyeit.[75]

Rónay Lajos Csongrád vármegyei főispán

1873-ban Hódmezővásárhely szorgalmazta kiszakadását Csongrád megyéből. A főrendiházban a jogügyi bizottság és több főrendiházi tag ellenezte ezt. Ennek ellenére Rónay Lajos, mint az ellenérdekelt megye főispánja, annak elfogadása mellett érvelt. Álláspontját a megyei közgyűlésen is keresztülvitte, így a törvényjavaslat elfogadása körüli vitában sokat jelentett pártoló megnyilvánulása. A hódmezővásárhelyiekre kedvező döntés után nem csoda, hogy a város lakossága örömmel vette tudomásul, hogy az

[74] ZSILINSZKY 1897-1900. III. 310., CSML.SZL. IV.B. 402.b. Csongrád Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. Kgy. jkv. 1871. máj. 22. 165.
[75] ZSILINSZKY 1897-1900. III. 310-312.

uralkodó 1881-ben kinevezte városuk főispánjává. Ez alól 1886-ban kérte felmentését. A felmentést dec. 16-i hatállyal megkapta és dec. 20-án, pedig közszolgálatának elismeréseként a Lipót rend középkeresztjével tüntették ki. Lemondásakor a helyi lapok hosszan méltatták addigi tevékenységét. A városi tanács 1886. dec. 28-án rendkívüli közgyűlésen búcsúzott tőle. Az elfogadott előterjesztésben kiemelték, hogy *„közéletünkben úgy, mint köztanácskozásainkban soha nem ismert és nem tett különbséget gazdag és szegény, avagy egyik vagy másik politikai párthoz tartozók között, egyenlő mértékkel mért mindenkinek, az ő működése egyedül csak a közügy, a közérdek előmozdítása volt mindenkor."*[76]

Főispánsága idején helyezték át Szegvárról Szentesre Csongrád megye székhelyét. Ez időszakban épült fel az impozáns új megyeháza, amelyet 1883-ban adtak át ünnepi közgyűlésen. Csongrád megyei állásáról 1889 áprilisában mondott le. Távozását a megye máj. 7-én tartott ülésén jelentették be. Döntésének okaként előrehaladott korát és megromlott egészségi állapotát jelölte meg. Felolvasták búcsúlevelét, amelyben 18 éves főispáni működésének mérlegét is megvonta. Sajnálkozását fejezte ki azért, amiért a megye közigazgatását *„közös erővel nem emelhettük fel a tökély kifogástalan fokára."* Működéséről megjegyezte: *„Iparkodtam igazságosan, becsülettel és teljesen részrehajlás nélkül kormányozni és, hogy e térről sem párt, sem magánérdekből sohasem léptem le, igazolja bőségesen a vármegye közönségének minden alkalommal tanúsított és általam nagyrabecsült bizalma és rokonszenve."*[77]

Visszavonulása után kiszombori birtokán gazdálkodott. A téli időszakot Budapesten töltötte, az Angol Királynő Szállodában lakott. 1890. dec. 28-án szállodai lakásán agyvérzést kapott, és négy nap múlva, jan. 1-jén elhunyt. Halálhíréről a *Szentesi Lap* jan. 4-i számában vezércikkben számolt be. Erényeit hosszasan ecsetelték a következők szerint: *„Ez az erény nem állt egyébből, mint Rónay Lajos egyéniségében minden alkalommal kidomborodó pártatlanság és igazságérzetből. Nyílt, egyenes és gavallér ember volt tetőtől-talpig. A megye közügyeinek traktálásánál, melyek nem egy ízben éles bíráratul szolgáltak a vármegyei kormányzat felett, mindig fel bírt emelkedni a pártatlanság tisztelet és feltétlen elismerést parancsoló magaslatára. Sohasem alacsonyította le magát a kormány kortesévé, mint ezt az ország főispánjai kilenctized részben teszik."* A hírlapi cikk egyetlen hibát rótt fel neki, mégpedig azt, hogy: *„A megyei központtól távol lakva, közvetlen személyes érintkezés által nem igyekezett Csongrád megye egyik-másik városa és községének nagyobb fontosságú közdolgaival, az itt-ott elmérgesedő közhangulattal és ennek valódi okaival megismerkedni, s személyes érintkezés által hatalmas állását és befolyását a közjó érdekében latba vetni."*[78] Temetésére 1891. jan. 4-én, a születésnapján került sor Kiszomboron. Azon Csongrád megye tisztikara négy díszruhába öltözött hajdú, négy városi lovas rendőr kíséretében Szentes város delegációjával együtt vett részt.[79]

Az Oexel család ifjabb ága

Az Oexel család ifjabb ágát a Zombort megszerző Oexel Mátyás huszadik gyermeke, **János** (1774-1811) és felesége, Andrényi Johanna alapította.

---

[76] Uo. 313-317., CSML. HMV. IV. b. 1402/a. Kgy. jkv. 1873. dec. 28. *Hódmezővásárhely törvényhatósági jogú város almanachja. 1873-1950*. Hódmezővásárhely. 2003. 163-165.
[77] ZSILINSZKY 1897-1900. III. 320-324., CSML. SZL. Kgy. jkv. 1889. máj. 7.
[78] Szentesi Lap. XXI. évf. 1891. január 4. 1.
[79] Uo., lásd még: RCSK. 216-229.

Oexel (Rónay) János

Ifjabb Oexel János 1809. ápr. 27-én született Zomboron. Feltehetően iskoláit Szegeden végezte. Jogi tanulmányai után Torontál megye szolgálatába lépett. Először Nagybecskereken aljegyzősködött. Itt ismerkedett meg Karácson Emíliával, akit 1832. nov. 22-én feleségül vett. Házasságkötése után Nagyszentmiklóson lett szolgabíró, itteni hivatalától azonban 1840-ben megvált. 1847-ben Csanád megye országgyűlési követe lett, 1848. márc. 15-én tagja volt az István nádor által vezetett országgyűlési küldöttségnek, amely a rendek kívánságát terjesztette a király elé.[80] 1849. ápr. 15-én Szeged város közgyűlésén tanácsnokká választották.[81] Felesége Szegeden részt vett minden hazafias és jótékony megmozdulásban. A szabadságharc kezdetén a sebesült honvédek ápolására a belvárosi kaszinó tagjainak feleségei és lányai betegápoló egyesületet alakítottak, amelyben tagként aktívan részt vett.[82] Rónay Jánost 1849. jún. 20-val kinevezték az országos törvényszék bírájává. Tanácsnoki hivataláról lemondva így búcsúzott: *„Mit érez egy hazáját szerető polgár akkoron, midőn hivatása szerint szülő és nevelő földjétől megválni kénytelen; azt toll leírni nem képes, azt csak érezni lehet, de ha még ehhez hozzáteszem azon érzelmet is, amely szívemben honol, azon bizalomért, mellyel engem a tisztelt közgyűlés minden érdemen kívül, mint egyszerű polgárt hivatalnokai sorába megválasztott; el fogul érzelmem és a köszönetre szavakat nem találok.”*[83]

Oexel (Rónay) János

A szabadságharc bukása után vizsgálatot indítottak ellene. Az Új épületben unokatestvéreivel, Rónay Lajossal, Rónay Mihállyal, valamint Kárász Benjáminnal és több korábbi szegedi tisztségviselővel együtt volt fogva. 1849. októberében vagy novemberében megszüntették az eljárást ellene, ekkor visszatért Szegedre, ahol rendőri felügyelet

[80] RCSK. 132-135.
[81] G. TÓTH 2000. 333.
[82] RCSK. 135-136.
[83] G TÓTH 2000. 380. és 714.

alá helyezték. 1850 elején a belvárosi kaszinó elnökének választották. Az ott tett megjegyzései miatt többször feljelentették, és megvádolták, hogy *„forradalmi hangulatot szít.”*[84]1851. jún. 17-én, báró Geringer ideiglenes helytartó rendelkezésére felvették a megfigyelendő szegedi kompromittáltak listájára, akiknek viselkedéséről a polgármesternek havonta jelentést kellett tennie a megyefőnöknek. Egy 1851. nov. 28-án kelt felterjesztésben megállapították, hogy gazdálkodással foglalkozott, és hol Szegeden, hol Kiszomboron lakott. Magaviseleteként megjegyezték; *„víg szeszélyű, mulató, forradalmi tényezőnek magát ki nem tüntető és e hónapban beteges.”*[85] 1861-ben a nagyszentmiklósi kerületben Murgu János görög katolikus lelkész ellenében lett országgyűlési képviselő. 1865. dec. 5-én ugyanabban a kerületben mérette meg magát. Ekkor Rónay János 970, két ellenfele, Dániel János 142 és Bogdány Vince 261 szavazatot kapott.[86]

1867. jún. 8-án még részt vett Ferenc József koronázásán. Onnan hazaért Kiszomborra, ahol jún. 16-án agyvérzés érte és meghalt. Temetésén a szegedi belvárosi kaszinó népes küldöttséggel képviseltette magát. Meghatottan búcsúzott tőle a község lakossága. Nem felejtették el, hogy az 1863-as éhínség során népkonyhát állíttatott fel mintegy ötszáz ellátatlan élelmezésére, és azt sem, hogy 1863. dec. 17-től 1864. máj. 15-ig minden szombaton 360 ellátatlan között kenyeret osztatott ki, összesen 8280 darabot. Arra is jól emlékeztek, hogy 1864-ben a tíztagú ínségi bizottmány tagjaként felügyelte az élelmiszer és pénzsegélyek igazságos kiosztását. Ugyanakkor felesége, Karácson Emília, aki egész életében a jótékonykodásáról volt híres, nyolcvan gyermek ellátásáról gondoskodott.[87]

Rónay Jenő

Rónay János és *Karácson Emília* tizenegyedik gyerekeként 1854. ápr. 11-én született Kiszomboron. Elemi és középiskolai tanulmányait otthon végezte, a vizsgákat Szegeden tette le a piaristáknál. Jogot Pozsonyban hallgatott. Az államvizsgát 1875-ben abszolválta, majd ügyvédbojtár lett. Először a nagybecskereki törvényszéknél fizetés nélküli joggyakornok volt, majd Hertelendy József, Torontál megye főispánja maga mellé vette kiadó-írnoknak, illetve titkárnak. Ügyvédi vizsgáját 1876. márc. 1-jén tette le. Ezt követően megyei aljegyző, később árvaszéki ülnök, majd helyettes szolgabíró lett. 1877-ben már megyei alügyész, majd tiszteletbeli főügyész volt. Katonai szolgálatra, mint egyéves önkéntes, az 1-es császári és királyi huszárezredbe vonult be 1878-ban. 1879-ben a szegedi árvíz biztosi tanácsában a kisajátítási ügyosztályt vezette. A következő évben már a törökkanizsai járás helyettes szolgabírója. Torontál megye 1880. szept. 21-én tartott közgyűlésén főjegyzővé választották.[88] 1887. márc. 21-én Temesvárott a püspöki székesegyházban vette nőül viszaki Patyánszky István és báró Duka Mária leányát, Olgát. Házasságukból öt gyerek született: *Gyula* (1888-1956), *Imre* (1889-1966), *Dénes* (1892-1916), *Magdolna* (1896-1978) és *Miklós* (1900-1912).[89]

Tallián Béla torontáli alispánt 1886-ban Somogy megye főispánjának nevezték ki. Távozása után helyének betöltésére okt. 18-án tisztújító közgyűlést tartottak. Rónay Jenőt Poroszkay Béla megyei főügyésszel szemben nagy szótöbbséggel választották meg alis-

[84] RCSK. 138-139.
[85] CSML. IV. B. 1106. 7/1851.
[86] RUSZOLY 1999. 413-414.
[87] RCSK. 141.
[88] Torontál. Vegyes tartalmú hetilap. A vármegye közlönye. 1891. nov. 16. Különkiadás. 1-2.
[89] RCSK 378-383.

pánná. 1889-ben megkapta a *„valóságos belső titkos tanácsosi címet”*, 1891. nov. 8-án pedig a király kinevezte Torontál megye főispánjává. Az ünnepélyes beiktatásra nov. 28-án került sor rendkívüli közgyűlés keretében. Az installáció külsőségei a szokásoknak megfelelő nagyszabású keretek között zajlott le. Volt *„csillapodni nem akaró lelkesedés”*, fáklyás üdvözlő menet, majd az ülésen főjegyzői üdvözlet és *„lendületes”* főispáni székfoglaló beszéd, amit rövidre szabott. Kijelentette: *„úgy nézeteim, mint érzelmeim önök előtt eléggé ismeretesek.”* Azt azonban szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy: *„Legfőbb törekvésem lesz, úgy föl-, mint lefelé az áldásos egyetértést fönntartani és élesztени. Mert szívem mélyében erősen gyökeredzik az a meggyőződés, hogy eredményeket elérni a közigazgatás terén is csak összetett erővel, csak akkor lehet, ha nemcsak a legfőbb közigazgatási hatóság, a kormány, nemcsak annak képviselője a főispán, hanem teljes bizalommal irányukban, önök is az elérni óhajtott cél felé törekszenek, és őket terhes munkájukban támogatják.”*[90] A torontáli mellé 1895. dec. 18-án megkapta Pancsova város főispáni tisztét is.

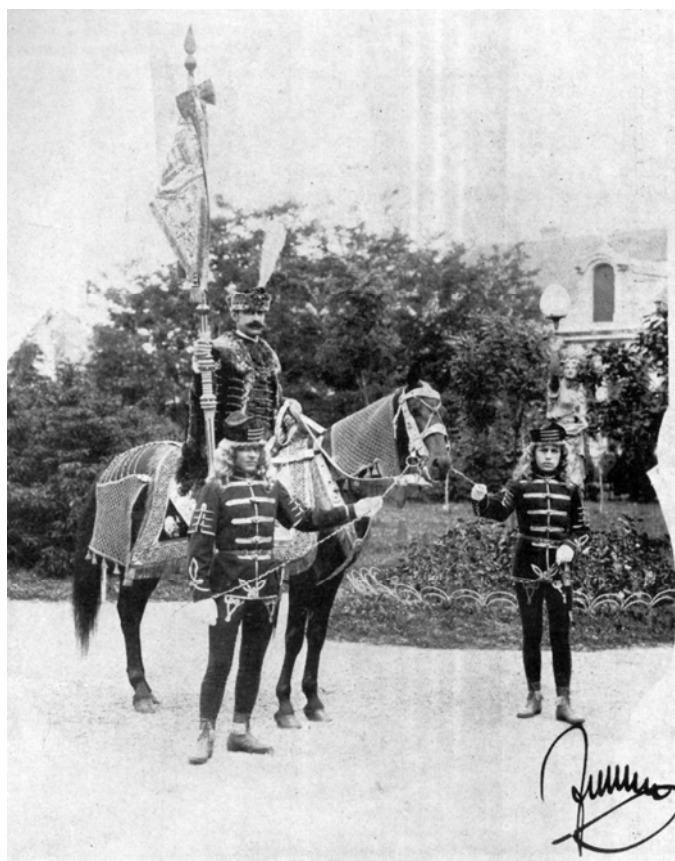

Rónay Jenő Torontál vármegyei főispán 1896-ban

[90] BOROVSZKY 1911. 498., Maros. 1891. dec. 3. Egy főispáni beiktatás.

Rónay Jenő felismerte a közlekedés fejlesztésének szükségességét és annak hasznát, ezért már alispánsága alatt megkezdte a torontáli helyiérdekű vasutak kiépítését. Ezek közül elsőként a Nagykikinda-Nagybecskerek közötti épült meg. Ezt követte a mintegy nyolcvan kilométer hosszú Nagybecskerek-Pancsova vonal, majd megépült a Szeged-karlovai, temesvár-módosi, valkány-varjasi, torontálszécsány-alibunári vasút és a keskeny vágányú Zsombolya-Nagybecskerek-Begapart pálya is. Tervezte ennek a vonalnak a meghosszabbítását Kiszomborig, de ez nem valósult meg.[91] Az árvíz és a belvíz mindig visszatérő problémát jelentett megyéjében. A helyzeten mindenképpen javítani akart, ezért elsősorban 1891 végén rendezte a Felső-Torontáli Árvízmentesítési Társulat ügyeit, majd annak elnökként átvette vezetését. Ő alapította a torontál-erzsébetfalvai és a felsőmuzsjai lecsapoló társulatokat. 1897-ben árvíz pusztított Torontál megyében. Már februárban megáradt a Bega, de a májusi nagy esőzések miatt valamennyi folyó veszélyt jelentett. Több lakóház elpusztult, sokan menekülve hagyták el hajlékaikat. Jún. 11-én Sándoregyházánál a csatorna töltése tíz méteres szakaszon kiszakadt, az ár elöntötte a községet. Rónay Jenő azonnal a helyszínre utazott és napokon keresztül személyesen irányította a védekezést.[92]

A természeti csapások mellett 1897-ben agrárszocialista mozgalmak is megjelentek megyéjében. Forrongó hangulat alakult ki. Szerb-Eleméren a csendőrök két munkást lelőttek, amire a feldühödött tömeg válaszul két csendőrt agyonvert. A következő napok, hetek kölcsönös erőszaka több halálesetet okozott, amiért végül katonai erőket kellett a térségbe vezényelni. Rónay főispán a mozgalmak terjedésének meggátlása érdekében célravezető eszközt talált ki. Indítványozta a közgyűlésnek, hogy a dunai öblözetben fekvő bizonyos kincstári birtokokat vegyenek bérbe, és azt felparcellázva adják ki albérletbe nincstelenek részére. Javaslatát a szept. 9-én tartott megyei közgyűlésen elfogadták. Hasonlóan elfogadták azt az előterjesztését is okt. 14-én, amelyben a gróf Pejacsevich-féle 7646 holdas tordai birtok megvásárlását, és azt követően annak felparcellázott eladását ajánlotta.[93]

Az első hírlapi támadások 1897 novemberében érték, amikor felrótták neki, hogy megyei hitelszövetkezetet felállításán fáradozik. Erre a támadó hírre a *Torontál* c. napilap vezércikkben válaszolt, amelyben kifejtették, hogy olyannal vádolják a főispánt, amiért nem gáncsot, hanem dicséretet érdemelne. Költői kérdésként feltették, hogy csak az a jó vezető, aki bürokratikusan az aktákat intézi és elnököl a közgyűléseken, vagy az, aki társadalmi téren is munkálkodik? Válaszként felsorolták tetteit, alkotásait: létrehozta a szőnyeggyárat, fáradozott egy állandó lóversenypálya felállításán, neki köszönhette a vármegye öt kórház, a nagykikindai laktanya, a nőnevelő intézet, a nagybecskereki pénzügyi palota és az ozorai óvoda felépítését, valamint megalakította a megyei tűzoltószövetséget, és a hajósegyletet.[94] 1899-ben újabb hírlapi támadások kereszttüzébe került. A megye közönsége azonban bizalma jeléül fáklyásmenetet és díszlakomát tartott tiszteletére. Máj. 15-én, hivatalba lépésének 25. évfordulóját ünnepélyes, de saját kérésére visszafogott keretek között ülték meg. Okt. 9-én a közgyűlésen leplezték le a magánadakozásból megfestett arcképét.[95]

[91] RCSK 331-332.
[92] BOROVSZKY 1911. 502.
[93] Uo. 503.
[94] Uo. 335.
[95] Uo. 503-504., RCSK. 349-350.

Rónay Jenő 1901 végén beadta lemondási kérelmét. Távozásának oka egy a belügyminiszter által a megye és tisztviselői ellen elrendelt átfogó vizsgálat, és az azt követő fegyelmi eljárások voltak. A király 1902. febr. 16-i hatállyal mentette föl állásából. A megyei tisztikartól febr. 20-án keserű szavakkal búcsúzott: *„Kedves barátaim! A legutolsó időben sok meghurcolásnak kitett tisztikara a vármegyének!* […] *Most midőn búcsút veszek tőletek, kiket eddig sem tekintettem soha másnak, mint barátaimnak,* […] *nem így kellett volna ennek bekövetkeznie, hanem úgy, mint Istenben boldogult elődömnél, vagy pedig, hogy mint munkaképtelen hagyjam itt helyemet, ahol kötelességemhez való szimpátiával töltöttem el életemet. De bele kell nyugodnom. Visszavonulok tehát a magánéletbe, ahova a tiszta öntudat érzete kísér.”*[96]

ZOMBORI RÓNAY JENŐ
Torontál vármegye és Pancsova t. h. v. főispánja, v. országgyűlési képviselő, a Lipótrend lovagja, királyi tanácsos stb.
Született Kis-Zomborban, 1854 április 11-én; meghalt 1921 április 28-án

Rónay Jenő és összegyűjtött munkáinak címlapja

A politikai, közigazgatási állását hátrahagyva kiszombori birtokán gazdálkodott, de a közélettől nem vonult vissza. 1903. dec. 8-án a Szegeden akkor megalakított Délmagyarországi Közművelődési Egyesület (DMKE) elnökévé választották. 1904-ben Szeged I. választókerületében szabadelvű párti programmal indult az országgyűlési választásokon, de báró Bánffy Dezső volt miniszterelnökkel szemben 125 szavazatkülönbséggel kisebbségben maradt.[97] A választási kudarc után csak a DMKE ügyeivel foglalkozott nagy agilitással. 1904 júniusában kezdeményezte Szegeden egy tanulói internátus felépítését. Ezt követően működése idején, 1906 őszén sorra megnyíltak az internátusok. Az igazgatóság novemberi ülésén beszámolt arról, hogy a szegedibe felvettek 160, az aradiba 126, a makóiba pedig 107 tanulót. 1907. februárjában felavatták a DMKE székházát és nevelőintézetét Szegeden. A néhány év alatt elért jelentős sikerei ellenére az októberben Hódmezővásárhelyen megtartott igazgatósági közgyűlésen méltatlan támadások érték az elnökséget, melynek hatására nov. 26-án lemondott elnöki posztjáról. A Szegeden 1907.

[96] Torontál. 1902. febr. 21.
[97] RCSK. 361-364.

dec. 22-én, támadói jelenlétében megtartott elnökválasztó közgyűlés azonban egyhangúlag újra bizalmat szavazott neki. Az eredményt azonnal megsürgönyözték neki, aki ennek ellenére hajthatatlan maradt, és azonnali válaszában kijelentette, hogy a választást nem fogadja el.[98]

1910-ben a nagykomlósi kerületben nemzeti munkapárti programmal képviselővé választották. A parlamentben többször fölszólalt, törvényjavaslatokat adott be, számos cikke és röpirata jelent meg különböző témákban. 1911-ben megkapta a Lipót rend lovagkeresztjét, de nem a főispánságért, mint az általában szokás volt, hanem a belvizek lecsapolása körüli érdemeiért.[99] Az 1918-as összeomlás után Kiszomboron maradt. 1921-ben betegeskedni kezdett. A szerb megszállás miatt nem tudta megfelelően gyógykezeltetni magát. Nagy nehézségek árán szerezte meg a lakhelyelhagyási engedélyt, de állapota rosszabbodása miatt csak Szegedig tudott utazni, ahol a városi kórházban 1921. ápr. 28-án elhunyt. Máj. 1-jén szállították haza Kiszomborra, és máj. 4-én helyezték örök nyugalomra az általa építtetett családi kriptában.[100]

A Rónayak idősebb ága

A Rónay család[101] idősebb ága **Mihály** és *Németszeghy Mária* fiaival, **Alajossal** (1842-1894) és **Lászlóval** (1864-1909) is két részre szakadt. **Alajos** a Nautika tengerészeti iskolát végezte el Fiumében, ahol rövid távú tengeri hajózási kapitányi szakképesítést nyert. Rossz szeme miatt azonban pályát módosított, és Bécsben a műegyetemen mérnöki diplomát szerzett. 1864-ben Torontál megye székhelyén, Nagybecskereken állami mérnök lett. Részt vett különböző megyei utak építésében, az Arad-Csanádi vasútvonal nyomtávának kitűzésében, és 1877-ig a Tisza és a Maros szabályozásának munkálataiban. A későbbiekben kiszombori birtokán gazdálkodott. Mint a család fiágának legöregebbje, *„senior patronusa”*, 1891-ben anyagilag támogatta a kiszombori templom renoválását. 1894-ben halt meg Kiszomboron. Házasságot 1870. máj. 31-én kötött az aradi vértanú Kiss Ernő unokájával, Bobor Ágota Jolánnal.[102] Három gyermekük született: **Mihály** (1871-1941), Rozália (1873-1882) és **Elemér** (1874-1965).

Mihály elemi és középiskolái után a 3-as huszároknál tényleges tiszt lett Nagyszebenben, majd 1896-ig Aradon, utána gazdálkodott. Kiszombori földjeinek eladása után megvette a Temes megyei ötvényi 550 kataszteri holdas birtokot a rajta levő impozáns kastéllyal együtt. Az első világháborúban főhadnagyként szolgált. A trianoni békeszerződés után gazdaságát elkobozták, utána Temesváron élt nehéz körülmények között. Ott halt meg és temették el 1941. márc. 11-én. Felesége báró Leonhardi Marianna volt.[103] Házasságukból egy gyermek született, **Ferenc** (1896-1970), aki zászlósként részt vett az első világháborúban az olasz fronton. 1920-24 között a Temesvár-Józsefvárosi Népbankban tisztviselő, elbocsátása után német, francia nyelvleckékből élt. 1942-ben behívták a román hadseregbe. A behívásnak nem tett eleget, átszökött Magyarországra, ahol munka-

[98] TÓTH 2000. 356-357., RCSK. 364-367.
[99] MOL. Miniszterelnökségi jegyzőkönyvek. 1911. III. 20. 58.
[100] RCSK. 369-373.
[101] A következőkben a Rónay család férfi leszármazottjainak rövid életrajzát adjuk meg a teljesség igénye nélkül, kiemelve a ma élő ágat. Forrásként használtuk a rendelkezésünkre bocsátott, id. és ifj. Rónay Elemér által összeállított életrajzi összefoglalót (RCSÉ).
[102] RCSÉ. 6., KATONA 1979. I. 209. és 315.
[103] RCSÉ. 9., BOROVSZKY 1914. 178.

szolgálatosként alakulatával 1945-ben Németországba került. Nem tért vissza, hanem letelepedett Donaueschingenben, ahol nőtlenül hunyt el.[104]

Rónay Alajos

Rónay Alajos és Bobor Ágota Jolán második fia, **Elemér** 1874. dec. 29-én született Budapesten. Középfokú tanulmányait Nagybecskereken és Kolozsvárott végezte, ahol 1894-ben tett érettségi vizsgát. Jogi tanulmányait ugyancsak Kolozsvárott végezte, és 1899 januárjában államtudományi államvizsgát tett.[105] 1897-1901 között Csanád megyei aljegyző, 1901-ben Kolozsvár város aljegyzője, majd 1903-1905-ig Kolozs város polgármestere. Első ízben 1904. ápr. 26-án időközi választásokon, mint a kolozsi kerület képviselője jutott be a parlamentbe. Az 1905-ös általános választások alkalmával a tekei kerületben lett képviselő.[106] A Nagy-küküllő megyei mihályfalvi birtokán gazdálkodott, valamint ellátta Vizakna fürdőváros polgármesteri feladatait. Az első világháborúban 1914-től 1916-ig, mint népfölkelő százados szolgált, majd 1916-1918 között a II. hadsereg mellett kormánybiztos volt. A háború után birtokainak nagy részét kisajátították, a megmaradtat eladva áttelepült Magyarországra – Kisújszállásra –, ahol a városi takarékpénztárnál, mint tisztviselő dolgozott. 1935-től Budapesten élt, ahol hosszú évek kutatómunkája után összeállította családja krónikáját. 1965-ben bekövetkezett halála után Kiszomboron helyezték örök nyugalomra a családi sírboltban.[107] Első feleségétől, gróf Béldi Klárától öt gyermeke született, **Elemér** (1899-1986), **Judit**, Koller Antalné (1902-1973), **Pál** (?), **István** (1905-1990) hivatásos katona, és **Ernő** (1907-1988) jogász.

Ifjabb **Rónay Elemér** Makón született 1899. dec. 4-én. Tanulmányait Kolozsvárott, majd Budapesten végezte, ahol 1925-ben jogi doktorátust szerzett. Közben még, mint hetedikes gimnáziumi tanuló, 1917-ben katonai szolgálatra vonult be a 6. számú közös vártüzér ezredhez. A tisztiiskola elvégzése után 1918 októberéig az olasz fronton harcolt.

[104] RCSÉ. 10.
[105] Országgyűlési Almanach 1905-1910. 372.
[106] Uo.
[107] RCSÉ. 9.

1919. áprilisától a 30. vörös tüzérezred keretében először a román, majd a cseh, és végül ismét a román hadműveleti területen szolgált, ahol hadifogságba esett. Pár hónapos fogság után kiutasították Erdélyből. 1923-27 között egy amerikai hajózási társaságnál Budapesten levelezőként, majd Sátoraljaújhelyen fiókiroda-vezetőként dolgozott. 1928-1944 között az Országos Társadalombiztosítási Intézet különböző helyein volt tisztviselő. 1944. nov. 30-án katonai munkaszolgálatra hívták be, 1945. májusában angol fogságba esett. Tisztviselői beosztást nem kapott, ezért különböző fizikai munkákat végzett.[108] Budapesten hunyt el 1986-ban. Felesége Béky Eszter. Házasságukból egy fiú született **Tamás Elemér** (1943-2000). Rónay Tamás Elemér és felesége, Kákóczky Ilona fia, **Péter Tamás** (Bp. 1981-), aki jelenleg a zombori Rónay család utolsó élő egyenes ági férfitagja. Húga, **Eszter Ottilia** 1982-ben született szintén Budapesten.[109]

Rónay Elemér és Ifj. Rónay Elemér

Rónay Mihály és felesége, Németszeghy Mária második fia, **László** (1864-1909) középiskolai tanulmányai után 1882-1883 között egyéves önkéntes katonai szolgálatát saját költségén a Ferenc József császárról elnevezett 1. huszárezredben töltötte le. Tartalékos tiszti vizsgát a temesvári 34. gyaloghadosztálynál tett. 1884-ben tartalékos hadnaggyá nevezték ki.[110] Ténylegesen nem szolgált, a kiszombori birtokrészén gazdálkodott. Vermes Kamillát 1893-ban vette feleségül.[111] Házasságukból egy fiú született, **Tibor** (1893-1980), aki középiskoláit Szegeden, jogi tanulmányait Pozsonyban és Budapesten végezte. 1914-ben, mint hadnagy, bevonult ezredéhez a 13. honvédhuszárokhoz. 1915 novemberében orosz fogságba esett. Megjárta a kijevi, a nyizsnij-novgorodi, majd a Csendes óceán partján fekvő több fogolytábort. A hadifogságból, csak 1922-ben térhetett

[108] Dr. Szabó Péter hadtörténész közlése.
[109] Rónay Tamásné Kákóczky Ilona szóbeli közlése.
[110] Dr. Szabó Péter hadtörténész közlése.
[111] RCSÉ. 6.

haza. 1923-ban beiratkozott a magyaróvári gazdasági akadémiára, de édesanyja halála (1923) miatt tanulmányait félbeszakította, és 1924 februárjában hazatért gazdálkodni Kiszomborra. Tagja volt a vármegye közgazdasági bizottságának, a község képviselő-testületének. Tevékenyen részt vett a megye és a község társadalmi-kulturális életében. 1925-ben feleségül vette Hadffy Imre gyalogsági tábornok lányát, Hadffy Mariannt. Lányuk, **Eszter** 1946 novemberében hozzáment rokonához, **Rónay Aladárhoz**. Rónay Tibor 1947-ben elvált feleségétől, aki Budapestre költözött, majd kivándorolt Ausztráliába. Birtokát a földreform során igénybe vették. 1949-től Szegeden élt eladott ingóságaiból és vejétől Ausztráliából kapott támogatásból 1980-ban bekövetkezett haláláig.[112]

Az idősebb Oexel Jakab ág második fiának, **Károlynak** gyermekeit, *Móricot* és *Lajost* már bemutattuk. Rónay Lajosnak és feleségének, Kárász Borbálának három gyermeke közül **Aladár** (1864-1915) vitte tovább a család ezen ágát. Rónay Aladár jogot végzett, majd 1886-1889-ig Csongrád megyei szolgabíró volt. Hivatali pályáját feladva kiszombori birtokán gazdálkodott. Első felesége *Blaskovich Borbála* volt, akinek halála után nőül vette László másod-unokatestvérének özvegyét, *Vermes Kamillát*.[113] Első házasságából két gyermek született, **Márta** és **Béla.**

Rónay Aladár és Ifj. Rónay Aladár

Rónay Béla (1891-1918) középiskoláit Szegeden és Budapesten végezte, majd egy évet hallgatott a kassai gazdasági akadémián. Az önkéntesi évét 1911/12-ben a császári és királyi 5. huszárezredben szolgálta le, ahova a világháború kitörésekor rögtön bevonult. 1915-ben súlyos vakbélműtétje miatt leszerelték, egészsége ekkor végzetesen megromlott. Leszerelése után megismerkedett Schiffer Miksa építési nagyvállalkozó – aki ebben az időben vásárolta meg gróf Nákó Sándor 12000 holdas nagyszentmiklósi birtokát

[112] Uo. 9., VERMES 1929. 475.
[113] RCSÉ. 7.

– lányával, Franciskával, akivel 1915 novemberében házasságot kötött. 1918 őszén az országon végigsöpört a spanyolnátha-járvány. Október utolsó napjaiban megkapta a betegséget, amelynek legyöngült szervezete nem tudott ellenállni. Néhány nap elteltével, okt. 31-én elhunyt.[114] Házasságából egy fiú **Aladár** (1916) és egy lány, **Mária** született.

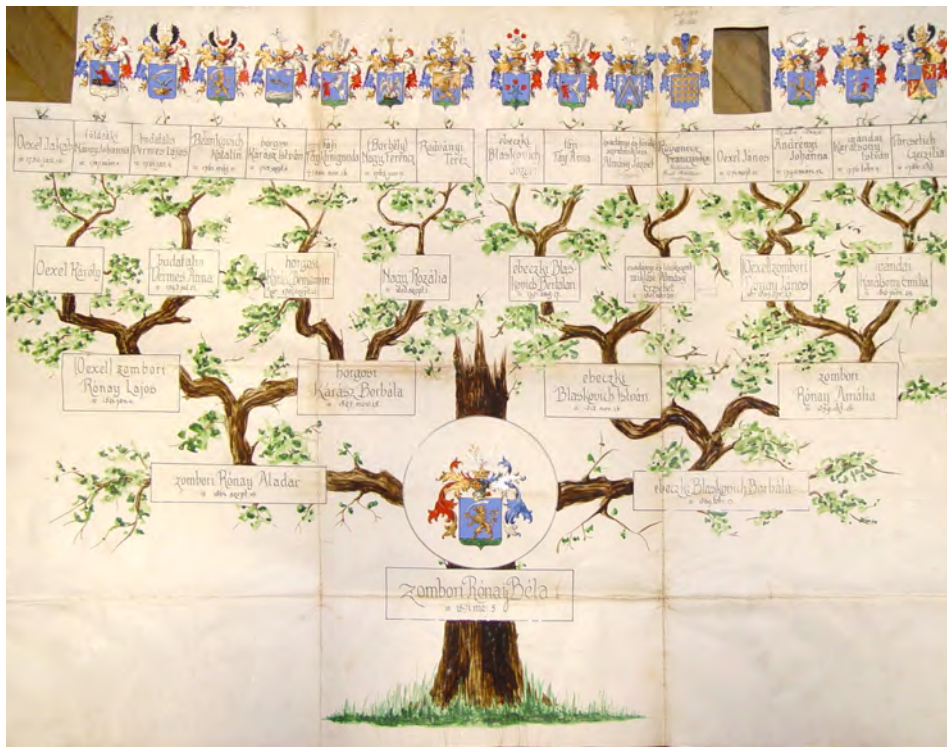

A Rónay Béla által megrajzoltatott kamarási ősfa

Rónay Aladár középiskolái után Bécsben is járt egyetemre, majd anyai nagyapja vállalatainál dolgozott. A második világháború végén visszatért Kiszomborra. Az agrárreform meghagyott számára száz katasztrális hold földet. Azt művelte, illetve apránként eladta. 1946-ban feleségül vette közeli rokonának, Rónay Tibornak lányát, **Esztert.** 1948-ban kivándorlási engedélyt kapott Ausztráliába, ahova feleségével, és 1947-ben született **Erzsébet** lányával egyetemben távozott. Először bőrgyári munkásként, majd tanárként dolgozott, és végül iskolaigazgató-helyettesként ment nyugdíjba. 1950-ben született meg második lányuk, **Borbála**.[115] Rónay Aladárné Rónay Eszter először az elektromos műveknél műszaki rajzoló volt, majd térképrajzolóként ment nyugdíjba harminc éves munkaviszony után. Lányuk, Rónay Erzsébet Richard Jenkingshez ment férjhez. Házasságukból két lány, Kathryn és Lana, valamint egy fiú, Andrew született, akire nagyapja átruházta a Rónay nevet, így **Rónay-Jenkingsként** viseli azt. Másik lányuk, Rónay Borbála

[114] Uo. 10.
[115] RCSK. 448. és szóbeli közlés.

szintén házasságot kötött. Férje Teodor Sandhous. Két gyermekük született, David és Nicole.[116]

A Rónay család ifjabb ága

A Rónay család ifjabbik ágát alapító **Jánosnak** és feleségének, **Karácson Emíliának** tizenhárom gyermeke született, nyolc lány és öt fiú. **Mária** (1833-1901) Kövér Károlyné, **István** (1834-1902), **Magdolna** (1835-1864) Kövér Jánosné, **János** (1837-1905), **Amália** (1839-1910) Blaskovich Istvánné, **Cecília** (1841-1915), **Karolina** (1844-1897) Borseczky Sándorné, **Wilhelmina Rozália** (1848-1927), **Emília** (1850-1871), **Ernő** (1852-1913), **Jenő** (1854-1921), **Lajos** (1856-1901) és **Borbála** (1858-1870).[117]

Rónay (Oexel) István 1834. nov. 11-én született Zomboron. Általános és középiskoláit magántanulóként végezte. Mérnöki tanulmányait, amelyet nem fejezett be, Bécsben kezdte meg a műegyetemen. Rövid idő után az anyai nagyapjától, Karácson Istvántól megvásárolt ivándai birtokra kellett visszatérnie gazdálkodni, ezért kénytelen volt egyetemi tanulmányait félbeszakítani. 1860. nov. 12-én feleségül vette rokonát, az öregebb ági Rónay Mihály és Németszeghy Mária lányát, *Ilonát* (1841-1899). A gazdálkodás, a birtok ügyei nem alakultak kedvezően, anyagi gondok merültek föl, ezért azt odahagyva Szegeden kataszteri hivatalnoki állást vállalt. 1884-ben előléptették pénzügyi titkárnak, és Aradra helyezték. Szorgalmas és pontos hivatalnokként fokról-fokra előrelépett a hivatali ranglétrán. Nyugdíjba vonulásakor már pénzügyi tanácsosi rangot viselt. A politikai közéletben nem vett részt. Kiszombori birtokrészét öccsei, Ernő és Jenő 1894-ben 89000 forintért magukhoz váltották.[118] Házasságából hét gyerek született, közülük négy élte meg a felnőttkort; *Ilona (*1861-1933) Máriássy Béláné, **János** (1867-1893), *Dóra* (1872-1950), és *Desideria* (1874-1935) herceg Croy-Dulmen Vilmosné.

Rónay János a szegedi piarista gimnáziumban befejezett tanulmányai után Budapesten elvégezte az egy éves kereskedelmi akadémiát. Aradon vállalt állást az Arad-Csanádi Gazdasági Takarékpénztárnál. 1891-ben feleségül vette Vertán Ilonát. Egészsége megromlott és fiatalon 1893. nov. 16-án tüdővészben elhunyt.[119] Házasságából egy fiú született **Endre** (1892-1964).

Rónay Endre tanulmányai végeztével az Arad-Csanádi Gazdasági Takarékpénztárnál helyezkedett el, majd Budapest főváros hivatalában dolgozott tisztviselőként. Az első világháborúban a 12. huszárezrednél szolgált hadnagyi rangban. 1917-ben megsebesült, és mint alkalmatlant leszerelték. 1941-ben tartalékosként behívták katonai szolgálatra. Ukrajnában megszállói feladatokat látott el, majd harcvonalba került, ahol újra megsérült. 1943. jan. 1-jén tartalékos századossá léptették elő. Sebesültként 1944-ben Németországba, Bambergbe vitték. A háború vége a korházban érte, ahol amerikai fogságba esett. Nem tért vissza Magyarországra, hanem 1946-ban kivándorolt Chilébe. La Serenában egy farmon dolgozott, ahol 1964-ben traktorbaleset áldozata lett.[120]

Rónay János és Karácson Emília második fiúgyermeke, **János** (1837-1905) általános iskolai tanulmányait Kiszomboron, középiskolait pedig Szegeden végezte a piaris-

[116] Rónay Eszter levelei a szerzőhöz. 2003. aug. 27., dec. 6, 2004. jún. 2.
[117] RCSK. 143-144.
[118] RCSK. 231-234.
[119] Uo. 235-236., RCSÉ. 7.
[120] RCSK. 236., RCSÉ. 10.

táknál. Az érettségi megszerzése után Bécsben és Prágában jogot hallgatott. 1867 után Torontál vármegyében az Óbesenyői járás szolgabírája. Apja halála után Kiszombori birtokrészét kezelte, majd cserélt bátyjával, Istvánnal, és egy ideig az ivándai birtokot próbálta rendbe tenni. 1871-ben az óbesenyői választókerületben fellépett, és megválasztották országgyűlési képviselővé, Tisza Kálmán vezérsége alatti balközép párti programmal. Három év elteltével a nagyszentmiklósi kerületben újra elindult, de alulmaradt. A szabadelvű párt megalakulása után választásokat írtak ki. 1875-ben ismét szabadelvű programmal volt jelölt a nagyszentmiklósi kerületben, de ugyanott lépett föl a sokkal esélyesebb pártbeli ellenfele, Zsiross Lajos, ezért szavazás közben visszalépett. Az 1878-as választásokon nem indult, ellenben 1881-ben nagy többséggel Nagyszentmiklóson képviselővé választották. Ettől kezdve 1905-ig, 24 éven keresztül országgyűlési képviselő volt. 1886-ban megismerkedett későbbi feleségével, dr. Vargay Ferencné Mészáros Dianával – Mészáros Lázár 1848/49-es honvédelmi miniszter unokájával –, akit csak többévi együttélés után tudott elvenni. 1888-ban született meg első gyermekük, *Dóra*, majd 1890-ben fiuk, **János** (1890-1935). Rónay János, e néven ötödik, az Altruista Banknál helyezkedett el, mint segédhivatalnok, majd pénztáros lett. Felesége Kajós Mária volt, házasságukból nem született gyermek.[121]

Ifj. Rónay János és Rónay Ernő

Rónay János és Karácson Emília tizedik gyermekeként 1852. jún. 20-án Kiszomboron született **Ernő.** Gyermekkorát a szülői házban töltötte. Középiskolai tanulmányait magánúton végezte. A vizsgákat a szegedi piaristáknál tette le. Egyéves katonai önkéntes évét azonnal az érettségi után, 1871-1872-ben szolgálta le a császári és királyi I. Ferenc József nevét viselő 1. számú huszárezrednél. További pályáját a katonaságnál képzelte el, ezért az egy év után tovább szolgált. Bécsbe vezényelték tanfolyamra, ott kapta meg

[121] RCSK. 239-246.

édesanyja levelét, amelyben arra kérte, hogy szereljen le, térjen haza, és vegye át az adóságokkal alaposan megterhelt birtok kezelését. A hívó szónak, ha nehezen is, de engedelmeskedett. Visszatérte után, csak hosszú évek küzdelmes és kitartó munkájával tudta jórészt tehermentesíteni a csőd szélén álló uradalmat. Édesanyja, Karácson Emília 1883-ban elhatározta, hogy óvodát létesít. Az ehhez szükséges anyagiak előteremtése fiára, Ernőre hárult. A tervek elkészítése, majd a kivitelezés lebonyolítása jórészt útmutatása alapján történt. Érdeklődése idővel a közügyek felé fordult. Elsőként 1884-ben Kiszomboron megalakította a Hitelszövetkezetet, amelynek a márc. 7-én tartott alakuló ülésén elnökévé választották. Még ebben az évben az a megtiszteltetés érte, hogy megválasztották a Torontál Megyei Gazdasági Egyesület alelnökévé, amely tisztséget haláláig viselt. Élénken részt vett a megye közügyeiben, mint a közgyűlés tagja és a közigazgatási bizottság előadója. Sokat fáradozott szülőfaluja anyagi és szellemi felvirágoztatásán. Megalakította a gazdasági olvasókört, segélyegyletet hozott létre. Unszolására és anyagi segítségével 1900-ban felépítették a nyolc tantermes elemi iskolát. Ösztönzésére vásárolta meg a község az 1884-ben elhunyt Bene Gyula birtokát 118000 forintért. A millennium idején kezdeményezte, és anyagilag támogatta a Szent István emlékmű felállítását. 1901-ben a nagyszentmiklósi kerület országgyűlési képviselőjévé választották szabadelvű programmal.[122] 1904-ben sokrétű tevékenysége elismeréséül a III. osztályú vaskorona renddel tüntették ki.[123] Az 1905-ös parlamenti választáson ismét a nagyszentmiklósi kerületben jutott mandátumhoz. Az 1906. évi áprilisi-májusi választásokon nem vállalt jelöltséget. 1910-ben munkapárti programmal lépett fel régi körzetében, ahol ellenfele szavazás közbeni lemondása után egyhangúan megválasztották. A parlamentben a földművelésügyi bizottság tagjaként működött.[124]

Az 1910-es évek elején egészsége megromlott. 1913 elején állapota súlyosra fordult, és júl. 21-én hajnalban Kiszomboron elhunyt. Már halála napján a kiszombori képviselőtestület rendkívüli közgyűlést tartott, ahol hosszasan méltatták munkásságát. Emlékét jegyzőkönyvben örökítették meg, egyúttal elhatározták, hogy megfestetik életnagyságú képét, amelyet a községháza nagytermében kívántak elhelyezni.[125] Haláláról és temetéséről több cikkben beszámolt a Torontál című politikai napilap is. Temetéséről a következőket közölte: *„Rónay Ernő halálával mély gyászba borult Kiszombor községe. Néma csöndben van a község lakossága, s majd minden házról fekete lobogó hirdeti a gyászt és a mély részvétet, amely a község minden lakóját eltölti. Az elhunytat, mint kegyurat, a római katolikus plébánia templomban helyezték ravatalra s a templom falait fekete drapériával, és a Rónay család gyászfátyolos színeivel vonták be. A község lakossága, valamint a környékről is nagy számmal zarándokoltak a ravatalhoz s közben özönével hozták a koszorút, melyek teljesen elborították a ravatalt.* […] *A gyászbeszéd után az elhunyt koporsóját föltették a négylovas gyászkocsira, amelyet hatalmas menetben elkísért a gyászoló közönség a családi kriptához, ahol a nagyérdemű férfiú tetemét örök nyugalomra helyezték.”*[126] Rónay Ernő nem kötött házasságot. Mintegy 1700 holdas birtokát István bátyjának unokájára, Endrére, valamint Jenő öccsének fiára, Dénesre hagyta. Az atyai házat öccseire, annak haszonélvezetét pedig lánytestvéreire hagyta.

[122] Uo. 295-300.
[123] Uo., Országgyűlési Almanach 1905-1910. 372-373.
[124] RCSK. 301-302., Sturm-féle Országgyűlési Almanach. 1910-1915. 402.
[125] MVL. V 261-3. 1913. júl. 21. 431-433.
[126] Torontál. XLII. évf. 168. sz. 1913. júl. 23.

Rónay János és Karácson Emília tizenegyedik gyermekéről, **Jenőről** már tettünk említést. Tizenkettedikként Kiszomboron született 1856. jún. 31-én **Lajos**. Elemi iskoláit otthon, a középiskolát pedig részben magánúton, részben a piaristáknál végezte Szegeden. Érettségi után a császári és királyi 10. huszárezredbe vonult be. Megszerette a katonaságot, nem szerelt le. Az 1880-as évek közepén már, mint huszár főhadnagy átlépett a méneskarhoz. Először a Kiszomborhoz közeli Mezőhegyesen szolgált, majd áthelyezték az erdélyi, fogarasi méneshez. 1900-ban őrnagyként visszahelyezték Mezőhegyesre parancsnoknak. Beosztását nem sokáig élvezhette, mert 1901. okt. 15-én, egy hivatalos lóárverés alkalmával szívbénulás következtében elhunyt. Rónay Lajos 1899-ben kötött házasságot báró Duka Eugéniával. Gyermekük nem született.[127]

Rónay Jenő és *Patyánszky Olga* első gyermeke, **Gyula** 1888. ápr. 6-án született Nagybecskereken. Tanulmányait a szülői háznál kezdte, majd a középiskolát Szegeden, Kalksburgban, Nagybecskereken, Kalocsán, és Szegeden végezte, ahol 1907-ben érettségi vizsgát tett. A kereskedelmi egyetemi tanulmányait Lipcsében folytatta, itt szerezte doktorátusát. Önkéntes katonai évei leszolgálása után különböző bankokban dolgozott. Az első világháborúban rövid harctéri szolgálat után betegsége miatt a háború végéig, hadnagyként, hátországi feladatokat látott el. Az év zömét Budapesten töltötte, a többi hónapokban részben utazásokat tett, részben Kiszomboron tartózkodott. Komolyan foglalkozott az irodalommal. Írt útleírást és népszínműveket, amelyekben maga is vállalt szerepet. 1945 után házából kiköltöztetve 1949-ig Kiszomboron maradt, majd Szegedre költözött barátaihoz. Nyelvtudásának köszönhetően fordításokból élt, de különféle munkákat vállalt a szegedi belvárosi plébánián. 1956. márc. 3-án hunyt el Szegeden, és márc. 7-én Kiszomboron helyezték örök nyugalomra a családi kriptában.[128]

Második gyermekként 1889. jún. 14-én Nagybecskereken született **Imre**. Középiskoláinak első négy évét Kalksburgban és Nagybecskereken végezte. Innen a soproni katonai főreáliskolába iratkozott át, amelyet sikeresen elvégzett. Gimnáziumi érettségi vizsgáját Szegeden tette le 1910-ben, mert a katonai pályát nem kívánta tovább folytatni. Elvégezte a keszthelyi gazdasági főiskolát, majd apjának segített a kiszombori birtok kezelésében. Az első világháború kitörése után bevonult ezredéhez, a szegedi 3-as honvédhuszárokhoz. Ott előbb kiképzőtiszt, majd Budapestre vezényelve elvégezte a távírász tanfolyamot. 1915 tavaszán már a budapesti 1. honvéd huszárezred népfölkelő osztályának távbeszélő osztag-parancsnokaként harcolt Galíciában. Ennél az ezrednél maradt a háború befejezéséig. Apja haláláig kezelte a zombori birtokot. A háború után tagja lett a vármegyei törvényhatósági bizottságnak és a községi képviselő-testületnek. Elnökként vezette a kiszombori olvasókört, az önkéntes tűzoltó egyesületet, a vöröskereszt helyi fiókját, a levente egyesületet, a felső-torontáli ármentesítő társulatot és a délvidéki lovas egyesületet. Az 1935. évi országgyűlési képviselő választásokon a kiszombori kerület választói felkérésére kisgazda programmal fellépet képviselőjelöltként, de nem választották meg. A második világháború után birtokát elkobozták, a „tornyos kastélyból" kiköltöztették. 1949-ig Kiszomboron élt, de szükséglakását is el kellett hagynia. Különböző helyeken barátainál húzódott meg. 1959-ben magatehetetlen betegként a derekegyházi szociális otthonba került, ahol 1966. ápr. 30-án meghalt. Kiszomboron temették el a családi kriptában.[129]

---

[127] RCSK. 385-388.
[128] RCSK. 379-380., CSML. Anyakönyvi másodpéldányok. Halotti anyakönyv. Szeged. 178/1956
[129] RCSK. 381., VERMES 1929. 474.

Rónay Jenő és Patyánszky Olga harmadik gyermeke, **Dénes** 1892. febr. 20-án született Nagybecskereken. Elemi tanulmányait magánúton végezte. A gimnázium első három osztályát Kalocsán, a hátralevő éveket pedig, mint bentlakó, Szegeden a piaristáknál tudta le. Itt tett érettségi vizsgát 1910-ben, majd beiratkozott a pozsonyi jogakadémiára, de az első tanévet Berlinben hallgatta, majd a másodikra Párizsba ment. A három alapvizsgát Pozsonyban tette le. 1912-ben a Balkánon tett nagyobb tanulmányutat. 1913-ban megörökölte Ernő nagybátyja 1200 holdas birtokát. 1913 októberében bevonult a császári és királyi 13. huszárezredhez egyéves önkéntesnek. Az első világháború kitörése után néhány hetet a szerb fronton szolgált, majd az egész lovas hadosztályt átirányították az orosz frontra Galíciába. Itt a zolkiewi kórházba került korábbi betegsége miatt. A várost az orosz ellentámadás miatt kiürítették, de az egész kórházat a betegekkel együtt otthagyták, így már 1914 szeptemberében orosz fogságba került. Először Kurszkban gyógykezelték. Felgyógyulása után a Bajkálon túlra, a beresovkai fogolytáborba került, ahonnan 1916 nyarán szökést kísérelt meg, de szökés közben maguk a szöktetők meggyilkolták.[130]

Rónay Magda és Rónay Dénes

Rónay **Magda** ugyancsak Nagybecskereken született 1896. dec. 18-án. Iskoláit magántanulóként végezte. Állandó nevelőnőitől több nyelvet kiválóan megtanult. 1919. aug. 29-én ment férjhez Kiszomboron a Csanád megyei Kunágotán élő birtokoshoz, báró Urbán Ivánhoz, aki 1924-ben meghalt. Néhány évi özvegység után férjhez ment a nagykirályhegyesi (csikóspusztai) földbirtokoshoz Blaskovich Péterhez. 1945-ben birtokát és a hozzá tartozó szeszgyárat államosították. Rövid ideig letartóztatták, és a szegedi Csillag-börtönbe szállították, ahonnan a család szerint, rövid idő múlva Kiszombor lakóinak egyöntetű segítségével, tanúskodásával ejtették az ellene koholt vádakat. 1949-ben Budapestre költözött, ahol nyelvleckékből és gyereksétáltatásból tartotta el magát. Házi-

[130] RCSK. 382., VERMES 1929. 474.

ipari szövetkezetben dolgozva szerezte meg a nyugdíjhoz szükséges szolgálati éveket. 1978. aug. 15-én hunyt el Budapesten, de Kiszomboron helyezték nyugalomra.[131]

Rónay Jenő és Patyánszky Olga ötödik, legkisebb gyermeke, **Miklós** Nagybecskereken született 1900. márc. 13-án. Elemi iskoláit otthon végezte, majd Bécsben a Theresziánumban folytatta tanulmányait, ahol 1912-ben elhunyt.[132]

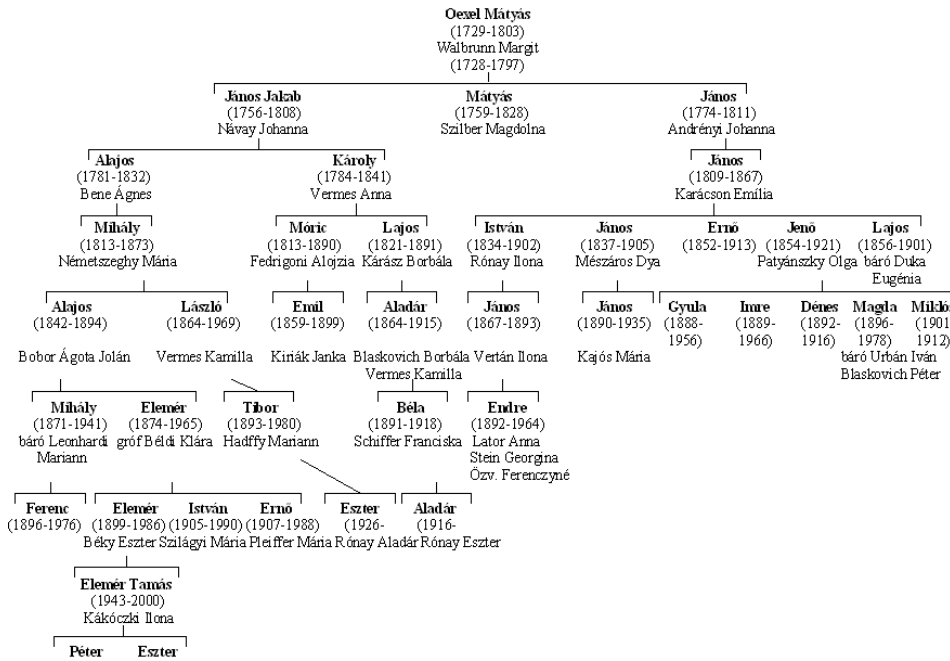

A Rónayak egyszerűsített családfája

A RÓNAY CSALÁD BIRTOKVISZONYAI A XX. SZÁZADBAN

Az 1897-es gazdacímtár – 1895-ös adatok alapján – feltüntette a száz holdnál nagyobb birtokosokat. Ezek szerint Kiszomboron Rónay Ernő és Jenő tulajdonostársak együttesen 2885 kataszteri holdat birtokoltak. Rónay Alajos és László testvérek ugyancsak közösen 923 holdat műveltek. Őket követte Rónay Aladár a maga 605 holdjával, majd zárta a sort Rónay Emil a már igencsak leapadt, megmaradt 174 holdas birtokrészével.[133] Megállapíthatjuk, hogy az idősebb és az ifjabb ág ekkor még hozzávetőlegesen egyforma területtel bírt. Nem változott a helyzet néhány év elteltével sem. 1904-ben a családot terhelő kegyúri kötelezettségek arányos fizetése miatt meghatározták a birtokarányokat. Az ifjabb ág, azaz Rónay Ernő és Jenő 8/16-od részt, az idősebb ág, Rónay László és Mihály

[131] RCSK. 383.
[132] RCSK. 383.
[133] *A Magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája.* 2. Gazdacímtár. Budapest, 1897. Kiszombor címszó.

3/32-et, Rónay Emilné, beleszámítva a már báró Gerliczy Ferencnek eladott részt is, 2/16-ot, Rónay Aladár ugyancsak 2/16 és a Bene-örökösök 1/16 részt birtokoltak.[134]

Az 1911-ben a vármegyei monográfiák sorozatában megjelent *Torontál vármegye* című kötetben részletesen foglalkoztak a megyei uradalmakkal. Ebből érdekes adatokat tudhatunk meg, ezért érdemes belőle bővebben idézni. A Rónayak közül három nagybirtokot vettek számba, nagyságuk szerinti sorrendben. Először Rónay Ernő uradalmát ismertették a következők szerint: *„A birtok nagysága: 1750 hold. A birtok állattenyésztéséből megemlítendő a könnyű félvér és lótenyésztés, a szimentáli és berni keresztezésű tehenészet (létszám: 287 db.). A tejet a szegedi központi tejcsarnokban értékesítik. A mangalica sertéstenyésztés (létszám: 575 db.), és a hamsir juhászat.* […] *A birtok kezelése a következő irányelvek szerint történik: 2/5 rész gabona, 2/5 rész kapásnövény (legnagyobb részben cukorrépa), 1/5 rész takarmány. A birtoknak évenként 20-25%-át trágyázzák. Van mezőgazdasági szeszgyára 939 hl. kontingenssel. A szeszt 2/3 részben cukorrépából, 1/3 részben tengeriből készítik és finomítva hozzák forgalomba."* Rónay Jenő birtokáról a következőket írták: *„Nagysága 1786 kat. hold. A mélymívelést egy garnitúra Mc. Laren magánjáró rendszerű gőzeke teljesíti. Az uradalomból 200 hold kerti művelésre kisgazdáknak van bérbe adva. A szőlő 145 kat. hold. A többi földjein szabadgazdálkodás folyik, a következő irányelvek alapján: 1/3 kalászos, 1/3 kapás, 1/3 takarmány. Az állattenyésztésből kiemelendő az amerikai, valamint a muraközi lótenyésztés (az állomány 91 db), az ulteni tehenészet (létszám a borjúkkal együtt 213 db.). A tehenészetből a tejet Makón értékesítik nyáron 14, télen 16 fillérért. A fejési átlag a borjú nevelésre fordított tejen kívül, tehenenként 4,5 liter. Megemlítendő még a fésűs, gyapjas juhászat és a mangalica sertéstenyésztés. Az uradalom nagyarányú cukorrépa termesztést űz."* A családtagok közül Rónay Aladár gazdaságával foglalkoztak utoljára: *„A birtok nagysága 1000 hold. Megemlítendő a birtok állattenyésztéséből a félvér ménes (létszám: 48 db.), és a tehenészet. Az 1911. évi átlagtermés őszi búzából 13.50 mázsa volt. A tíz éves átlag termés a következő: őszi búzából 11 q., árpából 8 q., zabból 12 q., és dohányból 8 q. Cukorrépát 150, dohányt 60 kat. holdon termeltek."*[135]

Az 1920. nov. 13-án elfogadott földreform-törvény érintette a Rónay család egyes tagjait. Rónay Gyula, Imre és Magdolna 2570 kat. holdnyi birtokából az Országos Földbirtokrendező Bíróság ítélete alapján igénybe vettek 666 kat. holdat. Az eljárás során a bíróság megállapította, hogy a földterület osztatlan közösségben Rónay Imre kezelése alatt állt, és a társtulajdonosok az ítélethozatalig nem említették, hogy egymás között nem egyenlő osztályt tettek. A testvérek kihasználták a kedvező alkalmat. Rónay Magdolna beterjesztett hiteles másolatban egy 1922. aug. 7-én, és 1922. nov. 18-án kiállított osztályokiratot, amellyel igazolta, hogy a három testvér nem egyenlő arányban osztozott, hanem a lány 2/8-ad részt, s a fiúk 3/8-3/8-ad részt kaptak osztályul, így a lányra 642 kat. hold, a fiúkra pedig egyenként 963 hold esett. Ezek alapján a bíróság megállapította, hogy a 642 kat. hold a törvény szerint nem haladja meg a középbirtok nagyságát, ezért Rónay Magdának visszajuttattak 166 kat. holdat. Az mindenképpen érdekes, hogy a három testvér a tényleges telekkönyvi vagyon-elkülönítést csak 1930-ban tette meg.[136] Rónay Aladár és Máriától 79 holdat vettek igénybe.[137]

---

[134] KRKP irattára. Egyházközségi iratok. V. Kegyúri iratok (továbbiakban Ek. V.) 280/1904.
[135] BOROVSZKY 1911. 214-215.
[136] CSML. Csanád-Arad-Torontál k. e. e. Vármegye Közig. Bizottságának iratai. IV. B. 460. 157/1925.
[137] *Csanád-Arad-Torontál Vármegye Közigazgatási Bizottságának jelentése az 1927-ik évről.* Makó, 1928. 151.

A Rónay család pecsétnyomója és viaszpecsétjének lenyomata

Az 1925-ben kiadott Gazdacímtár szerint Kiszomboron a legtöbb földterülettel Rónay Gyula, Imre és Magdolna bírtak. Ők 1901 kat. holdat mondhattak magukénak. Ennek művelési ág szerinti megoszlása a következő: 1572 hold szántó, 17 hold kert, 185 hold szőlő, 65 hold legelő, 17 hold erdő és 44 hold földadó alá nem eső terület. A szőlőterületből 153 holdat kisbérlet formájában hasznosítottak. Jelentős birtokkal rendelkezett Rónay Aladár és testvére, Mária. Ők 822 kat. hold fölött rendelkeztek, ebből 678 holdat tett ki a szántó. Jelentős volt a szőlőterületük, amely 112 holdat tett ki. Legelőjük 17 holdas volt. Nem fizettek adót 10 hold után. Rónay Tibor földterülete 516 kat. hold volt, ebből bérlet útján egy személynek 198 holdat adott ki, míg kiszombori kisbérlők 201 holdat haszonbéreltek. Rónay Endre az 1913-ban meghalt Rónay Ernőtől nyert 500 holdas örökségéből már csak 405 kat. holdat birtokolt. 13 hold híján az egész terület szántó volt, ebből 303 holdat bérlet útján hasznosított a tulajdonos.[138] A fentiek alapján megállapítható, hogy a Rónay család a trianoni békeszerződés után 1567 holddal gyarapodott kiszombori határ összterületének (11895 kat. hold) még ekkor is valamivel több mint 30%-át – 3644 kat. holdat – birtokolták.[139]

1930. máj. 15-én a három testvér, Rónay Gyula, Imre és Magdolna felhagytak a közös gazdálkodással és megosztoztak a birtokon. Rónay Gyula kapott 688, Imre 718, és Magdolna 594 kataszteri holdat. A felosztott földterületet elkülönítették és külön-külön önálló telekkönyvi betétben vették azt föl tulajdonosokként. A tényleges osztozkodásra minden valószínűség szerint azért volt szükség, mert a családtagok különböző nagy összegű hitelekkel terhelték meg földjüket. Ezt bizonyítja az a tény, hogy 1934 májusában Rónay Gyula akkor már csak mintegy 550 holdas birtokát teljes egészében megvásárolta a Magyar Földhitelintézet 300960 pengőért. Ebből az összegből Rónay Gyula adósága a

[138] Uo. lásd még: Hist. Dom. 29.

[139] *Csanád-Arad-Torontál Vármegye Közigazgatási Bizottságának jelentése az 1927-ik évről.* Makó, 1928. 151., *Magyarország földbirtokosai és földbérlői.* (Gazdacímtár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1925. év eleji adatai alapján. Bp. 1925. KSH. 85.

vevő felé 236724 pengőre rúgott.[140] Rónay Endre az 1920-as évek végére valamennyi földjét eladta, zömében kiszombori lakosoknak.[141] Rónay Tibor saját maga kérte a szegedi törvényszéket 1932-ben arra, hogy helyezzék gondnokság alá. Indoklásul előadta, hogy *„512 kat. holdas ingatlana, amely tehermentes volt hét-nyolc év alatt 350 kat. holdra csökkent és azt is kb. 110000 Pengő jelzálogos tartozás terheli."* Kérését a bíróság teljesítette.[142]

1937-ben jelent meg az Országos Mezőgazdasági Címtár, amely szerint Kiszomboron Blaskovich Péterné Rónay Magdolna birtokolta a dénesmajori 478 kat. hold földet. Bátyja, Rónay Imre 572 kat. hold ingatlannal bírt. A legnagyobb földterülettel Rónay Aladár és Mária rendelkeztek, összesen 838 kat. holddal. Rónay Tibor birtokrésze már csak 129 kat. holdat tett ki.[143] A fönti adatokból, összevetve a korábbi birtokstatisztikával, jól látható, hogy a Rónay család birtokállománya tizenkét év alatt több mint 1600 kat. holddal csökkent! Betudható ez a gazdasági világválság hatásának, a belvizek miatti rossz terméseknek, a rossz gazdálkodásnak, de döntő súlyban az eladósodásnak, ami miatt rendre kisebb-nagyobb földterületeket voltak kénytelenek eladogatni a családtagok. Összességében a család egykori birtokainak már csak alig egynegyedével rendelkezett 1937-ben. A XVIII. sz. végén vásárolt uradalom földjeinek egy része már a XIX. sz. végére elveszett, de az igazi traumát az első világháború utáni másfél évtized jelentette, ekkor a család mintegy 3400 holdnyi birtokát veszítette el.[144] (*1. táblázat)*

hold

Év	Összesen	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas	Egyéb
1781	8637,5	985		725,5			1712		5189
1895	6181	4587	29	164	7	752	376		266
1911	5404	4086	26	150	6	626	305		205
1925	3644	2901	23		553	85	17		65
1935	2351	2071	11		45	120	22		82
1937	2017	1745	19	60	18	17	13	6	139

1. táblázat **A Rónay család birtokmegoszlása 1781 és 1937 között**

A gazdálkodás módjáról képet kaphatunk egy bizonyítványból, amelyet Kiszombor község elöljárósága állított ki 1943. márc. 16-án Rónay Aladárnak és testvérének, gróf Coreth Károlyné Rónay Máriának. Megállapították, hogy *„Kiszombor község határában 790 kat. hold földbirtokuk van, melyen gazdálkodással foglalkoznak. Igazoljuk továbbá, hogy fentnevezett gazdaságnak f*[olyó] *gazdasági évben 196 hold búza, 58 hold árpa, 22 hold zab, 21 hold borsó, 20 hold mák, 22 hold maglen, 2 hold magbükköny és 1 hold őszi*

[140] MVL A Makói Járásbíróság Iratai. Telekkönyvi iratok. XIV. 321/1930. 3425. sz. telekkönyvi betét. Kiszombor.
[141] Uo. 985 sz. tjkv., 2716 sz. tjkv. A Historia Domus bejegyzése szerint Rónay Endre *(„ki szegény banktisztviselő volt Aradon")* *„A háború után birtokba vette az örökségét, és 1927-ben, mikor e sorok írója* [Kleitsch Mátyás plébános] *ide került, az 500 holdból már egy barázda sem volt az örökös tulajdonában."* Hist. Dom. 29.
[142] MVL A Makói Járásbíróság Iratai. Telekkönyvi iratok. XIV. 501/1932.
[143] OMC 1937. 244-245.
[144] Az adatok forrása: 1895: *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája*. 2. kötet. Gazdacímtár. Bp. 1897. 450., 1911: RUBINEK 1911. 771., 1925: *Magyarország földbirtokosai és földbérlői*. (Gazdacímtár). A 100. kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokosok és földbérletek az 1925. év eleji adatok alapján. Bp. 1925. 85. 1935: *Magyarország földbirtokosai és földbérlői*. (Gazdacímtár). A 100. kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokosok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján. Bp. 1937. 82-83., 1937: OMC 1937. 241-246.

borsó vetése van, melyeken kívül még további 20 hold szójababot, 24 hold ricinust, 20 hold napraforgót és 21 hold salátamagot szándékoznak vetni. Ezekre a terményekre a termelési szerződéseket már meg is kötötték. Összesen tehát a gazdaságnak 427 kataszteri hold termést kell a f[olyó] *gazdasági évben elcsépelni. Igazoljuk, hogy fentnevezett gazdaságnak az elmúlt három gazdasági évben a nagymérvű belvizek miatt olyan katasztrofálisan rossz termése volt, hogy a szalmatermése az állatok almozására csakis úgy lesz elég, ha az állatállományt csökkentik."*[145]

Még nem fejeződött be Magyarországon a második világháború, amikor 1945. márc. 17-én a minisztertanács elfogadta a földreformról szóló 600/1945. számú rendeletet, melynek értelmében azoktól, akik háborús bűnösök, nyilas vagy nemzetiszocialista vezetők voltak, teljes egészében elkobozták ingatlanjaikat. A Rónayak között ilyen nem akadt. Azonban megváltás alá estek a száz holdon felüli úri birtokok is, ez már érintette a családot. A rendelet a végrehajtást az Országos Földbirtokrendező Tanács különböző szintű szerveire és a községi földigénylő bizottságok hatáskörébe utalta. Ennek során rögzítették a felosztás előtti és utáni állapotot.

A megváltás alá eső ingatlanok közül elsőnek Rónay Aladár és testvére, Mária közös birtokát vették számba. 785 holdas birtokuk a következő határrészeken feküdt: Holtmaroson közel 160 hold, mintegy 50 hold Zugolyban, Prücskösben 134 hold, Tanyahalmon 378 hold és végül Ladányban hozzávetőlegesen 52 hold. Részükre a Tanyahalmon hagytak meg 100 hold földet. Blaskovich Péterné Rónay Magdolna 477 holdas birtoka az ún. Pálinkaház dűlőben, vagy más néven a Dénesmajor körül terült el. Számára ugyanitt hagytak meg 100 holdat. Rónay Imre nevén még 554 holdat tartottak nyilván. Ennek nagy része Ladányban feküdt, a többi pedig Csipkésen. Rónay Imrének szintén 100 holdat hagytak meg a ladányi határrészen. Rónay Tibor földbirtoka feltehetőleg házasságkötése után némileg gyarapodott. Holtmaros, Tanyahalom, Ladány és Zugoly határrészeken összesen 299 holdat birtokolt 1945-ben. Ebből visszakapott 82 holdat.[146]

Az 1940-es évek második felében a Rónayak kisebb-nagyobb tételekben kezdték eladogatni földjeiket. Rónay Aladár és testvére, Mária 1948. márc. 12-én kelt szerződéssel megszüntették a vagyonközösséget, és 50-50 holdat külön telekkönyveztettek. Ebből Rónay Aladár két hónapon belül eladott közel 46 holdat. Az év végére mindössze 4 holdja maradt. Ez a terület az állami gazdaság tulajdonába került. 1948 végén Ausztráliába történt kivándorlása után 1950-ben még elvileg egy hold birtokosaként szerepelt a nyilvántartásokban. Rónay Mária megmaradt földjét 1949. nov. 17-én ajánlotta föl a Magyar Államnak.[147]

Rónay Imrétől és Magdolnától a megváltott föld ingatlanokon kívül államosították a mezőgazdasági szeszgyárat, amely akkor napi hét hektoliteres kapacitással működött. A gyár állapotát megfelelőnek tartották, és a kisajátító javasolta, hogy az kerüljön a Kiszombori Földműves Szövetkezet tulajdonába. Ugyancsak államosították a 7,5 kilométer hosszú gazdasági kisvasutat, amelyet már 1948 szept. 18-án átadtak a Kiszombori FMSZ-nek.[148] A megmaradt földeket apródonként eladogatták. Rónay Magdolna Budapestre költöztéig a Dénesmajorban húzta meg magát. Rónay Imrét kiköltöztették a „tornyos

[145] MVL Kiszombor község iratai. V. 261. b. Közigazgatási iratok. 1587/1943.
[146] CSML. Hódmezővásárhely Levéltára. Állami 10. sz. Földmérési Felügyelőség. IV. 182. Kiszombor község kiosztási földkönyve.
[147] MVL VII.6.b. 5222, 5223. sz. telekkönyvi betétek.
[148] CSML. XXIV. 201. b. Csanád Vármegye Földhivatalának iratai 42896/1949.

kastélyból". A család megoldatlan lakásproblémájáról képet kaphatunk Rónay Imre Kiszombor község határozata elleni, Csanád megye alispánjához írt fellebbezéséből: *„Itt különösen rá kívánok mutatni arra, hogy Szegedi utca 2. sz. alatti házam nem lakatlan és nem elhagyatott lakás. Ebben van három használható lakószoba, amelyben nyolcan lakunk. Hetvennyolc éves,*[149] *tíz hónap óta, halálos betegen ágyban fekvő, és az én gondozásom alatt álló unokanővérem, Rónay Dóra, hatvankettedik évében levő bátyám, Rónay Gyula, Koncz Antalné háztartási alkalmazott és ennek vőlegénye, ifjú Horváth József, féllábú rokkant, valamint előbbinek ötéves leánya, Koncz Anna, azonkívül Szabó Lajosné, Rónay Dóra ápolónője és ennek Lajos nevű négy és féléves fia. Ezek mind az utcára kerülnének, ha Szegedi utca 2. sz. alatti házam igénybevétetik, mert a részemre kiutalt Rónay Mária-féle házban el se férnénk.* […] *mivel az a ház sem üres* […] *abban özv. Orosz Györgyné és Détári Ilona laknak."* Végezetül megemlítette, *„hogy ezen itteni objektumom kivételével összes belsőségeim ma már a köz céljait szolgálják egytől-egyig, mind igénybe vétettek. Földbirtokomból is mindössze 69 kat. holdam van, amit már fel is ajánlottam az államnak. Azt hiszem, hogy már a most mondottaknál fogva is különös méltánylást érdemlek."* A méltánylás elmaradt. Az alispán indoklás nélkül és a fellebbezési lehetőség kizárásával elutasította Rónay Imre kérelmét, ami nem is meglepő, mert a Szegedi utcai ingatlant a Magyar Dolgozók Pártja Torontál Járási Bizottsága kapta meg azonnali igénybevételi lehetőséggel. A határozat értelmében a lakóknak át kellett költözniük a József Attila utca 7. sz. alatti Rónay Mária-féle házba, az ott élők és a tulajdonos tiltakozása ellenére.[150]

Az 1940-es évek végére és az 1950-es évek elejére már egyetlen Rónay sem tartózkodott Kiszombor területén. Ekkor már egy négyszögölnyi földet sem birtokoltak a határból. A legutóbbi években derült ki, hogy mégis mintegy 5890 négyzetméter megmaradt a birtokukban. Ez a terület nem más, mint a Rónay Jenő által épített kripta és környéke a kiszombori temetőben, amely ma is gyermekei: Gyula, Imre és Magdolna nevén van telekkönyvezve.[151] Ezt a területet, örökösök hiányában, ma az önkormányzat próbálja megszerezni abból a célból, hogy az ottani síremlékeket felújítva méltó emléket állítson a valamikor szűkebb hazánk és Kiszombor történelmében nagy szerepet játszott zombori Rónay családnak.

[149] Rónay Dóra ekkor nem hetvennyolc, hanem hatvankét éves volt!
[150] CSML. Csanád M. Levéltára. Csanád megye alispánjának iratai. XXI. 3. 13054/1949.
[151] Kiszombor tulajdoni lap másolat-szemle. Belterület HRSZ: 888.

A FALUKÉP. MŰEMLÉKEK

A TELEPÜLÉS SZERKEZETE

A középkori Zombornak az egykori településhálózatban betöltött szerepét alapvetően az határozta meg, hogy az ország egyik meghatározó vízi útjának, a Marosnak a partján, illetve révének közelében feküdt. A marosi vízi útvonal az ország gazdasági vérkeringésének egyik legfontosabb ütőere volt a korai középkor századaiban. Jelentősége leginkább az erdélyi só szállításában mutatkozott, de pl. a kőnek, fának az építőanyagokban szegény Alföldre juttatása is csak vízi úton volt megoldható. A Tatárjárás, de még inkább a kunok lázadása idején súlyos károkat szenvedett a Maros vidéke, a környék legfontosabb gazdasági központjai, a monostorok egy része végleg elenyészett és általában véve a terület sokat vesztett korábbi jelentőségéből, annak ellenére, hogy a folyami szállítás egészen az ország vasúti hálózatának kiépüléséig egyeduralkodó volt a nagy tömegű áruszállításban.

A folyó közelsége sokszor hátrányokkal járt. A település többször vált a medréből kilépő Maros árvizeinek áldozatává, sőt néhány – Kiszombor mai igazgatási területén fekvő – egykori falu végső pusztulását is ez okozta. Mint ahogy békeidőben a szállítás, úgy háborús korszakokban a hadak felvonulása is jórészt a nagyobb folyók vonalán történt, a part menti települések nagyfokú pusztulását okozva. Sorsát így a középkori Zombor sem kerülhette el. A falu szempontjából különlegesen szerencsétlen történelmi körülmény volt, hogy az ország nagy részének török alóli felszabadítását lezáró karlócai béke (1699) után a Temesköz továbbra is az Oszmán Birodalom része maradt, a Maros pedig határfolyó lett, így a folyó mente újabb két évtizedre végvidékké vált.

A falu legjelentősebb középkori birtokosai a Csanád nemzetségből származó Telegdi család tagjai voltak, akik közül a XIV. sz. közepén Csanád (1330-1349 között) és unokaöccse, Tamás (1358-1367 között) az esztergomi érseki címet is viselte.[1] Tamás azért is nevezetes, mert öccsével, Kelemennel név szerint is ismert birtokosai Zombornak.[2] Ha Tamás érsek nem is, de Kelemen és gyermekei (ezt az ágat nevezték a család zombori ágának) minden bizonnyal itt telepedtek le. Birtoklásuk idején a település némiképp kiemelkedhetett a hasonló jobbágyfalvak tömegéből azáltal, hogy nagy valószínűséggel központjában állhatott a földesúri család egyik kúriája. A település relatív központi szerepét azonban már korábbtól bizonyíthatja máig fennmaradt középkori templomának igényes építészeti kiképzése, illetve festészeti díszítése is, amely nagy valószínűséggel a kegyúri jogokat a XII-XIII. sz. fordulóján gyakorló birtokos-elődök bőkezűségét bizonyítja. A XVI. sz. elején készült Lázár deák-féle térkép már ábrázolja a települést, ami arra utal, hogy fejlődése során eljutott a kisebb mezővárosok szintjére. Ez szintén föltételezte birtokközponti szerepét. E lassú fejlődési folyamatot akasztotta meg a török hódoltság, melynek következtében a lakosság túlnyomó része is hosszabb időre elmenekült.

[1] KMTL 665.
[2] KISS, 1940. 28. A Telegdiekről, és ezen belül a zombori ágról lásd legújabban: BLAZOVICH-GÉCZI 1995. 19-31.

Óvatos visszatelepülésük 1647-ben indult meg, evvel majd száz évig tartó stagnálás, vegetálás vette kezdetét.

A hódoltság megszűntével, a pozsareváci béke (1718) után kamarai birtokká váló település kincstári adminisztrátorok irányítása alá kerülve kevéssé fejlődhetett, egy volt a határőrkerületek helyén létrejövő állami uradalmak sok száz falva között. 1781-ben azután egy bécsi árverésen Oexel Mátyás József nagyszentmiklósi sörgyáros vette meg Zom-bort. Ez igen sokat jelentett, hiszen a személytelen és bürokratikus központi irányítás helyett magánbirtok, az Oexel – később a Rónay nevet felvett – család birtoktestének központja lett. A középnemesi rangú Rónayak több tagja építtetett rezidenciát, gazdasági épületeket a faluban, ami önmagában is lendületet adott a fejlődésnek.

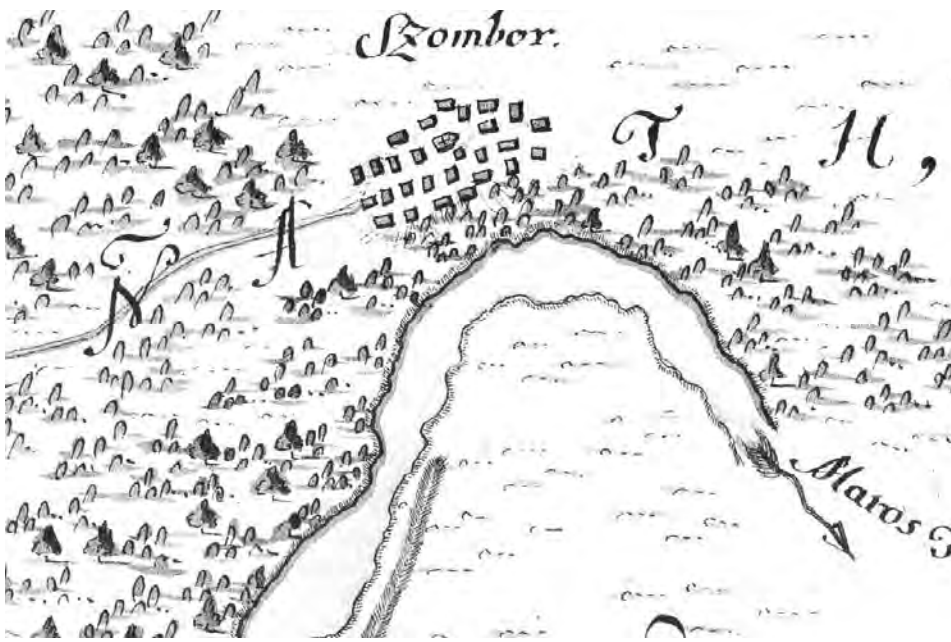

Zombor ábrázolása a Steinlein-féle térképen (1753)

Kiszombor belterülete a XX. sz. elejéig nagyjából organikusan fejlődött. A falu magjának tekinthető középkori templomtól indulva, a központban összefutó országutakra „feszülve" jött létre egy sajátos, csillag alakú településszerkezet. Viszonylag ritka – még a hasonló, utak keresztezésében létrejött települések esetén is –, hogy az egymást metsző útvonalak tengelykeresztje ennyire dominánsan jelentkezzen. Ez különleges megkülönböztetője a falunak a XVII-XVIII. században általános halmazos, vagy mérnöki jellegű szerkezettel rendelkező települések között.

A falu történetével foglalkozó szerzők állítása szerint a Zombort 1647-ben újratelepítő pionírok a Régi Makai út (ma Móricz Zsigmond u.) környékének a templom felé eső részét szállták meg.[3] Az itt kialakult településrész neve – Susán – arra utal, hogy a beköl-

[3] KISS 1940. 10.

tözők egy része délszláv nemzetiségű volt. A romokat megülő telepesek a 15 éves háború pusztításainak dacára még találkozhattak a XVI. sz., illetve az azt megelőző időszak településszerkezetének maradványaival. Fennállt a templom, talán megvoltak a Telegdiek udvarházának romjai és vélhetően az országutak nyomvonala sem sokat változott. Mindez megengedi azt a feltételezést, hogy a mai településszerkezet legősibb rétegeinek eredete még a késő középkor századaiba nyúlik vissza.

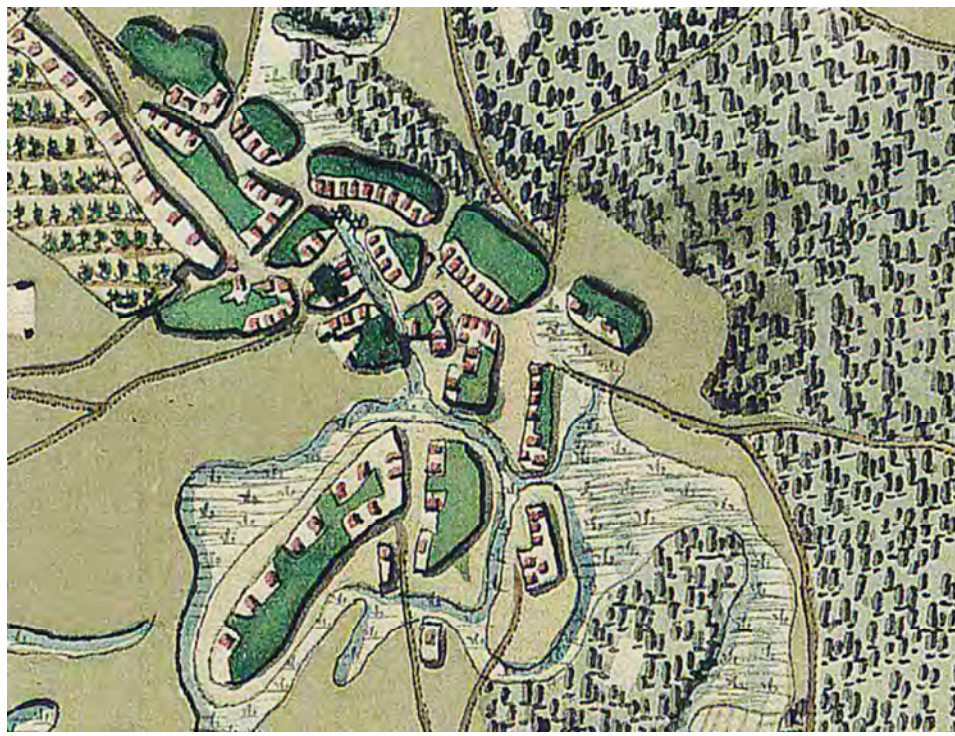

Zombor az I. katonai fölmérés idején (1792-1795)

Az 1753-as Steinlein-féle térkép tanúsága szerint, amely Kiszombor első részletes ábrázolása, ekkorra kezdett beépülni a mai Nagyszentmiklósi út két oldala is. Így igen sajátságos kétágú struktúra jött létre, amelyet a népnyelv egyszerűen, de igen találóan Gatyaszárnak nevezett el. A „szárak" érintkezésénél állt a templom és közöttük kertek, rétek húzódtak. A templomtól nyugatra, ahol a Szeged felől érkező út kettévált, orsó alakú teresedés feküdt, valószínűleg az árucsere, piacok helyszíne. E terület egy része később beépült a Rónayak kúriáival, a beépítetlenül maradt rész pedig a falu főterévé vált. Az 1762-ben érkezők a falu déli részén hozták létre Kisteleket a Gatyaszár déli ágához csatlakozva.[4] Ez a betelepülés spontán jellegű lehetett, legalább is erre utal a Kistelek halmazos, nőtt jellegű szerkezete. A falu többi részétől élesen elütő hálózatban a halmazos települések jellegzetes elemeivel találkozhatunk. Az utcák a falu széle felé a levél

[4] KISS 1940. 14.

erezetéhez hasonlóan ágaznak el, sőt az Ady-Porgányi-Ladányi utcák metszéspontjában megtalálható a magyar halmaztelepülésekre oly jellemző, szélkerék alaprajzú térbővület is. Ide az utcák a sarkoknál „érintővel” futnak be, „megforgatva, perdületét adva” a térnek. A hangulatos kis teresedés – hazai analógiák alapján – egy szárazmalom, vagy fontosabb kút helyén jöhetett létre. A szabálytalanul álló házak eredetileg kerítetlenek lehettek, a közöttük lévő csapások helyén rögzülhettek idővel a mai utcák. A Porgányi, Kürt és Ladányi utca környéke archaikus szerkezeti jellemzőivel Kiszombor különleges atmoszférával rendelkező része.

Kiszombor belterülete 1876-ban

A XIX. sz. elejéig eltelt 50 év alatt a belterület a kétszeresére nőtt. Az I. katonai fölmérés településábrázolása éppúgy, mint az uradalmat időközben megszerző Oexel (Rónay) család megbízásából 1805-ben készített térkép[5] jól mutatja a majd fél évszázad változásait. A növekvő falu kinyújtotta csápjait az Óbéba és Szeged felé vezető utak mentén is, kialakítva ezzel jellegzetes, kelet-nyugat irányban nyújtott, négyágú csillag formáját. A „csillag” szárai közé feszülő hálózat azonban nem halmazos szerkezetű, az utcák nagyjából egyenes vonalvezetésűek és a telkek kiosztása is szabályosságra törekvő. Ebből következően valószínűsíthetjük, hogy a belterület XVIII. sz. utolsó harmadában kialakuló része az uradalom tudatos telepítő szándékának és az ehhez kapcsolódó „településrendezési” tevékenységnek köszönheti létét, amely a XIX. sz. elejétől az Oexelek

[5] Lásd: 25. o.

(Rónayak) megbízásában álló földmérő, talán éppen Szathmáry Sámuel Torontál vármegyei mérnök vezetésével folyhatott.[6] Kiszombornak ezen organikus és tervezett jellegű szerkezeti elemeket egyaránt mutató részei azért is érdekesek számunkra, mert a tervszerű „fejlesztés" kezdeteire világítanak rá. Organikusnak tekinthető az, ahogy a falu a megelőző századokhoz hasonlóan továbbra is az országutak mentén növekedett, de a „részletek" kialakításánál – utcák vezetése, telekosztás – tetten érhető a mérnöki közreműködés is. A XIX. sz. második felének térképein már egyértelműen szembetűnnek e tudatosságnak és tervszerűségnek az eredményei.[7]

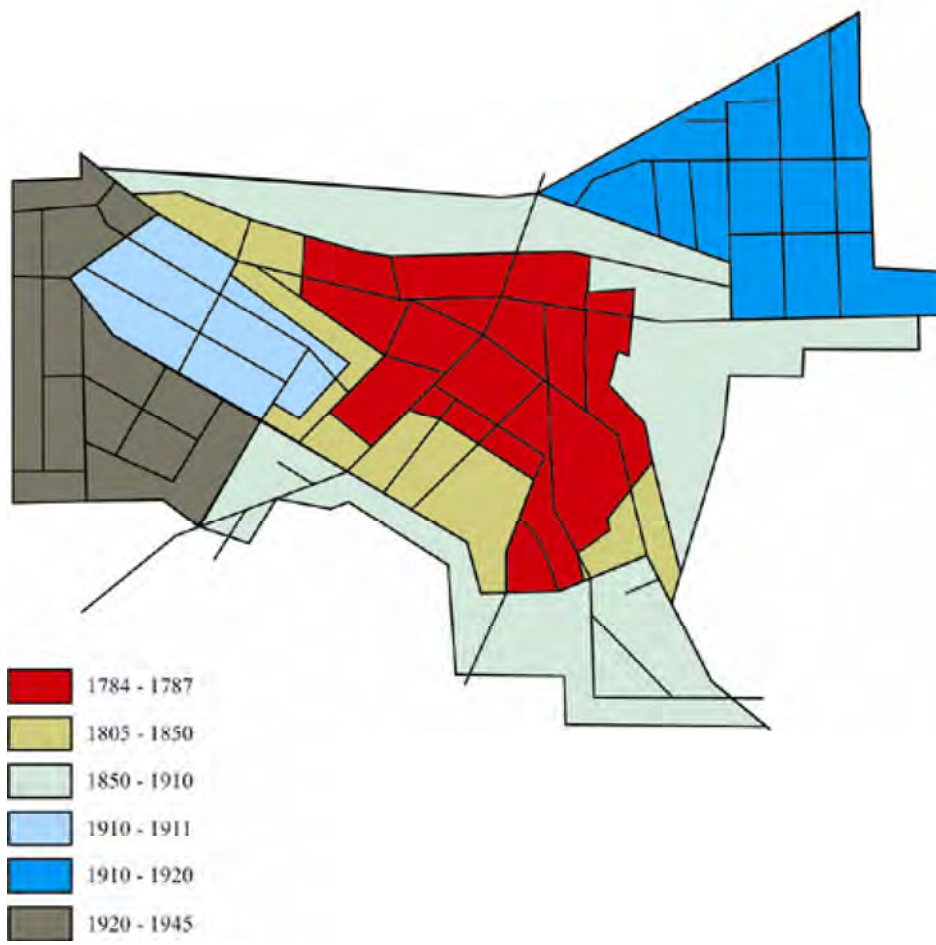

Kiszombor alaprajzának fejlődése a XVIII. sz. végétől 1945-ig

[6] Szathmáry életművével és lehetséges zombori szerepével kapcsolatban lásd a későbbiekben leírtakat!
[7] Lásd pl. község belterületét, belső telkeit és az azon lévő épületeket is számba vevő 1876-os térképet. CSML Földmérési Felügyelőség iratai. VI. 182. Kiszombor falu 1876. 15. a.

A XX. sz. első negyedében Kiszombor fejlődését – talán helyesebben: növekedését – sajátos társadalmi, gazdasági kényszerhelyzet határozta meg. A környék uradalmi majorságaiból beköltöző cselédségnek és nincstelen rétegeknek kellett olcsó házhelyet biztosítani. Ez a község mellett található kedvezőtlen szerkezeti és természeti adottságú területek kiosztásával történt meg. A parcellázásokkal a belterület ismételten megduplázódott, súlyos szerkezeti torzulásokhoz vezetve, amint ezt már a kortársak is érzékelték.[8] A falutól nyugatra fekvő szőlőskertek helyén 1910 körül kialakult Szőlőtelep még viszonylag széles sávon érintkezett a település törzsterületével, de súlypontja így is igen messzire került a központtól.[9] A vasút mellett, Makó felé helyezkedik el Újtelep, ahol a telkek kiosztását 1922-ben kezdték meg.[10] A Nagyatádi Szabó-féle földreform során létrejött telep hiába fekszik közelebb a centrumhoz, mert két keskeny sávon érintkezik csak a beépített terület többi részével, így attól teljesen elszakad.

A trianoni határrendezést követően Zombor ismét határ menti településsé vált, a járásához tartozó földterületek egy részét elcsatolták, ennek következtében fejlődése megrekedt. Földrajzi helyzeténél fogva szerencsére a világháború pusztításai elkerülték, és ugyanezen okból a szocializmus éveiben nagy arányú fejlesztések sem történtek. Így központi része, többé-kevésbé, korabeli állapotában maradt fenn. A nőtt jellegű település központi részét a község 2002-ben megújított rendezési tervében Széphegyi László építész, területi vezető felügyelő kezdeményezésére a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal műemlék jelentőségű területté nyilvánította.[11] Ezen belül helyezkednek el a többnyire a Rónayak által építtetett kúriák, magtárak és a kastély, valamint a román kori rotunda**.**

MŰEMLÉKEK

Kiszombor dél-alföldi viszonylatban mérve műemlékekben különösen gazdagnak számít. Mondhatni, a román kortól a romantikáig terjedő 6-700 év majd minden stílusirányzata rányomta bélyegét a településképre, hiszen a rotunda a XII-XIII. sz. emléke, a Rónay-kastély pedig a XIX. sz. második felében tért hódító romantikáé. A teljes igazság az, hogy a rotunda felépülte és a klasszicista kúriák megjelenése közötti fél évezred építészetének rekvizitumai – a barokk kort is beleértve – szinte teljességgel hiányoznak, ha csak nem számítjuk a körtemplom belső kiképzésének néhány gótikára utaló és barokk elemét, valamint a plébánia valószínűsíthetően XVIII. századi eredetű épületét.

Ami a települést építészeti és történeti szempontból igazán fontossá teszi, az az egykori – mára lebontott – barokk templom szentélyeként megőrződött, XII-XIII. századra keltezett román kori körtemplom, a rotunda, mely egyben Dél-Magyarország egyik legszebb és legértékesebb építészettörténeti emléke. Bő 500 éves cezúra után a XIX. sz. közepén jelentek meg a napjainkra is fennmaradt első épületek, a falu kis- és középnemesi rétegének – elsősorban a Rónay család tagjainak – lakóhelyei és gazdasági épületei, a kúriák és magtárak.

[8] KISS 1940. 12-13.
[9] A telkek kiosztása a Szőlőtelepen 1911-ben kezdődött meg, egyrészt a község itt 25 munkásházat épített meg, másrészt a fönnmaradó telkeket (1911. júniusában 19 db-ot) örökáron értékesítette. MVL V 261-3. 69/1911, 73/1911., 78/1911.
[10] Uo. 13.
[11] SIPOS 2005. 41.

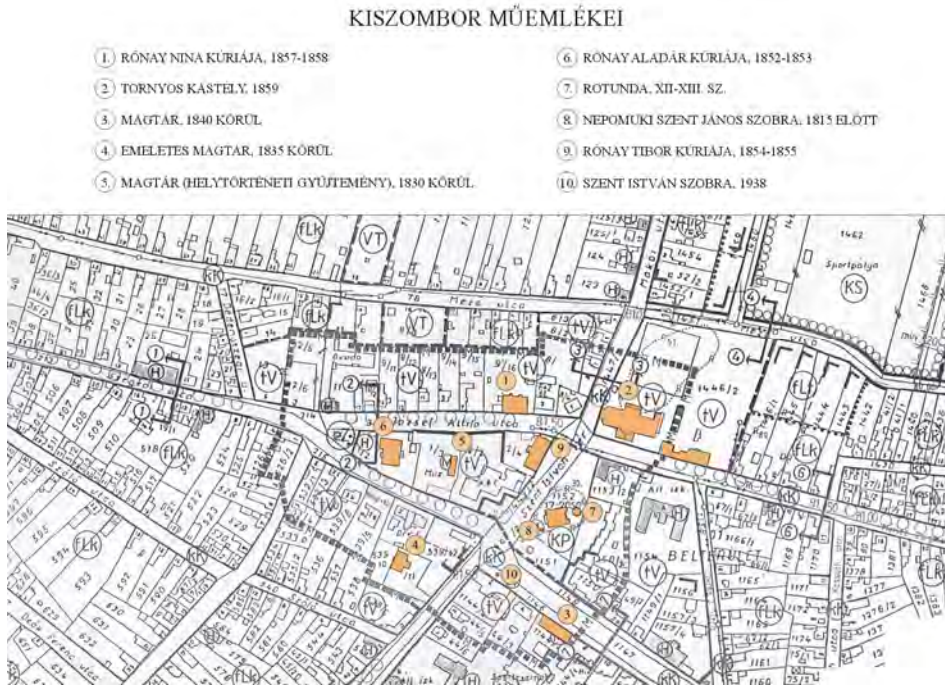

Kiszombor műemlékei

A község központjában, viszonylag koncentráltan elhelyezkedő hat műemlék meglepően egységes kialakítású, ezért sokan feltételezik, hogy azok egyetlen kéz alkotásai. Korábban tervezőjükként elsősorban a makói megyeháza terveit is jegyző Giba Antal Csanád vármegyei földmérő neve merült fel, de az újabb kutatások szerint nagyobb a valószínűsége Szathmáry Sámuel Torontál vármegyei mérnök közreműködésének.[12] Ez azonban nem biztos, hogy valós föltételezés, pontosabban további kutatásokat igényel Szathmáry Sámuel zombori jelenléte időhatárainak meghatározása és itteni ténykedése.

A templom Historia Domusából tudjuk, hogy 1830. március 25-én éjjel a Maros két láb vastag jege hirtelen elolvadt, a folyó kilépett medréből, a Prücskösnél négy helyen is áttörte a gátat, és elöntötte a falut, ahol mintegy 40 ház összeomlott és 1000 ember hajléktalanná vált.[13] Oexel Károly (akkor Torontál vármegye táblabírája) a vármegye mérnökének, Szathmáry Sámuelnek a segítségét kérte a károk elhárításában és a helyreállítás szervezésében.[14] Arra nincs adatunk, hogy a falut elöntő árvíz, mely a templom falát

[12] Szathmáry Sámuel zombori építészi ténykedésének lehetőségét Tóth Ferenc ny. makói múzeumigazgató vetette föl először. Úgy vélte, a kiszombori klasszicista épületek tervezője *„Giba Antal Csanád vármegyei földmérő nem lehetett, mert abban az időben Csanád és Torontál vármegye két külön világot jelentett, és a Rónay család tagjai Torontál székhelyének, Nagybecskereknek tisztségviselői voltak. Ebben az időben ott működött a kitűnő fölkészültségű földmérő, Szathmáry Sámuel, aki 1829-ben kilenc csatlakozó szelvényen készítette el a Maros vízrajzi térképét. Föltételezhetően ő tervezhette a kiszombori klasszicista kúriákat és magtárakat."* TÓTH 2000. 163.

[13] Hist. Dom. 10. Lásd még: RCSK 127.

[14] Uo.

mosta,[15] okozott-e, s ha igen, mekkora károkat az Oexelek lakóházaiban, s az esetleges károk szükségessé tették-e a felújítást, vagy az át-, illetve újjáépítést. Az sem tudható, hogy Szathmáry ténylegesen is az összedőlt vagy megrongálódott házak újjáépítésében, esetleg az újjáépülő falu szerkezetének (utcakép) meghatározásában segített, vagy csupán a Maros megsérült gátjainak helyreállítását irányította,[16] mely ugyancsak elengedhetetlen feladat volt a további vízbetörések megakadályozása érdekében.

A templom, a Szent János kút és az első világháborús emlékmű

E kérdések megválaszolása további tisztázást és kutatást igényel, különösen annak tükrében, hogy a családi adatok alapján szinte biztosra vehető, hogy – mint látni fogjuk – a kúriák építése nem az eddig elfogadottnak gondolt 1830-as évekre tehető, hanem későbbre, az 1850-es évek elejére-közepére (az ún. Rónay Aladár-kúriát valószínűleg 1852-53-ban, a Rónay Tibor-kúriát 1854-55-ben, a Rónay Nina-kúriát 1857-58-ban, míg a tornyos kastélyt – akkor még torony nélkül – 1858-59 között építették). Mivel Szathmáry zombori működéséről adatunk csak az 1830-as évekből van, elképzelhető, hogy a magtárak – különösen az Óbébai utcai emeletes magtár – megtervezése valóban az ő ténykedéséhez köthetők, de még nyitott kérdés, hogy ebbéli közreműködését a család az 1850-es évek elejére-közepére tehető kúria-építésekhez is igénybe tudta-e venni. Az kétségtelen, hogy a kúriák tervezője, sőt, a kastély építésze is figyelembe vette a magtárakon alkalmazott jellegzetes klasszicista elemeket (a legszembetűnőbb közös vonás a homlokzatok ívpillérsoros megoldása, amely nemcsak a kúriákon és magtárakon, hanem a Rónay-kastély középrizalitján is előfordul), de ebből nem következik teljes egyértelműséggel az a tény,

[15] *„A víz fő árja – három napon keresztül – a templom és a Szt. János szobor között folyt, majd többször irányt változtatva, a templom faláig hatolt és azt mosta."* RCSK 127.

[16] Mivel mérnökként 1829-ben a Maros vízrajzi térképén dolgozott (lásd: TÓTH 2000. 163.), bizonyára jól ismerhette a Maros védrendszerét, megerősítendő pontjait, s a szükséges beavatkozások lehetőségeit!

hogy az építésznek is ugyanannak kellett lennie. Ha beigazolódik, hogy az 1830-as árvíz megrongálta a család lakóházait, akkor biztosra lehetne venni, hogy a családi emlékezettel szemben az építkezéseknek volt egy 1830-as évekre tehető üteme, melyek után az 1850-es évek elején csupán átalakításokról, illetőleg bővítésekről lehetett szó. Ez esetben akár igazolható is lenne Szathmáry Sámuel mérnöki működése. Ilyen károkról azonban a családtörténet nem számolt be, már pedig ha lettek volna, azt bizonyosan rögzítik.

Az 1797-ben született Szathmáry 1847-ig aktívan részt vett Torontál vármegye közéletben, szerepe elévülhetetlen a bánáti árvízvédelmi rendszer megszervezésében. 1833-tól kapcsolatban állt Széchenyivel, akinek vízrendezési elképzeléseivel maradéktalanul azonosult. Bekapcsolódott a Tisza-szabályozás tervezésébe, 1846-ban jelen volt a terv megvalósítására szerveződő Tiszavölgyi Társulat megalakításánál, majd későbbi közgyűlésein. 1847-ben azonban e program helyi lebonyolítása kapcsán összekülönbözött Torontál megyei feletteseivel, ezért állásáról lemondott, s noha még ez évben is cikkeket publikált a Budapesti Hírlapban, melyben a Tisza-szabályozás kapcsán fejtette ki véleményét, a szabadságharc után visszavonult, és 60 évesen, 1857-ben elfeledetten halt meg Nagybecskereken.[17] Nevét, sajnos, a lexikonok sem őrizték meg, pedig a Bánát egyik legjelesebb vízmérnökét tisztelhetjük benne. Mivel a zombori kúriák építésének idején még élt, sőt a kastély terveinek elkészítésének idejét is megérte, nem zárható ki, hogy visszavonultsága ellenére részt vehetett a kiszombori munkálatokban. Erre azonban bizonyítékkal egyelőre nem rendelkezünk, miként arra sem maradt bizonyítékunk, hogy a meglehetősen gyéren adatolt pályafutása során ismereteink szerint mindvégig folyószabályozással és árvízvédelmi gátak építésével foglalkozó mérnök egyáltalán valaha is foglalkozott-e épületek tervezésével. Emiatt a Zomborhoz kötődő építészi tényked̄ését továbbra is hipotézisként, és meglehetős fönntartásokkal kell kezelnünk.

Mindemellett nemcsak az építész személye, de a kúriák építési ideje is vitatott lehet. Tekintettel arra, hogy csupán egy 15-20 éves eltérésről van szó a korábbi, általánosan elfogadott, 1830-as évekre tett datálás,[18] és a most előkerült családi adatokra alapozott, s az 1850-es évekre tett datálási rend között, meg kell állapítanunk, hogy ez idő alatt érdemi stílusváltás nem következett be, a klasszicista jellemvonások (a kastély romantikus beütésein túl, amelyek bizonyosan későbbi átalakítás eredményei), valamennyi épületen egyaránt fölfedezhetők. Ez tehát nem befolyásolja a kúriák keletkezési idejének meghatározását. A föntiek miatt, a jelenlegi tudásunk alapján, a kronológiai dilemma eldöntésénél inkább hajlunk a család adataira, mint pusztán az építészeti analógiákra. Már csak azért is, mert, mint jeleztük, az analógia eredezhetett akár abból is, hogy a kúriák későbbi tervezője – egyfajta előképként, vezérmotívumként – átvette az emeletes magtár stílusjegyeit, de úgy is keletkezhetett, hogy valóban egybeesett a magtárak és kúriák tervezőjének a személye. Ez pedig lehetett akár Szathmáry Sámuel is, hiszen tényked̄ése egybeesett mind az emeletes magtár megépítésének, mind pedig a kúriák és a kastély tervezésének és részben kivitelezésének idejével. Hogy valóban ő volt-e az építész, még tisztázásra vár. Mindenesetre tény, hogy mind a Rónay család tagjai által összeállított családtörténetben, mind pedig a Torontál vármegye történetét megszerkesztő Borovszky Samu monográfiájában[19] – aki nyilván a családtól kapta az adatait – egyértelműen az ötvenes évek-

[17] Életrajzi adataira és tevékenységének méltatására lásd: KALAPIS 1993. 16-18.
[18] CSMM 18-19., TÓTH 2000. 160., 162-163. és 168.
[19] Borovszky Samu a Torontál vármegyéről 1911-ben kiadott monográfiájában a századfordulós Kiszomborról többek között a következőket írta: *„Van itt négy úrilak: melyek a XIX. század ötvenes éveiben épültek, és a*

re datálódtak a kúriaépítések, egyéb, bizonytalan föltételezések alapján ezért nincs okunk kétségbe vonni adataik helytállóságát. Tény továbbá az is, hogy az ötvenes évek zombori kúriaépítéseinek sorát annak a Rónay Károlynak (illetve fiának) a kúriafölújítása nyitotta meg, aki 1830-ban Torontál vármegyei táblabíróként elhívta ide Szathmáry Sámuelt. A kapcsolat tehát – elvileg – létezhetett, ezért nem is zárható ki.

Rotunda

Szent István tér
román, XII-XIII. sz.
Műemléki száma: 2758

A rotunda

A rotundák a hazai román építészet jellegzetes csoportját alkotják, amelyek ugyan nem tekinthetők általánosan elterjedt, mindennapos építészeti formának, de az ország viszonylag sok helyén megtalálhatók. E körtemplomok gyakoribb formai megoldásai között egészen különös, ritka és európai analógia nélküli az a típus, melybe a kiszombori tartozik. A kívül kerek és belül hatkaréjos kiképzést mindössze néhány magyarországi példa (Kiszombor, Karcsa, Gerény, Kolozsmonostor, talán az egykori Bars vármegyei Jánoshegy, mai nevén Kremnické Bane, Szlovákia) mutatja,[20] közülük kétségtelenül a kiszombori a legszebb és legteljesebb. A neoromán katolikus templom hajójáról leválasztott épületet a valaha méltán világhírű magyar műemlékvédelem gyakorlatának megfelelően tárták fel és állították helyre az 1980-as években. Ekkor hozták felszínre a bejárati előcsarnok alapfalait és a helyreállítás során épült a ma látható, középkorihoz hasonló fedélszék is.

Rónay családbeliek tulajdonában vannak. Jelenleg Rónay Jenő, Ernő, Aladár és Lászlóné, továbbá a – deszki – Gerliczy Ferencz a helyiség legnagyobb birtokosai. Rónay Jenő birtokában mintegy 3000 kötetre rugó jogi szakkönyvtár, régi éremgyűjtemény van, azon kívül őskori agyagedényei, melyeket az annai részben találtak." BOROVSZKY, 1911. 68. Kiszombor műemlékeinek jelentős része e földbirtokos családhoz köthető.

[20] A rotunda részletes ismertetését lásd külön fejezetben!

Emeletes magtár

Óbébai u. 2.
Klasszicista, 1835 körül
Műemléki száma: 6786[21]

Az emeletes magtár

A község klasszicista műemlékei között a feltűnő építőművészeti igénnyel megtervezett és megépített magtár a legkülönlegesebb, egyben legértékesebb. A gazdasági épület ívpillérsoros homlokzata nagy hasonlóságot mutat a mezőhegyesi – Hild József építész által tervezett – korabeli épületekkel. Hild a magyar klasszicizmus nagyhatású, nemzetközi jelentőségű építésze volt, így a kiszombori épületek között is okkal feltételezhetjük az előképek között alkotásait, bár erre csupán az analógiákból következtetünk, a közvetlen kapcsolat bizonyítékai nem állnak rendelkezésünkre. A szerkezetiséget hangsúlyozó, az épület arányait szem előtt tartó, azonban a részleteiben puritán architektúra kiválóan alkalmas volt arra, hogy tervezője a korabeli magyar technikai és gazdasági viszonyok között is maradandót alkosson. Egyedi jellegzetessége a timpanonnal koronázott, íveken nyugvó középrizalit a kocsi-aláhajtóval, amely leginkább a kúria- és kastély-építészetre jellemző. Nem véletlenül állapította meg Tóth Ferenc: *„a nyílászárók és a födém cseréje esetén nemesi kúria lehetne.”*[22] A kétszintes, alápincézett magtár oldalsó és hátsó homlokzatai is igényesek, egyöntetűek. A magtárépület valamennyi frontját a két szintet összefogó vakárkádsor tagolja.

A magtár eredeti állapotában maradt fönn, legutóbb az 1990-es években újították föl. Jelenleg is magtár, a szegedi székhelyű Gabonatermesztési Kutató Kht. tulajdonában van.

---

[21] A műemlékjegyzék leírása: *„Emeletes portikuszos magtár, klasszicista, épült 1835-ben, tervezte Giba Antal”* CSMM 19. A Gibára utaló megjegyzés bizonyosan nem helytálló!
[22] TÓTH 2000. 162.

Rónay Aladár kúriája (Gólyafészek vendéglő)

Szegedi u. 11/B
Klasszicista, 1852-1853
Műemléki száma: 9458[23]

Rónay Aladár kúriája

A szabadon álló épület háromtraktusos alaprajzi elrendezése átgondolt szerkezetű, fölépítése szimmetrikus és tisztán egyszerű. Az óriási légterű tetőtér (magtáremelet) és a külső tér harmonikus arányaival összhangban áll. Eredetileg az árkádos keleti homlokzat boltívei nyitottak lehettek, mellvéddel ellátva, a középsőn lépcsőföljáróval. A nyugati homlokzat középrizalitos, melyet timpanon zár le, itt a földszinti és emeleti ablakok ívesek. A homlokzati díszítések nemesen egyszerűek.[24]

A kúriát a család Jakab-ágának tagjai birtokolták. A családból első tulajdonosa Oexel Jakab volt, akitől fia, Károly kapta meg. Károly kisebbik fia, Lajos (1861-ben Torontál vármegye országgyűlési képviselője, 1871-1889 között Csongrád vármegye főispánja[25]) Kárász Borbálával kötött esküvőjét követően, 1852-1853 táján átalakíttatta és bővítette, ekkor kapta meg az épület mai, jellegzetesen klasszicista arculatát. Ezután

[23] A műemlékjegyzék leírása: *„Gólyafészek vendéglő, volt Rónay-kúria, klasszicista, épült 1835 körül, tervezte Giba Antal. Késő barokk és empire elemeket tartalmaz, magtáremelete van, udvari homlokzatán ív-pillérsoros tornác."* CSMM 19. A kúria datálása és a tervezőre utaló megállapítás ma már nem megalapozott!
[24] TÓTH 2000. 163.
[25] A belügyminiszter 1872-ben kiadott utasításban előírta a főispánok számára, hogy a megye székhelyén lakjanak, *„mert csak így lehet az administratiót ellenőrizni"*. Csongrád vármegye székhelye ekkor Szegvár volt, ahol még a kisebb tisztviselők számára sem volt hely, ezért Rónay Lajos főispánként továbbra is ebben a kúriában lakott. ZSILINSZKY 1897-1900. III. 313. Érdekes adalék a település történetéhez, hogy 1871-ben nemcsak Rónay Lajost nevezte ki az uralkodó Csongrád megye főispánjává, de testvére, Rónay Móric is ekkor kapta meg a Torontál vármegyei főispáni tisztségét. E megbízatásáról 1873 őszén lemondott. Ez azt jelenti, hogy 1871 és 1873 között volt három olyan év, amikor két vármegye főispánja is a faluban élt!

Lajos fia, Aladár birtokolta az épületet, aki apjával szemben nem a megyei ügyekkel, inkább a mezőgazdasággal foglalkozott, egyes följegyzések szerint gabonanemesítéssel is próbálkozott. 1915-ben bekövetkező halálát követően fia, Béla lett az örökös. Miután Rónay Béla fiatalon, 27 éves korában elhunyt, felesége és fia, Aladár élt a kúriában. Aladár Ró-nay Tibor lányával, Eszterrel összeházasodva – noha Budapesten éltek[26] – utolsóként birtokolta az épületet. 1945-ben a kúria helyiségeit a Kommunista Párt helyi szervezete sajátította ki,[27] majd 1948-ig pártházként működött. Az épület kálváriája ezzel azonban nem ért véget: 1955-től a Kiszombor és Vidéke ÁFÉSZ, majd 1979-től jogutódja, a Marosmenti ÁFÉSZ vendéglátóhelyként (Gólyafészek étterem) hasznosította, majd a nyolcvanas évek végétől diszkóként használták.[28] 1983-ban nyilvánították hivatalosan műemlékké.[29] 1987-ben, négy évvel a műemléki jegyzékbevételt követően a Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti Tanszékének hallgatói, Istvánfi Gyula vezetésével, nyári gyakorlaton felmérték a kúriát. Hasznosítására hallgatói tanulmányok is készültek, ezek másolatai a Makói Múzeumban megtalálhatók.[30] Az épület 1997. június 17-én került a községi önkormányzat tulajdonába.[31]

Építéstörténeti periódusai

A kúria építésére, a többnyire a tulajdonosváltásokhoz kötődő bővítésekre és átalakításokra a birtok- és családtörténeti kutatások adataiból, illetve a 2003-ban elvégzett épületszerkezeti vizsgálatok eredményei alapján lehetett következtetni. A falkutatást Simon Zoltán régész végezte el, melynek eredményeként értékes és meghatározó adatokat szolgáltatott a kúria történetéhez.[32] A feltárás nyomán napvilágra kerültek az egyes építési periódusok, az átalakítások során történt változtatások, bővítések, nyílásáthelyezések, ill. -befalazások. Simon Zoltán kutatásai a modern átalakításokkal együtt a kúria építéstörténetében öt periódust különítettek el.[33] Ezek közül az első, legkorábbi, eddig nem ismert periódus a legizgalmasabb, mert – a rotunda után – valószínűleg a község egyik, ha nem a legrégebbi épületét sikerült benne fölfedezni, ugyanakkor a második periódus a legértékesebb, mert ez az az időszak, melynek során az épület jelentősen kibővült és klasszicista stílusjegyeket kapott.

I. periódus

A kúria legkorábbi építészeti periódusára alig néhány – a falkutatás során előkerült – falmaradvány emlékeztet. A korai épületről mindössze annyi állapítható meg, hogy egy 25,5 m hosszú és 5,5 m széles, szimmetrikus elrendezésű, egytraktusos, öt helyiségből álló, a mainál mintegy 2 méterrel alacsonyabb kúria lehetett, melynek északnyugati, és valószínűleg délnyugati sarkát is lizéna díszítette. Bejárata a keleti oldal tengelyéből nyílt, mely egy pitvarba vezetett, ahonnét észak és dél felé két-két, egymáson keresztül megközelíthető szobába lehetett jutni.

[26] Hist. Dom. 79. 1948-ban megkapták a kivándorlási engedélyt, és Ausztráliában telepedtek le. Gilicze János levéltáros szíves közlése
[27] Hist. Dom. 85., MAROSVÁRI 1968. 17.
[28] VIRÁG, 2005. 33.
[29] CSMM 19.
[30] SIPOS 2005. 41.
[31] Uo.
[32] SIMON 2003. 6-16.
[33] Uo. 13-16.

A kúria a felújítás alatt

A korai kúria építéséről a falkutatáskor előkerült nyomok alapján autentikus adattal nem rendelkezünk, de kétségtelen, hogy jóval az 1850-as évek derekára datálható átépítési-bővítési periódus előttire tehető. Simon Zoltán régész úgy vélekedett, hogy valószínűleg a birtokszerző Oexel Mátyás József építette, és az építkezés ideje 1783 (az 1781-ben árverésen megszerzett terület birtokba vételének éve) és 1803 (a birtokos halála) közé tehető.[34] Véleményünk szerint ez kizárható. A család történetét lejegyző id. Rónay Elemér ugyanis egyértelművé tette, hogy Oexel Mátyás a korábbi kincstári bérlőnek a mai Szegedi és Óbébai utca sarkán álló telken lévő házában rendezkedett be.[35] Ugyanakkor

[34] Uo. 14.

[35] A családtörténet összeállítójának, id. Rónay Elemérnek a kéziratában erről a következő olvasható: *„Tudjuk, hogy melyik lakóházba költözött Mátyás! Abba, amelyik a Szegedi és Bébai utca sarkán lévő telken, a nagykaputól balra ma is áll, és később kulcsár lakás lett. Ez lehetett a kincstári bérlő lakása, vele szemben épült a ma is álló nagy magtár, a mely minden kétséget kizárólag már fennállott, mert hiszen arra nem csak a bérlőnek, hanem első sorban a kincstárnak volt szüksége, hogy a bérösszegben kapandó gabonát legyen hova elraktározni."* RCSK 39. A falut megvásárló birtokos háza tehát minden bizonnyal a ma is Óbébai és Szegedi utcának nevezett utak találkozásánál lévő saroktelken álló, jó ideje boltként működő épület helyén (mellett?) lehetett. Egy a Szegedi utca tengelyével párhuzamos, a későbbi kúriákhoz képest kicsinek mondható téglalap alakú épület alaprajza még a község épületeit számba vevő 1876-os térképen is jól kivehető. (Lásd: CSML Földmérési Felügyelőség iratai. VI. 182. Kiszombor falu 1876. 15. a.) A belterületi térképlapot, mely egy a község bel- és külterületét átfogóan fölmérő térkép része (15. szelvénye) Kračun Tibor szerkesztette, a fölmérést pedig Weislak János végezte. A térkép érdekessége, hogy nem csupán egy statikus állapotot közöl, mivel jól láthatóan utólagosan is berajzoltak épületeket, kézírásos megjegyzésekkel láttak el objektumokat, tehát bizonyos folyamatábrázolás is nyomon követhető rajta, azaz nem csak az 1876-os állapotot mutatja, hanem az azt követő néhány év változásait is rögzíti. Ez a mi esetünkben azért fontos, mert ennél az épületnél is látható egy kézzel berajzolt toldás. Ez azt jelzi, hogy az épületet az 1876 utáni években bizonyosan bővítették. Az átalakítás tágasabbá tette a korábbi épületet, és keleti irányban, az Óbébai utcai telekhatárig nyújtotta. Addig ugyanis az eredeti ház a telekbelsőn szabadon állt. Hogy ebben az időben lakóházként használták-e az épületet (s ha igen, akkor ki lakta), illetve gazdasági épületként funkcionált-e, egyelőre még kérdéses. Azt viszont – Gilicze János levéltáros e kötetben publikált kutatásai alapján – tudjuk, hogy mennyit ért ez az épület. Az Oexel Mátyás halála után készült vagyonleltár a házat és melléképületeit 4000 Ft-ra értékelte, ezzel a birtok legértékesebb

bizonyos, hogy a XVIII. sz. végén állt a jellegzetes, háromszög alakú telken egy *„kisebbszerű ház”* és néhány gazdasági épület.[36] Hogy ez a *„kisebbszerű ház”* az az öthelyiséges kúria lehetett-e, melyet a falkutatás alapján Simon Zoltán azonosított, vagy egy még korábbi és kisebb épület, melyet ekkortájt bővítettek ötosztatú kúriává, teljes biztonsággal nem lehet tudni. Mindenesetre ezt a régi épületet Teklits Péter, Oexel Mátyás veje (Jozefa Margit nevű leányának férje) vette használatba akkor, amikor a zombori birtok egy részét a kincstártól bérbe vette, illetve, amikor Bébáról ide költözött.[37] Mivel három gyermeke is született Zomboron, szinte bizonyos, hogy 1798-ban már ebben a házban lakott,[38] így nem elképzelhetetlen, hogy éppen ő volt az, aki a korábbi kisebb házat öthelyiséges kúriává bővítette. Több körülmény azonban egyértelműen ellentmond ennek a lehetőségnek. Az első kizáró ok, hogy nem is biztos, forrásaink ugyanarról a házról beszélnek-e, azaz nem egyértelmű, hogy a Teklits által lakott régi épület valóban a mai kúria helyén állt.

A két térkép alapján, amelyeket a kamara készített a településről a birtok árverése kapcsán, nem azonosítható be, hol volt ez a régi ház. Mivel az 1782-ben és 1783-ban készült térképek – készítőjük azonossága ellenére – nem fedték teljesen egymást a belterület házhelykiosztását illetően, nem alkalmasak a kérdés pontos megválaszolására, bár a korábbi, 1782-es ábrázolás valósághűbben adja vissza a belterületet, és ez nyújt némi támpontot.[39] Megmaradt viszont a család birtokában egy – általunk másolatban közölt – pauszpapíron rögzített vázlat, mely gyaníthatóan egy korábbi, talán a birtokosztály kapcsán 1805-ben keletkezett eredeti térkép alapján készült.[40] A forrás eredetéről, valamint a másolat készítésének módjáról és időpontjáról nem rendelkezünk információval, ezért megbízhatósága e tekintetben megkérdőjelezhető. Mégis, mivel más adatai egybeesnek az egyéb, rendelkezésünkre álló forrásokkal, gyaníthatóan hiteles helyszínrajzot közöl. E vázlat szerint – ha tényleg az 1805-ös birtokosztály nyomán kialakult állapotokat mutatja – a Jakab által megörökölt ház nem a mai kúria helyén, hanem a telek északkeleti részén helyezkedett el. Amennyiben ez az ábrázolás pontos, eredendően kizárható, hogy a kúria felújításakor megtalált öthelyiséges épületet a régi házzal azonosítsuk.[41]

De egyéb összefüggések nyomán is valószerűtlennek tűnik, hogy Teklits lett volna az átalakító vagy kúriaépítő. Erre két közvetett bizonyítékunk is van. Egyrészt alátámasztja föltételezésünket az az örökösödési per, melyet Oexel Mátyás leányai indítottak a fiútestvéreikkel szemben azért, hogy ne csak a leány-negyedet kapják meg, hanem ők is teljes jogú örökösök lehessenek.[42] A per iratai között megmaradt egy tanúvallomás, melyet Balás József bíró, valamint Simon Mihály, Zubán János, Simon János, Szűcs Lőrinc

---

ingatlana volt, hiszen az ingatlanok összértéke 8530 Ft-ot tett ki. Lásd a Rónay családról szóló fejezetet e kötetben!

[36] RCSK 39.

[37] Mivel a birtokszerző Oexel Mátyásnak vételár-hátraléka keletkezett, a birtok egy részét a kincstár lefoglalta, és e birtokrészt a hátralék kiegyenlítéséig – meghatározott időre, 6 évre – 1796. nov. 1-jével bérbe adta. A bérlő Teklits Péter lett, aki csak később, a bébai bérlete lejártát követően költözött át Zomborra. Itteni tartózkodásának idejére gyermekei születési helyéből következtethetünk. Lásd: RCSK 57.

[38] Uo.

[39] MOL S. 11. No. 646/1. és 646/2.

[40] Rónay Tamásné Kákóczky Ilona, valamint gyermekei, Rónay Péter és Rónay Eszter birtokában. Lásd: 27. o.

[41] Az 1782-es térkép alapján egyértelműen beazonosítható a telek északkeleti részén egy épület, ugyanakkor a rajzoló a déli oldalon szintén föltüntetett épületeket, melyeket viszont a pauszpapíros térképmásolat nem jelöl. Föltehetően, ha pontos az ábrázolás, a házhoz tartozó gazdasági épületeket láthatjuk itt, de az sem zárható ki, hogy voltak még lakóépületek a telek déli-délkeleti részén is.

[42] Erről lásd részletesen a Rónay családról szóló fejezetet e kötetben

és Tsettey (Csejtey?) Ferenc korábbi bíró és esküdtek tettek 1810. szept. 1-jén. A tanúvallomásban többek között ez olvasható: *„Azt is bizonyítjuk, hogy mihelyt az árenda ideje kitelt,* [Teklits] *azonnal Szegedre ment lakni és azon házat, melyben itt lakott, fönt tisztelt földesurunk öregebbik fiának, megboldogult Tettes Oexel Jakab úrnak által adta, azon épületekkel együtt, melyeket nemes Teklits építtetett."*[43] A vallomás, nyilván okkal, egyértelműen különbséget tett a lakott épület és az épített épület (azaz a melléképületek) között, ami világos bizonyság arra, hogy a házépítő személye és a gazdasági épületek építőjének személye nem esett egybe. A másik közvetett bizonyítékunk az ingatlan értéke, melyet az Oexel Mátyás halála utáni vagyonértékelés során 1200 Ft-ban állapítottak meg.[44] Ez az összeg harmadát sem tette ki annak, mint amekkorára a családfő házát értékelték, még akkor sem, ha ebbe az értékelésbe beleszámított a gazdasági épületek értéke is. Mivel az 1876-os térképi ábrázolás[45] alapján is látható módon Oexel Mátyás eredeti épülete egy meglehetősén kisméretű ház volt, a vagyonérték alapján a Jakab kezére jutó ingatlan minden bizonnyal még ennél is kisebb lehetett. Csekély a valószínűsége, hogy ez az épület ekkor egy öthelyiséges kúria volt, lévén, hogy Oexel Mátyás jóval magasabbra taksált háza sem lehetett egy ekkora épületnél sokkal nagyobb.

De nem is lett volna életszerű, hogy Teklits ilyen nagyságrendű építkezésbe kezdjen. Ennek legfőbb oka, hogy 1796-ban határozott idejű bérletre szerződött a kincstárral, tehát kiszámítható volt, hogy a bérlet leteltével, ha az adós kiegyenlíti tartozását, a kincstár az árendát nem fogja meghosszabbítani. Ezzel tehát megszűnt volna maradásának jogalapja, hiszen nem birtokos, csupán bérlő volt. Még akkor is szem előtt kellett ezt tartania, ha rokon volt. Ha netán megfeledkezett volna erről, apósa bizonyára számtalanszor emlékeztethette erre. Az idős Oexellel ugyanis, akinek birtoka egy részét árendába vette, igen hamar megromlott a viszonya, a birtokszerzőnek ezért – miként ennek rendre tanújelét is adta – nem igazán volt ínyére, hogy frissen megszerzett birtokteste közepén a vele haragban álló veje rendezkedett be, ezért mindent elkövetett, hogy adósságát a lehető leghamarabb kiegyenlítse, és az *„árendás betolakodót"* mielőbb kiűzze a faluból.[46] A fentiek miatt Teklits okkal számíthatott arra, hogy sokáig nem maradhat a házban, így nagy valószínűséggel komolyabb átalakítást azon nem hajtott végre, hiszen tudta, hogy „beruházása" nem fog megtérülni neki.[47] És valóban, nem is sokáig élt ebben az épületben, amikor a bérlet ideje letelt, azonnal el is költözött Zomborról Szegedre, ahol háza volt. Ennek időpontját is pontosan be lehet azonosítani gyermekei születéséből: Mária Jozefa nevű kislánya 1801. aug. 20-án még Zomboron született, Cecília nevű leánya pedig 1802. nov. 20-án már Szegeden,[48] tehát ebben az időpontban Teklits már bizonyosan nem volt a faluban. A házat és a gazdasági épületeket ekkor az adósságát a kincstárral időközben rendező Oexel Mátyás legidősebb fia, Jakab kapta meg.[49]

---

[43] MOL Tiszántúli Kerületi Tábla. O. 118. 154. csomó. O 21. 1804. A tanúvallomást – más összefüggések megvilágítása miatt – Kiss Mária Hortensia is közölte. KISS 1940. 108. Lásd még: RCSK 57.

[44] Az adatokat lásd Gilicze János tanulmányában

[45] CSML Földmérési Felügyelőség iratai. VI. 182. Kiszombor falu 1876. 15. a.

[46] *„Nem Teklits itt az úr, bizony én kikergetem, itten nékem nem lakik!"* – idézte Oexel Mátyás szavait a tanúvallomás. KISS 1940. 108. Lásd még Gilicze János tanulmányát e kötetben, valamint RCSK 57.

[47] A házon túl megépített gazdasági épületek megépítése – a tanúvallomással összhangban – bizonyosan Teklitshez köthető. Bérlőként elképzelhetetlen volt, hogy ne rendelkezzék olyan létesítményekkel, melyek a termények raktározásához elengedhetetlenül szükségesek voltak. Lásd: KISS 1940. 108.

[48] RCSK 57.

[49] Uo. Id. Rónay Elemér szerint Jakab 1796 őszén, vagy 1797-ben, anyja halála után költözött Zomborra, és ekkor vette használatba a házat. (RCSK 58.) Ennek azonban kicsi a valószínűsége, ha Teklits Péternek – mint

Nézetünk szerint – a rendelkezésünkre álló adatok egybevetésére alapozva – az Oexel Jakab által átvett régi épület nem a mai kúria helyén állt, ott az első építkezést az öthelyiséges épület jelentette, amelyet a föntebbi okfejtésünk alapján bizonyosan nem lehet Teklits Péterrel összefüggésbe hozni. Alátámasztani látszik megállapításunkat az a tény, hogy a kúria falkutatását végző régész az ötosztatú háznál korábbi építkezés nyomait nem tudta azonosítani, tehát gyakorlatilag kizárható, hogy ezen a helyen korábban bármilyen épület is állt. Azt tehát máshol kell keresnünk. Ez szinkronban van a Rónay család birtokában megmaradt, már jelzett, pauszpapírra másolt térképpel, amely a Jakab által megörökölt házat a telek északkeleti részében ábrázolja. Ha föltételezéseink megalapozottak, akkor az új, ötosztatú kúria építője csakis Oexel Jakab lehetett, aki vélhetőleg kicsinek tartotta a Teklits által használt régi épület, ezért döntött egy a társadalmi státuszának inkább megfelelő kúria megépítése mellett. Mivel 1806-ban Torontál vármegye táblabírája lett, bizonnyal jogosan érezhette úgy, hogy rangjának jobban megfelelne egy tágasabb és korszerűbb épület. Ennek nyomán az építkezés időpontját is nagyjából beazonosíthatjuk: semmiképpen sem történhetett 1802, azaz a ház Jakab általi birtokba vételét megelőzően, s kevés az esélye annak is, hogy az Oexel Mátyás halálát (1803) követő birtokosztály lebonyolítását (1805) megelőzően erre sor került volna. A legvalószínűbb ezért, hogy az építés Jakab táblabírává való megválasztása (1806. szept. 9.) és halála (1808. aug. 20.) között történt meg.[50]

II. periódus

Az eddigi kutatás az épület klasszicista átalakítását az 1830-as évekre tette.[51] A családtörténeti adatok alapján azonban a bővítéssel járó második építési fázis egyértelműen az 1850-es évek elejére tehető. Az átalakítást 1852 körül, talán 1852-1853-ban Oexel Károly fiatabb fia, Lajos (1821-1891) végeztette el, aki Horgosi Kárász Borbálával 1850-ben kötött házasságát követően ***„a kor követelményeinek és saját vagyoni viszonyainak megfelelő lakóházat”*** épített.[52] Ekkor az épületet jelentősen megemelték, a valószínűleg gabonatárolásra használt padlástér mellvédfalaiban ablakokat alakítottak ki úgy, hogy azok tengelyei egybeestek a lakóterek ablakaival. A keleti homlokzat elé keskeny folyosót húztak, melyet északról és délről egy-egy kisebb helyiséggel zártak le. A folyosó udvari falát mellvéddel ellátott, felül üvegezett, félköríves árkádok alkották, s a középsőből nyílt a bejárat. A fehérre meszelt kúriát nyugat felé három helyiséggel toldották meg, köztük a

---

id. Rónay Elemér máshol írja – még 1801-ben Zomboron született gyermeke. (RCSK 57.) Valószínűbb, hogy a beköltözés és tulajdonba vétel 1802 és 1805 közé eshetett, azaz az utolsó zombori Teklits-gyermek születése és a falut ábrázoló 1805-ös térkép keletkezése közé. A községről készült 1805-ös térképen ugyanis a kúriához tartozó birtok már megosztva szerepel, és tudjuk, hogy ezt a birtokmegosztást az Oexelek hajtották végre, nyilván az Oexel Mátyás halála (1803) utáni osztozkodás részeként.

[50] Hipotézisünket kétségtelenül gyengíti, hogy az egyébként igen alapos id. Rónay Elemér családi krónikájában nem tett említést arról, hogy Jakab az átvett ingatlanon új kúriát épített volna (RCSK 58.), így a családtörténeti adatokból semmiféle támpontot nem kapunk az öthelyiséges épület keletkezésével kapcsolatban. Valószínűleg ennek az lehetett az oka, hogy az építkezéssel kapcsolatos dokumentumok nem maradtak meg, s a család emlékezetéből is kiestek a korai építkezések, hiszen az igazán látványos építés korszaka a XIX. sz. közepére esett. Rónay Elemér a birtokszerző többi örökösének, Jánosnak és Jakabnak a házairól sem adott részletes adatokat, pedig bizonyosra vehető, hogy ha nem is ilyen nagyszabásúan, mint Jakab esetében, de történtek átalakítások, bővítések az ő házaiknál is. Mivel a család történetében a XIX. sz. első évtizede a birtokszerző örökségével kapcsolatos, perre menő osztozkodás korszaka volt, a figyelem középpontjában sokkal inkább az örökség sorsa, sem mint a legidősebb fiúörökös egyébként nem túlságosan nagyszabású építkezése állt.

[51] TÓTH 2000. 162., SIMON 2003. 14.

[52] RCSK 218. lásd még: uo. 186-187.

legnagyobb alapterületű, a nyugati homlokzaton középrizalitként megjelenő lekerekített sarkú helyiség nyilvánvalóan díszterem lehetett. A déli homlokzatra két ablak került, az északi homlokzat új ablakai közé pedig egy mellékbejáratot alakítottak ki. Az eredeti kúriát a fenti átalakítással háromtraktusúra bővítették és a kibővített épületre pedig kontyolt tetőzet került.

III. periódus

A következő átépítésre a XIX. sz. végén kerülhetett sor. Minden bizonnyal Rónay Aladár (1864-1915) ebecki Blaskovich Borbálával kötött házasságát (1885) követően, 1885-1890 között történt ez meg, melynek során a kúria északnyugati szobáját a homlokzati fal elbontásával és egy alápincézett toldalékkal kibővítették. Valószínűleg ekkor készülhetett a ma már nem látható, de az archív fényképeken megörökített toronyszerű építmény (padlásföljáró), és ekkor keletkezhetett a folyosón töredékeiben megmaradt díszítőfestmény is. Erre az időszakra utal a vasúti sínnel alátámasztott pince poroszsüveg boltozata, amely a Szeged-Makó közötti vasútvonal kiépítésének időszakában készülhetett (1878-1887). Eközben született két gyermekük: Márta (1888) és Béla (1891). Az épületről Borovszky Samu is említést tett az 1911-ben megjelent Torontál vármegyéről szóló monográfiájában, amelyben a kúria keleti irányból készített fénykép-fölvételen is szerepel.[53]

A kúria az 1910-es években

IV. periódus

A kúriát 1915-ben, apja halálát követően Rónay Béla örökölte, akinek Schiffer Franciskával kötött házasságából (1915) egyetlen gyermeke született: Aladár (1916). A kúria további átépítése már Rónay Aladárhoz kötődött, és viszonylag kevés változtatást hozott. Valószínűleg az 1940-es években a déli homlokzat egyik ablakát áthelyezték, a tornác déli osztófalát elbontották.

[53] BOROVSZKY 1911. 54. Autentikus állapotot mutat további két korabeli képeslap is.

A kúria az 1920-as évek elején

V. periódus

1955 után az akkor már az ÁFÉSZ kezelésében levő kúriát étteremmé és főzőkonyhává alakították át. A homlokzati ablakok és nyílások megmaradtak, az északi falon azonban négy újat vágtak a vendéglői konyha kialakítása végett. Ekkor, ill. ezt követően épülhettek hozzá a még ma is meglevő elektromos, kazánházi, és egyéb toldalékok. Az 1980-as években, amikor az egykori kúriát diszkónak használták, az épület statikai állapotát is veszélyeztetve a főfalakból igen nagy méretű nyílásokat vágtak ki. A nádtetővel fedett üveg szélfogó is ezeknek az éveknek az eredménye. A kilencvenes évek közepétől az épület közel egy évtizedig lakatlan volt, állapota tovább romlott.

Az étteremként használt, lepusztult állapotú kúria a nyolcvanas években

Műemléki helyreállítása

A kúriának a Kiszombori Önkormányzat tulajdonába kerülése tette lehetővé, hogy céltámogatások megszerzésével és a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal támogatásával a település egyik jelentős épületének korhű helyreállítása elkezdődhessen. 2004-ben a község eredményesen pályázott a műemlék felújítására. A több mint 140 millió Ft bekerülési összegű rekonstrukció 2005-ben indult és 2006 júliusára fejeződött be. A toldalékok és az udvari melléképületek elbontásával, az épület helyreállításával, a terület parkosításával olyan, a Rónayakra emlékeztető „történelmi levegő" alakult ki ismét, amely a község múltját méltán erősíti, mai vonzerejét növeli. Az épület földszintjén a már hagyományozódott „Gólyafészek" vendéglő került újra kialakításra, a tetőteret hamarosan rendezvények megtartására teszik alkalmassá. A terveket a szegedi Tér és Forma Kft (építész: Sipos György, belsőépítész: Vesmás Péter) készítette, a kivitelezési munkákat Cseh László vezetésével a szegedi Cseh és Társa Építőipari Kft végezte.

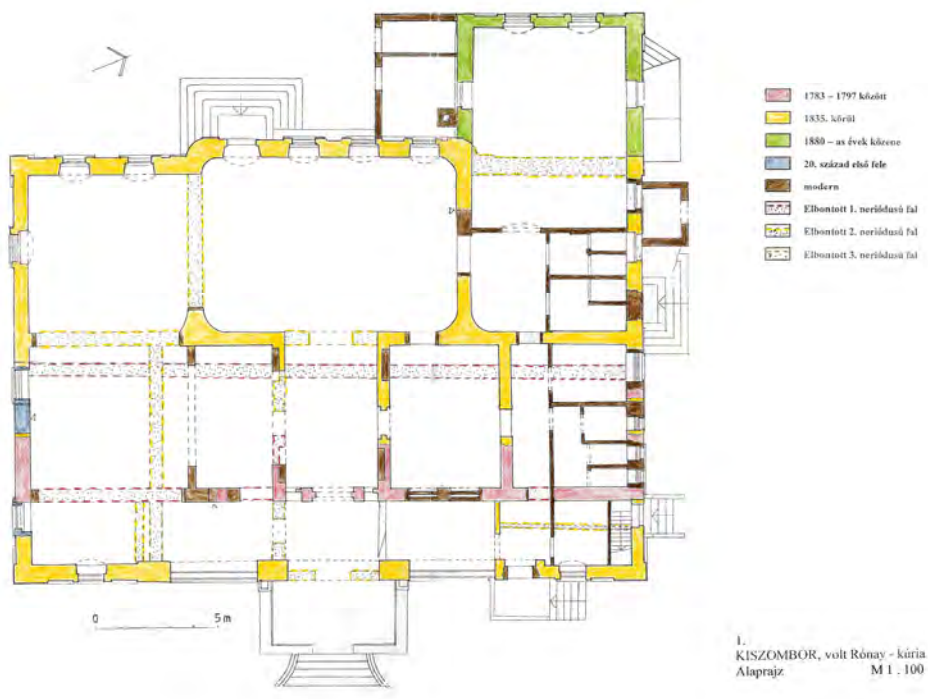

A Rónay-kúria építési periódusai

A régészeti kutatás eredményeit fölhasználva a közel 370 m^2 alapterületű földszinti teret a korabeli alapfalak felhasználásával döntően – illetve, amennyire ez lehetséges volt – a III. építési periódusnak megfelelően állították helyre, így az 1880-90-es évek fénykorát idéző háromosztatú kúria került rekonstruálásra.[54] A falkutatás nyomán megtalált

[54] SIPOS 2005. 43.

homlokzati ajtó-, és ablaknyílások korabeli helyükre kerültek vissza. Az eredeti térosztásból következően a főbejárat újra a tornác felől, az épület tengelyébe került. A tornác ablakainak kibontásával használható fedett nyitott előtér alakult ki. Itt található a bejárati, egyben elosztó előtér, amely egyrészt a régi fogadószobába, illetve a lépcsőtéren keresztül a beépítésre szánt tetőtérbe vezet. Innen nyílik a földszinti vendégforgalmat kiszolgáló WC csoport is. A korabeli szobákban berendezett 100 férőhelyes vendégtér nemdohányzó és ajtóval elválasztott dohányzó részre tagolódik. A kert fele néző, eredetileg négy ablakos nagy fogadó tér középső két ablaka helyén nyíló ajtók egy újonnan kialakított kerti teraszra vezetnek.

A felújított kúria egyik belső tere

A 350 m^2 alapterületű tetőtér osztásrendje a korabeli főállásokhoz igazodik. Meghatározó elemét képezi a mintegy 2 m magasságban megemelt téglapilléreken nyugvó, a teljes ácsszerkezetet tartó kötőgerenda sor, valamint a padlástéren végighaladó, a középső hosszfalból szimmetrikusan kinövő két jelentőségteljes, az épület szimbólumát is „alátámasztó" kéménytest. Az épület földszinti alaprajzához igazodva két oldalról, a kontytetőrészek alá kerültek a gépészeti és az emeletet kiszolgáló mellékhelyiségek. A fölöttük levő padlásterek a rendezvénytérrel továbbra is egyben maradtak. Az attika-falakkal megemelt tetőtér bevilágítását és szellőzését a tetőgerincen végigfutó, nyitható fölülvilágító ablaksor biztosítja.

A felújítás során derült ki, hogy az épület állaga a vártnál is rosszabb volt. Siralmas állapota a bontás során vált nyilvánvalóvá. A tető és a födém elbontásával bebizonyosodott, milyen mérhetetlenül sok, valószínűleg Erdélyből úsztatott korabeli faanyagot rejtett magában az épület. A vakolat leverésével egyértelműen nyomon követhetővé váltak az építési periódusok, az egyes korszakokhoz tartozó átépítések, a korabeli falnyílások, ablakok, vakablakok helyei. A lábazatban, az ablakok tengelyeiben pincét sejtető vakablakok nyomai bukkantak elő.

A korabeli berendezési tárgyakból semmi nem került elő. A kúriában többé-kevésbé eredeti állapotban maradt meg a középső fogadószoba. Az északi, konyha felöli homlokzat kivételével a homlokzati nyílászárók jórészt megmaradtak. Ezeken e részeken még eredeti ablakok és másodlagos helyzetben levő ajtók találhatók, amelyek segítséget nyújtottak a homlokzati és a belső helyreállításnál. Szerencsére az 50-es évekbeli átalakításkor a homlokzati tagozatokat nem verték le.

A helyreállított kúria

A korábbi átépítések nem mindig voltak szakszerűek, amely a falazatokon látszott leginkább. Emiatt a rossz állékonyságú, még sárba rakott falak egy részét ugyancsak el kellett bontani, és helyükre újat felhúzni. Szivárgóval ellátott új pince, padló és födém, új emeleti vasbeton födém és a korabeli tetőteret visszaadó ötszelemenes, fabetétes kötőgerendákon nyugvó korszerű ácsszerkezet készült. A nyílászárók a Rónay Tibor-féle kúriában még meglevő korabeli ajtók, ablakok mintájára készültek. Az épület kívül belül új szigetelést és vakolatot kapott a korabeli tagozatok újrahúzásával. A felújítás nyomán a Rónay család hajdan volt nemesi kúriája megújult, és régi értékeit felszínre hozva várja látogatóit.

A kúria környezete

Valamikor a Szent István tér – József Attila utca – Szegedi utca által határolt trapéz alakú területen mindössze két kúria és a kismagtár lehetett. Később a terület a különböző korszakokban felosztódott, részlegesen beépült, ill. átépült. Eredetileg a kismagtár és a kúria egy telken állhatott, de ide tartozhatott a Szegedi u. felöli közpark is, ahol a háború után, 1948-ban Kossuthnak és Petőfinek emeltek szobrot. A közparkban, az utak mentén és a magtár telkén szintén elszórva találhatók különböző korú, többnyire jó állapotú fák. A terület rehabilitációja a Gólyafészek környezetében elindult, de befejezése még a jövő feladata.

Rónay Tibor kúriája

Szent István tér 2.
Klasszicista, 1854-1855
Műemléki száma: 9068[55]

Rónay Tibor kúriája

Szabadon álló, téglalap alakú, földszintes épület. Ablakai egyenes záródásúak és kereteltek, felettük egyenes szemöldökpárkány húzódik. Az ablakok pálcarácsa még ma is több helyen látható. Az utcai front középrizalitos, fölötte timpanonnal. A lizénák a szemöldökpárkányig futnak. Alaprajza és tömege hasonló a Gólyafészekhez, de egyszerűbb megjelenésű. A Szent István téri homlokzatának provinciális ion pilaszteres díszítése csak itt fordul elő Kiszomboron, és udvari tornácának kialakítása is a helyi klasszicista emlékektől eltérő, egyenes lezárású. A lépcsőföljárót középre helyezték, a lépcsőpihenő szélességében kisebb timpanont helyeztek. Eredetileg háromtraktusos volt, de a termelőszövetkezeti irodák megközelítésére középfolyosót alakítottak ki, ezzel négytraktusossá vált.[56]

A kúriát Oexel (1846-tól Rónay) János (1809-1867) unokatestvére, József építette, mivel nősülni akart, és jövendőbelije, Kárász Katalin azt kívánta, építsen megfelelő úri lakot. A családtörténetből tudjuk, hogy a kúria megépítése a Kárász-lányok rivalizálásának is eredménye volt. Míg Rónay Lajos Kárász Borbálát vette el (ezért kellett bővíteni és korszerűsíteni az ún. Rónay Aladár-kúriát 1852 körül), addig unokatestvére, Rónay József Borbála nővérével, Katalinnal házasodott, aki „elvárta", hogy nagyobb házba

[55] A műemlékjegyzék leírása: *„Volt Rónay-kúria, késő klasszicista, épült az 1860-as években, ma tsz-iroda. Földszintes. Tér felé tympanonos középrizalit, udvar felé oszlopos tornác tympanonos porticusszal."* CSMM 19. Az épület datálására vonatkozó adat ma már nem helytálló!
[56] VIRÁG 2005. 33.

költözhessen, mint húga. Rónay József ezért *„pár szobával nagyobb házat épített 1854-55-ben.”*[57]

Az épülettel kapcsolatban id. Rónay Elemér följegyzett egy családi legendát is. *„Hagyomány szerint ugyanezen időben határozta el Návay Tamás* [földeáki földbirtokos] *is, hogy házat épít, és mindketten terveket készíttettek, azonban egyiknek sem tetszett az a terv, a melyet a részére készítettek, így elcserélték azokat, úgy hogy József építette fel a Návay Tamásnak készített terv szerint a házát, és Návay Tamás a József terve szerint épített Földeákon, amely ház jelenleg is Tamás egyenes leszármazottai birtokában van.”*[58] A legenda bájos, azonban aligha hihető, hogy bármiféle igazságtartalma van, a kúria ugyanis szervesen illeszkedik a Zomboron ez idő tájt emelt épületekhez. Későklasszicista stílusa és alaprajzi jellegzetességei a Rónay Aladár- és a Rónay Nina-kúriával rokonítják, így minden bizonnyal tervezőjük is azonos lehetett.

Rónay Tibor kúriája tsz-irodaként az 1960-as években

Rónay József 1856-ban bekövetkezett halála után testvére, az aradi várfogságból 1854 márciusában kiszabaduló[59] volt Csongrád megyei alispán, Rónay Mihály lett a rezidencia tulajdonosa, majd 1873-ban bekövetkezett halála után legfiatalabb fia, Rónay László örökölte a kúriát, akitől halála (1909) után fiára, Rónay Tiborra szállt. Rónay Tibor (1893-1980) jogi tanulmányokba kezdett Pozsonyban és Budapesten, majd megjárta az első világháborút, és a hadifogságból 1922-ben került haza. 1923-24-ben a magyaróvári gazdasági akadémián tanult. Tagja volt a vármegyei törvényhatósági bizottságnak és a község képviselő-testületének.[60] Családjával 1944 szeptemberében a közeledő front elől elmenekült, visszatértét követően az államosításig birtokán élt. Megmaradt ingósága-

[57] RCSK 187.
[58] RCSK 162-163.
[59] KISS 1940. 122.
[60] VERMES 1929. 475.

it elkótyavetyélve 1949-ben Szegedre költözött. A kiszombori temetőben nyugszik. A kúriát 1945-től a járási rendőrkapitányság székházaként használták,[61] majd 1949-ben termelőszövetkezeti székház lett, a tsz-összevonások után az Új Élet Mgtsz tulajdonába került, ahol irodákat, és 1971-től egy bisztrót üzemeltetett. Az épület egyik felében ma is a mezőgazdasági szövetkezet és a Zombortej kft. irodái működnek, a másik felében, a bisztró helyén kocsma található.

Rónay Nina- (Bene-) (Pajor-) (Schiffer-féle) kúria és magtár

József Attila u. 5.
Klasszicista, 1857-1858
Műemléki száma: 9080[62]

Az egykori Rónay Nina-féle kúria

A szabadon álló, téglalap alaprajzú klasszicista stílusban épített kúriát az eltelt több mint másfélszáz év alatt – különösen az 1945 utáni évtizedekben – többször, és immáron teljesen átalakították. Az épület baloldali oldalhomlokzatához időközben két újabb keletű bővítményt csatoltak. Noha a kúria ma már csak emlékeztet régi önmagára, a vakolat nélküli, egykor 7 tengelyes utcai homlokzat még most is jól mutatja a befalazott földszinti ablakok és az egyenes szemöldökpárkányok helyét és nagyságát. A sarkokat díszítő lizéna, valamint a magtáremelet alatti övpárkány is megvan még. Az udvari homlokzaton valamikor pilléreken nyugvó, íves árkádokkal ellátott tornác futott végig, amelyet az átépítéskor befalaztak, de a különböző szélességű ívek nyomai ma is láthatók.[63]

[61] Hist. Dom. 86.
[62] A műemlékjegyzék leírása: *„Darálómalom-magtár, klasszicista, épült 1830 körül. Egyemeletes, udvar felé befalazott ív-pillérsoros tornác."* CSMM 18. Az épület datálására és eredeti funkciójára (magtár) vonatkozó adat nem helytálló!
[63] VIRÁG 2005. 36.

A kutatás eddig úgy tartotta, hogy az épületet 1830 körül építették,[64] a családtörténeti adatok alapján azonban pontosan tudható, hogy a kúriát Rónay Mihály építette nővére, Nina számára, miután a bátyja, József halála (1856) utáni osztozkodáskor a szülői házat (a Szent István tér 2. alatt álló ún. Rónay Tibor-kúriát) maga vette birtokba, ezért Nina és családja számára lakást kellett építenie.[65] A 7 szobás, tágas pincével és még tágasabb padlástérrel ellátott rezidenciát 1857-1858-ban emelték. Az épület – a Rónay Jenő-féle kastély és a Rónay Aladár-féle kúria mellett – Kiszombor egyik legérdekesebb kialakítású kúriája volt, eredetileg ugyanis a földszinti része lakótérként funkcionált, míg a padlástér a napi gazdálkodáshoz kapcsolódó magtári feladatokat látott el,[66] ami elég ritka megoldás. Díszítettsége szerény lehetett, a saroklizénákra és az ablakok szemöldökpárkányaira korlátozódhatott. Az udvari homlokzat már jobban ki volt dolgozva: a földszinten árkádos tornác futott végig. Ennek ritmusát a nyílások szélessége határozta meg. Tengelyképlete: 1+3+1.[67]

A magtáremeletes kúria történetét – mint a család krónikása, id. Rónay Elemér azt összegyűjtötte – tragédiák sora fémjelzi. Nem véletlen, hogy Kiszomboron elterjedt az a vélekedés: aki az épületbe költözik, azt hamarosan nagy szerencsétlenség éri. Nem sokkal azután ugyanis, hogy első tulajdonosa, Rónay Nina és családja beköltözött a kúriába, férje, Bene Lajos (1858. jún. 8-án, 43 évesen), majd fia, Antal (1868. máj 27-én, 29 évesen) is meghalt.[68] Nina 1880-ban bekövetkezett halála után, örökös hiányában 1885-ben az épületet a község elöljárósága vásárolta meg, amelytől az üres ingatlant Pajor Gyula mérnök bérelte ki, akinek nem sokkal később elhunyt a felesége és a fia.[69] 1893-ban Rónay Alajos visszavásárolta a községtől az épületet, egy év múlva, 1894-ben azonban váratlanul meghalt. Ekkor fia, Rónay Mihály örökölte a kúriát, aki 1895-ben be is költözött, pár hétre rá azonban megbetegedett, s mindaddig betegeskedett, amíg a házat és a birtokot eladva el nem költözött a községből. Ezt követően teljesen fölgyógyult. Az épületet 1903-ban Rónay Mihálytól a község vásárolta meg, de hat éven át gyakorlatilag üresen állt, mert az elöljáróság nem találta meg a megfelelő hasznosítási módját, pontosabban csak ideiglenesen hasznosították, mivel községi szegényházat üzemeltettek benne.[70] A kúria tetőzete 1909. június 19-én éjjel leégett, az 5539 K 50 filléres kárt a biztosító a községnek megtérítette. Ezt követően a képviselő-testület, mérlegelve sokféle lehető-

[64] TÓTH 2000. 160., PAP 2002. 7., Virág Zsolt legújabban az 1870-es évekre tette. Lásd: VIRÁG 2005. 35.
[65] RCSK 428. Virág Zsolt (vagy forrása) tévesen állítja, hogy Rónay Mihály a lánya számára emeltette a kúriát. (VIRÁG 2005. 35.) A tévedés valószínűleg abból ered, hogy Kempelen Béla az Oexel-Rónay család leszármazási tábláján (KEMPELEN 1915. 143-144.) nem tüntetett föl minden családtagot, így nem tüntette föl Rónay Mihály Nina nevű leánytestvérét sem. Mivel a szerző a táblán látott egy Emma nevezetű leányt, akinek Bene Gyula volt a férje, nyilván az ugrott be neki, hogy csakis Rónay Mihály leánya lehetett az, akinek a „Bene-házat" építették. Bizonyára föltűnt azonban számára, hogy az 1846-ban született Emmának aligha építhettek az 1830-as években kúriát (az eddig közismert és általánosan elfogadott adat szerint – lásd: TÓTH 2000. 160. – ugyanis ekkor épült), meglehet, hogy éppen ezt az ellentmondást oldandó tette át az építés keltezését 1870-re. Valójában a félreértés, Kempelen adatközlési hiányán túl, abból adódott, hogy a Bene-család két tagját, akik Rónay-lányt vettek feleségül, összecseréltek. Bene Gyula valóban az 1846-ban született Emmának, Rónay Mihály leányának a férje volt, ám de nem volt köze a házhoz, így nem is lehetett annak névadója. Az igazi névadó az egy generációval előbb született Bene Lajos volt, az 1880. nov. 2-án idős korában elhunyt Rónay Nina (Emma?) férje, aki felesége révén korai haláláig valóban birtokolta a kúriát.
[66] Uo. 429.
[67] TÓTH 2000. 160.
[68] RCSK 429.
[69] Uo.
[70] MVL V 261-2. 95/1909., V 261-3. 18/1910.

séget, úgy döntött, hogy 12 ezer koronáért értékesíti azt Rónay Aladár számára, aki már évekkel korábban is ajánlatot tett az épület megvásárlására.[71] Az adásvételi szerződést 1909. aug. 23-án kötötték meg.[72]

Az 1930-as években ebben a kúriában lakott Schiffer Imre, Rónay Aladár intézője[73] a családjával. Schiffer, noha katolizált zsidó volt, az 1944-es deportálás elől nem menekülhetett: családjával együtt elhurcolták, s csak 1945-ben került haza.[74] A második világháború után a kastélyhoz tartozó uradalom egykori cselédei lakták,[75] majd hatvanas évek elején darálómalommá alakították át az épületet, ablakait és az udvari homlokzatán húzódó pilléres tornácát befalazták. Az egykori fényét elveszítő kúria később is gazdasági célokat szolgált, az 1990-es évek első felében hagymaátvevő-telep működött benne. Legutóbbi tulajdonosa, a Zombortej kft. a 90-es éveket követően eladta. Jelenleg magántulajdonban van, hagymaraktárnak használják, az udvarban baromfitelepet hoztak létre.[76] A kúria felújítása és eredeti állapotában való helyreállítása mind halaszthatatlanabb feladat.

Magtár (Helytörténeti gyűjtemény)

Szegedi u. 1.
Klasszicista, 1830 körül
Műemléki száma: 6785[77]

Magtár (Helytörténeti gyűjtemény)

[71] MVL V 261-2. 75/1909., 85/1909. Rónay Elemér családtörténetében tévesen állította, hogy az épület 1901 körül égett le, miként akkor is tévedett, amikor Rónay Aladár feleségének, ebeczki Blaskovich Borbála halálát összefüggésbe hozta a kúria megvételével (Lásd: RCSK 429.), hiszen az épület értékesítésére a haláleset bekövetkezte után került sor.
[72] MVL V 261-2. 95/1909.
[73] *Országos Mezőgazdasági Címtár* II. (Duna-Tisza köze). Kiadja: Kiss Elemér. Kaposvár, 1937. 245.
[74] Hist. Dom. 76., MVL V 261-10. 45/1946.
[75] NAGY 2004b. 38.
[76] Uo.
[77] A műemlékjegyzék leírása: *„Klasszicista, épült 1840 körül, ív-pillérsoros homlokzatú, földszintes."* CSMM 18. A leírás datálása téves, az épület minden bizonnyal korábban épülhetett.

A dongaboltozatos pincével ellátott, közel 2 m-re megemelt földszinti padlózattal, s a nyugati frontján boltíves árkádos lépcsőföljáróval kiegészített klasszicista stílusú magtár a többi Rónay-magtárnál valószínűleg korábban, talán az 1830-as években, de lehet, hogy még ennél is előbb épülhetett. Stílusa sokban rokonítható az Óbébai úti magtárral, annak mintegy kistestvéreként hat, bár inkább a népi építészet jegyeit viseli magán, sem mint a „hivatalos" klasszicizmusét. Nem elképzelhetetlen ezért, hogy az épület egyike (vagy közvetlen örököse) azon gazdasági épületeknek, melyek a mai Szent István tér, József Attila és Szegedi utcák által bezárt háromszög alakú telken a XVIII-XIX. sz. fordulóján álltak. Miként a Rónay Aladár-kúriával kapcsolatban jeleztük, a Rónay család följegyzései szerint már a XVIII. sz. végén e területen volt egy ***„kisebbszerű épület"***, és mellette gazdasági épületek.[78] Nem zárható ki, sőt, talán bizonyosra is vehető, hogy ez a magtár a kúria I. építési periódusához tartozó öthelyiséges kúria gazdasági épülete lehetett. Tóth Ferenc adatai szerint az államosítás előtti tulajdonosa Rónay Tibor volt, és a Szent István tér 2. sz. alatti kúriához tartozott.[79] A pincébe a déli végén nyitott boltozatos lejárón, lépcsőn keresztül lehet lejutni. Építészeti értéke a nyugati frontján elhelyezett följáró, amely árkádos kiképzésével hívja föl magára a figyelmet.

A 1980-as évek elején bontották le a József Attila utcában a két kúria között levő, az akkori termelőszövetkezethez tartozó gazdasági épületeket, istállót, kovácsműhelyt, stb., így az épület környezete megtisztult. A korabeli helyszínrajz szerint a magtár körül is toldalékok lehettek, amelyek valószínűleg ugyanekkor kerültek elbontásra. A jelenleg önálló telken levő „kismagtárat" a község – társadalmi összefogással – először 1983-ban, majd 1997-ben rendbe hozta. Azóta Kiszombor helytörténeti gyűjteménye található itt.

Magtár

Nagyszentmiklósi u. 2-4.
Klasszicista, 1840 körül

A Nagyszentmiklósi utcai magtár

[78] RCSK 39.
[79] TÓTH 2000. 162.

A 33,8 m hosszú, részben alápincézett, földszintes épület klasszicista stílusban az 1840-es években épült. Valószínűleg a Nagyszentmiklósi u. 2. alatti ún. Rónay Ernő-kúriához tartozhatott. Az utcai homlokzatának egyetlen dísze a falu reformkori építészetére oly jellemző ív-pillérsor, amelynek pillérközeibe később ablakokat vágtak, így az épület inkább lakóház-jelleget öltött. A kilenc tagból álló vakárkádsor monotóniáját a második és a nyolcadik ív szélesebb kialakítása töri meg. Az igényes külső homlokzat-kialakítást az épület belső kiképzése nem követi, a klasszikus szabályok betartásának hiányát a későbbi átalakítások is előidézhették, így az udvari front eredeti kialakítása ma már nem ismerhető föl. Jelenleg a szegedi székhelyű Gabonatermesztési Kutató Kht. használja. Az épület jó állapotban van, legutóbb az 1990-es évek végén került felújításra.

Tornyos kastély

Móricz Zsigmond u. 1-3.
Romantikus, 1859
Műemléki száma: 9458[80]

A tornyos kastély

A kastély fennállása óta az érdeklődés középpontjában állt. Tömege, formája az e vidékre látogatót mindig is magával ragadta, vagy meghökkentette. Az 1859-ben felépült kastély a településen már-már hagyományosnak tekinthető ív-pillérsoros homlokzatával és timpanonnal koronázott közép-rizalitjával alapjaiban a klasszicista hagyományok folytatója. Az 1850-es években már uralkodó stílusirányzatnak számító romantikára az épület végi homlokzatához kissé szervetlenül csatlakozó torony és az ablakkeretezések részletei utalnak. A főtömeg és a torony stiláris és tömegformálási ellentétét a kastély tervezője

[80] A műemlékjegyzék leírása: *„Volt Rónay-kastély, romantikus, épült 1858 körül, földszintes, nagy belmagasságú terekkel, nyugati rövid oldalán háromszintes bástyaszerű torony. Parkját kiirtották.”* CSMM 19.

nem tudta feloldani, a két épületrész csatlakozásának átmenetei nincsenek kiérlelve. A főtömeg – néhány romantikus részlet ellenére is – alapvetően klasszicista nyugalma és a mozgalmas, fiatornyaival a középkori várépítészetet megidéző torony ellentétének feszültsége ma nem érzékelhető. Nem érzékelhető, mert a kastélyt övező park teljes kiirtása folytán, illetve néhány döbbenetesen igénytelen gazdasági épület és a tömör kerítés felhúzása miatt a teljes épületre nincs rálátás és a több mint fél évszázados pusztulás és pusztítás alatt az épület részletei is elkezdtek mállani. A főépületnél évtizedekkel korábbi a Rónayak eredeti rezidenciája, amely a kastély melléképületeként maradt fenn, s ha lehet, még siralmasabb állapotban van: eredeti részleteiből szinte semmi nem maradt korunkra, így mielőbbi és elengedhetetlen helyreállítása csak egy alapos épületkutatás után lenne lehetséges.

A kastélyt Rónay Móric (1813-1890), Torontál vármegye al-, majd főjegyzője, 1848-49-ben és 1861-1867 között első alispánja, majd 1871 és 1873 között a vármegye főispánja építtette. Mivel hivatása a megyeszékhelyhez kötötte, 1849 előtt családjával Nagybecskereken élt. Onnan a szabadságharc bukása után tért vissza Zomborra, és a mai kastély mellett álló földszintes épületbe költözött, melyből a kastély megépítését követően konyhát, cselédházat és istállót alakítottak ki.[81] Mivel az ötvenes években 3 kúria is épült a családban, *„Móricz sem akart hátrább maradni rokonai mögött, és olyan szép és nagy házat akart építeni, amellyel mindeniket túlszárnyalja. Felépítette tehát* […] *a tornyos kastélyt.”*[82] Az építkezést valószínűleg 1858-ban kezdték el, és 1859 őszére lett annyira készen, hogy 1859. dec. 7-én, Rónay Móric születésnapján beköltözhettek feleségével, Fedrigoni Alojziával (1824-1889) és ebben az évben született egyetlen gyermekükkel, Emillel (1859-1899).[83] A kastélyt atyjának 1890. márc. 19-én bekövetkezett halála után Rónay Emil örökölte. Emil 1899-ben meghalt, a birtok így feleségére, Kiriák Johannára maradt. Mivel az özvegy nemigen tartózkodott Kiszomboron, idejét többnyire Temesváron töltötte, ezért a kastélyt 1902-ben eladta sógorának, a Torontál vármegyei főispáni tiszttől 1902 februárjában megváló Rónay Jenőnek, aki Nagybecskerekről hazatérve népes családjával a szülői házba (az ún. Rónay Ernő-kúriába), testvéreihez költözött. Itt igen szűkösen éltek, ezért mindenképpen valamiféle végleges lakásmegoldást kellett találnia. Kapóra jött számára, hogy a kastélyt megvásárolhatta Emil özvegyétől.[84]

---

[81] Id. Rónay Elemér 1964. dec. 31-ei levele dr. Tóth Ferenc múzeumigazgatóhoz. Közli: SÍPOS 2002. sz. n.

[82] RCSK 187.

[83] RCSK 187. A családi hagyomány szerint azt tervezték, hogy két tornyot építenek, egyet Móricnak, egyet pedig feleségének. Miután az építés közben a 35 éves Alojzia – 16 évnyi házasság után és már nem remélt módon – áldott állapotba került Emillel, úgy döntöttek, hogy a kastélyt csak egy toronnyal építik meg. Lásd: RCSK. 187. Mivel 1902-ben az épületet megmagasították, nem tudjuk, hogy az eredeti kastélyon volt-e torony, vagy itt is egy kedves családi anekdotával állunk szemben. A régészeti kutatások ugyanis bebizonyították, hogy a jelenlegi torony utólagos, valószínűleg az 1902-es átalakításkor hozzáépített toldás, tehát amikor a hagyomány a Rónay Móric-féle tornyot említi, semmi esetre sem lehet a jelenlegivel azonosítani, hiszen ez akkor bizonyosan nem létezett még. Hogy milyen lehetett a régi, ha volt egyáltalán, adatok hiányában nem lehet rekonstruálni. Gyaníthatóan nem volt: az eredeti klasszicista épület architektúrája, amely egészen egyértelműen kibonthatóvá vált a falkutatások során, „nem bírt volna el” egy tornyot, hiszen az összképbe nem illett volna bele.

[84] Az alábbi két idézet pontos magyarázatot ad az adásvétel okaira és körülményeire, de némi betekintést engednek az akkori életviszonyokra is. Mindkét idézet a család krónikásától, id. Rónay Elemértől való. *„A parkettás, központi fűtéses, villanyvilágításos 12 szobás lakás után bizony a súrolt padlós, alacsony, öreg, sötét szobák, ahol persze vízvezeték és így fürdőszoba sem volt, rosszul eshetett. Jenőnek nem is volt szándékában maradni.* […] *Emil özvegye, a megmaradt földjeit bérbe adva, Temesvárra költözött, hol testvére is lakott, húsvétra azonban, amely abban az időben ápr. 2-ra esett, lement Zomborra, amikor Jenő megvette tőle a házat, illetve a tornyos kastélyt és három szoba bútort, amelyek nagy méreteik miatt neki használhatatlanok voltak,*

Rónay Jenő (1854-1921) 1902 őszén költözött be a kastélyba feleségével, Patyánszky Olgával (a „Rácasszonnyal") és népes családjával. Öt gyermekük volt: Gyula (1888), Dénes (1892), Magda (1896), Imre (1899) és Miklós (1900). Rónay Jenő halálát követően Imre lakott itt az édesanyjával, és ő birtokolta azt 1921-től egészen az államosításig. Rónay Imre nőtlen volt, 1944 őszén a front elől elmenekült, majd 1945-ben visszatérve, miután a kastély kisajátították, a Szegedi u. 2. alatti „Leányvárban" lakott.[85] Aztán innen is kitelepítették, majd szükséglakását is elvették, ezért különböző helyeken húzta meg magát. Magatehetetlen betegként 1959-ben a derekegyházi szociális otthonba került, itt halt meg 1966-ban.

A kastély az 1900-as években

Rónay Jenő gyermekei közül a kastélyban, pontosabban a kastély melletti – azóta már elbontott – régi, háromszobás házban lakott Gyula. Ez az ún. Portaház volt, mely közvetlenül a tornyos kastély mellett állt, s annak részét alkotta. Gyulát 1944. szept. elején katonai szolgálatra hívták be,[86] távollétében a házba Juhos Miklós bíró a községi szegényházat helyezte el.[87] Hazatértét követően, 1947-ben, miután kérelmére a községi

---

viszont a kastély nagy termeibe igen szépen beleillettek. A vételár, ha jól emlékszem, 16000 Ft, azaz 30000 korona volt." (RCSK 359.) *„1902-ben Jenő nagybátyám, 28 évi megyei szolgálat után, melyből 10-et mint torontáli főispán élt végig, lemondott, és népes családjával együtt Kiszomborra költözött. A régi házban, ahol Ernő bátyja és két idős hajadon nővére, Cili és Vilma laktak, csak igen szűkösen fértek el, így, mivel Emil özvegye amúgy sem tartózkodott állandóan Zomboron, hanem özvegy nővérénél Temesváron, kapóra jött neki, hogy Jenő bácsinak a kastélyt eladja, viszont Jenő bácsinak is megfelelt, mert hiszen akkor még 4 fia és 1 lánya volt, így neki nem volt túl nagy a kastély."* Lásd: id. Rónay Elemér 1964. dec. 31-ei levele dr. Tóth Ferenc múzeumigazgatóhoz. Közli: SIPOS 2002. sz. n.

[85] Hist. Dom. 79. és 86., MAROSVÁRI 1968. 4.

[86] Hist. Dom. 79.

[87] MVL V 261-10. 47/1947., Hist. Dom. 86., Lásd még: Török József: A kiszombori Rónay kastély története. Feljegyzés az özv. Reicher Lászlónéval és Rónay Tiborral folytatott beszélgetéséről, 1964. dec. 28. Közli: SIPOS 2002. sz. n., NAGY 2004b. 18.

szegényházat elhelyezték onnan, Gyula eladta az épületet Szirbik Imre kisgazdának.[88] 1949-ig még a községben élt, majd Szegedre költözött.

Sok időt töltött a kastélyban, sőt, valójában itt lakott Magda is, aki előbb báró Urbán Iván, majd Blaskovich Péter felesége volt, és az akkori Blaskovich-pusztán, a mai Csikóspusztán élt.[89] 1945-ben ő is elmenekült, majd visszatértét követően, mivel a kastélyt időközben lefoglalták, az akkor 49 éves Magda a Dénesmajorban telepedett le, ahol a család mezőgazdasági szeszgyára, az ún. Pálinkaház állt.[90] 1949 augusztusában a földosztás nyomán megmaradó földjeit fölajánlotta az államnak, majd Budapestre költözött, itt élt 1978-ban bekövetkezett haláláig.

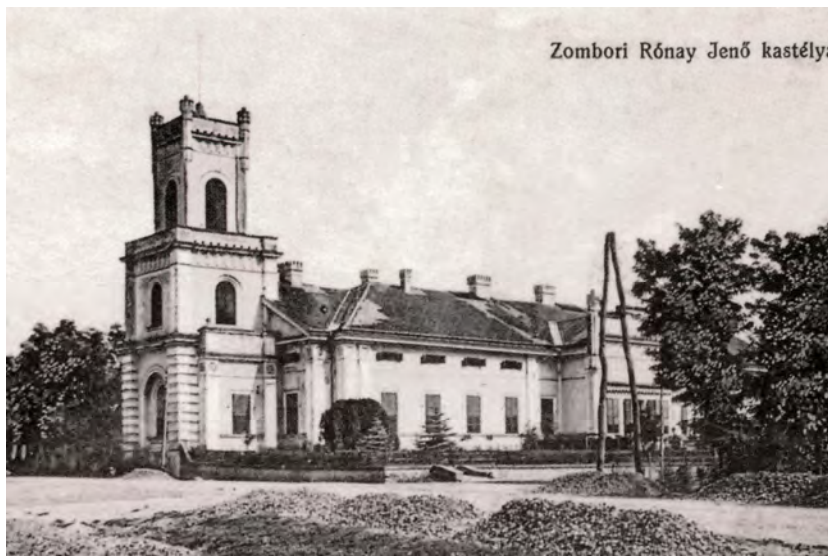

A kastély az 1914-ben

1945-ben a kastélyt a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) mintegy 200-250 fős helyi szervezete vette birtokba,[91] és 1946 őszén itt alakult meg és itt alakította ki irodáit az Újbirtokosok és Földhözjutottak Országos Szövetsége (UFOSZ).[92] Még 1945-ben *„szegény munkás családok szükséglakása”*-ként vették igénybe az épület egy részét.[93] A kastély sorsát ez a beköltözés pecsételte meg, a bútorokat és egyéb berendezé-

[88] MVL V 261-10. 47/1947., MVL V 261-11. 100/1948., Hist. Dom. 86.
[89] NAGY 2004b. 17-18. özv. Reicher Lászlóné szerint, akinek első férje a Rónay család tagja, Rónay Endre volt, úgy emlékezett 1964-ben, hogy a kastély utolsó birtokosa Rónay Magda volt, ezt azonban más forrásunk nem erősíti meg. Lásd: Török József: A kiszombori Rónay kastély története. Feljegyzés az özv. Reicher Lászlónéval és Rónay Tiborral folytatott beszélgetéséről, 1964. dec. 28. Közli: SIPOS 2002. sz. n. Valószínűleg azért tudatosodott ez a tévképzet, mert gyakorlatilag valóban a kastélyban lakott.
[90] Hist. Dom. 79. és 86.
[91] MAROSVÁRI 1968. 18-19.
[92] MAROSVÁRI 1968. 16. A szervezet 1947-ben átalakult Földhözjutottak és Kisbirtokosok Országos Szövetségévé (FÉKOSZ), majd 1948-ban Dolgozó Parasztok és Földhözjutottak Országos Szövetségévé, melyek helyi szervezetei szintén a kastélyban rendezkedett be. Lásd: Uo. 16-17.
[93] Hist. Dom. 85.

si tárgyakat már korábban széthordták (néha föl-fölbukkan egy-egy darab a faluban), ami maradt, azt az ide telepített családok élték föl, többek között az egykori lakószobák intarziás parkettáit is fölszedték, és tüzelő hiányában elégették.[94] 1949-ben a kastélyhoz tartozó parkot is kiirtották.

A kastély a park felől az 1920-as években

A községi tanács végrehajtó bizottsága 1951. ápr. 14-i ülésén foglalkozott a kastély sorsával. A VB-elnök, Ledniczky Ilona szülőotthont, napközi otthont és bölcsödét szeretett volna ott kialakítani, de mivel erre helyi forrás nem állt rendelkezésre, a javaslatot elvetették. Szegvári Márton VB-tag indítványára ezután határozatot fogadtak el: *„A VB megállapította, hogy a kastély a felszabadulás óta annyira tönkre ment, hogy az összedőlés veszélyének van kitéve. Hogy az összedőlés veszélyétől megóvja, javasolja, hogy a kastélyt a legsürgősebb időn belül bontassák le."* Helyén parkot és szülőotthont kívántak építeni.[95] 1953. ápr. 27-én ismét fölmerült a kastély elbontásának ügye, ekkor Rácz István Pál iskolaigazgató kezdeményezte, hogy az épületet kapja meg az iskola, s mivel az nem műemlék, a bontásból kitermelt anyagból egy új, korszerű iskolát lehetne építeni. Kezdeményezésével a VB egyetértett, és határozatban kérelmezték a megyei tanács építési osztályánál a bontási engedélyek megadását azzal, hogy *„a lebontott anyag árából új*

[94] NAGY 2004b. 34. A Csongrád Megyei Hírlap 1957. szept. 13-i számában szomorú képet adott a kastély állapotáról. Itt többek között ez olvasható: *„Jelenleg nyolc család lakik a kastély egy részében,* […] *A lakók jórészt még 1945-46-ban költöztek be, amikor elhagyott javaknak számított ez az épület, s alaposan tönkretették! Nem csoda, hiszen Juhos Miklós községi bíró abban az időben így vélekedett: - Ami urasági volt, azt pucoljuk a föld színéről… A biztatás eredményes volt, mert a Rónayak teljesen jó állapotban hagyták el a kastélyt, viszont egy-két év alatt rom lett belőle. Mindenki vitte, amit látott, ami mozdítható volt, sőt, később már azt is, ami nem volt mozdítható, hanem úgy kellett fel-, vagy kifeszegetni."* Lásd: *Mi lesz a kiszombori Rónay-kastéllyal?* = CSMH. II. évf. 214. sz. 1957. szept. 13. 3.

[95] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1951. ápr. 14.

iskolát fogunk építeni."[96] Szerencsére a bontásra nem került sor, így a kastély egyik részében továbbra is nincstelen családok laktak, a másik részét a Petőfi tsz, majd a Sertéstenyésztő Vállalat (Sernevál) raktárként használta.[97] 1954. jan. 13-án a VB ismét foglalkozott a kastély bontásának ügyével, és – a községi pártszervezet egyetértő határozatát csatolva – erélyes hangú határozatban újból a járási tanács VB építési osztályához fordult a bontási engedély kiadása ügyében azzal, hogy *„Lebontása indokolt, mert községünk közepében szégyenteljes romos épületrész, és lakói az egészségügyi követelményeket nem tarthatják be. Tüdőbetegség gócpontja, és a mai körülményeknek megfelelően nem megengedhetővé vált."* A határozat indoklásában kifejtették még: *„Határszéli község vagyunk, és olykor más vidékiek is járnak községünkben, s mind szörnyű kifejezésekkel emlékeznek meg a nyomortanyáról. Ezt meg kell szüntetnünk, és határozatunk érvényét mindenféleképp végre fogjuk hajtani, még akkor is, ha a lebontási engedélyt valamilyen oknál fogva nem biztosítanák."* Az újbóli javaslattevő, Rácz István Pál, a kinyert építőanyagból a Móricz utcai iskola emeletráépítését kívánta biztosítani, ettől remélve megoldani a régi községházán kialakított kényszertantermekben összezsúfolt osztályok kulturált elhelyezését.[98] A kastélyt csak az mentette meg az elbontástól, hogy az iskola számára 1954 nyarán elérhetővé vált a mezőgazdasági technikum épületének megszerzése, így a Móricz utcai bővítése helyett az akkori Sztálin (ma Óbébai) utcai épület birtokba vétele jelentett megoldást a fölső tagozat elhelyezésére.

A kastély így 1956. aug. 21-én a Csongrád Megyei Mezőgazdasági Termékeket Értékesítő Szövetkezeti Központ (MÉK) kezelésébe került. A vállalat még az év októberében megkezdte az épület átalakítását, de az építkezés – a forradalom miatt is – jó időre félbeszakadt, és csak 1960-ra fejezték be az átépítési munkálatokat. Nem véletlenül írta a Csongrád Megyei Hírlap névtelenségbe burkolódzó cikkírója 1957 őszén: *„A kiszombori Rónay-kastély iskolapéldája annak, hogyan ment tönkre hazánkban és megyénkben több helyen a régi épületeknek jó része. Akkor eréllyel meg lehetett volna még menteni az épületet, és néhány ezer forinttal a köz hasznára fordítani. De ma már egy millió is kevés lenne ahhoz, hogy régi formáját visszakapja."*[99] Az épületben – többmilliós költséggel – *„központi tárolóhelyet"*, azaz terményraktárt és baromfikeltető állomást alakítottak ki.[100]

Az új funkció miatt az épület külső formáját megtartották ugyan, erre kötelezve voltak, de belülről gyakorlatilag teljesen átalakították, és egy új födémmel a belső teret megosztották. 1971-ben egy törvényerejű rendelet alapján a kastélyt – mint utólag kiderült, törvénytelenül – átjegyezték, így a Magyar Államtól a Csongrád megyei ZÖLDÉRT tulajdonába került. E törvénytelenség adott lehetőséget arra, hogy a rendszerváltás követően a község visszaperelhesse azt. Háromévi pereskedés után a Legfelsőbb Bíróság 1995. okt. 4-i határozatával a kiszombori önkormányzatnak ítélte a tulajdonjogot, így lehetővé vált, hogy az addigi méltatlan állapotából kimentve egy az eredeti funkcióinak megfelelőbb hasznosításáról és felújításról gondoskodjon. Ennek első lépéseként 2001-ben sor került a tetőzet teljes cseréjére, és 2002-ben pedig elkészült az épület kutatási dokumentációja és ez alapján felújítási tervkoncepciója is.[101]

[96] Uo. 1953. ápr. 27.
[97] Uo. 1953. jún. 19. és aug. 3.
[98] Uo. 1954. jan. 13.
[99] CSMH. II. évf. 214. sz. 1957. szept. 13. 3.
[100] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1960. aug. 19.
[101] SIPOS 2002.

Építéstörténeti periódusai

A kutatások eredményei szerint a korábbi, klasszicista kúriák mintájára az 1850-es évek végén megépített kastélyt a századforduló körül Rónay Jenő alakíttathatta át ma is fennálló, romantikus jegyeket hordozó eklektikus épületté. Történeti dokumentálását és falkutatását Simon Zoltán régész végezte el 2002-ben. Vizsgálatai alapján 4 építéstörténeti periódus különíthető el. [102]

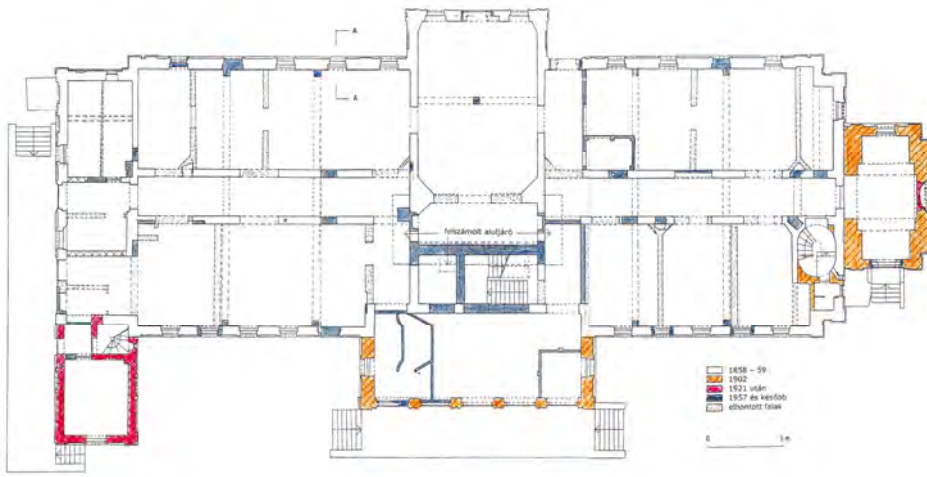

A kastély építéstörténeti szakaszai

I. periódus

A kastély építése 1858-1859-re datálható. A telken korábban előzmény-épület bizonyosan nem volt, így itt valóban nem átalakításról, hanem új épület fölhúzásáról volt szó.[103] Első formájában egy kelet-nyugati tengelyű, hosszan elnyújtott, nagyjából téglalap alaprajzú épület volt, melynek rövidebb oldalai visszaugratottan zárultak. Az északi homlokzat az épület tengelyében eredetileg kissé visszaugrott, ezzel szemközt, a déli oldalon kiugró középrizalit állt. A rekonstruálható belső alaprajz szerint a közprizalit mögött egy téglalap alakú díszterem, ettől északra pedig egy a kert felé öt nyílással (két-két ablak és közte egy ajtó) kapcsolódó előtérszerű helyiség volt. Az épület hossztengelyében egy folyosó húzódott, mely kis töréssel kapcsolódott az előtérhez. A folyosó az épület keleti végénél egy másik előtérbe nyílt, innen valószínűleg a mellékhelyiségeket lehetett megközelíteni. A szobák a folyosó két oldaláról nyíltak: a nyugati részben dél felé két, észak felé három, míg a keleti részben dél felé két szoba volt. Az északi rész keleti felét való-

[102] SIMON 2002. 18-20.

[103] *„Az a telek, a melyre Móricz bátyánk a tornyos kastélyt építette, csak részben volt az uradalomé, amennyiben a makói úttal párhuzamosan terült el az uradalom kocsmája, míg attól keletre – a térkép szerint – az 5-ös számú jobbágytelek volt, amely a robotkönyv tanúsága szerint Simon Péter tulajdona volt, kinek egész jobbágytelke volt. Ez, azt hiszem, akkor került a család kezére, midőn Móricz bátyánk oda építkezni akart, a kocsmát pedig áthelyezték a nagyszentmiklósi útra, a János-ág telke mellé. A tornyos kastély 1859-ben lett kész és Móricz születése napján, december 7-én költöztek bele."* Lásd: RCSK 40.

színűleg a konyha foglalta el, és itt lehetett az ebédlő is. A kastély főbejárata a nyugati oldalon nyílt, de volt mellékbejárat kelet felől is. Biztosan be lehetett jutni az épületbe a déli középrizaliton keresztül, és volt ajtó északi irányba, a kert felé is. Az első épület ablakai a maiak helyén voltak, és méretük is megegyezett azok beszűkítés előtti méretével. Az északi oldalon eredendően három, míg kelet felé két vakablak volt. Az épület a mainál jóval alacsonyabb volt, egykori párkánya a jelenlegihez képest 145 cm-rel lejjebb lehetett. Egykori vakolatarchitektúrájából és színezéséből semmi nem maradt meg.

A mai kastélyra jellemző torony – melyről a falkutatás bebizonyította, hogy utólagos, az épülethez szervesen nem illeszkedő toldás – ekkor még hiányzott, de bizonyosan volt egy fedett felhajtórész, amely a nyugati bejárathoz illeszkedett. Ennek nyomai ma már nem azonosíthatók, de a családtagok visszaemlékezéséből tudjuk, hogy létezett ilyen.[104] Igazolja meglétét a községben lévő épületek alaprajzát is rögzítő 1876-ban készült térkép.[105] A térképen látható a kastély alaprajza, melynek kontúrjai pontosan követik a klasszicista épület ismert vonalait, jól látható a déli középrizalit, és az északi oldalon egy keskenyebben kiképzett terasz kontúrja figyelhető meg (az északi középrizalit, melyet 1902-ben toldtak az épülethez, természetesen még nincs föltüntetve!). Az épület keleti és nyugati oldalán jól kivehetők a beugró záródások. A nyugati oldalon, az egykori bejáratnál látszódik egy előtér-toldás, minden bizonnyal ez lehetett a jelzett fedett bejáró.

II. periódus

Noha id. Rónay Elemér 1947-ben befejezett családtörténete szerint csak egy kisebb felújítás (az üveges veranda szobává alakítása és tatarozás) történt 1902-ben, amikor Rónay Jenő birtokba vette a kastélyt,[106] valójában egy az egész épület architektúráját legalábbis részlegesen, ám mégis markánsan megváltoztató beavatkozást hajtottak végre. A Rónay Elemér által említett üveges veranda *„szobává alakítása”* gyakorlatilag a kastély kert felé eső északi oldala középrizalitjának kialakítását jelentette. Az egész épületet megmagasították, azaz a kastély ekkor érte el mai, az eredetinél mintegy másfél méterrel feljebb lévő párkánymagasságát.[107] Ebben a periódusban alakult ki a homlokzatok jelenleg is meglévő vakolatarchitektúrája. Bizonyosan ekkor falazták el a déli középrizalit oldalhomlokzatait díszítő faltükröket, mert azok az arcív felvételeken (korabeli képeslapok) már nem láthatóak. A kutatások igazolták Reicherné visszaemlékezését,[108] ekkor valóban épült egy

---

[104] Reicher Lászlóné szerint *„Árkádos kiképzésű feljáró volt. A kocsik behajtottak a feljáró alá, így lehetett bejutni a kastélyba.”* Török József: A kiszombori Rónay kastély története. Feljegyzés az özv. Reicher Lászlónéval és Rónay Tiborral folytatott beszélgetéséről, 1964. dec. 28. Közli: SIPOS 2002. sz. n. Lásd még: Id. Rónay Elemér 1964. dec. 31-ei levele dr. Tóth Ferenc múzeumigazgatóhoz. Közli: SÍPOS 2002. sz. n.,

[105] CSML Földmérési Felügyelőség iratai. VI. 182. Kiszombor falu 1876. 15. a.

[106] *„Az idő kimelegedtével az átalakítási munkálatok kezdetüket vették. A ház maga is tatarozásra szorult, de főleg a nagy üveges veranda, amely eredetileg nem volt fűthető, hanem csupán nyári tartózkodásra alkalmas, átalakítása volt a legnagyobb munka. A terem maga igen nagy méretű, úgy hogy két kéményt kellett neki építeni, az ablakokat kettősekké tenni és a márvány padozatot parkettával kicserélni, a folyosó felől kettős ajtókat csinálni. Az átalakítási munkálatok már a nyár elején készen lettek.”* Lásd: RCSK. 359.

[107] Erre nyújt bizonyítékot a favizsgálati szakértő, Muka István megállapítása is, aki szerint a fedélszerkezet egyes részei nem a XIX. sz. közepére, hanem a századfordulóra voltak jellemzőek. A múlt század közepén ugyanis az építési faanyagot jórészt még bárdolták, fűrészelt megmunkálása csak a századfordulón terjedt el, itt pedig fűrészelt faanyagot talált beépítve. Lásd: SIPOS 2003. 35.

[108] *„Ugyanők* [azaz Rónay Jenőék] *csináltattak a kastély alatt egy alagutat, hogy az egyik szárnyból a másik szárnyba közvetlenül át lehessen jutni.”* Lásd: Török József: A kiszombori Rónay kastély története. Feljegyzés az özv. Reicher Lászlónéval és Rónay Tiborral folytatott beszélgetéséről, 1964. dec. 28. Közli: SIPOS 2002. sz. n.

átjáró *(„alagút”*), amelynek az volt a feladata, hogy az épület keleti és nyugati traktusa között *„folyosó kiszélesítésével”* szobává alakított verandarész miatt megszűnő közvetlen átjárási lehetőséget biztosítson.

A kastély építéstörténeti szakaszai

A homlokzat megmagasításán túl a legmarkánsabb változtatást a torony megépítése jelentette. Mind id. Rónay Elemér, mind pedig Reicher Lászlóné úgy emlékezett 1964-ben, hogy az épület nyugati bejáratánál lévő – Rónay Elemér szerint *„a torony legalsó részén”* található – árkádos feljárót beépítették, és szobává alakították át.[109] A kutatások azonban cáfolhatatlanná tették, hogy ilyen átalakítás a tornyon nem történt,[110] nem is történhetett, lévén, hogy előtte nem is létezett, hiszen ezt megelőzően itt csak egy fedett följáró volt.[111] Valószínűleg ezt a följárót elbontották, és helyére építették a ma is látható tornyot, amely meglehetősen szervetlenül, stílus-idegen módon illeszkedik az épülethez.

[109] Id. Rónay Elemér 1964. dec. 31-ei levele dr. Tóth Ferenc múzeumigazgatóhoz. Közli: SÍPOS 2002. sz. n., Török József: A kiszombori Rónay kastély története. Feljegyzés az özv. Reicher Lászlónéval és Rónay Tiborral folytatott beszélgetéséről, 1964. dec. 28. Közli: SIPOS 2002. sz. n.

[110] Simon Zoltán régész vizsgálatai alapján a torony földszintjén semmiféle ajtónyílás vagy kocsifelhajtó nyoma nem volt kimutatható. Simon szerint Rónay Elemért megcsalhatta az emlékezete, amikor azt állította, hogy ilyen átalakításra sor került. SIMON 2002. 19.

[111] Mivel mindkét családtag egyformán emlékezett a fedett bejáró beépítésére, az ellentmondásra csak az adhat magyarázatot, ha a visszaemlékezők a „beépítés” alatt annak új építménnyel, toronnyal való kiváltását értették. Nem kevés bizonytalanság, persze, a mi magyarázatunkban is található. A legfurcsább, hogy a családtörténet-ben egyetlen szó sem esik a torony építéséről. Id. Rónay Elemér 1947-ben befejezett munkájában csupán a már ismertetett *„két torony helyett egy épült”* című történetet mesélte el, ezzel mintegy azt sugallva, hogy a jelenlegi torony a kastély építésekor készült. Rögzítette azt is, hogy az 1902-es fölújításig a kastélyon semmiféle átalakítás nem történt, az 1902-es fölújításkor pedig sem az épület megmagasításáról, sem pedig a torony megépítéséről nem tett említést. Erre csekély magyarázattal szolgál az, hogy ő a család egy másik ágának a leszármazottja, és sohasem élt Zomboron, így nem is ismerhette, milyen volt korábban, és milyen lett később. Azért nem helytálló ez a magyarázat, mert Rónay Elemér jól láthatóan nagyon pontosan informált a család ügyeiről, munkája elkészítésekor földolgozta a családtagok iratanyagát, és még ha nem is élt Zomboron, szinte bizonyos, hogy 1874-es születését követően többször megfordult a faluban. 1902-ben, amikor a föltételezett átalakítás és to-ronyépítés történt, Rónay Elemér 28 éves felnőtt ember volt. Kizárt, hogy ne tudjon arról, mi történt az ősi birtokon. Inkább az gyanítható, valamiért elhallgatta, hogy a „tornyos kastély” (maga Rónay Elemér is így nevezte, lásd: RCSK 359.) csak később kapta meg a tornyát. Hogy az épület az eredeti építéshez képest valóban

Az utóbbi időben átment a köztudatba, hogy a kastélyt a trieszti Miramare-kastély nyomán emelték. Ennek eredete Reicher Lászlónéra vezethető vissza, aki 1964-ben úgy emlékezett, hogy *„az 1880-as években épített kastély”* előképe a trieszti kastély volt.[112] Túllépve Reicherné időbeli pontatlanságán, a kastélynak bizonyosan nem lehetett előképe Miksa kastélya, egészen egyszerűen azért, mert nem is hasonlít rá. Nem is hasonlíthat, mivel eredendően egy klasszicista épületet emeltek, amely csak az 1902-es átalakítás nyomán nyerte el mai formáját úgy, hogy – a toronytól eltekintve – architektúrájának eredeti, klasszicista vonásait nem veszítette el. A romantikus stílusra utaló jegyek csak finomították, historizálóvá tették, de meg nem változtatták, illetve csak részleteiben módosították az épület eredeti összhatását és tömegét. Ez az átalakítás és ez az összhatásváltozás ezért nem eredményezett olyan beavatkozást, amely hasonlatossá tette volna a kész épületet a trieszti kastélyhoz, hiszen továbbra is számos azonosság maradt, amelyek inkább a kiszombori kúriákkal rokonítják, és amelyek az eredeti klasszicista épületre vezethetők vissza. A torony távoli hasonlósága a Miramare-kastélyéhoz viszont valóban észrevehető, nem zárható ki ezért, hogy ennek előképe valóban a trieszti építmény lehetett, bár ahhoz képest egyszerűbb, provinciálisabb formával szembesülhetünk itt. Mindenesetre megállapítható, hogy a torony és az eredeti épület összeillesztése, továbbá – ezzel együtt – a kastély átalakításának historizáló és eklektikus megoldásai egészen bizonyosan a megbízói elképzeléseket, sem mint egy képzett építész munkáját tükrözik. A torony nem csupán az utólagos hozzátoldás miatt, de stiláris megformáltsága révén sem illeszkedik szervesen a kastély főtömegéhez, amely még inkább fölerősíti az idegenség és szervetlenség hatását, és elnyomja azt a pozitív összképet, amelyet az eredeti épület architektúrája a szemlélőben egykor kiválthatott.

később kapta a tornyát, azt a régészeti adatok cáfolhatatlanná teszik. A bizonytalanság inkább ott van, hiteles-e a torony építését az 1902-es felújításhoz kötni, hiszen fölvetődhet, hogy a község épületeit számba vevő 1876-os térkép (amelyen jól láthatók a kastély alaprajzi kontúrjai, és bizonyosan nem ábrázolja a tornyot, lásd: CSML Földmérési Felügyelőség iratai. VI. 182. Kiszombor falu 1876. 15. a.) keletkezése, és a kastély 1902-es eladása és fölújítása között megtörténhetett-e az építés. Nézetünk szerint ez kizárható. Itt elsősorban a faanyagkutatások a perdöntőek, amelyekre már hivatkoztunk, és amelyek igazolják, hogy olyan fűrészes technikát alkalmaztak, amely csak a századforduló környékén vált általánossá. Az viszont bizonyos, hogy a torony és az épületmagasítás egyidejű. Így az átalakítás leghamarabb csak az 1890-es évek végén történhetett volna, de ez pedig azért zárható ki, mert Rónay Móric 1890-ben meghalt, fia, Emil pedig inkább tékozolta, mint gyarapította a családi vagyont, életmódja, mely korai halálához vezetett, kizárja, hogy ő építette a tornyot. Az építés így szinte kétségbevonhatatlanul az 1902-es átalakításhoz kötődött. A kérdés ettől kezdve csupán az, miért hallgat erről a családi krónika, és miért nincs benne a zombori köztudatban, hogy a torony utólagos hozzátoldás. Ezt a tényt ugyanis csak a falkutatás, illetve a régészeti vizsgálat hozta felszínre. Furcsa, hogy a helyi emlékezet ezt nem őrizte meg, de az még furcsább, hogy a visszaemlékező családtagok a kérdés kapcsán erről megfeledkeztek, vagy legalábbis valamilyen ok miatt nem beszéltek róla.

[112] Török József: A kiszombori Rónay kastély története. Feljegyzés az özv. Reicher Lászlónéval és Rónay Tiborral folytatott beszélgetéséről, 1964. dec. 28. Közli: SIPOS 2002. sz. Ráadásul a visszaemlékező Ferenc Ferdinánd kastélyáról beszél, amely további pontatlanságot jelent, hiszen a Miramare-kastélyt Miksa főherceg, a későbbi mexikói császár építtette. A hibás adatot átvette Tóth Ferenc is. (TÓTH 2000. 160.) Tóth még a trieszti kastély-előképet Rónay Mórichoz kötötte, nyilván nem tudván, hogy a torony és az építkezés nem egyidejű. Virág Zsolt szintén közli a Miramare-hasonlóság tényét, de csak zárójelben, és mint családi legendát, az eredetét pedig – figyelemmel az azóta végzett falkutatási eredményekre – Rónay Jenőhöz köti, jelezvén azt is, hogy kevéssé valószínű, Rónay Jenő járt valaha az Adriai-tengernél. VIRÁG 2005. 30. Erre valóban nincs közvetlen adatunk, ugyanakkor nem kellett személyes jelenlét és látogatás ahhoz, hogy a Miramare-kastélyról információi legyenek, a kastély képe és leírása ugyanis a századforduló idején sok egyéb módon tudomására juthatott. Mindazonáltal magunk nem zárjuk ki, hogy Rónay Jenő személyesen láthatta a trieszti kastélyt. Torontál vármegyei főispánként elképzelhetetlennek tartjuk, hogy ne kereste volna föl az Adriai-tenger kedvelt és divatos fürdőhelyeit, ezért szinte biztosra vesszük, hogy járt Triesztben.

III. periódus

A harmadik periódus terméke az északkeleti saroképítmény, melynek fala jól láthatóan elvált a kastély eredeti északkeleti sarkától. Az azon felfedezhető spaletta-imitációk miatt erre az időre tehető a torony ablakainak befalazása is, hiszen azokon ugyanez a motívum található. Bizonyára ekkor keletkezhetett a torony második emelete előtti körfolyosóra vezető lépcső csapóajtaját felváltó előtető. Ugyanebben az időben következhetett be a délkeleti sarokhelyiség északi falának lebontása, valamint a keleti előtér új osztófalakkal való felosztása is. Mivel a saroképítmény cselédszobákat foglalt magába, a keleti homlokzat északi ablaka helyére ajtót nyitottak (az ajtót csak 1957-ben számolták fel) a konyhának és a cselédszobának a kastélytól független megközelíthetősége érdekében. Sajnos, e periódus pontos építési idejére nézve semmilyen adattal sem rendelkezünk. Csupán valószínűsíthető, hogy az építkezés Rónay Jenő 1921-ben bekövetkezett halála után, de még 1944 előtt történt.

A kastély az 1930-as években

IV. periódus

Az utolsó – a kastélyra nézve kifejezetten tragikus következményekkel járó – jelentős átépítés 1957-ben történt. Ekkor az eredeti osztófalakat jórészt lebontották, új vasbeton födémet építettek, melynek következtében az ablakok felső részét be kellett falazni, néhány vakablakot áttörtek, más nyílásokat viszont teljesen befalaztak. A vakolatarchitektúrát azonban szerencsére ekkor még megtartották, illetve részben felújították. E nélkül azok elemei ma már valószínűleg jórészt rekonstruálhatatlanok lennének. Teljesen lebontották viszont az északi oldal díszlépcsőjét, valamint a déli teraszt. Megszüntették az aluljárót is. A későbbiekben már csak az 1957-ben kialakult állapot apróbb módosításai történtek meg.

A kastély jelenlegi állapota

A három utcával határolt saroktelek, amelyen a kastély áll, eredeti nagyságában megmaradt, területe több mint 1,8 ha. A kastély a telek DNy-i részén „szabadon áll" a déli oldal, ill. a rotunda felöl 15 méter szélességű előkerttel.

A kastély a Móricz utca felől

A kastélyban eredeti állapotban maradt meg a torony és a legutóbb épített kétszintes északkeleti bővítmény. E részeken még eredeti ablakok és ajtók találhatók, amelyek nagy segítséget nyújthatnak a későbbi homlokzati, és belső helyreállításnál. Szerencsére az 50-es évekbeli átalakításkor a homlokzati tagozatokat nem verték le, hanem inkább kijavították. Az 1970 körüli tatarozás előtt Hübner Tibor építész a korabeli tagozatokat felmérte és dokumentálta.[113] Eredeti állapotában maradt meg még a torony déli földszinti ablaka, néhány belső ajtó, a csigalépcső kovácsoltvas korlátja, a famellvéd és a toronyszobában a falfestés egyes részletei is. A 2000-ben történt tetőhelyreállítás alkalmával az északi szárny beszakadt padlásfödémét elbontották, és helyére az eredetivel egyező új, famennyezet került. A toronyba vezető falépcső ekkor szintén megújult.

Többé-kevésbé eredeti állapotában maradt fenn, a Móricz utca felöli "U" alakú, egytraktusú cselédház, melynek állapota mára jelentősen leromlott. Cselédházzá és istállóvá alakítása előtt eredetileg egyszintes, nem túl díszes épület volt. Ez volt az a ház, melybe a kastélyt megépítő Rónay Móric nagybecskereki hivataláról való lemondását követően, a szabadságharc bukása után beköltözött, és amelyben a kastély átadásáig élt.[114] Ily módon a sokszoros átépítés miatt az eredeti funkcióiból keveset láttató épület minden bizonnyal a zombori kúriák első generációjához tartozik. Vizsgálata és megőrzése, esetleg helyi védelem alá helyezése és majdani lehetséges helyreállításának újragondolása emiatt fokozottabb figyelmet érdemelne.

[113] SIPOS 2003. 30.
[114] Id. Rónay Elemér 1964. dec. 31-ei levele dr. Tóth Ferenc múzeumigazgatóhoz. Közli: SÍPOS 2002. sz. n.

Cselédház és istálló a Móricz utcai traktuson

A park

A korabeli leírásokból a család életére vonatkozó csekély dokumentum-anyagon és néhány fényképen kívül, melyek a kastélyt a park felől mutatják, alig találunk adatokat a korabeli park szerkezetére és növényállományára. Annyi bizonyos, hogy díszfákkal és cserjékkel telepített volt a terület, s miután teniszversenyt is rendeztek az összejövetelek alkalmából, így sportterülettel is rendelkezhetett. Melegházában kertészek dolgoztak, így a kornak megfelelően valószínűleg virágok és citrusfélék díszlettek itt. A kerti utak burkoltak voltak, hogy száraz lábbal végigjárható legyen a park.[115]

A kastély parkja a húszas években

[115] NAGY 2004b. 33-34.

A parkról az 1930-as években készült és fennmaradt fotó parteres virágágyak meglétét mutatja. A fák közül a gesztenye, a hárs és a mocsári tölgy, ezen kívül a fenyők és a lomblevelű örökzöldek, a cserjék közül főleg az orgona jelenléte volt a meghatározó. A közel 1,8 ha-os parkot a háború után kiirtották. Csekély részét őrizte a jelenlegi sporttelep melletti ún. kiserdő, mely nem a park, hanem a parkon kívüli erdő maradványa volt, mára azonban ezt is teljesen kiirtották. A mai napig nem található telepített növény a területen.

A lehetséges hasznosításról

A kastély hasznosítására az utóbbi időben több javaslat is született. 1986-ban Mányi István építész (KÖZTI) által készített tanulmány az egész műemléki együttest átfogó program részeként, a kastélyban intézményközpontot alakított ki úgy, hogy az épületet földszintes, eredeti állapotában javasolta helyreállítani. 2000-ben Dégi Tamás építész egyetemi hallgató készített tervjavaslatot a jelenlegi kétszintes kastélyban konferenciatermek és szálláshelyek létesítésére. 2002-ben a Tér és Forma Kft (Sipos György) által készített tanulmányterv elsősorban a beépített födém megtartása mellett tett javaslatot a kastély hasznosítására, és a lehetőségekhez mérten legalább az épület homlokzatának korhű helyreállítására.[116]

A kastély tömbje felülnézetből

A jövőbeli hasznosítás záloga egyfelől az, hogy a helyreállítás költségei pályázati forrásokból előteremthetők legyenek, másfelől pedig, hogy a fenntartáshoz is folyamatosan állami normatív támogatást lehessen igénybe venni. További fontos szempont, hogy az épületnek olyan funkciója legyen, amely a hozzá tartozó területet parkosítva is ki tudja kihasználni, illetve fenn tudja tartani. Ez irányította az önkormányzat figyelmét egy regionális szintű és igényes idősek otthona megvalósításának irányába, amely továbbra is a térség egyik megoldatlan problémája. Az otthon rangját emelné a műemléki környezet-

[116] SIPOS 2002.

ben való központi fekvése és majdani parkja. A kastély mindkét szintjének igénybevételével és belső átrendezésével mintegy 60 férőhelyes emeltszintű otthon volna kialakítható az ellátáshoz szükséges kiegészítő helyiségekkel. Előkertje nem lenne elkerítve, így a tornyos kastély inkább része lehetne a főtérnek, úgy, mint a templom és a mögötte levő – szabadon körüljárható – rotunda. Az utóbbi időben megerősödött az az elképzelés, hogy a kastélyt kulturális célra, megyei múzeumi és levéltári raktár- és kutatóbázisként lenne célszerű hasznosítani.

A kastély rekonstrukciós rajza

A belső térben olyan jelentős mértékű beavatkozás történt az 1950-es években, hogy az eredeti térosztás és födém helyreállítására gyakorlatilag nincs lehetőség, de reálisan ezt az önkormányzat képviselő-testülete által elhatározott hasznosítási szándék (idősek otthona vagy konferencia-központ, esetleg megyei múzeumi és levéltári raktárbázis) sem indokolja. Meg kell elégedni azzal, hogy a legszükségesebb állagmegóvási munkák mielőbb elkészüljenek, egy a közeljövőben történő funkcióváltás és méltóbb hasznosítás során a kastély, a környezete és parkja az eredeti állapotot tükrözve legyen helyreállítva, valamint hogy nyilvános részei a közönség előtt megnyíljanak.

HELYILEG VÉDETT, ILLETVE A FALUKÉP SZEMPONTJÁBÓL FONTOS KÖZÉPÜLETEK

E fejezetben több olyan, különböző funkciójú épületről kell említést tennünk, melyek nem tartoznak műemléki védettség alá, azonban koruk, történetük, vagy karakterük miatt meghatározó elemei Kiszombor múltjának és jelenének. Egy részük (összesen 13 középület és 14 lakóház) a 2002-es rendezési tervhez készült Kulturális Örökségvédelmi Hatástanulmány nyomán helyi (önkormányzati) védelem alá került, kettőt pedig elbontottak

már.[117] Az alábbiakban e helyi védettségű, illetve a falukép szempontjából fontos épületeket ismertetjük.

Rónay Ernő kúriája (Ella-ház)

Nagyszentmiklósi u. 2.

Rónay Ernő kúriája

A Nagyszentmiklósi út irányába hosszan elnyúló T-alaprajzú földszintes épület. Mára nyílászáróit kicserélték, homlokzatait nagyrészt átalakították. A díszítőelemek közül már csak a széleken húzódó toszkán jellegű pilaszterek és a főpárkány vannak meg. A bejárati ajtó felett új, attikaszerű oromzatot alakítottak ki. Az oldalhomlokzatok feletti háromszög-oromzatokon még látható a két-két kisméretű világítóablak, a jobb oldali oldalhomlokzatot 3 toszkán pilaszter is díszíti. A hátsó homlokzat középső részéhez erősen előrelépő szárny csatlakozik. Egykor ez a szárnyvég volt a kúria legdíszesebb része, középen félköríves keretelésű ajtó nyílt, amelyet 2-2 félköríves záródású – zsalugáterrel ellátott –

[117] Kiszombor község Képviselő-testülete 2002. nov. 26-i ülésén az 504/2002/XI.26./KKÖT. sz. határozatával fogadta el a község településrendezési tervét. A terv 15. oldalán szerepelnek a községben megtalálható műemlékek, melyeket az előző fejezetben tételesen ismertettünk. A dokumentum 3. melléklete tartalmazza a helyi jelentőségű védett épületek listáját, mint jeleztük, összesen 13 középületet és 14 magánházat. A 13 középületből 8 intézmény (3 iskola, óvoda, templom, plébánia, művelődési ház, vasútállomás), 3 gazdasági épület (2 malom és 1 irodaépület), valamint 2 kripta, melyek a temetőben találhatók. E fejezetben a két kriptát nem ismertetjük, azokra a temetővel foglalkozó külön fejezetünkben térünk ki, fölveszünk viszont olyan épületeket (két Rónay-kúria), amelyek nem élveznek védettséget, de települési jelentőségük miatt említést érdemelnek, továbbá 3 olyan, a külterületi majorokban lévő épületet is (közöttük van, amelyet már elbontottak), melyek szintén nem védettek, de települési jelentőségük miatt méltóak arra, hogy megemlékezzünk róluk ebben az összeállításban. A helyi védettség tényét a félreértések elkerülése végett ebben a fejezetben minden érintett épület esetében föltüntetjük. Ugyanígy járunk el a temetőt tárgyaló fejezetünknél a két kripta kapcsán. Nem tesszük viszont ezt a 14 helyi védettségű magánház esetében, mert kizárólag azokra az épületekre térünk ki abban a fejezetben, melyek bírják ezt a megkülönböztetést.

ablak övezett. A nyílászárók felett konzolokon nyugvó egyenes szemöldökpárkány húzódott. A szárnyvéget háromszög-oromzat zárja le ma is, tükrében kör alakú világítóablak nyílik. A szárny két oldalsó homlokzatán fakonzolok támasztják alá a tetőt. Belseje egytraktusos elrendezésű, az udvari oldalon folyosó fut végig.[118]

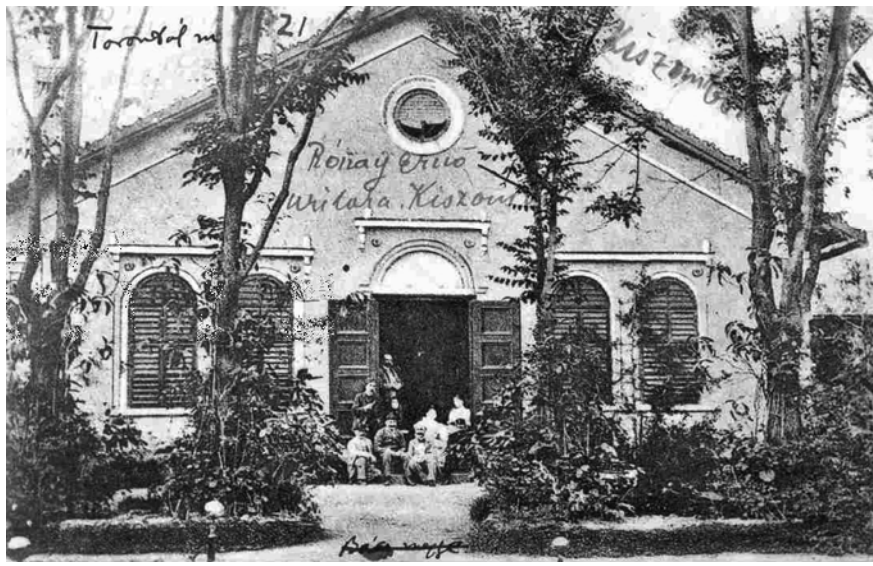

Rónay Ernő kúriája

Az épületet a zombori Rónay család Oexel Jánostól származó ága emeltette. Fölépítése Rónay János (1809-1867) nevéhez kötődik. A szabadon álló, hosszan elnyúló, klaszszicista stílusú kúriát 1834-1835 táján építették.[119] 1866-67 körül a kúriát T-alaprajzúvá bővítették, a kert elé új, erősen előrelépő, historizáló stílusú szárnyat építettek hozzá, amelyben a szalonként is használt ebédlő kapott helyet.[120] A bővítést valószínűleg még az 1867-ben elhunyt Rónay János kezdte meg. A családfő halála után az özvegy, a faluban

[118] VIRÁG 2005. 35.

[119] *„Közben az igények is emelkedtek, kilátás is volt több családtagra, úgy hogy a régi pár szobát magában foglaló ház szűknek bizonyult, miért is elhatározta János, hogy egy megfelelő új házat épít. E célra, házával* [ez az Óbébai és Szegedi utca sarkán álló régi szülői ház volt! – M.A.] *szemben, a saját jobbágyai kezén lévő telektömböt nézte ki, és Pista fia születése után egyrészt meg is vásárolt, azokból, míg ahogy sorban születtek a gyermekek és lehetségessé vált, lassan összevásárolta úgy a telkeket, hogy egy szép összefüggő négyszögű, kb. 4 holdat kitevő telke lett. A ház felépítésével nem várt azonban addig, míg a jelenlegi egész telek a kerttel együtt tulajdonába került, hanem 1834-35-ben a templomtérre néző oldalon egy hosszú, alacsony földszintes épületet emelt."* Lásd: RÓNAY, 1947. 133-134. Az építkezésre minden bizonnyal nagy szükség volt, majd a bővítésre is, hiszen Rónay Jánosnak Karácson Emíliával kötött házasságából 1833 és 1856 között 11 gyermeke született. KEMPELEN 1915. 144.

[120] *„Később, 1866 vagy 67-ben a kert felé nyíló egy szobából álló részt épített, amelyet ebédlőnek neveztek, de voltaképpen csak egyik fele volt ebédlőnek berendezve, míg a másik felében hatalmas karosszékek, zongora stb. volt, és a család tulajdonképpen ebben a szobában, jobban mondva teremben töltötte az egész napját, de lehetett is, mert a hossza kb. 16-18 méter, szélessége pedig 6-8 méter lehetett, amelyet 8 nagy ablak látott el világossággal. Dacára annak, hogy ez a terem három oldalról szabadon állott mégsem volt télen hideg, mert dél felé nyílott, és két hatalmas cserépkályha fűtötte, észak felől maga a ház védte."* Lásd: RCSK 134.

jótékonykodásáról híres, és a kisdedóvót 1883-ban megalapító ivándai Karácson Emília lakott a kúriában otthon maradt gyermekeivel, az agglegény Ernővel, valamint Cecíliával és Vilmával, akik nem mentek férjhez. 1901 után egy rövid ideig Rónay Jenő és családja is az épületben élt a „tornyos kastély" megvásárlásáig.[121] Rónay Ernő 1913-ban bekövetkezett halála után Rónay Dénes (1892-1916) és Rónay Endre (1892-1962) örökölte felefele részben a birtokot, így a 3,5 hold telken fekvő két lakóházat és az istállót is.[122] Dénes 1916-ban bekövetkezett halálát követően a kúria tulajdonjoga Endrére szállt, Dénes családját (Rónay Jenőéket) pedig haszonélvezet illette meg. Ez azt jelentette, hogy a tulajdonjog ugyan Endréé volt, az öreg kúria haszonélvezete azonban Rónay Ernő leánytestvérei, Wilhelmina (Vilma) és Cecília mellett Rónay Jenő nővérének, Rónay Saroltának Borzeczky Sándorral kötött házasságából született leányát, Borzeczky Ellát (1872-1945) is megillette.[123] Innen a falusi köznyelvből ismert Ella-ház elnevezés.

A kúria kert felöli szalonja

Rónay Endre 1928-ban mindkét ingatlanát megkísérelte eladni a községnek, a Nagyszentmiklósi u. 7. sz. alatti lakóházát, és – haszonélvezettel terhelten – a Rónay Ernő-kúriát. A község hajlott a megegyezésre, meg is állapodtak a 70 ezer pengős vételárban, az üzlet azonban Endre miatt meghiúsult.[124] 1941-ben a község megváltotta a kúria haszonélvezetét Borzeczky Ellától, aki már korábban Budapestre költözött, és oda 1942-ben a m. kir. téli mezőgazdasági iskolát helyezték el mindaddig, míg a község által biztosított

[121] Lásd: id. Rónay Elemér 1964. dec. 31-ei levele dr. Tóth Ferenc múzeumigazgatóhoz. Közli: SÍPOS 2002. sz. n.
[122] Nem pontos Virág Zsolt adata, aki szerint Rónay Ernő halála után Rónay Dénes és Rónay Gyula örökölte fele-fele részben a kúriát. VIRÁG, 2005. 35.
[123] NAGY 2004b. 37.
[124] A község a Nagyszentmiklósi utcai házat a nem megfelelő állapotú községháza kiváltására szánta, míg a kúria pedig *„a haszonélvezők elhalálozása után piactér és egyéb célokra a község fejlődése szempontjából feltétlenül szükséges."* MVL V 261-6. 111/1928., 155/1928.

telken (Óbébai u. 6.) új épületük nem került átadásra.[125] A képviselő-testület az 1944 tavaszán megürülő kúriát egészségházzá és levente otthonná kívánta átalakítani.[126] Egy modern egészségügyi intézet és tanácsadó állomás megépítésében gondolkodtak, a kivitelezést azonban a világháború vége, illetve az azt követő rendszerváltás megakadályozta. Az épületet ezt követően különböző funkciókra hasznosították. 1962-ben az akkor létrehozott Kiszombori Növénynemesítő Telep kapta meg, mely búza-, árpa-, cirok- és napraforgó-nemesítéssel foglalkozott, majd jogutódlással a szegedi székhelyű Gabonatermesztési Kutatóintézet tulajdonába került.[127] Napjainkban a Gabonatermesztési Kutató Kht Olajnövények Nemesítési Igazgatósága található a kúriában.

Rónay Cecília és Vilma kúriája („Leányvár" vagy „Bagolyvár")

Szegedi u. 2/c.

A *„Leányvár"*

Szabadon álló, földszintes, négyzetes alaprajzú épület, amelyet teljesen átalakítottak, díszeit – többek között két bástyás kiképzést – leverték, nyílászáróit kicserélték. A kúria főhomlokzatán ma már csak az enyhén előrelépő rizalit kiemelkedése látható, valamint a két udvari nyúlvány, az egyikben eredeti ablakkal.[128]

A kúriát a zombori Rónay család Oexel Jánostól származó ága emeltette. A rezidencia valószínűleg 1876 után épült (az akkor készült térképen még nem volt feltüntetve), az 1890-es években viszont már biztosan állt. Eredetileg Rónay János (1809-1867) két lánya, Cecília (1841-1915) és Vilma (1848-1927) számára épült, akik nem mentek férjhez

[125] MVL V 261-9. 66/b/1941, 57/1942.
[126] MVL V 261-10. 53/1943., 54/1943., 69/1943.
[127] MAROSVÁRI 1968. 52.
[128] VIRÁG 2005. 36., MVL XXIII. 722. VB jkv. 1957. febr. 22.

(innen a településen közismert *„Leányvár”* elnevezés).[129] A nővérek azonban soha nem költöztek be a teljesen bebútorozott kúriába, hanem továbbra is édesanyjukkal és bátyjukkal, Rónay Ernővel maradtak a régi kúriában. A nekik épült házat ezért a család vendégházként használta, s mivel sok vendég járt hozzájuk, akik gyakran heteket töltöttek Zomboron, a kúria ritkán volt kihasználatlan.[130] Az 1890-es években 1 évig a nővérek öccse, Rónay Lajos cs. és kir. huszárkapitány lakott a rezidenciában.[131] Az államosítás után, 1948-tól az MDP helyi szervezete használta,[132] majd a község 1951. jan. 13-án napközi otthon kialakítása céljából a Petőfi tsz-nek adta át, *„hogy a további romlástól, összedőléstől megmentse.”*[133] 1953-ban visszavették a tsz kezeléséből az épületet, és ott idénybölcsődét alakítottak ki a tsz-ekben és az állami gazdaságban dolgozó szülők gyermekei számára.[134] 1956 után az MSZMP használta, itt működött a községi pártbizottság.[135] A rendszerváltást követően a település könyvtárát helyezték át ide, jelenleg is könyvtárként funkcionál. A kúria egykori kertjének nyomai még ma is fellelhetők.

A *„Leányvár”* egykori bástyás homlokzata

[129] VIRÁG, 2005. 36. Az 1876-os térképen a kúria kézzel berajzoltan szerepel, amely egyértelmű bizonyíték arra, hogy az 1880-as években épült. Lásd: CSML Földmérési Felügyelőség iratai. VI. 182. Kiszombor falu 1876. 15. a. A családi krónikában a kúria építéséről a következők olvashatók: *„A 80-as évek közepe táján az anyagi ügyeik annyira rendeződtek, hogy Mili néni* [Karácson Emília] *elérkezettnek látta az időt, hogy Erneszt* [Rónay Ernő] *nősüljön meg. Igyekezett is őt erre rábeszélni. Meggondolta azt is, hogy ezen esetben Erneszt fog az apai házban lakni, s a hajadonon maradt két leánynak, Cilinek és Vilmának, nem lesz ott helye, s amellett a fiatal párnak is alkalmatlan lenne a jóval idősebb sógornőkkel lakni. Ezért rávette Ernesztet, hogy a nagy magtár háta mögötti udvaron építsen Cilinek és Vilmának egy megfelelő házat, ahová ők, Erneszt nősülése után, átköltözhetnek. Így történt, hogy felépült az ún. leányvár, amely a mellékhelyiségeken kívül áll egy középső nagy szobából, és mindkét oldalán két-két szép lakószobából.”* RCSK 302.

[130] RCSK 304.

[131] Uo. Nem helytálló Virág Zsolt adata, aki szerint a nővérek öccse, Rónay Lajos halláláig a kúriában lakott. Valójában csupán egy évet élt ott, az idő alatt, amikor alakulatától éves szabadságot kapott.

[132] MAROSVÁRI 1968. 20.

[133] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1951. jan. 13.

[134] Uo. 1952. szept. 5.

[135] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1957. febr. 22.

R. k. templom

Szt. István tér

A templom, háttérben a rotundával

A XII-XIII. századi rotunda mellett a falu templomáról 1744-ből való az első adatunk. Ekkor, kijavítva a körtemplomon keletkező károkat, megnyitották nyugati oldalát, és egy 10 öl hosszúságú fatornyos templomot építettek hozzá.[136] 1776-ban ezt a templomot elbontották, és helyére egy provinciális barokk stílusú új templomhajót építettek.[137] 1904-ben e templom tornyát elbontották, majd 1910-ben Csányi Károly műegyetemi tanár tervei alapján egy új, neoromán stílusú templomot emeltek a korábbi barokk templom helyén, melynek szentélyét a középkori rotunda képezte.[138] E templomot a körtemplom 1975 és 1981 közötti régészeti feltárását követően, melynek során eredeti állapotában helyreállították, leválasztották a neoromán épületről, mely így jelentősen megkisebbedett. A műemléki építészeti munkálatokat, mely természetesen szervesen kapcsolódott a román-kori rotunda helyreállításához, Kiss Tiborné Nagypál Judit, majd halálát követően Erdei Ferenc irányította.[139] Önkormányzati védelem alatt áll.

R. k. plébánia

Móricz Zsigmond u. 2.

Többszöri átalakítása ellenére a barokk eredetű plébánia szinte bizonyosan a falu jelenleg is álló legrégebbi épülete. Még a birtokszerző Oexel Mátyás építtette, a templom Historia

[136] Hist. Dom. 2.
[137] Uo. 3.
[138] MAROSVÁRI 1999. 91-94.
[139] ERDEI 1985. 40-42., ERDEI 1986. 207-219. A rotundáról és a templom további átalakításairól lásd részletesebben e kötetben Marosvári Attila tanulmányát!

A plébánia a hatvanas években

Domusa szerint 1785-ben, amikor is a templom 4. ismert plébánosa, Paraisz Pál birtokba vehette a 3 szobás épületet.[140] A Rónay család följegyzései szerint azonban az építésre valószínűleg 1787-ben, vagy az azt követő években kerülhetett sor. A pontos dátum nem ismert, de az igen, hogy Oexel Mátyás 1787. márc. 29-án kérvényt nyújtott be a budai kamarához, melyben a templom kijavításához és a parókia megépítéséhez támogatásért folyamodott. A kérvényre a Temesi Kamarai Igazgatóság június 16-án válaszolt, melyből kiderült, hogy mivel Mátyás a birtokkal együtt a patronátusi jogokat is megkapta, az ő feladata és kötelessége gondoskodni mind a templom fölújításáról, mind pedig a parókia megépítéséről. Még rendre is utasították, mondván: örüljön neki, hogy olyan birtokot kapott, ahol templom és iskola is volt, mert más birtokszerzőknek ezeket is maguknak kellett megépíteniük.[141] Vélhetőleg az elutasító választ követően nem sokkal sor kerülhetett a plébánia-építésre. Az épületet első átalakítása és bővítése 1841-ben történt meg, és 1842-ben vehette birtokba az akkori plébános, Drahoss Gergely.[142] Azóta sokszor felújították és átalakították, egykori barokk architektúrájából mára már semmi nem maradt meg. Önkormányzati védelem alatt áll.

Általános Iskola

Móricz Zsigmond u. 4.

A földszintes eklektikus épület bejárata fölötti hangulatos toronyépítményt egy későbbi átalakítás során lebontották. Homlokzatát oda nem illő nyílászárók csúfítják, lábazata vizesedik. A toronyépítmény felépítésével és a nyílászárók cseréjével eredeti, esztétikus megjelenése visszaállítható.

[140] Hist. Dom. 3.
[141] RCSK 40.
[142] Hist. Dom. 13. és 108.

A Móricz utcai iskola épülete

A családtörténeti adatok alapján 1781-ben, amikor Oexel Mátyás József árverés útján megvásárolta a kamarától a zombori uradalmat, olyan birtokot vett, ahol már működött iskola.[143] A birtokot számba vevő 1782-1784-es ún. robotkönyv is föltüntette az épületet (schullhaus).[144] Az Oexel Mátyás halála után végrehajtott birtokosztály kapcsán készült térkép alapján az épület a mai Nagyszentmiklósi utca legelején állt, a plébániával szomszédos telken.[145] A rossz állagú, omladozó épület helyén a község és a kegyúri család 1845-ben új iskolát épített.[146] 1872-ben még egy egytantermes iskolaépületet emeltek a megnövekvő gyereklétszám miatt,[147] majd 1893-ban egy öreg épületben, a Móricz utcai ún. Duzsár-féle házban[148] további két tantermet alakítottak ki, melyet 1895 januárjában adtak át rendeltetésének.[149] Az átalakítás elhúzódása a tanítói lakások kialakítása miatt volt, ezért itt két tantermet és egy nevelői lakást hoztak létre, emellett megvették a szomszédos Simon Mihály-féle házat is (Móricz u. 10.), ahol újabb két tantermet és két lakást építettek.[150] Mindez csupán ideiglenes megoldást jelentett az akkor már közel 800 gyermeket ellátó intézmény számára, ezért a község önkormányzata 1896-ban határozatot fo-

[143] RCSK 40. Valószínűleg nem helytálló ezért Virág Zsolt adata, miszerint a két-tantermes iskolát és tanítói lakást 1790-ben Oexel Mátyás építette. VIRÁG 2005. 28.
[144] KISS 1940. 65.
[145] Az eredeti térkép nyomán készült birtokmegosztási vázlatrajz Rónay Tamásné Kákóczky Ilona és családja tulajdonában van. A fölhasználáshoz való hozzájárulásukat ezúton is megköszönjük! Az egykori iskola helyén lévő épületen 1955-ben az alábbi feliratot tartalmazó emléktáblát helyeztek el: „*175 évvel ezelőtt ezen a helyen nyílt meg községünk első iskolája 1781-82. 1955-56.*” Az azóta elbontott épület helyén ma már park van, itt 1993-ban egy emlékhelyet alakítottak ki, ahol az első iskolára emlékeztető 1955-ben állított emléktábla ismét megtalálható.
[146] Hist. dom. 13., KISS 1940. 90., RÁCZ 2005. 7. és 40.
[147] RÁCZ 2005. 18-19.
[148] A plébániával határos ház eredete nem ismert. Rónay Elemér szerint a birtokszerző Oexel Mátyás második fia, Mátyás lakott ebben az épületben (RCSK 39.), ami azt jelenti, hogy ennek a háznak már az 1780-as évek elején állnia kellett, hiszen tudjuk, hogy Mátyás volt az első az Oexel család tagjai közül, aki a zombori uradalom 1783-as birtokbavételét követően a faluba költözött. Mivel Oexel Mátyás gyermekei nem érték meg a felnőttkort, az épület a birtokos 1828-ban bekövetkező halálát követően a család Jakab-ágának tulajdonába került. Az iskola kialakítását megelőzően Rónay Alajosé volt, a község valószínűleg tőle vásárolhatta azt meg. RCSK 39.
[149] RÁCZ 2005. 52. és 56.
[150] Uo. 56.

Az iskolaépület az azóta elbontott toronnyal

gadott el arról, hogy a Duzsár-ház telkén új iskolát emel.[151] Alapkövét 1898. ápr. 11-én helyezték el, és építését még az év augusztusában megkezdték.[152] Eredetileg egy négy tantermes épületben gondolkodtak (ebben indult meg először a tanítás), de az iskola – a község számára jelentős működési költségmegtakarítással járó – állami tulajdonba vételének föltétele volt, hogy további négy tantermet is kialakítsanak itt. A bővített épület átadására 1902. májusában került sor.[153] Azóta többször átalakították, de jelenleg is iskolaként működik, az alsó tagozatosok oktatása folyik itt. Önkormányzati védelem alatt áll.

Általános Iskola

Óbébai út 6.

A hangulatos, emeletes, magastetős épület a falukép meghatározó eleme. Az eredetileg a Rónay Ernő-féle kúriához tartozó telekből az Óbébai és Ernő utcai részt – az iskola telkét – a község adományozta az 1941-ben megnyitott M. Kir. Téli Gazdasági Iskola új épülete céljára.[154] A Földművelésügyi Minisztérium 300 ezer pengős költségvetéssel ekkor fogott hozzá egy bentlakásos mezőgazdasági tanintézet fölépítéséhez, azonban a háborús viszonyok és a községben a belvizek miatti újjáépítések következtében föllépő építésianyaghiány következtében az építkezés elhúzódott, és csak 1944 nyarára került tető alá az új épület, s noha teljesen nem készült el, a tanítást mégis megkezdték.[155] Először a téli mezőgazdasági iskola működött itt, de azt 1944 őszén Kaposvárra telepítették, majd 1946

[151] Uo. 58-59.
[152] Uo. 63.
[153] Uo. 68-70. és 148. Az iskolaépítés teljes dokumentációja, így a tervek, a költségvetés és a számadások megtalálhatók: MVL V 261/e.
[154] A Téli Gazdasági Iskolát az új épület elkészültéig az ott lévő régi házban helyezték el. A tanév nov. 1-jétől márc. 15-ig tartott, s a két évfolyamra mintegy 80-90 tanuló járt. Az intézmény igazgatója Lébényi Sándor volt. Hist. Dom. 73.
[155] Uo.

Az Óbébai utcai iskolaépület

tavaszán gazdaképző iskolát helyezték el a félig kész épületben.[156] 1949 nyarán ezt az iskolát megszüntették, és helyébe gyapottermesztési szakiskolát telepítettek, ám csak rövid ideig, mert 1950-től már mint mezőgazdasági technikum működött 1953-ig: ekkor az intézményt, mivel a község a határsávba esett, bezárták. Később a makói MTH iskola tagintézményeként traktoros-képző iskolát akartak itt kialakítani, de 1954 nyarán ezt a községi tanácsnak és a település lakóinak (rövid idő alatt 600 aláírást gyűjtöttek össze en-

Az iskola a hatvanas években

[156] MVL V 261-10. 48/1946., lásd még: MAROSVÁRI 1968. 57. és 63.

nek érdekében) sikerült megakadályoznia, és elérnie, hogy megkapják az épületet, ahová a község általános iskolájának 1951 óta szükségtantermekben tanuló felső tagozatosait helyezték el. Előtte azonban át kellett alakítani az épületet, a korábbi négy tanterem helyett az emeleti internátus szobáiból további négy tantermet hoztak létre, emellett 4 nevelői lakást is kialakítottak.[157] Az 1954/55-ös tanévet már itt kezdte, s azóta is itt működik az általános iskola felső tagozata. Önkormányzati védelem alatt áll.

Általános Iskola

Rákóczi u. 8.

A Rákóczi utcai iskola a hatvanas években

A két világháború közötti időszak jellegzetes építménye, az 1920-as évek Klebelsberg-féle iskoláival rokon építészeti kialakítású, ami nem véletlen, hiszen az intézményt a népiskolai tanterem-építési program keretében építették föl. A képviselő-testület 1926. márc. 31-én hozott határozatot arról, hogy *„a község délnyugati* [régi Szőlőtelep] *részén két egyenként 1200 □öl kiterjedésű, a község tulajdonát képező* […] *két telken két tanteremből, egy tanítói lakásból és a szükséges mellékhelyiségekből álló telepi elemi iskolát épít.”*[158] Az építkezéshez Zombor kétszázmillió koronás építési segélyt kapott. A vályogtéglából emelet iskolát a minisztérium típustervei alapján emelték, és 1926 júniusában adták át.[159] Az 1980-as évek végéig oktatási funkciót töltött be, ma – jelentősen átalakítva – szociális intézményként (idősek otthonaként) működik. Önkormányzati védelem alatt áll.

[157] Polner Zoltán: *Épült a hároméves tervben: a kiszombori iskola történetéből.* = Csongrád Megyei Hírlap. 1981. nov. 26. 4., lásd még: MAROSVÁRI 1968. 65-66., RÁCZ 2005. 148., MVL V 261-12. 18/1950., MVL XXIII. 722. VB jkv. 1952. jan. 11.
[158] RÁCZ 2005. 106-107.
[159] Uo. 108-109.

Óvoda

József Attila u. 19.

Az óvoda (a volt főszolgabírói ház)

Zártsorú, földszintes eklektikus épület eredetileg főszolgabírói lakásnak épült. Utcai homlokzata máig őrzi egykori formáját. Nem ez a község első óvodája. A régi épületet 1887-ben alakította át az egy évvel korábban özv. Rónay Jánosné Karácson Emília kezdeményezésére megalakult *„Emília Kisdedóvó Egyesület.”*[160] Az egyesület 1886-ban 1050 forintért vásárolta meg Majoros Viktóriától a Szegedi u. 5. sz. alatti telket a rajta lé-

A régi óvoda bejárata

[160] KISS 1940. 91., RÁCZ 41.

vő házzal együtt, s itt kezdte meg az átalakítást. A munkálatok 1887. júl. 4-re fejeződtek be, ezt követően nyithatta meg kapuit az Emília Kisdedóvoda.[161] Az U alakú, fatornácos, középen nyitott verandás bejáratú, kecses toronnyal ékített kúriaépület a többszöri átalakítás ellenére is megőrizte eredeti architektúráját. Az 1980-as évek végén – érthetetlen okokból – elbontották, helyén azóta játszótér működik. A régi óvoda telke melletti – jelenleg is óvodaként működő – volt főszolgabírói házat 1954-ban alakították át gyermekintézménnyé, udvarában pedig 1975-ben egy modern toldalék-épületet emeltek. Önkormányzati védelem alatt áll.

Vermes-ház (ktsz-épület)

Nagyszentmiklósi u. 7.

A Vermes-ház átalakított utcafrontja

A Nagyszentmiklósi és Ökrös József u. sarkán álló, eredetileg földszintes, nagy szárazkapus, eklektikus stílusú épületet a századforduló táján emelték és a Vermes család tulajdonában volt. A második világháború idején a kiszombori határvadász őrs szállását alakították ki itt, az utcára néző szobákban a tiszti és legénységi szálláshelyeket alakították ki, míg a tágas udvar istállóiban a lovakat tartották. 1944 októberében az épületet a bevonuló szovjet hadseregcsoport főparancsnokság céljára foglalta le.[162] Az épületet az 1951. ápr. 29-én megalakult Kiszombori Kisipari Termelő Szövetkezet (KTSZ) kapta meg,[163] amely irodákat és műhelyeket (cipész és asztalos műhelyet és férfi-női fodrászatot) alakítottak ki, utcafrontján üzlethelyiségek kaptak helyet. A zártsorúan épült magas belvilágú ház egy részét a hatvanas évek elején emeletessé alakították, és díszeitől jórészt megfosztották. 1977. júl. 1-jétől az épület a Makói központú Béke Ipari Szövetkezet kezelésébe ke-

[161] RÁCZ 2005. 41-42.
[162] MAROSVÁRI 1968. 9.
[163] Uo. 33.

A Vermes-ház az udvar felől

rült, mivel a helyi KTSZ ezzel egyesült.[164] A hetvenes években a ház egy részében varrodát is működtettek, de volt itt Patyolat- és Gelka-átvevőhely is. Ma vegyes funkciójú üzlet- és irodaház. Önkormányzati védelem alatt áll.

Művelődési ház (Szikra filmszínház)

Szegedi u. 13.

A művelődési ház (a volt mozi)

[164] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1982. jan. 12.

A községi mozi a két világháború között Balla Illés vendéglőjében üzemelt, aki Karácsonyi Illés hadirokkant nevére váltotta ki a mozi-engedélyt. 1945 után ezt a régi mozihelyiséget is államosították, de olyan rossz állapotban volt, hogy új építéséről döntöttek.[165] Az új filmszínház 2,5 millió forintos beruházással 1955-ben épült szocialista realista stílusban. Utcai homlokzatának monumentalitásra törekvő, portikuszos kialakítása a falu központjában található klasszicista műemlékeket idézi. A 230 férőhelyes, 1964-ben szélesvásznú vetítésre is alkalmassá tett nagyterem[166] évtizedeken át moziként üzemelt, majd a rendszerváltás után néhány évig üresen állt. A kilencvenes évek közepi felújítását követően jelenleg a község művelődési házának ad otthont. Önkormányzati védelem alatt áll.

A gazdasági egyesület és olvasókör székháza (Kultúrház)

Nagyszentmiklósi u. 9.

A gazdasági egyesület volt székháza

Az 1880-as években épül, többször átalakított, ma már jellegtelen épület. Egykor a gazdasági egyesületnek adott otthont, itt működött a gazdasági olvasókör is. 1928-ban egy 10 ezer pengős állami támogatással bővítették és kultúrházzá fejlesztették az épületet, 3 helyiséget, egy állandó színpadot és öltözőt, valamint az ipartestület számára egy külön szobát alakítottak ki.[167] 1945 után a kisgazdapárt székházaként funkcionált,[168] majd a párt ellehetetlenítése után községi kultúrházként és 1963-ig könyvtárként is működött, 1962-ig tiszteletdíjas vezetővel, attól kezdve főállású igazgatóval. Az 1966/67-es tanévtől a tornacsarnok 1988-as átadásáig téli időszakban itt tartották az általános iskola felső tago-

[165] MAROSVÁRI 1968. 116.
[166] Uo.
[167] MVL V 261-6. 92/1928., Hist. dom. 43.
[168] MAROSVÁRI 1968. 17.

zatosainak testnevelés óráit, 1966 és 1970 között pedig az épület egyik termében működött az iskola kisegítő osztálya is.[169] A KISZ-klub és a szakköri helyiségek mellett 1983-tól az oldalsó épületben kaptak helyet a GAMESZ irodái is.[170] A leromlott állapotú épületből 1997-ben elején telepítették át a művelődési funkciót az akkor felújított és átalakított volt Szikra mozi épületébe, azóta részben üzlethelyiségként működik.

Selmeczy-féle gőzmalom

Óbébai út 61.

A Selmeczy-féle malom

Jellegzetes, kétemeletes, nyeregtetős nyerstégla ipari épület. Homlokzatát változatos téglakötések díszítik. Noha Rónay Ernő már 1893 novemberében fölvetette a képviselő-testület ülésén egy községi gőzmalom fontosságát és szükségességét, annak megépítésére Selmeczy Antal helyi molnár jóvoltából csak 1898-ban került sor.[171] Az I. világháború idején már a fia, Selmeczy József vezetésével, mint a Haditermény Rt. körzeti malma működött. A malom tulajdonjogát 1922-ben vette át, és jelentősen kibővítette, ám az 1925-ben leégett, ezért újra kellett építeni.[172] Az elmaradt háborús kifizetések (11 vagon 1918-ban a helyi Nemzeti Tanács által a szegények és ellátatlanok között kiosztott búza árának megtérítése) miatt Selmeczy 1929-ben pert indított a község ellen,[173] amelyet elvesztett. Ez, valamint a Kiszombori Takarékpénztár Rt 1929-ben bekövetkező csődje,

[169] MVL XXIII. 211. 13767/1966., 13008-4/1970.
[170] MVL XXIII. 715. Tü. Jkv. 1983. márc. 16.
[171] MVL V 261-1. 26/1893., BARNA 1929. 399. Vermes szerint a malom alapítására 1908-ban került sor, ezt megelőzően, szerinte, csak egy szélmalom működött Zomboron (VERMES 1929. 478.) Ezzel szemben a Barna-féle monográfia, melyet mi is alapul veszünk, az 1898-as dátumot hozza.
[172] VERMES 1929. 478., MVL V 261-5. 103/1925.
[173] Hist. Dom. 30.

melynek Selmeczy egyik részvényese volt, a malmot is csődbe vitte.[174] Az üzem ezt követően már csak vegetált. A család a II. világháború előtt elment, az épület előbb üresen állt,[175] majd államosították és fonalraktárként működött tovább, a hatvanas évektől annak megszűnéséig a József Attila Mgtsz gépműhelyeként funkcionált.[176] Ma telephelyként és tápboltként üzemel. Önkormányzati védelem alatt áll.

Kéry-malom

Mező u. 64.

A Kéry-malom

A Selmeczy-malomhoz hasonló megjelenésű épület, „Műmalom"-ként is ismert. 1923-ban alapították, előbb mint *„Kiszombor és Vidéke Keresztény Kisgazdák Szövetkezeti Malma"*, majd 1926-tól pedig – módosult tulajdonosi körrel – Kiszombor és Vidéke Keresztény Kisgazdák Malom Rt. néven működött.[177] 1929-ben a Kiszombori Takarékpénztár Rt. gabonaspekuláció és sikkasztás miatt bekövetkező csődje következtében ez a malom is megbukott. Ekkor Kéry Béla szegedi vállalkozó vásárolta meg.[178] Ez a malom korszerűbb volt Selmeczyénél, így a tulajdonosváltással át tudta vészelni a kiszombori bankcsődök nehéz időszakát, bár 1931-ben már bizonyosan új tulajdonosa volt: Csicsova Ferenc orosházi vállalkozó.[179] A világháború éveiben a malmot a Hengermalom Rt birto-

[174] Uo. 27-28., MVL V 261-5. 103/1926., 261-6. 17/1932.
[175] 1940-ben az üresen álló épületbe egy 200 főből álló zsidó munkaszázadot szállásoltak el, melynek feladata egy a Maros felé vezető belvízelvezető árok kiásása volt. Lásd: Hist. Dom. 71.
[176] MAROSVÁRI 1968. 45.
[177] BARNA 1929. 328. A malom megépítését a községi képviselő-testület is a község ingatlanainak haszonbérletéből befolyó 300 mm-nyi nélkülözhető búzamennyiséggel, mint kölcsönnel támogatta, tekintettel arra, hogy *„annak tagjai Kiszombor községnek úgy szólván minden számottevő kisgazda tagja."* MVL V 261-4. 99/1923., 109/1923., *Nagy Magyar Compass* 1922-1924. Bp. 1924. II. rész 937, 1927-1928. Bp. 1927. II. rész 550.
[178] Hist. Dom. 27-28., KISS 1940. 94.
[179] MVL V 261-6. 104/1931.

kolta, melynek ügyvezetője Kéry Béla volt. Az üzem a háború után rövid ideig Kéry kezében maradt, majd állami (községi) tulajdonba került.[180] A malom az 1950-es évekig működött, utána raktárként használták. Az épület önkormányzati védelem alatt áll.

Vasútállomás

A vasútállomás

A község vasútállomását, az ún. *„nagyállomás”* épületét az Arad-Csanádi Vasút Rt. emeltette a Szőreg-Makó-Mezőhegyes-Kétegyháza helyiérdekű vasút megépítését követően. A vonal első, 19 km-es Szőreg és Kiszombor közötti szakaszát 1882. nov. 25-én adták át. Ennek a vonalnak végpontja volt a kiszombori állomás, igaz, nem sokáig, mert a pálya folytatásának, a Kiszombor és Makó közötti 5 km-es szakasznak az átadására 1883. jan. 15-én került sor.[181] Az épület bizonyosan néhány évvel az átadást követően, valószínűleg az 1890-es évek elején-közepén ún. svájci stílusban, domináns faszerkezetekkel épült, ugyanúgy, ahogy a vonal többi nagyobb vasútállomása is. A településképet és a Kiszomborra való megérkezés élményét meghatározó hangulatos épület. Ugyanakkor több is ennél: a magyar helyiérdekű vasúti építmények egyik szép példája. A kor vasúti építészeti emlékeit számba vevő dr. Kubinszky Mihály állapította meg, hogy az Arad-Csanádi HÉV részeként az 1880-as és 90-es években Szeged és Arad térségében megépített állomásait *„kivételes gondosság jellemzi, ami Battonya és Mezőhegyes felvételi épületeinek szép ácsolatú oromzatát díszítő fafaragásokban nyilvánul meg.”*[182] Ezek sorába tartozik – még ha kistestvérként is – a kiszombori felvételi épület, melynek faragott faszerkezete még most is őrzi egykori hangulatát. A vasútállomás ma már önkormányzati védelem alatt áll.

[180] MAROSVÁRI 1968. 14.
[181] HORVÁTH 1996. 221.
[182] KUBINSZKY 1996. 321.

A vasútállomás fénykorában

Sándormajori kiskápolna

A sándormajori kápolna

Gróf Nákó Sándor birtoka volt a Kiszombortól 4 km-re fekvő major, ahol 1911-ben kápolnát építtetett. A kis kápolna szentélyrésze félköríves volt, berendezése csupán az oltárból állt. Tetejét zsindellyel fedett fatorony díszítette. 1963-ban elbontásra került, miu-

tán a tsz-ek alakításakor a major elnéptelenedett.[183] A templom helyére egy a bontáskor állított másfél méteres vaskereszt emlékeztet.[184]

A kápolna bontása (1963)

Rónay Imre-féle raktár

Ladánymajor

A Rónay Imre-féle ladányi magtár

[183] Hist. Dom. 147., BADICSNÉ 2004a
[184] Hist. Dom. 150. Az elbontott kápolna falából kikerült mintegy 8000 db téglából a temető régi bejáratának 200 m hosszú járdáját készítették el. Lásd: uo. 147. és 162.

A Rónay Imre monogramját viselő téglaépület Ladányban, a család egyik egykori majorjában állt. Lóré, azaz lóvontatta, keskeny nyomtávú gazdasági kisvasút kötötte össze a többi majorral és az országos vasúti megálló rakodójával.[185] Ma a major épületeit egy mezőgazdasági termelő és kereskedelmi vállalkozás (Szeredi kft.) használja.

Szeszgyár

Dénesmajor

A szeszgyár

Rónay Ernő építette az 1890-es években a később örököséről Dénesmajornak elnevezett birtokon. A családi adatok alapján a XVIII-XIX. sz. fordulóján itt működhetett a birtokszerző Oexel Jakab szeszfőzdéje. A századfordulóra jelentős üzemmé vált. A Borovszky-féle Torontál vármegyei monográfia adata szerint a gyár 936 hl-es termelési kapacitással rendelkezett. A szeszt nagyobb részben cukorrépából, egyharmad részben kukoricából állították elő. Az alapanyagot nagyobbrészt Rónay Ernő gazdasága állította elő, aki ekkor mintegy 300 holdon termelte a cukorrépát.[186] Kisvasútján élénk forgalmat bonyolított a szeszgyár a major és az országos vasúti megálló rakodója között, ezzel is fellendítve a környék mezőgazdaságát. A Pálinkaházban a helyben megtermelt cukorrépa földolgozásával a húszas években évi 1000-1600 hektoliter szeszt állítottak elő.[187]

1948-ban a helyi földműves szövetkezet kapta meg az üzemet. Egy ideig még működtették a szeszgyárat, aztán már csak raktározásra használták. Ma a major megmaradt épületeit is használva a Gabonatermesztési Kutató kht. vetőmagüzeme működik itt. Noha az épület még mindig őrzi a szeszgyár feliratot, kellő gondozás híján mind inkább az enyészeté lesz.

[185] KISS 1940. 27.
[186] BOROVSZKY 1911. 215.
[187] RCSK 308., KISS 1940. 40.

HELYILEG VÉDETT LAKÓHÁZAK

József Attila lakóháza

Zöldfa u. 8.

József Attila lakóháza

A helyi védettségű lakóházak közül a falu műemlékeit is számba vevő kulturális örökségvédelmi hatástanulmány a település egyik legértékesebbjeként tartja nyilván. 1820 körül épülhetett. A falu első monográfiáját megíró Kiss Mária Hortensia, aki édesanyjával és testvéreivel évekig élt ebben az apai nagyapja birtokában lévő házban, édesanyjáról írt életrajzában meg is jegyezte: *„A Zöldfa utcai öreg ház csak nagyot nézett egy napon, mikor látta, hogy élő bútora kicserélődött.* […] *Hosszú életében ennyi jókedvet, tréfát nem is látott. Pedig igazán öreg volt a falu legöregebb háza. Ha meg tudott volna szólalni, hát regényeket mesélt volna saját életéből. Hozzáférhetetlen, valamikor fehér tűzfalán az 1849-es szabadságharc nyomait viselte. Ekkor ugyanis februárban a rácok szabadrablás után felgyújtották a falut, s őt is elérte, de nem pusztította el a láng”*.[188] Az előkerten át az utcáig kifutó tornáca kuriózum a magyar népi építészeti anyagban (hasonló a Zöldfa u. 20. is). A ház eredetileg nádfedeles volt, az 1848/49-es szabadságharc után zsindellyel fedték újra. Az utca felől magas deszkakerítés állt. Irodalomtörténeti jelentősége, hogy a házban élő Kiss-családnál lakott 1922 nyarán József Attila, aki itt és ekkor írta az utóbb *A szépség koldusa* c. kötetében publikált *„Kockás füzet”* verseit.[189]

[188] KISS 1986. 111.

[189] József Attila kiszombori tartózkodásáról lásd e kötetben Tóth Ferenc tanulmányát! Lásd még KISS 2005. 17-19.

Ady Endre u. 7.
Földszintes, zártsorú lakóház négytengelyes homlokzattal. A XIX. sz. végén épülhetett eklektikus stílusban. Homlokzatát dór falpillérek tagolják, az ablakok felett egyenes szemöldökpárkány található.

Csatorna u. 3.

A Csatorna u. 3. sz. lakóház

Eklektikus-neobarokk elemekkel díszített lakóház. A hattengelyes homlokzatot enyhén kilépő középrizalit teszi mozgalmasabbá.

Csatorna u. 5.
Az Ady u. 7. számú épülethez nagyon hasonló, földszintes, zártsorúan álló lakóház. A Csatorna u. 3. számmal szép utcaképet alkot.

Csatorna u. 11.
Jellegzetes Makó környéki, csanádi lakóház. A fésűs beépítésű épület toldott tornácát az utca felől magas attika koronázza. A homlokzatot az eklektikus stílus jellemző tagozatai díszítik. Beüvegezése előtt rendkívül harmonikus összképe lehetett a boltíves udvari tornácnak.

Ladányi u. 6.
Mindenben az előző épület méltó párja: típusában, építésének korában és abban is, ahogyan homlokzatával az átépítők bántak.

Makói u. 9.
Kissé nyomott homlokzati arányú földszintes eklektikus épület a XIX. sz. végéről.

Makói u. 11.
Zártsorú, földszintes eklektikus lakóház a XIX. sz. végéről.

Makói u. 15.

A Makói u. 15. sz. lakóház

Villaszerű neobarokk lakóház a XX. sz. első harmadából. Utcával párhuzamos gerincű manzárdtetején díszes felépítmény látható.

Móricz Zsigmond u. 8.
Eklektikus és szecessziós elemeket egyaránt felmutató lakóház a XIX-XX. sz. fordulójáról. A bütü-homlokzathoz ragasztott tornácot az előbbiekben megismert magas attika takarja az utca felől.

Óbébai u. 5.
Jellegzetes csanádi attikás lakóház csúnyán átalakított homlokzattal, de még érzékelhető részletekkel.

Óbébai u. 16.
Teljesen puritán, de nagyon hangulatos üzlethelyiség

Óbébai u. 18.
Eklektikus-neobarokk lakóház a XX. sz. eleje tájáról. A bütühomlokzat tornácát magas attika mögé rejtették.

Szegedi u. 10.

A Szegedi u. 10. sz. lakóház

A XIX. sz. eklektikus paraszt-polgári építészetének minden erényét megcsillogtató lakóház, sajnos elég rossz állapotban. A homlokzathoz hozzáragasztott jellegzetes attika-felépítmény itt is feltűnik.

A TEMETŐ

A középkorban közvetlenül a rotunda körül temetkeztek, a falu terjeszkedése miatt 1775 körül nyitották a déli részen a kenderáztató tó mellett az új temetőt.[190] A zomboriakon túl a környékbeliek is ide temetkeztek az 1873-as kolerajárványig, mivel saját temetőt csak ezt követően nyitottak. Emiatt és a többi járvány okán már 1838-ban bővítésre került sor. 1890-ben építtetett Rónay Alajos hullaházat, ezután 1928-ban állíttatott a község újat, ravatalozóval együtt.[191] Ebben az évben emlékfasort ültettek a mintegy 180 első világháborúban elesett katona emlékére.[192]

1901. márciusában jelölték ki az izraelita temetőt. A 200 □ölnyi területet a temető melletti községi földből különítették el, és ezt csatolták a temetőhöz.[193] Mára ez a temető eltűnt.

A temető sírköveinek többsége a XX. századból való, zömmel a kor elvárásait követő típustervek alapján készültek. Van néhány jelentősebb értéket képviselő síremlék is,

[190] Hist. Dom. 3.
[191] MVL V 261-6. 89/1928.
[192] Uo. 144/1928., 149/1928.
[193] MVL V 261-1. kgy. jkv. 12/1901. márc. 9.

köztük a legrégebbi, a XIX. sz. elejéről fönnmaradt sírkő Bene Ferenc (1750-1829) és Bene János (1786-1811) síremléke a régi bejárat mellett áll.[194] Megemlítendő az Ökrös család igénytelen sírköve a temető oldalbejárata mellett. Itt nyugszik a község köztiszteletben álló iskolaigazgatója, Ökrös József (1850-1940).[195] Föllelhető még számos díszesebb családi márvány-síremlék a XIX. sz. végéről és a századfordulóról, ezek a község jobb módú kis- és középbirtokos családjainak nyughelyei. Jelentősebb különálló síremlék a Vályogos-tó felől az 1920-30 körüli Hadffy-Rónay sírhely, vitéz livnói Hadffy Zoltán (1884-1925) és zombori Rónay Tibor (1893-1980) nyughelye.

II. világháborús emlékhely a temető bejáratánál

A temető sírhelyei közül kiemelkednek a település birtokosainak, a Rónay családnak a síremlékei. A család módosabb része a község temetőjétől kelet felé némileg elkülönülten fekvő, sövénnyel elkerített sírkertjébe temetkezett, míg a család többi tagja a köztemető aránylag nagyméretű sírboltjaiban nyugszik. E sírok nagyjából egy tömbben, a temető északkeleti részében, a sírkerthez vezető, ma már csak egy ösvénybe torkolló egykori téglajárda maradványai (a volt temetői „főút") mentén találhatók meg. Számos síremlék a XIX. sz. elejéről-közepéről származik. Mivel a család tagjai közül senki sem él Zomboron, a sírok egy részének állapota ma már nagyon rossz, hiszen nincs, aki gondozza, vagy helyreállítsa őket, holott vannak közöttük, melyekbe még a nyolcvanas-kilencvenes években is temetkeztek.

[194] A sírkő fölirata: *Bene Ferentz / Született: 14. május 1750. / Megholt: 01. április 1829. // Bene János / Született: 25. szeptember 1786. / Megholt: 03. április 1811.*

[195] Ökrös 1872-től 1914-ig működött a kiszombori iskolában. Halála évében emlékét 1940. máj. 4-én, a kerületi tanítógyűlés alkalmából márvány emléktáblán örökítették meg az iskola falán, a község pedig ebből az alkalomból a Rózsa utcát Ökrös József utcának keresztelte át. Lásd: Hist. Dom. 70.

A Rónay sírkert

A Rónayak kezdetben a körtemplomba temetkeztek. A szentély alatt lévő sírbolt 1891. évi első fölnyitásakor, majd 1939-ben, a templom rekonstrukciója kapcsán, a rotunda kutatásakor a padló alatt három sírhelyet találtak. Az akkori szentély közepén két téglából falazott bolthajtásos sírt tártak föl, ebben a 74 éves korában, 1803-ban elhunyt birtokszerző, Oexel Mátyás József és felesége, a 67 évesen 1797-ben meghalt Walbrunn Margit maradványaira bukkantak. Nem messze tőlük, a harmadik sírban minden bizonnyal unokájuk, Teklits Péter és Oexel Jozefa gyermekének, a két évesen 1800. aug. 25-én meghalt Istvánnak a hamvait találták meg.[196] A templomban még egy sírhelyet alakítottak ki, de ezt nem a szentélybe, hanem a bal oldali Szent Vendel mellékoltár elé helyezték, ide valószínűleg az 1808. aug. 20-án, 52 évesen elhunyt Oexel Jakabot, a birtokszerző legidősebb fiát temették.[197] Mivel a hatóságok ezt követően megtiltották a templomban való temetkezést, a család tagjai ettől kezdve a temetőben emeltek új sírhelyeket. Ezek ma a köztemetői részben találhatók.

A sírkert területe a községi temetőtől keletre eső, egykor Rónay János tulajdonában lévő földterületen helyezkedik el, tehát, bár szomszédos volt vele, sohasem alkotott szerves egységet a temetővel,[198] attól mindig elkülönült, ma is kerítés határolja. Ezen a területen 1873-ban Rónay Jánosné Karácson Emília építtetett egy téglalap alaprajzú kálvária-

[196] A sírboltot először 1891-ben nyitották föl. Mivel a gyermek kilétéről nem maradt fönn adat, Kayser Lajos, az akkori plébános nyomozni kezdett az anyakönyvben, és mivel a kripta építéséhez, illetve használatához legközelebbi időpontban két éves kora körül elhunyt Oexel-gyermeket egyet talált, úgy vélte, hogy Oexel János és Andrényi Johanna gyermekének, az 1814. június 5-én meghalt Károlynak a maradványait lelték meg. Ezt a család is tudomásul vette, oly annyira, hogy amikor a körtemplom 1939-es restaurálása kapcsán ismét fölbontották az 1891-ben visszatemetett sírhelyeket, Kleitsch Mátyás plébános meg is erősítette, hogy a birtokszerző és felesége holtteste mellett a gyermek Károly hamvaira bukkantak. (Hist. Dom. 63.) Ezzel szemben a családi krónikát összeállító id. Rónay Elemér jutott arra a következtetésre, hogy a csontváz nem lehet Károlyé, mert ha a gyermek édesapját, a még fia születése előtt, 1811. dec. 26-án elhalálozott Oexel Jánost már nem a szentély alatti sírboltba temették az ezt tiltó hatósági rendelet miatt, akkor nyilvánvalóan a nála két és fél évvel később meghalt gyermekét sem temethették oda. Rájött a félreértés okára is, arra ti., hogy Kayser plébános bizonyosan csak Oexel-gyermekek után kutatott az anyakönyvben, és eszébe sem jutott, hogy Oexel Mátyás leánygyermekeinek utódait is keresse. Rónay Elemér vizsgálatai révén meg is találta, hogy a kérdéses időben, 1798, azaz a sírbolt megépítése, és 1808, azaz a templomban történt utolsó temetés között volt olyan gyermek a családban, aki ekkor halt meg, Teklits Péter és Oexel Jozefa kisfia. Erre azonban 1891-ben már senki sem emlékezett, arról ugyanis, hogy a rokonságban Teklitsek is voltak, ekkorra teljesen megfeledkeztek. Rónay Elemér minden kétséget kizáróan megalapozott és logikus okfejtése nyomán – a köztudattal ellentétben – bizonyosra vehető, hogy a megtalált gyermek-maradvány nem Oexel Károlyé, hanem Teklits Istváné. RCSK 52-53.

[197] Maradványait a templom 1891-es renoválásakor fedezték föl. Miként id. Rónay Elemértől tudjuk, akkor senki sem tudta, kié volt a megtalált magas férficsontváz. Úgy gondolták, hogy egy papi pályára lépő családtag sírhelyét találták meg, s mivel ilyen családtag csak Oexel Lajos és Bene Ágnes 1832-ben röviddel fölszentelése előtt elhunyt fia, Ágoston volt, azt vélelmezték, hogy az ő maradványaira bukkantak. Ennek ugyanakkor ellentmondott, hogy a halotti anyakönyvben nem volt nyoma Ágostonnak, tehát bizonyosra vehető, hogy nem itt halt meg, és nem is itt temették el. Ellentmondott ennek a templomi temetkezés tiltása is, amely az 1800-as évek első évtizede végétől érvényben volt. Rónay Elemér ezért arra a következtetésre jutott, hogy a megtalált csontváz csakis Jakab maradványa lehetett, mivel neki nem maradt meg a sírköve a temetőben, ugyanakkor a nála később elhalálozott öccseié, Mátyásé (†1828) és Jánosé (†1811) igen. Lásd: RCSK 53. és 83. Rónay Elemér okfejtését magunk is elfogadva úgy véljük, az 1891-ben megtalált negyedik sír valóban Oexel Jakabé lehetett, és ő volt az utolsó a családból, akit még a templomban temettek el. Mivel az 1939-es átalakítás kapcsán a Historia Domus e sírról nem ejtett szót, föltételezzük, hogy a maradványokat 1891-ben nem helyezték oda vissza, hanem a család valamelyik, temetőben lévő sírhelyébe temették el.

[198] Lásd a község 1876-os térképét. CSML Földmérési Felügyelőség iratai. VI. 182. Kiszombor falu 1876. 15. a.

Rónay Jenő neoromán sírkápolnája

épületet, hátsó részében családi kriptával.[199] Az épületet eredetileg 14 oszlopos stáció vette körül, melyek mélyedéseiben üveggel fedett festmények voltak. Ma 9 stáció áll, egyet 1970 körül elbontottak, a többit a később épült Rónay-kripták falára helyezték át.[200] A kálvária tervezője nem ismert, miként a kálvária közelében álló, centrális alaprajzú, nyolcszögletű kupolával fedett neoromán sírkápolna tervezője sem, amelyet a XX. sz. elején, 1902 és 1906 között építtetett Rónay Jenő.[201] A kripta ma már önkormányzati védelem alatt áll. A harmadik, meglehetősen jellegtelen kripta a Rónayakkal rokon Borzeczky család síremléke, valószínűleg az 1930-as években épült, mivel a család tagjait ide az 1940-es évektől temették. Az évtizedek óta elvadult, gazzal és bokrokkal benőtt sírkertet a község önkormányzata 2002-ben kitakaríttatta, a többszörösen bolygatott kripták szétvert síremlékeinek maradványait összegyűjtötte.[202] A sírkert teljes helyreállítása és felújítása azonban még várat magára.

---

[199] *„1873-ire évi Marzius 1-én szenteltetett fel a temető keleti részén, özv. Rónay Jánosné, szül Karácson Emília ő Maga által építetett és családi sírboltot összekötött Kálvária, melly napon, ünnepélyes mise után nagy néptömeg jelenlétében, az építtető Kegyes Úrnő kívánságára, a közös temetőbe nyugvó családtagjai, úgymint öregebb Rónay János, az építető férje, Rónay Emília és Rónay Borbála leányai, Rónay István és Rónay Leona unokái az új sírboltba helyeztettek át."* – olvasható Nagy Károly plébános bejegyzése a Historia Domusban. Lásd: Hist. Dom. 22.

[200] BADICSNÉ 2003. 11.

[201] A kripta építéséről biztos adatunk nem maradt meg. Csak föltételezzük, hogy Rónay Jenő hazatelepedése és a sírboltban végrehajtott első temetkezés dátuma között, azaz 1902 és 1906 között épült. Az épület bejáratánál két márványtábla jelöli az itt nyugvó családtagokat. A bal oldali táblán az alábbi nevek olvashatók: zombori Rónay Miklós (*1906. III/12 †1912. XI. 18.*), zombori Rónay Dénes (*„cs. és kir. 13. huszárezrednek önkéntese. Szül. Nagybecskereken 1892. II. 20. orosz fogságba Beresofkán 1916. VII. 28. gyilkos kezek által életét veszté"*), zombori Rónay Jenő (*„Torontál vármegye, Pancsova város főispánja volt, a Lipót-rend lovagja, cs. és kir. Főtanácsos született Kis-Zomboron 1854. IV. 11. † Szegeden 1921. IV. 28. idegen megszállás alatt"*). A jobb oldali márványtáblán a Patyánszky család, azaz felesége rokonainak neve olvasható. Itt nyugszik viszáki Patyánszky Istvánné (*szül. kádári báró Duka Mária 1833. V/14 †1906. IX./13.*), viszáki Patyánszky Gyula (*szül 1835. X./12 †1864. V. 17.*) és viszáki Patyánszky Dénes (*48/49-es honvédtiszt szül 1831. VII. 9. †1920 X./19.*)

[202] NAGY 2004b. 29.

Zubán-kápolna

A Zubán-kápolna 1961-ben

A Keszthelyről származó Zubán család a XIX. sz. közepén telepedett le Kiszomboron. Előbb kovácsok voltak, majd vendéglőt nyitottak a Nagyszentmiklósi utcában.[203] A kápolnát 1910-ben építtette Zubán István és Mihály, ez lett a család temetkezési helye is. Tornyának harangjával csendítettek a temetéseken. Így van ez ma is, de a harangot azóta áthelyezték az új ravatalozó mellé. A kápolnaszerű épület félköríves szentélyű, igényes szobrászati díszítéssel. A bejárattól jobbra Szent János apostol, balra Szent Péter, fölötte pedig Szent Mihály arkangyal szobra látható.[204] Önkormányzati védelem alatt áll.

A Zubán-kápolna bejárata

[203] BADICSNÉ 2003. 14.,
[204] Uo.

KÖZTÉRI SZOBROK

Nepomuki Szent János szobra

Szent István tér

Nepomuki Szent János szobra

Kiszombort még a szabályozás után is gyakran elöntötte a Maros, ezért állították fel (több alföldi településhez hasonlóan) a templom előtti téren a folyók, hidak, halászok és vízen járók szentjeként tisztelt Nepomuki Szent János szobrát. A szobor fölé kápolna-szerű védőépítmény került. Készítésének ideje nem ismert, csupán annyi, hogy a Rónayak betelepülése előtt már állt. Elsőként az 1805-ös térképen van jelölve, de 1815-ből említi a templom Historia Domusa is.[205] A település első ártézi kútját 1889-ben e szobor mellett fúrták.[206] Első áthelyezésére 1938-ban került sor, a Szent István szobor állításakor.[207] Több áthelyezés és rongálás után elbontották. 1997-ben, a község fennállásának 750. évfordulóján állították ismét fel ismét az első ártézi kút fölé.[208] Önkormányzati védelem alatt áll.

---

[205] *„Anno 1815. die 16. Maii per Antonium Dombó qua Parochum localem benedicta est lapidea statua S. Joannis Nepomuceni, per Spectabiles Dominos Joannem, Aloysium et Carolum Oexel compossessores iam ante aliquot annos erecta."* Hist. Dom. 4., lásd még: KISS 1940. 111.

[206] KISS 1940. 116.

[207] *„Az új* [Szent István] *szobor elhelyezése miatt szükségessé vált a nepomuki sz. János szobor áthelyezése, mert a Templom-téren állt, szorosan a nagyszentmiklósi országút mellett, háttal a templomnak. A község költségén áthelyeztük a Rónay Tibor-féle kastély oldalára, ott ugyanolyan méretű és alakú kápolnát építettek a szobor fölé, mint a régi, de annál díszesebbet. A Szent János szobor eredetére 1815-ből való az első följegyzés, de egy régi térképen 1805-ben szerepel."* Hist. Dom. 57.

[208] BADICSNÉ 2003. 18.

Első világháborús hősi emlékmű

Szent István tér

Az első világháborús hősi emlékmű

A Historia Domus szerint hozzávetőlegesen 185 fő volt a kiszombori I. világháborús hősi halottak száma.[209] A község képviselő-testülete már 1924-ben gyűjtést indított a nevüket megörökítő emlékhely kialakítására, de csak 1926. okt. 24-én avatták föl a templom előtti téren a műkőből készült, magas talapzaton álló, bal kezével zászlót tartó, jobb kezével puskájára támaszkodó honvédet ábrázoló emlékművet, Pongrácz Szigfrid szobrász alkotását.[210] A kor hivatalos emlékműszobrászatának jegyeit magán viselő, ezért kevés eredetiséget fölmutató, inkább a hely érzelmi töltöttsége, sem mint a szobor művészi megformáltsága miatt említésre méltó 4 m magas emlékmű talapzatának négy oldalán márványtáblákba vésve örökítettek meg a világháborúban elesett zombori katonák közül 151 nevét. Az emlékmű fölirata: *„A világháborúban elesett hőseinknek Kiszombor közönsége 1914-1918”*. A kivitelezés költségeit, összesen 105 q búzát a községi önkormányzat biztosította.[211] Az emlékhelyet 1929-ben alacsony díszkerítéssel körbekerítették.[212]

Az emlékművet 1998-ban a Kiszomborért Alapítvány kuratóriuma fölújíttatta, a megkopott régi márványtáblákat leszedette és újakkal cseréltette ki. A régi táblákat a község helytörténeti gyűjteményében helyezték el.

---

[209] Hist. Dom. 30.
[210] MVL V 261-5. 37/1924., 35/1925. Valószínűleg a község már 1918-ban kialakított hősi halottjainak egy emlékhelyet. Akkor ott 92 hősi halott nevét föltüntető emlékművet állítottak. Lásd: RÁCZ 2005. 97. és 148. Hogy ez az emlékhely milyen volt, nem maradt fönn adatunk.
[211] MVL V 261-5. 35/1925., Hist. Dom. 30. lásd még: HALMÁGYI 1998. 10-11.
[212] MVL V 261-5. 135/1929.

Szent István szobra

Szent István tér

Szent István szobra

A templomkertben állt korábban egy Szent István-szobor, amelyet Rónay Ernő kezdeményezésére emeltek. Az emlékmű alapkövét 1896. máj. 9-én tették le.[213] A *„viharvert állapotú”* szobrot 1938-ban Kleitsch Mátyás plébános eltávolíttatta, s a talapzatra egy vaskeresztet helyeztetett.[214] E szobor helyett a szentév emlékére és az államalapító szent király halálának 900 éves évfordulója tiszteletére, 1938-ban a község új szobrot állított. A Templom-térrel szemben, a Rónay Ernő-féle kúria elé elhelyezett, haraszti mészkőtalapzaton álló, vajszínű műkőből faragott életnagyságú szobrot Barth Ferenc építész terve nyomán Karl Ferenc szobrász mintázta. A kardjára támaszkodó, magabiztosságot és erőt sugárzó, ugyanakkor a szentség attribútumát magán viselő méltóságteljes uralkodó megformálása a két világháború közötti időszak Szent Istvánról kialakított képének, egyúttal a korszak közízlésének is pontos lenyomata. A szobor fölirata: *„Magyarok fénye / Ország*

[213] MVL V 261-1. kgy. jkv. 26/1896. máj. 9.

[214] *„Volt itt egy sz. István szobor a templomkertben, de nagyon viharvert állapotban, azt levétettem a talapzatról és kegyeletből elhelyeztem az áll. elemi iskola muzeumában. A talapzatra, melyen Kiszombor község Magyarország ezeréves fönnállásának emlékét örökítette meg, egy vaskeresztet helyzetem el a szobor helyére.”* – olvasható Kleitsch Mátyás plébános följegyzése a Historia Domusban. (Hist. Dom. 59.) A régi szobor további sorsáról nincs adatunk, de a talapzat a vaskereszttel jelenleg is áll a templom melletti parkban, rajta az 1896-os márvány emléktáblával, melyen az alábbi szöveg olvasható: *„Ő Cs. És Kir. Apostoli felség / I. FERENCZ JÓZSEF – 51-ik magyar király / Dicsőséges uralkodásának 48-ik évében Magyarország fennállásának / Emlékére / Zombory Rónay Ernő kezdeményezése folytán / Hazafias kegyelettel emeltette / Kis-Zombor községe. 1896. év Augusztus hó 15.-én.”* A tábla a plébánia épületének háttal, tehát az út felé néz. Az emlékmű további három oldalán is márványtáblák találhatók, a kastéllyal szembeni oldalon a magyar felelős kormány tagjainak neve, a plébániával szembeni oldal tábláján a község elöljáróinak neve, míg a templom felöli oldalon Desewffy Sándor csanádi püspök, Nákó Kálmán, a kerület országgyűlési képviselője, továbbá Torontál vármegye elöljárói, köztük Rónay Jenő főispán neve olvasható. Lásd: BADICSNÉ 2004b. 21-22.

reménye / Légy áldott Szent / István király”. A szobor árát, 1500 pengőt, a község fizette, míg a szállítás és fölállítás 120 pengős költségét a r. k. egyházközség finanszírozta.[215]

A települési önkormányzat a szobrot a millennium tiszteletére 2000-ben fölújította (ezt az emlékmű talapzatába vésve örökítette meg), s környezetét rendbe tetette. Önkormányzati védelem alatt áll.

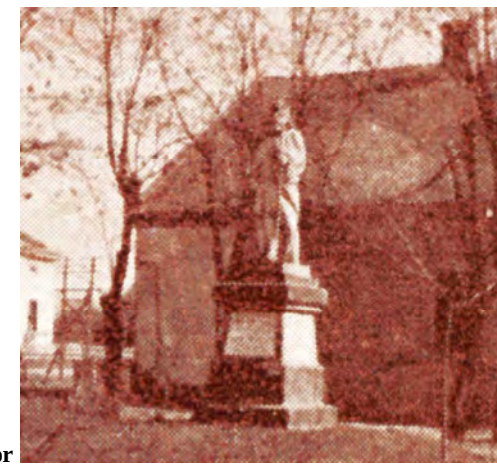

Az 1896-ban állított régi Szent István szobor

1848-as emlékhely

Szegedi u. – József Attila u. által határolt park

Az 1848-as emlékhely a Rónay Aladár kúria előtt

[215] Hist. Dom. 59., KISS 1940. 120.

A Rónay Aladár-kúria nyugati homlokzata előtti park leválasztásával 1948-ban a község az 1848-as forradalom 100. évfordulója tiszteletére emlékhelyet hozott létre. A helyi MADISZ szervezet, illetve 48-as ifjúsági bizottság kezdeményezésére társadalmi közadakozásból megépített,[216] és 1948. márc. 15-én átadott szerény kivitelezésű, meglehetősen provinciális emlékhely három elemből áll. Középütt, némileg funkciótlanul egy hármas tagolású puritán posztamens található, melynek középső eleme zászlótartóként funkcionált. Mellé kétfelől egy-egy háromlépcsős tagolású, középütt erőteljesen megnyújtott hasáb alakú tégla-posztamenst építettek, melyre Kossuth és Petőfi eredetileg bronzból tervezett, de végül a magas költségek miatt (3000 Ft lett volna) műkőből készült ötnegyedes büsztjeit helyezték el. A művészi kvalitásokat nemigen fölmutató mellszobrokat Bakonyi Viktor Géza szegedi szobrász készítette.

Második világháborús hősi emlékmű

Szent István tér

A második világháborús hősi emlékmű

1991-ben pályázatot hirdettek Csongrád megyében második világháborús hősi emlékmű fölállítására. A beérkezett pályamunka-tervek közül Kiszombor Madarász József makói építész alkotását választotta ki. Az emlékhelyet az I. világháborús emlékművel szemben, a tér túlsó oldalán kialakított díszparkban hozták létre, ott állították föl a 130 nevet tartalmazó építményt. Avatására 1993. okt. 31-én került sor.[217]

[216] A képviselő-testület *„felhívja a község lakosságát, hogy az emlékmű építési költségeihez mindenki a maga erejéhez mérten, de kath. holdankint legalább 1 Ft-tal járuljon hozzá."* MVL V 261-11. 20/1948.
[217] HALMÁGYI 1998. 15.

A ROTUNDA

A KÖRTEMPLOMRA VONATKOZÓ KORAI ADATOK

Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti emlékei közül, annak ellenére, hogy e megye az államalapítást követő évszázadok egyik legfontosabb egyházi és igazgatási centruma volt,[1] meglehetősen kevés emlékanyag maradt fenn. Dávid Katalin művészettörténész, aki 1974-ben megvédett kandidátusi disszertációját Csanád vármegye Árpád-kori emlékanyaga összegyűjtésének és rendszerezésének szentelte,[2] csak néhány olyan emléket tudott fölsorolni, amely nem csupán írott adatokból volt ismert, hanem régészeti leletek útján is rekonstruálható volt. Ennek a gyér emlékanyagnak legteljesebben, legépebben megmaradt, s egyben talán legkülönösebb darabja a kiszombori körtemplom.

A rotunda korai történetéről kevés írott forrással rendelkezünk. A templomra utaló első adat egy 1334-es pápai tizedlajstromban található,[3] amely – helytelenül – a maroselvi főesperesség alá tartozó plébániáról tudósít.[4] A tizedlajstrom szerint Andrásnak, a

[1] Csanád vármegyéről lásd: BOROVSZKY 1897., GYÖRFFY 1963. 835-845., KRISTÓ 1988. 459-462.
[2] DÁVID 1974a.
[3] A Szentföld és a Szentszék számára gyűjtött tizedeket rögzítő jegyzékek 1332-1337-ből aránylag részletes és pontos helyzetképet adnak a kor egyházi viszonyairól. Ezekben a jegyzékekben a Fol. 61b.col.1 jelzet alatt szerepel Sombur település, az alábbi bejegyzés formájában: *„Item Andreas de Sombur solvit XV banales”* (MVH. I. 1887. 154.). Ezt a települést a tizedjegyzék geográfiáját feldolgozó Ortvay Tivadar egyértelműen a mai Kiszomborral azonosította. Lásd: ORTVAY 1891b. 426. Ugyanezt tette a Hunyadiak korabeli Magyarország történeti topográfiáját összeállító Csánki Dezső is. Lásd: CSÁNKI 1890. 707. Ugyanakkor feltűnő, hogy a Temesi főesperesség (Archidiaconatus Timisiensis) alá sorolva két helyütt is találkozhatunk Zombur település nevével. A Fol.60a.col.II. szám alatt az alábbi bejegyzés olvasható: *„Item dominus Johannes de Zombur solvit VII pensas minus VI banalibus”* (MVH. I. 1887. 148.), a Fol.60b.col.II. jelzet alatt pedig ez található: *„Item Johannes de Zombur XIII et medium grossos”* (MVH. I. 1887. 151.) A bejegyzésekből kitűnik, hogy 1332-1333-ban létezett egy Zombur nevű település, amely település papjának, Jánosnak tizedet kellett fizetnie jövedelmei után a Szentszéknek. Erről a Zombur településről azonban semmit nem tudunk. Mivel hitelt érdemlő módon nem lehetett azonosítani, nem szerepelteti sem Ortvay a Temesi főesperesi kerület településeinek fölsorolásánál (ORTVAY 1891b.), sem pedig Csánki Dezső a történeti földrajzának második kötetében, amely Temes vármegye településeit veszi számba (CSÁNKI 1894.). E tény mindenesetre gyanúra adhat okot, hiszen egy település, amely jövedelmeket is biztosító plébániával rendelkezett, aligha létezhetett úgy a XIV. században, hogy sem előzményeivel, sem a későbbi történetével egyetlen adat erejéig sem találkozunk. Ennek az ellentmondásnak a feloldására kézenfekvőnek tűnik az a föltételezés, hogy a tizedjegyzék készítői Somburhoz hasonlóan Zombur esetében is a mai Kiszomborra gondolhattak, amelyet azonban tévedésből soroltak a Csanádi helyett a Temesi főesperesség kötelékébe. Ilyen elírás, mint a 4. jegyzetből is kitűnik, a biztosan azonosított Sombur esetében is volt a főesperességi besorolás tekintetében. Ennek a gyanújának már Ortvay Tivadar is hangot adott, amikor megjegyezte: *„Vajjon téves bejegyzés folytán áll ez a Zombor a temesi főesperestségi* (sic!) *rovatban, avagy csakugyan különbözik-e a mai Kis-Zombortól, bizony meg nem mondhatjuk.”* Lásd: ORTVAY 1891b. 427.
[4] A XIII. sz. végén a Csanádi egyházmegyét 7 főesperesi kerületre osztották. 5 főesperesi kerület – az aradi, a krassói, a kevei, a temesi és a sebesi – egybeesett a vármegye területével, míg Csanád vármegyét két főesperességre tagolták. A Marostól északra eső terület lett a Maroselvi főesperesség, míg a Marostól délre eső területekből alakították ki a Székesegyházi (más néven Csanádi) főesperesi kerületet. Lásd.: SZENTKLÁRAY 1896. 15-46., JUHÁSZ 1933. 106-107. Kiszombor, földrajzi helyzeténél fogva, ez utóbbiba tartozott. Ezért állapította meg Borovszky Samu, hogy a pápai tizedlajstrom hibásan sorolta a zombori plébániát a Maroselvi főesperesség alá. Lásd.: BOROVSZKY 1897. II. 634. Ezzel szemben Szentkláray Jenő azt állította, hogy a tizedlajstromban szereplő Zombor helye ismeretlen, továbbá kétségtelenné tette, hogy az a Maroson túl helyezkedett el. *„Nem tételezhető fel őseinkről az a földrajzi nonsens, hogy a Maroson túli főesperességbe Maroson inneni plébániá-*

templom plébánosának 15 báni dénárral kellett megtámogatnia XXII. János, majd XII. Benedek pápa Szentföldi kiadásait,[5] ami – összehasonlítva a lajstromban felsorolt más plébániák ennél számottevően alacsonyabb hozzájárulásával – arra utal, hogy akkor jelentős és módos plébánia lehetett a zombori.[6] Maga a település is, amely a Csanád nemzetség birtokában volt, minden bizonnyal tovább gyarapodott, amit bizonyít, hogy egyes – bár okleveles adatokkal alá nem támasztott – vélekedések szerint Zsigmond király 1418-ban mezővárosi rangra emelte a települést.[7] Ha Zombor mezővárosi státusza nem is igazolható kétségbevonhatatlanul, akkori jelentőségére utal, hogy Oláh Miklós, a későbbi esztergomi érsek 1536-ban kiadott országleírásában a Marosvidék fontos helységei között tüntette fel.[8] Ezt erősíti az a tény is, hogy Lázár deák XVI. sz. elején készült térképén Zombar néven szerepelt a település.[9] A török pusztítás elől azonban Zombor sem térhetett ki: az addig virágzó település fejlődése hosszú időre megtorpant.

Noha a rendelkezésre álló adatok csekély száma nem teszi lehetővé a település korai történetének hiánytalan rekonstrukcióját, bizonyára nem lenne helytálló, legalábbis a XVI. sz. vonatkozásában, azt állítanunk, hogy a falu a török hódoltság időszakában elnéptelenedett. Habár a török hadjáratok kezdetén komoly pusztítás érte a települést, melynek következtében a népesség jó része elmenekült, mégis több forrás egybehangzóan arra utal, hogy még ebben az időben is volt élet a templom környékén. Míg 1557-58-ban a temesvári defterdár mindössze 8 lakott házat talált a faluban, néhány évvel később, 1564-ben Telegdi István adólajstromában Zombor esetében 24 jobbágytelekkel találkozhatunk.[10] Az ezt követő évek állapotáról már csak a török adóösszeírásokból értesülhetünk. Mind az 1567-ből való, mind pedig az 1579-ből származó defter 36 családról tudósít.[11] Ez a szám a csanádi nahije adófizetőit számba vevő 1579-1580-as defter bizonysága szerint ebben az időben egy átlagos méretű települést takart,[12] amely azonban valószínűleg jóval kisebb lehetett, mint néhány évtizeddel korábban, Oláh Miklós feljegyzése idején. Ez a hanyatlás bizonyára tovább folytatódott, így ezek a defterek csupán egy átmeneti helyzetről tudósítottak, amit mi sem bizonyít jobban, mint az a néhány évvel későbbi összeírás, amely már csak 3 lakost említ a faluban.[13]

---

kat kebeleztek volna be, amint ez újabban történt – írta –. *S minthogy a főesperesség összes többi plébániái a Maros jobbparti vidékén feküdtek, bizonyára Zombor sem képezett kivételt."* Lásd.: SZENTKLÁRAY 1896. 34., Ortvay Tivadar bizonytalan volt a Marosontúli főesperesség elhelyezkedése tekintetében. Elfogadta ugyan, hogy ez a főesperesség a Maros jobbpartjára terjedt ki, de elképzelhetőnek tartotta, hogy Kiszombornál az mégis átlépte a folyót. Ugyanakkor azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy a tizedjegyzék hibás. Viszont abban Ortvay egyértelműen tévedett, hogy Zombort e feltételezése alapján a Torontáli főesperesség kebelébe sorolt, s nem a Csanádiba, ahová valójában tartozott. Lásd.: ORTVAY 1891b. 422. és 426. Legújabban Kristó Gyula, majd Blazovich László annak a véleményének adott hangot, hogy a Maroselvi főesperesség (Archidyoconatus Ultramorisiensis) határa Zombornál mégiscsak átnyúlt a folyó déli oldalára. Lásd: KRISTÓ 1988. 461., BLAZOVICH 1993. 149.

[5] MVH. I. 1887. 154., Vö.: BLAZOVICH, 1985. 56., BLAZOVICH 1993. 178. A pápai adószedők ténykedéséről lásd: FEJÉRPATAKY 1887. 508-517.

[6] BLAZOVICH 1993. 55-56.

[7] NAGY 1865. 141., KARÁCSONYI 1886. 104., Vö.: DÁVID 1974a. 39., DÁVID 1970. 205.

[8] OLÁH 1982. 1088.

[9] Lásd: TÓTH 1992. 15.

[10] BOROVSZKY 1897. II. 632., BOROVSZKY 1911. 395.

[11] KÁLDY-NAGY 2000. 21-22.

[12] BLAZOVICH 1993. 149-151. Itt – Káldy-Nagy adataival szemben – 32 adófizető szerepel!

[13] KISS 1940. 29.

A továbbiakra vonatkozóan a nyomokból, pontosabban azok hiányából arra következtethetünk, hogy Zombor az 1596-os tatár betörést követően egy időre valóban elnéptelenedett. Erre utalhat, hogy a XVII. sz. első évtizedeire vonatkozó források pusztaként említik a települést.[14] Mindazonáltal nem kell azt hinnünk, hogy a faluban teljesen megszűnt az élet. A lakosság egy része ugyanis, kényszerűen alkalmazkodva a zavaros helyzethez, a pusztító-portyázó hadak és a különféle adószedők elől a környék mocsaraiba és erdeibe húzódott. A veszély elmúltával viszont az emberek visszatértek lakóhelyükre. Így történhetett ez Zombor esetében is, amely, mint Szentkláray Jenő megállapította, az egyetlen olyan település volt a Marostól a Dunáig, amely magyarok által lakottan legalábbis részben megmaradt.[15] Bizonyára nem áll távol a valóságtól, ha feltételezzük: ennek a megkülönböztetett helyzetnek köze lehetett a rotundához.

Hogy a rotunda épségben vészelte át a XVI-XVII. sz. zivataros évtizedeit, elsősorban a rablócsapatok pusztítását, valamint a terület birtokosainak állandó változását, az nagy valószínűséggel az épület sajátos, keleties jellegével függhetett össze. A hagyomány sokáig úgy tartotta, hogy a templom török mecset volt. E hagyományt erősítette meg Bárány Ágoston, Torontál vármegye első történetírója, aki 1845-ben kiadott munkájában megjegyezte a településsel kapcsolatban, hogy *„Töröktanya volt egykor; mit az úgy nevezett »töröktemető« nevű hely, 's a' régi törökmecset, melly ma a' cath. templomnak, sanctuarium gyanánt szolgál, eléggé igazolnak."*[16] A rotunda török mecsetként való használatának hagyománya még a legutóbbi időben is felmerült.[17] Nem kevés malíciával, de teljes joggal állapította meg ezzel kapcsolatban Bíró Béla: *„Az épület a nép emlékezetében ma is mint »török mecset« él, ami egyébként általános jelenség: a nép minden régi épületben török mecsetet lát. Szomorúan jellemző, hogy a nép felfogásában a török eredet a régi non plus ultrája, mert – különösen ezen a vidéken – alig van élményt adó emlék a török világ előtti időkből".*[18] Mindenesetre, hogy a törökök valóban használták az épületet, annak halvány emlékei lehettek azok a török írásjelek, amelyeket az egyik fülke oldalába karcolva találtak.[19] A Historia Domus írását minden bizonnyal az 1830-as években megkezdő Horváth Mihály plébános is följegyezte, hogy a török hódoltság idején előbb fürdőként, majd istállóként hasznosították a templomot.[20] Az viszont bizonyos, hogy török település nem alakult ki a rotunda környékén, és azt sem igazolja semmi, hogy a körtemplomot mecsetként használták volna. Sem egyikre, sem másikra utaló adat, vagy régészeti lelet eleddig nem került elő. Ugyanakkor tényként kezelhetjük, hogy a katolikus hitélet gyakorlására nem volt mód ezekben az évtizedekben. Ezt támasztja alá az az 1650-ből megmaradt feljegyzés, amely Zombor esetében egy olyan plébániáról tudósít, ahol nem volt plébános.[21]

---

[14] Uo.
[15] SZENTKLÁRAY 1879. 249-250., lásd még: SZENTKLÁRAY 1909. 25. SZENTKLÁRAY 1892. 109-110.
[16] BÁRÁNY 1845. 122.
[17] CSEJÉ 1980. 113. A feltételezésnek – túl a rotunda keleties jellegén – némi alapja lehetett. Böhm Lénárt jegyezte meg a Bánság történetéről írott összefoglaló munkájában, hogy a törökök előszeretettel vették igénybe a nekik tetsző keresztény templomokat és kápolnákat, melyeket aztán dzsámikká vagy fürdőkké alakítottak át. Lásd: BÖHM 1867. I. 232. Mindenesetre ennek tárgyszerű bizonyítékait a kiszombori rotunda esetében nem lehetett kimutatni.
[18] BÍRÓ 1940. 9.
[19] KISS 1940. 86. Ezeket az írásjegyeket a legutolsó, 1975-ös régészeti feltárás már nem tudta hitelesíteni.
[20] Hist. Dom. 1.
[21] BOROVSZKY 1897. II. 635., JUHÁSZ 1935. 6., JUHÁSZ 1936. 136. A helyzet az elkövetkező évtizedekben sem változott. A török kiűzésének éveiben, a XVII. sz. végén a Csanádi egyházmegyében egyetlenegy működő

A török kiűzését követően a falu közigazgatásilag a Temesi Bánság része lett, majd ezen belül a Csanádi Kamarai Tiszttartóság kötelékébe került, tehát kamarai birtok lett.[22] E tény mindenképpen jótékonyan hatott a településre, mert a betelepítésekkel párhuzamosan ismét benépesedett (az 1717-es Mercy-féle összeírás már 15 házról tudósított,[23] 1718-ban pedig újabb 20 telepes családdal gyarapodott a falu[24]), oly annyira, hogy 1722 körül újból plébániát szerveztek itt.

A plébánia újjászervezése bizonyára nem volt könnyű feladat, mivel a császári adminisztráció rendre érzékeltette fennhatóságát az élet minden területén, így az egyházi ügyekben is. Van adatunk arról, hogy 1722-ben, amikor Baky Nándor makói plébános gróf Nádasdy László csanádi püspök megbízásából, de a kerületi tiszttartó hozzájárulása nélkül beiktatta hivatalába az új zombori lelkipásztort, akkor a hatóság semmissé tette a kinevezést, és kitiltotta a faluból a plébánost. Mivel a falu lakói a távozni nem akaró papjuk védelmére keltek, karhatalommal távolították el őt, a templomot pedig bezárták.[25] Nem volt könnyű a lakosság helyzete sem, amely a törökök és tatárok fosztogatását követően ezekben az években a császári csapatok kegyetlenkedéseit volt kénytelen elviselni, oly annyira, hogy sokan házaikat és a földjeiket hátrahagyva a Maroson keresztül szöktek át a biztonságosabb Csanádba.[26]

A helyzet normalizálódását követően, 1744-ben nyílt mód arra, hogy a sok évtizedes interregnum, valamint az árvizek pusztításait kijavítsák a rotundán.[27] A javításra minden bizonnyal nagy szükség volt, mert – miként Szirbik Miklós 1835-36-os Makó-leírásából tudjuk – a Maros a XVIII. sz. közepén a zombori templom felé folyt, *„'s annak szinte a' tövit mosta."*[28] A javítás azonban bővítéssel is együtt járt: a körtemplomot a nyugati oldalán megnyitották, s egy 10 öl hosszúságú fatornyos templomot építettek hozzá, amelynek szentélyét immáron a rotunda alkotta.[29] 1776-ban ezt a fatornyos templomot elbontották, s annak helyén 1777-ben a kor provinciális barokk stílusában egy új templomhajót építettek.[30] Minden bizonnyal ekkor festették a templom szentélyét képező rotunda mennyeze-

---

plébánia sem volt. A törökellenes felszabadító hadműveleteket követően az egyházmegye első katolikus lelkészségét 1700-ban Makón hozták létre. Lásd: BÖHM 1867. II. 16.

[22] BÖHM 1867. II. 6.

[23] SZENTKLÁRAY 1879. 21., KOVÁCH 1998. 30. Az összeíráshoz képest néhány évvel későbbi, az 1723-1725 közötti állapotokat tükröző Mercy-féle térkép nyilvánvalóan tévesen tüntette fel lakatlanként a települést. A térképet közli: SZENTKLÁRAY 1879. A melléklet, illetve 27. és 31.

[24] BOROVSZKY 1897. II. 633. Szentkláray szerint ez a betelepülés akkor nem valósult meg. Lásd: SZENTKLÁRAY 1909. 35.

[25] SZENTKLÁRAY 1909. 58., TAKÁTS 1943. 84-85.

[26] Uo. 145., lásd még: Hist. Dom. 1.

[27] Hist. Dom. 2.

[28] SZIRBIK 1926. 33. 1753-ban, a Maros tervezett szabályozása kapcsán Karl Alexander Steinlein mérnökkari százados készített térképet Makóról, és a vele átellenben lévő Zomborról. A térképről jól látható, hogy a Maros egyik kanyarulata a falu (és a rotunda) közvetlen közelében található. A térképet lásd: I. kötet 213., KISS 1940. A térképet másolatban, északi tájolású ábrázolásban lásd: TÓTH 1992. Hasonmás térképek. 1. A szeszélyesen kanyargó Marosról és a környékét az ebben az időben jellemző zsombékos, mocsaras tájról nagyon jó áttekintést ad Stephan Wallner 1699-ből származó térképe. Lásd: I. kötet 227., KISS 1940., TÓTH 1992. 39. A térképen Makóval átellenben – nevének feltüntetése nélkül – megjelenik Zombor ábrázolása is. Tudomásunk szerint Lázár deák XVI. sz. eleji térképe óta, több mint másfélszáz év elteltével itt jelent meg ismét a település valamely térképes ábrázolásán.

[29] Hist. Dom. 2., BOROVSZKY 1897. II. 635., KISS 1940. 86-87.

[30] Hist. Dom. 3., BOROVSZKY 1897. II. 635., KISS 1940. 86-87., Lásd még: SZCSPL I.1.c. Egyházigazgatási iratok. Parochalia. Egyházközségekre vonatkozó iratok a XVIII. századtól. Kiszombor. (A továbbiakban: SZCSPL I.1.c. Kiszombor). 34. sz.

tére a legújabb régészeti feltárással ismét napvilágra került barokk freskókat. A rotunda-szentélyt ekkor, majd 1797-ben ismét, amikor a falu új birtokosa, Oexel Mátyás kriptát épített itt,[31] feltöltötték, továbbá jelentős átalakításokat végeztek az ablakokon és a karéjokban, hogy alkalmassá tegyék új funkcióinak betöltésére. Mindez felbecsülhetetlen károkat okozott az épület eredeti állapotában.[32]

A rotunda állagát tovább rontotta az 1834-es átalakítás, amikor a keleti fülkékbe új ablakokat vágtak.[33] Ebből az időszakból való az a leírás, amely aránylag részletes képet nyújt a templom állapotáról. Az 1836-os canonica visitatio az alábbi tájékoztatást adja a templom épületéről: *„Ez a templom szilárd anyagból, mégpedig a szentély több évszázaddal ezelőtt boltozatosra, a hajó pedig 1777-ben síkmennyezetűre épült. A torony zsindelyes, s leghamarabb újólag be kell födni, a templom pedig a sekrestyével együtt cserepes tetejű. A szentély teteje lyukas, ezért ki kell javítani. A sekrestye a rosszul ráhelyezett tető miatt esős időben mindig megtelik vízzel, ennek gerendái és a síkmennyezet a tetővel együtt fel vannak támasztva, mivel a rothadás miatt beszakadnának, szinte romos állapotúak. Az új sekrestye emelése végett a tekintetes Oexel család a patrónusi jogoknak örvendve 1834 novemberében gondoskodott hatvanezer téglának az összegyűjtéséről, melyek ezidőtájt hiánytalanul a templom mellett vannak összerakva."*[34] (dr. Orbán Imre fordítása).

A láthatólag rossz állapotú templom felújítására a következő években került sor: 1840-ben az eredeti körtemplom-szentélyt tovább csonkítva hozzáépítették az emeletes sekrestyét,[35] 1844-ben pedig újjáépítették a tetőt és a roskadozó födémet, valamint a torony is új, fenyőzsindelyes tetőzetet kapott.[36]

A templom nem egyszer drasztikus átalakítása, főként a rotunda nyugati és északi beépítése a XIX. sz. közepére jóformán teljes egészében elrejtette a szem elől a Dél-Alföld legépebben megmaradt kora-középkori építészeti emlékét. Ez adhat magyarázatot arra, hogy a kor két jeles történésze, Orthmayer (később Ortvay) Tivadar és Szentkláray Jenő által a Csanádi egyházmegyében található műemlékekről és régi épületmaradványokról összeállított jegyzék nem említette meg a zombori templomot.[37] Talán ez lehetett az oka annak is, hogy Henszlmann Imre, aki a közeli Csanád templomának 1868-as ásatásakor igen sokat időzött a környéken,[38] 1876-ban kiadott, s többek között Magyarország

[31] Hist. Dom. 4.
[32] BARTH 1940. 47., BÍRÓ 1940. 9.
[33] Hist. Dom. 11., DÁVID 1974a. 40.
[34] Can. Vis. 1836. in: SZCSPL I.1.c. Kiszombor. 34. sz. Az eredeti szöveg a következő: *„Status Aedificii Ecclesiae. Ecclesia haec e Materialibus solidis, Sanctuarium quidem ante plura secula ad forniturum, navis vero anno 1777 ad tabulatum aedificata, turris scandulis proxime novitus tegenda, Ecclesia vero una cum Sacristia imbricibus tecta est. Tectum Sanctuarii foraminosum, quo* [...] *reparandum. Sacristia ob male situatum tectum, tempore pluvisio semper aquis plena, cum eius trabes, tabulatum, et una etiam tectum sustentantes putredine corruptae sint, ruinae proxima est. Pro erigenda nova Sacristia, Inclyta Familia Oexel Iure Patronatus gaudens, mense Novembri anno 1834. sexaginta millia tegularum curavit coacervare, quae adhuc numero integro penes Ecclesiam compositae sunt."*
[35] Hist. Dom. 12., Az 1852-es canonica visitatio szerint erre 1839-ben került sor. Lásd: Can. Vis. 1852. in: SZCSPL I.1.c. Kiszombor. 34. sz. Kiss Mária Hortensia – a Historia Domus egy későbbi bejegyzésére hivatkozva tévesen – 1849-re datálta az emeletes sekrestye hozzátoldását a szentélyhez. Lásd: Hist. Dom. 28., KISS 1940. 88.
[36] Hist Dom. 13. Az 1857-es canonica visitatio szerint 1842-ben építették az új tetőt. Lásd: Can. Vis. 1857. SZCSPL I.1.c., Kiszombor. 39. sz.
[37] ORTHMAYER-SZENTKLÁRAY 1872. 457-458.
[38] HENSZLMANN 1871.

román kori műemlékeit számba vevő munkájában csak a függelékben említi meg a kiszombori rotundát.[39] Pedig Rómer Flóris az Archeológiai Közlemények 1876. évi II. füzetében a hazánk területén lévő román stílusú műemlékek között részletes leírást adott a körtemplomról. Tudomásunk szerint ez a legkorábbi feljegyzés, amely a rotundát mint fontos román kori emléket írta le. Rómer ismertetése így hangzik: *„Kis-zomboron, mely közel a Maroshoz fekszik, az ujabbkoru templomnak szentélye egy románkoru kerektemplomnak maradványa. Feltünvén nekem a sajátságos szentélyzáradéknak kupos teteje, valamint a külső falon lefutó keskeny oszlopok, vizsgáltam az egyik oldalról, t. i. északról e kerekegyházhoz csatolt sekrestyét, mely sokkal későbbi. A szentély hajdan 6-szögü volt, jelenleg csak négy és fél ív maradt meg, a többi másfél ív át van törve, és maradékfalai a templomhoz vannak csatolva. A boltgerinczek e téglaépitményen hasábosak és egyszerüen leszeletvén válltőbe mennek át. A körök közei 7´7˝-nyiek a szentély átmérője 46´7˝. Kelet felé kerek szemöldü ablak maradt fenn; az oszlopfejek fölött keskeny ablakok vannak, az egyes bolthajtásoknál háromszög csucs párkány látszik, és keskeny oszlopkák levéldiszfejekkel tünnek fel, valamint a fogdisz is tanusitja a románkoru eredetet; az oszlopkák 2´-nyira vannak egymástól. Ugylátszik, hogy e templom eredetileg magasabb volt 5 ölnél, mert a kerekpárkány hiányzik.”*[40]

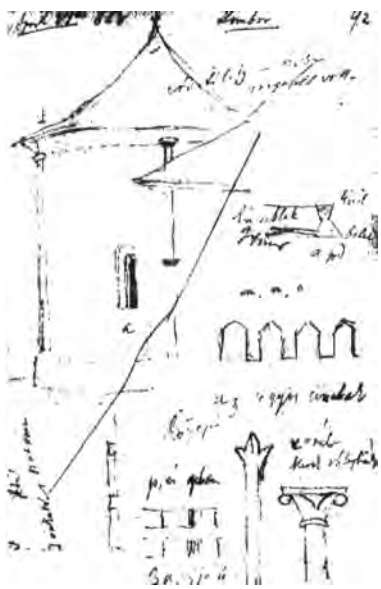

Rómer Flóris vázlatai a rotundáról (1876)

Rómer a műemlék leírásán túl nem tett kísérletet arra, hogy közelebbről meghatározza a körtemplom eredetét. Megtette viszont ezt Karácsonyi János 1886-ban, a Csanád nemzetség birtokviszonyait elemző nagy tanulmányában, amelyben kifejtette, hogy *„Eme*

[39] HENSZLMANN 1876. 177.

[40] RÓMER 1876. 60-61. Rómer Flórisnak a kiszombori rotundáról kézzel írott eredeti feljegyzései, illetve felmérései megmaradtak, ma az Országos Műemléki Felügyelőség Könyvtárában találhatók. A 24. jegyzőkönyv 91. oldalán a rotunda méretezett alaprajza, a 92. oldalon pedig a körtemplom külső, vázlatos rajza, továbbá néhány oszlopfő stilizált rajza látható. Tudomásunk szerint ezek a legkorábbi ábrázolások a rotundáról. vö. D. MATÚZ 1986. 37-39. Rómer adatát vette át Barna János is. Lásd: BARNA 1902. 130.

a tatárjárással legalább is egykoru egyháznak a szentélye […] *egyedül maradt meg a Csanád nemzetség által emelt egyházak, monostorokból; ez őrzi egyedül emlékét alkotójának, egy kihalt magyar nemzetségnek*".[41] Hasonlóan foglalt állást korábbi figyelmetlenségét revideálva Ortvay Tivadar is, aki a pápai tizedjegyzékek alapján 1891-ben kiadott *Magyarország egyházi földleírása a XV. sz. elején* című átfogó munkájában megállapította: Kiszombor *„Falfestményekkel díszített román stylü temploma híres nevezetesség, szentélye bizonyosan a XII. sz.-ból való, s a kihalt Csanád-nemzetség szép, jelentős emléke"*.[42] Valószínűleg Karácsonyi és Ortvay nyomán utalt Borovszky Samu a Csanád vármegyéről, Reiszig Ede pedig a Torontál vármegyéről megjelent monográfiában a szentély Árpád-kori eredetére, azt ők is a Csanád nemzetséghez kötötték, bár az építés idejét mindketten későbbre, a XIII. századra tették.[43] Számon tartotta a műemléket a csanádi egyházmegye is, bár az egyházközségek összeírását szolgáló sematizmus csupán az épület régiségére tett utalást, és alig adott több információt, mint az 1836-ból származó canonica visitatio.[44] Az 1900-as sematizmusban mindössze ennyi szerepel: *„A templom szentélye kívülről kerek, belülről hatszög alakú, ez előtt több évszázaddal szilárd anyagból építették."*[45]

A ROTUNDA ÁTALAKÍTÁSA 1910-BEN

A rotunda nagyobb figyelmet 1903-ban kapott, amikor – vélhetőleg egy földrengés hatására – a templom megrepedezett, s halaszthatatlanná vált az épület felújítása.[46] Noha néhány évvel korábban, 1891-ben már egy vihar megrongálta a tornyot, melynek következtében a templom belsejét és tornyát is felújították,[47] a repedések ténye újból tovább nem halasztható beavatkozást igényelt. Ezt sürgette egyébiránt a nagyszentmiklósi főszolgabíró is, aki hatósági úton kötelezte a kegyúri jogot gyakorló Rónay család tagjait a templom felújításának megkezdésére.[48] A munkák első fázisaként 1904-ben elbontották a tornyot, a templomhajó mennyezetét pedig fenyőoszlopokkal támasztották alá,[49] továbbá a templom felújítási terveinek elkészítésére felkérték Csányi Károly műegyetemi tanárt.[50]

A templom teljes újjáépítésére azonban még néhány évet várni kellett. Ennek döntően anyagi okai voltak, elsősorban az, hogy a kegyúri család csak a templom rekonstrukciójának költségeit kívánta viselni, ám az új templom felépítését nem akarta finanszírozni. Az ügyet csak bonyolította a szentély kérdése, hiszen akkor már tudott volt a helyi notabilitások előtt, hogy az *„a magyar kereszténység első korszakából eredő műemlék"*.[51] Éppen ez volt azonban az a kapaszkodó, amely a halaszthatatlan felújítás ügyét átbillen-

[41] KARÁCSONYI 1886. 104.
[42] ORTVAY 1891b. 427.
[43] BOROVSZKY 1896. I. 38., II. 635., BOROVSZKY 1911. 68.
[44] Lásd 31. jegyzet
[45] SCHEMATISMUS MDCCCC. Temesvarini, 1900. 182. Az eredeti bejegyzés a következő: *„Sanctuarium Ecclesiae, exterius figurae rotundae, interius hexagonae, ante plura saecula ex materialibus solidus exstructum."*
[46] KISS 1940. 87-88.
[47] Uo. 107.
[48] SZCSPL I.1.c. Kiszombor. 94. sz.
[49] Uo. 94. és 102. sz., Hist. Dom. 28.
[50] KISS 1940. 88.
[51] SZCSPL I.1.c. Kiszombor. 94. sz.

tette a holtpontról, s a szakmai közvélemény figyelmét is a szentélyre irányította. Dessewffy Sándor csanádi püspök ugyanis a szentély műemléki voltával próbált állami támogatást szerezni a templomépítéshez. Berzeviczy Albert vallás- és közoktatásügyi miniszterhez küldött, támogatást kérő levelében többek között a következőket írta: *„Nagykiterjedésű egyházmegyémben – ha jól vagyok értesülve – a kis-zombori templom szentélye az egyetlen árpádkori keresztény maradvány, a mely kulturtörténeti tekintetből, a templom ujjáépítése esetén is okvetlenül fentartandó. Ezek előadása után tisztelettel esedezem méltóságodnak, méltóztassék a műemlékek orsz. bizottsága által megállapítani, vajjon a kis-zombori templom szentélye valóban árpádkori magyar műemlék-e, és mint ilyen a templom ujjáépitése esetén továbbra is fentartandó-e? Miután továbbá a kegyuraság számjelzett hozzájárulásán kívűl alig van számottevő összeg, a mely a templomnak csak legegyszerűbb alakban is és nagyobb terjedelemmel való felépítésére volna fordítható, annál kevésbé, hogy az új templom a régi keresztény magyar emlékhez méltó kiegészítésül szolgáljon: kegyeskedjék a tervezett templomépítéshez is nagyobb összeget folyósítani.”*[52]

A rotunda az emeletes sekrestyével 1910 előtt

Hogy a templom helyreállításához és átépítéséhez szükséges állami támogatás odaítéléséről végül is 1909-ben kedvező döntés született (az uralkodó jóváhagyásával a magyar vallási alapból 1910-től öt évi részletben évi 48 ezer korona segélyt engedélyezett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium[53]), elsősorban a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) közbenjárásával magyarázható. A MOB már 1904 szeptemberében Sztehló Ottó személyében szakértővel szemrevételeztette a műemléket. Sztehló jelentése több szempontból is megkülönböztetett figyelmet érdemel. Elsősorban azért, mert megerősítve Rómer megfigyeléseit, rögzítette a műemlék fontosságát és jelentőségét, másrészt azért,

[52] Uo. 99. sz.
[53] Uo. 112. sz.

mert – tudomásunk szerint elsőként – jó érzékkel, bár nem az igazán lényeges összefüggésre felfigyelve párhuzamot vont a kiszombori, illetve a gerényi és a karcsai templomok szentélyei között, harmadsorban pedig azért, mert – szintén elsőként – felhívta a figyelmet arra, hogy a szentély falán és mennyezetén lévő átfestett felületek alatt esetleg korai freskók lehetnek. Témánk szempontjából nem haszontalan, ha a MOB jelentéséből, amely Sztehló beszámolóján alapult, szó szerint is idézünk: *„…a helyszínre elnökileg kiküldött Sztehló Ottó bizottsági r. tag jelentése szerint a szóban forgó templom szentélye, antik-római (ó kereszténykori) fülkerendszerrel összekötött XIII. századbeli bordarendszert felmutató köralaku baptisteriumnak meglehetős épségben fennmaradt része. A XVIII. század végén, e szentély elé – a gerényi, karcsai, szepesharaszti templomnak mintájára – egy vizszintes mennyezettel ellátott hajó, valamint torony és oldalt sekrestye építtetett. Úgy a hajón, mint a tornyon az újabban mutatkozó repedések miatt, a hajó mennyezete középen gerendákkal alátámasztatott, a torony pedig lebontani szándékoltatott, a mi különben elkerülhetetlen szükséget is képez. A baptisterium boltozatán és falain újabbkori átfestett falfestmények láthatók és így nincs kizárva annak lehetősége, hogy alattuk még régibb freskók nyomai is feltalálhatók lesznek.”*[54]

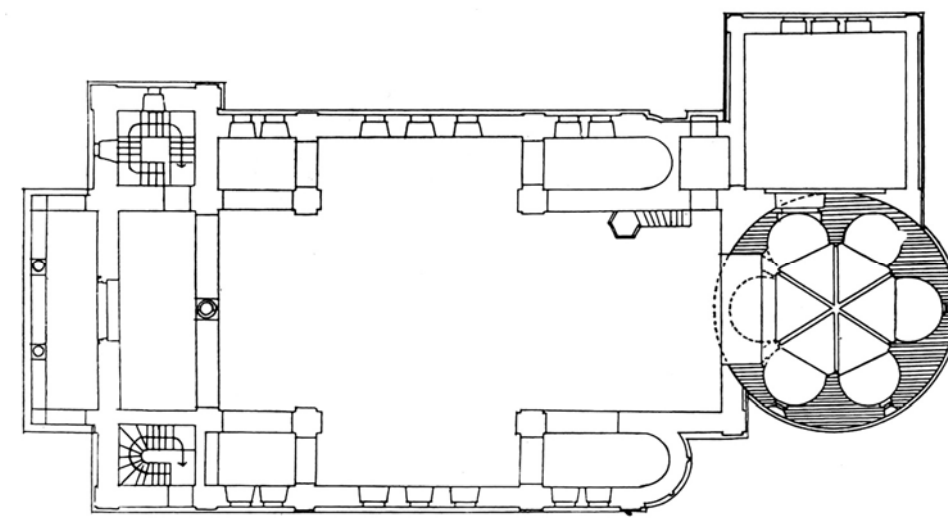

Csányi Károly terve a templom és a rotunda fölújítására (1905)

Sztehló jelentése nyomán a MOB már 1904-ben kialakította álláspontját a kiszombori templom újjáépítésével kapcsolatban, s megállapította: *„A kiszombori róm. Kath. Templomot (Torontál m.), melynek újjáépítési terve bemutattatott, a bizottság megvizsgáltatta, és kimondta, hogy a templom szentélye* […] *a templom értéktelen hajójának lebontása után mai állapotában fönntartandó”*.[55]

[54] Uo. 94. sz.
[55] A Műemlékek Országos Bizottságának működése az 1904. évben. in FORSTER 1903. 230.

A szentéllyel kapcsolatos terv elkészítésére a MOB-tól a templom felújítási terveit elkészítő Csányi Károly kapott megbízást, akinek feladata tehát az volt, hogy a rotundát a templomról leválasztva, önállóan állítsa helyre.[56] Csányi azonban olyan tervet készített, amelyben a szentély egybeépült az új templommal, mivel a rotunda önálló formában való helyreállítása *„a helyi viszonyoknál fogva akadályba ütközött”*[57]. A MOB – kényszerűen – elfogadta a javaslatot,[58] így a rotunda helyreállításában az a megoldás született, hogy változatlanul csonkított formában egy új, de a barokk helyett némi román vonásokat hordozó templom szentélye maradt.

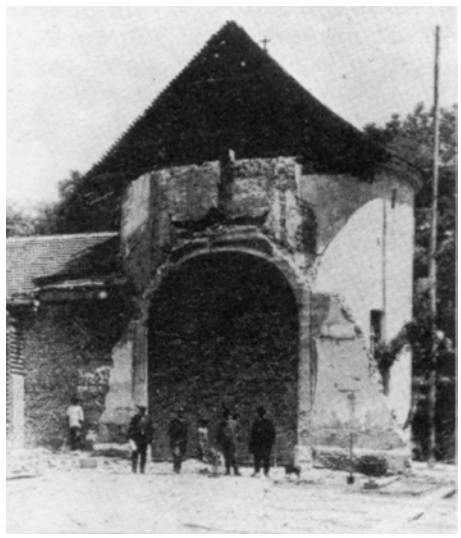

A kiszabadított rotunda 1910-ben és az épület az átalakítás után

Az átalakítás során a szentélyben ekkor nem végeztek olyan feltáró munkát, amely segített volna tisztázni a rotunda eredetét, nem folytattak falkutatást, s így nem is fordítottak figyelmet arra, hogy megvizsgálják Sztehló feltételezésének helytállóságát a vakolat alatti falfestményekkel kapcsolatban.[59] Azt az 1910-es átalakítás mindenesetre elérte, hogy a tetőzet újjáépítésével megszűnt a beázás,[60] s az északi falra ráterpeszkedő egykori emeletes sekrestye elbontását követően a helyére épített földszintes toldás szellősebbé, s láthatóbbá tette a rotundát. Ennek ellenére az átépítést követően a neoromán stílusú új

[56] A Műemlékek Országos Bizottságának működése az 1905. évben. in FORSTER 1903. 235.
[57] A Műemlékek Országos Bizottságának működése az 1907. évben. in FORSTER 1903. 258., SZCSPL I.1.c. Kiszombor. 102. sz.
[58] A Műemlékek Országos Bizottságának működése az 1907. évben. in FORSTER 1903. 258.
[59] DÁVID 1974a. 39., BÍRÓ 1940. 9.
[60] Kleitsch Mátyás későbbi plébános (Árpás Gyula, az akkori plébános nem vezette a Historia Domust) a következőket jegyezte föl a szentélyben történt átalakítással kapcsolatban: *„Teljesen helyre lett állítva a szentély: kupolája már oly laza volt, hogy helyenkint át lehetett rajta látni, most végig cementburkolatot kapott. A hajó felöli nyitott része mindkét oldalról erős vasgerendával lett megerősítve, ezek két kar módjára állanak ki a falból, ahová be vannak építve és szilárdan tartják a kupolának azon részét, mely alatt nincs falazat.”* Hist. Dom. 29.

templom impozáns külső megjelenése keveredett a korábbi templom belső terének barokk berendezésével, s belülről a rotunda-szentélyt is jóformán teljes egészében eltakarta a barokk oltár.

Barokk oltár a rotunda-szentélyben

Az 1910-es átalakítás nem adott megnyugtató magyarázatot a rotunda eredetére. Csupán a Műemlékek Országos Bizottsága Sztehló szakvéleménye alapján kiadott állásfoglalása volt ismert, amely a XIII. századi építést valószínűsítette, ugyanakkor kiemelte az építmény kuriozitását. Mindez bizonyára nem elégítette ki a helyiek felfokozott érdeklődését a körtemplom iránt. Nagy valószínűséggel ennek tudható be, hogy olyan vélekedések is megfogalmazódtak a rotundával kapcsolatosan, amelyeket sem az 1910-es átalakítás során tett megfigyelések, sem más történeti tények nem támasztottak alá. Ilyen megalapozatlan hipotézisnek tekinthetjük azt a minden bizonnyal az akkori közvélekedést tükröző véleményt, amelyet a korabeli kiszombori társadalom két prominens személyisége, Mészáros Pál községi jegyző és Schwarcz Rezső igazgató-tanító fogalmazott meg, miszerint a körtemplom eredetileg *„Szent Gellért első csanádi püspök keresztelő kútját képező kápolna”* lett volna.[61]

A kor történészei, legalábbis akik ebben az időben figyelmet fordítottak a körtemplomra, a XIX. sz. végi álláspontot, és a MOB véleményét képviselték. Karácsonyi és Borovszky adatait vette át Juhász Kálmán, majd nyomában Takács Lajos is. Mindketten azt a véleményt képviselték, hogy a kiszombori rotunda a Csanád nemzetség által épített templomok egyetlen épségben megmaradt darabja volt.[62]

[61] BARNA 1929. 326. Megállapításuk azért feltűnő, mert néhány bekezdéssel később maguk is rögzítik a körtemplom XIII. századi építését (Uo. 327.), amely – természetesen – kizárja, hogy a rotunda Szent Gellért keresztelőkápolnája lehessen.
[62] JUHÁSZ 1926. 142., TAKÁCS 1931. 47-48.

A KÖRTEMPLOM ELSŐ KUTATÁSA. A FRESKÓK FELTÁRÁSA (1939-1940)

A század első évtizedeiben a kiszombori rotunda keletkezésének és funkcióinak feltárása iránt kevés érdeklődés mutatkozott. Oly annyira kikerült a tudományos érdeklődés központjából, hogy az Árpád-kor építészetét taglaló nagy munkák[63] nem találták említésre méltónak ezt a nagyon is különleges műemléket. Két eseménynek köszönhető, hogy a rotunda kérdése ismét napirendre került. Az egyik a Zemplén vármegye Bodrogközi járásában található Karcsa református templomának építészeti felmérésével függött össze, amelyet a Budapesti József Nádor Műegyetem Középkori Építészeti Tanszékének hallgatói végeztek 1935-ben, Rados Jenő adjunktus vezetésével. E tanszéket ekkor az a Csányi Károly egyetemi tanár vezette, aki egykor a kiszombori templom újjáépítésének terveit készítette, s aki ezért alaposan ismerhette a kiszombori rotunda sajátosságait. A felmérések ugyanis nem csupán azt erősítették meg, hogy a karcsai templom az egyik legértékesebb román kori műemlékünk, hanem azt is, hogy hatkaréjos rotunda-szentélye kuriózum a magyarországi építészetben, s ilyen építkezésre a karcsai mellett csupán a kiszombori és az Ung megyei (ma Kárpátalja) Gerény körtemploma jelentett példát.[64] Ez a különleges, kívül kör, belül hatkaréjos kiképzésű körtemplom-típus ettől kezdve a Kiszombor-Karcsa-Gerény csoportként szerepelt a szakirodalomban.

A rotunda-szentély az átfestett templomban a harmincas években

Csányi Károly és Lux Géza 1938-ban tanulmányban számolt be a karcsai kutatásokról. A szerzők írásukban – az építészeti egyezések kimutatásán túl – megpróbáltak választ találni e templomok építésének időpontjára. A karcsai rotunda esetében könnyebb dolguk

[63] Így pl. SZABÓ 1913., SZŐNYI 1933., GEREVICH 1938.
[64] CSÁNYI-LUX 1938. 384., CSÁNYI-LUX 1939. 28-29.

volt, hiszen meglehetősen széles szakirodalom állt rendelkezésükre. Ezek, és saját stíluskritikai vizsgálataik alapján a XII. sz. derekára datálták a karcsai rotunda építését, ugyanakkor megjegyezték, hogy *„Történeti adatok híján a körtemplom-példák közt időrendi sorrendet nem tudunk megállapítani, de valószínű, hogy bordás boltozata és bimbós fejezetei révén közöttük a kiszombori a legfiatalabb”*.[65]

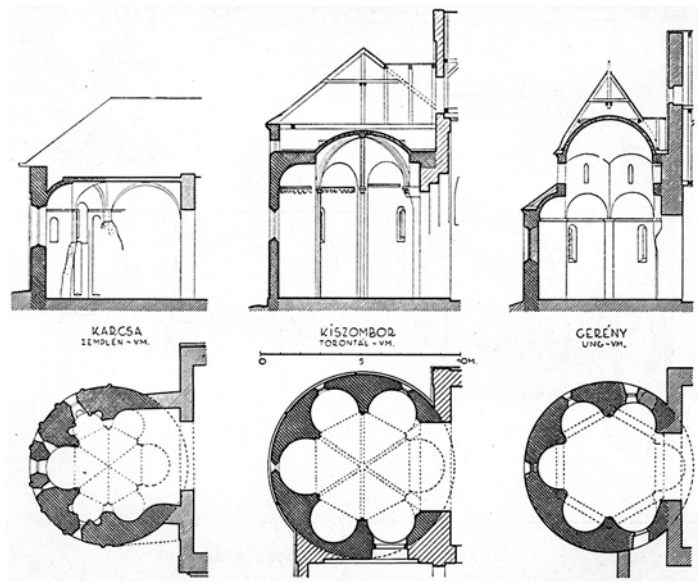

A karcsai, a kiszombori és a gerényi körtemplom alaprajza és metszete
Csányi Károly és Lux Géza közlése nyomán (1938)

A másik esemény, amely a kiszombori templomra irányította a figyelmet, az a templom 1939-es átalakításával függött össze, melynek célja az volt, hogy az 1910-ben visszaállított, s az épület belső összhatását romboló barokk oltárt egy román stílusú oltárral váltsák föl, s ezzel olyan miliőt teremtsenek, amely jobban megfelel a román-kori szentélynek és a neoromán stílusú templomnak. Az átalakítással megbízott Barth Ferenc építész így írt erről: *„Az 1938-as jubileumi és kongresszusi év a kiszombori hívőkben is elindította a vágyat, hogy rendbe szedjék templomukat és a korhadt és pusztuló s amúgy sem oda illő oltár helyett stílusos és maradandó kő-oltárt emeljenek. Mivel oltárképpel nem akarták újra eltakarni a végre szabaddá váló műemléket, felvetődött az a gondolat, hogy az oltár mögötti fülkébe, melybe ismeretlen okból, sem az épület román ízléséhez, sem pedig a későbbi barokk ablakokhoz nem alkalmazkodó vasablak került, ennek kiemelése után magasabb és szélesebb új ablak kerüljön. Ez az ablak helyettesítse az oltárképet s éppen ezért a templom védőasszonyát, az Assumptat ábrázolja”*.[66]

A rotunda felújítása során, az imént említett vasablak kiemelésekor, illetve az új, szélesebb ablaknyílás kiképzése során, 1939. ápr. 19-én került napvilágra az első freskó-

[65] CSÁNYI-LUX 1939. 28.
[66] BARTH 1940. 48.

töredék.[67] A freskók felfedezése nagy szenzációt keltett,[68] pedig arra, hogy a rotundában falképek vannak, nem most derült fény először. Horváth Mihály plébánosnak egy 1834-es Historia Domus-beli bejegyzése tanúskodik arról, hogy az akkori felújításkor színes falfelületek kerültek elő.[69] Meg is jegyezte: *„Úgy látszik, valami régi festmény”*.[70] Jellemző a korra, hogy mindennek nem tulajdonított különösebb jelentőséget. A felfedezés bejegyzésen túl a plébános érdeklődése, vagy kíváncsisága nem terjedt ki arra, hogy alaposabban megvizsgáltassa a képeket, melyek így több mint száz évre ismét „láthatatlanná” váltak.

A templom a rotunda felől

Mindazonáltal elképzelhető, hogy a freskóknak némi árulkodó jele már az 1939-es felfedezés előtt is ismert volt. Erre utalhat Sztehló Ottó 1904-es, már idézett jelentése,[71] de erre utalhat Ortvay Tivadar 1891-es megállapítása is, tudniillik az, hogy a kortárs történészek közül egyetlenként Kiszomborral kapcsolatban *„Falfestményekkel díszített román stylü templom”*-ról írt.[72] Persze, Ortvay megjegyzése elírás is lehetett, illetve lehetséges, hogy csupán azokra az átfestésekre vonatkozott, amelyekre Sztehló imént említett jelentése is utalt (*„A baptisterium boltozatán és falain újabbkori átfestett falfestmények láthatók”*). Sztehló észrevétele pedig az átfestések alatti régebbi freskókkal kapcsolatosan pusztán az ebből a korból származó templomok analógiáján alapuló következtetésnek, hipotézisnek is tekinthető. Ellentmondani látszik ugyanis iménti feltételezésünknek a középkori freskók nyomainak meglétével kapcsolatban Rómer Flóris 1876-ban megjelent leírása, aki – mint a helyszínen készített vázlatrajzai is igazolják – alapos vizs-

[67] KISS 1940. 120.
[68] Lásd pl: *Középkori freskóra bukkantak a kiszombori ősrégi templom falán.* = Nemzeti Újság, 1939. máj. 7.
[69] Hist. Dom. 11-12., lásd még Kleitsch Mátyás esperes-plébános ezzel kapcsolatos bejegyzését: uo. 61.
[70] Uo. 11. Lásd még: HAMVAS 1965. 138.
[71] SZCSPL I.1.c. Kiszombor. 94. sz.
[72] ORTVAY 1891b. 427.

gálatnak vetette alá az épületet, de nem jegyzett fel, tehát bizonyára nem is talált erre utaló jeleket.[73]

A rotunda és a freskók föltárása (1939)

A több vakolatréteg által takart freskókat – jóhiszeműen, ám nem éppen hozzáértő módon – az átépítést vezető Barth Ferenc építész kezdte feltárni 1939 áprilisában. Kleitsch Mátyás esperes, a falu plébánosa már a felfedezés másnapján értesítette a Műemlékek Országos Bizottságát és a templom 1910-es átalakításának terveit készítő Csányi Károly műegyetemi tanárt is. Levelében többek között ezt írta: *„...szükségessé vált a régi szentély omladozó, vizes vakolatának megújítása és festése. A vakolat leverése közben az oltár mögötti fülkében kerültek elő a freskók* [...] *Hat darab kb. életnagyságú szentet ábrázol a kép, okkersárga és vörösbarna színben, eléggé primitív rajz. Ezek közül egy szinte teljesen ép, három néhány vonással kiegészíthető, kettő eléggé sérült* [...] *nagy szerencse, hogy Barth Ferenc személyében hozzáértő művész volt kéznél* [...] *az ő érdeme, hogy saját kezűleg, sértetlenül hámozta ki a freskókat az ujjnyi vakolat alól ...”*[74] A MOB

[73] RÓMER 1876. 60-61.

[74] Idézi: KISTERENYEI 1982. 309. Lásd még Kleitsch Mátyás esperes-plébános 1939. ápr. 20-i keltezésű, Csányi Károlyhoz írott levelének fogalmazványát. KRKP irattára. sz.n. Lásd még Kleitsch máj. 24-i keltezésű, a Műemlékek Országos Bizottságához írott levelét, melyben további támogatást kér. Ebben többek között ezt írja: *„A freskó jelenleg nincs veszélynek kitéve és sértetlenül várja a szakszerű restaurálást.”* Lásd: KRKP irattára. sz.n. Kleitsch a Historia Domusba az alábbiakat jegyezte be: *„Az oltár mögötti fülkében a vakolat leverése közben falfestmény nyomai tűntek elő, gondosabb vizsgálat után Barth Ferenc megállapította, hogy nagyon régi freskók rejtőznek a vakolat alatt. Az ő művészi lelkesedésének és ezermester ügyességének köszönhető, hogy a 12 □m méretű XIV. századbeli freskók, a Délvidék egyik legbecsesebb műkincse aránylag épségben kerültek elő*

szakértői (Szentiványi Gyula, Genthon István és Lux Géza) a helyszínen tanulmányozták a falképeket, megállapították, hogy azok a XIV. századból valók, majd megbízták Nikássy Lajos festőművészt a képek restaurálásával. Nikássy jún. 30-án kelt jelentésében meglehetősen lehangoló tudósítást adott a MOB-nak a „feltárt" falkép állapotáról: *„...egy helybeli festőművész kőművesekkel lefejtette a freskót takaró vakolatréteget, s így nem csoda, hogy több pusztult el a képből, mint amire feltétlenül szükség lett volna.* [...] *Vízzel kissé túlmosták a felületet, ezért a kopottas részek teljesen elfátyolosodtak* [...] *később jóhiszemű szakavatatlansággal tojássárgájával mintegy lefirniszelték a freskót. Ezáltal albumin, nem kívánatos zsiradék és más bomló anyagok jutottak a sokhelyütt már mállós konzisztenciájú freskófelületre..."*[75]

A freskók az 1940-es restaurálás után

A mintegy 15 m^2 kiterjedésű freskókompozíció restaurálása 1940 nyarára fejeződött be. A restaurálást végző Nikássy Lajos a Szépművészet c. folyóirat 1941. évi 2. számában számolt be a falfestmények helyreállításáról.[76]

A rotunda 1939-es átalakítása nem csupán a freskók feltárását és restaurálását hozta magával, de magának az épületnek a műemléki szempontokat is figyelembe vevő helyreállítását eredményezte. A képek feltárása ugyanis olyan – a korábbi átépítésekkor mindig elmaradó – falkutatással járt együtt, amely elősegítette a rotunda eredeti állapotának megismerését. A falkutatás felszínre hozta az egykori lapostéglás épület eredeti, utólagosan elfalazott ablakait, valamint az ablakokat körbefogó, a padozatig lefutó félköríves ülőfül-

a több száz éves vakolat alól." Hist. Dom. 64. Az esperes megállapításának ellentmondani látszik a restaurálással megbízott Nikássy Lajos szakvéleménye a szakszerűtlen beavatkozás következményeiről.

[75] KISTERENYEI 1982. 309.

[76] NIKÁSSY 1941. 14.

kéket, továbbá *„a gótikus bordázatú boltcikkelyek eredeti boltozását”* is.[77] Az északi fülkékben megtalált eredeti páros ablakok alapján rekonstruálták a délkeleti és délnyugati[78] fülkék ablakait, ugyanakkor a keleti fülke ablakát nem állították helyre, csupán a XIX. századi ablak helyébe egy kisebb, román stílust követő, Barth Ferenc terveiben az oltárképet helyettesítő, s Mária mennybemenetelét ábrázoló ablak került.[79] Az ablakok rekonstruálása mellett a sekrestye ajtóméretének csökkentése lehetővé tette az erőteljesen megcsonkított egyik karéj részbeni helyreállítását. A karéjokon lefutó féloszlopok lábazatának – azaz a rotunda eredeti padozatának – megtalálása érdekében leástak az akkori padlószint alá: az eredeti szintet mintegy másfél méterrel a járószint alatt találták meg.[80]

A freskók az 1940-es restaurálás után

Mivel a rotunda a neoromán templom szentélyét alkotta, nem volt lehetőség arra, hogy a körtemplomot az eredeti padlószint alapján állítsák helyre. Arra azonban figyeltek, hogy magát a templomot úgy alakítsák át, hogy az a korábbinál harmonikusabban illeszkedjen a rotunda-szentélyhez. Ennek szellemében kapott a templom új főoltárt, egyszerű (sárgás-fehér) falfestést és kazettás mennyezetet.[81] Mindennek ellenére a felújítás nem volt mindenben sikeres, elsősorban a rotunda falazatának felvizesedése, azaz a magas talajvízszint okozott a freskók épségét is veszélyeztető problémát, mivel a falak

[77] Hist. Dom. 62., BÍRÓ 1940. 9-10.
[78] Hist. Dom. 61-62. Korábbi írásaimban (MAROSVÁRI 1999. 100. és MAROSVÁRI 2000. 26.) a délnyugati helyett tévesen az északkeleti fülke ablaka szerepelt. Nyilvánvaló elírásomra Tóth Sándor hívta föl a figyelmet. Lásd: TÓTH 2004b. 14.
[79] DÁVID 1974a. 40., BÍRÓ 1940.10.
[80] Hist. Dom. 63., BÍRÓ 1940. 10., DÁVID 1974a. 40. A talajkutatás során újra napvilágra kerültek az 1910-ben egyszer már megtalált kripták, melyek a zombori birtokot 1781-ben megvásárló, 1803-ban 74 éves korában elhunyt Oexel Mátyás József, felesége, az 1797-ben 67 évesen meghalt Walbrunn Margit, valamint unokájuk, az 1800. aug. 25-én két éves korában elhalálozott Teklits István maradványait rejtették. Hist. Dom. 63. és RCSK 52-53.
[81] BARTH 1940. 48.

szigetelése elmaradt. Ezt a MOB engedélye alapján 1942-ben egy „légszigetelési" eljárással pótolták, ami nem jelentett mást, mint hogy légcsatornákat vágtak a szentély külső és belső falán. E megoldás aligha biztosította megnyugtató módon a rotunda és a freskók állagvédelmét az ez után is tapasztalható felvizesedéssel szemben.[82]

A helyreállított rotunda-szentély 1940 után

A kiszombori körtemplom az 1939-1940-es feltárás és restaurálás után ismét kikerült az érdeklődés homlokteréből. Igaz, a II. világháború, majd az azt követő újjáépítés aligha teremtett alkalmas feltételeket a kutatás számára. Ezekben az években mindössze Juhász Kálmán, a középkori Csanádi püspökség krónikása, és Kiss Mária Hortensia, a falu monográfusa, tett kísérletet arra, hogy magyarázatot adjon a rotunda építésének még megválaszolatlan kérdéseire.

Juhász Kálmán először a Csanádi egyházmegye egykori monostorairól kiadott munkájában tett utalást a kiszombori rotundára,[83] ezt követően, a Csanádi püspökségről írott monográfiája azon köteteiben, amelyekhez időrendileg is tartozott volna,[84] nem tulajdonított különösebb jelentőséget a kiszombori körtemplomnak. Csupán a negyvenes évek közepén megjelent, s a püspökség XV. századi történetét összefoglaló kötetben foglalkozott ismét a témával, ezúttal részletesen, külön kihangsúlyozva az épület jelentőségét. Nyilvánvaló, hogy figyelmét és érdeklődését az 1939-es feltárás és a freskók felfedezése irányította ismét a rotundára. Az 1947-ben megjelentetett munkájában nem önálló vizsgá-

[82] *„A műemléket a hosszantartó talajvíz megsemmisítéssel fenyegette, mert a víz fölszivárgott a falba. Ott vettük észre, mikor a víz a Bergmann-csőbe fektetett villanyvezetéket szétmarta. Az Orsz. Bizottsághoz fordultam tanácsért és segítségért. 1942 augusztusában leküldtek egy kőműves mestert: Zachar Gyulát Pelsőczről (Gömör m.) a műemlék utca felöli részén több helyen légcsatornákat vágott a falba kívül és belül szellőző nyílásokkal. Állítólag kipróbált módszer. A mester az Orsz. Bizottságtól P. 800,- munkadíjat kapott. Saját bevallása szerint házilag el lehetett volna készíteni 200 pengőért."* Hist. Dom. 72., lásd még: KISTERENYEI 1982. 311.
[83] JUHÁSZ 1926. 142.
[84] Lásd: JUHÁSZ 1934., JUHÁSZ 1935.

latok, hanem a korabeli feldolgozások alapján emlékezett meg a körtemplomról, mint az Árpád-kor egyetlen megmaradt építészeti emlékéről. Könyvében ezek nyomán saját véleményének hangot adva kifejtette, hogy a kiszombori templom az ősi püspöki székváros (Csanád) közelségéből és a forrásokból következtetve *„egyike volt az egyházmegye legrégibb épületeinek”*.[85] Juhász szerint az első egyház Zomboron is – miként a többi falusi templom esetében – fából készült, majd ezt váltotta fel a XIII. században a téglából felépített körtemplom.[86]

Sem Juhász Kálmán, sem pedig Kis Mária Hortensia álláspontja nem tért el Borovszky és Reiszig véleményétől: a templomot mindkettőjük szerint a Csanád nemzetség építette, a Tatárjárást követően, a XIII. században.[87] A templom méretei alapján azonban Kiss Mária Hortensia továbbment Juhásznál, miután megállapította, hogy a rotunda nem lehetett a falu temploma, hanem keresztelőkápolna, *„vagy még inkább a Csanád nemzetségbeli földesúr magánkápolnája”* volt.[88]

KONCEPCIÓK A KÖRTEMPLOM XI. SZÁZADI ÉPÍTÉSÉRŐL

A kiszombori rotunda XIII. századi építési időmeghatározása hosszú ideig általánosan elfogadott nézet volt a magyarországi román kor kutatói körében, bár voltak kutatók, akik valamivel korábbra, a XII. végére datálták a körtemplom építését. Dercsényi Dezső a magyar művészet nagy monográfiájában Csányi Károly és Lux Géza Karcsáról írott tanulmányának datálási rendjével egybeeső módon Karcsa-Gerény-Kiszombor időrendet állapított meg, s a kiszombori rotunda építését a XIII. századra tette.[89] Ezt vette át a szakrális néprajz kiváló tudósa, Bálint Sándor is.[90] Ugyanakkor a Gerő László által szerkesztett *Magyar építészet* c. munka a XII. századi építést fogadta el,[91] s ugyanezt tette Genthon István, aki szintén XII. századi körtemplomként írta le a kiszombori rotundát.[92]

Némi finomítással a XIII. századi datálási rendet követte Csemegi József is,[93] aki egy 1960-ban kiadott tanulmányában elsősorban elméleti megközelítésből,[94] a rotundák tipológiájából és analógiáiból, valamint az építmény által közvetített jelképrendszerből arra a mindeddig megválaszolatlan kérdésre keresett magyarázatot, miként keletkezhetett a nem csupán a magyarországi, de a nyugat- és közép-európai építészettől is oly idegen, döntően keleties vonásokat hordozó hatkaréjos körtemplom-típus, amelyet a Kiszombor-Karcsa-Gerény hármas fémjelez. Csemegi cikkében arra a tényre hívta föl a figyelmet, hogy Közép-Európa hatszögre szerkesztett centrális templomai észak-déli irányú sávban helyezkednek el, nagyjából a szlávság nyugat felé terjeszkedésének határvonala mentén,

[85] JUHÁSZ 1947b. 135.
[86] Uo.
[87] KISS 1940. 9., JUHÁSZ 1947b. 135. lásd még: JUHÁSZ 1947a. 100-101.
[88] KISS 1940. 81-82.
[89] DERCSÉNYI 1961. 118.
[90] BÁLINT 1959. 10.
[91] GERŐ 1954. 38.
[92] GENTHON 1961. 165.
[93] CSEMEGI 1960. 327. Noha a kiszombori rotunda építéstörténete tisztázatlan – jegyezte meg –, az biztosra vehető, hogy a bordás boltozat a hatfülkés köpenyfalhoz képest későbbi eredetű, és a XIII. századra tehető. Ez azt jelenti, hogy a fal a XIII. sz. előtt épült.
[94] Csemegi saját bevallása szerint cikke megírásakor nem is látta a kiszombori rotundát. Lásd: Fettich Nándor 1961. aug. 8-án kelt levele Szikora Károly esperes-plébánoshoz. KRKP irattára. sz.n.

így felvetődik a kérdés, hogy *„van-e összefüggés emlékanyagunk kialakulása és a nyugati hittérítés tevékenysége között, amelynek korai frontvonala nagyjából ugyancsak e műemlék-sáv területére esik?”*, továbbá hogy mennyiben járult hozzá ennek a körtemplomtípusnak a kialakulásához egyrészt a nyugati, másrészt a keleti kereszténység, illetve volt-e ebben valami szerepe a pogányságnak?[95]

Csemegi a stíluskritikai és összehasonlító vizsgálatok alapján megállapította, hogy míg a különböző karéjos és fülkekoszorús körterek típusa a késő-római időben alakult ki, s mindenütt, ahol a római kultúra hatással volt, általánosnak mondható, addig a hatkaréjos rotunda-típusnak nincsenek ókori előzményei, s csak a késő-antik építészetben bukkannak föl, de ekkor is meglehetősen elenyésző számban. Feltűnt neki, hogy a néggyel osztható karéjú körtemplomok gyakoriságához képest mennyire ritka a prímszámokkal leírható rotundák száma, s e csoporton belül is, amikor hatszögre szerkesztett körtemplomot alkottak, akkor valamiféle eszmei tartalom, az esztétikai szempontokat meghaladó szimbolikus szándék vezette az építőket. A hexagram-alakzat – fejtette ki Csemegi hipotézisét – egy ősi asztrálszimbólum, amelynek bajelhárító szerepe volt, tehát feltételezhető, hogy ennek az ősi hiedelemnek a továbbélése és építészeti térnyerése a kereszténység korai időszakában valamiféle sötét démoni erők távoltartását, rontó hatalmak megtörését kívánta szolgálni.[96] A hexagram motívum elterjedése elsősorban keleten volt általános, sokfelé díszítő elemként, de nem egy helyütt – igen nagy gyakorisággal az örmény-grúz területeken – építészeti alapelemként is, s feltűnő az is, hogy a hatszögre szerkesztett keleti építészeti alkotások keletkezése (VII-XIV. sz.) jóval korábbra tehető, mint nyugati elterjedésük, ahol a hatszögű centrális terek szinte kivétel nélkül a XII-XIII. századra datálhatók.[97]

Tanulmánya végén Csemegi megállapította, hogy még ezen a különleges emlékanyagon belül is teljesen egyedülálló típust képviselnek a Tisza-menti kívül kerek, belül hatkaréjos rotundák, sem a déli, sem a nyugat-európai emlékekkel nem rokoníthatók, s sokkal közelebb állnak a kaukázusi formákhoz. Mivel választ az eredetükre nem tudott adni, megkockáztatta azt a maga által is „kalandosnak” minősített föltevést, hogy a *„Tiszatáj és a Kaukázus vidéke, e két egymástól oly távoleső terület között a kapcsolatot talán maga a Keletről ideszármazó magyarság létesítette”*.[98]

Csemegi József teljesen újszerű megközelítése a magyarországi hatkaréjos rotundák eredet-kérdésével kapcsolatban erjesztő hatást gyakorolt a középkori építészet kutatásában. Voltak, akik hipotézisét egyértelműen és teljes egészében elvetették,[99] másokban felkeltette az érdeklődést a Csemegi által felvetett, s valóban mindaddig megválaszolatlan kérdések iránt, főként az iránt, hogy hogyan keletkezhetett a körtemplomoknak olyan egyedülálló típusa, mint a Kiszombor-Karcsa-Gerény csoport.[100] Ezeket a kutatásokat ösztönözték a régészeti feltárások is, amelyeket előbb Karcsán (1964-1965), majd a kiszombori rotundában (1975) végeztek.

Csemegi mellett Fettich Nándor volt, aki a hatvanas évek elején érdeklődést mutatott a kiszombori körtemplom iránt, és Csemegivel ellentétben a helyszínen tanulmányozta a

[95] Uo. 326.
[96] Uo. 331-332. A hexagram alakzat szimbolikus értelméről lásd részletesebben: TOMPOS 1974.
[97] CSEMEGI 1960. 336-338. és 340.
[98] Uo. 345.
[99] Lásd pl. DERCSÉNYI 1961. 130.
[100] Lásd pl. GERVERS-MOLNÁR 1972. 50-51., KOZÁK 1978. 57-58.

rotunda jellegzetességeit. Fettich, noha a népvándorlás korát kutató régész volt, mégis soha nem lankadó figyelemmel fordult a szakrális néprajz attribútumai iránt. Nyilván ezzel a szakmai kíváncsiságával függött össze, hogy alaposabban tanulmányozta a körtemplomot,[101] és – mint Szikora Károly esperes-plébánoshoz írott leveléből kiderült – azt tervezte, hogy nagyobb tanulmány keretében vizsgálja meg a kiszomborival egy csoportba tartozó falusi templomokat. Terve ugyan nem valósult meg, de lelkes beszámolója bizonyára erjesztően hatott a kiszombori rotunda ismertebbé tételében. Levelében többek között ezt írta: *„Megható a román kori szimbolikának az a leleményessége, ahogyan a szentélyben a Szentmise Áldozatot jelképesen ábrázolták. A karéjokban lévő féloszlopokon olyan életfa alkotja az oszlopfőt, amelynek középső csúcsos levele derékszögben, azaz egyenesen le van vágva.* […] *A keresztre feszített, kivégzett Krisztus jelképes ábrázolása ez az írni-olvasni nem tudó, de ősidők óta jelképekben gondolkozó nép egyszerű gyermekei számára. Evvel rokon egy XI. századi oltárkő Esztergomban. A négy négylevelű palmettának egyik oldalából egy levél ki van tépve és a kitépett levél mellétéve.*[102] *Kis-Zomborban háromlevelű az életfa. Egy templomi felirat (XVI. sz. eleje) meg is mondja: Arbor vitae Jesus Salvator Hominum.*[103] *De ilyen levágott hegyű életfát még soha nem láttam! Milyen csodákat rejt még a magyar föld középkori építészeti emlékanyaga! Ebben a Kis-Zomborban nemcsak az emlék maga érdekes, hanem az a csodálatos középkori naiv, áhítatos mélyen érző gondolkodásmód a nép egyszerű rétegeinél, amelyek számára ezt a jelképes beszédmódot mint természetes közlési formulát alkalmazták. A csúcsívek, félkörívek, vakablakok északon, valóságos ablakok a déli oldalon, kettős téglasor-fríz mind ennek a jelképes beszédmódnak a requisitumai. A mai embernek már fogalma nincs annak a kifinomult jelképes gondolkodásmódnak rendszeréről és a mindennapi életre gyakorolt hatásáról, melynek a templomi művészet csak egy kis részét alkotja. A félreismert középkor fantasztikusan gazdag képzeletvilágába nyerünk bepillantást olyan maradványok segítségével, mint Kis-Zombor.”*[104]

A magyarországi rotundák első szisztematikus feldolgozását Gervers-Molnár Vera végezte el, az a régész, aki a karcsai körtemplom feltárását is vezette.[105] A könyv a magyarországi körtemplomok keletkezését Karoling- és Ottó-kori előzményekre, s archetípusként elsődlegesen Nagy Károly aacheni palotakápolnájának mintájára vezette vissza. A különféleképpen csoportosított rotunda-típusok között önálló csoportként jelent meg nála – miként addig is a szakirodalomban – a Kiszombor-Karcsa-Gerény csoport, amely a kötet bevezetőjének szavai szerint *„…máig meg nem oldott rejtélyét jelenti a magyarországi román kori építészetnek”*.[106]

Gervers-Molnár Vera a kötetben a korábbitól eltérő datálási sorrendet állapított meg, amennyiben kifejtette, hogy az együvé tartozó és azonos építőműhely alkotásaként jegyezhető körtemplomok közül a legkorábbi a kiszombori rotunda, azt a karcsai, majd a gerényi követte. Mivel okleveles források egyik templom esetében sem adtak támpontot

[101] Hist. Dom. 130.
[102] Lásd: GEREVICH 1938. CXIII. tábla 1.
[103] *„Jézus az élet fája és az emberek megmentője”*
[104] Fettich Nándor 1961. aug. 8-án kelt levele Szikora Károly esperes-plébánoshoz. KRKP irattára. sz.n.
[105] Molnár Vera már a karcsai templom 1964-es feltárását követő kutatási jelentésében megkérdőjelezte Csemegi állításait e templomtípus kaukázusi eredetével kapcsolatban, s aggályainak adott hangot a nyugati analógiák tekintetében is. A hatkaréjos rotundák eredetét már ekkor is a bizánci kapcsolatok irányában vélte felfedezni. Vö.: [GERVERS-] MOLNÁR 1966. 108.
[106] GERVERS-MOLNÁR 1972. 12.

az építés idejére, elsősorban az egyes rotundák építészeti periodizációjának feltárása, illetve a karcsai rotunda építészeti kutatásai, továbbá a már Csemegi József által is keresett analógiák adtak következtetések levonására és egy új megközelítésű periodizáció felállítására alkalmas fogódzókat a szerző számára. Az analógiák keresése kapcsán Gervers-Molnár Verának is meg kellett állapítania, hogy a fülkés templomok előképére, a római Pantheonra visszavezethető szálak, miként Nyugat- és Közép-Európa rotundái esetében sem, itt sem mutathatók ki, a Kiszombor-Karcsa-Gerény típus előképei egyértelműen Keletre vezetnek vissza. Ugyanakkor vitatva Csemegi álláspontját a hatkaréjos rotundák és a hexagram asztrális értelmezése közötti összefüggésről, e rotunda-típus rendhagyó alaprajzának magyarázataként a hatszög alakzat egyszerűbb geometriai kiszerkeszthetőségét vetette fel, azaz azt a tényt, hogy egy hatszögű (hatkaréjos) alakzat szerkesztése egyetlen zsinór segítségével is lehetséges volt.[107]

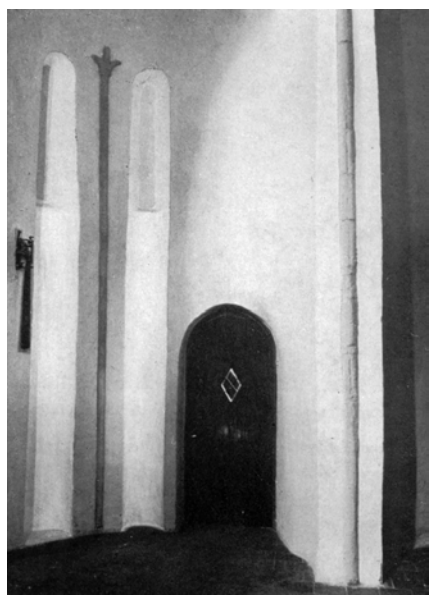

Életfa-motívum a sekrestye felöli karéjban

A hatkaréjos körtemplomok magyarországi példáit Gervers-Molnár Vera két hipotézisből vezette le. Egyfelől abból a tényből, hogy ezek a rotundák a keleti kereszténység vonásait vetítették vissza, s a bizánci építészetnek voltak markáns magyarországi megnyilvánulásai (például a Kiszombor-Karcsa-Gerény csoport tégla építőanyaga és az ebből rakott ornamentika egyértelmű bizánci hatására utalt[108]), továbbá abból a tényből, hogy Kiszombor a Csanád nemzetség birtokában volt, meglehetős közelségben a Marosvárott, illetve Csanádvárott élő görög szerzetesek központjához, azt a feltételezést fogalmazta meg, hogy *„Kiszombor egyházát éppen ezek a bizánci kapcsolatok hozták létre, ha az írott források minderről hallgatnak is*”.[109] Persze, ez önmagában aligha adhatott magyarázatot a karcsai és a gerényi rotunda építésére, ezért az előbbi építését Karcsa XII. szá-

[107] Uo. 51.
[108] Erről lásd részletesebben: CSÁNYI 1950., ENTZ 1967.
[109] GERVERS-MOLNÁR 1972. 51.

zadi feltételezett johannita tulajdonlásából eredeztette, azaz abból, hogy a Szentföldet megjáró templomos lovagok a Jeruzsálemi Szent Sír templomának mintáját adaptálták Karcsán.[110] E két hipotézis természetesen kizárja egymást, ezáltal kizárja azt is, amit éppen Gervers-Molnár Vera vetett fel néhány oldallal korábban tanulmányában, tudniillik azt, hogy a három templom együvé tartozik és azonos építőműhely alkotása.[111]

A fenti ellentmondástól eltekintve Gervers-Molnár Vera arra a következtetésre jutott, hogy a csoport első emléke, a kiszombori rotunda építése 1020-1050 közé datálható, a karcsai és a gerényi pedig néhány évtizeddel későbbre, a XI. sz. második felére tehető, s mindhárom eredete minden kétséget kizáróan a Bizánci Birodalom területén, vagy távolabb, a kaukázusi vidéken keresendő.[112]

A rotunda külső képe a hatvanas években

Gervers-Molnár Vera munkájával párhuzamosan készült el a kiszombori rotunda addig legteljesebb és legrészletesebb elemzése. Dávid Katalin előbb német nyelvű tanulmányban,[113] majd annak egy rövidített változatát az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiájába[114] illesztve foglalta össze a kiszombori rotundával kapcsolatos kutatásai eredményeit, s helyezte új megvilágításba az addig nyitott, vagy kellően fel nem tárt kérdéseket. Munkáját mindenképpen nehezítette, hogy csupán az 1939-es régészeti feltárás megmaradt dokumentumai, a gyér írásos forrásanyag (főként a Historia Domus), valamint maga a rotunda az 1960-as évek végi állapotában állt rendelkezésére. Felmérései és elemzései tehát az 1975-ben megkezdett és számos új ismeretet nyújtó régészeti feltárások eredményei hiányában születtek meg.

[110] Uo. 48. és 51.
[111] Uo. 47.
[112] Uo. 51-52., Vö.: [GERVERS-] MOLNÁR 1966. 108., KISSNÉ 1971. 204.
[113] DÁVID 1970.
[114] DÁVID 1974a. 39-51.

Dávid Katalin igen alapos és részletes felmérést készített a szentélyről. Ami feltűnt számára, az a meglehetősen szabályos külső fal, és az önmagukban is és egymáshoz viszonyítottan is teljesen szabálytalan belső fülkék különbözősége. Ezzel kapcsolatban, vizsgálatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a templom külső falát később építették a belső karéjos kiképzéshez, azaz a rotunda Árpád-kori történetében két építési periódus különíthető el,[115] amiből – miként a karcsai templom esetében is – itt is egy XIII. századi átépítésre lehet következtetni, melyet, véleménye szerint, az egresi ciszterci műhely közreműködésével végeztek el.[116]

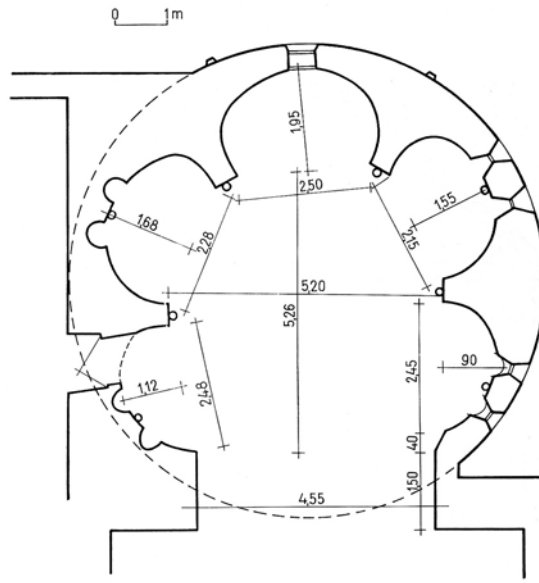

Dávid Katalin fölmérése a körtemplomról

A szerző a XIII. századi átépítést okleveles adattal is igyekezett alátámasztani, méghozzá azzal az 1247-ben keltezett – Györffy György által egyébként hamisnak tartott[117] – oklevéllel, melyben a Csanád nemzetséghez tartozó Kelemenes bán fia, Pongrác ispán határjárást kért a tatárok pusztította birtokain. Ez az oklevél a szerző szerint áttételes bizonyíték lehet arra, hogy a templom, mint a birtok része, a Tatárjárás során megsérült, ezért kapott a XIII. sz. közepén új boltívet és tetőszerkezetet, s ekkor kapcsolták a bordákhoz az azonos kőből faragott oszlopfőket és a konzolos ívsort. A farkasfogas díszítés az eredeti épület része volt, amelyet nem javítottak ki a sérülés után, hanem az ívsoros díszítéssel helyettesítettek.[118]

A tatár pusztítást követő sérülések helyreállításával magyarázta Dávid Katalin a külső köpenyfal építését is, azaz véleménye szerint ez a köpeny is a XIII. sz. közepén toldó-

[115] Uo. 42-45.
[116] Uo. 47.
[117] GYÖRFFY 1963. 878.
[118] DÁVID 1974a. 45-46.

dott az eredeti körtemplom falai köré.[119] Arra a kérdésre, hogy az első építési fázis, azaz az eredeti rotunda építése mikorra tehető, az óhorvát körtemplomok építése, valamint a karcsai ásatások alapján, ahol a XII. századi építkezéseknél korábbi falakat tártak föl,[120] úgy válaszolt, hogy az a XI. századra tehető, s legkésőbb a XI. sz. végére datálható, de nem zárta ki, hogy a kiszombori templom az *„egyetlen megmaradt emléke Csanád ispán és Gellért püspök korának”*,[121] azaz elképzelhetőnek tartotta, hogy az építésre már a XI. sz. közepén sor kerülhetett.

Mivel Gervers-Molnár Vera összefoglaló munkája, majd Dávid Katalin kutatása egybehangzóan a XI. századra keltezte a kiszombori rotunda építési idejét, az Árpád-kor kutatói átvették ezt a kronológiát. Dercsényi Dezső korrigálta a korábbi XIII. századi datálást, s a Magyarországi művészet története V. átdolgozott kiadásában már a XI. századi eredetet fogadta el, s felső-olaszországi, vagy esetleg a bizánci befolyás alatt álló balkáni területek közvetítő hatását villantotta föl a Kiszombor-Karcsa-Gerény csoport keletkezésével kapcsolatban.[122] Revideálva korábbi álláspontját, a XI. sz. végén épült körtemplomként említette a Magyarország művészeti emlékeit összegyűjtő újabb munkájában Genthon István is.[123] Bakay Kornél a legrégebbi magyarországi falusi kerektemplomként tartotta számon a kiszomborit, s építését a XI. sz. elejére, 1010 és 1020 közé tette.[124] Bálint Sándor a szegedi nagytáj népéletét földolgozó monográfiájában szintén fölülbírálta korábbi álláspontját, és így írt: Kiszombor *„Román temploma, illetőleg körkápolnája a szegedi nagytájnak egyik legjelentősebb, az Árpád-kor legelejéről származó műemléke.”*[125]

Györffy György Dávid Katalin kandidátusi értekezéséről készített opponensi véleményében egyenesen *„egy fontos bizánci jellegű emlék”*-ről és *„bizánc*ias körtemplomról” írt a kiszombori rotunda kapcsán, s összefüggést keresett a Kiszomboron talált bizánci pénzleletek,[126] valamint a kiszombori templom között, majd megállapította, hogy *„...komolyan megfontolandónak tartom, hogy a körtemplom építését egy évszázaddal korábbra tegyük és a tényleges első görög misszióhoz kapcsoljuk”*.[127] Györffy György ezt az álláspontját erősítette meg a Szent Istvánról írott monográfiájában,[128] majd a Magyarország története I. kötetében is akként, hogy a bizánci kereszténység jelenlétét bizonyító tárgyi emlékek között külön kiemelendőnek tartotta a kiszombori műemléket. *„Mivel a bizánci kereszténység tárgyi emlékei főként a Tisza vidékén kerültek elő* – írta –, *a megkeresztelkedett és 955 után is buzgó keresztény gyula lakhelyét itt kell keresnünk. Zombor gyula kiszombori szállásán, egy hatkaréjos, bizánci jellegű körtemplom közelében éppen-*

[119] Uo. 46.
[120] A karcsai templom 1964-es feltárása nem adott biztos támpontot arra, hogy valóban XI. sz. végi falakat tárt fel a régész. Molnár Vera csupán relatív kronológiát tudott felállítani. Vö.: [GERVERS-] MOLNÁR 1966. 108. Lásd még: DÉTSHY 1987. 45-46.
[121] DÁVID 1974a. 47.
[122] FÜLEP 1970. 30. és 80. Ezt ismételte meg – Karcsa kapcsán – a románkori építészetről írott monográfiájában is. Lásd: DERCSÉNYI 1974. 194. Az olaszos hatásra utalt Juhász Kálmán is. Lásd: JUHÁSZ 1946. 80.
[123] GENTHON 1974. 397.
[124] BAKAY 1978. 157.
[125] BÁLINT 1976b. 186. A jeles néprajzkutató kifejtette, hogy a templom eredetét ugyan még nem tisztázták, de miután részletesen ismertette Csemegi József elméletét, úgy tűnik, azzal kapcsolatban aggályok nem fogalmazódtak meg benne. Lásd: Uo.
[126] A bizánci pénzleletről lásd: KISS 1940. 17., SZÉKELY 1984a. I. 653., GYÖRFFY 1977. 47.
[127] GYÖRFFY 1974. 333.
[128] GYÖRFFY 1977. 47. és 349.

séggel Konsztantinosz Romanosz császár aranypénzei (959-963) […] *került*[ek] *elő, ami összhangban van azzal a bizánci adattal, hogy a gyula a császártól sok pénzt kapott"*.[129] Másutt azt állítja, hogy *„A ma ismert bizánci templomok fejedelmi vagy főúri alapítások. Alaprajzuk centrális; a ma is álló kiszombori és a térképről ismert csanádvári körtemplom, az előbbi belső karéjokkal tagolt: talán Gyula és Ajtony templomai."*[130] Egyértelműen a görög egyház jelenlétének emlékeként tartotta számon a kiszombori rotundát Kristó Gyula is.[131]

Pedig Dávid Katalin a Györffy opponensi véleményére adott válaszában azonban már 1974-ben óvatosságra intett, amikor fölhívta a figyelmet arra, hogy elégtelen indok az, hogy a település neve összefüggésbe hozható a Gyula felmenői között szereplő Zomborral, s aligha elégséges bizonyíték a környéken talált bizánci pénzlelet; sokkal fontosabb ezeknél a templom titulusa. Míg ugyanis a X-XI. században a biztosan a görög egyházhoz tartozó templomok védőszentje Keresztelő Szent János, vagy a két katonaszent, György és Demeter voltak, addig a nyugati egyház missziós templomait Mária, Péter-Pál, vagy a missziót végző egyház valamelyik tisztelt vértanúja nevére szentelték.[132] Mivel a kiszombori rotunda kettős hatást hordozott magában, tehát éppannyira a bizánci, mint a nyugati kereszténység hatását, a szerző szerint nem tekinthető közvetlen bizánci központi építészeti emléknek és *„építészeti megoldásainak keleti analógiái nem indokolják a görög misszióhoz csatolását"*.[133] Dávid Katalin dilemmáját osztotta Levárdy Ferenc: *„...a kerek templomokról nehéz lenne megmondani, hogy bizánci térítők építették-e, vagy a morva-szláv kereszténység építőmódját felhasználó nyugati térítést szolgálták-e"*.[134] Hasonló óvatossággal fogalmazott Marosi Ernő is, aki e különleges templomokat szintén a bizánci épülettípusok ismeretével kapcsolta össze, de Györffy Györggyel, vagy Kristó Gyulával szemben óvakodott pontosan meghatározni az építés korát, illetve hátterét. Ugyanakkor újból fölvetette a mindeddig megválaszolatlan kérdést: vajon valóban eredeti falusi templomokról van-e szó a hatkaréjos körtemplomok esetében, vagy valamilyen különleges funkció betöltésére épült szent helyekről?[135]

Marosi Ernő a csoporthoz tartozó gerényi rotunda építéstörténetét vizsgálva Gervers-Molnár Verával és Dávid Katalinnal szemben egy sokkal későbbi időrendet állított fel. Elfogadva a három rotunda együvé tartozását, s elfogadva a rotundák építése egymásutániságának sorrendjét, a gerényi építmény részletes elemzésével arra a megállapításra jutott, hogy az ottani templom semmiképpen sem épülhetett a XIII. századot megelőzően. Ha ez igaz, s ha igaz, márpedig igaz, a három rotunda rokonsága, akkor nem lehet közel két évszázados különbség az építésük között. Ebből valószínűsíthető, hogy nem a gerényi épült korábban – ez a stílusjegyek alapján egyértelműen kizárható –, hanem a karcsai és a kiszombori épülhetett később, a XII. sz. vége felé, ami még magyarázhatóvá teszi a karcsai templom XIII. századi bizonyított átalakítását.[136] Marosi úgy vélte, hogy a XI. századi bizánci kapcsolatot csak Kiszombor kora középkori történeti viszonyai támaszthatják alá, amelynek egyetlen más példája nem ismert, csupán a csak leírás-

[129] SZÉKELY 1984a. I. 683.
[130] Uo. 827.
[131] BLAZOVICH-KRISTÓ 1993. 14.
[132] DÁVID 1974b. 336.
[133] Uo. 337.
[134] LEVÁRDY 1982. 54.
[135] MAROSI 1975. 26.
[136] MAROSI 1973. 297. A gerényi rotundáról lásd még: DESCHMANN 1990. 23. és 57-59.

ból ismert apostagi templom, amely viszont bizonyosan más típusú volt. Nézete szerint igazolható azonban a johanniták jelenléte Karcsán, akik viszont közvetíthettek keleti elemeket. *„Ez esetben* – állapította meg Marosi – *az egész csoport, már megállapított közel-keleti és végső soron kaukázusi eredetű sajátosságaival nem a magyarországi-bizánci kapcsolatok XI. századi történetéhez tartozna, hanem a XII. század fordulója körüli bizantinizmust képviseli”*.[137]

A gerényi templom alapján fölhívta a figyelmet, hogy pl. a kapuzat esetében csak típusában beszélhetünk keleti eredetű építészeti formáról, a megvalósítás már a nyugati építészet technikai formakincsének és hagyományainak felelt meg, s nem szükségszerűen bizáncias a karcsai és kiszombori templom külső és belső ornamentikája sem, mert a tégla architektúra a XII. században már széles körben elterjedt Magyarországon is.[138]

Marosi Ernő érvelése, tehát az egész csoport építésének későbbre datálása, s esetleges összefüggésbe hozása a XII. századi bizantinizmussal nem csupán építészettörténeti, de logikai szempontból is megválaszolta azt a kérdést, amelyet sem Gervers-Molnár Vera, sem Dávid Katalin, sem pedig Györffy György nem válaszolt meg, tudniillik azt, hogy ha a kiszombori rotunda keletkezése a bizánci típusú kereszténység dél-alföldi megjelenésével volt összefüggésben, akkor mi volt a magyarázata a karcsai és gerényi rotunda felépítésének, amelyek e területtől több száz kilométeres távolságra találhatók. Persze, a logikai levezetés vissza is fordítható, s itt viszont Marosi Ernő maradt adós a válasszal: vajon a kiszombori rotunda XII. századi építése hogyan volt levezethető a johanniták karcsai birtoklásából, hiszen semmiféle adat nincs arra, hogy a johanniták megfordultak volna Kiszomboron. Sőt, mint erre a későbbiekben rámutatunk, a johanniták karcsai jelenléte is olyan feltételezés, mely a mai kutatási eredmények ismeretében már nem állja meg a helyét, hiszen azt semmiféle dokumentum nem támasztja alá. A felvetett kérdésekre, s ezzel együtt a kiszombori rotunda építésének időpontmeghatározására a templom régészeti feltárása adhatott újabb fogódzókat.

AZ 1975-ÖS RÉGÉSZETI FELTÁRÁS ÚJ EREDMÉNYEI

A kiszombori körtemplom újabb kutatásának megkezdését egyrészt az igen magas talajvíz tette szükségessé, amely szüntelenül veszélyeztette a falakat és az 1939-ben restaurált freskókat,[139] másrészt a karcsai rotunda kutatása során felmerült, de az épület későromán-kori bővítése miatt (amely rekonstruálhatatlanul tönkretette a körtemplom egy részét) megválaszolhatatlan kérdések tisztázása, s nem utolsó sorban a rotundák e típusának egyedi volta indította el. A körtemplom helyreállításának alapkoncepciója az 1904-ben fölvetett elképzeléshez hasonlóan a templomról való leválasztás, tehát az eredeti állapotban való helyreállítás volt.[140] Az 1975-ben megkezdett feltárás, amelyet Kozák Károly régész irányított, az eredeti padlószint helyreállításával, valamint falkutatással indult

[137] MAROSI 1973. 298.
[138] Uo.
[139] *„A 39-es restaurálás óta – amikor állítólag átfestették a falképeket – a mostani állapotukban vannak. Már azonban homályos foltokat látni rajtuk, egyes helyeken salétromot is. Bár a szentély külső falát tatarozták, de a téglák porhanyóssá váltak. A fal nem sokáig tűri az új vakolatot* – írta 1964-ben a Csongrád Megyei Hírlap újságírója –. *Rögzíteni kellene tehát, teljes szépségében visszaállítani. Mert hiszen szemünk láttára pusztul a páratlan műemlék.”* R[affai]. I[stván].: *Pusztul az Árpád-kori műemlék Kiszomboron.* = CSMH 1964. máj. 31.
[140] ERDEI 1985., ERDEI 1987.

meg. Ennek során napvilágra került a barokk kori átépítés során lebontott hatodik karéj, s megtalálták az eredeti, a *„falsíkból kissé kilépő”* kapuépítmény maradványait. Az eredeti alapépítmény feltárása világossá tette, hogy a külső héjazat és a belső karéjok építése egyidejű, azaz Dávid Katalin felvetése a templomépítés két szakaszával kapcsolatban nem igazolódott be.[141] A feltárás kimutatta azt is, hogy az alapozás technikája teljesen megegyező a karcsai templom alapjáéval, így feltételezhetően egyazon építőműhely alkotásával állunk szemben. A kutatás azt a feltételezést is megcáfolta, hogy a boltozat egy korábbi, a Tatárjárás során megsérült építmény kiegészítése lenne. Bebizonyosodott, hogy a fal és a boltozat szerves egységet alkot.

A rotunda falkutatása 1975-ben

Teljesen új felfedezésnek bizonyult a rotunda nyugati homlokzatához csatlakozó, megközelítőleg négyzet alakú „előcsarnok”, vagy templomhajó alapfalainak feltárása. Ez a körtemplomoknál gyakori megoldás a kiszombori esetében mindeddig ismeretlen volt.[142] Kozák Károly feltételezése szerint ez a méteres falvastagságú, 3,5 × 3,5 méteres belvilágú épület a körtemplommal együtt épült,[143] s vélhetőleg emeletes volt. Ebből az épületből (toronyból?) lehetett átjutni a nyugati karéjban kialakított karzatra, amelynek nyomait szintén megtalálták. Innen ugyanis egy falba épített lépcső vezetett a rotunda

[141] KOZÁK 1978. 51-53.
[142] Uo. 54-55.
[143] Horváth Ferenc régész, aki az „előcsarnok” föltárását végezte, doktori disszertációjában Kozák állításával szemben úgy vélte, *„Az építmény* […] *későbbi, az újraboltozással egyidejű bővítés, fiatalabb a körtemplomnál.”* HORVÁTH 1978. 140. Horváth Ferenc ott és akkor ennél bővebb magyarázattal nem szolgált állítása igazolásául. Ám mint kiderült, volt régészeti alapja az általa leírtaknak. A föltárás során ugyanis egy az előépítmény alapozásába mélyedő gödröt tárt föl, amelyben egy korhatározó jelentőséggel bíró, legkésőbb a XII. században előforduló cserépüst töredékét találta, ami azt jelentette, hogy az építménynek mindenképpen a gödör keletkezését megelőzően kellett épülnie, tehát semmiképpen sem épülhetett a XII. század után. (Horváth Ferenc szóbeli közlése.) Sajnálatos, hogy Kozák Károly – mint látni fogjuk, tetszetősnek tűnő, ám minden alapot nélkülöző johannita építéstörténeti hipotézise miatt – nem tulajdonított jelentőséget Horváth fölfedezésének!

boltozata feletti térbe, amelyet Kozák Károly véleménye szerint egy lőréses fal és tetőzet zárt le.[144] A külső falkutatás során kiderült az is, hogy a külső köpenyen mintegy 2 méterre egymástól kecses, félköríves keresztmetszetű faloszlopok voltak.[145]

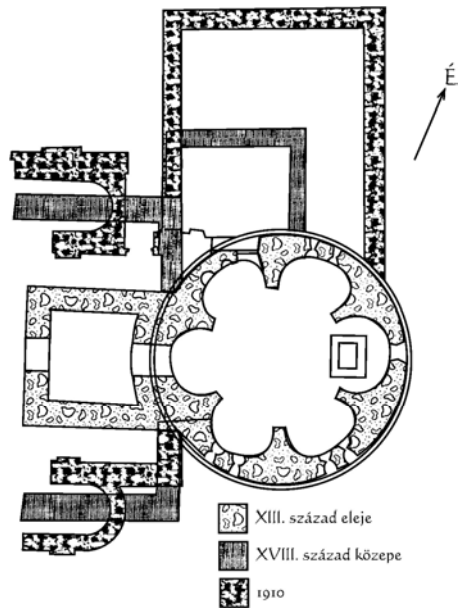

A rotunda építési periódusai Kozák Károly föltárása alapján

A régészeti feltárások alapján Kozák Károly kísérletet tett arra, hogy a hatkaréjos körtemplomok építési időrendjét megállapítsa. Marosi Ernőhöz hasonlóan – tévesen – ő is az 1187-ben a johanniták birtokában lévő karcsai templom datálásából indult ki,[146] s megállapította, hogy a körtemplomot bizánci előképek (feltehetően a Hagia Sofia észak-

[144] KOZÁK 1987. 5.
[145] Uo. 7.
[146] A johanniták karcsai jelenlétére vonatkozó adatot lásd: BALICS 1885-1890. II. köt. 2. rész. 300. III. Orbán pápának a karcsai birtokot említő oklevelét Kozák hibásan 1186-ra datálta! Lásd: KOZÁK 1978. 60-61. A jelenlegi kutatások alapján Kozák nemcsak az oklevél keltét adta meg hibásan, de magát az oklevelet is alaptalanul hozta föl bizonyítékként Karcsa johannita birtoklásának alátámasztására. Jelen tanulmány előzményében (MAROSVÁRI 1999. 111. és 117.) – Balics, Marosi és Kozák nyomán – e sorok szerzője is figyelmen kívül hagyta Dercsényi Dezső megjegyzését, miszerint Karcsa a *„magyar keresztes lovagrend”* birtoka volt. (Lásd: FÜLEP 1970. 95.) Ma már bizonyítottnak vehető, hogy a III. Orbán pápa által 1187. márc. 26-án kibocsátott ***Religiosa Loca*** kezdetű bulla, mely a Szentszék oltalmába fogadta a Szent István királyról elnevezett esztergomi ispotályos házat, nem a johannitákra, hanem a II. Géza által a második keresztes hadjárat idején éppen a johannita és a templomos lovagrend mintájára alapított ***Szent István keresztesei*** nevű önálló magyar ispotályos kanonokrendre (tehát nem lovagrendre!), azaz a stefanitákra vonatkozott. (Lásd erről: BOROVICZÉNY 1991-92. 9. és 17., KMTL 1994. 610.) Mivel a bulla az ispotályos házhoz tartozó birtokok között megnevezte az *„ecclesiam sancte Margarite de Charca”* nevűt is, ebből ma már bizonyosnak vehető, hogy a Zemplén megyei karcsai templom nem a johanniták, hanem a stefaniták birtokai közé tartozott. (Vö.: BOROVICZÉNY 1991-92. 18. és 25., TÓTH 2004b. 22-23.) Ez ugyan nem zárja ki a johannita kézben lévő templomokkal való építészeti analógiákat (Csurgó), de elveti annak lehetőségét, hogy a birtokos személyéből vezessük le a hasonlóságokat. A johanniták magyarországi jelenlétéről lásd legújabban: HUNYADI 2006.

keleti sarkánál álló körtemplom, Milétosz vagy más palesztinai körtemplom) alapján a johanniták építették, feltehetően III. Béla idején, 1173-1186 között, s a korábban már többször jelzett bővítést is ők végezték el az 1217. évi keresztes hadjáratot követően. Az építészeti és stíluskritikai elemzésen túl, amely bizonyította a templom XII. századi keletkezését,[147] a bizánciás vonásokat III. Bélával és annak bizánci kapcsolataival hozta összefüggésbe. III. Béla felesége, Antiochiai Anna Mánuel bizánci császár feleségének a testvére volt, s vélhetőleg az ő közvetítésükkel, valamint a johanniták közreműködésével jutott el Magyarországra Antiochiai Szent Margit tisztelete, aki a karcsai, valamint a karcsai építési stílusával rokonságot mutató, s a környék építészetére nagy hatást gyakorló johannita birtokban lévő Csurgói templom védőszentje is lett.[148]

Figyelemre méltó, hogy a kiszombori rotunda egyik képe – s a freskókat a régészeti föltárást követően restauráló Kisterenyei Ervin vizsgálata alapján a legkorábbinak datált kép – szintén (bár nem egyértelműen) Antiochiai Szent Margittal azonosítható.[149] Kozák Károly további azonosságokat keresett, amelyek a johanniták kiszombori, vagy legalábbis a térségben (Szeged, Szőreg) való jelenlétére utaltak. Szerinte Gerény esetében, noha erre nincs írásos bizonyíték, nem csupán a Karcsához való közelsége, de a templom díszítése és a Szent Anna-névadás is adhatott értelmezhető magyarázatot a johanniták jelenlétére.[150] Kiszombor esetében, ha a johannitáknak a Kozák szerint bizonyítható, a történeti kutatások szerint egyáltalán nem igazolható XII-XIII. századi szegedi és szőregi jelenléte nem is,[151] de az oklevelekkel alátámasztható érdekeltségük a marosi sókereskedelem iránt

---

[147] KOZÁK 1978. 61-62. és 81.

[148] Uo. 63. Vö.: BALICS 1885-1890. II. köt. 2. rész. 301. Lásd még: REISZIG 1928. II. 74-76. és 32-38. Munkám előzményében (MAROSVÁRI 1999. 117-118.) arra hívtam föl a figyelmet, hogy Reiszig Karcsa azonosítása tekintetében bizonytalan. A johanniták birtokviszonyait tárgyaló munkájában külön kezelte az általa a johanniták birtokai közé sorolt Zemplén megyei Karcsát, mint a budafelhévízi, illetve sziráki birtok tartozékát (REISZIG 1928. II. 27. és 140.), ugyanakkor ettől elkülönítetten szerepeltette a III. Orbán 1187-es bullájában részletesen leírt Harcha (Charcha) nevezetű, Szent Margit tiszteletére (!) épült lovagházat, mely véleménye szerint valahol a Duna-Tisza közén vagy a Tisza és a Maros szögében feküdhetett. IV. Béla ugyanis 1238. jan. 29-én megerősítette a johannita lovagrend harchai birtokait, s többek között e birtok tartozékai közé sorolta a Bács megyei Becsét (a mai Óbecsét) és a Torontál megyei Bocsárt, mely eredetileg a csanádi vár tartozéka volt. (Lásd erről: REISZIG 1928. II. 74-75.) E különbözőség nyomán akkor annak a feltételezésemnek adtam hangot, hogy *„Ha – Reiszig álláspontjával szemben – igaz az a feltételezés, hogy ez a Harcha-i johannita birtok megegyezett a karcsai birtokkal, s ha valóban e birtok tartozékai voltak a becsei és bocsári birtokok, akkor – e birtokok Kiszomborhoz való földrajzi közelsége, illetve a Karcsától való távolsága folytán – nem zárhatjuk ki egyértelműen annak eshetőségét, hogy (a fennmaradt írásos bizonyítékok hiánya ellenére) mégiscsak lehetett közvetlen kapcsolat a kiszombori és a karcsai körtemplom között."* (MAROSVÁRI 1999. 118.) Ma már egyértelműen kizárom a két Karcsa (Charcha) létezését, és kizárom annak lehetőségét is, hogy a zempléni Karcsának délvidéki tartozékai lettek volna, s így azt is, hogy ez legitimálhat valamiféle földrajzi kapcsolatot. Már Reiszig is fölvetette, amire akkor nem figyeltem föl, hogy elképzelhető: az általa a Duna-Tisza közére helyezett Charcha azonos lehet a johanniták aracsai (a Tolna megyei Tamási közelében fekvő) udvarházával, mely a XIII. sz. elején a székesfehérvári konvent tartozékai között szerepelt (REISZIG 1928. II. 75. és 8-9.). Hogy ez a Charcha nem eshetett egybe a zempléni Karcsával, az bizonyítja, hogy az 1238-ban ide sorolt tartozékok egy része a XIV. században igazolhatóan a székesfehérvári lovagház birtokai közé tartozott. (REISZIG 1928. II. 75.) Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a III. Béla által a székesfehérvári johannita lovagok számára kiállított birtokmegerősítő levélben Aracsa Horcha alakban fordul elő (REISZIG 1928. II. 8.), akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a Charcha alak ennek az Aracsa-Horcha helynévnek egy torzult változata, és az semmiképpen sem eshet egybe a Zemplén megyei Karcsával. Ily módon a földrajzi közelségre utaló feltételezés, és az ebből való bármiféle következtetés levonása egyértelműen kizárható.

[149] KISTERENYEI 1982. 320.

[150] KOZÁK 1978. 62.

[151] A szegedi johannita jelenlétet először Reizner János vetette föl Szeged-monográfiájában. Az Alszegeden, a mai Alsóvárosban lévő ferences kolostor helyén álló Szent Péter templom mellett ugyanis bizonyosan volt egy

már érzékelhető közelséggel adhat támpontot e hipotézis helytállóságának bizonyítására.[152] Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell: ez az érv önmagában elégtelen arra, hogy ezzel Kiszombor esetében igazolni lehessen a johannita jelenlétet, amelyet jelen tudásunk alapján egyetlenegy forrás sem hitelesít. A kutatások alapján ma már az is kizárható, hogy Karcsa a johanniták birtoka lett volna, az adatok azt támasztják alá, hogy a templom és a birtok 1187 és 1282 között a magyar alapítású Szent István keresztesei nevű önálló magyar ispotályos kanonokrend, a stefaniták budafelhévízi udvarházának tartozékai közé tartozott,[153] így a johannita analógia nemcsak Kiszombor, de Karcsa esetében is egyértelműen elutasítható. Ezzel együtt nem csupán a johannita birtoklás ténye, de a hatkaréjos körtemplom-típus e lovagrendhez való kötésének makacs hipotézise is revideálásra szorul. Helytállónak tekinthetjük e tekintetben Szakács Béla Zsolt megállapítását, aki a johannita kapcsolattal összefüggésben, Kozák álláspontjára utalva, a következő megjegyzést tette: *„Elfogultan értelmezett birtoklás- és építészettörténeti adatok párosulnak itt egy olyan feltételezéssel, mely a nemzetközi összehasonlításban sem állja ki a próbát: hiszen itt egy kizárólag magyarországi johannitákra jellemző típusról* [ti. a hatkaréjos rotundákról] *lenne szó. Az elmélet ezáltal éppen legfőbb vonzerejét, az egyetemes lovagrendi építészettörténethez való kapcsolódását veszíti el.”*[154]

---

hospitium (kórház), ahol a betegápolással tudós papok foglalkoztak, *„kik az időben a felettébb ritka „magister” (mester) czímet érdemelték ki. Nem lehetetlen, hogy ezen mesterek a johannita-lovagrendhez tartozó papok voltak, kik midőn Szegedről elpusztultak, s plébániájuk kezelését a* [ferences] *barátok vették át – a plébániával kapcsolatos kórház fenntartása is a barátokra szállt.”* REIZNER 1900. III. 187. Bár kétségeinek hangot adva, de Reizner föltételezését vette át a Szeged középkori templomainak történetét földolgozó Cs. Sebestyén Károly is. Lásd: CS. SEBESTYÉN 1938. 87-88. A város történetének legutóbbi monografikus földolgozásának történész és régész szerzői (Szegfű László, Kürti Béla és Horváth Ferenc) az írott források gyanús hiánya miatt egyértelműen megkérdőjelezték a johanniták alsóvárosi (és szegedi) jelenlétét. Lásd: KRISTÓ 1983. 298-300. Vö. még: Uo. 285., 341. és 416., MÁTÉ 1989. 20., LUKÁCS 2000. 144. Ugyancsak nem igazolható Kozák Károly felvetése, miszerint a Kiszomborhoz közeli szőregi bazilita monostor bármikor is a johanniták birtokában lett volna. Lásd: KARÁCSONYI 1977. 74. Nem támasztják alá a johanniták e tájon való jelenlétét a legújabb kutatások sem. Lásd: BLAZOVICH 2000. 17., KOSZTA 2000. 62., SZAKÁCS 2006. 240. Ennek ellenére F. Romhányi Beatrix még mindig fönntartja annak lehetőségét, hogy a Szeged-alsóvárosi ferences kolostor helyén álló, korábbi, Szent Péternek szentelt templom melletti ispotály johannita birtok lehetett. Lásd: F. ROMHÁNYI 2000. 61., Uő. 2006. 179.

[152] KOZÁK 1978. 82-83., KRISTÓ 1983. 300. Mindennek ellentmondani látszik, hogy a johanniták a déli-délkeleti országrészben nem hoztak létre rendházakat. Több településsel kapcsolatban is fölvetődött a johannita rendház léte (Szeged, Aracs, Csoltmonostor), de ezt semmiféle kézzelfogható bizonyíték nem támasztja alá, sőt, az utóbbi két helyen igazolhatóan bencések éltek. (Lásd: KOSZTA, 2000. 62.) Juhász Kálmán adatai alapján a Torontál vármegyei Aracson jelen voltak a johanniták a XIII. sz. első évtizedeiben (JUHÁSZ-LOTZ 1991. 89-90.), ám valószínűleg itt is félreértésről lehet szó. A szerzők arra hivatkoztak, hogy az aracsai rendház birtokait felsoroló 1238-as oklevél döntőrészt bánáti helyneveket tartalmaz. Ez azonban nem bizonyítja automatikusan, hogy a birtokközpontnak a Torontál vármegyei Aracsnak kellett lennie, és nem az igazoltan johannita tulajdonú Tolna megyei Aracsának, különös tekintettel arra, hogy tudjuk: a torontáli Aracs bencés apátság volt, majd ferences kézbe került, és a működés kontinuitása ellenére semmiféle egyéb adat nem igazolja itt a johannita birtoklást.

[153] BOROVICZÉNY 1991-92. 17-18. és 25., TÓTH 2004b. 22-23. Lásd még: 146. jegyzet. Mindemellett – noha ezzel a hipotézissel még nem találkoztunk – kizárható minden olyan föltételezés is, amely a johannitákkal szemben esetleg a stefanita kanonokrend építészeti hagyatékával próbálná összekötni a hatkaréjos rotundák jellegzetes építészeti típusát. A karcsai templom átalakításán ugyan rajtahagyták a stefaniták kezük nyomát, de tekintettel arra, hogy a rendnek kizárólag Pest és Esztergom megyében, a Dunakanyar környékén, illetve a felső-Tisza mentén lévő zempléni területeken helyezkedtek el birtokai (BOROVICZÉNY 1991-92. 18-19.), a kiszombori kapcsolat ez esetben is teljességgel kizárható.

[154] SZAKÁCS 2006. 240.

Az 1975-ös régészeti föltárás során megtalált karzatra vezető átjáró

Ennek ellenére Kozák Károly egy évtizeddel a kiszombori templom régészeti feltárást követően újabb adatokkal igyekezett bizonyítani a három magyarországi hatkaréjos rotunda johannita építését, s párhuzamot talált a Vésztő-mágori dombon 1968-1978 között feltárt Csolt-nemzetségi monostor körtemploma, valamint a Kiszombor-Karcsa-Gerény csoport között. Felvetette e csoport kapcsolódását a kolozsmonostori várságon folytatott ásatások nyomán felszínre került, s általa ekkor már a XIII. sz. első felére datált körtemplommal. Tanulmányában megerősítette korábbi álláspontját, mely szerint e körtemplomokat funkcionálisan telepítették, kivétel nélkül olyan folyók, illetve olyan átkelőhelyek mellett, melyeknek stratégiai funkciójuk volt. Hangot adott annak a véleményének is, hogy mivel a körtemplomok elérhető távolságra voltak a Nagyvárad melletti Szent János johannita kolostorhoz, feltételezhetően a lovagrend műhelyének alkotásairól, vagy legalábbis érzékelhető hatásukról lehetett szó a hatkaréjos rotundák esetében. További adalékot jelentett korábbi véleményéhez annak a Csemegi által már 1960-ban felvetett gondolatmenetnek az átvétele is, miszerint e körtemplomok valamiféle épületbe szerkesztett ősi démonűző és bajelhárító jelképek voltak.[155]

Kozák Károly újabban érvként hozott analógiáit ismét csak fenntartással kell fogadnunk. A Vésztő-Mágorhalmon folytatott ásatások során valóban felszínre kerültek egy – a monostor legkorábbi építési periódusának tartott – lapos falazókövekből épített 4-4,5 méter átmérőjű kör alakú templom alapjai, amelynek belső tagolására vonatkozóan nem találtak bizonyítékokat. E keleties vonásokat viselő körtemplomot (melyet minden kétséget kizáróan bizánci stílusú falfestmény díszített) a kutatás a Csolt nemzetség magánkegyúri kápolnájának tartja, s eredetét az Ajtony veresége előtti időre teszi, nem kizárva azt sem, hogy a körtemplom építésére a X. sz. végén került sor.[156] Ha e kutatások helytál-

[155] KOZÁK 1987. 12-13.

[156] ISTVÁNFI 1985. 73-75. A feltárást vezető régész, Juhász Irén szerint nem bizonyítható teljes egészében, hogy ez volt az első, bizánci stílusú templom. Feltételezése szerint a rotunda a XI. sz. második felében felépített

lóak, a vésztő-mágori körtemplom aligha támaszthatja alá Kozák elméletét a kiszombori templom XII-XIII. századi keletkezésével kapcsolatosan, sőt, inkább a rotundának a XI. századi keleti kereszténységgel való összefüggését magukévá tevő kutatók érveit gyarapíthatja.

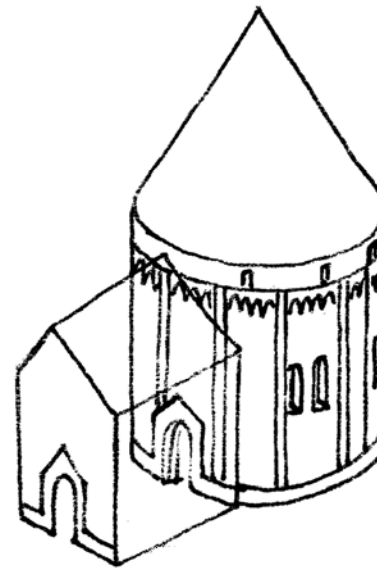

A rotunda tömegvázlata Kozák Károly szerint

Ugyancsak kétséges lehet Kozák Károlynak a kolozsmonostori rotundára való hivatkozása. Valóban, 1975-ben, a kiszombori körtemplom régészeti feltárásának évében a kolozsmonostori vársáncon folytatott ásatások során felszínre kerültek egy a XII-XIII. sz. fordulójára datálható, kívül kör, belül hatkaréjos rotunda alapjai.[157] E rotunda tökéletesen megegyezett a Kiszombor-Karcsa-Gerény csoport körtemplomaival, s negyedikként e csoporthoz illeszkedett. A kolozsmonostori rotunda azonban nem csupán egyezőségeket, de – miként Dékány Tibor erre rávilágított – különbségeket is mutatott a már ismert csoporthoz képest. Eltért abban, hogy nem fontos víziút mentén feküdt, mint az eddig ismertek (habár a Szamos összeköttetést teremtett a tiszai vízrendszerrel), eltért abban is, hogy Kolozsmonostor minden kétséget kizáróan bencés alapítás,[158] tehát sohasem volt, s nem is lehetett a johannitáké, s eltért abban is, hogy nem téglából, hanem faragott kőből építették. Ugyanakkor alaprajzi kialakítása és mérete tökéletesen megegyezett a gerényi rotundáéval, így tehát a csoporttal való közvetlen kapcsolata kétségbevonhatatlan.[159] Ennek ellenére, az imént jelzett eltérések nyilvánvalóan megkérdőjelezték Kozák Károly hipotézisét, hiszen éppen azokon a pontokon mondott ellent a koncepciónak, amelyekre az épült.

---

templom mellett állt, s a kegyúr kápolnája volt. Lásd: JUHÁSZ 1980. 445., JUHÁSZ 1984. 4. és legújabban: JUHÁSZ én. 183-184., MERÉNYI-METZGER 1998. 235-236.

[157] DÉKÁNY 1983. 192-193. és 199-200.

[158] CSOMOR 1912. 11.

[159] DÉKÁNY 1983. 199.

A keleti karéj az 1985-ben befejezett helyreállítás után

A kolozsmonostrori rotunda maradványainak feltárása mindenestre némi támpontot adott a Kiszombor-Karcsa-Gerény körtemplom-típus időrendjének meghatározásához. Bóna István véleménye szerint a kolozsmonostori körtemplom az alapfalaiba épített XI. sz. végi – XII. sz. eleji oszlopkő és domborműves kettős oszlopbázis alapján nem épülhe-

tett a XII. sz. legvégénél korábban.[160] E tekintetben időrendje tökéletesen egybecsengett Marosi Ernő gerényi vizsgálataival[161] és Kozák Károly kiszombori ásatásainak eredményeivel.[162] Ugyanakkor egyik szerző sem tudott olyan, valamennyi rotunda vonatkozásában helytálló érvet felsorakoztatni, amely egyértelmű és cáfolhatatlan magyarázatot adott e körtemplomok keletkezésére és funkciójára. Bóna az időrenden túl a kolozsmonostori rotunda maradványainak említése kapcsán a kérdést nem érintette, míg Marosi és Kozák elsősorban a Karcsa és Gerény építésének meghatározásához alkalmasnak tűnő johannita eredetet hangsúlyozta, ám ez az érv, mint láttuk, a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján sem a kiszombori rotunda, sem az újonnan napvilágra került kolozsmonostori rotunda, sem pedig Karcsa esetében nem látszik megalapozottnak.

A fenti ellentmondást feloldandó a kolozsmonostori rotundáról tudósító Dékány Tibor ezért olyan hipotézist keresett, amely magyarázatot ad az egyezőségekre, ugyanakkor értelmezhető indoklást nyújt a különbözőségekre is. Úgy ítélte meg, hogy a hatkaréjos rotundák esetében nem a szerzetes- vagy lovagrend típusa, hanem az eretnekség elleni harc volt a lényeges, s Csemegihez hasonlóan *„a hatkaréjú lánccsillag kontúrjának körbe foglalása révén”* kialakult hexagram-szerkesztésben ő is a Szentháromság fogalmának megjelenítését fedezte fel, melynek funkciója nézete szerint az ariánus, majd a bogumil mozgalmakkal szembeni védekezés volt.[163] Ezt a nézetet képviseli legújabban – kész tényként kezelve – Tóth Ferenc is,[164] noha egyetlen forrás sem igazolja, hogy ez a gondolatmenet több lenne egyszerű hipotézisnél, hiszen nem csupán szimbolikai, de eszmetörténeti szempontból is kérdőjelek merülnek föl az álláspont hitelességével és megalapozottságával kapcsolatosan.[165]

Szembetűnő – folytatta gondolatmenetét Dékány –, hogy a hatkaréjos és a négykaréjos rotundák (melyek a keresztelés szimbólumát hordozhatják magukban) az ország keleti peremvidékén, nagyjából egyenletes eloszlásban találhatók meg, lazán követve a keleti határvidék ívelését.[166] Dékány vélekedése szerint a kolozsmonostori rotunda különössége a csoport tagjaihoz képest azzal magyarázható, hogy legkeletibb volta miatt mintegy átmenet lehetett a Kaukázus vidékén nagy számban található, hasonlóképpen kőtömbökből épített körtemplomok és a Kiszombor-Karcsa-Gerény csoport téglaépítésű körtemplomai között.[167] Ez a hipotézis, azaz a magyarországi hatkaréjos rotundák és a kaukázusi körtemplom-építészet összekapcsolása, gyakorlatilag nem volt más, mint az a gondolatmenet, amelyet Csemegi József 1960-ban fölvetett.

A Csemegi József és özvegye, Tompos Erzsébet által képviselt elmélet a kaukázusi körtemplomok és a magyarországi hatkaréjos rotundák analógiájáról máig népszerű. Tompos az elméletet 1996-ban megismételte, és – nem véve tudomást a Kozák Károly vezette ásatás régészeti bizonyítékairól, melyek az épület keletkezési idejét egyértelműen

[160] MAKKAI-MÓCSY I. 222. és 214. Ezt a véleményt osztja Entz Géza is. Lásd: ENTZ 1994. 27.
[161] MAROSI 1973. 297-298.
[162] KOZÁK 1978. 61-62. és 81.
[163] DÉKÁNY 1983. 196-197. Dékány többek között ezt írja: *„A Szentháromság tanának valóban a legtökéletesebb ’piktogram’-ja a hatkaréjos hármas lánccsillag, mint a Szentháromság jelképe, a legtökéletesebb mértani formába: körbe, mint Isten jelképébe foglalva. Ez a kolozsmonostori és a másik három rotunda alaprajza. Ebből a megközelítésből kiindulva azt kell feltételeznünk, hogy a rotundát akkor építették, amikor a bogumil eretnekséggel kellett bizánci kereszténységünknek megküzdenie.”*
[164] TÓTH 2000. 163.
[165] TÓTH 2004b. 29-33.
[166] DÉKÁNY 1983. 199.
[167] Uo.

behatárolták – hangot adott annak a véleményének, hogy *„a* [bizánci] *impérium perifériáin – így Milétoszban – szintén több helyen épültek hasonló alkotások* [ti. hatkaréjos körtemplomok]. *Az ezredforduló táján, a magyar királyság megszületése után e templomok keleties változata – ahol a fülkekoszorúk nem mutatkoznak meg, hanem külső falhengerbe illeszkednek – feltehetően szintén memoriális, nemzetségi kultuszhelyek, ugyancsak megjelentek (Kiszombor, Gerény-Horjany, Karcsa).”*[168] Számos korabeli, tehát X-XI. századi példa igazolja – állítja Tompos Erzsébet –, például a kaheti Bocsorma fejedelmi központ temploma, hogy ezek a körtemplomok a *„vezető feudális dinasztia reprezentációját testesítették meg.”*[169]

2003-ban megjelent egy könyv,[170] melynek szerzői, Horváth Zoltán György és Gondos Béla már nem a grúziai, hanem az örményországi eredetet hangsúlyozták, és egyértelműsítették a kapcsolatot a magyar templomok és az egykori örmény főváros, a ma Törökország részét képező Ani romvárosában található hatkaréjos Szent Gergely templom között, mely szerintük *„a Kaukázus-vidékén korábban is alkalmazott nagyon jellegzetes építésmód egyik XI. századi továbbélése”*.[171] A két szerző anélkül, hogy érdemben tanulmányozta volna a hatkaréjos magyarországi rotundák keletkezéstörténetével kapcsolatos – immár igen terjedelmessé duzzadt – szakirodalmat és kutatási eredményeket, Csemegi egykori hipotézisét erősítette, miszerint *„ezt a formát a kereszténységet már korábban megismerő magyarok hozták magukkal emlékanyagukban a Kaukázus vidékéről vándorlásaik során és alkalmazták a végső letelepedést követően.”*[172] A kötethez írott rövid bevezető dolgozatuk alapvető problémája, hogy szinte kizárólag Gervers-Molnár Verának a magyarországi rotundákat feldolgozó munkájára épített,[173] amely 1972-es megjelenésekor még a hatkaréjos rotundák XI. századi elterjedését valószínűsítette, holott az azóta folyó kutatások gyakorlatilag kizárták e rotunda-típus XII. sz. előtti keletkezésének lehetőségét. Ha figyelembe vették volna ezeket az eredményeket, akkor meg kellett volna válaszolniuk azt a kérdést, hogy ha ezt az építészeti formát a népvándorló magyarok hozták magukkal a Kaukázus vidékéről, akkor miért vártak közel háromszáz évet arra, hogy a mintát a gyakorlatba is átültessék?[174]

---

[168] TOMPOS 1996. 154. és 158.

[169] Uo. 158. A szerző a bocsormai fejedelmi templom mellett az oltiszi körtemplomot, a kachi-i Baguasi templomot, valamint a gogjubai és a Kiagmisz-Alti-i X. századi hatkaréjos kupolás templomot sorolta e típus tagjai közé. Uo. 159

[170] HORVÁTH-GONDOS 2003.

[171] Uo. 9-10.

[172] Uo. 10. Csemegi József özvegye, Tompos Erzsébet, aki a Kaukázus-vidék keresztény építészetét feldolgozó munkájában önálló fejezetben tárgyalta az örmény királyságok és fejedelemségek építészeti emlékeit, és többek között részletesen taglalta a Bagratida-dinasztia idején fővárossá lett Ani emlékanyagát, köztük a Szent Gergely (Szurb Grigor) templomot is. Érdekes, hogy – noha párhuzamot vont a grúziai hatkaréjos emlékanyag (Gogjuba, Kiagmisz-Alti) és a hatkaréjos Szent Gergely templom között –, itt nem fogalmazott meg analógiát a magyarországi körtemplomokkal kapcsolatban, miként megtette ezt Bocsorma fejedelmi temploma kapcsán, holott az alaprajz alapján a hasonlóság a Szent Gergely templom esetében legalább olyan markáns, mint Bocsorma esetében. Bocsorma és a többi grúziai rotunda alaprajzát lásd: TOMPOS 1996. 159.; az Aniban lévő Szent Gergely templom alaprajzát lásd: Uo. 218., leírását lásd: Uo. 221. Tompos Erzsébet a Szent Gergely templommal kapcsolatban is megerősítette véleményét, melyet a grúziai hatkaréjos körtemplomoknál hangsúlyozott, miszerint *„E kupolás, hatkaréjú templomok kutatása során kitűnt, hogy rendeltetésük, a grúziai példákhoz hasonlóan, több esetben bizonyíthatóan, memoriális családkultusszal volt kapcsolatos.”* Uo. 221.

[173] GERVERS-MOLNÁR 1972. 51-52.

[174] Horváth Zoltán György és Gondos Béla könyvének legnagyobb értékét gazdag képmelléklete adja, azok számára különösen, akik még nem jutottak el Örményországba. Noha a szemlélő a Szent Gergely (Szurb Grigor) templom tizenkétszög alakú és kupolás külső képét nézve (HORVÁTH-GONDOS 2003. 84-86.) egy

A Szent Gergely templom (Ani) egyik karéja

A szövegben a szerzők utaltak Guzsik Tamás építészmérnök, a Budapesti Műszaki Egyetem 2002-ben elhunyt docense egyik írására is, aki általánosságban rögzítette ugyan, hogy – az Adriai-tenger vidékén a VII-X. sz. környékén elterjedt hatkaréjos téralakítás mellett az örmény építészetben is fellelhető az ezredforduló táján ez a térképzési mód, ám rögtön hozzá is tette: *„Ismét csak merészség lenne bármilyen lineáris párhuzamot vonni a X-XI. századi, Ani-környéki templomok és a magyarországi hatkaréjos körtemplomok között. Talán a történettudomány, a régészet és az építészettörténeti tudomány erre a kérdésre is egyszer még megnyugtató feleletet fog adni. Az eddig ismert építészettörténeti emlékek tükrében az megállapítható, hogy az említett, magyarországi hatkaréjos épületek a további magyar építészetben hatást nem fejtettek ki, elszigetelt emlékcsoportnak kell őket tartanunk.”*[175]

A hatkaréjos magyarországi rotundák legújabb áttekintését Tóth Sándor végezte el. Miután szisztematikusan elemezte a négy ismert körtemplom formai jegyeit, kiegészítve, korrigálva az eddigi leírásokat, megpróbálta számba venni a lehetséges archetípusokat is, hogy ezek alapján határozza meg keletkezésük idejét és körülményeit. Próbálkozását azonban – számos új megfigyelése és adata ellenére – nem kísérte siker. Noha tisztázta és bizonyította a johannitákhoz kötődő építés makacs hipotézisének megalapozatlanságát, igazolva Karcsa stefanita rendi birtoklását,[176] s elemezte e rendhagyó templomtípus építésének lehetséges külpolitikai kapcsolatait, fölvillantva olyan lehetőségeket is, mint az Antiochia és Konstantinápoly felé vezető szálak, be kellett látnia, hogy a kapcsolódások

pillanatra elbizonytalanodik, hogy valóban fölfedezhető-e az analógia, de aztán a belső tér képét látva, főként a fél-oszlopokkal elválasztott karéjok képét vizsgálva (uo. 89.), és azt a kiszombori rotunda oszlopkiképzésével összevetve, el kell ismernie: kétségtelen, kísérteties és megmagyarázhatatlan egybeesés tapasztalható.

[175] GUZSIK 1999.

[176] TÓTH 2004b. 21-23.

forrásokkal és egyértelmű bizonyítékokkal nem támaszthatók alá.[177] Tóth, miután megállapította, hogy a Kaukázus-vidéki körtemplomok nem lehettek a magyarországi rotundák előképei, mivel azok építése *„merőben másféle formaképzési törekvésekre vall – elsősorban a tömegalakítás tekintetében –, mint amilyenek a mi tájainkon érvényesültek*",[178] a magyarországi rotundák lehetséges előképének Kozák Károllyal egybehangzó módon a Konstantinápolyban feltárt V. századi hatkaréjos templomokat tekintette, bár rögtön hozzá is tette: *„Nyilván nem mind származott azonban az ősminták egyikétől"*, utalva arra, hogy az átvétel messze nem direkt, inkább eszmei lehetett.[179] Azonban azzal kapcsolatosan, hogy ez az eszmei átvétel mikor és mi módon történhetett meg, a szerző adós marad a válasszal, nyilván amiatt, mert a kézzel fogható hasonlóságok ellenére a kapcsolat oka és eredete a mai tudásunk alapján még valóban megválaszolhatatlan.

Tóth mindemellett nagy figyelmet szentelt a hatkaréjos térforma alkalmazásának szimbolikai összefüggéseinek is, melyeket Csemegi József, Tompos Erzsébet és Dékány Tibor is hangoztatott, s rávilágítva az érvelésük belső ellentmondásaira. Úgy vélte, a Szentháromságtannal való erőltetett analógiakereséssel szemben vélhetőleg egyszerűbb megoldások vezették az építőket.[180] Idézte a gondolatnak először hangot adó Csemegit, aki maga is elismerte: *„ellenvetés alapjául szolgálhat az, hogy a középkor a hexagramot bizonyíthatóan nem tekintette mindenkor s mindenütt istenszimbólumnak, s nem minden esetben tulajdonított neki természetfölötti erőt a gonosszal szemben: csupán ornamentumként alkalmazta díszítőművészetében."*[181] Tóth Sándor ezek alapján megállapította: *„Nem valószínű, hogy valaha is biztos tudásra tehetünk szert azokra a szellemi motívumokra nézve, amelyek a hatkaréjos rotundák alkalmazásához vezettek nálunk. Hogyan is remélhetnénk, hogy ki fogjuk találni olyan sokszáz éve élt emberek gondolatait, akikről azt sem tudjuk, hogy kik voltak, ha gyakran egymás leírt gondolatait sem vagyunk képesek helyesen felfogni és híven visszaadni? Hatkaréjos rotundáink formai változatossága mindenesetre arra vall, hogy a rájuk vonatkozó megbízói és kivitelezői elgondolások nem voltak egységesebbek, mint a hozzájuk fűződő modern szakirodalmi kijelentések."*[182]

Tóth szakszerű és kritikus elemzése ellenére nem jutottunk közelebb e rotunda-típus magyarországi alkalmazásának geneziséhez, de érvanyaga alapján feltételezhető, hogy – a számos azonosság ellenére is meglévő nagyszámú különbség miatt – kevésbé a szakrális tartalom, sokkal inkább a profánabb építtetői vagy kivitelezői igények magyarázhatták ezeknek a templomoknak a megszületését, illetve azok külső és belső formaalakítását. Hogy a lehetséges előképek közül melyik jöhetett számba mintaként, s hogy ez a minta milyen közvetítéssel jutott el a jelenleg ismert magyarországi hatkaréjos körtemplomok építőihez, s egyáltalán: voltak-e az építőknek előképei, továbbra is tisztázatlan.

Lehetséges azonban, hogy ha válaszok és magyarázatok nem is, további kérdések föl fognak vetődni a közeljövőben, különösen, ha újabb hasonló építkezések nyomai kerülnek elő. Miként a kolozsmonostori rotunda néhány évtizede föltűnt az ismeretlenség homályából, elbizonytalanítva a korábbi keletkezéstörténeti kánonokat, úgy ezután is

[177] Uo. 25-27.
[178] Uo. 9. A szerző ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy a Tompos Erzsébet által hozott grúziai hatkaréjos rotundák között szerepel olyan (Oltiszi), mely alaprajzában alig tér el a magyarországi körtemplomoktól, bár a hasonlóság véletlenszerűsége vagy valós rokonságból fakadása nem állapítható meg.
[179] Uo. 26-27. és 34.
[180] 29-34.
[181] CSEMEGI 1960. 332-333, TÓTH 2004b. 32.
[182] TÓTH 2004b. 33.

A helyreállított rotunda a templommal

fönnáll a lehetősége annak, hogy olyan falmaradványok vagy eddig rejtőzködő épületrészek kerülnek elő, melyek illeszkednek ugyan ehhez a körtemplom-típushoz, mégis – az egyezőségek ellenére – újabb és újabb egyedi (és persze értelmezhetetlen) jellegzetességükkel kilógnak majd a sorból. Ilyen lehet a Felvidéken, az egykori Bars vármegye Garamszentkereszti járásában található Jánoshegy (Kremnické Bane) templomának apszisa, mely méretei és építészeti megoldásai alapján – úgy tűnik – illeszthető a Kiszombor-Karcsa-Gerény-Kolozsmonostor típushoz.[183] Az e templommal kapcsolatos, így a típus azonosságaival és különbségeivel összefüggő kérdések még megválaszolásra várnak.

KÍSÉRLETEK A FRESKÓK KELETKEZÉSI IDEJÉNEK ÉS IKONOGRÁFIÁJÁNAK MEGHATÁROZÁSÁRA

A körtemplomban 1939 áprilisában felfedezett freskók restaurálására, mint láttuk, 1940-ben került sor. Nikássy Lajos festőművész, aki a Műemlékek Országos Bizottsága megbízása alapján a restaurálást végezte, részletes beszámolót készített a falfestmények helyreállításáról.[184] Ebben a restaurálás körülményeinek és technikájának leírásán túl kifejtette azokat az észrevételeit, amelyek a körkép keletkezésének idejét is befolyásolhatták. Megjegyezte ugyanis, hogy az öt mezőből álló freskósorozat bal oldali kompozíciója,

[183] VANČO 2000. 122-124. Ezúton is köszönöm dr. Kollár Tibornak, hogy a publikációra fölhívta a figyelmemet!
[184] NIKÁSSY 1941. 13-15.

amelyet a „Veronika kendője" bibliai motívummal azonosított, később keletkezett, mint a másik négy kompozíció. Ezt a megállapítást elsősorban a vakolat anyagára, továbbá a festék anyagának és a festés technikájának a többiétől eltérő voltára alapozta.[185] Mivel a freskók datálása a MOB helyszínen járt szakértői részéről éppen a Veronika-kompozíció alapján történt a XIV. századra, s mivel Nikássy vizsgálatai alapján bebizonyosodott, hogy ez a kompozíció *„jóval későbbi"* (Nikássynak a MOB-hoz beadott jelentése szerint XVI. századi[186]) ráfestés, feltételezhető (bár ezt a cikkíró nem mondta ki), hogy a másik négy mező freskó-alakjai a XIV. századi datáláshoz képest korábban keletkeztek.

Cikkében Nikássy rögzítette még azt a feltételezését is, hogy a rotunda-szentély tengelyében elhelyezett ablak helyén folytatódott a freskó, továbbá megállapította, hogy az ablaktól balra lévő női szentben Árpádházi Szent Erzsébet ismerhető fel.[187]

A freskók első, teljességre törekvő értelmezését még Nikássy beszámolóját megelőzően, a Katolikus Szemle 1940. januári számában a művészettörténész Bíró Béla próbálta megadni. Bíró, miután megállapította, hogy az alakok megjelenítése *„közeli rokonságot mutat a veszprémi Gizella-kápolna freskójának alakjaival"*, sorra vette a kompozíciót. Az első mezőben ő is egyértelműen Szent Veronika ábrázolását fedezte föl, a második képet azonban nem tudta egyértelműen meghatározni. Nikássy Szent-Erzsébet-értelmezésével szemben a harmadik ívben álló piros ruhás női szentet Mária Magdolnával azonosította, mivel véleménye szerint a kezében olajosedényt tart, míg a szentélyt középen kettéválasztó fülke-ablaktól jobbra eső falrészen lévő két kompozíció közül az első a Szent Családot, azaz Szent Annát a kis Máriával és Jézussal, a mellette lévő férfi szent alakja pedig Szent Máté evangélistát ábrázolja. Bíró kifejtette továbbá azon nézetét, hogy a sorozat öt fő alakja nem alkot szerves egységet, azaz mindegyik kép önálló. Külön kiemelte még, hogy *„az akkori átlagos vidéki festő-mesteremberek technikai és kompozicionális felkészültségét messze meghaladó tudással készültek e freskók, s mesterük itt az Alföld közepén, ahová ritkán jutottak el az idegenek, aligha lehetett más, mint magyar ember"*.[188]

Bíró véleményének ismeretében, de Nikássy cikkének megjelenése előtt próbálta azonosítani a freskókon ábrázolt szenteket Kiss Mária Hortensia, a falu monográfusa. Átvéve Bíró analógiáját a veszprémi Gizella-kápolna freskóival, továbbá azt a véleményt is adaptálva, hogy a képek nem alkotnak egységes egészet, a freskók tartalmát illetően önálló alternatívával állt elő. A bal oldali alakban ő is a Veronika kendője epizódot ismerte fel, a következő, Bíró által azonosíthatatlannak tartott alak szerinte Szent Hedvig, míg a harmadik kép – Nikássy véleményével egybeeső módon – a „madarat" tartó Szent Erzsébet lehet. Az ablaktól jobbra az első képet ő is a Szent Családdal azonosította, míg a jobb szélső kép véleménye szerint Szent Pál ábrázolása lehet.[189]

A három, a freskókat a megtalálásuk után értelmezni kívánó szerző közül csak Kiss Mária Hortensia volt, aki a képek keletkezését közelebbről is megpróbálta meghatározni. Álláspontja szerint a falképek valamikor a XIV. sz. első felében, valószínűleg a falu akkori földesura, a Csanád nemzetséghez tartozó Tamás csanádi püspök (1350-1358) megbízásából készülhettek.[190] Ezt az álláspontot vette át Juhász Kálmán is, mi több, az utolsó,

[185] Uo. 14.
[186] DÁVID 1974a. 49.
[187] Uo.
[188] BÍRÓ 1940. 10-12.
[189] KISS 1940. 83-86. Szent Pálként értelmezte az írótollat tartó férfiszentet Barth Ferenc is. BARTH 1940. 48.
[190] KISS 1940. 82.

férfiszentet ábrázoló képet a Csanád nemzetség egyik tagja (*„talán éppen Telegdi püspök”*) védőszentjével, Szent Tamás apostollal azonosította.[191]

A hetvenes évek elején Dávid Katalin művészettörténész adott részletes ikonográfiai elemzést és újszerű megközelítést a körtemplom XIV. századi freskóiról, melyek keletkezését maga is – Kiss Mária Hortensiához és Juhász Kálmánhoz hasonlóan – Telegdi Tamás csanádi püspöknek, a körtemplom kegyurának mecénási tevékenységével hozta összefüggésbe.[192] Hazai analógiák alapján úgy vélte, hogy a képek összetartoznak, s egy programadó kép köré szerveződnek. E programadó kép a Mettercia-ábrázolás volt, azaz a középpontban Szent Anna áll Máriával és Jézussal.

Antiochiai Szent Margit ábrázolása a rotundában és Mártonhelyen
(Dávid Katalin nyomán)

A Mettercia-ábrázolás a XIV. századtól gazdag emlékanyaggal alátámasztva két formában jelent meg Magyarországon. Vagy egyszerűbb formában, ahol Szent Anna csak harmadmagával látható (azaz a Mettercia-ábrázolás önmagában), vagy a Nagy Szent Család ábrázolásaként, ahol Szent Anna mellett Mária Kleofás a 4 gyermekével és Mária Salomás a két gyermekével (Mária második és harmadik házassága!) is megtalálható. Ez utóbbi ábrázolás látható az Arad megyei Feketegyarmat XV. századi freskóján, s Dávid Katalin szerint ez fedezhető fel a kiszombori freskókon is. Véleménye szerint a középső tengelytől jobbra lévő Mettercia-ábrázolás e tekintetben nem volt kérdéses, balról a második kép (szinte megegyezően a feketegyarmatival) Mária Salomás lehet a két gyermekkel, s balra az első kép, a Nikássy által a XVI. századi ráfestésnek tartott Veronika kendője ábrázolás alatt lehetett a Mária Kleofás ábrázolás. Az ablak bal oldalán lévő magányos

[191] JUHÁSZ 1946. 80.
[192] DÁVID 1974a. 47.

női alakot, akit Nikássy is és Kiss Mária Hortensia is Szent Erzsébetnek tartott, a szerző a kezében tartott pikkelyes testű sárkányalak, valamint a Vas vármegyei Mártonhely (Martjanci) ábrázolásához teljesen hasonló kompozíciós elrendezés (test- és kéztartás, ruházat) alapján Antiochiai Szent Margittal azonosította, aki szintén gyakori kísérője volt a Mettercia-ábrázolásoknak. Az ötödik képet, a kompozíció jobb szélén lévő férfi szentet a sokféle analógia miatt (Szent Lukács, János evangélista, Máté evangélista stb.) nem tudta pontosan azonosítani.[193]

Noha nem hivatkozott rá, minden bizonnyal ismerhette Dávid Katalin álláspontját Bálint Sándor néprajztudós, a szakrális néprajz legismertebb hazai kutatója is, aki a szegedi nagytáj néprajzáról írott összefoglaló munkájában megemlékezett a kiszombori rotundában lévő freskókról is. A Veronika kendője és a Mettercia-ábrázolást, azaz a Szent Anna harmadmagával motívumot ő is egyértelműnek tartotta, megjegyezve, hogy *„Ezek a szakrális folklór világában a gótikus jámborságra: a Szent Család tiszteletére és a passiómisztikára utalnak. Ellenben a női szent: kezében menyétbőrrel, a két kisebb női szentet oltalmazó szent asszony, továbbá egy férfiszent idáig minden azonosítási kísérletnek ellenállott. Nem világos az egész freskóegyüttes eszmei összefüggése sem."*[194] Figyelemre méltó, hogy Bálint Sándor a magányos női szent kezében fogott – valóban nehezen meghatározható, inkább csikóhalra, illetve némi beleérzéssel sárkányra emlékeztető – figurát menyéttel, pontosabban menyétbőrrel azonosította. Ebben nem volt egyedül: Fettich Nándor, aki – mint korábban már jeleztük – 1961-ben alapos vizsgálat alá vette a körtemplomot és a freskókat, szintén menyétet vélt fölfedezni az alakban, és azt Szűz Mária attribútumaként azonosította.[195] Bálint Sándor valószínűleg éppen Fettichtől vette át a menyét-motívumot. Ezt az értelmezést azonban, a restaurált falfestmény ismeretében, ma már egyértelműen kizárhatjuk.

A freskók keletkezésének és az ábrázolt szentek meghatározásához az 1975-ös régészeti feltáráshoz kapcsolódó restaurálás adott újabb támpontokat. A körtemplomban végzett ásatásokat, az épület teljes helyreállítását, továbbá a több rétegű szigetelést követően (miután a fal teljesen kiszáradt) sor került a freskók restaurálására, illetve tisztítására is, amelyet Kisterenyei Ervin restaurátor-csoportja végzett el 1982-1983-ban. E munka egyik legfontosabb feladata – az állagvédelem biztosításán túl – az 1939-es Nikássy-féle restaurálás hibáinak, valamint a szakmailag megkérdőjelezhető *„esztétikai helyreállítás"*-nak a korrigálása, továbbá a freskók eredeti állapotuknak megfelelő helyreállítása volt, de nem kevés figyelmet fordítottak arra is, hogy meggyőződjenek arról, volt-e esetleg az 1939-ben feltárt freskókon kívül máshol is falfestmény, ahogyan az például a gerényi rotunda esetében tapasztalható volt.[196]

Az alapos vizsgálatok egyértelműen bebizonyították, hogy az ismert freskókon túl más festés nem volt a falakon.[197] Ugyanakkor a boltozaton, több rétegnyi átfestés alól előkerült a barokk kori templom XVIII. századi provinciális falfestése, amely Mária mennybemenetelét, a négy evangélistát, valamint Keresztelő Szent Jánost és Szent István királyt ábrázolta.[198]

---

[193] Uo. 48-51.
[194] BÁLINT 1976b. 186-187.
[195] DÁVID 1974. 48. és 70.
[196] KISTERENYEI 1982. 317-318., Lásd még: ERDEI 1987. 211.
[197] KISTERENYEI 1982. 320.
[198] ERDEI 1987. 211., KOZÁK 1987. 10-11.

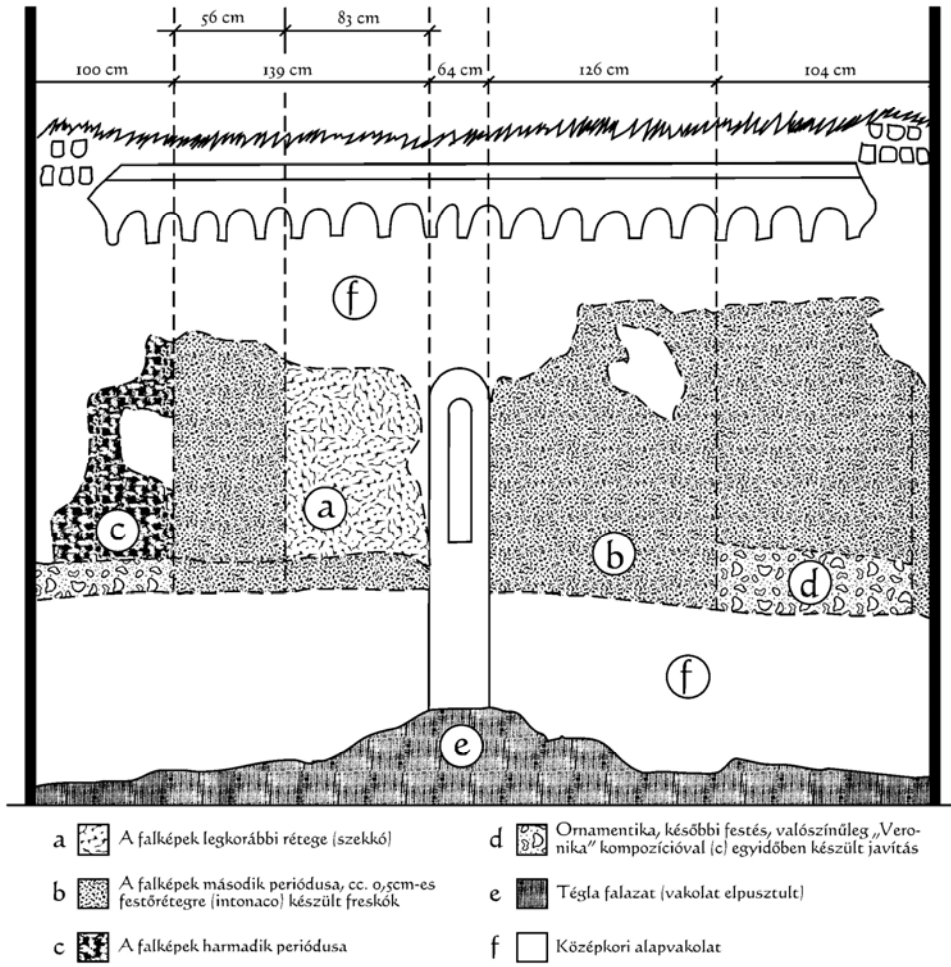

A körkép rétegei Kisterenyei Ervin kutatásai alapján

A falképek vizsgálata új megvilágításba helyezte Dávid Katalin értelmezését. Kisterenyei azt figyelte meg, hogy a freskók vízszintes és függőleges szalagornamentikája pontosan követhetően tagolja a képet. Ennek megfelelően a Veronika kendője ábrázolás (amelyről újólag bebizonyosodott, hogy későbbi ráfestés) mellett lévő, Dávid Katalin által Mária Salomásnak tartott női szent a két gyermekkel, valamint a mellette lévő, Dávid által Antiochiai Szent Margitnak tartott női szent egy kompozíciónak fogható fel. Ebben az esetben – vélte Kisterenyei – megkérdőjelezhető, hogy a Mettercia ábrázolás programadó ábrázolásnak tekinthető-e, hiszen ez alapján megállapítható, hogy a keleti ablaktól balra is és jobbra is azonos számú és közel azonos méretű képmező található.[199]

[199] KISTERENYEI 1982. 315.

Antiochiai Szent Margit ábrázolása a rotundában

A föltárás azt is bebizonyította, hogy az a feltételezés, miszerint a freskókat kettéválasztó ablak helyén is lehetett festmény, nem megalapozott. A falkép tehát eredetileg is ebben a formában készült el. Ugyancsak az 1982-83-as restaurálás során derült ki, hogy nem csupán a Veronika kendője ábrázolás későbbi, hanem a freskó többi része sem tekinthető egyidejűnek.

A kimutatható technológiai és stiláris eltérések alapján Kisterenyei Ervin három festési periódust különített el. Az első, legkorábbi periódust az ablaktól balra található, s a kezében tartott sárkányfigura miatt valószínűleg Antiochiai Szent Margitot ábrázoló festmény képviselte, melyet beépítettek a második periódusban készült kompozícióba, azaz a Mária Salomás és a két gyermek, (vagy esetleg Szent Hedvig a leányával és unokahúgával, Árpádházi Szent Erzsébettel), és az ablak túloldalán a Mettercia és a férfi szent által alkotott kompozícióba. A harmadik periódust a Veronika kendője epizód jelentette. Hogy a későbbi (második és harmadik periódus) ráfestések alatt eredetileg milyen képek voltak, nem lehetett azonosítani.[200] Az eltérő festési periódusok azt valószínűsítették, hogy a freskó legrégebbi ábrázolása nem a XIV. századra, hanem a XIII. századra tehető, s mint Kozák Károly vélte, egykorú, vagy közel egykorú lehetett a körtemplommal, amelyet ő a XII-XIII. századra datált.[201]

[200] Uo. 320., KOZÁK 1987. 9.
[201] KOZÁK 1987. 9., KISTERENYEI 1982. 322.

C **B** **A** **B** **B**

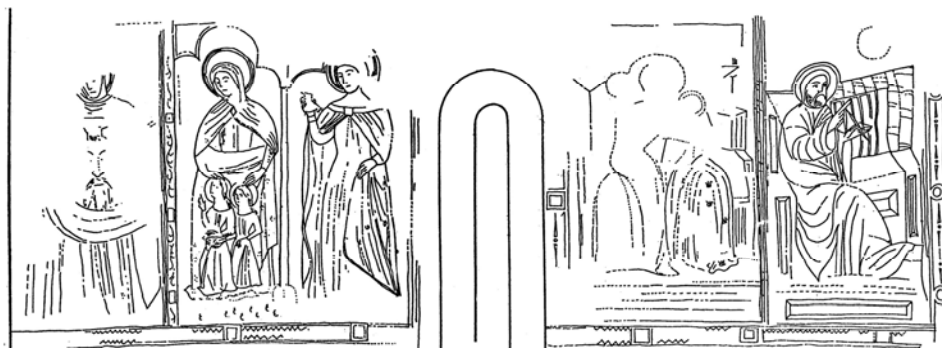

A körkép freskói

A (legkorábbi) periódus: Antiochiai Szent Margit; B (középső) periódus: az ablaktól balra női szent két gyermekkel, jobbra Mettercia és férfiszent; C (legkésőbbi) periódus: Veronika kendője

Feltűnő, hogy az eltérő festési periódusokat feltáró restaurátori véleményről nem vett tudomást Prokopp Mária művészettörténész, aki az itáliai trecentónak a közép-kelet európai festészetre gyakorolt hatásáról írt monográfiájában – Dávid Katalin 1974-es értelmezését átvéve – továbbra is a XIV. sz. második felének emlékeként tartja számon a kiszombori freskókat.[202] Ugyanezt az álláspontot képviselte néhány évvel később, az 1987-ben megjelent, s a kort tárgyaló művészeti nagymonográfiában, amelynek egyik általa írt fejezetében szintén a XIV. sz. legvégére datálta, s a Telegdi család mecénási szerepével, illetve itáliai kapcsolatokkal hozta összefüggésbe a falképek keletkezését.[203]

Prokopp Mária legújabban 1993-ban – egy Dávid Katalin köszöntésére összeállított kötetben – adott a korábbinál alaposabb elemzést a rotunda falfestményeiről. Dávid Katalin nyomán a központi helyen lévő Szent Anna harmadmagával ábrázolást ő is program-

[202] PROKOPP 1983. 101. és 160. Az olaszos kapcsolat már Juhász Kálmánnál és Radocsay Dénesnél is felmerült. Lásd: JUHÁSZ 1946. 80., RADOCSAY 1954. 45.

[203] MAROSI I. 605. Prokopp Mária itt szakirodalmi hivatkozásként egyedül Dávid Katalin 1970-ben megjelent német nyelvű tanulmányát adta meg! Lásd: Uo. 850.

adó képnek tekintette, s ezt a templom titulusával hozta összefüggésbe. Egyértelműnek tekintette az ablaktól balra eső Antiochiai Szent Margit-ábrázolást is, amelyet, Kozák Károllyal összhangban – és Györffy György megalapozatlan állítására hivatkozva[204] – a johanniták itteni jelenléte következményének tulajdonított.[205] A jobb szélen lévő evangélista ábrázolását ő is Szent Mátéval azonosította, azzal, hogy nézete szerint eredetileg a másik három apostol is helyet kapott a falképeken. Szent Márk vélhetőleg a délkeleti karéj keleti falán, Mátéval szemben, a másik két evangélista pedig a későbbi, XV. századi keletkezésű, s a ferencesek itteni térhódításával magyarázható Veronika kendője ábrázolás alatt volt megtalálható.[206]

Férfiszent és női szent gyermekekkel

Önálló véleményt fogalmazott meg viszont a Veronika-ábrázolás mellett lévő 2. számú falképpel kapcsolatban. Álláspontja szerint valóban felfedezhető Szent Erzsébet ábrázolása a freskók alakjai között, de az nem a Nikássy Lajos és Kiss Mária Hortensia által kimutatott női szenttel azonosítható (azt, mint láttuk, Dávid Katalinnal egybeeső módon Antiochiai Szent Margit ábrázolásának tartja), hanem az attól balra lévő hármas kompozíció főalakjával. A főalak előtt álló két kisebb alak pedig, véleménye szerint, Szent Erzsébet két leányát, Gertrúdot és Zsófiát örökítette meg.[207]

[204] GYÖRFFY 1963. 902.
[205] PROKOPP 1993. 164.
[206] Uo. 165-166.
[207] Uo. 164-165.

Barokk falfestmények a boltozaton

Szent Erzsébet kiszombori kultuszát szerinte az a tény igazolhatta, hogy II. András királyt a közeli egresi ciszterci apátságban temették el, továbbá az is, hogy az Anjou királynék nagy tisztelettel voltak védőszentjük iránt. Megemlíti még, hogy Károly Róbert özvegye, Erzsébet királyné volt az, aki 1361-ben Szent Gellért tiszteletére új síremléket állított a Kiszomborhoz alig néhány kilométerre lévő Csanádon.[208] Mindez nézete szerint bizonyíték arra, hogy a Maros-vidék és a királyi udvar között szoros kapcsolat volt, s ez az Erzsébet-kultusz itteni jelenlétét is értelmezhetővé tette. E kapcsolatot csak erősítette a Csanád nemzetséghez tartozó Telegdi család kiszombori kötődése: 1360-ban itt építették fel nemesi kúriájukat.[209] Prokopp Mária is osztotta tanulmányában azok véleményét, akik az 1350-1360-as évekre datálható freskók keletkezését Telegdi Tamás csanádi püspök, majd esztergomi érsek tényked ésével hozták összefüggésbe. Szerinte egyértelmű bizonyí-

[208] Uo. 165.
[209] Uo.

ték erre a falképek művészi színvonala, amely *„a királyi és prímási udvarokkal való közvetlen kapcsolatra utal”*.[210]

Noha Prokopp Mária véleménye több ponton egybeesett a körtemplom freskóinak eddigi értelmezési kísérleteivel, azzal, amiben új szempontokat vetett fel, tehát a Szent Erzsébet kultusz itteni jelenlétének felvetésével, és ennek Telegdi Tamáshoz való kötésével, ellentmondani látszik a falfestmények azon datálási rendjének, amely a képek legújabb, és szakmailag alátámasztott restaurálása nyomán meghatározhatóvá vált. Természetesen ugyanez vonatkozik azon korábbi értelmezésekre is, amelyek a freskók keletkezését Telegdi Tamás csanádi püspök személyéhez kötötték. Prokopp Mária, miként elődei, többek között Kiss Mária Hortensia vagy Dávid Katalin is, a körkép keletkezésének két periódusát különítették el, s csupán a Veronika kendője ábrázolást tekintették későbbi ráfestésnek, az eredeti alapszintnek a XIV. sz. közepét fogadták el. Ehhez képest – mint Kisterenyei Ervin kutatásai alapján ezt érintettük – a körkép keletkezésének három jól elkülöníthető periódusa volt, s a legkorábbi periódus a XIII. századra datálható,[211] amely jóval korábbi eredetre utal, mint az Anjou uralkodók kora, s különösen mint Telegdi Tamás csanádi püspöksége. E tény viszont, ha ikonográfiailag nem is, a keletkezés meghatározása tekintetében megkérdőjelezi mind a korábbi, mind pedig a legújabb értelmezések helytállóságát. Ugyancsak nem látszik elfogadhatónak Prokopp Mária esetében az Antiochiai Szent Margit ábrázolásnak a johannitákkal való összekapcsolása, hiszen, miként a körtemplom keletkezése kapcsán érintettük, Györffy György és Kozák Károly vélekedésével ellentétben egyetlen adattal sem támasztható alá a johanniták itteni jelenléte.[212]

A REJTÉLYES ROTUNDA

A legutóbbi évek vizsgálataiból világosan látható: máig nincs megnyugtató bizonyíték arra, hogy ki által, s legfőképpen mikor épült a kiszombori, s a hozzá hasonló karcsai, gerényi és kolozsmonostori rotunda. Nincs egyértelmű adat arról sem, mi volt e sajátosan kiképzett körtemplomok eredeti funkciója. Az sem látható világosan, hogy e templomok építészeti hasonlósága egyazon építőműhely tevékenységével magyarázható-e, avagy a hasonlóság a véletlen egybeesés műve volt. E kérdések egy részére a legutóbbi kutatások alapján talán ma már az igazsághoz közeli válasz adható, más kérdések megválaszolásánál csupán a nem egy esetben egymást is kizáró hipotézisekre hagyatkozhatunk.

A kiszombori rotunda építéstörténetének, különösen a hetvenes-nyolcvanas évekből, ma már gazdagnak mondható irodalma van, ezek áttekintése ellenére sem mondhatjuk azt, hogy a fenti, a rotunda történetét alapvetően meghatározó kérdésekre megkérdőjelezhetetlen választ adhatunk. Meg sem kíséreljük ezért oly módon összefoglalni az eddigi kutatások eredményeit, hogy azokból egy biztosnak tűnő építéstörténeti folyamatot rekonstruáljunk. Erre ugyanis a ma rendelkezésünkre álló források és adatok nem elégségesek.

Amit ma a rotundáról igazából tudhatunk, azt elsősorban a régészeti feltárásoknak köszönhetjük, bár – láthattuk – a leletek értelmezésében, az azokból levonható következ-

[210] Uo.
[211] KISTERENYEI 1982. 320.
[212] Lásd: KRISTÓ 1983. 298. 300., KOSZTA 2000. 62.

tetések tekintetében itt is vannak különbségek. A legtöbb jel, elsősorban a késő román és a korai gót stílusra utaló építészeti megoldások alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a rotunda építése legnagyobb valószínűséggel a XII. sz. második felére tehető. Ám a stílusjegyek és az építészeti megoldások orientáló szerepével együtt is számos bizonytalanság van, elsődlegesen a templom rendhagyó és különös voltából következően, amely nem zárja ki egy ettől némileg eltérő (a Horváth Ferenc régész által föltárt, az előépítmény alapozásába mélyített gödör, és az abban talált leletek alapján talán korábbi[213]) datálás létjogosultságát sem.

Életfa-ábrázolás a rotundában

Nincs teljes egyetértés a kutatók között a freskók keletkezési idejének és ikonográfiájának meghatározása tekintetében sem. Az utóbbi pontos definiálását meglehetősen megnehezíti a falképek töredékessége, hiányossága. A datálás vonatkozásában a legújabb feltárások adnak iránymutatást, melyek alapján feltételezhető, hogy a freskók időrendjében nem az eddig általánosan elfogadott két, hanem három festési periódussal kell számolni, s a legkorábbi periódus nem a XIV. századra, hanem a XIII. század elejére datálható, azaz nem zárható ki, hogy ez a periódus közvetlenül a körtemplom építését követő évtizedekre tehető.

Mindazonáltal meg kell állapítanunk: a cáfolhatatlan és teljesen egyértelműnek tekinthető kormeghatározáshoz mind a körtemplom építése, mind pedig a freskók tekintetében egyelőre kevés a rendelkezésünkre álló ismeret. Az pedig most még nem tudható, hogy vajon az elkövetkező években előkerülnek-e olyan források, építészeti vagy falfestészeti analógiák, amelyek alkalmasak lehetnek a valós időrend meghatározására és valamennyi függő kérdés megválaszolására. Maradnak ezért egyelőre a hipotézisek, amelyek nem egyszer önmagukkal is ellentmondásban álló megoldásokat nyújtanak. Biztos válaszok hiányában, úgy tűnik, a kiszombori körtemplom (s vele együtt a karcsai, a gerényi és a kolozsmonostori rotunda) még jó ideig a magyarországi román kori építészet *„meg nem oldott rejtélyét”*[214] fogja jelenteni.

[213] HORVÁTH 1978. 140. és szóbeli közlése. Lásd még 143. jegyzet
[214] GERVERS-MOLNÁR 1972. 12.

AZ EGYHÁZAK

A RÓMAI KATOLIKUS KÖZÖSSÉG

A kiszombori egyház a korai középkorban

Kiszombor korai vallási életéről keveset tudunk. Annyi bizonyos, hogy a honfoglalás idején a Szent Istvánnal szembeforduló Ajtony territóriumához tartozott a terület, így – mivel Ajtony a bizánci kereszténységet vette föl – a Maros-mentén a X. sz. elején bizánci hittérítők tevékenykedhettek. Emiatt számolhatunk a kiépülő keleti rítusú egyházi szervezet hatásával.[1] Ajtony bukása után a területen Szent Gellért püspök és bencés segítőinek missziós tevékenysége érvényesült, ezzel a latin rítusú kereszténység vált dominánssá. Nagy visszhangot válthatott ki az itt élők körében Gellért püspök csanádi temetése (1046) és sírjának zarándokközponttá alakulása.

Az 1333-as pápai tizedjegyzék már arról tanúskodik, hogy a XIV. században Zombor a környék egyik jelentős egyházi központja, templommal rendelkező plébánia volt.[2] Az itt álló körtemplom stílusjegyei alapján azonban ennél jóval korábban készülhetett.[3] A település rangját jelzi, hogy egyházát az értékesebbnek számító *„szilárd anyagból”*,[4] azaz égetett téglából rakták. Volt a falunak papja,[5] temetője és megfelelő egyházi fölszerelése. A fönnmaradt korabeli freskók pedig arról tanúskodnak, hogy az építtető mely szentek életét kívánta példaként az emberek elé állítani. Közöttük legérdekesebb Antiochiai Szent Margit képe, aki a szülő nők oltalmazója, a sárkány legyőzésével pedig a gonosz, a sárkány, ezen keresztül talán az István ellen lázadó Ajtony fölötti diadal példája. Zombor a Csanádi Püspökség vagy a Csanádi Káptalan javai közé tartozott.[6] A Mohács előtti időkből több tudósítással nem is rendelkezünk.

A plébánia újjászervezése a török hódoltság után

A török háborúk idején a terület sokat szenvedett. Az 1596-os hadjárat a maradék népességet is elűzte, vagy kiirtotta. A XVII. sz. közepétől a vidékre magyar nyelvű katolikus népesség kezdett visszaszivárogni.[7] A szétszórtan élő hívek lelki gondozását *„velut Missionarii”*, mint misszionáriusok a szegedi ferencesek látták el.[8] A faluban álló körtemplomot azonban nem használhatták, arra a törökök tették rá a kezüket. Előbb, mint

[1] A közeli Marosvárott Szent János tiszteletére szentelt kolostoruk is volt.
[2] *„Johannes de Zombur”* Mon. Vat. I. 151.
[3] Erről lásd: MAROSVÁRI 2000.
[4] *„ex materialibus solidis”* SZCSPL I.1.c. Kiszombor Can. Vis. 1837. Pars I/Caput 1./§ 3.
[5] *„Ecclesiam et Curatum habuit.”* Hist. Dom. l. A kiszombori egyházközség történetét valószínűleg az 1837-es egyházlátogatásra készülve a plébánián föllelhető dokumentumok alapján – visszamenőleg – dicséretes alapossággal Horváth Mihály plébános állította össze.
[6] *„Possessio haec* (…) *ante irruptionem Turcarum ad bona Episcopatus, vel Capituli Csanadiensis pertinuit.”* Hist. Dom. 1.
[7] KISS 1940. 10.
[8] *Origo, et Status Parochiae.* SZCSPL I.1.c. Kiszombor. Can. Vis. 1837. II. Pars I. Caput 1. §.

fürdőt, később, mint istállót hasznosították.[9] A megszállók emlékét őrzi a falu határában létezett ún. *„török temető”*. A török temető melletti erdőben nyugszik az 1738-as pestisjárvány több száz áldozata. A helyiek egyébként emberemlékezet óta a templom körül kialakított cinterembe temetkeztek.

Középkori falfestmények a rotundában

A török kiűzése után a hívek a XVIII. sz. eleje körül újjászervezett makói plébániához tartoztak.[10] 1722-ben a csanádi püspök próbálkozott a plébánia fölállításával, de tartós eredményt nem ért el. A püspök „önkényes”, a hatalommal nem egyeztetett akciója kiváltotta az állami adminisztráció ellenállását. Zombor ugyanis kincstári birtok volt, plébánosának fizetését és terményilletékét az állam fedezte, esetünkben ez a Temesi Bánság számára jelentett volna újabb anyagi terhet. Lényegében emiatt nem járt sikerrel a kezdeményezés, de talán az itt élő mintegy 30 család sem igényelt még önálló plébániát.[11]

[9] *„Sanctuarium Ecclesiae* (…) *per Turcas in Balneum, ultimo in stabulum conversum* [est].” Hist. Dom. 1.
[10] *„hic habentes Fideles Parochiae Makoviensi circa initium saeculi decimi octavi erectae sunt affiliati.”* Hist. Dom. 1.
[11] TAKÁTS 1943. 84-85., KISS 1940. 75-76.

XVIII. századi barokk freskók a rotunda boltozatán

1739-ben Zombor a csanádi egyházközség filiája lett. 1764-ig az időszerinti csanádi plébános minden második vasárnap mutatott be itt szentmisét. Előbb székhelyén, Csanádon, majd pedig egyszer a szintén filiaként hozzátartozó Nagyszentmiklóson, másszor pedig Zomboron misézett.[12] Ezért kellett volna a zomboriaknak, miután a kormányzat 1741-ben elhatározta a Temesi Bánságban élő katolikus hívek összeköltöztetését, Csanádra településüknek.[13] A későbbiekre nézve meghatározó, hogy az 1718-ban és 1762-ben ideköltöző családok mind magyarok és katolikusok voltak.[14] A XVIII. században helyben

[12] Hist. Dom. 1-2.
[13] Az akció a lakosság ellenállása miatt az ígéretek, fenyegetések, sőt a házak, kunyhók lerombolása, katonák erőszakos föllépése ellenére sem járt sikerrel. Árpás Gyula ír erről az 1893 után összeállított rövid plébániatörténetében. ÁRPÁS plébániatörténet
[14] BOROVSZKY 1911. 68. Árpás Gyula a beköltözést 1720 körülire teszi. ÁRPÁS plébániatörténet. Lásd még: Hist Dom. 2.

élő protestáns lakosságról nem tudunk. Az 1800-as évek elején készült jelentések sem tesznek említést más vallású népességről.[15] Korábban ugyan éltek itt, a Szegedre vivő út mellett ortodox románok, ők azonban *„az idő előre haladtával”*, felsőbb parancsra, kunyhóikat hátra hagyva Bébára húzódtak vissza.[16]

Jelentős állomás a helyi egyház történetében az 1744-es év. Ekkor a királyi kincstár költségén a falu körtemplomát fölújították, nyugat felől a falát kibontották, és egy kb. 18 négyszögöl tágasságú, kis fatornyocskával[17] is ellátott hajót építettek hozzá. A toronyban nagy valószínűséggel már ekkor függött harang, vagy függtek harangok. A szentegyházat Sándor Pál csanádi plébános áldotta meg Nagyboldogasszony tiszteletére aug. 15-én.[18] A hívek a plébános számára ekkor a Csanád vármegyében szokásos ágybért fizették.

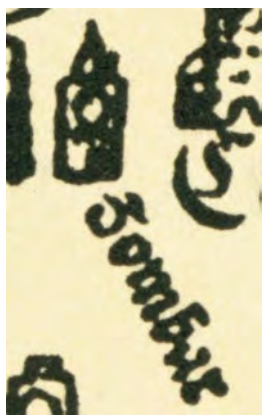

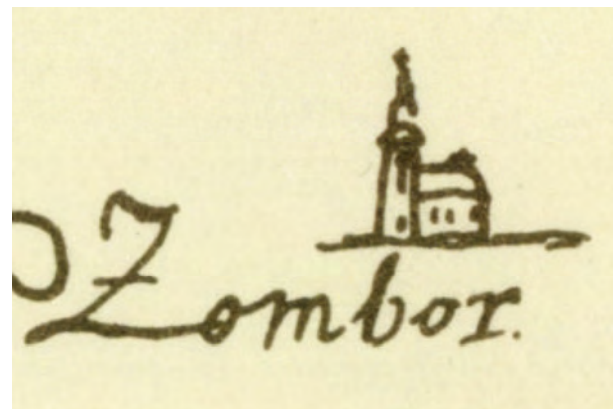

A templom ábrázolása Lázár deák 1514-1528 közötti és Vertics József 1778-as térképén

A püspökség, immár a kamara hozzájárulásával, 1753-ban szervezett Zomboron önálló plébániát. Ekkor 45 családban 266 fő élt itt.[19] Az első plébánost, Szauer Ádám Ignácot azonban csak 1764-ben iktatták be. A szertartást maga Engl Antal püspök végezte a falu búcsúján, Nagyboldogasszony ünnepén.[20] Nem kedvezett viszont, hogy kezdetben sűrűn váltották egymást a plébánosok. Szauer Ádámot már 1765. nov. 1-jén elhelyezték. Utódát, Unterberger Jakabot csak 1769-ben iktatták be. Az őt követő Gerencsér János 1771-től 1774-ig működött. Paraisz Pál adminisztrátor volt az első, aki huzamosabb időt töltött Zomboron, 13 évi szolgálat után, 1787-ben került el innen.[21] A plébánosok ellátását Mária Terézia rendelete folytán a kincstár, illetve a lakosság által fizetett ágybér fedezte.

Szervezeti változás, hogy Zombor az újbesenyői esperesi kerület része lett. 1775-ben a templom körül kialakított cinterem helyett a terület déli részén, a korabeli egészségügyi

[15] Lásd Dombó Antal plébános jelentéseit: *Status Animarum Parochiae Zomboriensis* az 1814-15-ös és az 1816-17-es évről. ADT/Kiszombor
[16] Hist. Dom. 2.
[17] *„turricula lignea”* Uo.
[18] A templom nem számított túl nagynak, az *„ecclesiola”*, templomocska névvel illették.
[19] KISS 1940. 76-77.
[20] *Origo, et Status Parochiae.* SZCSPL I.1.c. Kiszombor. Can. Vis. 1837. II. Pars I. Caput 1. §.
[21] Hist. Dom. 2-3. KISS 1940. 77-78.

előírásoknak megfelelően, a házaktól kissé távolabb új temetőt nyitottak.[22] 1776-1777-ben a kincstár költségén a szentélyhez új, nagyobb befogadóképességű és magasabb hajót építettek.[23] Tornyát már téglából rakták. A barokk stílusú hajót cseréppel, a tornyot fenyőfazsindellyel fedték. 1777. aug. 15-én Sterk János makói plébános áldotta meg.

Az 1773-ban fölvett leltár szerint a helyi egyház minden szükséges dologgal el volt látva: oltárokkal (Nagyboldogasszony-főoltár, Szent István-, Szent Vendel- és Szűz Mária-mellékoltárok), orgonával, baldachinnal, 4 zászlóval, képekkel (Szent Vendel fogadalmi kép, Mária, Jézus, halott fiát tartó Mária), faszobrokkal (Mária, föltámadt Krisztus, az Úr Jézus sírja, megfeszített Krisztus), 2 haranggal, 4 csengővel, szent edényekkel és ruhákkal rendelkezett.[24] A helyiek buzgóságának tükrözője, hogy volt egy öltöztetős Mária-szobruk,[25] a plébánián működött a Legszentebb Oltáriszentség Egyesülete,[26] voltak alapítványaik,[27] és 1799-ben a közösség elöljárói a falu nyugati részén lévő szőlők között egy fakeresztet állíttattak. Történelmi jelentőségű esemény Christovich Imre csanádi püspök első kánoni látogatása 1778-ban. Ekkor kiszolgáltatta a bérmálás szentségét.[28]

XVIII. századi osztrák casula és ezüst Krisztus (1835) a kiszombori templomból

[22] *De Coemeterio.* SZCSPL I.1.c. Kiszombor. Can. Vis. 1837. III. pars 3. Caput 3. §.
[23] *Structura Ecclesiae interior.* SZCSPL I.1.c. Kiszombor. Can. Vis. 1837. I Pars I. Caput 3. §.
[24] *Inventarium Ecclesiae Zomboriensis.* 1773. október 31. ADT/Kiszombor
[25] Ruháiról *„Inventarium B. M. Virginis vestium”* címmel leltár készült 1773-ban. ADT/Kiszombor. A megmaradt ruhák és szent edények részletes leírását lásd: P. BRESTYÁNSZKY 1972. 124-125.
[26] 1783-ból megvan az egyesület számadása: *„Rationes Confraternitatis Sanctissaimi Sacramenti in Parochia Zomboriensi…”* ADT/Kiszombor
[27] 1785-ben négy személyhez volt kihelyezve 72 Ft. *„Exhibens fundationales pecunias Ecclesiae Zomboriensis 1785. október 16.”* ADT/Kiszombor
[28] Hist. Dom. 3-4.

A falu új plébánosa 1787-ben Kovatsits István lett, aki 1789-ben Makón halt meg. Őt követte adminisztrátorként a piarista Klotz Bálint. A művelt férfi egykor a szegedi piarista kolostor rectora, a piarista gimnázium igazgatója, a Szent Dömötör templom káplánja volt. 1797. aug. 28-án halt meg Zomboron, itt is temették el. 1797-től a volt makói káplán, Soók József az adminisztrátor. Sajnos, két hónap múlva ő is meghalt. Ekkor rövid időre Meszesi Pál minorita atya lett a falu adminisztrátora.[29] Előnyös szervezeti átszervezés eredményeként Zombor 1795-től ismét a makói esperesség része lett.[30] Makó közelsége, és az, hogy az igen vegyes nemzetiségű újbesenyői kerület helyett a döntően magyar makói kerülethez került, jobban megfelelt a falu igényeinek.

Remeteszent ábrázolása a rotunda barokk freskóján

Oexel Mátyás József, az új kegyúr

Az elkövetkező több mint másfél évszázadra kiható jelentőségű változás történt 1783-ban. Kiszombor kincstári birtok Oexel Mátyás József nagyszentmiklósi sörgyáros tulajdonába került. Ezzel ő lett az új kegyúr. A patrónusi jog a megtiszteltetéssel és a plébánia fönntartását biztosító terhekkel együtt rá háramlott.[31] A feladatnak kezdettől megfelelt. 1785-ben támogatásával készült el immár szilárd anyagból, azaz égetett téglából az akkor még gyékénnyel fedett új plébánia. 1797-ben családja számára kriptát építetett a templomban, ahová előbb feleségét temették el, majd halála után (†1803) ő is ide temetkezett.[32] Ezután a birtokhoz kötött patrónusi jogok és terhek fiaira: Jakabra, Mátyásra és Jánosra háramlottak. Ők képezték a Rónayak őseit. 1839-től már ezen a néven szerepelt a család. A família legidősebb tagja ezután a senior patronus nevet viselte, ő lett a kegyuraság elnöke.

---

[29] Uo. 3.
[30] Uo.
[31] *„cum honore et onere”* Hist. Dom. 4. A későbbiekben egy-egy földterület eladása után a terület nagyságának megfelelő mértékű kegyúri terheket az új vásárlónak kellett viselni.
[32] *„spectabilis Dominus Josephus Mathias Oxel Impetrator hujus Possessionis”* Hist. dom. 4.

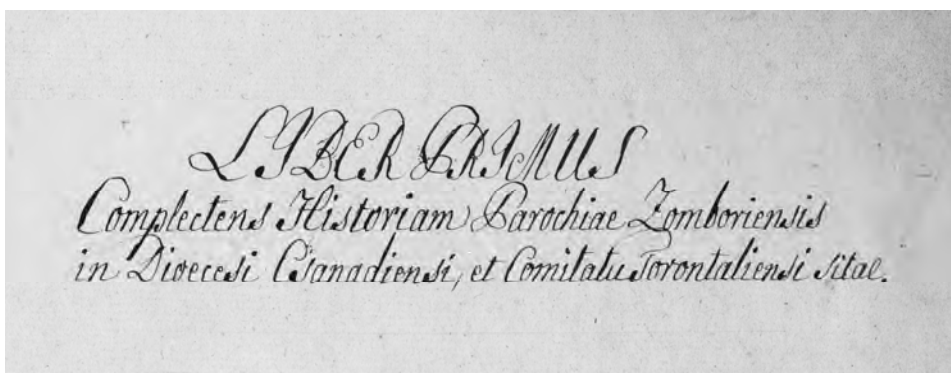

A Horváth Mihály plébános által megkezdett Historia Domus kötésének és belső címoldalának részlete

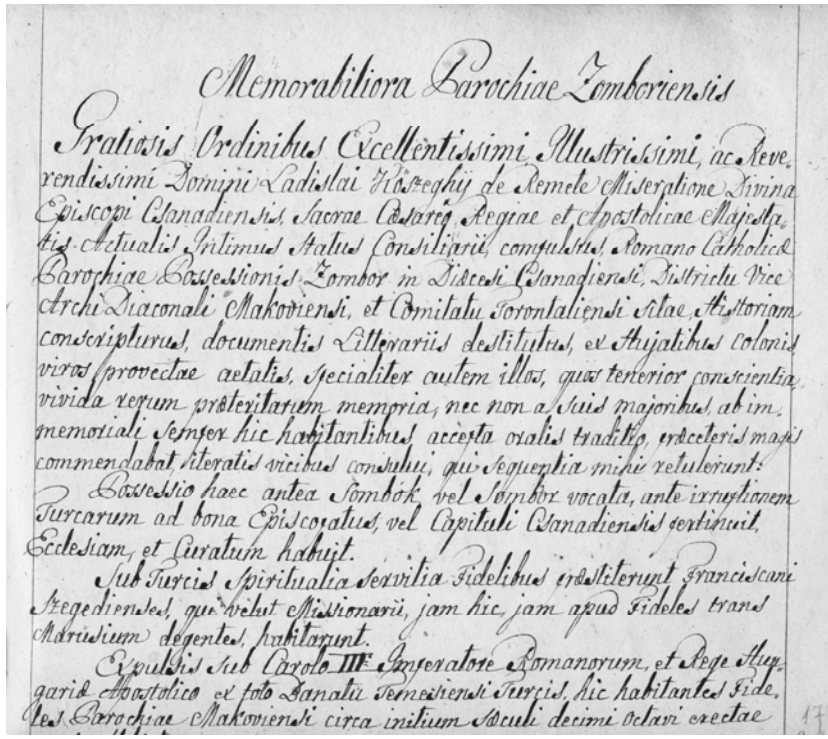

Memorabiliora Parochiae Zomboriensis

Gratiosis Ordinibus Excellentissimi Illustrissimi, ac Reverendissimi Domini Ladislai Köszeghij de Remete Miseratione Divina Episcopi Csanadiensis, Sacrae Caesareo Regiae et Apostolicae Majestatis Actualis Intimus Status Consiliarii, compulsus, Romano Catholicae Parochiae Possessionis Zombor in Diaecesi Csanadiensi, Districtu Vice Archi Diaconali Makoviensi, et Comitatu Torontaliensi Sitae, Historiam conscripturus, documentis Litterariis destitutus, ex Hujatibus Colonis viros provectae aetatis, specialiter autem illos, quos tenerior conscientia vivida rerum praeteritarum memoria, nec non a suis majoribus, ab immemoriali semper hic habitantibus accepta oralis traditio, praeceteris magis commendabat, literatis vicibus consului, qui sequentia mihi retulerunt:

Possessio haec antea Sombók vel Sombor vocata, ante irruptionem Turcarum ad bona Episcopatus, vel Capituli Csanadiensis pertinuit, Ecclesiam, et Curatum habuit.

Sub Turcis Spiritualia servitia Fidelibus praestiterunt Franciscani Szegedienses, qui velut Missionarii, jam hic, jam apud Fideles trans Marusium degentes, habitarunt.

Expulsis sub Carolo III Imperatore Romanorum, et Rege Hungariae Apostolico ex toto Banatu Temesiensi Turcis, hic habitantes Fideles Parochiae Makoviensi circa initium saeculi decimi octavi erectae

A Historia Domus első oldalának részlete

A család tagjai is dicséretes módon megfeleltek a patrónusi feladatoknak. A falu segítségére siettek a csapások (árvíz, tűzvész, vihar, éhínség, járványok) közepette, és megfelelő gondot fordítottak az egyházközségre. Részt vállaltak a templom renoválásában (1844), téglából új sekrestyét (1840) és új plébániát építtettek (1841). Ereklyetartót készíttettek (1824), megújították az orgonát (1826), földet adtak a temető megnagyobbításához (1834), harangokat öntettek (1839, 1846), az oltárokat restauráltatták és újraaranyoztatták (1858).[33] 1873-ban a temető keleti részén özv. Rónay Jánosné Karácson Emília a családi sírbolttal összekötött Kálváriát építtetett, melyet nagy tömeg jelenlétében szenteltek föl. Hitéleti jelentősége is volt annak, hogy 1883-ban ugyanő megalapította a helyi óvodát, melyben 160 gyerek kaphatott katolikus szellemű nevelést. 1889-ben a templomot kívül restaurálták, majd 1891-ben Rónay Ernő és Alajos támogatásával belülről is kifestették, új kórust építtettek, és új orgonát készíttettek. 1890-ben Kövecs András és Nagy Károly plébánosok sírjára kőkeresztet állíttattak. A temetőben ravatalozót és csőszházat építtettek. A szegedi és a ladányi út mellett kereszteket emeltettek. Mindezeken túl ünnepi és mindennapos használatra számos selyem, bársony, posztó és vászon szent ruhát (karing, miseruha, stóla, birétum, dalmatika, pluviálé, oltárterítő, szószékterítő, oltárabrosz, oltárvánkos, ministránsruha, baldachin, zászló, temetésekkor a koporsókra terítendő terítő, Szent Mihály lovára lepel) adományoztak, melyeket gyakran a család női

[33] Uo. 8-14. l.

tagjai hímeztek ki. Sok szent edényt és fölszerelést (pacifikálé, gyertyatartó, lámpás, kehely, váza, szenteltvízhintő, ampolnatálca, Oltáriszentség vitelére szolgáló pixis, csöngő, gyertyatartócsillár, missálé, szobor, kép) ajándékoztak.[34]

Méltán írta tehát Árpás Gyula plébános: a Rónay *„párját ritkító földbirtokos család. Kiszombor haladása és jóléte e családdal van szorosan összekötve. A család önzetlenül, saját érdekeit is sokszor föláldozva szolgálja a község jólétét és haladását."*[35]

A hitélet a XIX. században

A XIX. században[36] már kevés más hitvallású keresztény és zsidó lakos is élt Zomboron. (*2. táblázat*) Vallási szerepük nem volt jelentős.[37]

A falu lakóinak életét egyházi és világi törvények egyaránt szabályozták. Este 10 óra után és tiltott időben zenés mulatságot nem rendeztek, különösen a század első felében az egyházi ünnepeken meg nem engedett munkát nem végeztek. A szentmiséket a hívek látogatták, de megjegyezték róluk, hogy kevesen énekeltek. Szükség esetén, azaz, ha életképtelennek tűntek, az újszülöttek keresztelését a bábák elvégezték.[38] Vasárnap és ünnepeken vásárokat, árveréseket nem tartottak. Nyilvános házasságtörés, húsvéti gyónás elmulasztása 1837-ben még nem fordult elő.[39] A böjti fegyelmet nem törték meg. A plébánia számára a hívek párbért fizettek: házaspárokként évente 2 Ft-ot és fél ice kifőzött tehénvajat vagy *„egy pár jó ölni való csirkét."*[40]

Év	Római katolikus	Görögkeleti szertartású		Evangélikus	Református	Izraelita
1811	1965					
1821	2040	65			21	
1831	2351	109		7	3	5
		Görög katolikus	**Nem egyesült görögkeleti**			
1836	2472	27	59	5	4	3
1850	2732	24	37	6	7	7
1867	3750	11	7	5	15	
1897	3943	10	1	2	5	37

2. táblázat **A község népességének vallási megoszlása a XIX. században**

[34] Uo. 21-26. l.
[35] ÁRPÁS plébániatörténet
[36] A XIX. században szolgált plébánosok a következők: Vaszkó András (1798-1814), Horváth Mihály (1818-1836), Drahos Gergely (1836-1852), Kövecs András (1852-1862), Gergély András (1862-1871), Nagy Károly (1871-1890), Kayser Lajos (1890-1893).
[37] A táblázatot a következő adatok alapján állítottuk össze: *Status Animarum Parochiae Zomboriensis 1811.* ADT/Kiszombor. CATALOGUS MDCCCXXII. Szegedini, 62. l., SCHEMATISMUS MDCCCXXXII. Szegedini, 59. l. SCHEMATISMUS MDCCCXXXVII. Temesvarini, 103. l. SCHEMATISMUS MDCCCXLI. Aradini, 75-76. l. SCHEMATISMUS 1868. Temesvarini. 92. l. SCHEMATISMUS 1898. Temesvarini, 124-125. l. Előbb az ortodoxok és a görög katolikusok egy rubrikába kerültek.
[38] 1837-ben a falunak négy bábája volt mind római katolikus: Német Terézia, Kovacsics Ágnes, Lovas Anna és Nepel Katalin. *De obstetricibus.* in: SZCSPL I.1.c. Kiszombor. Can. Vis. 1837. III. pars 3. Caput 2. §. A keresztség nélkül elhalt gyermekeket külön, a temető egyik sarkában temették el.
[39] *Populus Parochianus.* SZCSPL I.1.c. Kiszombor. Can. Vis. 1837. II. Pars 4. Caput 1 §.
[40] *Copia Contractus.* SZCSPL I.1.c. Kiszombor. Can. Vis. 1837. Inventarium Nro VI.

A gyerekek hitoktatásra jártak. Ebben különösen is segített, hogy helyben katolikus iskolát létesítettek. Az iskola számára 1831-ben egy zöldszínű, katonai zászlóra emlékeztető lobogót készítettek. Egyik oldalán IHS, a másikon Mária nevének betűi voltak láthatók. Fölirata: *„A Tanulók Serkentésére”* és *„Tudományok kedvelői.”*[41]

Kőszeghy László püspök 1803-ban és 1814-ben végzett egyházlátogatást és szolgáltatta ki a bérmálás szentségét. 1803-ban megáldotta az Oexel Mátyás költségén 1802-ben öntött két új harangot Nepomuki Szent János és Szent Mátyás apostol (az adományozó és fiai védőszentjei) tiszteletére. A harmadik harangot 1807-ben a harmadik fiú után Szent Jakabnak ajánlották.[42] A megrepedt harangok helyet 1846-ban a Rónay család új nagyharangot öntetett Mária Magdolna, Ágnes, Anna, Emilius, valamint Alajos; és egy kisebbet Szent István király és Szent Vendel tiszteletére. Az ugyanebben az évben gyűjtésből készített lélekharang Jézus, Mária és József nevére lett szentelve. Utóbbit Lonovics püspök áldotta meg 1846. júl. 22-én.[43]

Szent István ábrázolás a rotunda barokk freskóján

Adataink mutatják, hogy a plébániai hívei az újjátelepüléstől fogva *„mely szenteket tisztelték kiváltképpen”*.[44] Az általánosan kedveltek közül különösen is sok forrásunk vonatkozik Máriára: oltár, harang, képek, szobrok jelzik élő kultuszát. 1823-ban Mária újabb faszobrát helyezték el a templomban. Tiszteletét később is több adomány bizonyítja. Hasonló módon népszerű volt államalapító szent királyunk, számos ábrázolás, oltár, neki szentelt harang volt Zomboron. Ez képezte alapját annak, hogy később egymás után több köztéri szobrot is állítottak helyben Szent István királynak.

[41] Hist. Dom. 10-11.
[42] *Structura Ecclesiae exterior.* SZCSPL I.1.c. Kiszombor. Can. Vis. 1837. I. Pars I. Caput 2 §.
[43] Hist. Dom. 13.
[44] *Inventarium Ecclesiae Zomboriensis.* ADT/Kiszombor

Sajátos helyi tisztelet alakult ki Nepomuki Szent János alakja körül. Nepomuki János különösen is a víz okozta veszedelmek, így a Maros áradásai közepette lehetett hathatós patrónus. Már egy 1805-ös térkép föltünteti a szent szobrát.[45] 1810-ben Oexel János, Alajos és Károly újabb kőszobrot készíttetett neki, melyet Dombó Antal plébános áldotta meg 1815-ben máj. 16-án, a szent ünnepén.[46] Ünnepnapjának előestéjén és nyolcadának első és utolsó napján a hívek körmenetben vonultak ide. Az élő kultusz jele, hogy 1831-ben Daróczi János és fia, Illés, Nepomuki Szent Jánost ábrázoló nagyméretű zászlót adományozott a templomnak.[47] Ugyancsak hangsúlyozott kultusznak örvendett Szent Vendel, a földműveléssel foglalkozók, a pásztorok és a háziállatok oltalmazója. Oltára állt a templomban, fogadalmi képet készítettek neki, és ahogy láttuk, harangot is szenteltek tiszteletére, de képe megjelent templomi zászlón is. A főoltáron elhelyezett szobraik tanúsága szerint a helyiek oltalmazója volt még Szent Sebestyén, Szent Rókus és Szent Rozália, ők a járványos betegségek, különösen is pestis idején számítottak menedéknek.

Nepomuki Szent János szobra a főtéren az 1960-as években

1824-ben jeles ereklyét, a Szent Kereszt egy kis darabkáját kapta meg a közösség.[48] Ezt nagyböjt vasárnapjain tiszteletre helyezték ki, és ekkor, valamint a Szent Kereszt megtalálásának és fölmagasztalásának ünnepein a hívek számára csókra nyújtották.[49]

Adományaikkal a plébánia hívei is támogatták az Egyházat. Kereszteket állítottak például a terület nyugati határában 1801-ben vagy a Kisteleknek nevezett részen 1836-ban.[50] Darótzi János 1828-ban a régi helyett új temetőkeresztről gondoskodott. A templomnak Simonyi Mihály és felesége ugyanebben az évbe két zöld selyemzászlót adományozott, melyeken Mária, Szent József és védőszentjeik: Szent Mihály és Szent Ilona

[45] KISS 1940. 104.
[46] *De Statuis et Crucibus.* SZCSPL I.1.c. Kiszombor. Can. Vis. 1837. II. Pars 3. Caput. *„statua S. Ioannis Nepomuceni… ante aliquot annos erecta.”* (Hist. Dom. 4.) kifejezés új szobor állítására utal.
[47] A zászló másik oldalán Mária mennybemenetele kép volt látható.
[48] Hist. Dom. 8.
[49] *Structura Ecclesiae interior.* SZCSPL I.1.c. Kiszombor. Can. Vis. 1837 I. pars I Caput 3. §.
[50] *De Statuis et Crucibus.* SZCSPL I.1.c. Kiszombor. Can. Vis. 1837. II. Pars 3. Caput.

voltak láthatók. 1863-ban Simon Pál özvegye, Kiss Rozália újra aranyoztatta a tabernákulum fölött lévő Pelikán-szobrot, 1866-ban Kriván József temetési lobogót, Gábor András és felesége a Szent Vendel-oltár számára egy ezüst függőlámpát, Pásztor Pál és felesége a Szűz Mária szoborhoz egy bádogedényt készíttetett. Utóbbit azzal a meghagyással helyezték ki, hogy az abban összegyűlt pénzből a szobor tiszteletére gyertyákat vásárolnak.[51]

1832-ben kipadlózták a templomot, 1834-ben pedig kijavították a tetőzetet, újra festették a szentélyt és két ablakot nyitottak rajta, a szentély gyertyatartóit megjavították és újraaranyozták. 1837-ben Lonovics József, 1864-ben Bonnaz Sándor püspök végzett a plébánián egyházlátogatást, és ugyanekkor több száz főt részesítettek a bérmálás szentségében. 1866-ban 8 aranyozott fagyertyatartót helyeztek föl a falra, hasonlót ahhoz a 12-höz, melyet néhány évvel azelőtt Rónay Mihály adományozott. A hívek és a patronátus támogatásával keresztutat és Szent Annát, Szent Józsefet, Jézust az Olajfák hegyén és a fájdalmas Szűzanyát ábrázoló képeket festettek a templom számára. A hívek azzal is kifejezték megelégedettségüket a festő iránt, hogy a ládát, melyben ideszállították a képeket, tiszta búzával töltötték meg. 1868-ban restaurálták az oltárokat és a szentélyt.[52] 1869-ben az új, gúla alakú tornyot bádoggal vonták be, a keresztet aranyozták,[53] melyet jan. 2-án nagy tömeg jelenlétében áldottak meg és helyeztek föl a helyére. Ugyanekkor készült el a toronyóra, melyre már 1863 óta folyt a gyűjtés.[54] Az 1891-ben a teljesen használhatatlanná vált orgonát újjal kellett fölcserélni,[55] s ebben az évben fölújították a templom vihar által megrongált tornyát is.[56]

A zombori plébánia fiókegyházai

Miután Zombor plébániaegyházzá lett, folyamatosan több filia tartozott hozzá. A szaporodó zombori népesség rajokat bocsátott ki, részben innen származott a szomszédos községek korai lakossága.[57] 1809-ben filiái: Klárafalva,[58] Nagyporgány, Kisporgány, Kispalota, Ladány, Dédényszeg, Botkafalva és Csipkés.[59] 1818-ban ezekből csak Klárafalva, Kis- és Nagyporgány maradt. 1837-ben hozzá csatolták Ferencszállást[60] és 1872-ben Pusztaporgányt.

Pusztaporgány Kiszombortól ÉNy-ra található körülbelül félórányi járásra lovas kocsival. Gróf Nákó Kálmán majorjaiból 1871-ben szerveztek községet,[61] mely ekkor egy utcasorból állt, és Óbéba leányegyháza volt. 1872-ben a közelség és a jobb megközelíthetőség miatt Kiszomborhoz csatolták.[62] Lakóinak a száma a XIX. sz. végére több száz főre nőtt. Ferencszállás Kiszombortól nyugatra, a szegedi út mentén ¾ órai járásra található.

---

[51] Hist. Dom. 17. l.
[52] KRKP irattára. Ek/III. 1868.2.a.
[53] Uo. Ek/III. 1868.3.a-f.
[54] Uo. Ek/III. 1863.1., Ek/III. 1869.4.a-c.
[55] *Szerződés* KRKP irattára. Ek/III. 1891.1., Ek/III. 1891. 12. *Kérdőpontok… új orgona felülvizsgálatánál 1891. nov. 19*. Uo. Ek/III.1891.13.
[56] Hist. Dom. 26.
[57] ÁRPÁS plébániatörténet.
[58] Nevét védőszentjéről kapta. 1801-től a Gerliczi bárók tulajdona.
[59] A 2441 lakosból 656 lakott a filiákban. CATALOGUS MDCCCX. 31.
[60] A plébánia 2952 híve közül 506 élt a filiákban. SCHEMATISMUS MDCCCXXXVIII. 105.
[61] Hist. Dom. 21. Ekkor tizenhárom magyar család telepedett itt le.
[62] KRKP irattára. Ek/I.1872.5.

Egy utcából állt. 1834-ben alapította báró Gerliczy Ferenc. Római katolikus jellegű iskoláját 1836-ban létesítették, melyet 1894-ben Dessewffy Sándor püspök adományából restaurálták. Klárafalva a szegedi út mentén 1 órai útra fekszik. 1785-ben alapították. Ekkor csak 13 házból állt. Római katolikus jellegű iskoláját 1863-ban építették.[63]

A fiókegyházak lakossága mind magyar és római katolikus. Földműveléssel foglalkoztak. A ferencszállási nép különösen is szegény, földjük nem volt, napszámból és fuvarozásból éltek. Templom a filiákban nem épült. Állítottak viszont kereszteket, így 1819-ben Nagyporgányban Tóth Antal kertész a háza előtt, melynél megáldásának évfordulóján, máj. 3-án, a Szent Kereszt föltalálásának ünnepén együtt imádkoztak a hívek.[64] Ez az idő multával eltört. Helyébe 1864-ben a kis- és nagyporgányi hívek a megfeszített Krisztus aranyozott alakjával ellátott vaskeresztet tettek.[65] Klárafalván a hívek költségén, a település központjában 1821-ben állítottak keresztet.[66] A filiák népe számára az egyházi szolgálatot (misézés, szentségek kiszolgáltatása, hitoktatás) a zombori papok látta el. Az ottani híveket Zomboron anyakönyvezték, ott keresztelkedtek, ott lettek elsőáldozók, bérmálkozók, ott kötöttek házasságot. Az elhunytakat az anyaegyház temetőjében helyezték nyugalomra egészen 1873-ig, mikor is a fiókegyházak saját temetőket nyitottak.[67] 1897-ben a kiszombori plébánia 5824 hívéből 1882-en éltek a filiákban.[68] Ekkor már Ferencszálláson és Pusztaporgányban misézőhelyek voltak.

A templombúcsú

A vidék jeles ünnepe volt Nagyboldogaszony, a kiszombori búcsú napja. Az ünnep fényét folyamatosan igyekeztek különleges eseményekkel emelni. Ilyen volt 1802-ben a harangszentelés vagy 1823-ban Szűz Mária új faszobrának megáldása. A szertartást a nagy néptömeg miatt szabadtéren, sátor alatt végezték. A szobrot körmenetileg vitték be a templomba.[69]

Aug. 15-én a helyiek mellett a környező plébániákról több száz fős tömeg zarándokolt ide papjaik vezetésével gyalog, templomi lobogók alatt. Különösen sokan jöttek Makóról.[70] A szentmise után a templom körüli téren kirakodóvásár várta minden kellékével a tömeget. Sajátos mozzanata volt a napnak a halmokban álló dinnye árulása, annak a búcsús nép általi közös fogyasztása. Az ünnepre kicsinosított házakban egész nap vendégeskedés folyt, este közös mulatságot szerveztek. A plébánián a társadalmi elitet látták vendégül. Egy ilyen alkalom leírását kapjuk a Maros újság 1890-es tudósításában: *„A kiszombori búcsú múlt pénteken Nagy-Boldogasszony napján szokatlan élénkség között ment végbe. Különösen a parochia örvendett tömeges látogatottságnak, hol* […] *fényes ebéd volt, melynek folyamán az első felköszöntőt a plébános házigazda, főt. dr. Kun László apát és Kun Lajos n.-szt.-miklósi plébános, mint volt principálisaira mondotta. A remek*

[63] ÁRPÁS plébániatörténet.
[64] Hist. Dom. 6. *De Statuis et Crucibus.* SZCSPL I.1.c. Kiszombor. Can. Vis. 1837. II. Pars 3. Caput. *Copia Contractus.* Uo. Inventarium Nro VI.
[65] Hist. Dom. 17.
[66] *De Statuis et Crucibus.* SZCSPL I.1.c. Kiszombor. Can. Vis. 1837. II. Pars 3. Caput. *Copia Contractus.* Uo. Inventarium Nro VI.
[67] Hist. Dom. 22.
[68] A római katolikus népesség mellett még élt a filiákban 18 görög katolikus, 27 ortodox, 12 evangélikus, 2 református és 7 izraelita. SCHEMATISMUS 1898. Temesvarini, 1897. 124-125. l.
[69] Hist. Dom. 8.
[70] ORBÁN 2001. 120., *Populus Parochianus.* SZCSPL I.1.c. Kiszombor. Can. Vis. 1837. II. Pars 4. Caput 1 §.

beszéd után dr. Kun László apát úr köszöntötte fel a nála megszokott ékesszólással a házigazdát; mondott azután magasröptű felköszöntőt Rónay Lajos kegyúr, Kun Lajos plébános, Beke János és Boros Sámuel. A nagyon kedélyes ebéd rózsás hangulatban egészen estszürkületig tartott."[71]

Körmenet a templom előtt a századforduló utáni években

Árpás Gyula plébános (1893-1926)

Árpás Gyula 1893 és 1926 között rendkívüli időszakban volt Kiszombor plébánosa. Szolgálatának első két évtizede egy lendületesen fejlődő Magyarország időszaka, majd jött az I. világháború, az idegen megszállás, a trianoni tragédia és az 1920-as évek.

A békés két évtized

Árpás plébános szolgálatának első nagyjelentőségű mozzanata a honfoglalás 900 éves fordulójának a megünneplése. A falu szellemével teljesen megegyezett, hogy a plébánia, a patrónuscsalád és a község összefogásával 1896-ban a templomtéren Szent István királynak szobrot emeltek. 1901-ben a közösség átadta az államnak iskoláját. A minisztérium azonban vállalta, hogy tanárokat a község vallási megoszlásának megfelelően fogja kinevezni, ezzel az intézmény római katolikus jellege továbbra is megmaradt.[72]

Az időszak legnagyobb vállalkozása az 1910-es templomépítés. 1903-ban a templom – valószínűleg egy földrengés következtében – repedezni kezdett. Harangozás közben falairól hullott a vakolat. Állapota „rozoga" és életveszélyes, további használatát

[71] Maros, 1890. aug. 17.
[72] Hist. Dom. 27.

ezért a vármegye alispánja 1904 áprilisában megtiltotta.[73] Tornyát lebontották, a hajó mennyezetét fenyőfaoszlopokkal támasztották alá.[74] 1910-ig állt így. Ekkor lebontották a sekrestyét és a templomhajót is, és építkezésbe kezdtek. Az új toronyra a régi kereszt 1910. aug. 28-án került föl. Az új templomot dec. 11-én benedikálták. Az építkezés idején előbb a temetőben, ősztől a sekrestyében miséztek.[75] Adakozásból új padokat csináltattak.[76] Ekkor készült el a szószék, a színes üvegablakok, Szent Antal és Szent Ferenc szobrai, az orgona és egy harang. Az új templomban 1912-ben már missziót is tartottak.

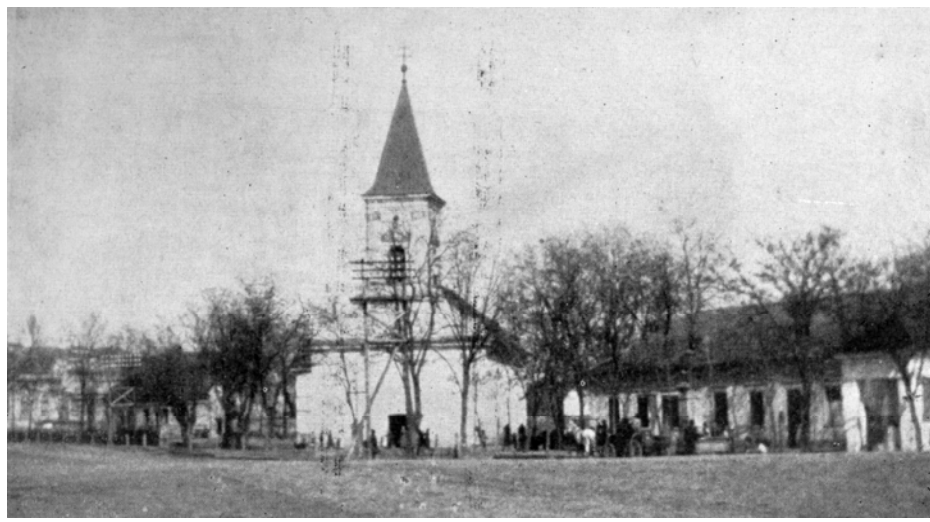

Az 1910-ben elbontott régi templom a Szent István-i kettős kereszttel a századfordulón

A hitélet buzgóságát mutatja, hogy a plébánián több, nagy létszámú vallási csoport működött. Az 1887-ben megalakult a Mária-lányok Egyesületének 1914-ben 45, a szintén 1887-től működő Élő Rózsafüzér Társulatnak 330, az 1907-ben alakult Jézus Szent Szíve Társulatnak 54, az 1911-ben alakult Katolikus Népszövetségnek 208, az ugyanebben az évben létrejött ferences harmadrendnek 16 tagja volt.[77] Ekkora népesség esetén természetesen óhatatlan, hogy visszásságok elő ne forduljanak. 1902-ben például Kiszombor község megfontolta, hogy vasárnaponként de. 9 órától du. 4-ig zárva tartja a kocsmákat, hogy a misék idején ne folyhassanak a szokásos kocsmai rendetlenségek.[78] A döntő többség ugyan egyházilag rendezett házasságban élt, 1913-ban mégis 10 vadházasságról tudunk.[79] A családokban egyre kevesebb gyermek született. A XIX. sz. utolsó évtizedeiben

[73] KRKP irattára. Ek/III.1904.1.
[74] Uo. *Jegyzőkönyv felvétetett 1904. évi augusztus hó 16-án.* Ek/III. 1904. 4.
[75] Hist. Dom. 28.
[76] Az adományozók neveit kis táblákra írva a padok belsejére szögezték. Ez alapján szinte tulajdonjogot formáltak a padokra egyes hívek. Sok kellemetlenség származott ebből, ezért 1930-ban Kleitsch plébános eltávolította azokat.
[77] KRKP irattára. Jelentés a jámbor társulatokról 1914-ben. Ek/I.1915.
[78] Torontál vármegye közgyűlése nem hagyta jóvá az intézkedést. *Bezárják-e a korcsmákat, míg a mise tart?* Makó és vidéke, 1902. okt. 19. 4.
[79] KRKP irattára. *Kimutatás a kiszombori rk. plébánia területén élő vadházasokról. 1913. I. 10.* Ek/I.1913.5.

a csecsemők száma 250 körül mozgott. 1903-ban ugyan még 224 római katolikus gyermek született, 1909-ben és 1910-ben azonban már csak 99.[80]

A gazdasági viszonyok összességében rendezettek voltak. A római katolikus közösség tulajdonában volt a templom, a plébánia (lakóház, gazdasági épületek, udvar) és több hold szántóföld. Bevételt jelentettek: a stóladíjak (esketés, avatás, temetés), anyakönyvi kivonatok díjai, a misealapítványok és az alapítványok (mise-, templomdíszítési-, temetőkápolna-, sírbolt-, keresztalapítvány) tőkéjének kamatai, különböző adományok, perselypénz. Párbér fejében a ferencszállási, klárafalvai és porgányi filiák hívei minden házaspár után egy-egy pár csirkét és 84 kr-t, a pusztaporgányi házaspárok pedig 1 Ft 60 kr-t fizettek.[81] Ennek beszedése az idő múlásával egyre nehezebbé vált. Párbér címén a kiszombori hívek semmivel sem tartoztak. A jövedelem meghatározó része volt a kegyuraság készpénzfizetése, a természetbeni (búza, árpa, zab, széna, tűzifa) járandóságainak pénzbeli megváltása. Ez 12 tulajdonos közt megoszló 6440 hold után 1918-ban 8372 korona volt.[82] A község munkabeli szolgáltatásként a patronátustól kapott adományokat köteles volt hazaszállítatni. Kiadások: illetékek, adók, vízszabályozási járulékok, községi pótadó, egyházmegyei nyugdíjalap. Gondoskodni kellett az egyház szükségleteiről, a szentmisék kellékeiről, az egyházi ruhák, fölszerelések rendben tartásáról, az épületek fönntartásáról, a templom takarításáról és díszítéséről, személyi kiadásokról (a papok, kántor, gondnok, harangozó, fújtató fizetése).[83] A bevételek fedezték a közösség kiadásait.

A Rónay család továbbra is elsőrendű támogatója maradt a plébániának. Nagy veszteség, hogy 1913-ban meghalt Rónay Ernő, aki különösen sokat tett az egyházközségért, és több alapítványt is létesített az egyházközség javára.[84] Halála után öccse, Rónay Jenő lett a senior patronus.

Az I. világháború és az idegen megszállás

E néhány év komoly nyomot hagyott a falu életében. Előbb csak a bevonulásokat tapasztalták, majd jöttek a sebesülésekről és a hősi halálokról szóló táviratok. A hadba vonuláskor a plébános kíséretében, síró, zokogó anyák, feleségek, gyermekek között, lelkesült énekszó mellett szálltak vonatra a katonák. *„Ne aggódjék plébános uram, még sem tart ez a háború két hónapnál tovább, akkorára itthon leszek."* – búcsúzott a kántor.[85] A háború elhúzódott, 1918-ban már négy éve dörögtek a fegyverek. A kezdeti lelkesedés után mindenki a szörnyű idők végét várta. 1917-ben hadi célokra elvitték a falu harangjait, ötből négyet. Csak az 1846-ból származó, 857 font súlyú és 870 mm alsó átmérőjű nagyharang maradt.[86]

---

[80] Uo. *Esperesi jelentés.* Esp/II.1944.1.b/1., A kiszombori plébánia anyakönyvi jelentései. Ek/I.1910.5., Ek/I.1911.3. 1882-ben Kiszomboron 297 gyermek született.

[81] Erről lásd a kiszombori plébánia számadásait. Uo. Ek/I. 1896.1. Ek/I.1904.37. a. Ek/I.1912.1.a.

[82] A senior patronus mindig a Rónay család legidősebb tagja volt. *Kegyúri szabályok.* ADT/Kiszombor

[83] Erről lásd a kiszombori plébánia számadásait. KRKP irattára. Ek/I.1896. 1., Ek/I.1904.37. a., Ek/I.1912.1.a.

[84] Tett alapítványt a szeged-temesvári út mentén lévő kereszt fönntartására, a templom díszítésére, az ő és Rónay Jenő temetkezési helyéül épített kripta fönntartására (4 hold alapítványi föld), a kiszombori szegények támogatására. (Uo. *Kegyes alapítványok Jegyzéke.* Ek/I.1914.152.a). A falu lakói is adakoztak. Balla Teréz például 2 hold földet és egy házat ajándékozott az egyházközségnek.

[85] Az I. világháborúra vonatkozó élményeit *„Tapasztalataim a hívek pasztorációjáról a háború lefolyása alatt"* címmel foglalta össze Árpás Gyula plébános. Lásd: KRKP irattára. szám nélkül

[86] Uo. *Protokoll – Jegyzőkönyv.* Ek/I.1917.2.a.

A feleségek nagyon nehéz helyzetbe kerültek.[87] Állandó volt a férjükért való aggodalom, ugyanakkor gondoskodniuk kellett a gyermekekről és az idősekről. Körükben a vallásukat gyakorlók aránya megnőtt *„A mindennapi áldozók száma sohasem volt ennyi, mint a háború alatt."* Kisebb részük, az ún. hadimenyecskék, élvezték a rájuk szakadt szabad életet. Ezek a fiatal, férjes asszonyok hadisegélyből, szabadosan éltek. *„Vigasztaló, hogy kevesen voltak ezek a szánandó szerencsétlenek."* –írta róluk a plébános.[88]

A szabadságolt katonák nem lettek durvább lelkű személyiségek. *„Nem hogy csökkent volna bennük az istenfélelem és vallásosság, hanem inkább gyarapodott."*[89] Vasár- és ünnepnapokon a miséken mindig megjelentek. Annyian vállaltak ministrálást, hogy néha alig fértek el a szentélyben. Sokan meggyóntak, megáldoztak. *„El nem mulasztották, hogy lelkipásztoruktól el ne búcsúzzanak."* A háború idején a házasságkötések száma csökkent,[90] több rendezetlen kapcsolatot viszont egyházilag is törvényesítettek.

A hívek bekapcsolódtak a rászorultak segítésébe. A helyi kórház sebesült katonáit *„minden szükséges dologgal valóságosan elhalmozták."* Az ápolásban szinte vetélkedtek egymással. Ugyanakkor számos egyéni tragédia színtere is volt a falu. Többen beleőrültek, belehaltak egy-egy haláleset fölött érzett fájdalomba. Egy asszony férje halála után jó ideig a templomnak a tájára sem jött, míg egy másik nő fia fogságba esése után minden nap szentmisét hallgatott.

A serdülőkorúak sínylették meg legjobban a háborút. Megszűnt minden intézményes nevelési, fegyelmezési eszköz. A korábban virágzó ifjúsági egyesület nem működött. Az itthoni munka jó része a 16-17 éves fiúkra maradt. *„Tudják, hogy ők most egy felnőtt ember munkáját végezik. Érzik, hogy atyjuk nincs idehaza. Anyjuktól pedig egy cseppet sem tartanak."* Vasárnap még csak-csak elmentek szentmisére, délután azonban sokan a kocsmáztak vagy a kaszinóban dorbézoltak. A lányok *„rosszabbak a fiúknál"*. A viselkedésüket korholó prédikáció alatt többen még a templomból is kivonultak. Férjhez akartak menni. Versengés alakult ki köztük egy-egy szabadságolt katona kegyeiért.[91]

Az iskolás gyermekeknek is nehéz volt: az iskolában hadikórházat rendeztek be, tanítóik részben bevonultak, az összevont osztályokban a létszáma lehetetlenné tette a normális munkát. Gond állt elő a ruházattal, a tüzelővel. Otthon munkaerejükre is szükség volt, ezért sokat mulasztottak, a hitoktatás akadozott. Az ő felügyeletük is lazult: *„nem fogadnak szót, pajkosak, rakoncátlanok, s nem akarnak még a szüleiknek sem engedelmeskedni"*.[92]

Az őszirózsás forradalom után a plébános elnökletével alakult meg a helyi Nemzeti Tanács. Az év decemberében azonban már szerb csapatok állomásoztak a faluban, majd 1919 májusában megérkeztek a franciák. A hitélet rendkívüli körülmények között folyt. A megszálló franciák parancsnoka, Gondrecourt ezredes római katolikus volt, naponta részt vett a szentmisén. Egyszer, nem lévén ministráns, az oltár körül ő maga segédkezett.[93]

Egyházi vonatkozású mozzanata a megszállásnak, hogy egyszer tévedésből a szokottnál korábban húzták meg a harangokat a reggeli úrangyalára. A szerbek, azt gondol-

[87] Erről lásd: ORBÁN 2005. 383-391.
[88] Hist. Dom. 30-31.
[89] Uo.
[90] A kiszombori plébánia anyakönyvei. ADT/Kiszombor
[91] Hist. Dom. 30-31.
[92] Uo.
[93] Uo. 30.

ván, hogy jönnek a magyarok, ijedtükben Nagyszentmiklósig szaladtak. *„Szegény flótás* [ti. a harangozó] *a visszatért szerb katonáktól megkapta a balkáni porciót.”*[94]

A szerbeknek végül ki kellett vonulniuk. 1921. aug. 20-án, Szent István ünnepén már arról prédikált Árpás plébános, hogy *„közeli a megszabadítás”*. Mindenki tudta, hogy a magyar csapatok másnapi bevonulásáról beszél. A jeles napon tábori misét mutattak be. Okt. 8-án Horthy Miklós is ellátogatott a faluba.[95] Az üdvözlők között a plébános is beszédet mondott. Az ünnep idejére a hazafiság jeleként kihelyezték a templom *Szent István király fölajánlja a koronát Szűz Máriának* képét a kormányzó számára készített emelvényre.

Talpra állás Trianon után

Kiszombor a trianoni tragédia után határszéli településsé vált. A szerb megszállók kifosztották, vonzáskörzetét a trianoni diktátum megcsonkította, Porgány filiája Romániához került. A Marostól délre eső plébániákkal, Temesvárral való kapcsolat fönntartása lehetetlen volt. Mindezek ellenére a falu lelkileg hamar magára talált. A település, a Rónay család és az egyházközség ebben szorosan együttműködött. Kiszombor a Torontál vármegye Magyarországon maradt töredékéből szervezett Torontáli Esperesi Kerület központja lett. Ferencszállás és Klárafalva filiáit megtartotta.

Az infláció és az értékek eltolódása miatt kérdésessé vált a plébános jövedelme. Még a XIX. században végzett egyházlátogatások által megállapított díjleveleket alapul véve időről-időre megegyeztek a kegyurakkal eme jövedelemről. Ehhez az ott megállapított terménybeli szolgáltatások pillanatnyi piaci árát vették alapul. A kegyúri földek egy részét időközben kisebb parcellákban eladták, mely maga után vonta a plébániának járó köteles szolgáltatások elosztását. Ezt a senior patronus gazdasági irodája tartotta nyilván, az összeget mindig az év októberében tartott kegyúri gyűlésen vetették ki. Ez 1923-ban összesen 177 q búza ára.[96] 1927-ben ugyanerről pénzben egyeztek meg. A plébános 4400, a harangozó 200 pengőt kapott. Az egyházközség anyagi alapjainak rendezése keretében az Országos Földrendező Bizottság 800 hold kegyúri terhének megváltásaként 25 hold földet juttatott a plébániának a Sándormajorban.[97] A filiák hozzájárulásának a beszedése akadozott.

1923-ban megújították a templomot. Zollner Dezső szobafestő romániai fogsága idején megfogadta, ha visszatér Magyarországra, díjazás nélkül kifest egy templomot. Választása Kiszomborra esett. A munkához sokan hozzájárultak. Az állványozást Spitzer Lajos helybeli izraelita fakereskedő ingyen elvégezte.[98] 1924-ben megújították a főoltárt, a szószéket és a sekrestyét, pótolták a háborúban elvitt harangokat. Három új harangot öntettek: 1. Szent Gyula pápa harang (166,5 kg, Rónay Gyula ajándéka), 2. Patrona Hungariae harang (85 kg, Kenderipari Rt. ajándéka), 3. Szent József harang (45,5 kg, a hívek ajándéka). További fölszereléseket vásároltak: [99] oltárszőnyegeket, ezüstkelyhet, pacifikálét, szenteltvízhintőt. Az aktív hitélet mutatója, hogy 1924-ben 1200-an bérmálkoztak.

---

[94] Uo. 31.
[95] Uo.
[96] Ekkor 1 q búza 440 ezer korona volt.
[97] 20 hold javadalmi, 4 hold a templom fönntartására szolgáló és 1 hold harangozói illetményföld volt.
[98] *„Anyagilag a fakereskedő áldozott legtöbbet a templomfestésre.”* – jegyezte meg a plébános. Hist. Dom. 34.
[99] Ezekre különösen is szükség volt, mivel 1924-ben kirabolták e templomot. Elvitték a monstranciát, a cibóriumot, a pacifikálét, egy nagyobb és egy kisebb ezüstkelyhet, egy ezüstözött kelyhet, két ezüst virágvázát, és a bronz Szent Kereszt ereklyetartót.

1926. márc. 7. és 14. között Unyi Athanáz házfőnök és Fábián Fausztin szeged-alsóvárosi ferences atyák 8 napos missziót tartottak a faluban. A költségeket a hívek adományai fedezték. A misszió alatt 2141-en gyóntak, 51 beteget látogattak meg, 6 törvénytelen házasságot egyházilag rendeztek, kegytárgyakat és könyveket árusítottak, sajtónapot szerveztek. Erre Máriaföldi Márton tanár és Rapcsányi Vilmos újságíró jöttek ki Szegedről. Befejezésképpen látványos gyertyás szentséges körmenetet vezettek.[100]

33 éves szolgálat után, 1926-ban elhunyt Árpás Gyula plébános. Jelképes értékű, hogy még megérte az I. világháború hősi halottai tiszteletére emelt emlékmű átadását. A vészkorszakot is híveivel együtt végigélő pap szívbetegségben nov. 18-án hunyt el.

Kleitsch Mátyás plébános (1927-1954)

Számos pályázó közül Glattfelder Gyula püspök 1927-ben Kleitsch Mátyást nevezte ki Kiszombor új plébánosának. Elődjénél semmivel sem könnyebb 27 évet töltött a faluban. Rendbe hozta a plébánia intézményeit, mélyítette a hitéletet, országosan ismertté tette az 1939-ben föltárt műemlékszentély freskóit.[101] Kiemelkedő jelentőségű tette, hogy ideérkezése után a plébánia irattárában föllelhető adatok alapján történészi alapossággal pótolta a Historia Domus több évtizede hiányzó részeit.

Kleitsch Mátyás plébános

A plébánia helyzete

Anyagi szempontból megnyugtató, hogy 1927-ben a hozzávetőleg 5 ezer hold kegyúri földből 3300 hold a Rónay család birtoka, mely továbbra is a legfontosabb támogatója a plébániának. A többi a legkülönbözőbb tulajdonosok kezén volt, ez viszont már igencsak megnehezítette a kegyúri járulék beszedését.[102]

Az új plébános a kegyuraság költségén fölújította a plébániát, bevezettette a templomba és plébánia épületébe a villanyvilágítást. Utóbbi berendezését is megújította és

[100] Hasonlóan sikeres misszió volt Klárafalván és Ferencszálláson. Lásd: KRKP irattár. Ek/I.1926.8.a-c., Szegedi Havi Boldogasszony. A szeged-alsóvárosi ferencrendi plébánia hivatalos lapja. II. évf. 4. sz. 1926. ápr. 8-9.
[101] P. SZÉKELY Miklós: *Kiszombor*. Új Magyar Szalon. 1941. okt. 1. 2-3.
[102] Ez ekkor kb. 1 pengő holdanként Lásd: Hist. Dom. 46.

fürdőszobát alakított ki. Rendezte a temetőt, és betemettette az abban tátongó, helyenként 2-3 m mély gödröt, ahonnan a falu egyes részeinek a feltöltésére hordák el a földet. Most kétezer kocsi föld kellett ide.[103] A temetések kapcsán jelentkező anyagi terhek enyhítésére temetkezési egyletet létesítettek. Ez nem bizonyult hosszú életűnek. A Kiszombori Temetkezési Egyesület 1933-ban beolvadt a szegedi Köz- és Magánalkalmazottak Önsegélyző Egyletébe.[104]

A templom és a kastély a harmincas évek elején

1939-ban renoválták a kiszombori templomot. A költségeket az Egyház, a hívek, a falu, a kegyúri pénztár és a püspökség adományai fedezték. Megújították a mennyezetet, egy részben kazettás mennyezetet hoztak létre. A falakat újrafestették. Átrendezték a templomot, elkészült a papi stallum, új örökmécsest szereztek be. A lebontott barokk főoltár helyett új főoltárt készítettek, melyet októberben Glattfelder Gyula püspök konszekrált. Ezzel összekapcsolva termésbetakarítási ünnepet is rendeztek az iskolában. A püspök egy díszes kosárban összeszedett terményeket és a szegények számára hozott kenyereket megáldotta. Innen a templomba vonultak, és hálaadó imádságot mondtak az évi termésért.[105] Ezzel összekapcsolódva restauráltatták a középkori körtemplom előkerült freskóit is.

Szervezeti változás, hogy Klárafalvát 1938. jan. 1-jével Deszkhez csatolták.[106] Kiszombornak ettől kezdve csak Ferencszállás maradt meg filiának.

[103] Uo. 43-46.
[104] KRKP irattár. *Jegyzőkönyv*. Ek/I.1933.37.a-b.
[105] Hist. Dom. 66-67.
[106] KRKP irattár. Ek/I.1937.47.b.

A lelki élet

A tisztán polgári házasságok száma csekély volt. A vallásilag vegyes házasságok nagy része katolikus módon köttetett. Ugyanakkor a válások száma az 1930-as években egyre növekedett, a születések száma pedig tovább csökkent. Ugyan a halálozási arány javult, a természetes szaporodás mégis lassult, sőt 1932-ben csökkent a falu lakossága. 1930 után száznál kevesebb csecsemő látott napvilágot. 1933-ban például 91, 1943-ban csak 76.[107] Eleinte, ha a „hirtelen" haláloktól eltekintünk, a hívek nagy többsége szentségekkel ellátva hunyt el. A szentáldozások száma 1928-ban 9950, 1930-ban 11 ezer 270, 1934-ben pedig ismét 9 ezer körüli, 9250. Húsvétkor általában mintegy ezren gyóntak. Vasárnaponként több százan jártak templomba. A 8 órai misén megtelt a templom, a nagymisén 2-300-an voltak jelen. A hívek egy része azonban csak évente háromszor, az éjféli misén, húsvéti föltámadási misén és körmeneten, valamint a szilveszteri hálaadáson jelent meg. A karácsonyi éjféli szentmisén ezernél is többen vettek részt.[108]

Elsőáldozók 1937-ben
Középen Kleitsch Mátyás plébános, jobbról Schwarcz Lajos iskolaigazgató

Ugyan a község tartott fönn szegényházat, a plébánia is igyekezett segíteni a rászorulókon, az ún. *„Szent Antal szegényein"*. Korábban kenyeret adtak nekik, az 1930-as években az évi 3-400 pengőt jövedelmező perselybevételt osztották szét közöttük karácsonykor, húsvétkor, valamint a templom búcsúünnepén. 1936-ban a gyönge termés miatt súlyos élelmezési helyzet alakult ki. A plébánia azzal próbált ezen enyhíteni, hogy 3 %-os egyházközségi ínségadót szedett, és elkészítette a falu szegénykataszterét.[109]

A fiatalok pasztorációjában sokat segített az 1932-ben alakult kiszombori római katolikus leányegylet, a KALÁSZ kiszombori szervezete, mely oktatással, könyvtárral, szórakozással igyekezett a 12 év fölött leányifjúságot nevelni, összefogni. Tagjainak a

[107] Uo. *Esperesi jelentés.* II.1944.1.b/1.
[108] Hist. Dom. 47-48.
[109] Uo. 49. és 51.

szám 80-90 fő volt, első vezetője Boris István káplán lett.[110] 1934-ben megalakult a katolikus legényegylet, a Katolikus Agrárifjúsági Legényegylet (KALOT) helyi szervezete is, melyet szintén a káplán vezetett, ifjúsági elnökévé pedig Gyöngyösi István tanítót választották.[111] Az aktív tagság száma 30-35 fő volt, de a nyilvántartott tagok száma olykor elérte a 80 főt is. Előbb az iskolában jöttek össze, majd egy háromszobás bérleményben, ahol nem volt italmérés. 1936-ban Kleitsch plébános saját költségén önálló otthont építtetett nekik.[112] 1934-ben indult újra az iskolásokat összefogó Szívgárda. A vallásos csoportokhoz tartozott még a dalárda, mely olykor még zenekarral is kiegészülve kísérte a liturgikus alkalmakat.[113] 1936-ban szentelték meg zászlójukat. A zászlóanya Hoffbauer Andor gyógyszerész felesége volt. A lelki munka eredménye, hogy 1935-ben 296-an részesültek a bérmálás szentségében. Más szervezetek, mint például a leventék is, katolikus szelleműek voltak. Rendszeresen közösen jelentek meg az ún. levente-miséken.[114]

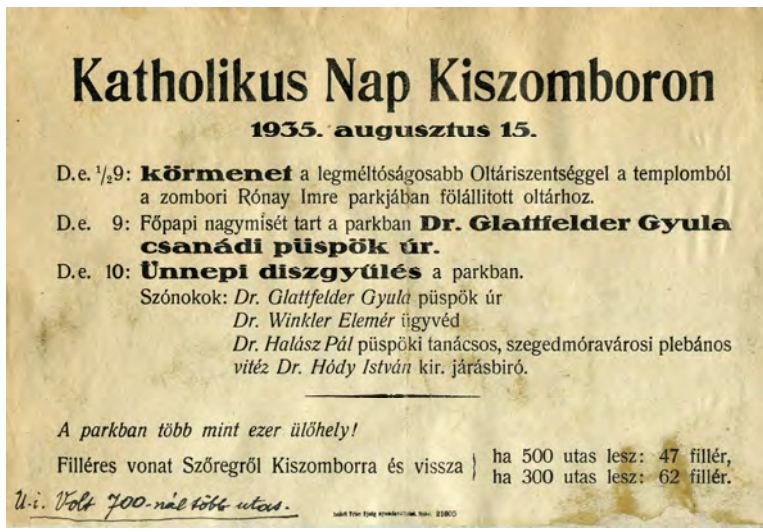

Katholikus Nap Kiszomboron

1935. augusztus 15.

D.e. ½9: **körmenet** a legméltóságosabb Oltáriszentséggel a templomból a zombori Rónay Imre parkjában fölállított oltárhoz.

D.e. 9: Főpapi nagymisét tart a parkban **Dr. Glattfelder Gyula csanádi püspök úr.**

D.e. 10: **Ünnepi diszgyülés** a parkban.

Szónokok: *Dr. Glattfelder Gyula* püspök úr
Dr. Winkler Elemér ügyvéd
Dr. Halász Pál püspöki tanácsos, szegedmóravárosi plebános
vitéz Dr. Hódy István kir. járásbiró.

A parkban több mint ezer ülőhely!

Filléres vonat Szőregről Kiszomborra és vissza } ha 500 utas lesz: 47 fillér, ha 300 utas lesz: 62 fillér.

U.-i. Volt 700-nál több utas.

Az 1935-ös kiszombori katolikus nap szórólapja

Az 1930-as években egymást követték az olyan események, melyek közül többnek hitéleti jelentősége a falu határain túl mutatott. 1930 májusában, Szent Imre herceg halálának 900. évfordulójára emlékezve iskolai ünnepélyt, színdarabot rendeztek. A leventék tábortüzet tartottak, és a templomteret Szent Imréről nevezték el.[115] 1935. aug. 15-én, a templom búcsúján katolikus napot szerveztek. Célja a katolikus öntudat erősítése volt. A környező 12 településről (Ferencszállás, Klárafalva, Deszk, Szőreg, Ószentiván, Újszentiván, Kübekháza, Makó, Püspöklele,[116] Apátfalva, Földeák, Királyhegyes) kb. kétezren, a

[110] KRKP irattár. *Kiszombori leányegyesület naplója.*
[111] Uo. *Kath. Legényegylet alakulásáról jelentés a Püspöki Hatóságnak.* Ek/I.1935.5.a.
[112] Hist. Dom. 52.
[113] Uo. 49-50.
[114] KRKP irattár. *Jegyzőkönyv*. Esp/II.1938.2.e.
[115] Uo. Esp/II.1930.2.b.
[116] 1950-tól Maroslele.

közvetlen szomszédságból gyalog, messzebbről vonattal zarándokoltak ide.[117] A résztvevő helyiek számát szintén kétezerre tették. A Rónay család parkjában szabadtéri szentmisét mondtak, mely alkalomra a hatalmas tömeg miatt hangszórókat szereltek föl. Az ünnepi nagymisét Glattfelder Gyula csanádi püspök mutatta be. A mise után „díszgyűlést" tartottak. Ezen beszédek hangzottak el a katolikus hitvalló emberről, az ifjúság neveléséről, a katolikus öntudatról, a hit tanításának valóra váltásáról. Délben az úrangyala közös elimádkozás után, községenként „zárt rendben" távoztak a hívek. Az alkalomra nyomtatott énekrendet és „reklámcédulát", azaz röplapot adott ki a plébánia.[118]

Tisza—Maros vidéki

KATHOLIKUS NAP

és

Legényegyletek Nagygyűlése

Kiszomboron, 1936. augusztus 15.

Délelőtt ½9 órakor: Körmenet a legmélt.ságosabb oltáriszentséggel a templomból a zombori Rónay Imre parkjában felállított oltárhoz.

Délelőtt 9 órakor: Főpapi nagymisét tart a parkban **dr. Glattfelder Gyula** csanádi püspök úr.

Délelőtt 10 órakor: Ünnepi díszgyűlés a parkban. Országos hírű szónokok.

Délután 3 órakor: A legényegyletek atlétikai versenye a leventepályán.

Délután 5 órakor: Műsoros előadást rendez a kiszombori katholikus legényegylet több vidéki legényegylet közreműködésével szabadtéri színpadon.

Filléres vonatok!

(Ha 500 útas lesz.)

I. Szegedről Kiszomborra és vissza:

Szegeden fölszállóknak . . . . . 70 fillér,
Szőregen és Deszken fölszállóknak . . 50 fillér.

II. Magyarbánhegyes ill. Battonya—Kiszombor és vissza:

Magyarbánhegyesről . . . . . 1·60 P
Battonyáról . . . . . 1·60 P
Mezőkovácsházáról . . . . . 1·34 P
Mezőhegyesről . . . . . 1·14 P
Csanádpalotáról és Apátfalváról . . . 0·94 P

Fölvilágosítást mindenütt a plébániahivatalok adnak.

Szent missió Kiszomboron

1937. február 27-től március 8-ig.

Lelki vezető Ft. Csávossy Elemér Jézus-társasági atya.

Ezer sebből vérzünk, kerestük a kivezető utat a mai testi és lelki nyomorúságból. Egyetlen biztos segítségünk az Úr Jézus, akinek hívó szava szól hozzánk: Jöjjetek mind, akik fáradtok és terhelve vagytok és én megenyhítelek titeket. — Azért: Ma, ha az Úr szavát halljátok, ne keményítsétek meg szíveteket. (94. zsoltár.) Íme most van a kellő idő, íme most van az üdvösség napja. (II. Korinth. 6.)

Mindenkit szeretettel hív a missio. Mentsd meg lelkedet!

A missió rendje:

I. Kiszomboron.

1937. február 27-én szombat este 6 órakor a missiós atyák fogadása a templomban; bevezető szentbeszéd.

Február 28-án vasárnap 8 órakor szent mise, 10 órakor missiós szentbeszéd és nagymise. D. u. 3 órakor külön oktatás csak nőknek, este 6 órakor szentbeszéd.

Március 1. hétfőtől, március 6. szombatig minden reggel 8 órakor szent mise, utána missiós szent beszéd és minden este 6 órakor szentbeszéd.

Külön oktatások lesznek minden ***délután 3 órakor,*** még pedig:

Hétfőn: gyermekek oktatása és gyóntatás.

Kedden: missiós szentbeszéd.

Szerdán: oktatás a nagyleányok részére, utána nagyleányok gyóntatása.

Az 1936-os katolikus nap és az 1937-es Szent misszió meghívója

A rendkívül sikeres 1935-ös rendezvény hatására páter Kerkai Jenő kezdeményezése nyomán újabb katolikus nap és a legényegyletek nagygyűlésének szervezését vállalta el a plébánia 1936-ban. Szintén a búcsú napján került sor a Tisza-Maros vidéki katolikus napra és a legényegyletek nagygyűlésére. Ezen ismét jelen volt és misézett Glattfelder Gyula megyés püspök. A híveket röplapok útján tájékoztatták.[119] A délelőtti programot (körmenet, nagymise, ünnepi díszgyűlés) délután atlétikai verseny és műsoros előadás követte. A Szegedről és Magyarbánhegyesről közlekedő vonatok nagy kedvezménnyel százakat szállítottak az eseményre. Az alkalomra nyomtatott énekrendet adtak ki.[120]

1937. febr. 27-től márc. 8-ig „szent missió" volt Kiszomboron. A tíz napig tartó lelki program a filiákra, Ferencszállásra és Klárafalvára is kiterjedt. A missziót jezsuita atyák

[117] Deszkről 3-5 száz főre tervezett „filléres" vonatot indítottak. Erről röplapokon tudósították az embereket. Végül is több mint hétszáz fő utazott rajta.

[118] *Katholikus Nap Kiszomboron.* Röplap. Makó, Makói Friss Újság nyomdavállalat, 1935. aug.. Az eseményről a sajtó is beszámolt. *Katholikus nap Kiszomboron.* Szegedi Új Nemzedék, 1935. aug. 18.

[119] *Tisza-Maros vidéki katholikus nap és Legényegyletek Nagygyűlése Kiszomboron, 1936. augusztus 15.* Röplap. Róm. Kath. Plébániahivatal Kiszombor. Makói Könyvnyomda, 1936.

[120] *Énekek rendje Kiszombor, 1936. augusztus 15.* Makói Könyvnyomda, Makó, 1936.

vezették. Szentmisék, szentbeszédek, külön oktatás nőknek, leányoknak, legényeknek, férfiaknak és gyermekeknek, gyóntatások, ünnepség Szűz Mária tiszteletére, missziós kereszt megáldása, gyertyás körmenet, gyászmise meghatározott rendben követték egymást.[121] A plébános a végső dolgokra hívta föl a hívek figyelmét: *„A szentmisióról senki el ne maradjon. Sokan közülünk talán már nem is érnek több missiót és ettől a mostanitól függ az örök üdvösségük."* És nem eredménytelenül. Csak a gyónók száma elérte a kétezret.[122] Sokan ajánlották föl magukat és családjukat Jézus Szent Szívének.[123]

A Szent István szobor avatása 1938 Nagyboldogasszony ünnepén
A szentelést végezte Csepregi Imre pápai prelátus, makói plébános

1938-ban a plébánia mintegy 80 tagja elzarándokolt Mátraverebély-Szentkútra, 168 fő pedig az eucharisztikus kongresszuson vett részt.[124] A kongresszus lelki előkészítését megkönnyítették az előző évek sikeres akciói: havi egész napos vasárnapi szentségimádás, prédikációsorozat, egyesületek rendezvényei,[125] jezsuita atyák vezette húsvét előtti eucharisztikus tridium. Külön elismerés, hogy az agrárifjúság nagygyűlésén a Városligetben a zombori legényegyleti tag, Gábor Miklós volt az ifjúság szónoka.[126] A falusiak a Szent Jobb országjárása alkalmából Szegedre utaztak,[127] és a szentév méltó eseményeként fölavatták Szent István király új kőszobrát Kiszombor főterén. A kongresszuson kötött kapcsolatok folytatásaként 1939-ben a szakmári (Kalocsa környéki) leányegylet látogatott el Kiszomborra. A legényegylet tagjai ugyanekkor a visszatért Ungvárra utaztak. Az ez évi mátraverebélyi zarándoklatra már majd 130-an indultak el.[128]

[121] *Szent missió Kiszomboron, 1937. február 27-től március 8-ig*. Gaál nyomda Makó, 1937.
[122] Hist. Dom. 57.
[123] KRKP irattár. Ek/I.1937.6.d.
[124] Uo. *Kigyűjtött iratok. Eucharisztikus kongresszus 1938.*
[125] Ekkor a plébánia mintegy 50 férfi taggal működött az AVE, az Anyaszentegyházat Védő Egyesület.
[126] Hist. Dom. 58.
[127] KRKP irattár. Ek/I.1938.26.a.
[128] Uo. Ek/I.1939.16.

Kiszombor község képviselőtestülete 1938. febr. 7-én úgy határozott, hogy mivel *„a község népe katholikus, vallásos érzelmű, Istent tisztelő”*, a község hivatali helyiségeiben, a tanácsteremben és a szegényházban a falra kereszteket helyeznek el.[129]

A háború előtti időszak utolsó, országos figyelmet kiváltó eseménye, hogy a templom 1939-es renoválása közben középkori freskót találtak a szentély keleti karéjában. Az 1777-ben készült barokk főoltár lebontása után, és a neoromán templomhoz jobban illő új oltár fölállítása közben bukkantak elő a szenzációs leletek. Jelentőségét mutatja, hogy e leletek megmentése a Műemlékek Országos Bizottságának a hatáskörébe került.[130]

A háborús évek

A II. világháború rányomta bélyegét a falu életére. A Románia elleni mozgósítás aratás idején elvitte a férfiak nagy részét. Zsidó munkásszázad is dolgozott a falu határában. 1940-ben a rossz termés miatt takarmányhiány lépett föl. A gyümölcsfák még a tavasszal elfagytak. A faluban belvíz pusztított. Az árak emelkedtek. Egyre több magyar szökött át a szomszédos, akkor Romániához tartozó falvakból: Porgányból, Pusztakeresztúrról és Óbébáról. A nehéz évben jegyezte föl a plébános, hogy a *„vasárnap megszentelése alábbhagy. Elmaradoznak a szentmiséről, s mind többen járnak ki mezei munkára.”*[131] Pótolni kellett a rossz időjárás miatt elmaradt munkákat és a hadba vonulók helyett is helyt kellett állni.[132]

A plébános 1939. okt. 13-án, vasárnap megszámláltatta a misére jövőket. Reggel az ún. kismisén 363-an, a délelőtti nagymisén 186-an voltak jelen a falu hozzávetőleg 4500 katolikusából. 1940. máj. 19-én bérmálás volt Kiszomboron. Ezekben az években nőtt az utolsó kenet, a szentséggel el nem látott elhunytak száma. 1943-ban a 60 elhunyt római katolikus közül 19 volt az ilyen eset.[133] A plébános a Rózsafüzér Társulat asszonyainak bevonásával igyekezett pontos képet kapni a súlyos állapotban lévőkről, nem sok sikerrel. Kleitsch Mátyás ennek okát abban látta, hogy nagy *„itt a gyökértelen* […] *tradíciók nélkül, csak máról-holnapra élők”* száma. A plébános ezzel a betelepülőkre utalt. 1943-ban a 31 házasságkötés közül csak egy volt, melyben mindkét fél kiszombori születésű, a 76 keresztelés közül csak 21 gyermek szülei voltak Kiszomboron születettek.[134]

1941-ben termésbetakarítási hálaadó ünnepséget rendeztek. Az alkalmat a Gazdasági Egyesület szervezte, melynek első része délelőtt egyházi szertartás volt. Az évente ismétlődő „szokásos” templomi hálaadás után a hívek körmenetben vonultak a főtéri Szent István-szoborhoz, ahol szentbeszéd hangzott el. Délután következett egy műsoros előadás: énekek, szavalatok, fölolvasás, mesejáték és este a kaláka.[135] 1942-ben húsvétkor lelkigyakorlatot, okt. 11-én KALÁSZ-napot és betakarítási ünnepet szerveztek. Az egész napos programon vendégként jelen voltak Apátfalva, Makó, Csanád, Mezőkovácsháza és Szőreg leányegyletei. 1943. okt. 31-én ünnepelte a legényegylet megalakulásának 10.

[129] Uo. Ek/I.1938.6.
[130] *Középkori freskókra bukkantak a kiszombori ősrégi templom falán.* Nemzeti Újság 1939. máj. 7. Lásd még: Hist. Dom. 60-64.
[131] Uo. 72.
[132] A nehéz körülményekre tekintettel ekkor országosan fölfüggesztették a vasárnapi munkaszünetet.
[133] Ebből 6 hirtelen halál, 2 elmebeteg, 11 hanyagságból eredt. KRKP irattár. *Esperesi jelentés.* II.1944.1.b/1.
[134] 27 esetben az apa és anya „idegenből” költözött ide. Uo.
[135] Az ünnep menetéről külön röplapon értesítették a falu közönségét: *Termésbetakarítási hálaadó ünnepség Kiszomboron,* Makó, 1941.

évfordulóját. Ezen zászlószentelésre került sor, és ekkor is megrendezték a hagyományos terménybetakarítási ünnepet.[136]

A front közeledtével Kleitsch plébános, a *„hívek jó pásztora”* elhatározta, hogy mindenképpen híveivel marad, nem menekül el. A háború kis közjátékának tekinthető az a néhány napi öröm, ami Kiszombor egykori filiája, Porgány magyar lakosságának a lelkét töltötte el. A magyar csapatok által visszafoglalt falu azzal kereste meg 1944 szeptemberében a plébánost, hogy vegye át közösségük lelki vezetését.

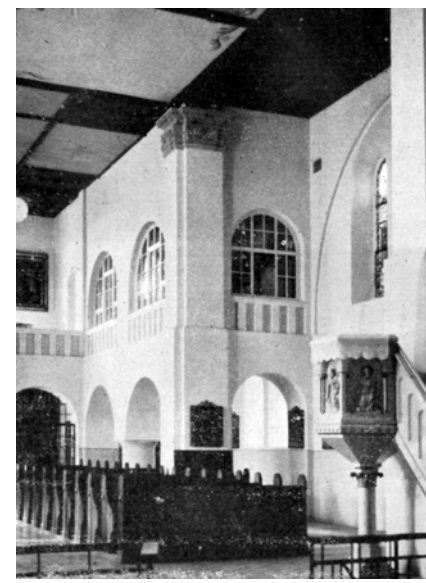

Templombelső a harmincas évek végéről

Szept. 25-én azonban véget ért minden bizakodás. Orosz csapatok foglalták el a vidéket. A plébánossal közölték, hogy harangozhat és megtarthatja a szokásos szertartásokat.[137] Váratlan visszavonulásuk után csatatérré változott Kiszombor határa. A harcok során a plébánia tetőzete több belövést kapott.[138] Okt. 9-én, immár visszavonhatatlanul, az ellenség kezére került a település annak minden következményével együtt. A hívek száma ekkor több mint 5300 fő volt. Közülük mintegy 300-an kerültek hadifogságba, később még 9 főt deportáltak.[139] A szörnyű időkről írta a plébános: *„A hívek ebben az időben meleg ragaszkodást tanúsítottak az egyházhoz és hozzám is, mert köztük maradtam. Igen nagyra értékelték, hogy nem hagytam el őket, amikor az összes hivatalnokok elmenekültek. A templom mind jobban megtelt.”*[140]

A plébánia helyzete 1944 és 1947 között

Az orosz bevonulás traumája után az egyházközség élete rendeződni látszott. A Rónay továbbra is patrónus család maradt. Az egyházi épületek, a templom, annak berendezése

[136] Hist. Dom. 73.
[137] Uo. 80.
[138] A plébános püspöki hatósághoz írt levele. 1959. december 28. KRKP irattár. Ek.1959.
[139] SZCSPL I.1.c. Kiszombor. *Főesperesi jelentés Kiszomborról.* 1947. szept. 12.
[140] Hist. Dom. 83. l.

és fölszerelése, a szent ruhák és edények megfelelő számúak és állapotúak voltak. A falu határában 11 kereszt állt. Az orgonát 1947-ben javították. Megvoltak a harangok is, mivel azokat a II. világháború alatt nem rekvirálták.[141]

Az új rendszer berendezkedésének érdekes mozzanata, egyben a plébános közkedveltségének tanúsítója, hogy a szerveződő kommunista párt megpróbálta tagjai sorába beléptetni a plébánost. Ekkor még a faluban működő minden jelentősebb pártról (kisgazda, kommunista, szociáldemokrata) el lehetett mondani, hogy nyíltan nem volt egyházellenes.[142] Egyébként az új rend nem igen kedvezett az Egyháznak. Rendkívül hátrányos volt a lényegében *„stólaváltságként"* kapott 2000 pengős évi községi segély 1945-ös megszüntetése, *„akinek kell a pap, fizesse meg"* indoklással. Megszűnt a kegyuraság, s mivel az egyházközségről mindig a kegyurak gondoskodtak, ennek megszűntével be kellett vezetni a hívek terhére az egyházi adót.[143]

Komoly konfliktus alakult ki Körmendy Sándor káplán körül. A frontról való hazatérése után oroszellenes beszédek és a leventék frontra vitelének vádjával szinte azonnal letartóztatták. Igazi bűne azonban az, hogy túlságosan népszerű volt, és eredményesen foglalkozott a fiatalokkal. Körmendyt az új hatalom „száműzte" a faluból. Amikor egy küldöttség jött a plébániára a határozatnak érvényt szerezni, hatalmas tömeg jelent meg az épület előtt, és követelték, hogy Körmendy maradjon. A hatalom meghátrált az ún. „kisöprűzés" előtt, ugyanis a fölvonuláskor a tömegben egy hatalmas nyírfasöprűt hordoztak körül. Amikor kitűzték Makón a káplán tárgyalását, sokan átmentek az eseményre. Kisebb szenzációnak számított, hogy „a fővádló" tanú, Jáksó Ferenc a jelenlévő kiszomboriak *„fenyegető közbekiáltásaira"* visszavonta vádjait. *„Az ügyész megállapította azt a szokatlan jelenséget, a vádló tanuk mind a vádlott mellett vallottak, nincs is szükség a mentő tanuk kihallgatására."*[144]

Körmendy a fölmentése után visszaköltözhetett Kiszomborra. A helyi kommunista pártszervezet azonban nem nyugodott bele a vereségbe. 1946. márc. 15-én ismét megpróbálták száműzni a faluból, a plébánia előtt összegyűlt néptömeg láttára azonban újólag meghátráltak, és jobbnak látták elállni tervüktől. A reakció végül mégis diadalt aratott, hisz a káplán húsvét után a fenyegető körülmények hatására, elöljáróival egyetértésben, más szolgálati beosztást kért. További csapást jelentett, hogy – noha a káplánt sikerült időlegesen megmenteni –, a tanítók és tisztviselők közül több, az Egyházhoz ragaszkodó személyt a helyi kommunisták föllépése nyomán „reakciósnak" minősítettek, és már 1946-ban eltávolítottak. Ennek ellenére még 1947-ben is azt jelenthette a plébános, hogy a község vezetői közül az Egyház iránt a tisztviselők jó szándékúak, az orvosok gyakorló katolikusok, a védőnő szintén vallásos katolikus nő volt. Nehézséget egy-két tanító magatartása jelentett, és az, hogy a községi bíró kommunista volt, a rendőrség meg olyan, mint *„amilyen a belügyminiszter."*[145]

1946. júl. 19-én e belügyminiszter, a kommunista Rajk László rendelete folytán föloszlatták a Katolikus Legényegylet kiszombori csoportját, vagyonát zár alá vették.[146] A helyi katolikus ifjúság gyülekezőhelyének számító egyleti otthont lepecsételték. 1947

[141] KVCS 1-3.
[142] Uo. 8.
[143] Hist. Dom. 84-85.
[144] Uo. 83-84.
[145] KVCS 8.
[146] KRKP irattár. Ek/I.1949.22.a-e.

szeptemberétől azonban újból használhatták a ministránsok, az egyházközségi lánycsoport, a nagyobb fiúk, és gyűlésterem is lehetett. 1949. jan. 20-án megint elvették, most már véglegesen, az úttörőmozgalom számára.[147] Szimbolikus jelentőségű, hogy az elvétel után a falon függő keresztet azonnal leakasztották, és átküldték a plébániára.

A legényegylet fölöszlatása után is figyelemre méltóan nagy létszámú, a plébánián működő egyesületekről tudunk. Az Anyaszentegyházat Védő Egyesület, az „Ave" 30, a Rózsafüzér Társulat 300, a Jézus Szíve Egyesület 150 taggal tevékenykedett, emellett az egyházközségnek ifjúsági csoportja és „Szent gyermekség" missziós egyesülete is volt. Énekkar azonban nem működött.[148] Ezeknek az egyesületeknek a vagyona is zár alá került. Volt a plébániának könyvtára is. A folyósón szekrényekben tartották a könyveket, a kiselejtezett kötetek a padláson lévő ládákba kerültek.

A plébánia gondot fordított az egyházi sajtó népszerűsítésére. 1947 húsvétja előtt sajtónapot tartottak. Ekkor az Új Emberből 60-at, a Szív újságból pedig 30-at járattak a faluban. A katolikus kalendáriumból általában évente 300 példányt adtak el. A plébános nem járatott semmiféle újságot.[149]

Mindezek ellenére a hitélet föllendüléséről lehet beszélni, bár az „igazán katolikus" családok száma kevés volt.[150] Változás, hogy 1944-től napközben már nem tartották nyitva a templomot,[151] ami bizonyára összefüggésben volt a faluban a határ közelsége és a csempészés miatt kialakult botrányos közállapotokkal.[152] A szertartások: misék, litániák, szentórák, vecsernyék, szentségimádások más ájtatosságok rendben folytak. Az ősi kultusz továbbéléseként Nepomuki Szent János ünnepére tridiumot tartottak.[153] Ezekben az években a faluban minden gyermeket megkereszteltek, a hitoktatás rendben folyt. A megkereszteltek kb. 15 %-a halt meg szentségek nélkül, de mindegyiküket egyházi szertartás szerint temették el. Az utolsó kenetet (betegek szentsége) senki sem utasította vissza. [154] A temetési szokásokban alapvető változás állt be. A temetőben még a háború vége előtt fölépült ravatalozót általánosan használatba vették, az elhunytakat oda csöndben kiszállították, és onnan temették el. Ezzel Kiszomboron megszűnt az otthoni ravatalozás, virrasztás, siratás és a háztól való temetés. A másik ősi hagyományt, miszerint temetésekkor a papért és az asszisztenciáért lovas kocsit küldtek, tovább őrizték. Az „élelmesek" az oroszoktól vagy a Dunántúlról szereztek lovat, és ezekkel pótolták a háborús veszteségeket.[155]

A misézéshez szükséges ostyákat a sekrestyés sütötte, a bort saját termésű szőlőből állították elő. Jelképszerű változás, hogy míg korábban a betegekhez az Oltáriszentséget födetlen fővel, karingben, ministráns kíséretében vitték, most mindez „kabát alatt" történt. Az emberek növekvő számban vettek részt a szentmiséken. Az 1947-ben a hívek 20

[147] Uo. Ek/I.1949.22.e.
[148] KVCS 8-10.
[149] Uo. 8. Korábban járt a plébániára a Magyar Kultúra, a Katolikus Szemle, a Linzer Quartalschrift és az Egyházi Közlöny.
[150] Uo.
[151] Uo. 3.
[152] Kiszomboron a határ menti csempészés, lótolvajlások miatt valóságos hadiállapot alakult ki. A román lókötőkkel fegyveres összecsapások voltak. Rajk László belügyminiszter több század fegyveres rendőrt vezényelt 1947 őszén a térségbe. MEDGYESI 2005. 162.
[153] KVCS 4.
[154] Uo. 4-6.
[155] Hist. Dom. 84.

%-a járt vasárnaponként istentiszteletre. Bevezették a diákmiséket. Az aktivitás növekedését mutatja az éves szentáldozások számának alakulása.[156] (*3. táblázat*)

Év	Az évi szentáldozások száma	A növekedés aránya
1928	9 950	100 %
1943	12 000	120,6 %
1945	13 050	131,1 %
1947	17 150	172,3 %
1948	21 250	213,5 %

3. táblázat **A szentáldozások számának alakulása a községben 1928 és 1948 között**

Népszerűek voltak a körmenetek (föltámadási, úrnapi). *„Soha nem láttam azelőtt ilyen tömegmegmozdulást Kiszomboron”* – jegyzete föl a Historia Domusban a plébános. Ugyanakkor megjegyezte, az is igaz, hogy *„a népnek bizonyos rétege most sem mozdul és idegen marad az Egyház számára.”* Az Egyház életében megkülönböztetett fontossággal bírt az ún. Boldogasszony Év, melynek ekkor demonstratív szerepe is volt: bizonyítani a hatalmat mind inkább kisajátító kommunista párt vallásellenes ideológiájával szemben az Egyház erejét és támogatottságát. Az 1947. szept. 28-án tartott alkalmi körmeneten hatalmas tömeg vett részt. A Boldogasszony Év ájtatosságokkal, búcsújárásokkal, templomi programokkal telt. Különösen népszerűek voltak a hadifoglyokért végzett imádságok, hisz szinte nem volt család a faluban, melynek ne lett volna fogságban sínylődő tagja.[157] A húsvéti gyónók aránya 20 % volt. A katolikusok a böjti előírásokat követték, *„de nehéz mezei munkába szalonnát”* vittek, s „táncolások” is előfordultak a nagyböjtben.[158] Az ünnepeket is általában megtartották, de ha úgy alakul, ezen *„igen könnyen túlteszik magukat.”* A házasságokat, ha csak nem volt egyházi akadálya,[159] templomban is megkötötték.

A plébánia, melynek éves jövedelme 1200 Ft volt, 6 hold kántorfölddel, 29 hold javadalmi földdel, és a plébánia kertjével rendelkezett. Gondot jelentett, hogy 1944-től a javadalmi földre nem tudtak új bérlőt szerződtetni. A földreform viszont nem érintette a kiszombori plébániát.[160] A szabadság utolsó pillanatait kihasználva az egyházközség az 1947-es Mária-évben Lurdesi barlangot épített.

A plébánia helyzete a Rákosi-diktatúra alatt

1940-es évek vége és az 1950-es évek eleje az egyházellenes akciók erősödését hozta. Az országos politikának megfelelően a diktatúra képviselői helyben is a leszámolásra törekedtek. Képtelen vádak, hazugságok, aljas akciók – ezek e néhány év jellemzői. A hatóságok részéről gerjesztett hangulatra jellemző a községi képviselő-testület Mindszenty prímás elleni állásfoglalása. Őt magát a *„fekete reakció”* vezetőjének nevezték, munkáját uszításnak bélyegezték. [161]

[156] Uo. 86.
[157] Uo. 86-87.
[158] KRKP irattár. Esp/II. 1947.2.d.
[159] Kizárólag polgári házasságot főként újraházasodó elvált emberek kötöttek.
[160] KVCS 8. és 12.
[161] A fekete megnevezés utalni kívánt a reverenda színére, és az Egyház által végzett munka kommunista minősítése.

A leghevesebb támadások a hitoktatást érték. Kleitsch plébános a heti több mint harminc hittanóra ellátására a szegedi iskolanővérektől kért segítséget. Kedvező választ kapott, így 1948 szeptemberében két apáca érkezett Zomborra. Magánháznál laktak, ellátásukról a hívek, tüzelőjükről a plébánia gondoskodott. Hamar népszerűvé lettek, lendületet adtak a hitoktatásnak. Az időlegesen visszakapott legényegyletei teremben is szerveztek délelőtt, hetenként kétszer két-két órában hittanórát. A nem az iskola épületében tartott oktatás és látogatottságuk kivívta maga ellen a helyi pártszervezet haragját. Bevezetésként a makói *Csanádmegye* című újság nagy cikkben vádolta őket. A szerző Mindszenty fekete serege tagjainak bélyegezte a nővéreket, és igyekezett ellenük alig egy hónapnyi hitoktatás után hangulatot kelteni. Rémhírterjesztéssel, alattomos híresztelésekkel vádolták őket, s azzal, hogy kenetteljes szóvirágokkal nyerik meg az embereket céljaiknak.[162] *„Nem volt védekezés”* – foglalta össze a helyzetet a plébános. A védelemre esély sem nyílt, mivel a kormány rendeletileg tiltotta el azokat az oktatástól, akik – mint kinevezett tanítók – nem fogadták el az államosítást, így a nővéreknek menniük kellett. Ekkor újabb apáca érkezett Szegedről, de 1949 januárjában neki is távoznia kellett. Az egyházellenes föllépés jelképes kifejezője, hogy az iskolában még a *„Dicsértessék a Jézus Krisztus!”* köszönést is megtiltották. A hitoktatás feladatát végül a plébánosnak, káplánnak és püspöki megbízás alapján Schwarcz Rezsőnek, az egyházközség világi elnökének, nyugdíjas iskolaigazgatónak kellett ellátnia. 1949. szept. 12-én bevezették a fakultatív hitoktatást. Ez további „lehetőséget” nyitott a gyermekeknek az oktatás alóli kivonására.[163]

Nagy csapást jelentett, hogy ugyanebben évben elvették az időlegesen visszakapott és nélkülözhetetlen közösségi helyül szolgáló legényegyleti termet.[164] További veszteség, hogy a plébánia az 1951. aug. 15-én tartott egyházközségi képviselő-testületi ülésén kénytelen volt fölajánlani valamennyi földbirtokát az államkincstárnak. A kiesett jövedelmet nem lehetett pótolni. Mindezek mellett a plébániának előbb tervkölcsönt, később békekölcsönt is kellett jegyeznie.[165] A hívek áldozatkészsége nem változott, jelentős természetbeni adományokkal támogatták még a szegedi papnevelő intézetet is.[166]

Ugyanakkor az 50-es évek hoztak közösségerősítő eredményeket. 1953-ban külön férfi és külön lánycsoportot alakítva újjászervezték az énekkart. A férfiak a 10 órai nagymisén, a lányok pedig az esti szentmisén énekeltek. A liturgia fényét emelte az ősi, *„jellegzetes kiszombori asszisztencia”* továbbélése, miszerint vasár- és ünnepnapi nagymiséken legények és nős fiatalemberek ministráltak. Az Oltáriszentség-kitételes nagymisén 12 gyertyás férfi állt díszőrséget a főoltárnál. Húsvétkor a szentsírnál pedig kettesével váltogatták egymást, amikor ki volt téve az Oltáriszentség. Olyan sokan jelentkeztek a szolgálatra, hogy 1955-ben öt csoportba kellett őket beosztani. 1954-ben megszervezték az oltárdíszítő nők testületét. Néhány fős csoportokban működtek, hetenként egymást váltva díszítették az oltárokat. A csoportok száma meghaladta a húszat. Egy-egy csoportra évente így legföljebb kétszer került sor. Szolgálatuk hetében ők takarították a templo-

[162] *Célzatos rágalmakkal támadást indítottak az apácák a kiszombori állami iskola ellen*. Csanádmegye, 1948. 14. 2.
[163] Ebben az évben majd mindenki kérte gyermeke hitoktatását, de módszeres agitáció és befolyásolás folyt a szülők körében, hogy iskolai keretben ne igényeljék gyermekeik vallási nevelését. Hist. Dom. 96.
[164] A Nemzeti Bizottság foglalta le az úttörőmozgalom számára. Hamarosan raktár lett a helyiségből, majd lakást alakítottak ki belőle. Uo. 86.
[165] KRKP irattár. Ek. I.1949. 40. II. 1952.2.a.
[166] Uo. Ek. I.1949. 61.a-b.

mot, és gondoskodtak a díszítéshez szükséges virágokról. 1954. augusztusában áldották meg a közadakozásból készült Szent József-szobrot,[167] és a búcsúra kifestették a templomot. Általában az adakozásokkal kapcsolatban ezt jegyezte föl Szikora Károly plébános: *„Csodálatos a kiszomboriak áldozatkészsége az Egyházzal szemben."* [168]

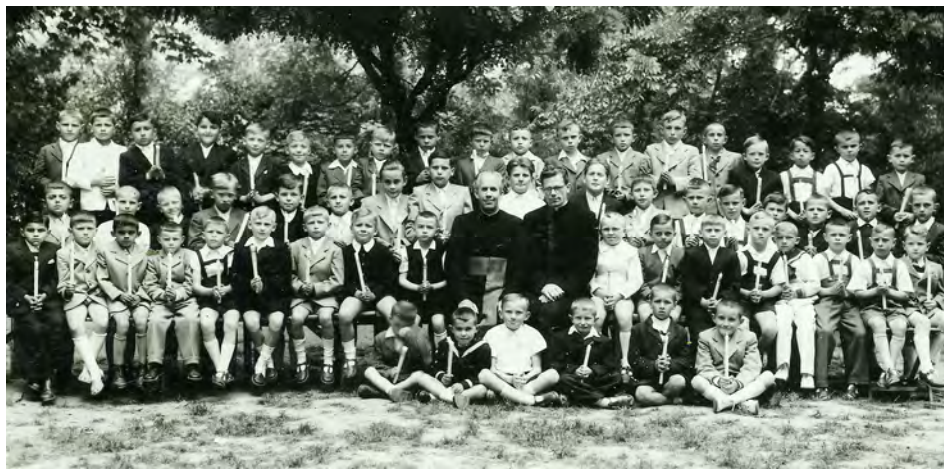

Bérmálkozó fiúk 1955-ben
Középen Szikora Károly plébános és Katona István segédlelkész

Tovább élt a rózsafüzérmondásnak hosszú időre visszamenő kiszombori módja. Október hónapokban, 1947-től a lurdesi barlang előtt, esténként 6 órakor imádkozták a szentolvasót. A pap mondta a bevezető részt, azután az öt tizedet naponta fölváltva imádkozta elő öt iskolás fiú vagy lány, ezután nagyobb leányok, sőt legények, majd asszonyok és általában vasárnap férfiak. Ha zarándoklatra mentek, ájtatosságaikat buzgó előénekes és előimádkozó asszonyok vezették.

Nőtt a szentáldozások száma is. 1955-ben 25 ezer 220.[169] Ugyanebben az évben 366-an bérmálkoztak, az elsőáldozók száma pedig 113 volt. Imponáló számok. Összességében megállapíthatjuk tehát, hogy a döntően római katolikus Kiszombor még az 1950-es évek első felében is igen vallásos falu volt. Ugyanakkor intőjel, hogy 1947-ben a tisztán polgári házasságok száma elérte a százat.[170]

Szikora Károly plébános (1954-1966)

1954-ben vette át a falu hitéletének irányítását Szikora Károly. Az 1956 utáni új éra a Rákosi rendszerhez képest némileg változott. A módszerek „finomodtak", de alapvető vonása maradt az egyházellenesség.

[167] Az alkotást az akkor országos hírű szegedi Vágó Gábor szobrászművész készítette. Hist. Dom. 96.
[168] Szikora Károly 1954 és 1966 között volt kiszombori plébános. Uo. 99.
[169] Ez 1928-hoz képest 253,5 %.
[170] KRKP irattár. Esp. II.1947.2.d.

A hívek továbbra is díszítették a templomot. Őrizte jelentőségét a karácsony, a házakhoz ezután is a Jézuska hozta az ajándékokat. Megmaradt a betlehemezés, a karácsonyi misztériumjáték. Az éjféli mise előtt misztériumjáték mutattak be. Megtartották a nagyböjti lelkigyakorlatot. Szent három napon a szentsírhoz is nagy számban jöttek a hívek. 1956-ban erről mégis ezt írta a plébános: *„csak az egyházközség kis töredékének lelki megújhodását eredményezte."* 1957-ben az oltárdíszítők száma 80 fő volt, ugyanebben az évben karácsonyra 130 szeretetcsomagot készítettek. A lelkigyakorlaton 1958-ban 530-an jelentek meg.[171] Ezen év kiemelkedő eseménye, hogy az aug. 17-én tartott búcsún a püspök misézett, és fölszentelte a hívek adományaiból, 18 ezer 280 Ft-os költséggel készült új keresztutat. Ugyanakkor egyéb feladat is volt bőven: tatarozni kellett a műemlékszentély külső falát, renoválni a plébánia épületét, javítani az épületek csatornáit. Rendezni kellett a temetőt, mely a csősz gondatlansága folytán elhanyagolttá vált.[172]

Elsőáldozó lányok 1957-ben
Középen Hamvas István segédlelkész

Az életkörülmények javulásával párhuzamosan a hitük mellett kiálló, akár kockázatot is vállalni kész hívek száma csökkent. Az 1950-es évek vége riasztó jelekkel volt teli. Csökkent az áldozók száma. Tömegeket megmozgató eseményeket szervezni már nem lehetett. A Kádár János és a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány fémjelezte diktatórikus államhatalom a helyi szervein keresztül az egyházi élettől az embereket távol tartotta vagy elidegenítette. Az egyház templomon kívüli tevékenysége a temetésekre, házi beteglátogatásokra és a házszentelésekre korlátozódott. A községházán, a Hazafias Népfront gyűlésein való esetleges megjelenés nem mozdította elő a hitéletet. A társadalmi élet eseményeinek már nem volt a plébános megkülönböztetett résztvevője. Ugyanakkor a megmaradt életteret is szigorúan ellenőrizte az állam. Mindezek együttesen eredményezték, hogy az egyház helyi társadalmi jelentősége Kiszomboron is folyamatosan csökkent.

[171] Hist. Dom. 107.
[172] A plébános püspöki hatósághoz írt levele. 1959. december 28. KRKP irattár. Ek. 1959.

A templom kórusa az ötvenes évek végén
Első sor: Szűcs Mária, Tóth Erzsébet, Szabó Mária, Kovács Terézia, Szabó Ilona; középső sor: Baráth Mária, Tóth Éva, Nagy Ibolya, Szabó M. Magdolna, Daróczi Julianna, Fejes Magdolna, Majoros Márta, Mészáros Márta; hátsó sor: ?, Sákovics József, Jani József, ?, Balázs József, Zatykó János, Szikora Károly plébános, Pálfi ?, Bódi András, ?, Bokor Vilmos

Az iskolai hitoktatás fölszámolása

A helyi hatalom az iskolai hitoktatás teljes megszüntetését tűzte ki célul. A többség még ragaszkodott a régi szokáshoz, de érezni lehetett, hogy a kitartás megtörhető. 1958-59-es tanévben még a gyerekek 53 %-a iratkozott be hittanra, 1959-1960-ban már csak 18 %. A plébános följegyzése szerint Majoros István iskolaigazgató *„minden eszközt megragadott, hogy leredukálja a hittanosok számát. Még a 18 %-ot is sokallta, ezért több szülővel visszavonatta a hittanra való beíratást."* Az eredmény döbbenetes. A több mint 600 tanulóból 84-en (14 %) tartottak ki a hittan mellett, ami már csak heti 4 hittanórát jelentett.[173] Sándormajorban 4 fő jelentkezett.[174] A plébánia októberben és novemberben próbálkozott templomi katekézissel, de erre éppen a hitoktatásból kimaradt gyermekek nem jártak el. Ennél majd sikeresebb lesz a kezdeményezés, miszerint az elsőáldozás előtt két-három hónapos fölkészítést szerveztek a templomban. Ennek révén majd a megfelelő korúk 30-40 %-a járul elsőáldozáshoz. Gond viszont, hogy a templomi oktatás lazább keretet jelentett, több volt a hiányzás, mint az iskolában, és az elsőáldozás utáni tanítás megszűnt.

A falu tartásában nagy fordulatot jelentett, hogy 1960-ban kimondták, Kiszombor *„termelőszövetkezeti község"* lett.[175] Ez lelkileg is megviselte az embereket. A Historia Domus szerint 1959 *„november végétől heteken keresztül járták az agitálók a falut és próbálták meggyőzni a lakosságot a nagyüzemi gazdálkodás előnyeiről.* […] *A karácso-*

[173] Hist. Dom. 113.
[174] Majoros István igazgató levele a plébániahivatalnak. 1959. szept. 1. KRKP irattár. Ek. 1959.
[175] 1961. január 4. a termelőszövetkezeti községgé válás pontos ideje Erről *Kiszombor termelőszövetkezeti község lett* és hasonló címekkel a sajtó is beszámolt.

nyi ünnepeket is nagymértékben megzavarta a megszokott élettől való kizökkenés. Jóval kevesebben voltak a templomban, mint az elmúlt esztendőkben."[176]

Elsőáldozó lányok 1961-ben
Középen Szikora Károly plébános és Hamvas István segédlelkész

Az év folyamán hullámzó volt a részvétel az egyházi ünnepeken. A nagyböjti lelkigyakorlat gyéren látogatott, nagycsütörtökön kevesen voltak jelen, de a föltámadási körmeneten „impozáns", húsvétvasárnap „nagy tömeg" volt minden misén és sokan áldoztak. A határzár megszűntével ismét sokan jöttek a környező falvakból a búcsúra, a marosleleiek például kereszttel és zászlókkal.

Ugyancsak az 1960-ban szűnt meg az iskolai hitoktatás. 1960-61-es tanévben mindössze 17 gyereket írattak be, a gyermekek alig 2 %-át. A plébánia ezt a szülők hanyagságának, hitközömbösségének és Majoros iskolaigazgató agresszív föllépésének tudta be. Ezután a jelentkező 30-40 gyermek részére a templomban tartottak katekizmust. Ugyanebben az évben mind a férfi, mind a női énekkar föloszlott.[177]

1960 hozta meg az első névadóünnepséget is a faluba. A hitoktatás visszaszorítása után a keresztelések számának csökkentése volt a következő fő cél. A Végrehajtó Bizottság elnökének a névadón elhangzott ünnepi beszéde, az iskolások műsora, az ajándékok(!) mind jelezték, a hivatalos hatalom a névadóünnepségeket preferálja.[178]

Az egyházközség helyzete

A közösség anyagi alapjait az önkéntes egyházi adó biztosította, amit nem minden megkeresztelt falusi vállalt. Nehézséget jelentett az egyházmegyei hozzájárulás befizetése, ennek csökkentését kérte e plébános. Kiszombor egykor *„a legjobb plébániák közé tarto-*

[176] Hist. Dom. 115.
[177] Uo. 120-121.
[178] Uo.

zott”, de ez ekkorra megszűnt. A családok nagyobb része – korábban a kegyuraság gondoskodása folytán egyáltalán nem volt egyházi adó –, 12 Ft-nál többet nem hajlandó fizetni. Az alig 20 ezer Ft jövedelemből 1959-ben 10 ezer 724 Ft-ot küldött be a plébánia a püspökség számára, így nem jutott forrás a szükséges fölújítások elvégzésére.[179]

Elsőáldozó fiúk 1961-ben

1963-ban 824 család fizetett. A plébános így írt erről: *„arra a döbbenetes megállapításra jutottunk, hogy a kat. családok közül egyharmad teljesen kivonja magát az egyházközség támogatása alól.”* Egyházi adó családonként évi 24 Ft volt. A helyzetet nehezítette, hogy a püspökségre a nem fizető hívek után is be kell fizetni 1 Ft 50 filléres hozzájárulást. Anyagilag az viszont kedvezett, hogy 1963-ban véglegessé vált, a temető telekkönyvileg egyházi tulajdon, azaz a községi sírkert egyházi temető. Az egyházközségi ingatlanok száma nőtt 1963-ban. Visszakapta a plébánia a korábban elkommunizált legényegyleti helységet, azonban lakóval együtt, aki olyan kevés lakbért fizetett, havi 40 Ft-ot, ami az adót és a karbantartást sem fedezte.[180]

A kiszombori plébániára irányította a figyelmet a templom műemlék szentélye. A szakrális néprajz jeles szegedi tudósa, Bálint Sándor „valóságos rajongója” volt az országos hírű építménynek. Többek között az ő közvetítésével jöttek megtekintésére egyetemi hallgatók, főiskolások, művészettörténészek, hazai és külföldi szakemberek, cseh, német, orosz kutatók. Rendben tartására a hatalomnak is gondot kellett fordítania.

1963-ban viszont megszűnt a sándormajori misézőhely. Püspöki engedéllyel lebontották az erősen romlásnak indult kápolnát. A téeszesítés miatt ugyanis a vidék elnéptelenedett, a hívek elköltöztek, így nem volt, aki gondoskodjék az épületről. 1961-ben villamosították az orgona fújtatóját. 1965-ben a községi tanács végrehajtó bizottságával közösen bevezették a villanyvilágítást a temetőbe, ahol addig a gyertyavilágítás miatt többször volt tűzeset. 1964-ben új miseruhákat vettek, a plébániát kívülről és belülről tatarozták.

[179] A plébános püspöki hatósághoz írt levele. 1959. dec. 28. KRKP irattár. Ek. 1959.
[180] Hist. Dom. 153.

Csapást jelentett viszont, hogy kirabolták a templomot, és meggyalázták a Nepomuki Szent János-szobrot.[181]

Hitélet az 1960-as években

A szertartások szempontjából nagy jelentőségű, hogy Ábrahám István káplánnak 1961 karácsonyára sikerült újjászervezni vegyeskarként a templomi kórust. A II. Vatikáni Zsinat szellemében 1963-ban bevezették a magyar nyelvű liturgiát. Az egyházközségben tevékenykedő hívek száma jelentős maradt, de kedvezőtlen, hogy az önként vállalt feladatokra jobbára nők, lányok és „öreg férfiak" vállalkoztak. Hiányoztak a fiatalok. Már 1963-ban így írt a plébános: *„A fiatalokat már nem érdekli a vallás és annak semmiféle megnyilatkozása."*[182]

Vonulás a templomba az 1962. máj. 20-i elsőáldozáshoz

Az idősebb generációk ragaszkodását mutatják a házszentelések. Az 1960-as években valamivel több, mint 1300 lakás és ház volt Kiszomboron. Ezek közül kb. százat nem katolikusok laktak. A házszentelések aránya 50 % körül mozgott. (*4. táblázat*)

Év	Megszentelt házak, lakások száma
1957	734
1961	548
1963	570
1965	618
1966	623

4. táblázat **A házszentelések számának alakulása 1957 és 1966 között**

[181] Uo. 131., 150., 175-176., 183. és 197.
[182] Uo. 167.

A szentelések általában két hétig tartottak. Az egyházi adóbeszedők az ún. utcamegbízottak vezetésével vették számba a szentelést igénylőket. Egyházközségi célokra ilyenkor adományokat gyűjtöttek. A házszentelések alkalmat adtak a családokkal való találkozásra, a fiatalok megfogására azonban nem volt elegendő. Az idősebbek hűségét mutatja, hogy az oltárdíszítők testülete 1962-ben 20 csoporttal működött.[183]

Oltárdíszítések a hatvanas évekből

A szentáldozások száma folyamatosan csökkent. Míg 1961-ben ez 16 ezer 800 volt, 1965-ben a megkönnyített áldozási lehetőségek mellett is kevesebb, mint 14 ezer. Hasonlóan fogyatkozott az elsőáldozók száma: 1959-ben 52 fő (az elsősök 57 %-a), 1960-ban 47 fő (kb. 50 %), 1966-ban 36.[184] Szemléleti változás, hogy a szülők nemigen járultak gyermekeikkel együtt a szentségekhez. Ezzel szemben kifejezetten nagy gondot fordítottak az ünnep után, a plébánia kertjében rendezett vendégségre. Az elsőáldozás, hitoktatás nélkül fölnőtt korosztályokban természetszerűleg egyre kevesebb lett a bérmálkozók száma is: 1960-ban 335 fő, 1966-ban 157 fő.[185] A temetések terén viszont nem volt jelentősebb visszalépés. 1961-ben *„mindössze egy halottat temettek el nálunk pap nélkül, azt is csak azért, mert párttitkár volt”* –írta a plébános.[186] Szentségekkel az elhunytak 78 % el volt látva.

A jelesebb időszakok, ünnepek a maguk gyakorlataival továbbéltek a helyi hitéletben. Adventban eleven volt a szokás, miszerint a hívek egy, a Mária-oltár előtt elhelyezett üres jászlat töltöttek meg az egyházközség szegényei számára liszttel, zsírral, szalonnával, cukorral, burgonyával, dióval, almával, ruhaneművel. A hajnali miséken előbb 100-120 fő jelent meg. Számuk a 60-as évek közepére 30-50-re csökkent. *„Az előző*

[183] Uo. 168.
[184] 1965-től az elsőáldozók csak a 3. osztályosok vagy idősebbek lehettek. Ezután csökkent az elsőáldozók száma. 1965 előtt elsőáldozók az első osztályba járó gyerekek voltak. 1970-ben 27-en voltak elsőáldozók.
[185] 1970-ben 117, 1976-ban 61 fő.
[186] Hist. Dom. 135.

években a hajnali miséken különösen buzgólkodtak a ministránsok […] *minden nap többen szolgáltak az oltárnál. Az idén majdnem mindig a harangozónak kellett ministrálni, mert nem volt egy gyerek sem."* – jegyezte föl 1963-ban a plébános.[187]

Úrnapi szentmise 1962-ben

A karácsony is őrizte jelentőségét. A díszítés költségeit a hívek adományai fedezték. 1962-ben a karácsonykor fölállítani szokott betlehemnél a katolikus lakosságnak kb. 20 %-a fordult meg. A karácsonyi tömeges gyónások *„már csak a múlt emlékei"*. Sikeres volt viszont a templomi pásztorjáték. A nagyobb, 28-33 szereplős előadások több misehallgatót, gyónót jelentettek. Látogatott alkalom volt a szilveszter esti hálaadás. Ide az év végi statisztika miatt a kíváncsiság is vonzotta az embereket.

A nagyböjti lelkigyakorlatokat a hívek jelentős csoportja igényelte. 1961-ben ezen több mint 200-an jelentek meg. 1962-ben 100-180 fő, 1965-ben az 5 napon át folyamatosan szaporodva (előbb 201-en, majd 233-an, 292-en, 308-an, 357-en) hallgatták Dusik Péter elmélkedéseit. Fájdalmas jelenség volt, *„hogy az ifjúság és a fiatal házasok úgyszólván teljesen hiányoztak."* 1966-ban a nagyböjti lelkigyakorlaton a II. Vatikáni Zsinat határozatait ismertették. A nagyböjt péntekjein keresztutat végeztek. A passiót 1966-ban már nem sikerült előadni, mivel *„az énekes férfiak kiöregedtek, meghaltak vagy pedig lemorzsolódtak."* A lányok megházasodtak, mások elköltöztek, vagy egyszerűen kimaradtak. A szenvedéstörténetet ekkor egyszerűen fölolvasták.[188]

A karácsonyhoz hasonlóan a húsvét is őrizte vonzerejét. *„A hívek is minden áldozatot meghoznak, hogy szép legyen a szentsír és a húsvéti oltárok.* […] *9 év óta vagyok kiszombori plébános, de még egyetlen egy ünnepen se volt annyi boldogító lelki élményben részem, mint most. A híveknek soha nem látott sokasága töltötte be a templomot. Most az egyszer nem csak idősek, hanem fiatalok is voltak. Köztük sok nagyleány és legény, meg*

[187] Uo. 166.
[188] Uo. 124., 136., 187. és 199.

fiatal házasok" –olvashatjuk a plébános 1963-as bejegyzését a Historia Domusban.[189] Általában népes volt az ilyenkor vezetett föltámadási körmenet. Pünkösdkor is valamivel többen jöttek misére, de jelentősége elmaradt karácsony és húsvét mögött az emberek tudatában.

Vonulás a templomba 1966. ápr. 17-én

A hozzákötődő szertartások, szokások miatt sokan jelentek meg úrnapján, az *„Oltáriszentség diadalmenetén."* Ez volt az *„egyházi év legdíszesebb körmenete."* A templomkertben álló 4 oltárt[190] kora reggeltől díszítették a *„buzgó hívek."* A *„10 órai nagymise után indult a körmenet, elől a nagykereszt és a lobogók, ezután következtek a férfiak négyes sorban, majd az elsőáldozó kislányok fehér ruhában, fejükön koszorú, rózsaszirmot hintettek, az esperes vitte az Oltáriszentséget baldachin alatt, előtte ministránsok, két oldalt gyertyás férfiak, mögöttük az énekkar, végül a nők, a leányok és az asszonyok."*[191]

Zarándokokat is vonzott a templombúcsú. A határzár megszüntetése után (1960) a szomszédos településekről csoportosan jöttek a hívek. Mivel Nagyboldogasszony már nem volt munkaszüneti nap, az ünnepet az aug. 15-ét követő vasárnap tartották. Előfordult, hogy az állam munkanappá nyilvánította ezt a napot, akkor előtte való vasárnapon volt a búcsú. Négy szentmisét mutattak be, hogy mindenki teljesíthesse vallási kötelességét. Az októberi rózsafüzér mondásának szokása átalakult. 1963-ban előimádkozónak már csak lányok jelentkeztek, a részt vevő felnőttek száma 50-70 fő volt.[192]

Mindenszentek és a halottak napja szintén munkanap volt, a hívek mégis ragaszkodtak hozzá. A sírokat általában gondozták, többen ilyenkor meg is szenteltették. Évközben ugyan *„nagyon kevesen mondatnak szentmisét elhunyt hozzátartozóikért"*, ilyenkor még-

[189] Uo. 152.
[190] A körmenet 4 oltára következő volt: 1. Kis Szent Teréz, melyet nagyleányok díszítettek. 2. Szűzanya oltára, ezt a Rózsafüzér Társulat készítette. 3. Szent József, a legények oltára. 4. Jézus Szíve, a férfiak oltára.
[191] Hist. Dom. 156.
[192] Uo. 165.

is sokan látogatták meg a templomot és a temetőt. Halottak napján du. 3-kor a Zubán kápolnánál gyászszertartást végeztek. Mindenszentek estéjén a templomban liberás szentmisét mondtak. Halottak napján egész délelőtt látogatták a hívek a templomot, különösen a szentmisék alatt. *„A tumbához helyezett tálcán összegyűjtött pénzből szentmiséket mondunk a tisztítótűzben szenvedő lelkekért."* Novemberben minden kedden, csütörtökön és szombaton este ájtatosságokat tartottak a megholtakért.[193]

Szikora Károly plébános 12 évi kemény küzdelmekkel teli szolgálat után, 1966-ban távozott Kiszomborról. Visszatekintve az itt töltött évekre kérdezte: *„De vajon mi történt a hitélet terén? Emelkedett-e a vallásos buzgóság? Sajnos „nem"-mel kell válaszolni. 6 év óta nincs iskolai hitoktatás Kiszomboron. Amikor idejöttem, minden vasár- és ünnepnap legények és nős fiatalemberek asszisztáltak a nagymisén. Egész gárda volt a ministránsokból. Férfi és női énekkar emelte az istentiszteletek fényét. Szentséges misék alkalmával gyertyát tartó férfiak álltak díszőrséget. Szentségimádás alkalmával iskolás gyerekek, legények, nagyleányok, asszonyok, férfiak adoráltak fölváltva. Ezek már mind megszűntek és csak ez a könyv* [ti. a Historia Domus] *őrzi emléküket. 1955-ben az évi áldozók száma 25220 volt, az elmúlt évben pedig alig haladta meg a 14 ezret. A templomba járók száma is állandóan csökken. Fiatalság alig jár a szentmisére. Mi lesz a kiszombori egyházközséggel, ha ez így halad tovább? Tu autem, Domine, miserere nobis!"*[194]

Elsőáldozók 1968-ban
A háttérben Lohmann Ferenc plébános

Az egyházközség 1966 után

1966-ban Lohmann Ferenc került a plébánia élére.[195] Ő már nem tapasztalta azt a buzgóságot, ami a korábbi évtizedekben jellemezte a falut. Ez könnyebbség is volt számára,

[193] Uo. 132.
[194] Te azonban, Uram, irgalmazz nekünk! Hist. Dom. 179.
[195] Mint szeged-rókusi segédlelkész nyújtotta be pályázatát a püspöknek. KRKP irattár. Ek. 1966.

hisz az egyházhoz továbbra is ragaszkodó hívek kitartása elismerést váltott ki belőle a nélkül, hogy egy elmúlt időszak gyakorlatát kívánta volna állandóan vissza. Legföljebb az idősebbek elbeszéléseiből tudta, hogy más volt itt az élet: *„sokkal többen voltak valamikor."*

A plébánosnak elődeihez hasonlóan a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága elnöke előtt esküdt kellett tenni. Az egyházi élet egyértelműen a templom, a plébánia falai közé szorult: a liturgikus év ünnepei, temetések, házszentelés, szentségek kiszolgáltatása jelentették megnyilvánulásait igen kevés résztvevővel. Ezeket az alkalmakat az állam továbbra is szigorúan ellenőrizte. Az ügynökhálózaton keresztül szerzett információk mellett a templomon kívüli eseményeket (pl. körmenetek) a rendőrségnek engedélyezni kellett.[196] Általában az Állami Egyházügyi Hivatal jóváhagyása nélkül aligha történhetett valami. A politikai akciók (választások, vietnámi nép számára gyűjtés, állami békepropaganda) a szentbeszédekben is megjelentek.

Dr. Udvardy József püspök bérmál a kiszombori templomban 1971. máj. 9-én

A plébános érezte, szükséges lenne a megújulás, de az egyre gyorsabban változó viszonyok között ez bármely pap egyéni erejét meghaladta volna. Az önmagában is nehéz feladatot jelentő megújulást ráadásul egy ateista, alapjaiban ellenséges kommunista diktatúra viszonyai között kellett volna végrehajtania. A vallásos családi háttér meggyengült, sok helyen teljesen eltűnt. A helyzetet nehezítette, hogy Klárafalva és Ferencszállás 1970 óta lelkipásztor nélkül maradt. Ezen falvak ellátása ismét a kiszombori plébánosra hárult. Az alapot jelentő hitoktatás megszervezése a *„nevelők megfélemlítései"* miatt nagyon nehéz volt. Bíztatónak tűnt viszont, hogy mindezek ellenére 1966-ban 157-en bérmálkoztak, s míg 1965-ben 41 gyermeket kereszteltek meg, addig 1968-ban 73-at.[197] Az anya-

[196] A Magyar Állami Rendőrkapitányságnak (Makó) címezett bejelentés. Uo. Ek. 1966.
[197] Szikora Károly jelentése a Püspöki Hatóság számára 1966. máj. 10. Uo. Ek. 1966., Kiszombor XIV. Keresztelt anyakönyve 1947-1999. 1968.

könyvi adatok ezután kedvezőtlen folyamatokat tükröztek. A megkeresztelt gyermekek száma fogyott, egyházi esküvőt is egyre kevesebbet kötöttek. Az adatok mutatják, hogy a kádári rendszerben az Egyház társadalmi jelentősége csökkent. Az egyedüli terület, ahol nem következett be drámai változás, a temetéseké. Az élet elmúlása kapcsán meghozott emberi döntések, úgy tűnik, nem voltak figyelemmel az ateista államhatalom céljaira. (*5. táblázat*) A kedvezőtlen folyamatokat enyhítette a megmaradt hívek ragaszkodása, áldozatvállalása.

Év	Keresztelések száma	Temetések száma	Esküvők száma
1970	51	63	13
1975	40	63	13
1980	32	63	11
1985	20	51	9

5. táblázat **Összesített anyakönyvi adatok a kiszombori plébánián 1970 és 1985 között**

Lohmann Ferenc 1991-ig teljesített Kiszomboron szolgálatot. A rendszerváltás eredményezett némi megújulást, de ez nem hatotta át a katolikus népesség egészét. Ugyanakkor érzékelhető némi visszafordulás az egyház felé: 1992-ben már a korábbi adatokkal egybevetve kiugróan magas, 61 volt a keresztelések száma. Az esküvők száma ekkor 9, az eltemetetteké pedig 65. A 2001-es népszámlálás adatai szerint a falu lakóinak 61,4 %-a vallotta magát római katolikusnak.

A templom belseje a rotunda-szentély 1985-ös leválasztása után

A Pálosi Mihály mélykúti szobrász által készített betlehemi jászól a templomkertben

A templom a rotundával

A REFORMÁTUS GYÜLEKEZET

Kiszomboron a nem római katolikus egyházhoz tartozók száma a XIX. sz. végéig igen alacsony volt. Arányuk nem érte el a lakosság öt százalékát. A főként román ajkú *ortodox* hívek előbb 50-100-an voltak, 1900-ban azonban már csak 16 román élt a 4108 lakosú faluban,[198] majd mind görög katolikus. Az evangélikusok alig néhányan laktak itt, a reformátusok száma ritkán volt több húsznál. Az izraelita hívek a század végére 30-40-en lettek.[199] Önálló gyülekezetet egyik csoport sem alkotott, szórványnak minősültek. Az ortodox híveket kivéve a hitüknek, felekezetüknek megfelelő makói közösségekhez tartoztak. Helyben intézményekkel nem rendelkeztek. A falu katolikus temetőjébe temetkeztek, ahol a plébános jelölt ki a nem katolikusok számára sírhelyet.[200] Külön temetőt csak az izraeliták tartottak fönn a maguk számára.

A kiszombori református társegyház megalakulása és első évei

A református lakosság száma a XX. sz. elején kezdett növekedni. Tagjaik sorát főként a betelepülők szaporították. 1901-ben 74-en,[201] 1910-ben 131-en voltak. A trianoni tragédia után megalakították a 9 falura zsugorodott Csonka-Torontál vármegyét. Ennek központja Kiszombor lett, így bizonyos megyei adminisztráció is a faluban telepedett le. A tisztviselők között voltak reformátusok, mint például Hegedűs Kálmán árvaszéki elnök, aki – Kleitsch Mátyás plébános följegyzése szerint – *„megalakította a kiszombori református egyházközséget."*[202] 1920 és 1930 között összesen 517-en költöztek a faluba, akik között szép számmal találunk református vallásúakat. 1927-ben 150, 1930-ban pedig már több mint 300 református élt Kiszomboron.[203] Közülük sokan a falu határában, a Nákó birtokhoz tartozó Sándormajorban vásároltak földet és gazdálkodtak. Ezért szervezték meg itt később a református hitoktatást, és tartottak református istentiszteleteket.[204]

1940-ben a hivatalos adatok szerint a falu vallási megoszlása a következő volt: római katolikus 4526, görög katolikus 62, ortodox 32, evangélikus 54, református 471, izraelita 11 fő. Számon tartottak 21 egyéb, azaz valószínűleg valamely kisegyházhoz, szektához tartozó személyt is. A református nyilvántartás ennél némileg kevesebb hívőről tud, eszerint 1941-ben a református közösségnek 324 tagja volt.[205] A közösség lélekszáma tehát jelentősen megnőtt, ami lehetővé tette egy önálló gyülekezet szervezését.

1938-tól Jeney László volt a helyiek lelkipásztora. Az önálló gyülekezet szervezésében fáradozó presbitérium tagjai a következők: Baranyi György gazdálkodó (makói), Joó Sándor téglagyáros (kiszombori), Kéry Béla a helybeli gőzmalom igazgatója (orosházi), Nándorhegyi (Walther) Győző nyugdíjas csendőrtiszt (resicabányai), Némedy Sándor nyugdíjas irodatiszt (dédesi), Prohászka Károly gazdálkodó (szentleányfalui), Szalkai

[198] BLAZOVICH 1995. 67.
[199] A faluban olykor élt egy-egy unitárius vallású lakos is.
[200] Hist. Dom. 43.
[201] SCHEMATISMUS Temesvarini, 1902. 101. l.
[202] Hist. Dom. 31.
[203] KISS 1940. 72.
[204] Hist. Dom. 41.
[205] Az adatot a kiszombori református gyülekezetnél tartott minden egyházlátogatási jegyzőkönyv tartalmazza.

Sándor gazdálkodó (makói) és özv. Vecsey Sándorné (Balatonszabadiból való).[206] Ők alkották a helyi református közösség elitjét. 1938-ban egy társasegyházat hoztak létre, melynek Kiszombor mellett Püspöklele és Földeák voltak a tagjai.[207] Kiszombor önállóan nem tudott egy lelkipásztort eltartani, ezért a lelkész megélhetését államsegély mellet a három falu közösen biztosította. Lakásról a makói református egyházközség gondoskodott.[208] Az istentiszteleteket, gyülekezeti alkalmakat az iskolában tartották. [209] A lelkész a falvakat motorkerékpárral látta el.

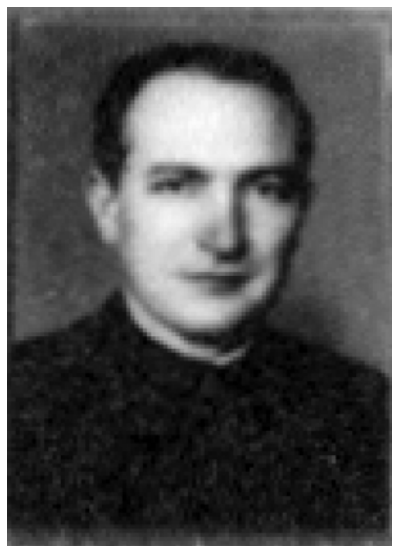

Jeney László református lelkész

A pasztorális munka segítése érdekében a presbitérium 1941. jún. 22-én templom és lelkészlak építését határozta el. Az egyházközségnek erre mindössze 3 ezer pengője volt, ezért a kiadások fedezésére a Vallás és Közoktatási Minisztériumtól 15 ezer, az egyházmegyétől 4 ezer, az egyházkerülettől 3 ezer, a konventtől 10 ezer pengőt reméltek. A falu képviselő-testületétől 100 ezer téglát vagy ennek ellenértékét, 7 ezer pengőt kértek. A hívek téglajegyek vásárlásával adakoztak. A munka annyira jól indult, hogy szeptemberben már telket vehettek. A tervet azonban a II. világháború elsodorta. Az építőanyagot széthordták, a pénz inflálódott.[210]

A háború utáni évek vallási ébredést hoztak a református közösségben is. Ennek motorja ezen a vidéken a makói gyülekezetek voltak. *„Szirbik Sándor makó-belvárosi református lelkész bölcsen segítette, vezette az ébredés munkáját. Konferenciák, evangelizációk követték egymást, és Makón és környékén gyökeret vert a hirdetett ige. Kiszomboron, Földeákon, Maroslelén, Nagymajláton a kialakult bibliakörök is segítették a ma-*

[206] *A tisztántúli református egyházkerület története II. Egyházközségek adattára.* Összeállította: ifj. Nagy Károly. Debrecen, 1939. 44-45. l. A kiszombori presbitérium létszáma később 12 főre nőtt.
[207] A társasegyház a Tiszántúli Református Egyházkerület, ezen belül a Csongrádi Református Egyházmegye része. 1941-ben hozzácsatolták a Tápairétet, mely később elkerült. KRGyIt. KPÜJk 1951. febr. 11.
[208] A segélyt 1951-ben szüntették meg, amikor már a helyiek rendelkeztek lelkészlakással.
[209] Kiszombor 300 pengővel járult a költségekhez. PONGÓ 1991. 2.
[210] Uo. 2-3.

kói Bethánia[211] *közösséget közös alkalmak tartásával."* [212] A Bethánia vezetője a kiszombori lelkész, Jeney László volt, aki szerepet játszott abban, hogy a Makóra kerülő új segédlelkész is Bethánia-tag legyen. Így került ide 1949-ben Csökmőről a fiatal, mindössze 24 éves segédlelkész, Pongó Gyula, aki később majd kiszombori lelkipásztor lesz lett.

A közösség létszáma 1946-ban 554 főre növekedett.[213] A negyvenes évek hitéletével kapcsolatban Jeney Lászlót dicsérték a hivatalos református szervek. Kiszombor mellett a faluhoz tartozó Sándormajorban, ahol eddig római katolikus hittanórára jártak a református gyerekek, megszervezték a hitoktatást, és 16-40 fős részvétellel istentiszteleteket is tartottak.[214] Gond volt viszont, hogy a kivetett egyházadónak csak 15 %-a folyt be, s ami még ennél is súlyosabb, hogy a presbitérium egyes tagjai teljesen elhanyagolták hivatalukat, istentiszteletekre sem jártak. Ennek orvoslására hozták meg a döntést 1948 elején, hogy az egyháztagoknak a református egyházhoz való tartozásukat kifejező, önkéntes hitvalló nyilatkozatot kell tenniük, s ettől fogva csak a nyilatkozatot letevőknek és az anyagi terhekből részt vállalóknak lett választói joga a gyülekezetben. Az egyház fönntartásához szükséges összeget ezután önkéntes alapon gyűjtötték össze.[215] Ez a hivatalosan nyilvántartott egyháztagok számának csökkenését eredményezte. A választói névjegyzéket 1949-ben 73-as sorszámmal zárták.[216]

Jelentős eredmény, hogy a közösség 1949-ben egy kb. 60 éves parasztházat tudott venni a Kossuth u. 2 sz. alatt.[217] Ennek három szobáját összenyitották, és gyülekezeti teremmé alakították. Eredetileg az Emília u. 7. sz. alatti, Rónay Aladár és Coreth Károlyné Rónay Mária tulajdonában lévő épületet szerették volna megkapni, arra hivatkozással, hogy megfelelő ingatlan hiányában *„nem lehet megoldás az, hogy az állami iskolában tartsuk a jövőben is az istentiszteleteket."* Az igény benyújtásához támogatást kért Jeney lelkipásztor a Függetlenségi Népfront községi vezetésétől,[218] de természetesen támogatást ehhez nem kaptak, ezért kellett más megoldást találniuk. A közösség temetőt viszont továbbra sem tudott nyitni. Sírhelyeket ezután is a plébánia biztosított a római katolikus temetőben a reformátusok számára. Temetések alkalmával a római katolikus templom lélekharangja szólt.

Pongó Gyula tiszteletes szolgálata (1950-1982)

Az 50-es évek egyházi élete

Jeney Lászlót 1950-ben meghívták Kántorjánosiba lelkésznek, aki a hívást elfogadta. Egy darabig úgy tűnt, hogy a szűkös anyagi lehetőségek között létező kiszombori közösségnek nem lesz helyben élő lelkésze. Ekkor Jeney javaslatára a presbitérium Pongó Gyula makói segédlelkésznek ajánlotta föl a kiszombori lelkészi állást, aki a helyiek nagy meg-

[211] 1881-ben alakult nemzetközi szervezet. Magyarországon 1900-ban honosodott meg. Evangelizációkat, konferenciákat, csendes napokat, bibliaköröket szerveztek, jelentős volt iskolai tevékenységük, részt vettek a lelkigondozás munkájában. Céljuk a keresztyén élet fölvirágoztatása.
[212] PONGÓ 1991. 9.
[213] SCHEMATISMUS Szeged 1947. 18.
[214] KRGyIt. KPÜJk 1948. febr. 15. 9.
[215] Uo. 1948. jan. 1. 2-3. és 5., 1949. júl. 2. 1. és 3.
[216] A választói névjegyzékre azok a fölnőttek kerülhettek föl, akik részt vállaltak a közösség anyagi fönntartásában. A magukat a református egyházhoz tartozónak vallók száma ennél több.
[217] 12 ezer Ft-ot kapott erre a célra a gyülekezet. KRGyIt. KPÜJk 1949. dec. 4. 7.
[218] CSML XXVIII. 11. 4. sz.

könnyebbülésére ezt elfogadta. Pongó 1950. dec. 17-én vette át hivatalát, és kezdte meg 32 éven át tartó szolgálatát. A politikai légkör nem kedvezett a lelkész által célként kitűzött „megújulásnak", hiszen a kommunista diktatúra egyik fő törekvése a vallási közösségek és a bibliakörök felszámolása volt. A keresztény ébredést szolgáló Bethánia Egyletet föloszlatták. Pongó Gyula tovább működő kis gyülekezeti közösségeit *„rejtett Bethániának"* minősítették, ezért őt többször beidézték a makói rendőrkapitányságra és megfenyegették.[219]

Pongó Gyula református lelkész

A gyülekezet életében a munka eredményeként mégis az élénkülés jelei mutatkoztak. 1951-ben 104-re,[220] 1952-ben 122-re[221] nőtt a választói névjegyzékbe fölvettek száma. 1955-ben ez 107 főre alakult.[222] Sikerült aktív tagokból újjáalakítani a presbitériumot, melynek létszámát – alkalmas emberek hiányában – 12-ről 8-ra csökkentették. A hívek néhány kivételtől eltekintve mindannyian egyszerű földműves emberek voltak.

A vallásoktatás során komoly nehézségekkel kellett megküzdeni. Általában csak októberben tudták beindítani az oktatást az általános iskolában. A legnagyobb gondot a tankönyvhiány jelentette, de probléma volt, hogy a hittanórákkal – nyilván nem véletlenül – gyakran ütközött a gyerekek más iskolai elfoglaltsága. A hittant mégis sikerült az egész társegyház területén megszervezni: a községben éppúgy mint Sándormajorban, Földeákon és Maroslelén. Kiszomboron 1953-54-ben 11 gyerek járt református hitoktatásra,[223] 1954-ben 10,[224] a Sándormajorban további 4, jobbára alsó tagozatosok. Vasárnaponként 10-20 fős gyermek-istentiszteleteket tartottak.

---

[219] PONGÓ 1991. 11.
[220] KRGyIt. KPÜJk 1951. ápr. 22. 15.
[221] Uo. 1951. dec. 14. 29. Ekkor a faluban 471 református lakost tartottak számon.
[222] Uo. 1954. dec. 25. 16. Ez nem jelentette azt, hogy minden választó valójában részt is vett a presbitérium megválasztásában. 1955-ben pl. csak 36 fő volt jelen és szavazott.
[223] Uo. 1954. szept. 5. 11.

A hitélet színterei az istentiszteletek, bibliaórák, evangelizációk voltak, valamint az ún. áldozatos napok[225] és szeretetvendégségek. Ez utóbbiak a közösségépítés talán leghatékonyabb alkalmai. Többen vettek részt rajtuk, mint az istentiszteleteken. Ezeken általában jótékonysági vagy a közösség fönntartását szolgáló gyűjtést is szerveztek.

A lelkésznek előbb a társegyház három missziói pontján: Kiszomboron, Maroslelén és Földeákon kellett helytállni. 1951-ben a szeged-petőfitelepi lelkész fölvetette, hogy csatolják Kiszomborhoz a Tápairétet, hisz azt, mivel télen a Tiszán való átkelés szinte lehetetlen, inkább el tudná látni a kiszombori lelkész. Pongó Gyula átvállalta a területet. 1952-ben Óföldeák, Ferencszállás és Klárafalva is a társegyház része lett,[226] ezzel a missziói helyek száma hétre növekedett. Az egymástól távol eső szórványok lelki gondozása hatalmas feladatot jelentett. A lelkész minden nap teljesített a missziós helyek valamelyikén szolgálatot, vasárnaponként 5-6 igehirdetése volt. Ez különösen télen vált nehézzé. Emellett a közösség sem tudott számára megfelelő fizetést biztosítani. Évtizedeken át messze a lelkészi átlag alatti jövedelemből kellett családját eltartania. Látva a feladata nagyságát, a lelkész mellé a presbitérium 1952-től egy segítő diakónust alkalmazott, 1953-ban a püspök pedig segédlelkészt rendel ki.[227] A segédlelkész Földeákon lakott. Földeákot s Óföldeákot látta el, és szükség esetén helyettesített a társegyház más helyein is. Az első segédlelkész Pákozdy Miklós volt.

További nehézséget jelentett, hogy az állam számára föl kellett ajánlani a kiszombori gyülekezet tulajdonában lévő és a lelkész javadalmához tartozó 5 katasztrális hold földet, melyet 1945-ben kapott a gyülekezet.[228] Ezzel nem is maradt más ingatlana a közösségnek, csak a lelkészlak és az imaház. A gyülekezet jövedelmei perselypénzből, egyházfönntartási és más célra tett adományokból és egy kevés egyéb bevételből adódtak. Kiadást jelentett a lelkész javadalma, az adók befizetése, az épületek fenntartása, a felsőbb egyházi célokra való hozzájárulás, a jótékonyság, az irodai kiadások, az esetleges kölcsönök törlesztése.

Az 1956-os forradalom reményt keltett. A presbitérium álláspontja szerint a kommunista diktatúra éveiben az egész magyar református egyház szörnyű nyomorúságba jutott, mert *„külső, világi érdekek szerint”* működött, és az igehirdetést *„politikai propagandával vegyítette.”* Ugyanakkor a presbitérium magáról megállapította, *„hogy hallgatásával a szükséges bizonyságtétel idején és* [a] *helyénvaló el nem mondásával egyházunknak ebben az elesettségében bűnrészessé vált.”*[229] Megtisztulást, megújulást reméltek.

A gyülekezet 1956 után

1956 némi enyhülést hozott, a lényeg azonban nem változott. A presbitérium Pongó Gyula vezetésével következetesen kitartott a megújulás szükségessége mellett. 1957 januárjában, tehát már a kádári elnyomás kibontakozása idején, bírálták az egyház konventi elnökségét, mondván, nem őszinte szívvel szól a megújulás mellett, és *„nem haladhat*

---

[224] Uo. 1955. szept. 15. 6.
[225] Áldozatos napok idején egy héten át minden nap volt igehirdetés, és adományokat gyűjtöttek egy-egy meghatározott célra.
[226] A társegyházhoz tartozott 1952-ben: Kiszombor (471 fő), Sándormajor, Ferencszállás, Klárafalva, Maroslele, Tápairét (Maroslele és Tápairét együtt 249 fő), Földeák (490 fő). KRGyIt. KPÜJk 1952. okt. 2.
[227] Uo. 1952. jan. 21. 3., 1953. szept. 27. 15. 1961-ig működött a társegyházban segédlelkész. PONGÓ 1991. 8.
[228] KRGyIt. KPÜJk 1951. júl. 29. 17.
[229] Uo. 1956. dec. 9. 6.

tovább azon az úton, melyen az utóbbi években haladt." „Fájdalmas dolog, hogy a világi emberek őszintébb bűnbánatot tartottak sok esetben, mint egyházunk vezetői" – fogalmazott a határozat. A presbitérium kimondta, támogatja a megújulási mozgalmat, és szükségesnek látja a református egyházban az általános tisztújítást.[230]

Pongó Gyula tevékenységét a kommunista hatalom folyamatosan figyelemmel kísérte. Az ellene való föllépésre alkalmat adott, hogy 1957-ben Nagyvarsányban Csató Kálmán, az ottani lelkész meghívására Paksy Sándorral igét hirdetett, mégpedig a rendszerbarát egyházi vezetés engedélyének kikérése nélkül. Igehirdetése alatt az *„ottani Farkas százados ezen veszélyes tevékenységet* [ti. az igehirdetést] *ellenőrizni estéről estére kijárt tiszttársával* [...], *írásbeli tudósításai kivívták dr. Bartha Tibor püspök úr haragját."* A püspök Pongót Gyulát az egyház ellenségének nevezte.[231]

Bartha Tibor püspöknek Pongó Gyula missziós tevékenységét elítélő magatartása az egyházon belül meglévő véleménykülönbségre utal. Pongó Gyula egyébként nem támogatta a missziói előadó Bartha püspökké választását. Álláspontját egyhangúlag elfogadta a kiszombori presbitérium. Az volt a kifogása, hogy 1957-ben a politikai vonásokat nem mutató, ugyanakkor tömegeket mozgató missziókat sorra leállították. A missziókat végzők közül sokan megtorlást (rendőri felügyelet, fizetésmegvonás, áthelyezés, zaklatások) szenvedtek, és ebben a helyzetben Bartha, *„mintha nem tartaná szükségesnek egyházunk ébredését, nem szólt és nem tett meg mindent azok érdekében, akik az evangelizáció szolgálata miatt szorongatott helyzetbe kerültek"*, holott az egyházat nem ismerő világi hatalom gyanakvását éppen Barthának kellett volna eloszlatnia. Szavait bizonyára respektálták volna, hisz Bartha püspökké jelölését az állam elfogadta – vélekedett Pongó Gyula.[232]

Komoly gondot jelentett, hogy 1958-ban a belvíz megrongálta az imaházat és lelkészlakot. Az épület összedőléssel fenyegetett, alá kellett dúcolni. Újjá kellett építeni. Az új imaház és lelkészlak építésével a presbitérium hosszútávra szóló megoldást keresett, ami nem volt könnyű *„az egyházzal nem éppen szimpatizáló rendszerben."* A helyzetet nehezítette, hogy Munkácsy György esperes is *„meglehetősen rossz szemmel nézte a kis egyházközség törekvéseit."* Ennek is köszönhető, hogy az Egyetemes Konvent Pénzügyi Osztályához beterjesztett egyházkerületi támogatást kérők listáján a kiszomboriak kérelme az utolsó, 52. helyen szerepelt. Az előterjesztést még csak nem is tárgyalták. Az illetékes osztályvezető közölte Pongó Gyulával, hogy Kiszombor ügye *„bizonnyal Munkácsy György esperes úr véleményezése miatt került egyházkerületünk segélykérelmeinek a végére."*[233] A toronnyal is ellátott új templom tervét az Állami Egyházügyi Hivatal sem támogatta, mondván, az előző épületen nem volt torony.[234] További nehézséget jelentett a határsáv, ami miatt nem lehetett könnyen Kiszomborra jönni. Egyházi támogatás nélkül, állami ellenkezés mellett a helyzet kilátástalannak tűnt. Dusicza Ferenc zsinati irodai vezető javaslatára Pongó lelkész egyenesen a püspökséghez fordult kérelmével, ahonnan a kérelem támogatólag került tovább. Így – igaz, torony nélkül – sok áldozatvállalással,

---

[230] Uo. 1957. jan. 13. 1.
[231] PONGÓ 1991. 6-7. l.
[232] *Pongó Gyula lelkipásztor ellenvéleménye dr. Bartha Tibor lelkipásztor, theol. professzornak püspöki tisztségre való jelölésével kapcsolatban.* KRGyIt sz. n.
[233] Az esperes elutasító magatartása miatt Kiszombor nem szerepelt a zsinatnál a segélyezésre javasoltak között. Az engedélyt megkapták, *„de a kiszombori gyülekezet és lelkipásztora a továbbiakban is eltekinthetett az esperes bárminemű jóindulatú, vagy csupán pozitív hozzáállásától."* PONGÓ 1991. 5-6., KRGyIt. KPÜJk 1959. júl. 19. 12.
[234] KRGyIt. KPÜJk 1959. ápr. 19. 8.

gyülekezetek segítségével, segéllyel és külföldi kölcsön fölvételével elkészült az új imaház. Kovácsoltvas kerítése a makói református temetőből került ide. 1960. szept. 11-én szentelték föl.[235] A fölvett kölcsönt 1967-re törlesztette a gyülekezet.[236]

Istentisztelet a Kossuth utcai gyülekezeti teremben a hatvanas években

Általában elmondható, hogy a kiszombori gyülekezet életét nagyban segítették a testvérgyülekezetek adományai, különösen is a rendszeres támogatást nyújtó hódmezővásárhely-újtemplomi, a hódmezővásárhely-susáni gyülekezet és a Makó-Belvárosi Református Egyház. A fönnmaradás alapja mégis az az áldozat volt, melyet a község néhány református családja folyamatosan vállalt egyháza érdekében.

A társegyház életében szervezeti változást hozott 1961. Földeák és Óföldeák ekkor Hódmezővásárhely-Gorzsa-Kopáncs egyházközséggel társult.[237] Kiválásukkal jött létre a Kiszombor-Maroslele Református Társegyház kiszombori, maroslelei, ferencszállási, klárafalvi és tápairéti missziós helyekkel. Kiszomboron, Maroslelén, Tápairéten hetente több alkalommal volt istentisztelet vagy bibliaóra. A néhány református családdal bíró Ferencszálláson és Klárafalván havonta egyszer teljesített Pongó Gyula szolgálatot.

A hitélet az 50-es évek végén összességében erősödött. Többen jártak istentiszteletekre, s *„nemcsak a gyülekezetből, hanem katolikus, evangélikus, baptisták közül, sőt a pünkösdisták közül is”*, állapította meg az egyházlátogatási jegyzőkönyv 1958-ban. Az egyházfönntartókat jelentő választói névjegyzékben 1959-ben 125 fő szerepelt. [238] Ez később csökkent, 1961-ben 111-en voltak.[239] A 60-as években a választásra jogosultak

[235] PONGÓ 1991. 4-8., MPÜJk 1967. júl. 23. 7. A jegyzőkönyveket lásd: KRGyIt.
[236] KRGyIt. KPÜJk 1967. jan. 29. 3.
[237] Uo. 1961. máj. 21. 5. PONGÓ 1991. 8.
[238] KRGyIt. KPÜJk 1959. jan. 29. 1.,1958. ápr. 26. 14.
[239] Uo. 1961. jan. 29. 2.

száma 80-85 fő körül mozgott. A gyülekezet létszáma az évtizedben lassan fogyott. Ennek két közvetlenül is tapasztalható oka: az elköltözések és a fiatalok távolmaradása. Ugyanakkor az egyházlátogatások elismeréssel nyilatkoztak a gyülekezeti életről, *„a lelkész nem könnyű munkájáról, a presbiterek példamutatásáról, a gyülekezet anyagi áldozatairól és templomlátogatásáról."*[240] Folyt hitoktatás, szerveztek gyermek-, később ifjúsági alkalmakat is. Az ún. áldozatos hetek, evangelizációk, szeretetvendégségek az igehirdetés, a közösségépítés és az adakozás fontos színterei maradtak. Ilyenkor igehirdetésre mindig vendég lelkipásztort hívtak.

A református Istentisztelet résztvevői a hatvanas években

Pongó Gyula nevéhez kapcsolódik az első kiszombori katolikus-református ökumenikus együttlét. 1965-ben Pongó Gyula megkereste Hamvas István római katolikus papot, hogy a református hívek számára is tartson szentföldi zarándoklatáról diavetítéses élménybeszámolót. *„Ökumenikus kezdeményezés Kiszomboron"* címmel emlékszik meg a római katolikus plébánia Historia Domusa az eseményről. Az összejövetelre mindkét felekezetből sokan eljöttek. Fölszólalt Pongó lelkész, Szikora Károly plébános,[241] aki rámutatott, hogy a II. Vatikáni Zsinat szorgalmazta az ökumenikus mozgalmat, *„és azóta örvendetes* [a] *közeledés a katolikusok és protestánsok között."* A vetítés után közösen elimádkozták a „Mi Atyánk"-ot, és együtt énekeltek. A plébános viszontlátogatásra hívta meg hamvazószerdára a református híveket.[242] Más gyülekezetekkel ennél szorosabb kapcsolat alakult ki. A makói evangélikus lelkész, Komoly Sámuel rendszeresen prédikált Zomboron. 1968-ból maradt tudósításunk szerint a szegedi baptista lelkipásztor kéthavonta igét hirdetett a református gyülekezetben, s néhány baptista hívő rendszeresen

[240] Uo. 1966. jún. 16. 9.
[241] 1954 és 1966 között volt kiszombori plébános.
[242] Hist. Dom. 1965-ös év bejegyzése.

látogatta a reformátusok vasárnapi istentiszteleteit.[243] Az egyetemes ökumenikus imahét kezdetét azzal is hangsúlyozták, hogy szeretetvendégséget rendeztek a meghívottak számára.

Noha a gyülekezet és a lelkipásztor tevékenységében a napi politika nem érhető tetten, a hatalom mégis beleavatkozott az életükbe. Elérte, hogy egyházi alkalmakon szóljanak az országgyűlési képviselőválasztásokról (1963), gyűjtsenek a vietnámi népnek (1969), vagy éppen emlékezzenek meg Magyarország „fölszabadulásának" évfordulójáról (1970).

Az 1970-es évek óta

A választó névjegyzékre 1969-ben 96 fő került föl, 1976-ban már 106-an voltak.[244] Ez azonban főként idősebbeket jelentett. *„Az elöregedés és az utánpótlás hiánya nyilvánvaló,"* alig volt év, amikor a gyülekezetben több lett volna a keresztelés, mint a temetés.[245] Az idősödő gyülekezetben sikeresen szervezték meg a betegeket látogató diakóniai szolgálatot. A helyzet javítására 1974-ben először ifjúsági csendes napot rendeztek.[246] Általában elmondható, hogy élő volt a gyülekezet, dolgait rendben tartotta. Az önként vállalkozók az egyházfenntartási járulékot példásan fizették. Anyagi téren sokat segítettek a holland gyülekezeti adományok, melyek lehetővé tették később egy a szolgálat ellátását megkönnyítő Trabant megvásárlását.

Pongó Gyulát egybehangzóan kiváló lelkipásztornak és jó igehirdetőnek tartották. Különösen *„fáradságos lehet a rossz időben a szolgálatok motorral való ellátása"* –írták róla.[247] A felsőbb egyházi hatóságok mindig kiemelték érdemeit, és fölhívták a figyelmet a továbbra is „méltatlanul" alacsony fizetésére.

Az 1970-es évek végén a gyakorló hívek száma tovább csökkent, a gyülekezet elöregedése gyorsult, egyre nehezebbé vált a megfelelő anyagi helyzet megteremtése.[248] *„Ébredésre, megújulásra van szükség"* – írta 1981-ben Pongó Gyula.[249] 1982. április 18-án leköszönt kiszombori hivataláról.[250] Ezt követően a helyzet még nehezebbre fordult.[251] Az egyház fönntartására járulékot már csak 40-60 fő fizetett. A gyülekezeti alkalmakat vasárnaponként 20-40-en látogatták, ünnepeken valamivel többen.[252] Ennek okai a korszellem mellett a gyakori lelkészváltásokban, az elköltözésekben keresendők és abban, hogy hosszú évekig a lelkész nem lakott helyben. A lelkészlak ma is üresen áll. A 2001-es népszámlálás adatai szerint a 4172 lakosú falu 9,7 %-a református.[253]

---

[243] KRGyIt. KPÜJk 1968. jan. 7. 5.
[244] Uo. 1968. dec. 5. 28., 1976. jan. 22. 4.
[245] Uo. 1972. jún. 18. 11.
[246] KRGyIt MPÜJk 1974. okt. 23. 11.
[247] Uo. 1967. júl. 23. 7.
[248] KRGyIt *A Kiszombor-marosleleli Református Társegyház gyülekezeti munkaterve az 1982. esztendőre.* A későbbi évek munkatervei is hasonló jellemzést adnak.
[249] Uo.
[250] A hódmezővásárhely-csúri gyülekezet hívta meg lelkészének, ahol 1992-ig működött.
[251] Az 1982-es egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a faluban reformátusok száma 200 körüli. Közülük 85-en fizettek járulékot, 91-en voltak választók. Az ünnepi istentiszteleteken mintegy 50-en jelentek meg, vasárnapokon 30-40 fő vett részt az alkalmakon.
[252] KRGyIt A gyülekezetben végzett egyházlátogatások adatai.
[253] A 2001. évi népszámlálás további adatai: római katolikus 61,4 %; görög katolikus 0,9 %; evangélikus 0,6 %; más egyházhoz, felekezethez tartozik 1,8 %; nem tartozik egyházhoz, felekezethez 20,4 %; nem válaszolt 5,1 %.

KISEGYHÁZAK, SZEKTÁK

Már a XIX. sz. utolsó évtizedeiből vannak adataink arra, hogy – a korabeli szófordulattal élve – *„szekták mozgolódtak”* a faluban. Nagyobb befolyásra azonban soha nem tettek szert. Az első irányzat, mely hatott a településre, a XIX. sz. végén egyre nagyobb visszhangot kiváltó nazarénus mozgalom és felekezet volt. Az új hit Makóról érkezett a faluba. 1889 és 1891 között a kiszomboriak közül négyen lettek a makói gyülekezet tagjai, de annyi követőre nem találtak, hogy helyben önálló gyülekezetet alkothattak volna.[254] Egy ideig azért mindig voltak néhányan, akik hozzájuk tartoztak. Az 1930-as években már csak *„egy idős asszony”* vallotta nazarénusnak magát a faluban.[255] 1942-ben temették el utolsó követőjüket.[256]

A XIX. sz. végén jelentkezett a vidéken a baptista térítés is. Ők már több hívet toboroztak maguknak. 1902-ben négy tagjuknak nagy közönséget vonzó keresztelést tartottak a Marosban. Egy sátrat állítottak föl a parton, ahol a keresztelendők fehér ruhába öltöztek, majd a folyóban alámerítkezéssel szolgáltatták ki nekik a szentséget. A közösség számára utal, hogy a szertartás után öt-hat kocsival tértek vissza a faluba.[257] A római katolikus plébánia jelentése szerint 1904-ben már 18 baptista hívő élt Kiszomboron.[258] További gyarapodásukat jelzi, hogy 1913-ban a nagyszentmiklósi járási főszolgabíróságon egyidejűleg 6 személy jelezte kilépését a római katolikus egyházból, s csatlakozott hozzájuk. Mindegyiküknél Horváth Pál volt a személyazonosságukat igazoló egyik tanú,[259] ami bizonyítja, hogy ekkor ő volt a közösség vezetője. Tagságuk a későbbiekben is gyarapodott. Voltak csoportos betérések is. 1923 májusában öten léptek közéjük. Létszámuk 1927-ben 24-30 fő.[260] 1932 júniusában egyszerre négyen, 1940 májusában pedig hárman csatalakoztak hozzájuk.[261] De ahogy voltak csoportos csatlakozások, ugyanúgy előfordultak csoportos kitérések is. 1939-ben például 6 baptista hívő kérte közösen a római katolikus egyházba való visszavételét.[262] 1940-ben 9 fő jelentkezett ki a római katolikus egyházból, és lett baptista. Ezzel meg is tört a lendület. A helyi plébánia, valószínűleg valamelyes alábecsülve a közösség létszámát, 1940-ben azt jelentette, hogy *„számuk 6-ra olvadt le.”*[263] Gyülekezőhelyük a 30-as évektől a Csatorna utcában, Horváth Pál házában volt.[264]

Az 1900-as évek első évtizedében bukkantak föl a környéken az adventista térítők, akik nemcsak a nagy egyházak híveit, hanem a már működő kis felekezetek tagjait is igyekeztek áttéríteni. Nem tudunk kiszombori munkájuk különösebb eredményéről. Nagyobb befolyásra a Trianon utáni években sem tettek szert, 1944-ben számuk 10 körül mozgott.[265]

---

[254] ORBÁN 2001/b
[255] Kiszomboron a felekezetet „razonérosnak” nevezték a helyiek. Hist. Dom. 47.
[256] KRKP irattár *Esperesi jelentés.* II. 1944.1.b/1.
[257] Makó és Vidéke 1902. szeptember 28. ORBÁN 2001/b. 63-64.
[258] KRKP irattár A kiszombori plébánia adatszolgáltatása a püspöki hivatal számára. EK/I. 1904.23.
[259] Uo. Apostaták iratai
[260] Uo. *Esperesi jelentés.* II. 1944.1.b/1.
[261] Uo. Apostaták iratai
[262] Uo. Konvertiták iratai
[263] Uo. *Esperesi jelentés.* II. 1944.1.b/1.
[264] Hist. Dom. 47.
[265] KRKP irattár *Esperesi jelentés.* II. 1944.1.b/1.

A szombatisták az 1920-as évek végén, az 1930-as években igen aktívak voltak. Számuk 1944-ben 24, de nem voltak egységesek, több felé szakadtak.[266] A többség az ún. *„zsidózó”* irányzathoz tartozott, azaz nem ettek sertéshúst, megtartották a szombatot, tizedet fizettek. Másik csoportjuk: a *„vegetáriánus szombatosok”*. Vezetőiket általában ideköltözött emberek adták. Együttes számuk az 1930-as években nem haladta meg a két tucatot. A Kiszomborhoz tartozó Ferencszállás filiában is lettek híveik. Ott 1934-ben az *„erőteljes agitáció”* eredményeként kettő, 1935-ben pedig újabb hat személy jelezte az Egyházból való kilépését és a hozzájuk való csatlakozását.[267] Szombatos könyveket vezetőjük, Horváth Mátyás árusított, aki a Kürt utcában lakott.[268]

1929. október 24-én tartott torontáli esperesi kerület gyűlésén Henny Ferenc esperes fölhívta a figyelmet a kerületben általában a *„spiritiszták”* működésére, mert *„előfordul, hogy jó katolikusok is részt vesznek a szeánszokon”,* melyeknek a kereszténységhez semmi köze.[269]

Az 1930-as években teret nyertek a pünkösdisták. 1937-ben egy nagyobb csoport hagyta el a római katolikus egyházat. 16 személy (10 férfi és 6 nő; többen házastársak vagy testvérek, 28 és 55 év közöttiek; foglalkozásukat tekintve földművesek és napszámosok) lépett ki *„egyszer s mindenkorra”* a katolikus egyházból.[270] Később még többen csatlakoztak hozzájuk, köztük egy szabósegéd. 1944-ben arról írt Kleitsch plébános, hogy 7 új tagjuk református volt, *„tipikus proletár nép”*, kik közül 2 kiszombori, 5 *„úgy vetődött ide”*.[271] A hatóságok a háború éveiben figyelték a gyülekezetet. Mivel Jeney László református tiszteletes *„hívja magához őket”*, sőt eljárt összejöveteleikre, a helybeli csendőrségre a pünkösdista hívekkel együtt őt is beidézték kihallgatás végett.[272] A közösség vezetője Pásztor Illés, aki a Kossuth u. 7. szám alatt lakott. A kis vallási közösségek közti „átjárást” mutatja, hogy 1940-ben Pásztor Illés már a baptista gyülekezetbe való fölvételét kérte. Egyébként a kitérések egyenetlenséget is okozhattak. Volt olyan eset, amikor a férj nem követte a feleségét, és nem hagyta el az Egyházat.[273]

Az 1930-ban végzett népszámlálás a vallási hovatartozás szerint 14 személyt tüntet föl olyannak, mint aki nem tartozott egyik nagy egyházhoz sem. Ennél bizonyosan többen voltak. Ezért jegyezhette meg Kleitsch plébános: úgy látszik, a népszámlálás alkalmával *„a szektáriánusokat régi egyházaikhoz sorozták”*.[274] A katolikus nyilvántartás 1936-ban 14, 1940-ben 21 egyéb, azaz valószínűleg valamely kisegyházhoz tartozó személyről tud. Számuk még akkor sem túl jelentős, ha az idézett hivatalos adatoknál többen voltak. Létszámuknál azonban lényegesen nagyobb súlyt adott nekik összetartásuk s az, hogy hitüket nyilvánosan megvallották és gyakorolták, a falu számára látható közösségeket alkottak.

---

[266] Uo.
[267] KRKP irattár Apostaták iratai
[268] Uo. Apostaták iratai. Lásd még: Hist. Dom. 47.
[269] KRKP irattár Esp. II.1929.2.b.
[270] Uo. *Mélyen tisztelt esperes úr!* kezdetű irat.
[271] Uo. *Esperesi jelentés.* II. 1944.1.b/1.
[272] Uo.
[273] A fönti iraton a plébános vezette tovább a kilépők névsorát. Két házaspár és még 2 fő. Ha a fölírt gyermekeik is követték őket, akkor a kilépők száma: 15. Szűcs Istvánnénál jelzi a plébános: *„férje nem akar kilépni.”*
[274] Hist. Dom. 44.

A beszámolók szerint 1945 után erősödött a térítésük lendülete. A katolikusok közül a különböző vallási közösségekhez két év alatt 13-an csatlakoztak.[275] 1946-ban a római katolikus adatok a más csoportokhoz tartozók számát 70 főre teszik.[276] 1947-ben Henny Sebestyén római katolikus főesperes viszont már ezt írta: *„az. u. n. 7 napos adventisták mozgolódnak és nyomtatványokat árusítanak, de már újabb kitérések nincsenek."*[277]

A református gyülekezetben tartott egyházlátogatások jegyzőkönyvei is folyamatosan tudósítanak bennünket a „szektákról." Az 1950-es, 60-as 70-es években *pünkösdisták, szombatisták, baptisták és jehovisták* éltek a faluban. A 60-as években talán a szombatisták voltak a jelentősebbek, hisz velük kapcsolatban érdemként jegyzi meg a református gyülekezet egyházlátogatási jegyzőkönyve, hogy híveik közül még nekik sem sikerült senkit elhódítani. A lelkészek a jehovistákat tartották a legaktívabbaknak, akik *„zaklatással izgatják a gyülekezet tagjait"*. A bírálatot, miszerint zaklatják a híveket, sajátos „missziós" tevékenységük váltotta ki.

A reformátusok viszonya a kisegyházakhoz nem volt föltétlen feszült. Egyes református gyülekezeti alkalmaikat a baptisták, sőt a pünkösdisták közül is többen látogatták.[278] Az 1960-as évek végén Győri Kornél baptista lelkész kéthavonta igét hirdetett a kiszombori református gyülekezetben.[279]

[275] KVCS
[276] SCHEMATISMUS 1947. Szeged, 1947. 18.
[277] SZCSPL I.1.c. Kiszombor. Főesperesi jelentés Kiszomborról. Szeged, 1947. szept. 12.
[278] KPÜJk 1958. ápr. 26. 14.
[279] Uo. 1968. jan. 7. 5.

AZ ISKOLA

A KEZDET

A rendszeres oktatás kezdetéről, az első iskolaépület építéséről, vagy a már meglévő épületnek oktatási célra való átadásáról nincsenek pontos adataink, így az iskola működésének kezdőévét sem lehet egyértelműen megállapítani. Az akkor rendelkezésre álló, meglehetősen gyér feljegyzések alapján tett következtetések útján – többszöri módosítás és hosszas hezitálás után – egy emlékbizottság, amelyet az iskola tanáraiból 1955. máj. 20-án hoztak létre,[1] a zombori iskoláztatás kezdetét az 1781. évben állapította meg. Következtetésüket arra alapozták, hogy a falu monográfiáját 1940-ben kiadó Kiss Mária Hortensia által közöl 1782-84-es robotkönyvben a 11. házszám alatt szerepelt a *„Schullhauß"* megnevezés, mely egyértelműen az iskola meglétére utalt.[2] E bejegyzés alapján az emlékbizottság tagjai úgy vélték, hogy ezt az épületet a zombori uradalmat 1781-ben megvásároló új tulajdonos, Oexel Mátyás jelölte ki iskolai célokra, ezért döntöttek amellett, hogy a kiszombori iskolarendszerű oktatás kezdő évének ezt a dátumot nevezik meg.[3] A bizottság előtt fölvetődött az 1830-as kezdőév lehetősége is, melyre már biztosabb adatok is rendelkezésre álltak, de egyrészt az említett robotkönyv iskolára utaló bejegyzése, másrészt a kiszombori tanítói pályafutását 1872-ben megkezdő Ökrös József későbbi iskolaigazgató 1907/8-as osztálykönyvi bejegyzésére hivatkozva, mely szerint az iskola *„Fennállt már az 1830. évben 1 osztállyal"*, úgy ítélték meg, hogy az intézmény már 1830 előtt is bizonyosan működött, ezért a kezdőév tekintetében fölvetődő 1830-as indulási évet elvetették, és az 1781-es dátumot fogadták el.[4]

A ma hozzáférhető adatok alapján megállapítható, hogy az emlékbizottság jó nyomon járt az iskolaindítás kezdő idejének meghatározásánál, bár bizonyosra vehető, hogy azt megelőzően is létezett szervezett oktatás a községben. Rendelkezésünkre állnak ugyanis – illetve az adatokból többé-kevésbé rekonstruálhatók – azok a dokumentumok, amelyek a birtok 1781-es árverésekor és megvásárlásakor keletkeztek. Zombort, amely a pozsareváci béke (1718) után kamarai birtokká vált, 1781-ben a kincstár sok egyéb birtok mellett elárverezte, és az árverezés előtt a kincstári adminisztrátorok, majd az árverés után a birtokba jutók az átadás-átvételkor egyaránt fölmérték a területet, továbbá az azon lévő vagyontárgyakat is rögzítették. Ez a vagyonleltár (melynek része volt a Kiss Mária Hortensia által közölt „robotkönyv"), megmaradt, illetve az adatokból kikövetkeztethető.[5] Ebből tudható, hogy a zombori uradalomhoz a templom, a szeszfőzde, a marosi komp és a kocsma mellett egy romos iskola is tartozott.[6] Erre az épületre utalhatott a robotkönyv

[1] Az emlékbizottság tagjai: Rácz István Pál igazgató, Babiczky Árpád tanító, Barna Gyula igazgatóhelyettes, Hegedűs Tibor tanár, Jantos Lajos szaktanító, Majoros István tanító, Marosvári Mihály tanár és Nagy József tanár. RÁCZ 2005. 6.
[2] KISS 1940. 65.
[3] RÁCZ 2005. 7.
[4] RÁCZ 2005. 7-9.
[5] Lásd Gilicze János Rónay családdal foglalkozó tanulmányát e kötetben
[6] Uo.

bejegyzése is a 11. számú telken lévő épület (*„Schullhauß”*) megnevezésével. Az nem tudható, hogy honnan származott Kiss Mária Hortensia adata, miszerint ebben az épületben 1783-ban Todt Jakab lakott, miként az sem, hogy itt valamilyen téli iskola működött volna, ahol a gyerekeket egy öreg mérnök tanította.[7] Szinte kizárható, hogy az iskola ekkor lakott lett volna, hiszen egyrészt annak romos állapota ezt aligha tette lehetővé, másrészt az a tény, hogy Todt Jakab a robotkönyvben a 2. számmal jelölt házban lakott, egyértelművé teszi, hogy az nem szolgált magánlakásként. Ugyanakkor nem tudjuk, ebben az időben valóban iskolai célokra szolgált-e ez az Oexel Mátyás által átvett épület, mindössze annyi tudható, hogy 1781-ben biztosan létezett egy épület, amely iskolaként működött valamikor (talán még akkor is), és azt ezért nevezték így.

Ennek az iskolaépületnek az eredetére vonatkozó forrással nem rendelkezünk. Azt tudjuk, hogy Zombor többé-kevésbé épségben vészelte át a török hódoltság időszakát, ha csekély számmal is, de az időszak alatt szinte folyamatos volt itt az élet. Meglehet, a falu is azon települések sorába tartozhatott, amelyeket a szegedi ferencesek látogattak ebben az időszakban, ellátva a híveket, és talán biztosítva gyerekeik számára a tanítást is.[8] A XVIII. sz. első évtizedeiben adataink szerint a falu a csanádi plébániához tartozott, a hívek oda jártak templomba,[9] így a gyerekek oktatására ebben az időben szervezett formában helyben bizonyosan nem került sor. A század közepén mintegy 260 ember, 45 katolikus család élt a településen,[10] a csekély létszám miatt önálló oktatásuk megszervezésére ezért bizonyára igény és lehetőség sem mutatkozott.

Noha voltak előzményei, a plébánia működésére utaló első biztos adat 1753-ból maradt meg, a falu első plébánosát, Szauer Ádám Ignácot pedig 1764. jún. 3-án nevezte ki a csanádi püspök.[11] Ettől kezdve, ha kezdetben gyors változásokkal is, de mégis folyamatos volt a településen az egyházi szolgálat, amely gyaníthatóan a szervezett oktatás megjelenését is eredményezte. Bár adatunk nem maradt ezzel kapcsolatban sem (a Historia Domus nem tesz erről említést), föltételezhetően az 1764 és 1781 között Zomboron működő plébánosok ténykedésének köszönhető, hogy a gyerekek rendszeres iskoláztatása megkezdődött, de legalábbis egy időben folyt. Mivel II. József idején, 1784-87 között fölvett első általános népszámlálás 176 családot, azaz 975 lakost írt össze, köztük 157 1 és 12 év közötti gyermeket,[12] joggal gondolhatjuk, hogy a század közepi lélekszámhoz (260 fő) képest megmutatkozó markáns népességgyarapodás valóban indokolttá is tette az iskolaépítést. Ennek időpontját sem ismerjük, de abból kiindulva, hogy a tulajdonos-váltáskor romos épületként nevezték az iskolát, föltételezzük, hogy a község első plébánosai valamelyikéhez köthető az építés kezdeményezése, s talán az ott folyó tanítás megszervezése is.

Ez persze nem jelenti azt, hogy az oktatás folyamatos volt, csupán azt, hogy létezett egy iskola céljára szolgáló épület, melyben egy időben bizonyosan folyt oktatás. Meglehet, volt olyan plébános, aki fontosnak tartotta a gyerekek képzését, és lehet, hogy volt, aki ezt elhanyagolta. Csak ez adhat magyarázatot arra, hogy a birtok 1781-es fölmérésekor az épületet romos állapotban találták. De az is lehet, hogy valamelyik ár- vagy belvízi

[7] KISS 1940. 90.
[8] A szomszédos Makó esetében vannak ilyen adataink (lásd: BARNA 1929. 240.), de valószínűsíthető, hogy Zomboron is ők látták el ezeket a feladatokat. KISS 1940. 75.
[9] Hist. Dom. 1., KISS 1940. 76.
[10] KISS 1940. 76-77.
[11] Hist. Dom. 2., KISS 1940. 77.
[12] DANYI-DÁVID 1960. 196.

elöntés, amely sokszor fenyegette a falut, kapcsán sérült meg, és egy korábbi elöntés okozta károkat a birtok átvételekor még nem hozták rendbe az épületen. Ezt forrás hiányában utólag már nem lehet megállapítani. Az viszont bizonyos, hogy Oexel Mátyás 1787-ben kérvénnyel fordult a budai kamarához, melyben az általa átvett templom fölújításához és a plébánia megépítéséhez kért támogatást. Az elutasító válaszból kiderült, hogy támogatást nem kaphat, örüljön annak – szólt az indoklás –, hogy ő más, szintén birtokát ekkor szerző tulajdonossal szemben kész templomot és iskolát kapott, azokat nem neki kell megépítenie.[13] Mindez azt jelentette, hogy az Oexel családra, mint kegyurakra hárult nemcsak a templom rendbetétele, nemcsak a plébánia fölépítése, de az iskolaépület helyreállítása, fölújítása is. Hogy ez megtörtént-e, s mikor, nem tudjuk, de mivel 1830 körül bizonyosan működött iskola a faluban, lehet, hogy ennek a régi épületnek a felújításával, lehet, hogy egy új épülettel való kiváltása útján, de az Oexel család és a település talált megoldást a tanítás célját szolgáló épület biztosítására.

A legrégibb iskola helyét az 1805-ös birtokosztály kapcsán készült térkép nyomán tudjuk beazonosítani. Ez alapján a mai Nagyszentmiklósi u. 1. sz. alatti (akkor 11. házszámot viselő) telek helyén lehetett, a templom mellett, a plébánia telkének lábszomszédságában. Az épület formájáról, méreteiről, belső elrendezéséről semmit sem tudunk, a források mindössze romos állapotára utaltak. Az itt folyó tanításról sem maradt meg adatunk, csupán – analógiák alapján – sejthetjük, hogy egy magyar nyelven írást, olvasást, számolást és erkölcsi ismereteket elsajátíttató, 10-12 év alatti gyerekeket ellátó falusi kisiskola lehetett,[14] ahol talán az első időben a plébános, később már önálló tanító oktathatott. Az 1777-ben kiadott Ratio Educationis ugyanis állami szintre emelte a tanügyigazgatást, és tudatosabban szabályozta a helyi iskolák hálózatát is. A rendelet értelmében az alapfokú oktatás intézményeit az egy-, két- és háromtanítós (azaz falusi, mezővárosi és városi) népiskolák alkották,[15] melyek közül a zombori nyilvánvalóan az egytanítós falusi iskolák körébe tartozott. A Ratio nem ejtett szót a magyar nyelv iskolai használatáról, de a képzés természetesen magyarul folyt. Ezt az 1806-ben kiadott II. Ratio Educationis törvényben is rögzítette, miként azt is, hogy a falvakban egytanítós népiskolát kell működtetni, amelyekben hittant, olvasást, írást és egyszerű számtant kell tanítani a gyerekeknek, emellett meg kell velük ismertetni az állampolgári kötelességeket is.[16]

Az iskola elkövetkező évekbeli működéséről is alig maradt adatunk. Ökrös József igazgató 1907/8-as osztálykönyvének bejegyzéséből tudható, hogy az *„Fennállt már az 1830. évben 1 osztállyal felekezeti rk.”*[17] A Historia Domus egyik bejegyzése szerint 1831-ben egy zöld színű lobogót készítettek az iskola számára, melyen a *„Tanulók serkentése”*, illetve a *„Tudományok kedvelői”* fölirat volt olvasható.[18] Ez azt jelentette, hogy ekkor bizonyosan működött valamiféle oktatás a faluban. Valószínűleg erre az időszakra jelenthet információt Kiss Mária Hortensia, aki azt írta, hogy *„A nép közt élő hagyomány szerint egy öreg mérnök tanította a gyerekeket írni, olvasni, a leányai pedig kézimunkázni a kislányokat.”*[19] Hogy ez az *„öreg mérnök”* ki lehetett, nem tudjuk, miként arról sem tudunk, folyamatos, ill. rendszeres volt-e az iskola működése, vagy csak időszaki jellegű.

[13] RCSK 40.
[14] MÉSZÁROS 1981. 594-595.
[15] MÉSZÁROS et alii. 2001. 331-332.
[16] Uo. 430-341.
[17] RÁCZ 2005. 8.
[18] Hist. Dom. 10-11.
[19] KISS 1940. 90.

Az első biztos kapaszkodót a Historia Domus bejegyzése jelenti, miszerint a kegyúri család és a község közösen 1845-ben egy új iskolát építtetett.[20] Mivel az új iskola fölépítésének éve kísértetiesen egybeesett a Helytartótanács által szintén 1845-ben kiadott *Magyarország elemi tanodáinak szabályai* címet viselő rendelettel,[21] amely megerősítette az elemi iskola fönntartásának kötelezettségét, élünk a gyanúperrel, hogy Zombor is azon települések sorába tartozott, ahol az iskola nem, vagy nem folyamatosan működött. Mindenesetre van egy adat, amely ellentmondani látszik fölvetésünknek, eszerint 1842-ben már két tanító dolgozott a faluban,[22] ami utalhat arra, hogy folyt valamiféle oktatás itt, de bizonyosra vehető, hogy annak föltételei nem voltak megfelelőek, az új épület nyilvánvalóan ezt volt hivatott megoldani, illetve ezzel kívánták az oktatás rendszerességét biztosítani.

Az 1845-ben kibocsátott elemi tanodai szabályzat két tagozatra bontotta az elemi iskolát. Az alsó tagozaton, mely két évfolyamot ölelt föl, minden tanuló számára azonos alapképzést biztosítottak (olvasás, írás, számolás, éneklés), míg a három osztályos felső elemi iskolában már a továbbtanulást készítették elő, illetve volt egy 2 éves tagozat azoknak is, akik nem tanultak tovább. Míg a továbbtanulók számára a korábbi tantárgyakon túl magasabb szintű matematikai, grammatikai, természettani ismereteket, emellett latint is tanítottak, addig a tovább nem tanulók inkább az életkezdéshez szükséges praktikusabb ismeretekre (mechanika, rajz, földmérés stb.) tehettek szert.[23] A rendelet kötelezővé tette a 6 és 12 év közötti gyerekek rendszeres oktatását úgy, hogy legalább az elemi iskola két alsó osztályát el kellett végezniük. A tankötelezettség elmulasztása esetén pénzbüntetést helyezett kilátásba,[24] így érdekeltté tették a szülőket gyermekük iskoláztatásában. Az iskolalátogatás elől a korábbi indokokkal (mezőgazdasági munkák) sem lehetett kitérni, mert a rendelet világosan rögzítette: falun a mezőgazdasági munkák miatt legfeljebb 6 hét szünetet lehetett engedélyezni. A tankötelezettség miatt ugyanakkor a településeket is arra kényszerítették, hogy megfelelő méretű iskolaépületeket alakítsanak ki, amelyek képesek befogadni a megnövekedett létszámú iskolaköteles gyerekeket. Valószínűleg a zombori iskola 1845-ös fölépítését is ez a kötelezettség indokolta.

Az új épület, melyet a falu központjában, a Nagyszentmiklósi út elején lévő telken, a düledező régi épület helyén (mellett?) építettek meg, egy kéttantermes, tanítói lakással ellátott iskola volt.[25] A római katolikus egyházközség tartotta fönn és működtette,[26]

[20] Hist. Dom. 13.
[21] MÉSZÁROS et alii. 2001. 344-345.
[22] RÁCZ 2005. 9.
[23] MNT I. 290.
[24] Uo.
[25] RÁCZ 2005. 9. Az iskolára vonatkozó írásos adatok (tantestületi és iskolaszéki jegyzőkönyvek) az 1860-as évektől maradtak fönn. Ezeket a dokumentumokat Rácz István Pál az 1950-es években kivonatolta, és fölhasználásukkal 1944 végéig tanévekre bontva összeállította az iskola történetét. Kéziratát 2005-ben fia, Rácz Géza rendezte sajtó alá. (RÁCZ 2005) Ma már az eredeti dokumentumok nem hozzáférhetők, kallódnak vagy megsemmisültek, hollétükről nincs információnk. Tekintettel arra, hogy emiatt Rácz István Pál dokumentációján kívül a tárgyalt korszak jó részére vonatkozó források nem, vagy csak részlegesen állnak rendelkezésünkre, a jelzett anyagot forrásmunkaként használjuk föl. Tehetjük ezt azért is, mert a régi dokumentumok kivonatolásán túl Rácz István Pál csupán néhány – a közlés dokumentum-értékét nem befolyásoló – megjegyzést illesztett a szöveghez, ily módon az eredeti iratoknak még a fölépítését is megőrző munkája valóban elsődleges forráskösz-lésként, és nem tudományos produktumként kezelhető, adataira tehát primér forrásként hivatkozhatunk, miként tesszük ezt a továbbiakban.
[26] Az egyházközség nemcsak a zombori, hanem a ferencszállási, klárafalvi és porgányi iskola fönntartását is ellátta, tehát azon települések iskoláit, melyek a zombori egyházközséghez tartoztak. RÁCZ 2005. 12.

amely a templom patrónusától, a Rónay családtól e célra rendszeres támogatást kapott. 1860-ban pl. a bordézsma árából 23 Ft-ot, 1862-ben 25,5 akó dézsmabort adományoztak az iskola működésének finanszírozására, melyet akónként 90 krajcárért árvereztek el.[27] 1863-ban Rónay János faanyagot adott az iskolának a korhadó lépcsők kijavítására és *„az első oszt*[ály]*beli eddig földön ülő kisded tanonczok számára pad”* készítésére.[28] A Rónay család a rendszeres hozzájárulás mellett, amikor szükség volt rá, tanúbizonyságát adta filantróp magatartásának is, és eseti segítséget nyújtott a rászoruló gyerekeknek. Ebben különösen az óvodát 1883-ban megalapító Rónay Jánosné Karácson Emília járt élen, aki számos alkalommal nagylelkű adományokkal biztosította a gyerekek ellátását. 1863-ban pl., amikor a községet nagy aszály sújtotta, 3 hónapon át 80 iskolás gyermek ellátásáról gondoskodott.[29]

1849-ből maradt adatunk az első név szerint ismert zombori pedagógusról: Vígh Antal tanító is szerepelt azon 42 Torontál megyei kérvényező között, akik 1849. ápr. 20-án közös beadványban kezdeményezték az országos kormánybiztosságnál a szerb megszállás miatt 1849 tavaszán elmaradt fizetésük segély formájában való megelőlegezését.[30] 1861-ben már két pedagógus, Vígh Antal kántortanító és Csepreghy Endre altanodai tanító oktatta a gyerekeket. Munkájuk bizonyára nem lehetett könnyű, hiszen az 1863-as tanévben 553 fő volt a tankötelezettek száma, ebből 422 tanuló járt iskolába (318 elsős és 104 másodikos).[31] Tekintettel a magas létszámra, az osztályokon belül csoportokat alakítottak ki. Az első osztályon belül a gyerekek tudása alapján három, míg a második osztályon belül két „csapatot” különítettek el. A kezdők közé az írni-olvasni még nem tudókat, a haladók közé a gyöngén író-olvasókat, míg az olvasók közé a legjobban haladókat csoportosították. A két osztály mellett ebben az időben már működött az ismétlőiskola is, ahová azok a 12-15 év közötti tanulók jártak, akiknek megszűnt a tankötelezettségük, és nem tanultak tovább, de még jártak iskolába. Számukra hittant, bibliaismeretet és egyházi szertartásmagyarázatot oktattak.[32] A tanítás napi 5 órában, délelőtt 8 és 11, délután 1 és 3 óra között folyt, vasárnap és szerdán azonban nem volt oktatás.[33]

Noha az iskola egyházi fönntartásban működött, községi feladatot is ellátott, ezért a település előjárósága 1865-ben gondnokot nevezett ki az intézmény ellenőrzésére. Feladata nem elsősorban az iskolában folyó munka minősítése volt, hanem az iskolalátogatási kötelezettségek teljesítése végrehajtásának ellenőrzése. A gondnok kötelessége volt, hogy a tanítókkal összeírja a tankötelezetteket, és ellenőrizte rendszeres iskolai megjelenésüket. A gondnok dolga volt még az iskola működésével kapcsolatos intézkedések megtétele is, így neki kellett gondoskodnia az épület fűtéséről, karbantartásáról, és a bútorok pótlásáról is, emellett figyelnie kellett a tanítók fizetésének kiutalásáról, vagy az iskolai pénzek kezeléséről is. A község által elfogadott szabályzat alapján „*Gondnoknak a község legjelesebbjei választassanak*”, s hogy e funkció valóban rangot jelentett, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a gondnok a *„községi képviselő tanácsban”* az iskolai ügyeket illetően *„hellyel és szavazattal”* bírt.[34]

[27] Uo. 10.
[28] Uo.
[29] Uo. 11.
[30] UL Tor. Vm. Kgy. Jkv. 1849. ápr. 20.
[31] RÁCZ 2005. 11.
[32] Uo. 13.
[33] Uo. 15.
[34] Uo. 13-14.

A DUALIZMUS KORÁNAK ISKOLÁJA

Az 1868-ban elfogadott népoktatási törvény (1868. évi XXXVIII. tc.) a kiegyezést követő polgári Magyarország egyik legfontosabb vívmánya volt, mert egy olyan általános tankötelezettségen alapuló iskolai hálózatot hozott létre, amely széles körben biztosította az elemi műveltség megszerzésének föltételeit. A törvény alapján minden gyermek a 6. életévétől 12 éves koráig kötelező jelleggel mindennapos, 12 éves kortól 15 éves korig pedig – aki nem tanult tovább középiskolában – ismétlőiskolába járt. Azokon a helyeken, ahol legalább 30 tankötelest írtak össze, és korábban nem működött egyházi népiskola, községi iskolákat szerveztek. Ezek fönntartásához a törvény lehetővé tette, hogy a község az állami egyenesadó 5 %-át meg nem haladó iskolai adót vethessen ki, melyek viselése alól azonban a felekezeti iskolát fönntartó adózók mentesültek. Az iskolák fönntartására egyéb jövedelmeket is fölhasználhattak, pl. az iskola céljaira alapokat hozhattak létre, vagy földek, tőkék jövedelmeit is erre fordíthatták. Ha a községben nem működött községi iskola, akkor a miniszter engedélyével e jövedelmek a felekezeti iskola fenntartására is fölhasználhatók voltak.[35]

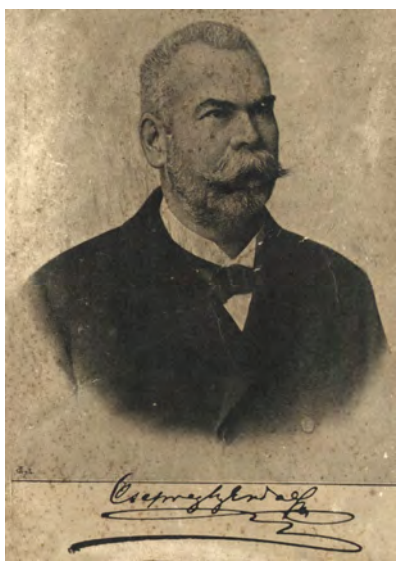

Csepreghy Endre tanító

A tankötelezettség kiterjesztése azt jelentette, hogy a korábbi ötosztályos népiskolákkal szemben (2 elemi és 3 ismétlő osztály) 6 osztályos iskolák jöttek létre (6-tól 12 éves korig), és ezt követte az ismétlőiskola, melyeket azonban csak a községi iskolában volt kötelező fönntartani, a felekezeti iskolákat nem kötelezték erre. A mindennapi népiskolában egy vagy több tanítóval oktattak, ettől függött, hogy osztott vagy osztatlan elemi iskolaként működött-e. A törvény meghatározta az oktatott tantárgyakat (hit- és erkölcstan, írás és olvasás, fejbeli és írásbeli számolás, nyelvtan, beszéd- és értelemgyakorlatok, földrajz, természetrajz, természettan, gazdasági és kertészeti gyakorlatok, polgári jogok

[35] A közoktatásügy 1908. 16-17.

és kötelességek, alkotmánytan, mértan, rajzolás, ének, testgyakorlás és kézimunka), valamint rögzítette a tantervet, azaz a képzés cél- és eszközrendszerét is.[36] Előírta a heti óraszámot, amely attól függött, hány tanító oktatott az iskolában. A kéttanítós iskolák esetén, amilyen a zombori is volt, az I. és II. osztálynál együtt 22 óra volt a kötelező, míg a III-VI. osztály esetében 30 óra.[37]

A törvény szerint az elemi iskola „második tanfolyama" a hároméves ismétlőiskola volt, amely azért volt különösen fontos, mert az elemi népiskolát elvégzők 95 %-a nem tanult tovább, ezért a tankötelezettség teljesítése szempontjából feladata a gyakorlati életre való fölkészítéshez szükséges, így főként a gazdálkodással és az iparűzéssel kapcsolatos praktikus ismeretek elsajátítása volt. A 3 éves ismétlőiskolai képzés alatt a szorgalmi időszak 8-9 hónap volt, a heti órák száma ősszel és nyáron heti 2, télen heti 5 volt.[38] Ez tehát azt jelentette, hogy a gyerekek itt már nem naponta jártak iskolába, mint a népiskolában, hanem heti egy-két alkalommal, így emellett már munkát is vállalhattak, akár tanoncként valamelyik iparos mellett, akár a mezőgazdaságban.

A törvény számos kötelezettséget rótt az intézmény fenntartójára. Megkövetelte az iskolaépületek és tantermek megfelelő méreteit, a tantermek fölszereltségét, meghatározta a tanulók maximális létszámát (80 tanuló/osztály), a fiúk és a lányok elkülönített oktatását, megszabta a tanítók képesítési követelményeit és javadalmazását, valamint rögzítette az iskolák felügyeleti rendszerét, azaz az ellenőrzés mechanizmusát. Ez utóbbi részeként megszervezték az állami tanfelügyeleti rendszert, míg a helyi irányítást és ellenőrzést új intézményre, az iskolaszékre bízták.[39]

A zombori iskolának az új törvényi előírások szerinti átalakítását az 1869/70-es tanév kezdetén hajtották végre. Az iskola jellege ekkor megváltozott, az intézményfönntartás jogait és kötelezettségeit az egyházközségtől a település vette át, ettől az időponttól kezdve az intézmény községi elemi iskolaként működött. A fönntartóváltás oka bizonyára a törvényi kötelezettségek teljesítése volt, az egyházközség vagy nem tudta, vagy nem akarta vállalni a korábbiaknál jóval nagyobb kiadásokkal járó, és sokkal markánsabban szabályozott iskolafönntartási kötelezettségeket. A drasztikus költségnövekedést mutatja az a 600 Ft-ot meghaladó – és a következő években a kötelezően előírt bővítés miatt bizonyosan markánsan emelkedő – összeg, amelyet a község az első évben az iskolára fordított.[40] Ezt ettől kezdve nem az egyháznak, hanem a községnek, mint új iskolafönntartónak kellett biztosítania. Kézenfekvő magyarázatot adott a váltásra az a kötelezettség is, amely a növekvő gyereklétszámból fakadt. Mivel az 1868/69-es tanév előkészítésekor 898 tankötelest: 660 6-12 év közötti és 238 12-15 év közötti gyermeket írtak össze,[41] a törvényi előírások végett mindenképpen gondoskodni kellett a meglévő tanteremszám növeléséről, ehhez pedig a község egyszerűbben (bár, mint a későbbiek is mutatják, semmivel sem könnyebben) igényelhetett állami támogatást, mint az egyházközség.

Az iskola státuszának átalakításával párhuzamosan, 1870. márc. 16-án Rónay Dezső elnökletével megalakult az iskolaszék is, melynek tagja lett Gergély András plébános (alelnök), Csepreghy Endre tanító (jegyző), Arszler Mihály, Engler András, Engler Pál,

[36] Uo. 19-24. Az első népiskolai tanterv 1869-ben jelent meg. Lásd: MÉSZÁROS 1991. 20.
[37] A közoktatásügy 1908. 25.
[38] Uo. 26., MNT II. 86.
[39] A közoktatásügy 1908. 18-19., MÉSZÁROS et alii. 2001. 356.
[40] RÁCZ 2005. 16.
[41] Uo.

Hadik József, Husztik Pál, Husztik András, Kohajda Ferenc, Nacsa József, Rankovits Sándor, Rónay István, Simon Mihály, Tóth Antal és Veinvich Hugó. Az iskola gondnokává Nagy Józsefet választották meg.[42] Az iskolaszék még megalakulása napján javaslatot tett további két osztály felállítására egy rendes és egy segédtanítóval. A felállítandó két osztály elhelyezésére új épület építését tervezték a roskatag kántorlakás helyére. Az új épület elképzelésük szerint két tantermet és két tanítói lakást foglalt volna magában. Összes felmerülő költség az elfogadott költségvetés szerint 3156 Ft-ot tett ki.[43] Ápr. 22-én az iskolaszék tervet fogadott el az iskola építési költségeinek előteremtésére: 585 Ft-ot a lebontandó kántorlakásból kikerülő anyag árából, 531 Ft-ot 5%-os iskolaadó kivetéséből, míg 500 Ft-ot az iskolai alap terhére kívántak biztosítani. A fenti összegekhez a község még 200 kocsi- és 400 gyalogosnapszámot vállalt. A hiányt a tanfelügyelőség útján *„a magas kormánytól kérelmezni határozták."* [44]

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (a továbbiakban VKM) csak 1871 októberében adott kedvező választ a község fölterjesztésére. Ekkor 1600 Ft-ot utaltak ki az iskola bővítésére, melynek fölhasználásával 1872. máj. 26-án kezdték meg az új épület fölhúzását. A költségek biztosítása a község számára az államsegély ellenére komoly nehézséget okozott, a belvizek miatt ugyanis a vályogot helyben nem lehetett kitermelni, ezért az építőanyagot vidékről kellett ideszállítani. Ez természetesen költségnövekedéssel járt, ennek ellenére az egytantermes épület 5085 Ft-os költségvetéssel 1873 elejére elkészült, és a tanítás is megindulhatott jan. 20-án.[45]

A három tanterem megléte lehetővé tette, hogy az addigi kétosztályos iskolát három osztályos intézménnyé fejlesszék. 1872. dec. 22-én ezért – három pályázó közül – évi 300 Ft-os fizetéssel és 50 Ft-os lakbérsegéllyel rendes tanítóvá választották Ökrös Józsefet.[46] A harmadik tanítói állás megszervezése, és a harmadik tanterem beállítása jól láthatóan csak ideiglenes megoldást jelentett. A törvény előírásai alapján a tankötelezett gyerekek száma alapján (1872-ben csak 6-12 év közötti gyermekből 547 volt) nem három, hanem legalább 6 tanteremre és tanítóra lett volna szükség. A jogszabály betartására a tanfelügyelőség is rendre figyelmeztette a községet, miközben az iskolaszék (és a község) még a 4. státusz megszervezésére sem tudott forrásokat biztosítani.[47] Ezt csak a következő, 1873/74-es tanév kezdetekor tudtak teljesíteni, így az iskolában ettől kezdve elvileg már 4 tanító működött. A tanév kezdetén azonban a III. osztály tanítója, Csepreghy Endre lemondott állásáról, ezért helyét Ökrös József vette át, így az első osztály egyik tanítói állását kellett betölteni, de mivel a szegedi tanítóképzőből nem tudtak megfelelő tanítót szerezni, az iskolaszék Zubán Péter iskolaszéki jegyzőt bízta meg a tanítással, aki azonban csak egy évig töltötte be ezt a funkciót. A következő tanévet az iskola ezért 3 tanítóval vitte végig.[48] A 4. tanítói státuszt csak az 1875/76-os tanévben sikerült betölteni, ekkor került ide Mayer Józsa tanítónő, aki a legkisebbeket oktatta, emellett a leánytanulók kézimunka-oktatását is ellátta.[49] A 4. tanítói státusz végleges betöltésével párhuzamosan, 1875 őszén alakították ki az iskola 4. tantermét az 1873. januárjában átadott új isko-

[42] Uo.
[43] Uo. 17.
[44] Uo.
[45] Uo. 18-19.
[46] Uo. 18.
[47] Uo. 19.
[48] Uo. 20-21.
[49] Uo. 23.

laépület bővítésével. A terem bebútorozásához a község okt. 29-én a VKM jóvoltából 198 Ft és 50 kr. államsegélyhez jutott.[50] Ebben az időben kapott az iskola felelős vezetőt is: a VKM utasításban tette kötelezővé az igazgató megválasztását. Ezzel a feladattal az iskolaszék 1876. nov. 14-én Ökrös József tanítót bízta meg.[51]

Ökrös József igazgató-tanító vasúti igazolványa

Az elkövetkező évek komoly változást nem hoztak az iskola életében. Noha több tanító is távozott egy-két évnyi ittlét után, mindig biztosítani lehetett a szakszerű utánpótlásukat úgy, hogy a nyolcvanas évekre egy nagyjából stabil tanítói gárda látta el a gyerekek oktatását. Annál nagyobb gondot okozott a tanulók lemorzsolódása és hiányzása,[52] melyen a rendre igénybevett hatósági intézkedések sem igen változtattak. Az 1876/77-es tanévtől megszervezték (igaz, a IV. osztállyal összevontan) az V. osztályt, majd az 1878/79-es évtől a VI. osztályt is.[53] Az iskola ezzel teljessé vált, noha az összevont osztályok és a magas létszámok miatt a képzés bizonyára nem lehetett túlságosan eredményes. A hiányzás mellett a tanulók magaviselete is kívánni valót hagyott maga után. 1883-ban pl. a tantestület feljelentést tett a csendőrségnél, a községi elöljáróságnál és az iskolaszéknél is, hogy szigorúan tiltsák el a tanulókat a kocsmák és bálak látogatásától, továbbá

[50] Uo.
[51] Uo. 23-24.
[52] 1877. ápr. 20-i ellenőrzésekor pl. Steinbach Antal tanfelügyelő kifogásolta, hogy a 700 tanköteles közül csak 200 járt iskolába, az ismétlőiskola pedig nem is működött. Lásd: uo. 24. Az 1879/80-as tanév során 109 tanuló maradt ki, közülük 46-an analfabéták maradtak, s csak 63 tudott valamilyen szinten írni-olvasni. Jellemző az is, hogy az év folyamán a VI. osztályba járó tanulók száma csupán 13 fő volt, ami 4,5 %-át tette ki a tankötelezettek számának. Lásd. RÁCZ 2005. 30. A hiányzás gondjai a későbbiekben sem enyhültek, annak ellenére, hogy pl. az 1880/81-es tanév során öt tanköteles szüleit is megbüntették a hiányzás miatt 50-51 krajcárra. 1889-ben 45 szülőt bírságoltak meg, *„kik a bíró mondása szerint a büntetéspénzt neki szemben, minden nemesebb érzéket megrendítő szitkok közt szokták befizetni.”* RÁCZ 2005. 32. és 48.
[53] Uo. 23. és 27.

azt kérték, akadályozzák meg, hogy egyes boltok este vásároljanak kukoricát és tojást, mert ezeket rendre a mulatságra készülő tanulók lopták el otthonról.[54] De baj volt a gyerekek trágár beszédével és *„erkölcsrontó pajkos játékaival”* is.

Gyakran a tanítók sem álltak a helyzet magaslatán, nem egyszer előfordult, miként az iskolaszéki jegyzőkönyvek ezt meg is örökítették, hogy italos állapotban „végezték” munkájukat. Egy 1879-es fegyelmi ügyből tudjuk, hogy *„Bacsó Sándor tanító részegen jelent meg az iskolában. A tanulókat egymásnak uszította, és ennek következtében a nagyobbak a kisebbeket összeverték. Be volt azonban rúgva Ökrös József igazgató is. Mindketten nótáztak, ablakokat törtek, és végül hegedűvel fejbe verték egymást.”*[55] Sokszor volt gond a tanítók fölkészültségével, órai teljesítményével is. A tanfelügyelő és az iskolaszék ellenőrzése pl. többször minősítette alkalmatlannak az oktatásra Bacsó Sándor tanítót *(„Ő a tanítóság, a községnek nagy szégyen és gyalázatára van.”*[56]) ennek ellenére 1903-ig a helyén maradhatott.[57]

1887-ből van az első adatunk arról, hogy a községben a népiskola mellett magántanítók is működtek. Az nyilvánvaló volt, hogy a birtokos Rónay család tagjai nem a községi iskolában tanultak, nekik házitanítóik voltak, illetve Szegedre, a piaristák gimnáziumába jártak.[58] Az a tény viszont, hogy megjelentek más magántanítók is, arra utal, hogy a század végére megerősödött a faluban egy olyan polgárosodó réteg, amely nemcsak megfizetni tudta, de igényelte is ezt a lehetőséget. Mándel Ignác izraelita tanító nyilván a faluban élő izraelita vallású lakosság oktatását látta el.[59] Tóth Rozália tanítónő tanítványairól, akik a mai Porgányi u. 2. sz. alatti ház helyén álló magániskolájába jártak,[60] viszont nem sokat tudunk, de valószínűleg a község jobb módú lakóinak gyermekei közül kerültek ki. A magániskola bizonyára a népiskola „tömegtermelésével” szemben a minőségre helyezte a hangsúlyt, és ezzel biztosítani tudta fennmaradását.

Az iskola fölszerelése sok kívánnivalót hagyott maga után ezekben az években. 1880-ban a meglévő négy tanteremből csak kettőnek volt rendes bútorzata.[61] Ebben az évben annyit tudtak tenni, hogy árnyékszéket építettek az épület mellé, addig az sem volt.[62] A döngölt padlós tantermeket csak fokozatosan tudták korszerűsíteni, a két rossz állagú helyiség padozására és bebútorozására államsegélyből 1883-ban kerítettek sort.[63] 1884-ben a padokat cserélték, a következő évben pedig a fűtést korszerűsítették, amikor a vaskályhák helyett egy mindkét osztályt fűtő „sárkemencét” építettek.[64] Az újítás nem vált be, 1886-ban vissza kellett rakni a régi vaskályhákat.[65]

---

[54] Uo. 39. A helyzet e téren később sem változott. 1886-ban tanfelügyelői leirat intézkedett arról, hogy a tanulókat el kell tiltani az éjjeli és nappali táncmulatságoktól, valamint a kocsmák látogatásától. Lásd: Uo. 43. 1907-ben még mindig kérni kellett, hogy tiltsák el a tanulókat a tánchelyektől és kocsmáktól. Uo. 81.
[55] Uo. 29.
[56] Uo. 47., lásd még: 44., 46., 48., 50.
[57] Bacsót 1903. ápr. 6-án felfüggesztették állásából és letartóztatták *„a Segély- és Hitelszövetkezet kárára elkövetett sikkasztása”* miatt. Lásd: RÁCZ 2005. 73.
[58] Lásd e kötetben a *Polgárosodó falu* c. fejezetet!
[59] 1890-es népszámlálás szerint 33 izraelita vallású lakos élt a faluban, ez 6-8 családot jelenthetett. Lásd: *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára*. Szerk. dr. Jekelfalussy József. Bp. 1892. 607.
[60] RÁCZ 2005. 44.
[61] Uo. 33.
[62] Uo.
[63] Uo. 38.
[64] Uo. 40. és 41.
[65] Uo. 42.

1884-től folyamatosan napirenden volt az iskola bővítésének, illetve a régi, rossz állapotban lévő épület kiváltásának ügye. A tantestület már akkor azt javasolta, hogy az 1845-ben épített rogyadozó épületet le kellene bontani, és helyette egy új, három tantermes épületet emelni.[66] 1888-ban a régi épület 109 m^2-es két tantermébe 280 első osztályos tanuló volt bezsúfolva, holott a törvény 1 tanulóra legalább 1 m^2 alapterület meglétét írta elő. Az épület ekkor már balesetveszélyes volt.[67] A község azzal akarta megoldani az iskola gondját, hogy az épületben lévő igazgatói lakást megszüntetve bővítette volna a meglévő két tantermet. Ettől a megoldástól azonban az iskolaszék – és természetesen az igazgató is – elzárkózott.[68]

Az iskola helyzete nemcsak elhelyezési körülményei, de anyagi állapota miatt is aggasztó volt ebben az időszakban. Az 1887/88-as tanévben a működési költségeknek (3415 Ft) háromnegyed részét, 2462 Ft-ot államsegélyből próbálták fedezni, a következő tanévben pedig a bérek kifizetéséhez az iskolaszék 500 Ft-os kölcsönt vett fel, melyet szintén államsegélyből terveztek visszafizetni.[69] 1889-ben 2580 Ft államsegélyre tartottak igényt, míg a község 943 Ft-ot fizetett a működésre.[70] Az iskolaszék az államsegély megszerzésének elősegítésén túl megpróbálta elérni a községnél, hogy további támogatásokat nyújtson a működéshez. 1890-ben indítványozták, hogy az italmérési jogból befolyt összeg 250 Ft-os kamatát fordítsák erre a célra.[71] Nincs adatunk, sikeres volt-e akciójuk, de az bizonyos, hogy az iskola finanszírozási föltételei a következő években sem javultak számottevően.

Az anyagi helyzeten túl a működési körülmények is aggodalomra adtak okot. Az 1891/92-es tanévben 1 tanítóra 160 tanuló jutott,[72] pontosan kétszer akkora létszám, mint amit a népoktatási törvény még elfogadhatónak tartott. Ez egyrészt a tantermek számának gyarapítását, másrészt a tanítói státuszok növelését is elengedhetetlenné tette. Ez utóbbi 1892. dec. 21-én megoldódott azzal, hogy az iskolaszék 12 jelentkező közül és nagy vitát követően, tanítóvá választotta Kuss Bertát, ezzel a tantestület létszáma 5 főre emelkedett. Hosszas küzdelem árán 1893 elejére még egy tanteremmel gyarapodott a rendelkezésre álló termek száma is. A község ugyanis még 1891-ben azzal vállalta magára az 5. tanterem megépítését, ha az 5. tanító fizetését az állam biztosítja.[73] A kir. tanfelügyelő közbenjárására a kormány a tanítói fizetésre 300 Ft államsegélyt ítélt meg,[74] így a község nem hátrálhatott ki a tanterem biztosításának kötelezettsége alól.[75] Az új iskola 1893. jan. 21-én nyílt meg a mai Móricz utcai iskola helyén álló ún. Duzsár-féle házban.[76] Az öreg épületben egy tantermet és egy tanítói lakást alakítottak ki.[77]

---

[66] Uo. 40.
[67] Uo. 45.
[68] Uo.
[69] Uo. 44-45.
[70] Uo. 48.
[71] Uo. 49.
[72] Uo. 50.
[73] MVL. V. 261-1. 25/1891., RÁCZ. 49.
[74] MVL. V. 261-1. 19/1892., RÁCZ. 51.
[75] A költségeket úgy kívánták csökkenteni, hogy a gyermekektől addig szedett 5 krajcáros beiratkozási díjjal szemben még további 20 krajcár tandíjat, míg a vidéki tankötelesektől 1 Ft-ot kértek. A 3 gyermeken felüli családoknál a 3. utáni gyerekek tandíjának felét elengedték. MVL. V. 261-1. 19/1892.
[76] A ház történetéről lásd a község műemlékeit tárgyaló fejezetet!
[77] RÁCZ 2005. 52.

A tantermek használatba vételével és az 5. tanítói állás megszervezésével csak részben enyhültek a feszítő gondok, a következő tanévben a bővítés ellenére még mindig 123 tanuló jutott egy tanítóra.[78] Valamelyest javultak azonban a tárgyi föltételek. 1878-ban iskolai könyvtárat hoztak létre, a szemléltetőeszközök bővítését pedig Rónay Alajos segítette azzal, hogy 107 különböző térképet adományozott az oktatás céljaira,[79] 1882-ben faanyag biztosításával járult hozzá sporteszközök készítéséhez, Kádár Árpád községi jegyző pedig egy iratszekrényt adott az iskolának.[80] 1893-ban Szabó Ferenc németeleméri plébános jóvoltából 60 kötettel gyarapodott az intézmény könyvtára.[81] 1898-ban az iskolaszék arról határozott, hogy 2000 Ft alaptőkével *„zombori Rónay Ernő úr ösztöndíjat"* alapít, melynek kamataiból egy szegény sorsú, de szorgalmas és tehetséges tanulót támogatnak.[82] Az ösztöndíj alaptőkéjét a jövedelmező birtokait kiválóan irányító névadó adományozta az iskola céljára.

Az 1890-es évek elején az iskolában évfolyamonként 23 órában tanítottak. Az első évfolyamon, ahol a legtöbb tanuló volt, két párhuzamos osztályban oktattak, a II. és III. évfolyamon önálló osztályt vittek, míg a IV.-V. és VI. évfolyam tanulóit az írás-olvasás tantárgy kivételével összevont osztályként tanították. Az iskola óratervét az *6. táblázat* szemlélteti.[83]

Tantárgy	**Osztályok**						
	I. A.	**I. B.**	**II.**	**III.**	**IV.**	**V.**	**VI.**
Beszéd- és értelemgyakorlat	4	4	4				
Írás-olvasás	10	10	10	8	2	2	2
Magyar nyelv			2	4	1	1	
Számtan-mértan	6	6	6	6	2	3	
Földrajz				3	2		
Történelem					2		
Természetrajz					2		
Természettan-vegytan					2		
Rajzolás				1	1		
Testgyakorlás	1	1	1	1	1		
Női kézimunka	2	2					
Az osztálytanítók órái	23	23	23	23	23		
Hit- és erkölcstan	2	2	2	2	2		
Ének	1	1	1	1	1		
Összesen	26	26	26	26	26		

6. táblázat **Az iskola óraterve 1893-ban**

1893 és 1895 között az intézmény három helyen kialakított öt tanteremben működött. A magas létszám miatt azonban 1894-ben a VKM további tantermek és tanítói lakások kialakítására, valamint 3 új tanítói állás megszervezésére kötelezte a községet azzal, hogy a tanítói fizetéseket magára vállalta.[84] Az új álláshelyekre 1894 őszén írtak ki pá-

[78] Uo. 53.
[79] Uo. 28.
[80] Uo. 35.
[81] Uo. 54.
[82] Uo. 63., MVL V. 261-3. 119/1910.
[83] RÁCZ 2005. 55.
[84] MVL. V. 261-1. 5/1894., 10/1894., 25/1884., RÁCZ 2005. 53.

lyázatot, melyre 20 tanító és 17 tanítónő adta be dokumentumait, közülük okt. 10-én Andrásovits Róza, Szmekál Teréz és Hrusztek Endre pályázatát fogadta el az iskolaszék. Tanítói állásukat azonban csak 1895. jan. 7-én foglalhatták el, ekkorra készült el a község a három új tanteremmel.[85] A három tanterem közül egyet a Duzsár-féle ház további átépítésével alakítottak ki, itt ettől kezdve 2 tanterem és 1 nevelői lakás működött, két tantermet pedig a község által e célból megvásárolt Simon Mihály-féle házban (Móricz u. 10.) hoztak létre, méghozzá az istállórész átalakításával.[86] Ebből aztán komoly viták is voltak, hiszen a tanítás körülményei az átépítés ellenére sem voltak kifogástalanok, ugyanis lett volna másik, adottságainál fogva jobb ingatlan is az iskolai tanterembővítés céljára.[87]

A XIX. sz. utolsó évtizedében végrehajtott tanterembővítés eredményeként 1895-től már nyolc osztályteremben folyt az oktatás. A körülmények nem igazán voltak optimálisak, hiszen ez a nyolc terem 4 különböző épületben kapott helyet. Az 1845-ben emelt, és fölszámolásra már régen megérett régi iskolában Simon Zsigmond tanította a II. osztályos fiúkat, míg a másik tanteremben Bacsó Sándor foglalkozott a III. osztályos fiúkkal. Az 1872-ben emelt új épületben Ökrös József igazgató-tanító a IV.-V.-VI. osztályos fiúkkal, míg felesége, Ökrös Józsefné Csepreghy Ilona a IV.-V.-VI. osztályos lányokkal foglalkozott. Ők itt is laktak. A Duzsár-féle házból kialakított két tanteremben az I. osztályos fiúkat Hrusztek Endre tanította, míg a régebbi teremben Kuss Berta a III. osztályos lányokat oktatta, ő itt is lakott az épületben. A Simon-féle ház istállójából kialakított termekben Szmekál Teréz az I. osztályos lányokkal foglalkozott, míg Andrásovits Róza a II. osztályos lányokat tanította, ők mindketten a házban kialakított lakásban éltek.[88] Ebben az évben 791 tanuló járt az iskolába, közülük mindössze 14 volt a VI. osztályba járók száma, ez az elsősök mindössze 8,1 %-át tette ki. Ugyanakkor ez mégis némi javulást mutatott, hiszen ez az arány 1879-ben csak 4,5 % volt.[89]

1898 januárjától új erőre kapott az addig meglehetősen mostohán kezelt ismétlőiskolai oktatás is a községben. Ettől kezdve gazdasági ismétlőiskolaként működött. Ennek az iskolatípusnak a lehetőségét a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1896. nov. 16-án kiadott 60764. sz. rendeletével teremtette meg, amelyben a mezőgazdasággal foglalkozó települések számára szakjellegű gazdasági ismétlőiskolák szervezését tette lehetővé, és kiadta az új intézménytípus tantervét is.[90] A rendelet szerint *„a gazdasági ismétlő iskola célja és feladata a 12-15 éves, mindkét nembeli tanulókat – addigi ismereteikben való megerősítésük és továbbképzésük mellett – a gazdaság egyes ágaiban oly mértékben begyakorolni, hogy a fiúk, mint leendő földművesek okszerűen kezelhessék birtokukat, vagy mint gazdasági munkások keresetképességüket fokozzák; a lányok pedig mint jövendő gazdasszonyok és családanyák a munkakörükbe eső gazdasági ágakban és háztartásban megkívánható tudnivalókkal megismerkedjenek s főbb teendőiket elsajátítsák.”*[91] Olyan helyeken lehetett ezt az oktatást megszervezni, ahol legalább 40 tanuló jelentkezett. A mezőgazdasági tantárgyakat (mezőgazdasági, gyümölcstermesztési, szőlőművelési, konyhakertészeti stb.) speciális tanfolyamokkal és előadókkal kellett oktatni, de az általános tantárgyakkal (novembertől márciusig heti 2-3 óra magyar, 1 óra számtan és 2-3

[85] RÁCZ 2005. 56.
[86] Uo.
[87] Uo. 56-57.
[88] MVL. V. 261-1. 25/1895., RÁCZ 2005. 57.
[89] RÁCZ 2005. 58.
[90] MÉSZÁROS 1991. 37.
[91] Idézi MÉSZÁROS 1991. 27.

óra gazdaságtan, szeptembertől októberig és áprilistól júliusig 2-3 óra gazdaságtan) is foglalkozni kellett.[92] A három éves képzés Zomboron 1898. jan. 10-től indult meg, az első évben 160 tanulóval foglalkoztak a tanítók: Ökrös József, Hrusztek Endre és Kuss Berta.[93] A gazdasági gyakorlatok céljából az iskolafönntartóknak egy 600-1600 □ölnyi gyakorlóterületről is gondoskodniuk kellett.[94] Hogy ezt a község eredetileg hol jelölte ki, nem tudjuk, csupán arra van adatunk, hogy 1 kat. holdnyi szántóföldet biztosított az iskola céljára.[95] A kezdeti lelkesedés ellenére az iskola nemsokára jelenléti problémákkal küzdött, amit igazolhat, hogy 1903. febr. 28-án megszűnt a vasárnapi tanítás, attól kezdve már csak csütörtök délutánonként oktattak.[96]

Ökrös József igazgató-tanító gyerekekkel a régi iskolában az 1900-as évek elején

Az iskola szétszórt elhelyezése, a tanítás céljaira a korábbi években átalakított tantermek ideiglenes volta, és különösen az 1845-ben épült régi iskolaépület katasztrofális állapota továbbra is napirenden tartotta az iskola végleges és állandó elhelyezésének ügyét. A millenniumi év nemzeti fölbuzdulása a község elöljáróságát is arra ösztönözte, hogy maradandót alkosson. Ennek legfontosabb megnyilvánulása a képviselő-testület 26/1896.

[92] Uo. 27-28.
[93] RÁCZ 2005. 62., MVL V. 261-1. 6/1898.
[94] SOMOGYI 1942. 59.
[95] MVL V. 261-1. 41/1897. Az 1902-ben átadott új iskolaépülettel a gyakorlóterület helye is megváltozott, amennyiben 1901-ben az iskolaépületet körülvevő területet jelölték ki erre a célra. Adatunk van arra, hogy az iskolai gondnokság 1922-ben kezdeményezte a képviselő-testületnél, hogy új területet adjon, de az úgy ítélte meg, hogy az iskola körüli hagyományos terület, azaz intézmény 600 □öles belső telke továbbra is tökéletesen megfelel a célnak, ezért a kérelmet elutasította. MVL V. 261-4. 79/1922., CSML VI. 503. 313/1923. Az 1930-as években ez az 1200 □ölnyi gazdasági továbbképző népiskolai gyakorlókert már a régi szőlőtelepen, az 1926-ban megépített iskolaépület (ma Rákóczi u.) melletti területen volt. Lásd: RÁCZ 2005. 108.
[96] RÁCZ 2005. 73.

A kiszombori iskola 1907/8. tanévi osztálykönyve

A IV., V. és VI. osztályok órarendje az 1907/8-as tanévben

sz., máj. 9-én kelt határozata volt, amelyben kimondták, a község tulajdonában lévő Duzsár-féle telken egy új iskolaépületet emelnek, melyet terveik szerint az 1898/99-es tanév kezdetére kívántak átadni.[97] A fölbuzdulásnak természetesen praktikus okai is voltak: ekkor már küszöbön állt a községi iskolák államosítása, ami azt jelentette, hogy az állam átvette a településektől az iskolafönntartás költségeit és a működtetés nyűgeit is. E szándékról a község képviselő-testületének tagjai a Torontál vármegyei tanfelügyelő átiratából értesülhettek,[98] s nyilván ennek hatására fogadták el lelkesült iskolaépítési tervüket.

Ökrös Józsefné Csepreghy Ilona VI. osztályos lányokkal egy ünnepség után (1909)

Az új iskola alapkövét Rónay Ernő javaslatára 1898. ápr. 11-én, az első felelős magyar minisztérium megalakulása 50. évfordulója tiszteletére rendezett ünnepség keretében helyezték el,[99] majd augusztusban hozzákezdtek az építkezéshez. A község döntése alapján egy négy tantermes épület emeltek, melyet még az év nov. 7-én használatba is tudtak venni. Az új osztályokat a négy fiúévfolyam foglalta el, ezzel kiváltották a legrosszabb állapotú 1845-ös épületet, valamint a Duzsár-ház és az 1872-ben emelt épület egy-egy tantermét.[100]

Mindazonáltal az iskola remélt állami tulajdonba vétele ekkor megakadni látszott, oly annyira, hogy az iskolaszék tagjai Rónay Jenő torontáli főispán és Rónay János országgyűlési képviselő közbenjárását kérték az ügy képviseletére,[101] mellettük Steinbach

[97] A képviselő-testület már 1895-ben is foglalkozott az üggyel, de akkor – noha támogatásukról biztosították a testület tagjai az ügyet – forráshiány miatt érdemi döntést nem hoztak. MVL V. 261-1. 36/1895. Az 1896-os határozatot lásd. Uo. 26/1896., 27/1896., RÁCZ 2005. 58-59.
[98] MVL V. 261-1. 27/1896.
[99] MVL V. 261-1. 39/1898.
[100] RÁCZ 2005. 64.
[101] Uo. 63.

Az iskola tantestülete 1905-ben
(Ülő sor: Kiss Mária, Ökrösné Csepreghy Ilona, Ökrös József, Erdélyiné Smidt Irma, Andrásovits Róza
Álló sor: Erdélyi János, Hrusztek Endre és Tillschneider Vilmos)

Antal tanfelügyelő is, aki *„minta állami iskolává”* szerette volna fejleszteni a zombori intézményt,[102] mindent elkövetett annak érdekében, hogy az elhúzódó döntési procedúrát lerövidítse. Ennek ellenére az államosítás csak 1901-ben történt meg. A VKM leirata, melyben a községgel közölte az iskola átvételét, 1901. jan. 5-én kelt. Ebben azonban az intézmény államosításának komoly föltételeit szabták meg, többek között előírták, hogy *„…köteles Kiszombor községe az állami elemi népiskola mindenkori elhelyezését biztosítani, illetve az 1901. évi szeptember hó 1-ig még az ezidő szerinti szükséglethez képest egyelőre négy tantermet és egy – az iskolaépület, tanítólakás és hozzátartozó mellékhelyiségek, kút, kerítések stb. állandó jó karbantartásáról, tisztogatásáról, az épületek tűzkár ellen való biztosításáról saját költségvetése terhére gondoskodni.”*[103] Ez gyakorlatilag azt jelentette a község számára, hogy a meglévő, 1898-ban átadott 4 tanterem mellé további 4 tantermet, valamint tanítói lakást kellett építenie. Emellett a községnek biztosítania kellett az iskola fönntartásához az állami egyenesadók 5 %-át kitevő összeget, gyakorlati helyet kellett adnia az új gazdasági ismétlőiskola számára, a tanítói állások után nyugdíjalap-járulékokat kellett fizetnie, stb.[104] Mindez komoly terheket rótt a településre. Ugyanakkor a fönntartással járó terhek növekedése mégiscsak markánsabban esett a latba, ezért a község elfogadta és teljesítette a minisztérium elvárásait.[105] Egy év alatt az 1898-ban átadott iskolaépület bővítésével a meglévő 4 tanteremhez további 4 termet és egy nevelői tanácskozótermet építettek, továbbá megépítették a megkívánt tanítói lakást is a szüksé-

[102] MVL V. 261-1. 37/1898.
[103] A leiratot közli: RÁCZ 2005. 68-69.
[104] Uo.
[105] MVL V. 261-1. 27/1896., 48/1896., 57/1897., 37/1898., 84/1898., 97/1899., 48/1900., 5/1900., 81/1900.

ges melléképületekkel. A ma is működő Móricz utcai épület ekkor nyerte el végleges formáját. Az építkezés 1902 májusára fejeződött be.[106]

A Móricz utcai iskola épülete

Időközben lezajlott az iskola állami kezelésbe adásának procedúrája: Ökrös Józsefet 1901. máj. 28-án állami iskolai igazgatóvá nevezték ki, a szept. 1-jén induló tanévet pedig az intézmény 4 fiú- és 4 leány-, összesen tehát 8 osztállyal és 8 tanítóval már, mint állami elemi népiskola kezdte meg.[107] Az iskola államosításával megszűnt a község által kinevezett ellenőrző-fönntartó testület, az iskolaszék mandátuma, helyébe a Torontál vármegyei főispán által kinevezett gondnokság lépett, melynek élén Rónay Ernő állt, helyettese Árpás Gyula plébános, jegyzője Ökrös József igazgató, míg tagja Engler Pál, Kotsis Ferenc, Klein Géza, dr. Fülöp Sándor, Leicht Ferenc és Pajor Lajos lett. Az iskola gondnokává Rankovits Sándort nevezték ki.[108]

Az iskola államosításával kétségtelenül javultak az oktatás föltételei, hiszen a régi, rossz állagú és szétszórtan elhelyezkedő épületekből koncentrálni lehetett az osztályokat. Ismét megjelentek a helyi segítők, akik adományokkal támogatták az iskola működését. 1902-ben Urbán István építőmester 25 K-val, Gábor Miklós földműves-gazdász pedig egy 100 koronás alapítvány éves kamatával támogatta a jól tanuló gyerekeket.[109] Ennek ellenére a hagyományos gondok, különösen a hiányzások magas arányával kapcsolatosan, továbbra sem oldódtak meg. Az 1904/5-ös tanévben pl. éves átlagban napi 100-150 tankötelezett mulasztott, de május végén volt olyan nap, amikor 347 tanuló nem volt az

[106] RÁCZ 2005. 70. A régi iskolaépületet a község dr. Fülöp Sándor körorvos számára szolgálati lakásul alakíttatta át. Lásd: MVL V. 261-1. 10/1902.
[107] HALÁSZ 1902. 236. és 321., RÁCZ 2005. 70-71.
[108] RÁCZ 2005. 71.
[109] RÁCZ 2005. 72. és 74.

órákon. Az év végi vizsgákon 285 tanuló nem jelent meg.[110] Persze, ez nem mindig a gyerekek hibájából történt, nyilvánvalóan közrejátszott ebben a község nagy részének elszegényedése is. A gondnokság egyik, 1909. okt. 1-jén keltezett jegyzőkönyve meg is jegyezte: *„A mi községünk lakosságának 6/10-ed része napszámon tengi át életét."*[111] Az elszegényedés nemcsak a hiányzások méreteiben volt megfogható, de a gyerekek öltözetének és élelmezésének hiányosságaiban is. Helyzetükön a község és társadalmi szervezetek próbáltak segíteni. 1898-ban a községi szegényegylet 28 tanköteles részére vásárolt ruhát 42 Ft értékben.[112] 1909-ben az elöljáróság és a helyi vöröskereszt 50 gyereknek adott mintegy 200 K értékű ruhaneműt, a következő karácsonyra 150 K értékben osztottak ruhasegélyt a rászoruló tanulók számára.[113]

Nem javult a tankönyvek és tanszerek kínzó hiánya miatti helyzet sem, a tantestület társadalmi adakozásból kívánta enyhíteni a gondokat, ám kevés sikerrel járt igyekezetük.[114] A szemléltetőeszközök hiányát többnyire állami támogatásból sikerült orvosolniuk. 1907-ben például a VKM egy 440 K értékű, 67 darabból álló természettani szemléltető fölszerelést adott az iskolának.[115] A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa 1909-ben egy könyvtári szekrénnyel és 264 darab könyvvel gyarapította az iskolai könyvtár állományát.[116] 1911-ben Pálfy Sándor hitoktató javaslatára – a hiányos tankönyvellátottság enyhítése érdekében – segélykönyvtárat létesítettek az iskolában, ehhez a Tulipán vendéglő tulajdonosa a szüreti bál bevételéből 22 K-t adott.[117] 1911-ben Balla Illés sertéskereskedő támogatta 30 K-val a segélykönyvtárat.[118]

De nem volt elégedett az államosítás után kialakult helyzettel a község elöljárósága sem. *„A községi képviselő-testületi gyűlésen felhozatott, hogy az iskola államosításával sok költség hárult a községre, befolyása pedig nincs."* – olvasható a gondnokság egyik 1907-es jegyzőkönyvében, holott tudható volt, hogy a település évi 14 ezer korona kiadást takarított meg azzal, hogy állami fönntartásba adta iskoláját.[119] A gondnokság összetétele pedig, még ha nem is helyben választották őket, olyan tekintélyes és helybéli emberekből állt, akik kellő eréllyel tudták képviselni a község érdekeit, hangsúlyozta a gondnokság válaszlevele az őket ért kritikával kapcsolatban.[120]

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI ÉVEK

Az 1914-es év nemcsak az első világháború kitörését hozta magával, de Ökrös József igazgató nyugdíjazását is. Az iskola megszervezésének jeles személyisége majd 42 évnyi szolgálat után 1914. aug. 31-én távozott a tantestület éléről.[121] Utóda rövid ideig Sági

[110] RÁCZ 2005. 75-76.
[111] Idézi: Uo. 86.
[112] MVL V. 261-1. 99/1898.
[113] RÁCZ 84. és 86.
[114] Uo. 74.
[115] Uo. 81.
[116] Uo. 84.
[117] Uo. 88.
[118] Uo. 89.
[119] Uo. 79.
[120] Uo.
[121] MVL VIII. 131. 49/1914., RÁCZ 2005. 92.

Mihály volt, akit még decemberben áthelyeztek Makóra, őt Szervó Fülöp követte, aki 1914. dec. 3-án vette át az intézmény irányítását.[122]

Természetesen a világháború, miként a település, úgy az iskola életében is meghatározó változásokat okozott. Az 1914/15-ös tanév jó részében az épület nagyobb részét (8-ból 6 termet) hadikórházként használták, az órákat ezért a fennmaradó termekben és az óvoda egyik helyiségét igénybe véve tartották meg az összevont osztályok számára, de voltak órák a gazdasági egyesület (kaszinó) és a Tulipán vendéglő termeiben is.[123] A hadikórház 1916 januárjában szűnt meg az iskola épületében, ekkor az osztályokat visszaköltöztethették, de ekkor már csak kevés gyerek járt oda, hiszen a legtöbb családból a családfők a fronton voltak, őket kellett a gyerekeknek is helyettesíteniük.[124]

1916-tól közvetlenül is érzékelhetővé vált a háború hatása: a rekvirálások, a szűkös élelmiszerkészletek ellátási nehézségeket okoztak, az iskolába járó gyerekeket csalán, bükkmag és vadgesztenye gyűjtésével próbálták hasznossá tenni. Az 1916/17-es tanévben összesen 4 olyan tanító is oktatott az iskolában, akik az erdélyi román betörés elől menekültek ide Brassó vármegyéből, ők még december vége előtt visszatértek otthonukba.[125] Az 1917/18-as tanévet a téli hónapokban szénszünet miatt másfél hónapra félbe kellett szakítani ugyan, de ezt kivéve többé-kevésbé teljes értékűen fejeződhetett be. 1918 nyarán osztrák gyerekeket szállásoltak el az iskola épületében.[126] A következő, 1918/19-es tanév azonban már a háborús összeomlás miatt nem indult el rendes időben.

1918. nov. 29-én Zombort szerb csapatok szállták meg, az új hatalmat Maximcsev Vitomir személyében új tanfelügyelő képviselte. A tanítás megkezdését csak 1919. jan. 8-ával engedélyezték, ebben erőteljesen közrejátszott az ekkor szerte Európában dühöngő spanyolnátha-járvány. A tanév azonban csonka maradt: máj. 5-én a szerbek helyére francia csapatok vonultak be, akik az iskola tantermeit is lefoglalták, emiatt máj. 20-án a tanévet berekesztették.[127] A franciák az ősz elején kiürítették az iskolát és kivonultak ugyan a községből (helyüket ismét a szerbek vették át) ezért csonka maradt a következő tanév is, a tanítás csak 1919 okt. 3-án indult el, és 1920. jún. 26-án fejeződött be.[128] A 430 beiratkozott tanulót kezdetben 4 tanteremben oktatták, majd ehhez még visszakaptak 3 tantermet, de a szerbek 1 tantermet és a tanácskozótermet továbbra is saját céljaikra használták.[129] A körülmények katasztrofálisak voltak. *„A megszálló csapatok sok anyagi kárt okoztak az iskolaépületben* – olvasható az 1919. nov. 2-án tartott gondnoksági ülés jegyzőkönyvében. – *Ablakokat vagy 100 darabot törtek, sőt ablakrámát is. Feltüzeltek asztalokat, katedrát, szekrényeket, székeket, padokat és az iskola tüzelőfáját úgyszólván egészen.”*[130]

Az új szerb közigazgatás annak ellenére berendezkedett a faluban, hogy 1919 végétől már tudható volt, hogy a község Magyarország része marad.[131] Dusan Miletity személyében 1920. máj. 9-én új tanfelügyelőt neveztek ki, hivatalossá tették a szerb nyelvet, és

[122] MVL VIII. 131. 1/1915., RÁCZ 2005. 93.
[123] MVL VIII. 131. 1/1915., 45/1915., RÁCZ 2005. 93-94.
[124] MVL VIII. 131. 31/1915., 45/1916., RÁCZ 2005. 94.
[125] RÁCZ 2005. 95.
[126] MVL VIII. 131. 16/1918., 23/1918., RÁCZ 2005. 96.
[127] RÁCZ 2005. 97.
[128] MVL VIII. 131. 7/1919.
[129] Uo.
[130] Uo.
[131] A megszálló szerb katonai alakulat 1919. dec. 16-án el is hagyta a falut. MVL. V. 261-4. 9/1920

kötelezővé tették, hogy az iskolában is szerbül folyjék a tanítás, amelyet folyamatosan ellenőriztek.[132] A zombori iskolát előbb (1920. nov. 3-tól) a szabadkai, majd 1921. febr. 27-én a nagykikindai tankerülethez csatolták, és elrendelték, hogy az iskola tanárainak 1922 végéig el kell sajátítaniuk a szerb nyelvet ahhoz, hogy állásukban maradhassanak.[133] Az 1919 végi szerb rekvirálások következtében teljesen kifosztott iskolában[134] csak úgy lehetett tanítani, hogy a gyerekek otthonról hozták az ülőalkalmatosságokat.[135] Erre a képviselő-testület 1920. jan. 31-én tartott ülésén elfogadott egyik határozatában külön is kérte a lakosságot, annak érdekében, hogy a tanítás mielőbb megindítható legyen az üres, fűtés és berendezés nélküli iskolában.[136]

Osztálykép 1920-ból
(Barkó István tanuló fényképe, 1920. jún. 28.)

A szerbek 1921. aug. 21-i kivonulását követően ismét a magyar közigazgatás vette át a község irányítását. Az új tanévet az intézmény 491 gyermekkel, és a gazdasági ismétlőiskolába járó 161 tanulóval szept. 5-én kezdte meg.[137] Szept. 28-tól az iskolát a Micsák Márton tanfelügyelő által vezetett makói tanfelügyelőség alá rendelték.[138] A helyzet konszolidálását nehezítették azok a viták és fegyelmi eljárások, melyek egyes tanítók, köztük Szervó Fülöp igazgató „baloldali" szerepvállalásával és „szerb barátságával" függtek

[132] Uo. 98-99.
[133] RÁCZ 2005. 99.
[134] A szerbek minden mozdítható értéket elvittek a faluból, többek között az iskola – még megmaradó – összes bútorzatát, a padokat és a kályhákat, sőt még a fogasokat is. Lásd: MVL V. 261-4. 9/1920., MVL VIII. 131. 17/1920., Hist. Dom. 31. ennek nyomán KISS 1940. 117.
[135] MVL VIII. 131. 343/1922.
[136] MVL V. 261-4. 16/1920.
[137] MVL VIII. 131. 48/1921.
[138] RÁCZ 2005. 100.

össze.[139] A megoldás a fegyelmikkel, elbocsátásokkal, föllebbezésekkel és visszahelyezésekkel tarkított ügyben csak 1922. nov. 17-én született meg, ekkor Szervót a Tápiószelefélegyházi iskolához helyezték,[140] igazgatói helyét a Kübekházáról szept. 21-én idehelyezett Schwarcz Rezső vette át.[141] Változást jelentett az is, hogy 1923. ápr. 28-án az addig egy, majd 1923 végétől két tanerővel működő ferencszállási iskolát a zombori igazgatása alá helyezték, mely önállóságát csak 1937-ben nyerte vissza.[142]

Schwarcz Rezső igazgató

Az új iskolavezetés legfontosabb feladata a tanításhoz szükséges föltételek megteremtése, illetve biztosítása volt. Az állandósuló tüzelőhiány elhárítása, a kifosztott tantermek fölszerelésének és eszközeinek pótlása az inflációs viszonyok közepette, s a tantestület stabilizálása a meglehetősen nagy tanítói fluktuáció miatt nem tűnt egyszerű feladatnak. Az 1921 szeptemberében megindított tanítást nov. 5-én a tüzelőanyag-hiány miatt be kellett rekeszteni, s 4 tanteremben, félnapos váltott tanítással jan. 9-én lehetett újraindítani, de akkor is csak febr. 15-ig, mert *„a gyermekek fogyatékos ruha és cipő, továbbá a nagy hidegek miatt oly gyéren látogatták az előadásokat, és az e közben járványszerűen fellépett kanyaró miatt ismét szünetelt március hó 20-ig”*.[143] Ekkor a beiratkozott 506 tanulóból 323 járt iskolába.[144] Ennek ellenére a rendelkezésre álló (fűthető) tantermek csekély száma miatt mégis nagy volt a zsúfoltság. Szervó Fülöp igazgató pl. egyik óralátogatása kapcsán megjegyezte: *„A III. osztályban pedig éppen 117 gyermek*

[139] MVL VIII. 131. 35/1922.
[140] Szervó a fölkínált állást nem fogadta el, hanem Zomboron maradt, ahol állás nélkül, kilakoltatva igen nagy szegénységben élt. Ügye véglegesen csak 1925-ben – többek között Kiss Menyhért, Kiszombor parlamenti képviselőjének interpellációja hatására – oldódott meg azzal, hogy visszamenőlegesen megkapta nyugellátmányát. 1935-ben hunyt el. Lásd: RÁCZ 2005. 102. és 124.
[141] Uo. 100-102. Schwarczot már 1921. decemberében, a Szervó ellen indított első fegyelmi eljárás idején is igazgatónak szánták. Lásd: Uo. 100.
[142] Uo. 102-103. és 127.
[143] MVL VIII. 131. 19/1922., 35/1922.
[144] Uo. 72/1922.

volt jelen, kik a sok egyenlőtlen, maguk által hozott ülőhelyekkel és asztalkákkal oly leírhatatlan zsúfoltságot idéznek elő, hogy az osztálytanító helyzetét úgy a fegyelmezésnél, mint a magyarázásnál szinte lehetetlenné teszik."[145] A helyzet a következő tanévben sem változott számottevően. Micsák Márton tanfelügyelő 1923. jún. 21-én lesújtó jelentést adott az iskolában uralkodó állapotokról: *„A jóformán tanerő nélkül álló iskola hiányosan, mondhatni sehogyan sem felszerelve, fűtőanyag hiánya, váltakozó tanítás, beíratkozás hiánya, a lakosság magatartása, Szervó Fülöp volt igazgató és Bodnárné Seres Ilona akadékoskodása, makacskodása, Weisenburger Sebestyénnek más beosztása, a rettenetesen mostoha időjárás, gyermekbetegségek átokként nehezedtek a kiszombori állami iskola és óvoda ügyre."*[146] Micsák a hiányzásokat sem hagyta szó nélkül, nem kímélve véleményével a település önkormányzatát sem: *„A beiskolázások hiányosságát az a körülmény okozta, mert bár a mulasztások pontos időben közölve lettek a község elöljáróságával, ott nem fektettek olyan súlyt reá, mint amilyet megérdemel, és hatását semmiképpen nem éreztette."*[147]

Szerencsére mind a település, mind pedig a Rónay család tagjai az intézmény mellé álltak. 1923 elején új kályhát kaptak, így az 5. tanteremben is megindulhatott az oktatás,[148] az elöljáróság pedig következetesebben föllépett a hiányzókkal szemben. Ebben az évben özv. Rónay Béláné és Schiffer Miksa 500-500 ezer, míg Rónay Endre 45 ezer K-s adományt biztosított a fölszerelés pótlására, Hegedűs Kálmán alispán, az iskolai gondnokság akkori elnöke pedig egy 100-100 ezer koronás alapítványt tett az iskola és óvoda céljaira.[149] Joó Sándor téglagyár-tulajdonos és Selmeczy József gőzmalom-tulajdonos még 1921-ben 200-200 K-t ajánlottak föl a legszegényebb gyerekek tanszereire.[150]

Az iskolai oktatást a húszas évek közepére sikerült konszolidálni. 1924 telének hosszú évek után úgy vághatott neki a tantestület, hogy nem kellett fűtési nehézségekkel számolnia. A község három vagon fát bocsátott az iskola és óvoda rendelkezésére, mely elégségesnek látszott a szükségletek kielégítésére.[151] Ebben a tanévben – az ismétlős fiúk kivételével – már megritkultak a mulasztások, és mind az elemi, mind pedig a gazdasági ismétlőiskola megfelelő színvonalon működött.[152] Ruha- és cipőhiány miatt sem volt már mulasztás, mert az iskola adományokból biztosítani tudta a szegények ellátását. A hiányzások alapvető okát ettől kezdve a járványos megbetegedések jelentették (e tanévben pl. vörheny-járvány), melyek ellen ekkor még kevés ellenszer volt.[153] A tanítás mellett 1924 tavaszától tornaünnepélyt tartottak, a dec. 22-én előadott *Karácsonyi álom* c. Gárdonyi-színdarab pedig azt mutatta, hogy az intézményben az oktatómunka mellett komoly kultúrélet folyt.[154] Az előadás bevételeiből 10 pár cipőt kaptak a legrászorultabbak.[155] A tantestület tagjai márc. 28-án és 29-én Jókai *Egy magyar nábob* c. regényének színpadi adaptációját adták elő, egy iskolai zászló beszerzésének támogatása érdekében.[156]

[145] Uo. 343/1922.
[146] CSML VI. 503. 474/1923.
[147] Uo.
[148] MVL VIII. 131. 49/1923.
[149] Uo. 231/1923., RÁCZ 103.
[150] MVL VIII. 131. 48/1921.
[151] MVL VIII. 131. 3/1925.
[152] Uo.
[153] Uo. 27/1925.
[154] Uo., RÁCZ 2005. 104-105.
[155] MVL VIII. 131. 27/1925.
[156] Uo. 52/1925.

Színielőadás az iskolában a húszas években

1923-ban az 1921. évi XXX. tc. alapján továbbképző iskolaként[157] újjászervezték az egykori gazdasági ismétlőiskolát, amely ettől kezdve iparostanonc-iskolai tagozattal is működött.[158] Az *„iparostanonc-iskolai tagozat”* megszervezésének kötelezettsége az 1884. évi XVII. tc.-ből, illetve a módosításaként kiadott 1922. évi XII. tc.-ből, azaz az új ipartörvény végrehajtásából fakadt. A törvény 112. § 5. bekezdése ugyanis előírta, hogy azokon a helyeken, ahol az iparostanoncok száma nem érte el a 25 főt, a mindennapos elemi népiskolával kapcsolatos továbbképző iskolába kellett járniuk, ahol számuk 25 és 40 fő közé esett, külön tanonctanfolyamot kellett biztosítani nekik, és ahol meghaladta létszámuk a 40-et, ott önálló iparostanonc-iskolát kellett részükre szervezni.[159] Mivel Kiszomboron az iparostanoncok száma meghaladta a 25-öt, de nem érte el a 40-et, nem kellett ugyan önálló iskolát alapítani, de biztosítani kellett számukra a szakirányú oktatást, ezt a gazdasági ismétlőiskola, illetve új nevén a gazdasági továbbképző népiskola keretén belül szervezték meg.[160] A tanfolyamra nemcsak iparos-, de kereskedőtanoncok is jártak, mestereik hozzájárulást fizettek az iskoláztatásukért. Az önkormányzat évi 10 aranykorona díjat szavazott meg tanulónként az állami elemi iskola tanítói számára, akik az oktatást végezték.[161] 1925-ben az osztállyal Weisenburger Sebestyén tanító foglalkozott, akiknek száma az év végére elérte a 30 főt.[162]

Az itt folyó tanoncképzésről semmiféle adatunk nem maradt meg, így azt sem tudjuk, hogy annak milyen előzménye volt. Mivel az 1923/24-ből való jegyzőkönyvi be-

[157] KORNIS 1927. 307-309.
[158] RÁCZ 2005. 104.
[159] KORNIS 1927. 375., SOMOGYI 1942. 66-67.
[160] MVL 261-5. 99/1924.
[161] Uo.
[162] Uo. 5/1925., MVL VIII. 131. 89/1926.

jegyzés a „tagozat” *ismételt* megszervezéséről szólt,[163] hosszabb-rövidebb ideig bizonyosan korábban is működött valamiféle elkülönített iparostanonc-oktatás Kiszomboron. Ennek első nyomát 1898-ban találtuk meg, amikor az iskola tanítói külön díjazást kértek a képviselő-testülettől az iparosok tanításáért.[164] Viszont 1940-ben ez a képzési forma már bizonyosan nem működött, Kiss Mária Hortensia ekkor kiadott könyvében már csupán múlt időben beszél erről az „iskoláról”, ami egyébként tévedés, hiszen a tanoncképzés, mint jeleztük, sohasem folyt önálló iparostanonc-iskolaként, itt legföljebb tanfolyami oktatásra kerülhetett sor.[165] A képzés megszűntét minden bizonnyal a makói iparostanonc-iskola elszívó hatása okozta. Nyilvánvaló, hogy aki komolyan készült a szakmájára, az szakképző intézménybe iratkozott, a kiszombori azonban a tárgyi és szakmai föltételek hiányában a legjobb szándék ellenére sem tudta biztosítani a szükséges színvonalat. Ezt az akkori oktatási kormányzat is fölismerte, amikor az 1932-től önálló épületben működő makói intézményt az 1940/41-es tanév kezdetétől körzeti tanonciskolává minősítette át. Ez azt jelentette, hogy a Makóval szomszédos, vasúton elérhető községek iparostanoncainak, így a zomboriaknak is, ettől kezdve nemcsak lehetőségük volt, de egyenesen kötelezővé vált a makói iskolába járniuk.[166]

Az iskola tantestülete 1924-ben
Ülő sor: Andrásovits Róza, Schwarcz Rezső igazgató, Schwarczné Weiner Gizella
Álló sor: Chocolus Margit, Mühlbauer Ferenc, Boris István káplán, Vajdics Péter, Katkics Irén, Kárpáti Erzsébet óvónő, Majoros István, Weisenburger Sebestyén

[163] RÁCZ 2005. 104.
[164] MVL V. 261-1. 1/1898.
[165] KISS 1940. 91.
[166] MAROSVÁRI 1993. 76. Nincs adatunk arról, ekkor hány zombori járt a makói tanonciskolába. Csupán annyit tudunk, hogy a körzetesítés hatása Kiszombor, Apátfalva, Magyarcsanád és Földeák tanoncait érintette, összesen mintegy 60 főt. Lásd: uo.

Andrásovits Róza másodikos leányosztálya (1924)

Az állandósultan magas tanulólétszám mellett a település növekedése, illetve szerkezetének átalakulása a húszas évek közepén indokolttá tette, hogy a község új iskolaépítésbe kezdjen. Elsősorban Zombor nyugati és délnyugati részén volt szükséges az új épület, mivel főként errefelé volt az 1921-es földreform után kiosztott 675 új házhely többsége. 1922 után mintegy 290 ház épült meg ezen az Újtelepi részen.[167] A „társadalmi klíma" az iskolaépítéshez igen kedvező volt, hiszen a Klebelsberg Kuno által vezetett VKM, mely ötezer népiskola tanterem megépítését irányozta elő, igen sokrétű támogatással segítette a népiskolai férőhelyek bővítését, így az oktatási kormányzat részéről anyagi támogatásra is lehetett számítani az építkezéshez.[168] A község képviselő-testülete ezért 1926. márc. 31-i ülésén határozatot fogadott el, mely többek között az alábbiakat tartalmazta: *„Kiszombor község, mint erkölcsi testület Kiszombor község délnyugati (régi szőlőtelep) részén két egyenként 1200 négyszög-öl kiterjedésű, a község tulajdonát képező* […] *telken két tanteremből, egy tanítói lakásból és a szükséges mellékhelyiségekből álló telepi elemi népiskolát épít, s a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr 21998/926 VIII. számú rendeletével engedélyezett kétszáz millió korona építési segély összegét meghaladó építési szükséglet fedezéséről saját háztartása terhére gondoskodik."*[169] A képviselő-testület rögzítette azt is, hogy amennyiben az új iskolát a VKM állami iskolaként befogadja, akkor *„a község egyedül az iskola fenntartásával felmerülő összes dologi szükségletek fedezését költségvetése terhére átvállalja"*.[170]

[167] KISS 1940. 13.
[168] Klebelsberg népiskola-építési akciójáról és népiskolai programjáról lásd: *Magyar népoktatás*. Kiadja a M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Bp. 1929. 108-125., MÉSZÁROS, 1995. 48-55., T. KISS 1998. 65-69.
[169] MVL V. 261-5. 37/1926., A jegyzőkönyvi kivonat teljes szövegét közli: RÁCZ 2005. 106-109.
[170] MVL V. 261-5. 68/1926., RÁCZ 2005. 108.

Mühlbauer Ferenc harmadikos fiúosztálya (1924)

A Rákóczi utcai új iskolaépület még abban az évben elkészült, a tanítást a két osztályban Ökrös Olga és Weisenburger Sebestyén vezetésével nov. 29-én kezdték el itt.[171] Ezzel az intézmény már tízfős tantestülettel, és ugyanennyi tanteremmel rendelkező iskolává vált. Az új iskola belépésével megszűnt az alsó három osztály 60-70 fős zsúfoltsága is. A mindennapos oktatás mellett továbbra is működött az 1926-ban 87 fiút és 122 leányt oktató gazdasági ismétlőiskola, és ennek egyik szaktanfolyamaként a 30 fős létszámú „iparostanonc-iskola" is.[172] 1928-ban még egy szakiskola alapítása vetődött föl. Kleitsch Mátyás plébános egy egyházi fönntartásban működő női gazdasági iskola terveivel kereste meg a képviselő-testületet, ahol 13-16 év közötti lányokat háztartástanra, kereskedelemre, állattenyésztésre oktattak volna, emellett elméleti tantárgyakra is képezték volna őket. Az iskola céljaira a községi elöljáróság föl is ajánlotta a Móricz u. 9. szám alatti – akkor szegényházként működő – épület 600 □öles telkét,[173] ennek ellenére az elképzelés mégsem valósult meg.

A tanterembővítéssel és a pedagóguslétszám növelésével enyhült az iskolában addig tapasztalható zsúfoltság. Ez azonban a tankötelesek számának lassú csökkenésével is összefüggésben volt. Míg 1910-ben 562 tanuló járt iskolába, és ekkor 1 pedagógusra 70 tanítvány jutott, 1930-ban már csak 521 iskolást rögzítettek, közülük 53 esett egy tanítóra.[174] A kevésbé zsúfolt tantermek sem voltak képesek elfedni azonban a gazdasági bajokat, a szülők szegénységét, a gyerekek ellátatlanságát és a fölszerelések hiányát. Szinte

[171] MVL VIII. 131. 191/1926., RÁCZ 2005. 110. A Rákóczi utcai iskola mellett e program keretében épült meg Ferencszálláson és Klárafalván is az új 1-1 tantermes iskola, melyek a zsúfoltságot voltak hivatottak enyhíteni. Lásd: ***Magyar népoktatás***. Kiadja a M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Bp. 1929. 209.
[172] MVL VIII. 131. 89/1926.
[173] MVL V. 261-6. 50/1928.
[174] RÁCZ 2005. 87. és CSML VI. 503. 2136/1930.

nincs olyan tantestületi jegyzőkönyv ebben az időben, amelyben ne szerepelnének ezek a gondok. Különösen a gazdasági világválság hatása okozott kezelhetetlen nehézségeket, s ezen a társadalmi akciók (1930/31-es tanévben 50 tanulót láttak el 80 napon keresztül nap 3 dl tejjel és fél adag kenyérrel, rendszeresen osztottak cipőt a rászorulók számára stb.)[175] sem igazán tudtak enyhíteni. A tanulók nagy része ekkor az iskolai segélykönyvtárban lévő tankönyvekből tanult, mivel szüleik nem voltak képesek megvásárolni számukra fölszereléseiket.[176] 1927-ben dr. Lakatos Gyula országgyűlési képviselő 50 pár cipőt, 24 db fiú-ruhát és 60 db meleg leány-inget járt ki a népjóléti minisztériumtól.[177]

Tornavizsga a Móricz utcai épület udvarán a húszas években

Ugyancsak régi és megoldatlan gondot jelentett a meglehetően nagyszámú külterületen élő gyermek számára a bejárás a Kiszombor belterületén lévő iskolákba. Ez a település fejlődéséből következett, a XIX. sz. végére a belterülettől 4-5 km-es távolságra több majorság alakult ki, melyek nem egyikében 30-40 család is élt.[178] E helyekről, különösen ősztől tavaszig szinte lehetetlenség volt az iskolát megközelíteni a járhatatlan utak és a nagy távolság miatt. Az 1930-as évek közepén ezért a Purgly-telepen (Sándormajor) élők kezdeményezték a község képviselő-testületénél, hogy számukra, az ottani tanköteles gyermekek számára építsen egy egytantermes iskolát. A község 1930-ban még nem látta indokoltnak a kérést, mivel csak 13 tanköteles élt a Sándormajorban,[179] de aztán meghajolt az igény előtt, és 1937-ben fölterjesztésben kérte a VKM-et az iskola megépítésének támogatására. Ugyanakkor annak érdekében, hogy a helyzetet mielőbb orvosolni tudja (és figyelemmel a tél közeledtére is), a képviselő-testület 1937. szept. 21-i ülésén jóváhagyta a Balla János bíró által Temesvári Vilmos gazdasági tanácsossal – aki hajlandóságot mutatott arra, hogy 5 évre, évi 10 q búza haszonbéréért cserébe ottani házának egy részét

[175] RÁCZ 2005. 118 és 123.
[176] Uo. 121.
[177] MVL VIII. 131. 6/1927.
[178] A Purgly Sándor által alapított, s a nevét viselő majorban 1907-es hivatalos helységnévtár 187 személyt rögzített. Lásd: *A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára* 1907. Bp. 1907. 908.
[179] MVL V. 261-6. 100/1930.

iskola céljára rendelkezésre bocsássa, s aki maga is tagja volt a képviselő-testületnek – már korábban megkötött haszonbérleti szerződést. Mivel a tanterem így, ha ideiglenesen is, de rendelkezésre állt, az iskolaépítés támogatását megelőzően a tanítói állás biztosítását kérték a VKM-től, a község viszont magára vállalta az iskola fönntartásának költségeit.[180]

Az iskola tantestülete 1929-ben
Ülő sor: Kárpáti Erzsébet óvónő, Kleitsch Mátyás plébános, Schwarcz Rezső igazgató, Schwarczné Weiner Gizella Álló sor: Ökrös Olga, Boris István káplán, Mészáros Anna, Mühlbauer Ferenc, Katkics Irén, Jakab János, Vajdics Péter, Chocolus Margit, Majoros István, Balázs Anna óvónő

A VKM csak egy évre rá, 1938. okt. 12-én válaszolt a fölterjesztésre, ebben ugyan elutasították az iskola fölépítését, de a helyettes tanító alkalmazásától nem zárkóztak el. Ez új határozat megalkotására késztette a zombori testületet. Egyrészt magukra vállalták a tanterem kialakítását, ugyanakkor ezt nem a Temesvári-féle lakás helyiségében tették, mivel az csak jelentősebb átalakítással lett volna alkalmassá tehető iskola céljaira, hanem a Purgly-telepi gazdasági egyesület helyiségében, az egyesület ugyanis nagytermét ingyenesen az iskola rendelkezésére bocsátotta.[181] A község és az egyesület között a haszonbérleti szerződés 1938. okt. 27-én megköttetett, 1939. jan. 17-én pedig Benkes János személyében munkába állt a község első külterületi tanítója. Az oktatás jan. 26-án indult meg, ekkor 17 tanuló jelentkezett az órákra, 1940 őszén pedig már 19-en voltak.[182] A tanítás a nagy lelkesedés ellenére nem tartott sokáig. 1942 áprilisában olyan magas volt a talajvíz a faluban, hogy számos ház összeomlott vagy megsérült. Ezek közé tartozott a sándormajori iskola is, a víz hatására ugyanis az épület egyik fala leomlott. A gyerekek-

[180] RÁCZ 2005. 128-129.
[181] Uo. 130-133.
[182] Uo. 133., CSML VI. 503. 122/1941.

nek ettől kezdve ismét a központi iskolába kellett járniuk mivel tanítás ott a következő tanévben sem volt.[183]

A Purgly-telepi (sándormajori) iskola átadását követően nem sokkal kezdetét vette az újabb világháború. Ennek közvetlen hatása az első időben csak a tanítók katonai szolgálatra rendeléséből érződött (az 1939/40-es tanévben Majoros István rövid megszakítással egész évben, Petreczky Zoltán pedig, aki 1940. júl. 1-jén átvette a nyugállományba vonuló Schwarcz Rezsőtől az igazgatói tisztet, több hónapon keresztül katonáskodott, a sándormajori iskolához 1941. áprilisában kinevezett Marosvári Mihály meg sem jelent álláshelyén, azonnal katonai szolgálatra vezényelték).[184] Emiatt elég nagy volt a nevelők vándorlása is. Hamarosan megjelentek a tanórán kívül ellátandó feladatok között a légvédelmi kiképzéssel és vöröskeresztes alapismeretek elsajátításával kapcsolatos tennivalók is.[185]

Háztartási oktatás a nyolcadikosoknak az 1940/41-es tanévben

Az 1940. szept. 1-jével induló tanév legfontosabb változása az iskola nyolcosztályossá fejlesztése volt. E lépés egy tízéves országos közoktatás-fejlesztési koncepció végrehajtásába illeszkedett. Még 1928-ban elindult az a folyamat, melynek célja, hogy a meglévő hatosztályos népiskolai képzést egy további kétéves továbbképző iskolai képzéssel egészítsék ki. Az 1938/39-es tanévben az ország 8103 elemi iskolája közül 914 ennek megfelelően működött, a jogszabály ugyanis 1940-ig lehetőséget biztosított az átszervezésre, 1940. szept. 1-jével azonban mindenütt kötelezővé tette azt.[186] Az új iskolatípus bevezetését az 1940. évi XX. tv. mondta ki. Eszerint a tankötelezettség 6 éves korban kezdődött, és 9 éven át tartott. Nyolc tanéven át mindennapos oktatást írt elő,

[183] RÁCZ 2005. 142. és 143.
[184] Uo. 134., 135. és 138.
[185] Uo. 136.
[186] MÉSZÁROS et alii. 2001. 378-379.

ebből két tanéven át mindennapi mezőgazdasági (vagy ipari) népiskolai oktatást nyújtott, míg a kilencedik évben pedig havi egy alkalommal gyakorlati ismereteket biztosított. A tanulmányi időszak a felső négy osztályban nem szeptembertől júniusig, hanem csak október közepétől április közepéig tartott.[187] Noha Zomboron a törvényi kötelezettséget végrehajtották, ennek sem tárgyi, sem személyi föltételei nem voltak adottak.[188]

Az első nyolcadikos osztály ballagói 1941-ben
Ülő sor: Borsos József káplán, Zubán Magdolna, Schwarcz Rezső, Petreczky Zoltán

1940-ben három helyen összesen 582 tanulót oktattak. 472-en tanultak a központi iskolában, 91-en az újtelepi épületben, és 19-en Sándormajorban. Ez a tíz évvel korábbi létszámhoz (521 fő) képest 61 fős emelkedést mutat. A különbözet nyilvánvalóan a tankötelezettség megemelésének volt köszönhető, hiszen az ez évben VII. és VIII. osztályba beíratott tanulók száma 81 volt.[189]

1940 után már markánsabban érzékelhetővé vált az iskola életében a háború. 1941. jan. 15-én bevezették az előírt leventekiképzést, 1942-ben pedig egy miniszteri rendelet kötelezővé tette a népiskolák V-VIII. osztályaiban a honvédelmi ismeretek tantárgy oktatását.[190] 1941 májusában az iskolaépületet néhány hétre a német hadsereg foglalta le, ami megakasztotta a tanév befejezését.[191] 1942. május végén megismétlődött a helyzet, akkor gyakorlatozó katonákat szállásoltak el a Móricz utcai épületben.[192] 1942 dec. 1-jén szénhiány miatt kellett fölfüggeszteni az oktatást, a tanítás csak jan. 25. után kezdődött el újra.[193] Ebben a tanévben el kellett készíteni az intézmény légoltalmi tervét is, jobb híján

[187] Uo. lásd még: MÉSZÁROS 1991. 21-22.
[188] RÁCZ 2005. 139.
[189] CSML VI. 503. 2136/1930. és 122/1940.
[190] RÁCZ 2005. 137., MÉSZÁROS 1991. 22.
[191] RÁCZ 2005. 138.
[192] Uo. 142.
[193] MVL VIII. 131. 377/1943.

az iskola „légó-pincéje” a szenespince lett.[194] Az iskola tanítóinak is légoltalmi tanfolyamot kellett végezniük.[195]

1941-ben új iskola létesült a községben, az ún. *téli gazdasági iskola*, melynek feladata egy a korábbi gazdászati ismétlőiskolánál magasabb színvonalú mezőgazdasági képzés biztosítása volt. Az oktatás nyilvánvalóan a kötelezővé tett nyolcosztályos iskola felsőbb évfolyamaira épült. Célja, hogy *„a falusi gazdaifjakat otthonukban a helyi vonatkozású gazdasági ismeretekre oktassa. Az elméleti oktatás két egymást követő télen folyik, amit két nyáron végzett gyakorlati oktatás egészít ki. E nyári gyakorlatot a gazdaifjak szüleik gazdaságában végzik, ahol őket tanáraik rendszeresen meglátogatják, és munkájukat irányítják.”*[196]

A téli gazdasági iskola megépítése már 1926-ban is fölmerült. A Földművelésügyi Minisztérium az 1926. évi XV. tc. 14. §-a értelmében kezdeményezte egy ilyen iskola létesítését Csanád-Arad-Torontál vármegye területén. Kiszombor kapott az alkalmon, és a Rákóczi utcai új iskolával szemben egy 1200 □öles beltelket, mintagazdaságnak 9 hold földet, a leendő pedagógusoknak további 1 hold szántót, az építkezéshez 20 ezer db téglát és ingyen fuvart, továbbá az új épület fűtési költségeinek átvállalását ajánlotta föl. A testület megállapította: a gabonatermelés mellett igen jelentős a községben a hagyma, a cukorrépa, a burgonya, a kender és a zöldségfélék termesztése, és a továbbfejlődéshez elengedhetetlen lenne ez az új iskolatípus.[197] A község szándéka ennek ellenére – nyilván az állami források elapadása miatt – ekkor nem valósulhatott meg, de hogy komolyan vették befogadó nyilatkozatukat a minisztériumban, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 1941-ben, amikor megteremtődtek a föltételei az új intézmény megalapításának, Zombornak ajánlották föl annak elhelyezési lehetőségét.

A község a Rónay Ernő-féle kúria kertjéből az Óbébai és Ernő (ma Ady Endre) u. által határolt részét, továbbá – az új épület átadásáig – az Óbébai u. 2. sz alatti Borzeczky Ella-féle (volt Rónay Ernő-) kúriát, annak haszonélvezete megváltásának révén, biztosította az oktatás céljaira.[198] Az iskolát Lébényi Sándor irányította, két évfolyamon mintegy 80-90 tanuló vett részt a képzésben, ahol a tanítás nov. 1-jétől márc. 15-ig tartott.[199] A Földművelésügyi Minisztérium itt egy nagyobb beruházásba kezdett,[200] 300 ezer pengős költségvetéssel egy nagy tanintézetet kívántak létrehozni (ehhez a község 15 ezer pengőt biztosított[201]), amely nem csak a zombori, hanem a tágabb környék gazdászati képzésének is bázisa lehetett volna. A tervek szerint a mezőgazdasági iskola mellett gazdasági szaktanácsadó állomás céljait is szolgálta volna az épület. A kivitelezést azonban egyrészt a háborús helyzet, másrészt az 1942-es belvíz utáni helyreállítások miatt föllépő építő-

[194] RÁCZ 2005. 144.
[195] MVL VIII. 131. 377-3/1943.
[196] SOMOGYI 1942. 62.
[197] MVL V. 261-5. 103/1926.
[198] A terület nagysága 1 hold és 800 □ölt tett ki. MVL V. 261-9. 66/a/1941., 66/b/1941., 96/1941., 57/1942. Borzeczky Ella ekkor már Budapesten lakott, a község így az üresen álló épület haszonélvezetét vette át. A megállapodás szerint a község élethossziglan évi 68 q búzának 30 pengővel számított értékét fizette, oly módon, hogy a búzaár 30 pengőnél kevesebb nem lehet. Ha magasabb az árfolyam, akkor a magasabb árat kell fizetni számára. Borzeczky Ella tulajdonában maradt továbbá a két szobából álló önálló lakóház is. MVL V. 261-9. 66/b/1941.
[199] Hist. Dom. 73.
[200] Ez az iskolatípus nem a VKM, hanem a Földművelésügyi minisztérium fönnhatósága alá tartozott. SOMOGYI 1942. 62.
[201] MVL V. 261-9. 68/1941.

anyag-hiány lelassította, emiatt az új épület nem is készült el a tervezett 1944 tavaszi határidőre, használatba vételére ezért csak ezt követően kerülhetett sor.[202]

1943. szeptemberében Petreczky Zoltán lemondott igazgatói megbízatásáról, helyébe Babiczky Árpád, mint megbízott vezető lépett, ám katonai szolgálata miatt helyettesítését előbb Petreczky, majd Benkes János igazgatóhelyettes látta el.[203]

Az 1943/44-es tanév (a belterületi iskolákba 328, míg a sándormajori iskolába 6 tanuló iratkozott be)[204] már 1944. ápr. 15-én befejeződött, de nemcsak emiatt nem lehetett teljes értékűnek tekinteni. A nevelőtestület férfi tagjai: Babiczky Árpád mb. ig. tanítót, Benkes Jánost, Majoros Istvánt és Marosvári Mihályt ismét katonai szolgálatra hívták be. A katonai szolgálatot nem teljesítő nevelőket 1944. máj. 31-től közigazgatási munkára osztották be, ahol rendkívül népszerűtlen elosztási feladatokat kellett végezniük.[205]

1944. nyarán a német hadvezetőség a kiszombori iskolát hadi kórháznak rendezte be. A tanügyi bútorzat és a taneszközök a levente otthonba (a volt Rónay Ernő-kúria) és nagyobbrészt az újtelepi iskolába kerültek.[206] Az igazgatóság özv. Benkő Ferencné Szőlő utca 5. szám alatti házába költözött át. Az iskola irattárát, így a jegyzőkönyveket és a régi anyakönyveket bádogbevonatú ládába csomagolták.[207] A kényszerhelyzetben a tanítást az óvodában, a levente otthonban és az újtelepi iskolában oldották meg.[208] A németek szept. 12-én ugyan kiürítették az épületet, de helyüket szept. 15-én egy magyar katonai alakulat foglalta el, melynek feladata a szovjet behatolás megakadályozása és a Románia irányába való előretörés volt. Harcuk azonban eleve kudarcra volt ítélve, ezért a szept. 23-án kiadott kiürítési rendeletnek eleget téve a közigazgatás embereivel az iskola tanárainak többsége is elhagyta a falut.[209] A szeptemberi kiürítési parancs után Petreczky Zoltán családjával Pásztóra, Ternai Ilona Szegvárra, Zubán Magdolna Kiskunfélegyházára, Aczél Szabó Jánosné Budapestre, Füredi Pálné pedig Kassára költözött, ki szülőkhöz, ki rokonokhoz. A községben működő téli mezőgazdasági iskolát ugyanakkor Kaposvárra telepítették át.[210]

NÉPISKOLÁBÓL ÁLTALÁNOS ISKOLA

Noha 1944. szept. 25. és okt. 7. között hadszíntér volt a község, komolyabb károkat nem szenvedett, így az iskolaépületek is épségben maradtak. Az okt. 9-én hajnalban a faluba harc nélkül bevonuló szovjet alakulatok néhány órás időzés után továbbvonultak Szeged felé, majd másnaptól folyamatossá vált a szovjetek átvonulása. A zűrzavart és bizonytalanságot a helyiek ki is használták, a gazdátlanná váló épületeket feltörték, és a mozdítható tárgyakat széthordták.[211] Ez alól nem voltak kivételek az iskolai épületek sem. A fel-

[202] MVL V. 261-9. 53/1943., 261-10. 48/1946.
[203] MVL VIII. 131. 377-6/1943., 377-8/1943., RÁCZ 2005. 145.
[204] MVL VIII. 131. 377-6/1943.
[205] Uo. 593-3/1944., 593-4/1944.
[206] MVL VIII. 131. 593-4/1944., lásd még: CSML XXIV. 502. 1380/1945.
[207] MAROSVÁRI 1969. 55.
[208] MVL VIII. 131- 593-4/1944.
[209] Uo. lásd még: Hist Dom. 79.
[210] MAROSVÁRI 1969. 57.
[211] Hist. Dom. 82.

szerelési tárgyak egy része aztán, már ami megmaradt, a gyerekek révén visszakerült az iskolába.[212]

Helyi közigazgatás hiányában a tanítás mielőbbi beindítását az orosz katonai parancsnok kezdeményezte. Összehívta a községben maradt tanítókat, így Schwarcz Rezső ny. igazgató-tanítót, Baranyi Piroska és Ispánovits Anna tanítónőket, valamint özv. Mészáros Pálné óvónőt, és fölkérte őket az iskolai élet beindítására.[213] A szovjet parancsnok úgy rendelkezett a tanítóknak, hogy egyelőre a régi tanrend szerint folytassák a munkájukat, de szigorúan tartózkodjanak minden *„szovjetellenes és fasiszta tevékenységtől”*. Elmondta még azt is, hogy a hittan-tanításnak és a templomba járásnak nem lesz akadálya.[214]

Hamarosan 4 tantermet annyira rendbe hoztak, hogy 1944. nov. 9-én a tanítás beindulhatott a Móricz utcai iskolában. Az elsőben Ispánovits Anna, a másodikban özv. Mészáros Pálné, a harmadik-negyedikben Baranyi Piroska, míg az V-VIII. osztályban Schwarcz Rezső vállalta az oktatást, Schwarcz emellett az ideiglenes igazgatói feladatokat is ellátta. Megkezdődött a további 4 tanterem rendbe hozása és a felszerelések összeszedése is.[215] A Rákóczi utcai iskolában ekkor még nem folyt oktatás.[216] Decembertől aztán kezdtek visszatérni a községet különböző okokból elhagyó nevelők is. Visszatért Babiczky Árpád is, aki 1944. dec. 20-val visszavette a megbízott igazgatói feladatokat, őt az 1945. jan. 2-án szintén szolgálattételre jelentkező Majoros István tanító váltotta föl, akit jan. 11-vel igazgatóvá neveztek ki.[217] A sándormajori iskolában 1946. márciusában kezdődött meg újra a tanítás, miután Marosvári Mihály 1946. jan. 17-én a hadifogságból hazatért.

Az 1944 végén megindított csonka tanévben az iskolának 610 beírt növendéke volt, ezeket 8 osztályba osztották, és 8 nevelő gondjaira bízták. Tekintettel arra, hogy még januárban is csak 4 tantermet használhattak, mivel *„a többi osztály még nincs rendbe hozva, és fűtőanyag is csak a legszűkebb mennyiségben áll rendelkezésre”*, a tanítás délelőtti és délutáni váltásban folyt a központi (Móricz utcai) épületben.[218] Az első hónapok munkájára rányomta bélyegét a nevelőhiány, hiszen a 13 rendszeresített álláshelyből csak

---

[212] Schwarcz Rezső mb. igazgató 1944. dec. 4-én többek között azt jelentette a tanfelügyelőségnek, hogy *„Kiszombor község rendkívüli helyzetben van. Temesvár, Arad, Szeged és a Bácska fővonalának metszőpontja, s így itt van a környék legnagyobb forgalma. Az uradalmak és hivatalok vezetői elmenekültek, gazdátlanul hagyva mindent, az átvonuló katonaság mindent feltört és a lakosság alacsonyabb rétegét rászabadította a gazdátlannak gondolt ingatlan vagyonra. Az iskola felszerelése is így pusztult el, széthordták, majd félve a házkutatástól, felégette, megsemmisítette. A tanulók egy része azért sem mer mutatkozni az iskolában.”* CSML XXIV. 502. 22-3/1944.

[213] Uo. Lásd még: Uo. 1380/1945., MAROSVÁRI 1969. 56.

[214] Uo.

[215] *„Az oroszok bejövetelükkor az újtelepi iskolát feltörték, ott elszállásolták magukat, és ami útjukba került, kidobták. Az oroszok elvonulása után a civil lakosság, éretlen gyermekek, a gazda nélkül álló épületbe hatolt, és minden elmozdítható holmit széjjelhordott. A gyermekek útján sikerült annyi táblát és legszükségesebb tanszert, padot stb. még összehozni, hogy a tanítást négy tanteremben megkezdhettük.”* CSML XXIV. 502. 22-3/1944. Majoros István, az 1945. januárjában kinevezett igazgató jan. 21-én az alábbiakat jelentette: *„A padokból egy osztályra való ment tönkre, a többi megvan. A dobogókból egy került elő. Két tanítói asztal és két szekrény hiányzik. Térkép egy se maradt, a szemléltető képek és egyéb segédletek nagy része is hiányzik. A kályhák a helyükön állnak. Az anyakönyvek, hivatalos iratok megvannak. A tanítói és ifjúsági könyvtár könyveinek nagy része is hiányzik. A szépen összeszedett iskolai múzeum teljesen eltűnt.”* Uo. 124-1/1945.

[216] MAROSVÁRI 1969. 57.

[217] CSML XXIV. 502. 124-1/1945., 1380/1945.

[218] Uo.

8 tanerő állt rendelkezésre. Az átmenetből fakadó bizonytalanságok, a tanítás anyagi feltételeinek hiányosságai, a tanulócsoportok túlzsúfoltsága, valamint a nevelők személyes problémái sok nehézséget okoztak, de végül is a visszatérő, leszerelő és idehelyezett nevelőkkel kiegészülve mind a tantestület, mind az iskolai élet kezdett szervezett formát ölteni. 1945. aug. 17-én a tanügyigazgatás felügyeletét a Nemzeti Bizottság vette át. 1945. aug. 18-án megalakult a Nevelők Járási Szakszervezete, ami azért is fontos, mert az első vezetőségében az itteni nevelők igen jelentős szerepet játszottak, a kezdeményezés is innen indult. A járás pedagógusait Majoros István igazgató hívta össze Kiszomborra. A szakszervezeti alakuló gyűlés a Móricz utcai iskola tanácstermében volt. Elnöknek Majoros Istvánt, jegyzőnek Ispánovits Annát, pénztárosnak Babiczky Árpádot választották meg. Majoros István az elnöki tisztet 5 évig töltötte be.[219]

Az 1944/45-ös tanév tanulói Majoros Magdolna és Ispánovits Anna nevelőkkel

1945. szept. 1-jével hatályba lépett az általános iskola szervezéséről szóló 6650/1945. M. E. rendelet, amely előírta, hogy a népiskolai I-VIII. osztálya, és a gimnázium, valamint a polgári iskola I-IV. osztálya helyett általános iskola elnevezéssel új iskolát kell szervezni.[220] A rendelet szellemében az 1945/46-os tanévben az első és ötödik osztályok már, mint az általános iskolai osztályai kezdték meg működésüket az 1945 augusztusában kiadott ideiglenes tanterv alapján. A végleges tanterveket 1946-ban vezették be. A következő években fölmenő rendszerben a népiskolai osztályok folyamatosan megszűntek.[221] A beinduló általános iskolai képzés 5. osztálya kezdetben csak nevében volt általános iskolai osztály, hiszen ekkor még nem folyt szakosított rendszerű oktatás. Nem is voltak még szaktanárok. Az általános iskolai szaktanárképzés csak a 40-es évek végén indult be.

[219] MAROSVÁRI 1969. 59.
[220] MÉSZÁROS 1991. 22.
[221] Uo. Az első Kiszomboron általános iskolát végzett tanulók: Baán Mária, Balla Mária, Berta Imre, Csepregi Julianna, Csepregi Mária, Imri Erzsébet, Jani Mihály, Joó Julianna, Komáromi Etelka, Ungvári Miklós, Szabó Mária, Veréb János, Zubán György és Tóth Pál. Lásd: MAROSVÁRI 1969. 63.

Ternai Ilona a második osztállyal (1945/46)

Az 1945/46-os a tanévben egy másik kiszombori oktatási intézmény is megkezdte működését. A régóta funkcionáló mezőgazdasági népiskola jogutódjaként gazdaképző iskolát telepítettek a téli gazdasági iskola félbe maradt Óbébai utcai épületébe.[222] A gazdaképző iskolát egy közös földművelésügyi és vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet hozta létre. Mezőgazdasági tagozatán, mint amilyen a zombori is volt, két téli féléven át oktattak. Az 1947-ben kiadott tanterv szerint ez az iskola rendeltetésénél fogva mezőgazdasági szakiskola volt, melynek célja *„a gazdasági szakemberek tanítása, de a rábízott gazdaifjúság nevelése is. Nemcsak jól képzett gazdákra van szükségünk, de művelt és öntudatos gazdatársadalomra is."*[223] Csak 14. életévüket betöltött, népiskolát vagy általános, illetve középiskolát végzettek iratkozhattak be ide. A zombori iskola első nevelői dr. Csillag Lajos gazdasági tanár és igazgató, Németh Sándor gazdasági tanár és Rácz István Pál tanító voltak. E képzési forma 1949-ig működött, ekkor megszüntették.[224] Ezzel együtt szűnt meg a zombori gazdaképző iskola is.

Az 1945. szeptemberében megindult tanévben, melynek során a tanulók létszáma 650-660 főre duzzadt, és a központi iskola 8 tanterme mellett megkezdődött az oktatás az újtelepi iskolában is,[225] már érzékelhetően belépett a politika az iskola falai közé. 1946. márc. 8-án a Magyar Kommunista Párt helyi szervezete egy népgyűlést szervezett, melynek keretében – mint a nép akaratának megfogalmazását – a 12 fős tantestület 7 tagjának elbocsátását kezdeményezték arra hivatkozva, hogy reakciósok voltak. Volt, akit azzal vádoltak, hogy *„magánvagyona van"*, volt, akire azt mondták, *„mint leventeoktató megpofozott több leventét"*, és olyan is volt, akit amiatt tekintettek reakciósnak, hogy *„jövőre*

[222] Az iskolaindításhoz községi segélyt kívántak igénybe venni, a kérést a képviselő-testület anyagi helyzetére hivatkozva elutasította, ugyanakkor a földművelésügyi miniszterhez fordult az ügyben, hogy *„a jelenleg félbemaradt gazdasági iskola épületét kérje"*. Ellenértékként 100 mázsa búzát kívántak fölajánlani. MVL V. 261-10. 48/1946.
[223] Idézi: MÉSZÁROS 1991. 37.
[224] Uo.
[225] CSML XXIV. 502. 2578/1945.

szolgálati idejénél fogva úgyis nyugdíjba megy."[226] A kommunisták kezdeményezése nagy fölháborodást váltott ki a községben, oly annyira, hogy a Szociáldemokrata Párt, a Független Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt és a Polgári Demokrata Párt helyi szervezete egy közös határozatot bocsátott ki, melyben rögzítették: *„A Magyar Kommunista Párt kiszombori gyűlése által elbocsátásra javaslatba hozott kiszombori áll. népiskolánál működő hét tanítót nem tartjuk reakciósnak."*[227] A fölháborodás hatására a kommunisták visszakoztak, és a márc. 14-én délután megtartott pártközi értekezleten kezdeményezésüket visszavonták. Lépésük mögött népszerűtlenségük mellett nyilvánvalóan az is közrejátszott, hogy az 5 fősre fogyatkozó tanítói létszámmal az iskola működésképtelenné vált volna. A fölmentő népítélet hatására a pedagógusok folytathatták oktatómunkájukat, amelyet a felettes hatóságok is megnyugvással vettek tudomásul.[228]

Baranyi Piroska osztálya (1946/47)

Az 1946/47-os tanévben a nehézségek ellenére sokat fejlődött az iskola. Ekkor már 15 tanulócsoport működött, az oktatást 16 nevelő végezte. Noha ekkor már 4 általános iskolai osztály volt a rendszerben, a szakrendszerű oktatás még hiányzott. 1946. október végén a ferencszállási iskolát a kiszombori iskolához kapcsolták, ennek nyilván praktikus szervezési okai voltak. Ebben a tanévben már érződött, hogy az oktatástól más szellemiséget várnak el, mint korábban. Nov. 10-én a tanfelügyelőség rendeletet adott ki *„Megemlékezés az orosz népi forradalom győzelméről"* címmel, mellyel kötelezővé tették az ünneplést. 1947. febr. 10-én viszont megkezdték a műhelygyakorlatok tantárgy tanítását,[229] máj. 9-én pedig rendelet jelent meg a 7 jegyű osztályzat bevezetéséről.[230] Mindez

[226] Uo. 813/1946.
[227] Uo.
[228] Uo.
[229] A műhelyoktatást Zányi Andor tanító vezette. Tekintettel arra, hogy az iskolának megfelelő műhelye nem volt, *„a szerszámbemutatást, azok használatát az iskola közvetlen szomszédságában lévő asztalos, bognár és kovácsműhelyben oktatja. Az iskolában csak slöjd-szerű munkákat végeznek."* Uo. 435/1947.

azt mutatta, hogy a politika mező balratolódásával párhuzamosan az iskolák is mind inkább a szovjet iskolarendszer irányába fordultak.

A tanév más okok miatt sem volt zavartalan. Az ellátás hiányosságai, illetve a tüzelőanyag-hiány miatt a karácsonyi szünet csak febr. 19-én fejeződött be. Jelentős fordulatot jelentett viszont, hogy ekkor tették lehetővé a tanítók számára azt, hogy szaktanári képzettséget szerezzenek. Az általános iskolai tanárok továbbképzését szolgáló szegedi tanfolyamra[231] az iskolából Benkes János magyar-történelem, Markos Józsefné magyar-történelem, Markos József matematika-fizika-kémia, Marosvári Mihály magyar-történelem-rajz és Zányi Andor természetrajz-földrajz szakra adta be jelentkezését.

Az utolsó népiskola nyolcadikos osztály ballagói 1948-ban
Ülnek: Mészáros Pál, Petreczky Zoltán igazgató, Marosvári Mihály

Az utolsó népiskolai 8. osztály az 1947/48-as tanévben hagyta el az iskolát. E tanév egyben a szakszerű oktatás beindulásának a tanéve is volt. Az iskolában ekkor 16 tanulócsoport működött 17 tanerővel. A tantestület minőségileg erősödött egy szaktanárral (Kovács József gimn. tanár, akit hamarosan igazgatóhelyettessé neveztek ki) és a pedagógiai főiskolára járó nevelőkkel. Az intézményhez tartozott még a sándormajori iskola, ahol 27 tanuló oktatását Nagy József tanító látta el.

1948-ban a Ladánymajorban élő szülők is kezdeményezték, hogy önálló iskolát kapjanak. Ez a következő tanévben meg is kezdte működését. Első kinevezett nevelője Tepcsiov László lett, aki azonban közben betegállományba került, így az iskola első ténylegesen működő vezetője Vezér Angyalka (Nagy Józsefné) lett. Újraindult az oktatás a sándormajori iskolában is, itt előbb Marosvári Mihály, majd Nagy József tanított. 1950-ben azonban Nagy Józsefet áthelyezték a központi iskolába orosz nyelvet tanítani, ám helyette nevelő nem akadt. Helyettesként Lehotai Ilona és Ternai Ilona működött volna

[230] MAROSVÁRI 1969. 61.
[231] A Szegedi Pedagógiai Főiskola 1947 őszén nyitotta meg kapuit. MÉSZÁROS et alii. 2001. 404.

féléves váltással. Sorshúzás útján Lehotai Ilona indította volna a tanévet, de rövidesen ő is megbetegedett. Végül a megoldást az jelentette, hogy Szathmáry Lajosné Gerendai Anna elvállalta az oktatást, ő három évig járt ki Sándormajorba tanítani.[232]

Az iskola első – kézzel festett – tablója (1949)

1949 nyarán megszüntette működését a helyi gazdaképző iskola, helyette gyapottermesztési szakiskolát szerveztek, ám ez is csak rövid ideig működött, helyét 1950-ben mezőgazdasági növénytermesztési technikum foglalta el, mely három éven át képzett középkádereket a szocialista útra terelt mezőgazdaság számára.[233] Az épületben 1953 őszén már „szünetelt" a tanítás.[234]

1947. ápr. 16-án egy tanfelügyelői rendelet az úttörő mozgalom támogatására hívta fel az iskolát. Nemsokára Balázs József tanítót úttörővezetői tanfolyamra rendelték. Ő már 1946-ban megkísérelte az úttörőcsapat megszervezését, de csak 1948. máj. 15-én sikerült hivatalosan is megalakítani azt. A létszám ekkor 52 fő volt. Az iskola első úttörője Tóth Pál tanuló, az iskolai hivatalsegéd fia lett. 1948-tól a csapatot Marosvári Mihály tanító vezette. Az első úttörőavatásra 1950. ápr. 3-án került sor, ekkor 34 gyermek kapta meg piros nyakkendőjét az iskola udvarán tartott ünnepségen.[235]

[232] MAROSVÁRI 1969. 65.
[233] MAROSVÁRI 1969. 61-63. Lásd még: MVL V 261-12. 18/1950., MVL XXIII. 722. VB jkv. 1952. jan. 11.
[234] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1953. szept. 13.
[235] Uo. 62-63. Lásd még: MVL XXIII. 722. VB jkv. 1956. okt. 12.

AZ ÖTVENES ÉVEK ISKOLÁJA

Az 1949-50-es tanév már az új, szocialista elvárásrendszernek megfelelően szerveződött. Ettől kezdve az általános iskola igazgatójának feladatkörébe tartozott az óvoda irányítása, s ebben az évben lett kötelező tantárgy az orosz nyelv oktatása az általános iskolás tanulók számára. Kiszomboron az első nyelvtanár Nagy György János lett, aki az 1950/51-es tanévben az iskolaigazgatói feladatokat is ellátta. Ezt megelőzően csak fakultatív nyelvoktatás folyt az iskolában. Néhány gyermek latint, többen német nyelvet tanultak.[236] A szovjet típusú iskolarendszer új kellékei is megjelentek Kiszomboron, megalakították a szülői munkaközösséget, és a tantestület tagjaiból létrejött az önálló szakszervezeti csoport is. A csoportbizalmi Rácz István Pál lett, aki 1950-től tanácstagként is bekapcsolódott a község közéletébe.[237]

A nem állami iskolák államosításáról szóló, 1948. jún. 16-án elfogadott törvény ugyan nem érintette az iskolát, hiszen azt már 1901-ben államivá minősítették, ennek ellenére az egyház szerepe az iskolai nevelés jellegének meghatározásában alapvető volt. A hatalom megszerzésére törő kommunista párt stratégiájában ezért elsődleges célterület volt az iskola mentesítése az egyházi befolyás alól, hiszen csak így lehetett az általuk kizárólagosnak elfogadott materialista világnézetet egyeduralkodóvá tenni a nevelésben. Az államosítást követően sorra születtek azok az adminisztratív intézkedések, melyek az iskolai hitoktatás korlátozására, illetve fölszámolására vonatkoztak. Előbb megszüntették az óratervben rögzített kötelező hitoktatást, így az 1949/50-es tanévben azt fakultatív tárgyként lehetett oktatni, majd a tanév végével a fakultatív oktatás lehetősége is megszűnt, ami azt jelentette, hogy nemcsak a vallásoktatás, de maga a vallásosság is mind inkább kiszorult az iskola falai közül, csupán külön délutáni foglalkozás keretében lehetett a gyerekek számára hitoktatást tartani.[238] Ez azonban nem volt elég, a gyerekek tudatából is ki akarták irtani a vallást, ami viszont a szülőkkel való konfrontálódáshoz vezetett volna, melyet direkt módon nem akartak fölvállalni. Ebben lett stratégiai szerepe az iskolának, melynek az volt a feladata, hogy a legkülönbözőbb eszközökkel akadályozzák meg azt, hogy a tanulók vallásos nevelést kapjanak. Árgus szemmel kezdték ezért a tanítók figyelni a gyerekeket, és egymást is, és azokat a nevelőket, akik nem voltak elég hatékonyak a *„klerikális reakció elleni harcban”*, még jobb esetben is megszégyenítették, de akadt példa elbocsátásra is.

Kiszomboron, ahol különösen erős hagyományai voltak a vallásosságnak, igen nagy gondot okozott a gyerekek (és még inkább a szülők) gondolkodásának és világnézetének átformálása. Amikor 1949. szept. 12-én megjelent a fakultatív hitoktatásról szóló kormányrendelet, Szikora Károly plébános úgy vélte: *„A szülők hangulatából következtetni lehet, hogy majdnem mindnyájan fogják kérni gyermekeik hitoktatását.”*[239] S valóban, a mind szorosabbá váló ideológiai prés, és az egyre kíméletlenebb eszközök használata ellenére az 1951/52-es tanévben beírt 659 tanuló közel kétharmad része (415 fő) jelentkezett hitoktatásra, és közülük a drasztikus lépések ellenére 349 az év végén is a hittanosok

[236] MAROSVÁRI 1969. 63-64.
[237] Uo. 64-65.
[238] MÉSZÁROS 1991. 23.
[239] Hist. Dom. 94.

között volt. A következő néhány évben is még a beírt tanulók mintegy 35-40 %-a vállalta a meghurcoltatásokat, és részt vett a vallásórákon.[240]

Az iskola tantestülete 1952-ben
Ülnek: Machalek Pálné, Ternai Ilona, Tóth Jánosné Hódi Mariska, Rácz István Pál igazgató, Zombori Erzsébet, Nagy Józsefné, Nagy Kálmánné, Lehotai Ilona, Állnak: Szilvási Júlia, Benkes János, Babiczky Árpád, Vezér Károly, Petreczky Zoltán, Juhász Zoltán, Nagy József, Jantos Lajos, Marosvári Mihály, Majoros István, Szathmáry Lajosné

A község vezetésében, akik jó pontokat szerettek volna szerezni feletteseik előtt azzal, hogy kiszorítják a vallásosságot a gyerekek világából, állandóan napirenden lévő téma volt ezekben az években az egyházi befolyás ereje, és a legkülönbözőbb technikákkal próbálták elérni, hogy ezt a befolyást csökkentsék. Jellemző példa erre a gátlástalan nyomásgyakorlásra Rácz István Pál iskolaigazgató hozzászólása a VB 1952. máj. 16-i ülésén: *„Az első osztályos gyermekeknél betegség miatt hátramaradás van. Itt a hittanórák idejére tették a korrepetálást.* […] *Az elmúlt évben a nevelők foglalkoztak a hittanra beiratkozottakkal. Szerintem az volna a legjobb, ha nem tudnának róla a papok, hogy mikor lesz a hittanra való beiratkozás. Valamint az, ha a nevelőkre bízzák a propagálást. Kiszomboron a klérusnak három pillére van. A Kleitsch* [sic! Ő volt az esperes-plébános a községben!]*, a kispap és a Schwarcz* [volt iskolaigazgató!]. *A Schwarcznak sok tanítványa van Kiszomboron, és nagy befolyása van a község lakóira. Amikor a gyerekek ott voltak a templomnál, azonnal felszólítottam a kispapot, hogy a gyerekeket küldje haza azonnal tanulni. Ezt ellenőriztem is, mindjárt nem mentek el a gyerekek, de nem sokáig maradtak ott. Mi foglalkozást tartunk a hittanórák idejére, amennyire csak lehet. Azonban a pap gyermekeket szervezett be, hogy a hittanosokat térítsék a hittanórára. Helyes*

[240] MAROSVÁRI 1969. 73.

volna a vasárnap délelőtti mozi beállítása, amikor a gyermekeknek csak keveset kelljen fizetni. Kezdetben nem lesz meg a kívánt jó eredmény, de ha következetesen csináljuk, lesz eredmény egészen biztosan."[241]

Az iskola tanulói az 1952. máj. 1-jei felvonuláson

A nyomásgyakorlás, és a legkülönbözőbb „trükkök" bevetése ellenére a remélt ideológiai áttörés elmaradt. 1953. ápr. 27-én Rácz István Pál azt jelentette a VB-nek, hogy *„Az iskolában működik hitoktatás. A tanulók 46 %-a iratkozott be hittanra, ez eredménynek mondható. A tanév kezdetétől azonban már 6 szülő írásban visszavonta gyermekét a hittanról, 38 gyermek pedig önként lemorzsolódott. Ez eredménynek mondható. Volt olyan eset is, hogy a szülő megverte a gyermekét azért, mert nem megy a hittanra. Még a Szalai elvtárs is, aki alapszervezeti párttitkár volt, az is járatja hittanra a gyermekét, és többszöri agitálásra sem vonta vissza onnan. Elsősorban azokat a szülőket agitáljuk, akiknek a gyermekei nem szívesen mennek a hittanórára."*[242] Ennek ellenére – számolt be az igazgató – húsvét hétfőjén a tanulók 67 %-a nem volt iskolában. *„Még a Kerekes elvtársnő és a Bán elvtárs gyermeke sem jöttek el."*[243] Az egyik VB-tag, Kovács 26. István [sic!] meg is jegyezte: *„Súlyos hibák vannak a hitoktatás körül. A klerikális reakció még nagyon működik. Eléri mindig azt a pap, hogy a diákokat és a fiatalokat bevonja. Az iskola igazgatójának gondoskodnia kell arról, hogy lekössék a gyermekeket, amikor ilyen vallásos megmozdulás van."*[244] Az ideológiai zavart jól mutatja, hogy miközben az iskolaigazgató arról beszélt, milyen erős még mindig az egyház befolyása, aközben adatokkal támasztotta alá az úttörőmozgalom erejét az iskolában: *„Az elmúlt évben a tanulók 62 %-a volt úttörő, ezt a számot 74 %-ra emeljük. A felső tagozatnak 90 %-a úttörő."*[245]

1954 tavaszán a hittanra járók száma az 588 fős tanulói létszámból 210 fő volt. Az igazgató azzal mentegette a helyzetet, hogy a tanulók be vannak íratva ugyan, de nem

[241] MVL XXIII. 722. VB. jkv. 1952. máj. 16.
[242] Uo. 1953. ápr. 27.
[243] Uo.
[244] Uo.
[245] Uo.

látogatják a foglalkozásokat.[246] Ennek ellenére áttörést továbbra sem értek el e téren, nem hogy a közembereknél, azoknál sem, akik – úgymond – a rendszer elkötelezett hívei voltak. Rácz István Pál igazgató még 1954 júliusában is azt panaszolta: *„a Végrehajtó Bizottsági tagok gyermekeit is beíratták hittanra. Török elvtárs ezzel mutat jó példát a kívülállók előtt. De vannak párttagok is, akik ugyancsak példát mutatnak, ez bizony nem helyes.”*[247] A VB-elnök, Hajdú Jánosné, mentve a menthetőt, éberségre intett: *„Kérjük a pedagógusokat* – mondta –, *hogy a nyári szünidőben is foglalkozzanak a gyerekekkel, ne szakadjanak el tőlük, hogy a gyermekeink ne kerüljenek a klerikális reakció befolyása alá.”*[248] Ennek nyomán a VB határozatban kötelezte az iskola igazgatóját, hogy szervezzenek nyári elfoglaltságot a tanulók számára.[249]

Marosvári Mihály osztályfőnök és Rácz István Pál igazgató ballagó diákokkal (1953)

Amint a VB tagjai, úgy a gyerekek ateista nevelésével megbízott pedagógusok sem voltak teljesen következetesek a vallásosság, illetve a hitoktatás kérdésében. Olyanokkal akarták a tanulókat ateistává nevelni, akik maguk sem voltak meggyőződve annak igazságáról. A felettes szerv, a járási tanács VB oktatási csoportja egy 1956. júliusában kelt összegző jelentésben meg is rótta a kiszombori iskola pedagógusait, illetve a tantestület egy részét. *„A kartársak a nyílt templomba járással felhagytak, mégis előfordul, hogy egyesek nem tudják levetkőzni idealista világnézetüket. Az elmúlt tanévben* [a gyerekek] *41 %-a jelentkezett hitoktatásra, lemorzsolódás igen kevés volt.”*[250]

1950 őszétől – legalábbis átmenetileg – enyhültek az iskola elhelyezési gondjai. A rendelkezésre álló tantermek ugyanis rendre túlzsúfoltak voltak a magas tanulólétszám miatt. Korábban az oktatás céljaira átalakítható épület nem állt rendelkezésre, 1950-ben

[246] Uo. 1954. ápr. 23.
[247] Uo. 1954. júl. 2.
[248] Uo.
[249] Uo. 10-27/3/1954. sz. határozat
[250] MVL XXIII. 205. Beszámoló a Makói járás és város iskoláinak 1955/56. tanévben végzett munkájáról. 11.

azonban a község új székházat épített, így a fölszabaduló épület megszerezhetővé vált. Noha a földműves szövetkezet is meg kívánta szerezni a régi községházát, végül is a Végrehajtó Bizottság úgy döntött, hogy az egykori jegyzői lakás kivételével a teljes épületet az általános iskola céljaira bocsátja.[251] Az átalakítások nyomán 5 új tantermet alakítottak ki itt, és 1952 tavaszán vették azokat használatba.[252] Ezzel kétségtelenül javultak az oktatás föltételei, hiszen szellősebbé váltak az osztályok, ám hamarosan kiderült, ez az épület alkalmatlan oktatási célokra, elsősorban az épület udvarán lévő mázsaház használata okozott gondokat az elviselhetetlen zaj, és az odavitt állatok szaga miatt,[253] de gondot okozott az is, hogy a tantermeket nyáron gabonaraktárként használták,[254] ezért 1953-tól ismételten napirendre került az iskola elhelyezésének kérdése.

A Móricz utcai iskola udvara az ötvenes években

Az iskola vezetése a Rónay kastély megszerzésével akarta megoldani a helyzetet. Rácz István Pál, aki 1951. aug. 22-től igazgatta az intézményt, a községi VB 1953. ápr. 27-i ülésén fölvetette: *„adják át azt az iskolának, de úgy, hogy azt kezdjenek vele, amit akarnak. Az nem műemlék, helyrehozása rengeteg pénzbe kerülne, de ha lebontanák, az onnan kikerülő anyagból egy korszerű iskolát lehetne építeni.”*[255] Az új iskola építése folyamatosan foglalkoztatta a VB tagjait,[256] források hiányában azonban erre nem volt lehetőség. Rácz István Pál igazgató 1954 elején ismét a kastély bontását hozta szóba, de a

[251] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1950. nov. 18.
[252] Uo. 1952. máj. 16.
[253] Uo. 1953. ápr. 27., 1953. aug. 24. *„egész tantestületünk csütörtöki napokon, az állatátvételkor attól fél* – fejtegette Rácz István Pál igazgató a tanács 1953. szept. 13-i ülésén –, *hogy valamelyik gyerekünket az iskola udvarán egy-egy felbőszült tehén vagy jószág agyongázolja. Részeg emberekkel telik meg ilyenkor az iskola udvara, a jószágok névjegyüket az ajtóban felejtik, és ilyen körülmények között végezzük a tanítást.”* MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1953. szept. 13.
[254] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1953. jún. 19.
[255] Uo. 1953. ápr. 27.
[256] Uo. 1953. jún. 19.

kinyert anyagból nem új iskolát, hanem a Móricz utcai épület emeletbővítését szorgalmazta.[257] Ezzel párhuzamosan szóba hozta a mezőgazdasági technikum üresen álló épületének megszerzését is, mint a zsúfoltság megszüntetésének lehetséges megoldását. Az igazgató ettől várta elérhetőnek a délutáni tanítás fölszámolását.[258]

Ternai Ilona és az első osztály (1952/53.)

Úgy tűnt, az elhelyezési megszüntetését ez az irány biztosította. Az akkori iskolavezetés (Rácz István Pál igazgató és Barna Gyula igazgatóhelyettes) minden kapcsolatát megmozgatva a pártbizottság és a minisztériumok (a Művelődésügyi, valamint és Mezőgazdasági minisztérium) segítségét kérte az épület megszerzéséhez. A lobbi sikeresnek bizonyult: az igazgató a tanács 1954. jún. 13-i ülésén bejelenthette, *„a Technikumot iskolánk megkapta, és ezzel jövő évi oktatásunk könnyebbé válik.”*[259] Mindez azonban nem jelenthette azt, hogy azonnal birtokba vehették az épületet. Barna Gyula csak a közületeket elhelyező bizottság 1954. aug. 26-i ülésén vehette kézbe a határozatot, mely szerint az iskola átveheti az ingatlant. Budapestről hazaérve az igazgatóval még az éjszaka folyamán fölkeresték az iskolasegédet és közölték vele, hogy ezt az épületet megkapták iskolának. Szept. 1-jén pedig már ebben az épületben kezdődhetett meg a tanítás, az új tanév indítására ide költözött át az igazgatóság és az iskola felső tagozata is. Csupán három nap alatt rendezték be a tantermeket![260] A technikum megszerzését egy ingatlancsere tette lehetővé. Az iskola úgy jutott az Óbébai (akkor Sztálin) u. 2. alatti épülethez, hogy ezzel együtt lemondott a volt községházáról, melyet néhány évvel korábban kaptak meg iskolai célra.[261] Az új épület emeletén 4 tantermet és egy nevelői lakást, továbbá szertárhelyisé-

[257] Uo. 1954. jan. 13.
[258] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1953. szept. 13.
[259] Uo. 1954. jún. 13.
[260] Barna Gyula visszaemlékezése 2005. szept. 17., Polner Zoltán: *Épült a hároméves tervben: a kiszombori iskola történetéből.* = Csongrád Megyei Hírlap. 1981. nov. 26. 4., lásd még: MAROSVÁRI 1969. 65-66., RÁCZ 2005. 148.
[261] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1954. okt. 8.

geket alakítottak ki, ezzel olyan körülményeket teremtettek az oktatás céljaira, ami hosszú távra garantálta a működés zavartalanságát és biztonságát.[262]

A tanulók létszáma 600-700 között ingadozott ezekben az években. Az 1950/51-es tanévben 694, az 1953/54-es tanévben 588, míg az 1955/56-os tanévben 593 tanulót írattak be.[263] Az oktatás három épületben folyt, a Móricz utcai régi iskolában, ahol az alsó tagozatot helyezték el, az újtelepi (Rákóczi u.) iskolában, ahol szintén alsós osztályok voltak, valamint a felső tagozatosok képzésére szolgáló épület, előbb a volt községházán, majd – mint láttuk – 1954 szeptemberétől a volt technikumi épületben. A falun kívül működött még a sándormajori iskola, de csak egy összevont alsó tagozatos osztállyal, itt 20-25 tanulónál sohasem volt több. Még kevesebben tanultak az 1949-ben megnyitott Ladány-majori iskolában, ahol a létszám a tsz-esítések fölerősödésével oly annyira megcsappant, hogy az 1952/53-as tanévben be is zárták azt.[264]

Utolsó ballagók a régi községháza tanterménél

A tankötelesek oktatása mellett – a rendszer elvárásainak megfelelően – bővült a képzési paletta az iskolában. Az 1952/53-as tanévtől elindították a dolgozók iskoláját azoknak a felnőtteknek, akik általános iskolai tanulmányaikat nem fejezték be. Az induló tanévben két tagozatot szerveztek, az A. tagozaton, ahová 22-en iratkoztak be, az V. és VI. osztály, még a B. tagozaton, ahová 34-en jelentkeztek, a VII. osztály anyagát sajátították el. A beiratkozott tanulók átlagéletkora 35 év volt, és zömmel azok közül kerültek ki, akik korábban lemorzsolódtak a 8 osztályos képzésből, de persze voltak közöttük olyanok is, akik még csak a 6 osztályos képzésben vehettek részt. A jelentkezők fele nő volt, s döntőrészt mezőgazdasági munkások voltak (43 %), de akadtak közöttük ipari munkások (22 %) és egyéb munkavállalók is (33 %).[265] Külön tanterv és önálló tankönyv-

[262] Uo. 1954. szept. 3.
[263] MAROSVÁRI 1969. 77.
[264] Uo.
[265] MAROSVÁRI 1969. 87.

vek ekkor még nem álltak rendelkezésre, a képzés így a „nappali” oktatásnak megfelelő metodika szerint zajlott.

Úttörők gúlagyakorlata a Móricz utcai iskola udvarán

A felnőttképzéssel kapcsolatos tapasztalatok meglehetősen ambivalensek voltak. Egyrészt mindenki érezte, hogy az ilyen képzésre milyen nagy szükség van, ugyanakkor mégsem élvezett széles körű támogatást. E támogatás nyilván a példamutatást jelentette volna, hiszen a község vezetői között is szép számmal voltak, akiknek ismeretei és végzettsége kívánni valót hagyott maga után. Nem véletlenül emelte ki Rácz István Pál igazgató 1953. jan. 2-i beszámolójában: *„A felnőttek iskolájánál nem kellő eredményt tudunk felmutatni, mert pontosan a végrehajtó bizottsági tagjaink azok, akik nem tartják fontosnak kellőképpen továbbképzésüket, és általános műveltségük elnyerését.”*[266] Talán éppen ennek a közömbösségnek volt köszönhető, hogy a következő tanévben, amikor már 3 tagozatot tervezett az iskola, a jelentkezők száma jóval alatta maradt az induló évéhez képest, oly annyira, hogy a tanítást nem is tudták befejezni a lecsökkent létszám miatt.[267] Ugyanígy hamvában holt kísérlet maradt az a szándék, hogy ún. analfabéták iskoláját szervezzenek azok számára, akik írni-olvasni sem tanultak meg.[268] A szándék megfogalmazásán túl nem maradt adatunk arról, hogy akár csak rövid időre is beindult volna ilyen képzés.

Régóta gondot okozott, különösen az alsó tagozatos gyerekeknél, hogy a tanítás után a tanulóknak nem volt hova menniük. Mivel a szülők dolgoztak, nem mindenkinél volt megoldott a felügyelet kérdése, ebből adódtak is problémák. Az 1954/55-ös tanév e tekintetben áttörést hozott azzal, hogy megszervezték az iskolai napközi otthonos ellátást. Igaz, az induláskor ez egyetlen osztályt jelentett, de ez is alkalmas volt arra, hogy a leg-

[266] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1953. jan. 2.
[267] MAROSVÁRI 1969. 87. MVL XXIII. 722. VB jkv. 1953. szept. 13,
[268] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1953. szept. 13.

problémásabb eseteket kezeljék. Ez nemcsak azért számított különlegesnek, hogy délutáni felügyeletet biztosított, hanem azért is, mert a gyerekek már szervezett étkeztetésben részesülhettek. A konyhán ekkor egy szakácsnő és egy konyhalány dolgozott, és az ételkészítés előkészületeibe bevonták a nagyobb napköziseket is.[269]

Magyar vizsga a VIII. osztályban és készülődés mezőgazdasági munkára (1955)

Az 1955/56-os tanév ünnepélyes keretek között indult el, az iskola fennállásának 175. évfordulóját ünnepelték ekkor. Mint e fejezet elején már jeleztük, az induló év meghatározása nem volt pontos, egy konszenzus eredményeként jelölődött ki, ennek ellenére az ünnepet méltó módon szervezték meg, hiszen ekkor tartották a zászlóavató és névadó ünnepséget is: ettől kezdve az intézmény a Dózsa György Általános Iskola elnevezést viselte.[270] Az oktatás ekkor már 20 tanulócsoportban folyt (18 osztály belterületen, 1 a Sándormajorban, illetve 1 napközi), ami azt jelentette, hogy a pedagóguslétszám is meghaladta a húsz főt, egészen pontosan 25 főre növekedett. A jobb elhelyezési körülmények lehetővé tették az addigi zsúfolt osztálylétszámok csökkentését, ami azt jelentette, hogy egy-egy osztályba ekkor már csak 30-40 tanuló járt. Ez segített az eredményesség növelésében is, hiszen az érzékelhető javulást mutatott a korábbiakhoz képest (2,76-os iskolai átlag).[271]

A tanulmányi eredmények javulásával párhuzamosan megnövekedett a gyerekek szabadidős aktivitása is. Öt szakkör működött ekkor az iskolában, volt biológiai, fatechnikus, repülőmodellező, ének-zene és női kézimunkakör.[272] Mind inkább megerősödött a tíz éves születésnapját ünneplő úttörőcsapat munkája is. A szervezettség ekkor már meghaladta a 80, sőt, 1956 októberére elérte a 90 %-ot.[273] A csapat tagjai kirándulásokon vettek részt, fásítási akciókban működtek közre, hulladékgyűjtési akciókat szerveztek. A

[269] MAROSVÁRI 1969. 94-95.
[270] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1955. dec. 22.
[271] Uo.
[272] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1956. ápr. 6.
[273] Uo. 1956. okt. 12.

tanulók mindemellett rendszeres résztvevői voltak a községben folyó munkáknak, de részt vállaltak a betakarításban is. 1953-ban pl. szilvát és gyapotot szedtek a helyi tangazdaságban és a tsz-ben. A tanulók 4 vagon szilvát, és 15 q gyapotot takarítottak be.[274] 1954-ben segítséget is kaptak a mezőgazdasággal kapcsolatos tapasztalataik fejlesztéséhez a községtől azzal, hogy a Sztálin (Ma Óbébai) utcai épület mellett iskola birtokba vehetett egy 325 □öles telket, ahol ún. Micsurin-kertet alakíthattak ki.[275]

Fölvonulás és emlékkiállítás az iskola jubileumi ünnepségén (1956)

A kor elvárásainak megfelelően aktívabbá váltak a pedagógusok is az iskolán kívüli tevékenységek szervezése és lebonyolítása terén. Az 1955/56-os tanévben pl. *„Két nagysikerű színdarab: A Pál utcai fiúk és a János vitéz betanításában, megrendezésében, a községi zenekarban vettek részt kartársaink. A tsz-fejlesztési mozgalomba az egész tantestület bekapcsolódott. A végzett családlátogatások ezzel új tartalmat nyertek.”*– összegezhette az eredményeket az igazgató.[276]

Miután a tanteremhiány okozta gondok elhárultak, az iskola legfőbb gondját az igen magas mulasztás, illetve lemorzsolódás jelentette. Évről évre visszatérő gond volt ez, szinte nincs olyan tantestületi jelentés, beszámoló, mely ne érintette volna ezt a kérdést. Az 1954/55-ös tanév végén pl. 75 tanulónak nem tudtak osztályzatot adni a mulasztott órák magas száma, illetve a kimaradás miatt.[277] Noha a jogszabályok alapján pénzbüntetéssel sújtották a lemorzsolódó gyerekek szüleit, jelentős áttörés a mulasztások terén nem történt ezekben az években, ami nyilván azzal függött össze, hogy a magas normák miatt a döntőrészt mezőgazdaságból élő zombori családok számára létkérdés volt, hogy eggyel több munkáskéz álljon rendelkezésre. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a hiányzások döntően az őszi és tavaszi mezőgazdasági munkák idején emelkedtek meg.[278]

Az 1956-os forradalom az iskola megszokott rendjét is felborította. Okt. 26-ig rendesen folyt az oktatás. E napon az utolsó tanítási óra után a tüntető tömeg egy része beha-

[274] Uo. 1953. dec. 2.
[275] Uo. 1954. febr. 10.
[276] Uo. 1956. ápr. 6.
[277] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1955. dec. 22.
[278] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1956. ápr. 6.

tolt a Sztálin utcai épületbe, és a Rákosi-címer leszedését, az orosz nyelv tanításának eltörlését, valamint a kötelező vallásoktatás visszaállítását követelték. Másnap több tanuló megsemmisítette az orosz fölszerelését. Ekkor a járási tanács VB oktatási osztálya utasítására megszüntették az orosz nyelv oktatását, helyette matematika és magyar gyakorló órákat állítottak be.[279] 27. után már csak elvétve volt tanítás. A szülők ugyanis nem engedték iskolába a gyerekek többségét, ezért voltak osztályok, ahol csak 10-12 tanuló lézenget. Emiatt az igazgatóság fölfüggesztette az oktatást, s noha többször megpróbálkoztak azzal, hogy ismét megkezdjék a tanítást, újraindítani csak nov. 19-étől lehetett.[280]

Csapatzászlók az 1956-os úttörőavatáson

A tanulók többsége ugyan nem vett részt a helyi megmozdulásokban, a pedagógusok egy része azonban aktív szerepet vállalt az események formálásában. Különösen Rácz István Pál igazgató, Barna Gyula igazgatóhelyettes és Marosvári Mihály tanár kapcsolódott be direktebben is az új helyi hatalom megszervezésébe. Utóbb, a forradalom leverését követő megtorlás során Rácz István Pált megfosztották iskolaigazgatói címétől, több hónapra internálták, majd 1957 áprilisában a ferencszállási iskolához helyezték. Barna Gyulát szintén leváltották igazgatóhelyettesi munkaköréből, és őt is internálták, de szabadulása után maradhatott az iskolában.[281]

A forradalom leverését követően az általános bizonytalanság éppúgy, mint az ellátás (különösen a tüzelőanyag) hiánya akadályozta az iskola folyamatos működését. A téli szünet ezért 1957. febr. 10-ig tartott, de még ezt követően is a tanítás a megszokott 18 tanterem helyett csak 5-ben folyt, mert többet nem tudtak fölfűteni. A gyerekeket így osztályösszevonással és váltott rendszerrel oktatták. Ebben a félévben már csökkent a hiányzás, és – a tantestületet a VB előtt képviselő, és az iskolában történtekről beszámoló Nagy József tanár szerint – a tanulási kedv is növekedett. Visszaállították az orosz nyelv

[279] Uo. 1957. márc. 12.
[280] Uo.
[281] Uo. 1957. márc. 8., MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1957. ápr. 18.

oktatását, ami azt jelezte, az élet kezdett visszaállni a régi kerékvágásba. Ennek ellenére a beszámolóból kiderült, hogy a gyerekek „politizáltak", ami arra sarkallta a helyi vezetést, hogy a pedagógusoktól markánsabb ideológiai munkát követeljenek, ami nem volt egyszerű feladat, mert *„erősen érezhető a pedagógusok, illetve nevelők között az ingadozás és tanácstalanság. Ennek érdekében a Végrehajtó Bizottság szükségesnek látja egy értelmiségi ankét összehívását. Ezen az ankéton tisztázni kell egyes elvi kérdéseket, és fel kell tárni az ellenforradalom által okozott károk jelentőségét. Rá kell mutatni az eddigi oktatás hiányosságaira, az ifjúság, valamint az értelmiség további nevelésének irányelveire."*[282]

A rendteremtés fontos eleme volt az iskola új vezetőinek kinevezése is, hiszen Rácz István Pál és Barna Gyula leváltása óta a tantestület tagjai látták el a vezetői feladatokat, mely nem igazán volt normális állapotnak tekinthető.[283] A VB a megyei tanács oktatási osztályához fordult *„abból a célból, hogy a felfüggesztett, illetve biztonsági őrizetbe vett iskolaigazgató, valamint annak helyettese pótlásáról gondoskodjon, mert vezető, illetve iskolaigazgató nélkül az év végi vizsgák jó előkészítése nem biztosítható."*[284] A fölöttes hatóság döntése nyomán az igazgatói feladatokat előbb megbízottként, majd kinevezett vezetőként Majoros István látta el, helyettese 1957 szeptemberétől Marosvári Mihály tanár lett.[285]

A KÁDÁR-RENDSZER ISKOLÁJA

Az új vezetés a kádári konszolidáció által nyújtott ekkor még meglehetősen zárt keretek között igyekezett az iskola helyzetét stabilizálni. Megpróbálták a szülők irányába nyitottabbá tenni az iskolát, ezt a célt szolgálta a szülői munkaközösség megszervezése. A szülőket érdekeltté kívánták tenni abban, hogy figyelemmel kísérjék gyermekeik iskolai előmenetelét, ettől azt remélték, hogy maga az iskola is nagyobb odafigyelést kap. Már az első évben 76 ilyen szülői aktíva jelentkezett, akik konkrét segítséget (pl. tantermek virágosítása) nyújtottak.[286] Gyorsan, már februártól újjászervezték a II. Rákóczi Ferencről elnevezett úttörőcsapatot is, 1957 őszére a csapat létszáma újból meghaladta a 360 főt, sőt, megkezdték a KISZ szervezését is, melybe főleg a fiatalabb pedagógusok, és az iskolát frissen végzett tanulók kapcsolódtak be. Az úttörőcsapat újjáalakítását előbb Marosvári Mihály, majd igazgatóhelyettesi kinevezését követően Benkes János tanár, míg a KISZ szervezését ifj. Vezér Károly tanár vállalta magára.[287] Babiczky Árpád vezetésével, 44 fővel újraindult a napközi is. A tantestület létszáma ekkor 26 fő volt, 11 alsós és 14 felsős tanár mellett 1 tanító dolgozott a sándormajori iskolában, ahol a tanulók létszáma igencsak lecsökkent, mindössze 12-en maradtak.[288] A tantestületet 7 fős technikai személyzet segítette, 3 iskolasegéd, 1 szakácsnő és 3 *„szegődményes"*.[289] Noha már ebben a tanév-

[282] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1957. márc. 12.
[283] Uo.
[284] Uo. 29/1957./III.8./VB. határozat
[285] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1957. okt. 23.
[286] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1957. szept. 20.
[287] Uo., MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1957. okt. 23.
[288] A mind inkább elnéptelenedő sándormajori iskola utolsó tanéve az 1960-61-es volt, az év őszén már nem indították el az osztályt, az oda járó néhány tanulót a központban lévő iskolákban helyezték el.
[289] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1957. okt. 23.

ben megkísérelték a dolgozók iskolájának újjászervezését, kellő jelentkező híján erre nem került sor, ellenben megszervezték a Szülők Akadémiáját, ahová – a meglehetősen magas, 10 Ft-os tandíj ellenére – 135 szülő jelentkezett. *„Ezek részére a tél folyamán 6 előadást fognak nem helybeli, de igen neves előadók egy-egy filmelőadás kíséretében tartani.”*[290]

Az 1958/59-es tanévtől az intézményt – kísérleti jelleggel – mezőgazdasági irányú gyakorlati iskolává alakították át. Ez azt jelentette, hogy fölmenő rendszerben a gyerekek politechnikai oktatásban vettek részt. *„A politechnikai oktatást felfejlődő rendszer szerint vezettük be, egyelőre az V. osztályosoknál. A gyakorlati oktatás feltételei biztosítva vannak, mert a Serneváltól kapott területtel együtt kb. 916 □öl gyakorlókerttel rendelkezünk, és az I. számú iskola* [a mai Óbébai utcai épület] *alagsorában egy tanműhelyt is sikerült berendezni. A tanulók a jó idő alatt, tehát ősszel és tavasszal a gyakorlókertben foglalkoznak, télen pedig a tanműhelyben.”*[291] A fölmenő rendszer miatt – a következő évben már az V. és VI. évfolyam részesült politechnikai képzésben – a gyakorlókert kicsinek bizonyult, ezért 1959-től az óvoda melletti kb. 600 □öles telket is gyakorlókert céljaira vették igénybe.[292]

A képzés bővülését jelentette az is, hogy ebben a tanévben mintegy 50 tanuló bekapcsolásával ún. ifjúsági tsz-t hoztak létre. Ennek nem volt önálló területe, hanem az Előre tsz kebelén belül működött, ott kaptak a gyerekek munkát, így borsót, káposztát, salátát szedtek, gyomláltak, burgonyabogarakat irtottak, szénát fordítottak, stb. A tsz tagjai nemcsak tanév közben, hanem nyáron is dolgoztak, ekkor heti három-négy alkalommal 5-6 órás munkát vállaltak.[293] Természetesen munkájukért némi fizetség is megillette őket. Az 1960/61-es tanévben az ifjúsági tsz tagjai 169 munkaegységet teljesítettek, melynek értéke 3187,50 Ft-ot tett ki. A legszorgalmasabb tsz-tag, Karácsonyi Sándor csak maga 415,20 Ft értékű munkát végzett.[294] Természetesen az ifjúsági tsz-nek a gyerekek mezőgazdasági irányú képzésén túl igencsak jelentős politikai célzata volt, hiszen az ekkortájt fölgyorsuló tsz-szervezésben a hatalom ennek révén a gyerekeket is igénybe tudta és kívánta venni a szülők, nagyszülők meggyőzésében.

A politechnikai iskolai képzés az 1961/62-es tanévben vált teljessé, ekkor már a felső tagozatról mindenki részt vett ebben az oktatási formában. Ettől az évtől a VII. és VIII. osztályosok számára ún. 17+1 napos oktatást vezettek be, ami azt jelentette, hogy három hét alatt a tanulók 17 napot az iskolában tanultak, míg 1 napot a tsz-ben dolgoztak. Ekkor már a József Attila tsz volt a gesztor, mellyel az iskola *„szocialista szerződést”* kötött. Eszerint a tsz vállalta a gyakorlati oktatás megszervezését, a megfelelő felügyeletet, továbbá *„a tanulók fogaton való kihordását is”*. A fiatalok ebben az évben gyümölcsfaápolást végeztek, a lányok palántáztak, aztán pedig *„megfelelő, gyermekeknek való nagyüzemi munkát végeztek.”*[295] A kisebbek, tehát az V. és VI. évfolyamosok a gyakorlókertben, illetve télen a politechnikai műhelyben, a tankonyhában és – leányműhely hiányában – a tantermekben dolgoztak. Ekkorra már két varrógépet, két gyalupadot és két satupadot is beszereztek, továbbá számos szerszám is rendelkezésre állt a képzéshez.[296]

---

[290] Uo.
[291] Uo. 1959. aug. 18.
[292] Uo. 1960. júl. 14.
[293] Uo.
[294] Uo. 1961. máj. 18.
[295] Uo. 1962. júl. 19.
[296] Uo.

A tantestület 1960-ban

Első sor: dr. Varga Sándorné, Szathmáry Lajosné, dr. Antalfi Sándorné, Oláh Veronika, Marosvári Mihály, Majoros István igazgató, Pongó Gyuláné, Nagy Józsefné, Zombori Erzsébet. Középső sor: Lehotai Ilona, Majoros Istvánné, Köteles Irén (adm.) Jerneiné Zsuzsa, Tillinkó Pálné, Nagy Kálmánné, Szabó Mária, Zámbó Gizella, Monostori Ernőné, Kiss Irén. Hátsó sor: Hegedűs Tibor, Monostori Ernő, Barna Gyula, Jantos Lajos, Berkes Miklós, Vastagh Aladár, Bálint Jenő, Nagy József

A gyakorlókert meghatározott *„üzemterv”* szerint működött, ami azt is jelentette, hogy a gyerekek által *„megtermelt”* mezőgazdasági termékeket értékesítették. Az 1959/60-as tanévben mintegy 4200 Ft bevételt produkáltak, ezt az összeget azonban nem tarthatta meg az iskola, hanem be kellett fizetnie a község számlájára. A következő tanévben csak 323 Ft-ot árultak, *„igaz ugyan* – jegyezte meg az igazgató – *hogy kertünk nagysága több mint 50 %-kal csökkent.”*[297] Utóbb ezt a belterületi gyakorlókertet föl is számolták. 1966-ban a község kijelölt egy új területet a Lenin u. (ma Óbébai u.) végén, ahová Hegedűs Péter VB-elnök egy korszerű gyakorlókertet ígért melegházakkal és hajtatóházzal, de ekkor a tulajdonviszonyok még tisztázásra vártak.[298] A területrendezés ügye elhúzódott, ezért csak 1968-ban kaphatta meg az iskola az új tankertet, de még ekkor sem teljes készültségben, mert az öntözés föltételei továbbra is hiányoztak.[299] 1970-ben kezdték meg itt egy szerszámos raktár, nyúlház és baromfiól építését, a mintegy 50 m^2-es betonozott gyülekezőhelyet pedig csak 1972-ben építették meg.[300]

Szintén az intézmény képzési palettáját bővítette, hogy az 1959/60-as tanévben ún. továbbképző iskolát indítottak itt. A megyében mindösszesen 6 helyen kezdtek ilyen

[297] Uo. 1961. máj. 18.
[298] MVL XXIII. 211. 13008-4/1966.
[299] Uo. 13008-6/1968.
[300] Uo. 13008-4/1970., 6007-2/1972.

kísérleti programot, ezek egyike volt a kiszombori iskola. A kísérletek tapasztalatai is befolyásolták az 1961. évi 3. törvényben rögzített két évfolyamos továbbképző iskola koncepciójának kialakítását. A törvény ugyanis 16 évre emelte a tankötelezettség időtartamát, s az új képzés célja az volt, hogy a még tankötelezett, de tovább nem tanuló fiatalok számára oktatást biztosítson.[301]

Szabó Mária tanítónő a II. a osztállyal 1965-ben

A kísérlet időszakában Zomboron tanítás heti két alkalommal, kedden és pénteket 14 és 17 óra között volt, a képzést az általános iskola oktatói végezték. Tankönyvként az ezüstkalászos gazda-tanfolyam tankönyvét használták. Az első tanévben két osztályt indítottak, az egyikben az előző évben, míg a másikba a korábban végzetteket sorolták, az A-ba 35 főt, míg a B-be 30-at írtak be. A tanulók túlnyomó többségét olyanok alkották, akik nem voltak alkalmasak a továbbtanulásra, azért mindkét csoport, mint Majoros István igazgató egyik jelentésében fogalmazott, *„erősen kiszínelt volt”*. Akadtak köztük olyanok is, akik csak 2-3 osztályt végeztek, ezért a színvonal, mely föltételezte volna az elvégzett nyolc osztályt, meglehetősen alacsony volt. Ezt csak tetézte a kora tavaszi időszaktól megállíthatatlanná váló lemorzsolódás, valamint a fegyelmezetlenség.[302] Ennek ellenére még néhány évig fönntartották a községben ezt a képzési formát. Az 1963/64-es tanévben a regisztrált 115 tankötelesből 25-en középiskolába, 38-an ipari és kereskedelmi tanulónak, 27-en még általános iskolába jártak, 3-an *„egyéb állást vállaltak”*, így 20 fő volt az, akinek ide kellett járnia. A 20 tanulóból év végén csak 12 kapott osztályzatot, egyet fölmentettek, 7 tanuló pedig minden tanári igyekezet ellenére lemorzsolódott.[303] Nem véletlenül fogalmazta a Majoros István nyugdíjazását követően 1963-ban igazgatóvá előrelépő Marosvári Mihály az 1964. ápr. 6-i tanévzáró értekezleten: *„tekintettel arra,*

[301] MÉSZÁROS 1991. 29.
[302] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1960. júl. 14.
[303] MVL XXIII. 211. 12008/1964.

hogy a tanulóifjúság beiskolázása (középiskola, ipari tanuló, mezőgazdasági tanuló iskola) oly nagymérvű, valamint nagymérvű a tanulók elhelyezkedése, így a továbbképző iskolának a fejlődés jelenlegi szakaszában nem túl sok jövője van."[304] Valóban, ezt követően nincs adatunk arról, hogy Zomboron működött volna a továbbképző iskola. Ez egyértelműen azt jelentette, hogy a tankötelesek többsége másutt tanult tovább, az ide irányítottak száma viszont nem érte el azt a szintet, amivel érdemes lett volna működtetni az ismétlőt. Mivel csekély számú tanulóról volt szó, az iskola élt az 1962. évi 13. tvr. által adott jogával,[305] és ezeknél a tanulóknál „szüneteltették" a tankötelezettséget.

Az iskola ballagói 1965-ben
Elöl középen Szathmáry Lajosné, Marosvári Mihály igazgató és Vastagh Aladár

A hatvanas évek elejére sikerült megszervezni a második napközis osztályt is, melyre igencsak nagy szükség volt az 1961-ben 641, 1962-ben 652 fős tanulólétszámú iskolában. A második napközis csoporttal nem csak megosztani, de megduplázni lehetett a délutáni foglalkozást igénybe vevőket. Az első csoportba a II., III. és IV. osztályosokat, míg a másik csoportba a többi osztály napköziseit sorolták. Ennek ellenére önálló napközis szoba nem állt rendelkezésre. *„Az ebédlőt délelőtt rajzteremnek használjuk, és emiatt örökös torzsalkodás volt a rajzszakfelügyelő és a napközis szakfelügyelő között, de jobb megoldást eddig még nem találtunk."* – írta az igazgató egy 1962-ből való beszámolójában.[306]

A legkülönbözőbb ráhatások, meggyőzések és retorziók következtében a hatvanas évek elejére gyakorlatilag megszűnt az iskolai hitoktatás a községben. Noha az 1958/59-es tanévben még a tanulók 53 %-a járt hittanra, a következő tanévben már csak 18 %-ukat

[304] Uo.
[305] MÉSZÁROS 1991. 30.
[306] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1962. júl. 19.

íratták be a szülők.[307] Majoros igazgató elégedetten jelenthette 1959. aug. 18-án a községi tanácsnak, hogy *„Erkölcsi-politikai nevelésünk is sikeres volt, ezt mutatja az a tény is, hogy a következő tanévre mintegy negyedrésze jelentkezett vallásoktatásra azoknak a tanulóknak, akik tavaly hitoktatásra jártak."*[308] Szikora plébános szerint ezt úgy érték el, hogy az igazgató *„Egyenként megagitálta a szülőket, és lebeszélte őket, hogy fiaik és leányaik érdekében ne írassák őket hittanra."*[309] A személyes meggyőzés hatására az 1960/61-es tanévben még drasztikusabban lecsökkent a létszám, és már csak 17 tanuló jelentkezett hitoktatásra. Ekkor, tekintettel az alacsony létszámra, már nem is engedélyezték, hogy az oktatásra az iskolában kerüljön sor.[310] Ez adminisztratív változást nem, csak lelki presszió jelentett, hiszen már az előző tanévben, amikor hetente csupán 4 hittanos járt a foglalkozásra, Szikora plébános úgy döntött, hogy a hajnali mise után a templomban tartja a Biblia- és katekizmus-magyarázatot, mivel a három épületben külön osztályokba járó gyerekeket nem is lehetett egy időben összehozni.[311]

Tanév	Tanulói összlétszám	Hittanra jelentkezett	Év végi hittanos
1951-1952	650	415	349
1952-1953	577	256	243
1958-1959	612	343	333
1959-1960	610	88	71
1960-1961	649	17	0
1961-1962	652	0	0

7. táblázat **Összesítő adatok a hitoktatásról 1951 és 1962 között**

A következő tanév végén, 1962 júliusában Majoros István igazgató már azt rögzíthette: *„Iskolánkban az idén hittanórára már senki sem jelentkezett."*[312] Ezzel a vallásoktatás teljes egészében visszaszorult a templomok falai közé. (*7. táblázat*) Ez azonban nem jelentette azt, hogy az iskola ettől kezdve nem fordított figyelmet a vallásos gyerekekre. Sőt, a fölöttes hatóságok rendre jelentéseket követeltek a gyerekek vallásosságával, világnézetével kapcsolatban, és újabb és újabb feladatokat róttak a pedagógusokra, hogy a vallásos gyerekeket meggyőződésükben, neveltetésükben megingassák. Erre utaltak Marosvári Mihály igazgató 1965/66. tanév végi beszámolójában rögzített gondolatai is: *„Bár iskolánkban szervezett hitoktatás nem folyik, mégsem lehetünk megelégedve az itt kialakult helyzettel. A klerikális hatás, a kettős nevelés nyoma tanulóifjúságunk körében még nem tűnt el. Sőt, azt is el kell mondani, hogy különösen a katolikus egyház helyi képviselői mindent megtesznek annak érdekében, hogy minél nagyobb befolyást érvényesítsenek mind a tanulóifjúság, mind a szülők körében. Különösen megmutatkozik ez a befolyás egy-egy egyházi ünnep alkalmával. Bár a konfirmálást, első áldozást, bérmálást nem vallási meggyőződésből, sokkal inkább szokásból, vagy a családban élő nagyszülők kedvéért, de mégis szükségesnek tartják gyermekük számára. Kérem kartársaimat, családlá-*

[307] Hist. Dom. 113.
[308] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1959. aug. 18.
[309] Hist. Dom. 121.
[310] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1961. máj. 18.
[311] Hist. Dom. 114. és 121.
[312] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1962. júl. 19.

togatások, baráti beszélgetések alkalmával foglalkozzanak a kettős nevelésből eredő, a tanulókban fellépő törésekkel, s foglaljanak állást a mi szocialista igazságunk mellett."[313] Elsősorban az I. és II. osztályba járó gyerekekre koncentráltak, mert tapasztalataik szerint a fölsőbb évfolyamosoknál ez a „befolyás" már kevésbé érvényesült.[314]

A hatvanas évek elejére az intézmény stabilizálta helyzetét. Az elhelyezési gondok a napközis csoportokat kivéve megoldódtak. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az oktatás föltételei optimálisak voltak. Teljességgel hiányoztak a szertárak, melyeket egyébként a jogszabályok is megköveteltek. *„Egyetlen felső tagozati szertárszobánk van* – hangoztatta az igazgató –, *amelyben úgy a fizikai, mint a kémiai, földrajzi, természettudományos stb. szemléltető anyagainkat össze kell zsúfolnunk, pedig előírás szerint legalább a kémiai anyagoknak külön szertári szoba kellene. A kapus szobát rajzszertárrá alakítjuk át.*"[315]

Nagyon hiányzott a tornaterem is. Volt ugyan egy szükség-tornaterem a Móricz utcai iskolában, melyet 1960-ban alakítottak ki, ezt a helyiséget azonban kénytelenek voltak politechnikai műhellyé átalakítani, mert annak korábbi, a nagyiskola alagsorában lévő helyiségét az orvos egészségügyi szempontból e célra alkalmatlannak minősítette, így a több mint hatszáz fős iskola teljes egészében tornaterem nélkül maradt.[316] Igen sok kívánnivalót hagytak maguk mögött az iskola épületei is, hiszen nem volt közöttük egy sem, amely a műszaki követelményeknek mindenben megfelelt volna.[317] Ezen túl gondok voltak az ivóvízellátással, hiányoztak a kerékpártárolók, nem voltak beépített szeméttárolók, a WC-k katasztrofális állapotban voltak.[318]

Ugyancsak hiányos volt az iskolák fölszereltsége is, nem véletlenül hangoztatta Majoros István, hogy *„a Járás a felszerelések tekintetében is felmérést csinált, és kiderült, hogy míg Földeák már teljesen át van szerelve új, modern bútorokkal, felszerelésekkel, addig a kiszombori tantermeknek csak a fele rendelkezik ilyennel.*"[319] A következő években azonban megjelentek azok a források (1961-ben pl. 260 ezer forintot kapott az iskola, 1965-66-ban 350 ezer forintot költöttek a Móricz utcai épület addigi deszka válaszfalainak téglára cserélésére, új ablakokra stb.),[320] melyek a hiányok fölszámolását, és az oktatás föltételeinek javítását biztosították. Ezek az összegek azonban nem voltak elégségesek arra, hogy fedezzék Majoros István igazgató elképzelésének végrehajtását, aki a Móricz utcai iskolaépület emeletráépítésével szerette volna a hiányzó tornaterem, tanterem és szertárszükséglet biztosítását megoldani.[321]

A konszolidálódó helyzet az iskola tanulmányi színvonalára is jótékony hatással bírt. Ez megnyilvánult abban, hogy jelentősen javult az intézmény tanulmányi átlaga. Míg az ötvenes években az iskolai átlag rendre 2,5 és 3 között volt, addig 1960-ban elérte a 3,22-t, 1962-ben pedig a 3,31-et.[322] Bővültek a szabadidős tevékenységek lehetőségei is. Az úttörő-foglalkozások mellett rajzszakkör, énekkar, 4 sportkör és ifjúsági vöröskereszt

[313] MVL XXIII. 211. 13008-2/1966.
[314] Uo. 13008-2/1971.
[315] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1962. júl. 19.
[316] Uo.
[317] Uo. 1960. júl. 4.
[318] Uo. 1959. aug. 18.
[319] Uo. 1962. júl. 19.
[320] Uo. 1961. máj. 18., MVL XXIII. 211. 12008-4/1967.
[321] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1962. júl. 19.
[322] Uo. 1960. júl. 14., 1962. júl. 19.

működött az iskolában.[323] Az 1964/65-ös tanévben 7, a következő évben már 11 szakkörre jelentkezhettek a tanulók. Ebben az évben a mezőgazdasági szakkör 35, a fiú játék 80, a leány játék 60, a fiú sport 70, a leány sport 60, az énekkar 49, a honismereti 33, a női kézimunka 21, a báb 15, a csillagászati 25, míg a repülőmodellező szakkör 25 fővel működött.[324] A szakkörök nem csupán arra szolgáltak, hogy lekössék a gyerekeket, hiszen a legtöbben komoly munka, sőt, tudományos élet folyt, melyek eredményei kifelé is megjelentek. A Szigeti György által vezetett honismereti szakkör pl. 1968-ban a szegedi Móra Ferenc Múzeum néprajzi pályázatán I. díjat nyert, az énekkar pedig nemcsak helyben, de Szabadkán is bemutatkozhatott. Az iskola focicsapata rendre eredményesen szerepelt, 1970-ben megyei II. helyezettek lettek az iskolák közötti bajnokságban.[325]

Ballagó diákok útban a Móricz utcai épület felé

Az oktatás racionalizálása érdekében a hatvanas évek elején ún. körzetesítést hajtottak végre, aminek az volt a lényege, hogy egyes kisebb környékbeli iskolákat egy nagyobb iskola igazgatása alá rendelték. A Művelődésügyi Minisztérium 153/1961. sz. utasítása alapján 1963. szept. 1-jével a kiszombori oktatási intézményhez csatolták a ferencszállási és klárafalvi iskolát.[326] A változás nemcsak igazgatási tekintetben jelentkezett, hanem abban is, hogy a körzetesített kisiskolákban megszűnt az addig osztatlanul, vagy részben osztottan működő felső tagozat, és csak az alsó tagozat maradt helyben (az 1964/65-ös tanévben Ferencszálláson egy összevont I. és III. o. 29 fővel, és egy összevont II. és IV. o. 26 fővel, míg Klárafalván egy I-IV. összevont osztály működött 39 fővel).[327] A bejárásnak természetesen meg kellett teremteni a tárgyi föltételeit is, azaz egyrészt a gyerekek szállítását, másrészt a bejáró tanulók miatt megnövekvő létszám

[323] Uo. 1962. júl. 19.
[324] MVL XXIII. 211. 13008-4/1965., 13008-4/1966.
[325] Uo. 13008-5/1968., 13008-4/1970.
[326] MAROSVÁRI 1969. 81.
[327] MVL XXIII. 211. 13008-4/1965.

miatti zsúfoltság, illetve tanteremhiány fölszámolását. Az első időben egyik föltétel teljesülése sem volt zavartalan. Az induló évben, az 1963/64-es tanévben összesen 48 diák utazott (Ferencszállásról 28, Klárafalváról 20 tanuló) Kiszomborra, három évvel később, az 1967/68-as tanévben már 79 (Ferencszállásról 42, Klárafalváról 37), ami igencsak nagy megterhelést jelentett számukra, hiszen az utat autóbuszon kellett megtenniük. A busz ugyanis – különösen piacos napokon – igen zsúfolt volt, s ha a bejövetel a ¼ 8-kor induló busszal még meg is oldódott, de hazafelé, a járatok ritkássága miatt sokszor okozott gondokat, hiszen nem egy esetben félbe kellett hagyniuk délutáni elfoglaltságaikat, hogy haza tudjanak menni.[328] A probléma csak 1968-ban oldódott meg, ekkorra sikerült elérni, hogy délután 4 óra helyett fél ötkor induljon a busz vissza Ferencszállás és Klárafalva irányába, ami lehetővé tette a gyerekek számára, hogy részt vehessenek a délutáni programokon is. Ekkorra mindkét faluban korszerű buszváró épült, mely kulturáltabbá tette a bejáró tanulók számára a várakozást.[329]

A Lenin (ma Óbébai) utcai iskola a hatvanas évek végén

A bejárás egyébiránt a pedagógusok munkáját is megnehezítette. A hatvanas évek közepén már 33 fősre duzzadt tantestület tagjainak több mint egyharmada, 13 fő „vidékről", zömmel Makóról és Szegedről járt ide tanítani, ami napi két órás többletterhet jelentett nekik, túl azon, hogy számukra is kötötté váltak a délutáni programok.[330] A bejárás nehézségei nagy tanárfluktuációhoz vezettek, voltak olyan pedagógusok, akik csak egy-egy évet töltöttek Zomboron, az itteni iskolát csupán ugródeszkának tekintve ahhoz, hogy a közeli városokban állást kaphassanak, ami nem igazán segítette az oktatás eredményességét.[331] Ezekben az években – ma már érthetetlen okok miatt – a község sem volt partner

[328] MAROSVÁRI 1969. 81.
[329] MVL XXIII. 211. 13008-6/1968.
[330] Uo. 13008-4/1967. Az 1967-68-as tanévben 9 pedagógus Szegedről, 1 Szőregről, 1 Magyarcsanádról, 1 Ferencszállásról és 3 Makóról járt ki naponta Zomborra tanítani! Uo. 13008-6/1968.
[331] Uo. 13008-2/1971.

a tanárok letelepítésében. 1973-ban pl. a tanács kétszer is visszautasította Karácsonyi Mihály testnevelő tanár, úttörővezető lakáskérelmét, holott üresen álló pedagógus szolgálati lakás állt ekkor rendelkezésre.[332] Ennek ellenére, ha nehézségek árán is, de folyamatosan biztosítani tudták a szaktanár-ellátást. Az 1973/74-es tanévben a fölső tagozaton tanítók 82 %-a szaktanár volt, *„ami jóval felette van az országos községi szakosellátottságnak."*[333]

Tornavizsga a Móricz utcai iskola udvarán a hatvanas évek végén

A hatvanas évek közepén összesen 21 tanulócsoport működött az iskolában, 18 a székhelytelepülésen, 2 Ferencszálláson és 1 Klárafalván. 1964-től a hagyományos osztályok mellett Pongó Gyuláné vezetésével egy kisegítő osztályt is szerveztek azon tanulóknak, akik az első és második osztályban nem voltak képesek együtt haladni a többiekkel. Az induló évben még csak 3 ilyen tanuló volt, az 1968/69. tanévben azonban már 19.[334]

A megnövekvő tanulólétszám természetes módon a felső tagozatnak otthont adó Lenin utcai épületben okozott elhelyezési gondokat, hiszen az általános iskolai osztályok mellett ez az épület adott helyet a dolgozók iskolájának, melyet az 1961/62-es tanévtől – nyolc év után – újból megszerveztek, továbbá egy mezőgazdasági technikumi kihelyezett osztályt is befogadott az iskola, bár az nem tartozott a kiszombori intézmény fönnhatósága alá.[335] Noha váltott tanítást nem kellett bevezetni, és minden osztálynak külön termet tudtak biztosítani, tény, hogy a tantermek zsúfoltsága igen nagy volt, ami nem véletlen, hiszen az iskola tanulólétszáma ekkor már meghaladta a 700 főt, az 1962/63-as tanévben a beiratkozottak száma 701 főre, míg a következő tanévben 712-főre rúgott.[336] Igaz, ezt követően a létszám rohamosan csökkenni kezdett, az 1965/66-os tanévben az év végi

[332] Uo. 6065/1974.
[333] Uo.
[334] Uo. 13008-4/1965., 13008-4/1969.
[335] Uo. 12008/1964.
[336] Uo.

létszám még 691, 1968/69-ben 627, 1972/73-ban pedig már csak 527 volt.[337] Ennek ellenére póttantermekről kellett gondoskodni, ezért az 1966-67-es tanévtől az iskola éveken át a művelődési ház nagytermét és három oldalsó termét vette bérbe. A nagyteremben a testnevelési órákat tartották, míg két termet öltözőként, egyet pedig a kisegítő iskola céljaira használtak.[338] A művelődési ház ettől kezdve az iskolai tornacsarnok megépítéséig szolgálta a testnevelés-oktatás céljait, míg a kisegítő osztályt 1970-ben a Móricz utcai iskolába helyezték át, ahol délutáni tanításban részesültek az oda járó gyerekek, majd a következő tanév elejétől az újtelepi iskolában kapott a tagozat egy tantermet, ettől kezdve ez lett a kisegítő iskola bázisa.[339] 1974. jan. 1-jétől megbontották az osztályt, ekkortól két kisegítő iskolai csoport működött szaktanári irányítással az épületben, ami mindenképpen a hatékonyabb fölzárkóztató munka alapföltételét biztosította.[340] A nyolcvanas évek elejére azonban a két kisegítő a csökkenő létszám miatt egy osztályra zsugorodott, sőt, 1984-re oly annyira lecsökkent a képzést igénybe vevők köre, hogy a vonulatot megszüntették, és a még ide járó tanulókat a makói kisegítő iskolába irányították.[341]

1962-től az intézmény újraindította a dolgozók iskoláját. Úgy tűnt, nagy az igény és az érdeklődés a képzés iránt, hiszen az első évben beiskolázott 59 tanulóból levizsgázott, és tanulmányait tovább folytató 42 fő mellett az 1963/64-es tanévben már 126 felnőtt iratkozott be, így az előző évben indulókkal együtt több mint 160-an kezdték meg tanulmányaikat. 5 osztályt szerveztek számukra, ebből kettőt kísérleti jelleggel, az egyik VII. osztályban a tantárgycsoportos oktatást a mezőgazdasági szakmunkásképző tanfolyamok anyagával kapcsolták össze, míg a másikban sima tantárgycsoportos oktatást szerveztek, a többiben pedig hagyományos képzést folytattak.[342] Emellett ebben a tanévben, 1964. máj. 4-től ún. levelező tagozatot is indítottak olyan sorkötelesek számára, akik csupán alacsony képzettséggel rendelkeztek. Az első évben 31 tanulót (VI. o. 10 fő, VII. o. 10 fő és VIII. o. 11 fő) iskoláztak be.[343] A kezdeti lelkesedés, mely az újrainduló felnőttoktatás iránt megnyilvánult, hamarosan alábbhagyott. A következő tanévben a 21 beiratkozó levelezős közül 13, míg 68 esti tagozatosból már kevesebb, mint fele, 38 fő tett évfolyamvizsgát. Az iskola ezért a hangsúlyt inkább az analfabétizmus fölszámolására, illetve a cigány lakosság beiskolázására kívánta helyezni, ennek ellenére az 1965/66-os tanévben már csak 21-en vizsgáztak le.[344] Nem véletlenül szögezte le egyik beszámolójában Marosvári Mihály igazgató: a dolgozók iskolája *„már elvesztette azt a tömegfoglalkoztató hatást, amelyet a korábbi években volt hivatott betölteni.”*[345] Ez valóban így is volt, a következő tanévben még 18-an levizsgáztak ugyan, az 1967/78-re beiskolázott egyetlen VIII. osztály 15 fős létszámának azonban közel fele, 46 % lemorzsolódott, így az új tanévben már nem indították újra ezt a képzési formát.[346]

Nem az iskola szervezésében, de a tanulókra alapozva indult meg a hatvanas évek közepén egy angol és egy német nyelvtanfolyam a községben. 1966-ban a két tanfolyam-

[337] Uo. 13008-4/1966, 13008-4/1969, 6004-7/1973.
[338] Uo. 13767/1966.
[339] Uo. 13008-4/1970., 13008-2/1971., MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1971. szept. 23.
[340] Uo. 6065/1974.
[341] MVL XXIII. 722. VB. jkv. 1984. jan. 25.
[342] MVL XXIII. 211. 12008/1964.
[343] Uo.
[344] Uo. 13008-4/1965., 13008-4/1966.
[345] Uo. 13008-4/1966.
[346] Uo. 13008-4/1967., 13008-6/1968.

nak összesen 38 résztvevője volt, és különlegesnek számított, hiszen ennek korábban nem voltak hagyományai, és a Makói járás területén is ebben az időben csupán Apátfalván működött ilyen képzés, ott német nyelvet oktattak tanfolyami formában.[347] Sajnos, az új iránti lelkesedés nagyobb volt, mint a kitartás: a következő évben megszűnt a nyelvoktatás Zomboron. Ennek oka nyilvánvalóan a tanulók érdektelensége volt. Noha a zsúfoltság még sokáig alig enyhült, a tantermek fölszerelése, különösen a szemléltető eszközök terén sokat javult ebben az időszakban. Több tantermet föl tudtak szerelni diavetítőkkel, aspectomatokkal, 1964-től pedig megjelentek az iskolában első televíziókészülékek is, melyek új dimenziót nyitottak az oktatás előtt. Számos tanár vállalt kísérleti munkát, új módszerek bevezetésében, illetve kísérleteiben vettek részt (Nagy József, Láng Róbert, Szathmáry Lajosné, Jantos Lajos, Polner Zoltán), ami megint csak elősegítette az oktatás hatékonyságnövelését.[348]

A pedagógusok közül többen vettek részt országos pályázatokon is, Láng Róbert pl. 1966-ban a programozott földrajzoktatás terén elért eredményeiért egy országos pedagógiai pályázaton I. helyezést ért el. Nagy József tanárt pedig ugyanekkor kiváló tanár címmel jutalmazták.[349] Láng Róbert programozott földrajzoktatási kísérlete országos visszhangot váltott ki, V. osztályos tankönyvét az OPI 1000 tanulóval tesztelte.[350] Megjelentek az újító pedagógusok is. 1968-ban pl. dr. Jantos Lajos topográfiai ismeretek elsajátítását segítő lapokat, valamint egy távolság- és magasságmérő műszert fejlesztett ki, dr. Antalfi Sándorné és Balog Géza tanítók egy elektromos számológép használatára dolgoztak ki programot, melyet az I. osztályban használtak, Balogh Géza emellett egy a napfény melletti vetítést lehetővé tevő eszközt mutatott be. Ezeket az újításokat meg is vásárolták tőlük, és széles körben bevezetésre kerültek.[351] 1970-ben 4 tantárgyi kísérlet folyt párhuzamosan az iskolában. Márki Antalné I. osztályosokkal, Varga Katalin pedig ötödikesekkel kezdett az ún. Forrai-módszer szerint matematikát tanítani, azaz a tanulók önállóan dolgozták föl az anyagot, a pedagógus csak szükség esetén segített. A következetesen egymásra épülő feladatok ugyanis gondolkodásra és problémamegoldásra neveltek. Láng Róbert folytatta programozott földrajzoktatási kísérletét az V. osztályban, amelynek során *„egy ismeretanyag több fordulatban kerül a tanuló elé, ami a mélyebb, tartalmasabb megértés alapját szolgálja”*, és dr. Jantos Lajos is hasonló programot indított a VIII. osztályosokkal.[352] A kísérlet előnyeit igazolta, hogy amíg az előző tanévben 2-3 tized különbség volt az új metódus szerint oktatott osztály és a hagyományos között, addig a következőben már 1,5, ami azt jelentette, hogy a programozott osztályban 60-80 %-os, míg a kontroll-osztályban 30-50 %-os volt a teljesítmény.[353]

A növekvő létszám, és különösen a bejáró tanulók miatt folyamatosan nőtt a napközis csoportok száma is. Az 1963/64-es tanévben 4 csoport működött 152 fővel (73 alsós és 79 felsős), 1966-tól 5, 1968-tól pedig 7 csoport 220-230 tanulóval.[354] Ez a csoportnövekedés azonban nemcsak teremgondokat okozott, de túlterheltté tette a konyha- és ebéd-

[347] Uo. 13008-3/1966.
[348] Uo.
[349] Uo. 1308-4/1966.
[350] Uo. 13008-2/1971.
[351] Uo. 13412/1968.
[352] Uo. 13008-4/1970.
[353] Uo. 13008-2/1971.
[354] Uo. 12008/1964., 13008-4/1967., 1308-4/1969.

lőkapacitást is, melyet nem ilyen létszámra alakítottak ki.[355] 1969 tavaszán azonban némileg csökkent a napközisek létszáma. Ennek az volt az oka, hogy az AKÖV dél körül új buszjáratot indított Szeged felé, és sokan hazamentek ezzel, de többen voltak, akik a jobb idő beáltával kerékpárral jártak be az iskolába, ezért nem kellett napköziben maradniuk.[356] Ennek ellenére mind konkrétabbá vált a terv, hogy egy önálló épületben elhelyezett napközi otthont építenek.[357] Az ötletet a községi tanács is fölkarolta, és elkészítették egy 320 férőhelyes általános iskolai napközi koncepcióját. A tervek szerint itt egy 300 adagos konyhát, 150 adagos ebédlőt, 8 tantermet és előadótermeket alakítottak volna ki, s az új oktatási intézmény helyét az Ady Endre utcai iskola melletti telken jelölték ki.[358]

Marosvári Mihályné olvasásórája (1970)

Az új oktatási centrummal kapcsolatos elképzelések azonban csupán tervek maradtak. Ennek okaként csak részben tehető felelőssé a pénzhiány (mintegy 10 millió forintra lett volna szükség!) Legalább ennyire latba esett a gyermeklétszám már akkor látható, és az előrejelzések alapján már évekre előre jelezhető csökkenése, ami arra utalt, hogy ha néhány évig még érezhető zsúfoltsággal kellett is szembenézni, a létszám csökkenése ezt lassan enyhíteni fogja. De volt még valami, ami az önálló napközi otthon fölépítése ellen hatott, ez pedig egy új, korszerű oktatási kísérleti program, az ún. iskolaotthonos oktatási forma beindítása volt.

Az egész napos oktatás, mint új képzési forma Makón, a Szoboszlai (ma Kertvárosi), és Hódmezővásárhelyen a Petőfi általános iskolában ekkor már működött. A zombori pedagógusok az ottani tapasztalatok alapján döntöttek arról, hogy a Makói járásban elsőként megpróbálkoznak ennek adaptálásával. A képzés lényege, hogy a gyerekek délelőtt is és délután is tanultak, oly módon, hogy két pedagógus foglalkozott velük, egyikük a humán műveltséget (írás, olvasás, rajz, illetve technika), másikuk pedig a reálműveltséget

[355] Uo. 13008-6/1968.
[356] Uo. 13008-4/1969.
[357] Uo.
[358] Uo. 13191/1969.

(matematika, környezetismeret, illetve testnevelés) sajátíttatta el velük. Az iskolaotthon kilépett a hagyományos sablonok keretei közül, és tényleges tehetséggondozást, és jóval alaposabb tudás-elsajátítást tett lehetővé, hiszen sokkal több időt töltöttek a gyerekek a tananyag elmélyítésével, mint a hagyományos képzés során. Az iskola célja az volt, hogy fölmenő rendszerben a teljes alsó tagozatra kiterjesszék ezt a képzési formát, és arra hivatkozva, hogy az akkor meglévő két párhuzamos osztályban egyébként is működik napközi, többlet költségigénnyel ez nem járna, kezdeményezték az indítást. Mivel a járási tanfelügyelet támogatta az elképzelést, a Megyei Tanács VB 1969. jún. 11-én kiadta az engedélyt, hogy az iskola a következő tanévben már mint iskolaotthon indíthassa el a Móricz utcai épületbe beiskolázott első osztályát.[359]

Az első iskolaotthonos osztály 1971-ben
Elöl dr. Antalfi Sándorné és Marosvári Mihályné tanítónő

Az új oktatási forma már az első évben bebizonyította hatékonyságát és eredményességét. A Marosvári Mihályné és dr. Antalfi Sándorné által tanított 27 fős osztály 4,2-es átlagával az iskola legeredményesebb osztálya lett.[360] Ezt követően megkezdték az oktatás fölmenő rendszerű bevezetését, 1971-től pedig Ferencszálláson és Klárafalván is átálltak az iskolaotthonos képzésre,[361] melyről Marosvári Mihály igazgató az 1970/71-es tanév végén kijelentette: *„A két éves tapasztalat az, hogy ez a szervezeti forma biztosítja az osztályokban folyó és az osztályokon kívüli munka összehangolását, a személyiség alaposabb megismerését és ezzel együtt az egyéni képességek fokozott kibontakozását.”*[362] Az 1971/72-es tanévben, ekkor az induló osztály már harmadik évfolyamos volt, bevezették az orosz nyelv oktatását ezen az évfolyamon, ami megint csak teljesen új szemléletet

[359] Uo. 13415/1969.
[360] Uo. 13008-4/1970.
[361] Uo. 6004-7/1973.
[362] Uo. 13008-2/1971.

vitt be az alsó tagozatos oktatásba.[363] Az orosz nyelv oktatása az alsó tagozaton újdonságnak számított, ugyanakkor nem lett életképes, mert a föltételeket ehhez hosszú távon nem lehetett biztosítani. *„Sajnos* – olvasható egy 1974 jún. 14-én kelt igazgatói jelentésben –, *az iskolaotthon 3. és 4. osztályaihoz kapcsolódó orosz nyelvi tagozatos rendszert továbbvinni nem tudjuk, mert a 25-ös osztálylétszám két csoportra történő megbontását sem nevelőkkel, sem elhelyezéssel megoldani nem tudjuk. Különösen nehéz helyzet elé állít ez a probléma a felső tagozatban bennünket, mert itt egyszerűen lehetetlen a tagozatos csoport két részre történő bontása. Ezért kellett kérnünk a tagozatos csoport további indításának beszüntetését.”*[364]

Az iskolaotthoni képzés az eredményessége mellett azért is előnyös volt az intézmény számára, mert – lévén kísérlet – általa fejlesztési forrásokhoz lehetett jutni, melyekből biztosíthatóvá váltak a szükséges tárgyi feltételek. 1969-ben a járási tanács 170 ezer forintot bocsátott az intézmény rendelkezésére, ebből fölújítható lett az osztály, a folyosó, kicserélhették a bútorzatot.[365] 1971-ben további 600 ezer forint jutott arra, hogy a fölmenő rendszer miatti tanterem-felújításokat, valamint bútor- és eszközbeszerzéseket finanszírozni tudják. Ekkor vezették be a vizet a folyosóra, és kapott a Móricz utcai épület vízöblítéses WC-t, továbbá ekkor cserélték le az addigi széntüzelésű kályhákat olajkályhákra.[366]

Az 1970-es árvíz miatt, mely a községet is elöntéssel fenyegette, az 1969/70-es tanévet idő előtt be kellett fejezni, mindhárom iskolaépületet ugyanis védekezési célokra vették igénybe. Az újtelepi iskolában az árvízvédelemben részt vevő gépkocsivezetőket helyezték el, a Móricz utcai épületben jún. 13-ig sorkatonákat szállásoltak el, míg a Lenin utcai iskola a helyi védelem törzsközpontjaként működött, innen irányították és koordinálták a védekezést. Fontos szerep hárult ebben az iskola tanáraira is, Barna Gyula igazgatóhelyettesnek a gátvédelmi brigádok szervezése volt a feladata, míg Láng Róbert védekezési brigádvezető volt.[367] Noha a falut sikerült megvédeni az árvíztől, így a következő tanévet már rendes időben el lehetett indítani, a víz nyomai még sokáig megmaradtak. Az emeletes iskola annyira fölvizesedett, hogy körbe le kellett verni a vakolatot, de így is évekig tartott, mire kiszáradt a megfelelő alapozás nélkül fölhúzott épület.[368] A magas talajvíz még 1971-ben is lehetetlenné tette a nagyiskolai udvar egy részének használatát, évekig akadályozta a pincerészben kialakított műhelyek igénybevételét, és csődöt mondott a derítőrendszer.[369]

A bajnak persze volt némi pozitív következménye is, hiszen ennek volt köszönhető, hogy 1972-ben feltöltötték az udvart, felújították a szennyvízelvezető rendszert, és a használhatatlanná vált pincében lévő politechnikai műhelyek helyett nagyrészt a pedagógusok, a gyerekek és a KTSZ dolgozók társadalmi munkájában egy Erdért típusú, fa elemekből álló politechnikai műhelyet építettek az iskolaudvar egy részének igénybevételével, ahol a fiúknak is és a lányoknak is önálló tantermet alakítottak ki.[370] Ez teremtette meg az iskola szaktantermi rendszere kialakításának alapját, a már korábbtól meglévő,

[363] Uo. 13747-2/1971., 13609-2/1971.
[364] MVL XXIII. 722. VB. jkv. 1974. jún. 24.
[365] MVL XXIII. 211. 13008-4/1970.
[366] Uo. 6007-2/1972.
[367] Uo. 13008-4/1970.
[368] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1975. okt. 15.
[369] MVL XXIII. 211. 13008-2/1971., MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1971. szept. 23., 1972. jún. 15.
[370] MVL XXIII. 211. 6007-2/1972.

igencsak kezdetleges fizikai-kémiai előadó után az 1972/73-as tanévben vehették birtokba a tanulók az első korszerűen fölszerelt kabinetet, az orosz nyelvi szaktantermet, és ebben az évben létesítették az induláskor 1489 kötetes állománnyal és 156 beiratkozott olvasóval rendelkező iskolai könyvtárat is.[371] A következő tanévet már szaktantermes oktatási rendszerben szervezték meg a felső tagozatosok számára.[372] A szaktantermek azonban ekkor még csak csíráját jelentették annak a kabinetrendszernek, amely valóban optimális körülményeket teremtett az oktatásnak. Nem véletlenül jegyezte meg Marosvári Mihály igazgató 1974 júniusában: *„A szaktantermes oktatási rendszer oktatásunkat* […] *csak szervezetileg javította, lehetővé tette a szemléltető eszközök szaktantermi csoportosítását, az oktatás folyamatába aktívabb bekapcsolását, továbbá fejlődést jelent majd a szaktantermek célszerű bútorokkal való ellátása, melyet folyamatosan tervezünk – anyagi erőnkhöz mérten – beállítani.”*[373] A munka már ebben az évben megkezdődött, elkezdték a földrajz és a biológia szaktanterem kialakítását, és 1975-ben hozzáfogtak a nagyobb beruházást igénylő fizikai-kémiai szaktanterem kiépítéséhez.[374]

A balatonszárszói úttörőtábor 1966-ban

Az 1960-as években megerősödött az iskola úttörőcsapata. A szervezettség ettől kezdve rendszeresen 90 % fölötti volt. Míg az évtizede elején a hangsúly a gyerekek mezőgazdasági munkákba való bekapcsolásán volt, addig az évtized közepétől mind inkább a szabadidős tevékenységek szervezése került előtérbe. Az 1963/64-es tanévben az iskola tanulói több mint 12 ezer munkaórát dolgoztak a helyi szövetkezetekben, emellett részt vállaltak az iskola környékének rendbetételében, és a községi legelő karbantartásában is.[375] Az 1965/66-os tanévben a felső tagozatosok 22 ezer munkaóránál is több

[371] Uo. 6004-7/1973.
[372] Uo. 6065/1974.
[373] MVL XXIII. 722. VB. jkv. 1974. jún. 24.
[374] Uo.
[375] MVL XXIII. 211. 12008/1964.

betakarítási munkát végeztek, s ebből 47,8 ezer Ft bevétel keletkezett.[376] Azokat a pénzeket, melyeket a gyerekek „megkerestek", a csapat vezetői konzekvensen visszaforgatták számukra.[377] Ez tette lehetővé, hogy a hatvanas évek elejétől évről évre eljuthassanak a Balatonhoz, mely így a kiszombori úttörők kedvelt célpontja lett. Először 1961-ben jelentek meg itt, 1962 nyarán már 80 úttörő nyaralt Fonyódligeten.[378]

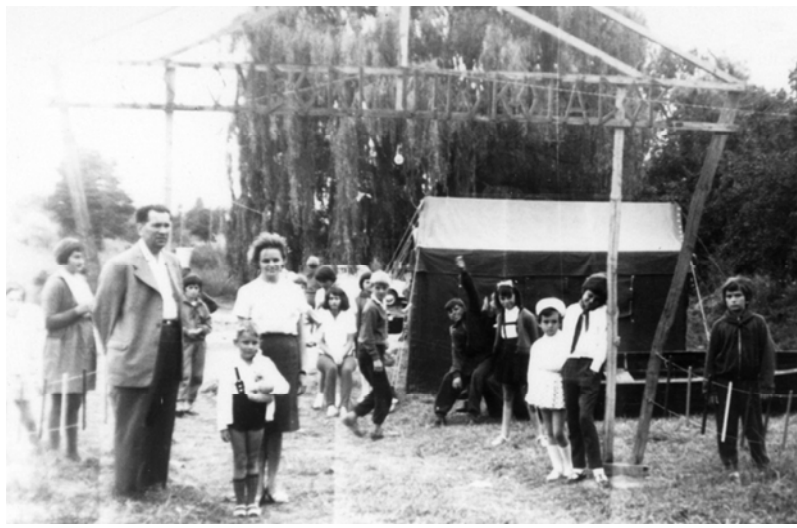

Marosvári Mihály igazgató családjával a balatonszárszói tábor bejárata előtt (1966)

A táborozás valóban nomád körülmények között zajlott, mint Marosvári Mihály írta: *„Két és 8 személyes sátrakat szereztek a honvédségtől, szalmát a Balaton parti községek termelőszövetkezeteitől kaptunk, konyhafelszerelést hazulról vittünk."*[379] Az intézmény annak érdekében, hogy biztosítani tudja a gyerekek számára a nyári balatoni nyaralás élményét, az évente visszatérő bizonytalan szervezési kényszer helyett állandóságra törekedett, ezért egy végleges táborhely megszerzésében gondolkodott. Ennek érdekében táborozási bizottságot szerveztek, és hozzáláttak ahhoz, hogy a tábor költségei előteremtsék. *„Az anyagi alapok megteremtéséhez termelőszövetkezetektől, s állami tartalék földet kaptunk, melyet részben tanulók, részben szülői munkaközösség művelt meg, s 1963-ban már mintegy 62 ezer Ft-os anyagi bázissal rendelkeztünk."*[380] A csapat először Balatonfenyvesen keresett helyet magának, de nem tudtak megfelelni a Balatoni Intéző Bizottság által szabott követelményeknek, ezért a zombori gyerekek közül előbb 107-en a járási úttörőelnökség Balatongyöröki táborában, majd 1964-ben 96-an ismét Fonyódon nyaralhattak.[381] Ekkor már a járási úttörőelnökség is az állandó helyet kereste, és Balatonszepezden tervezték egy végleges bázis kialakítását, míg a zomboriak úgy döntöttek, hogy

[376] Uo. 13008-4/1966.
[377] MAROSVÁRI 1969. 106.
[378] Uo. 105-106.
[379] Uo. 105.
[380] Uo. 106.
[381] Uo. 107., MVL XXIII. 211. 12008/1964, 13008-4/1965.

továbbra is a déli parton maradnak. 1966-ban, mivel Fonyódon akkor már minden hely foglalt volt, Ács József siófoki tanulmányi felügyelő segítségével Balatonszárszó-Gönyetető alatt kaptak táborhelyet. Ekkor 98 tanuló táborozhatott itt, dacolva esővel és talajvízzel. Mivel a tábor jól sikerült, és a hely is – megfelelő tereprendezést követően – megfelelőnek látszott, a járási vezetők úgy döntöttek, hogy ide telepítik át Balatonszepezdről a járási tábort, a tulajdoni kérdéseket és hatósági engedélyeket sikerült rendezni, s ettől kezdve itt működött a járási úttörőtábor, melynek állandó turnusát a kiszombori gyerekek alkották. 1967-ben mintegy 75 kiszombori, és 31 szabadkai tanuló már együtt nyaralhatott a táborban.[382]

Láng Róbertné úttörőcsapat-vezető egy ünnepségen 1970-ben

A szabadkai gyerekek balatoni nyaralása egy formálódó testvérkapcsolat keretében bonyolódott. A csapat ugyanis jó együttműködést alakított ki az ottani Ivo Lola Ribar elemi iskolával, és a vendéglátás viszonzásként 31 zombori gyerek nyaralhatott az iskola kotori (Adriai-tenger) üdülőjében. Azt tervezték, hogy egy hosszabb távú csereprogramot alakítanak ki a szabadkaiakkal, *„de sajnos a mi balatoni táborunk nem nyújtott kellő ellenszolgáltatást a kotori táborral szemben, s így a szervezési problémák miatt a csere-táborozást abba kellett hagyni.”*[383]

Alakult kapcsolat egy NDK-s iskolával is, az 1970/71-es tanévben 20 zombori tanuló utazhatott oda, és ugyanennyi német gyerek látogathatott ide, de ez a kapcsolat sem tudott tartóssá válni.[384] A balatonszárszói tábor ennek ellenére egészen a rendszerváltásig a zombori gyerekek nyári bázisa volt, nem volt egyetlenegy év sem, amikor kimaradt volna az iskola programjai közül ez a lehetőség, noha kétségtelen, hogy a tábor fénykora a hatvanas-hetvenes évekre esett, azt követően lanyhult iránta az érdeklődés. A kezdeti,

[382] MAROSVÁRI 1969. 108. MVL XXIII. 211. 13008-4/1967., 13008-6/1968.
[383] Uo.
[384] MVL XXIII. 211. 13008-2/1971., MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1971. szept. 23.

sátoros romantikát a hetvenes évek elejétől fölváltotta a faházak kényelme, lassan kiépült a teljes infrastruktúra, így a tábor fokozatosan üdülővé fejlődött. A járások megszűntét követően a bázis tulajdonjoga és fönntartása megyei kezelésbe került.

Az úttörőcsapat a nyári tábor szervezésén túl természetesen ellátta mindazokat a feladatokat, amelyeket elvártak tőle. A mindennapos csapatélet mellett akadályversenyeket, kirándulásokat szerveztek, részt vettek a kulturális seregszemléken, és ha kellett, hulladékot gyűjtöttek a vietnámi nép megsegítésére, ha kellett, facsemetéket ültettek, vagy veteránokkal találkoztak. A sokféle elfoglaltsággal a csapat 1967-ben elnyerte a Magyar Úttörők Szövetsége (MUSZ) Országos Elnöksége Vörös Selyemzászlaját, amely a csapat számára elérhető legmagasabb elismerés volt. A zászlót 1967. máj. 26-án Szabó Ferenc, a MUSZ titkára, személyesen adta át az ekkor 639 tagú (386 úttörő és 253 kisdobos) csapat ünnepi összejövetelén.[385]

Hulladékgyűjtés az iskolaudvaron a hetvenes évek végén

A magas létszám egyre égetőbb gonddá tette a csapat állandó otthonának hiányát. A programok többnyire szabadban, vagy ha nem tette lehetővé az időjárás, a tantermekben voltak. A foglalkozások heti 2 órát tettek ki, tehát még az időbeli ütemezés ellenére is – a napközis csoportok és szakkörök elhelyezése miatt – gondot okozott a tanterem biztosítása az őrsi, illetve rajmunka számára. 1967-ben már markánsan megjelent egy ifjúsági ház, de legalább egy úttörő szoba kialakításának igénye, erre azonban a föltételek nem voltak adottak.[386] Megoldás csak 1972-ben született, ekkor a csapat a művelődési házban kapott egy helyiséget (a korábban kisegítő iskola céljaira használt termet) és 6 ezer forintot a berendezéshez, de mivel ekkor zajlott az épület fölújítása, a csapatotthont csak a következő évben vehették birtokba, mely legalább részleges megoldást adott az elhelyezési gondok enyhítésére.[387]

[385] MAROSVÁRI 1969. 104., MVL XXIII. 211. 13008-4/1967.
[386] MVL XXIII. 211. 13008-6/1968.
[387] Uo. 6007-5/1972.

Őrsi foglalkozás a nagyiskola udvarán a hetvenes években

Noha az iskola évek óta törekedett arra, hogy – immáron harmadik nekifutásra – megszervezze a felnőttoktatást az intézményben, erre csak az 1972/73-as tanévben került sor. Hogy milyen szükség volt erre, mi sem bizonyítja jobban, mint az a fölmérés, amely a községben élők iskolai végzettségét mutatta. Eszerint 1974-ben a község felnőtt korú, de 50 év alatti népessége 2823 fő volt, ebből 1888 fő végezte el az általános iskolát, tehát 935 ember, a vizsgált népesség 33,4 %-a nem tett eleget tanulmányi kötelezettségeinek.[388] Megoldást erre a felnőttoktatás jelentett, melyet Rácz Géza tanár vezetésével szerveztek meg. Az induló tanévben 3 osztályra bontva 30-an iratkoztak be, közöttük 10 fiatal volt, és nagyobb részük, összesen 26-an le is zárták vizsgával az évet. A következő tanévben két turnust is indítottak, és 108 növendéket oktattak.[389] A képzés – a korábbi gyakorlattól eltekintve – ún. integrált rendszerben folyt, amelynek az volt a lényege, hogy az ide járók egy tanév alatt két osztályt végezhettek el, mivel csak a törzsanyagot kellett elsajátítaniuk. Ennek kifejezetten az volt a célja, hogy csökkentsék a lemorzsolódást, és érdekeltté tegyék a dolgozókat abban, hogy vállalják az iskola végigvitelét. Ennek meg is lett az eredménye, hiszen az 1973. szeptemberében induló 49 fős első turnusból csak 10-en, míg az 1974. januárjában kezdődő 52 fős új évfolyamból csak 12-en morzsolódtak le.[390] Biztatónak tűnt, hogy már zömében nem a nappali képzésből kimaradók jelentek meg a beiratkozók között, hanem az idősebbek is, sőt több lett a nő, mint korábban.[391] Ennek ellenére a létszám ismét csökkenni kezdett. Az 1974/75-ös tanévben 60-an végeztek, míg a következő tanév két osztályába már csak 22-en iratkoztak be.[392] A csökkenő létszám megint csak oda vezetett, hogy a képzési forma létjogosultsága megkérdőjeleződött, így a dolgozók iskolája a hetvenes évek végére szép lassan elhalt a községben. Ebben közrejátszott az is, hogy a település nagyobb munkáltatói önálló oktatás indításával próbálták megoldani munkaerő-képzési igényeiket.

[388] Uo. 6380/1974.
[389] Uo. 6001/1974., MVL XXIII. 722. VB. jkv. 1974. jún. 24.
[390] MVL XXIII. 722. VB. jkv. 1974. jún. 24.
[391] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1975. okt. 15.
[392] Uo. 1977. szept. 21.

Az 1973/74-es tanévre befejeződött az iskolaotthonos képzési forma fölmenő rendszerű bevezetése, amely nem csupán javította az intézmény színvonalát, de biztosította az oktatáshoz szükséges optimális körülmények megteremtését is. *„Ezen osztályok tárgyi színvonala az országos színvonal fölött van, szemléltető eszközzel való ellátásuk a korszerű igényeknek megfelelő.”* – összegezte a tapasztalatokat az igazgató, ugyanakkor hozzátette: *„A nem iskolaotthonos rendszerben dolgozó osztályok színvonalán azonban sürgősen javítani kell.”*[393] Az elkövetkező évek legfontosabb feladata a feltételrendszer megteremtése, illetve javítása volt.

A sportudvar kialakítása a nagyiskolában a hetvenes években

Ekkorra az iskola kezelésében 22 épület volt, hiszen ide tartoztak Ferencszállás és Klárafalva oktatási épületei éppúgy, mint az óvodák, továbbá 13 szolgálati lakás fenntartásáról is az iskolavezetésnek kellett gondoskodnia. Ezek többsége lepusztult, felújításra váró ingatlan volt, szinte nem is volt olyan épület az iskola kezelésében, melyre ne kellett volna kisebb-nagyobb összegeket költeni. E források viszont hiányoztak. 1973-74-ben pl. 642 ezer forint dologi kiadás állt az intézmény rendelkezésére, holott ebben az évben csak a „tűzoltáshoz” több mint 1 millió forintra lett volna szükség. *„Amint a számadatok mutatják, az évi pénzügyi lehetőségek nem elegendők a legszükségesebb karbantartási munkák elvégzésére. Ez a tény nagyban hátráltatja a tervszerű gazdálkodást, a munkálatok végzésének ésszerűségét, s sokszor a szükségszerű megoldások sokkal költségesebbek, mintha tervszerűen gazdálkodnánk.”* – panaszolta az intézmény gondjait a VB tagjai előtt Marosvári Mihály igazgató,[394] ennek ellenére az elkövetkező években sem képződött akkora forrás az intézmény költségvetésében, hogy a fölújítási, karbantartási és fejlesztési munkákat optimalizálni lehetett volna. Továbbra is hiányzott az iskola tornaterme, sportudvart kellett volna kialakítani a nagyiskolában, rendbe kellett volna tenni a napközis termeket, és meg kellett volna oldani a könyvtár elhelyezését, hogy csak a legsürgetőbb

[393] MVL XXIII. 722. VB. jkv. 1974. jún. 24.
[394] Uo.

fejlesztési tennivalókat emeljük ki az intézmény által ekkortájt fontosnak tartott feladatok közül.[395]

Ha a nagyléptékű fölújítási programokban nem is sikerült markáns előrelépést elérni a hetvenes években, a kisberuházások többé-kevésbé folyamatosak voltak. Főleg a szemléltető- és oktatást segítő technikai eszközök beszerzésében lehetett sikereket elérni. Egy 1975-ös jelentés szerint *„a felső tagozatos oktatásnál nevelőink magnetofont, lemezjátszót, televíziót, írásvetítőt állíthatnak be az óra céljának eléréséhez."*[396] 1976-1977-ben részben intézményi költségvetési forrásból, részben a megyei tanács támogatásából kicserélték a régi csővázas padokat jobb elhelyezést nyújtó asztalokra.[397] Mindemellett javultak a föltételek annyiban is, hogy mód nyílt az orosz nyelvi órák esetében az osztályok bontására.[398] A folyamatos beszerzések ellenére egy 1981-es fölmérés még mindig közel 100 fajta eszköz hiányát regisztrálta.[399]

A nagyobb beruházások esetében úgy tűnt, hogy a fejlődés motorja az, ha maga az iskola vállalja föl a munkák szervezését, és nem arra vár, hogy a tanács megoldja helyettük. Így tudták 1972-ben az új politechnikai műhelyt, vagy 1975-ben az iskolai lőteret megépíteni. A hetvenes évek végén, már Papós András igazgató irányításával, nagyszabású társadalmimunka-akció indult el. Mint utóbb írta: *„A kivitelezésekre szervezett társadalmi munkaakciók, a szülők, szocialista brigádok és a pedagógusok részvételével lényegesen növelték a megvalósítások mennyiségi lehetőségeit, mivel költségvetésünket csak az anyagszükségletek terhelték."*[400] S valóban, 1977-ben ezáltal sikerült elérni, hogy a nagyiskola udvarán elkészüljön az oda tervezett sportudvar első eleme, a bitumenes kézilabdapálya, majd a következő évben kialakult annak környezete is (a gépi munkát az Új Élet Mgtsz, a GKI, valamint a makói Közúti Gépellátó biztosította). 1982-ig két tanterem padlózatcseréjét és a rajz szaktanterem elektromos hálózatának fölújítását és villamos berendezéseinek cseréjét is társadalmi munkában oldották meg, és az udvari csatornahálózat kiépítésében is nagy szerepe volt a pedagógusok és a gyerekek önkéntes munkájának.[401] 1984-re több akut problémát sikerült megoldani. Felújították az összes iskolaépület elavult, és néhol életveszélyes elektromos hálózatát, mind a Lenin, mind a Móricz utcai épületet alászigetelték, megépítették az emeletes iskola szennyvízelvezető rendszerét, és megkezdték a központi fűtés szerelését. A Móricz utcai alsó tagozat tornaszobát kapott az egyik tanterem átalakításával.[402]

A nyolcvanas évek elejére az iskola belső élete is megváltozott. A tanulólétszám a hetvenes évek csökkenésével szemben (míg az 1967/68-as tanévben 689 tanuló, addig az 1972/73-as tanévben már csak 527 tanuló járt az iskolába[403]) ismét 600 fölé emelkedett, az 1983/84-es tanévre elérte a 630 főt. Feltűnő, hogy miközben az összlétszám növekedett, a két tagintézményben tanulók száma csökkent (Ferencszálláson az 1979-es 33 főhöz képest 23-ra, Klárafalván a 25-ről 21-re). A többletet a zomboriak számának megnövekedése eredményezte, ami a község vonzerejének, fejlődőképességének fontos mutató-

[395] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1975. okt. 15.
[396] Uo.
[397] Uo. 1977. szept. 21.
[398] Uo. 1975. okt. 15.
[399] MVL XXIII. 722. VB. jkv. 1982. márc. 17.
[400] Uo.
[401] Uo.
[402] Uo. 1984. jan. 25.
[403] MVL XXIII. 211. 13008-6/1968., 6004-7/1973

ja volt.[404] Míg a két tagintézményben 1-1 összevont alsós osztály, addig a központi iskolában 21 tanulócsoport működött.[405] A létszámadatokban az évtized második felében sem történt markáns változás. Az 1985-88 közötti években 630 körül állandósult a tanulólétszám, ebből 22-24 tanuló Ferencszálláson, míg 17-23 kisdiák Klárafalván tanult. Megmaradt a 21 tanulócsoportos struktúra is, csak az 1987/88-as tanévben emelték meg eggyel, így ebben az évben 22 osztállyal működött az iskola, illetve a két tagintézményben 1-1 összevont alsó tagozatos osztály tartozott még ide.[406]

Kézilabdameccs az iskola aszfaltos pályáján a hetvenes évek végén
Háttérben az 1972-ben átadott politechnikai műhely

1981-ig 10, ettől kezdve 11 napközis csoport is üzemelt, ami azt jelentette, hogy 1981-től a gyerekek 57 %-a napközis ellátásban részesült. A korlátozott férőhelyek miatt 1983-tól a VII. és VIII. osztályos tanulókat már nem vették föl ide, számukra csak ebédelési lehetőséget biztosítottak, de közülük is csak azoknak, akik nem tudták egyéb módon megoldani étkeztetésüket.[407] A nyolcvanas évek második felében javult a helyzet, az ekkor működő 12 napközis csoportból 4-et tartottak fönn a felső tagozatosok számára, és ezek a csoportok minden jelentkezési igényt ki tudtak elégíteni, így nem kellett senkit visszautasítani.[408]

41 főben stabilizálódott a tantestület létszáma, és javult a szakos ellátottság is, amely a hetvenes évek közepétől ismét nagymérvűvé váló fluktuáció,[409] és az emiatt gyakran alkalmazott képesítés nélküli nevelők magas száma miatt nem volt optimális. Sikerült

[404] MVL XXIII. 722. VB. jkv. 1984. jan. 25.
[405] Uo.
[406] Uo. 1998. ápr. 13.
[407] Uo. 1984. jan. 25.
[408] Uo. 1988. ápr. 13.
[409] *„A nevelők közül évente mintegy két-három fő távozik el Makóra vagy Szegedre, s így ugyanannyi új nevelőt vagyunk kénytelenek alkalmazni”* – olvasható egy 1975 októberi igazgatói beszámolóban. Lásd: MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1975. okt. 15.

elérni, hogy 1983-ra az iskolában alkalmazott pedagógusok túlnyomó többsége, 93 %-a szakos nevelő legyen.[410] A nyolcvanas évek közepére 42, 1987-től 43 tanár oktatott az iskolában, ezek 80 %-a helyben lakott, csupán 9 nevelő járt ki ide, ketten Szegedről, míg heten Makóról. A község fontos feladatának tekintette, hogy megteremtse számukra a helyben lakás föltételeit, ezért szolgálati lakással, illetve lakásvásárlási támogatással segítették a fiatal pedagógusokat.[411]

A tantestület 1978-ban

Ülő sor: Rácz I. Pálné, Rudisch Erikné, Kátai Zsuzsanna, Neducza Szvetiszlávné, Szathmáry Lajosné, Marosvári Mihály, dr. Bacsa Pálné, dr. Antalfi Sándorné, Láng Róbertné; Középső sor: Nagy József, Rudisch Erik, Husztik István, dr. Kálmánné Adamik Ágnes, Hegyes István, Prjevara Györgyné, Papós Andrásné, Papós András igazgató, Nagy Józsefné, Simon Zsuzsanna, Láng Róbert, Vargáné Bárdi Magdolna, Endrész Erzsébet, Barna Gyula, Marosvári Mihályné, dr. Ember Pálné, Faragóné Márton Ibolya, Gajdán Lászlóné; Felső sor: Baróczi Tamás, dr. Jantos Lajos, Nagy Tibor, Balog Géza, Rácz Géza, Karácsonyi Mihály

A megfelelő tanárellátottság megteremtette a feltételét annak, hogy az ún. tantárgycsoportos képzést az alsó tagozat irányába is kiterjesszék. 1981-ben az iskolaotthonos képzést már csak az I. és II. osztályba járóknak biztosították, a III. és IV. osztályosokat tantárgycsoportos oktatásban részesítették, ami azt jelentette, hogy a felsőben tanító szaktanárok vették át a tanítók szerepét, és az addigiaknál emeltebb szintű oktatásban részesítették őket.[412] Hamar bebizonyosodott azonban, hogy a III. osztályos gyerekek számára a tantárgycsoportos oktatás igencsak megerőltető, ezért 1983-tól esetükben visszatértek az iskolaotthonos tanításra. Ettől kezdve csak a IV. osztályosok részesültek szakrendszerű oktatásban az alsó tagozatosok közül, őket a felsős szaktanárok tanították.[413]

[410] MVL XXIII. 722. VB. jkv. 1984. jan. 25.
[411] Uo. 1988. ápr. 13.
[412] Uo. 1982. márc. 17.
[413] Uo. 1984. jan. 25.

A nyolcvanas évek elejétől az iskola tanárai szakmai munkaközösségekbe tömörültek. Ezek olyan kis szervezeti egységek voltak, melyek 3-4 (alsó tagozaton nyilván több) azonos, vagy rokon tantárgyat tanító pedagógust fogtak össze, és az egységes követelményrendszer, valamint a módszertani tapasztalatcsere rendszeres bázisai voltak.[414] A zombori iskolában az alsó tagozatos mellett matematika-fizika, magyar-történelem, földrajz-biológia, orosz, osztályfőnöki, valamint testnevelés munkaközösség működött.

Az 1988-ban átadott iskolai tornacsarnok

A munkaközösségek tapasztalatátadása éppúgy, mint a községben tevékenykedő pedagógusok szakmai fölkészültsége ezekben az években, amikor az egyéni teljesítménynek mind nagyobb szerepe lett a tömegoktatással szemben, különösen fölértékelődött. Az iskola működését a nyolcvanas évek közepétől egyre inkább két kulcsfogalom, a fölzárkóztatás és a tehetséggondozás hatotta át. A középiskolai fölkészítést, illetve a tantárgyi versenyeken való eredményes szereplést, ugyanakkor a pályaorientációt segítették a VII. és VIII. osztályok számára szervezett fakultációs foglalkozások. A hetedikesek magyarból, matematikából és kémiából kaptak plusz képzést, míg a nyolcadikosok mezőgazdasági tartósító, háztartási, honvédelmi és számítógépes fakultációt választhattak.[415] A differenciált fölkészítésnek volt köszönhető, hogy az iskolából kikerült tanulók közül többen még az ún. elit szegedi tagozatos gimnáziumok (Ságvári speciális matematika, Radnóti orosz tagozat) fölvételi követelményeinek is meg tudtak felelni.[416] Bővült az iskolához kötődő, de nem közvetlenül a tantervhez kapcsolódó képzési paletta is. Az 1986/87-es tanévben a művelődési ház segítségével angol tanfolyamot indítottak. Igaz, az első év lelkesedése után a következő évben elfogytak a tanulók, ezért újabb kurzus már nem indult. Akik maradtak, magánúton folytatták tanulmányaikat. Szakkör jelleggel működött viszont a IV. osztályosoknak matematika, a középiskolába készülő VIII. osztályosoknak

[414] Uo.
[415] Uo. 1988. ápr. 13.
[416] Uo.

pedig orosz fölkészítő foglalkozás.[417] Tágultak az ismeretszerzés egyéb lehetőségei is. A művelődési ház folyamatosan szervezett gyermekelőadásokat, és szünidei elfoglaltságokat, programokat, a könyvtárban rendszeresek voltak a rendhagyó irodalomórák, és itt tevékenykedett az irodalom szakkör is, a moziüzemi vállalat bérletes ifjúsági előadásokkal segítette az oktatás.[418] A késő Kádár-kor pénzügyi nehézségei azonban az oktatás színvonalának javulása ellenére nem hagyták érintetlenül az intézményt. Az iskola fölszereltsége, amely természetesen, ha lassan is, de folyamatosan javult és bővült, nem korszerűsödött olyan ütemben, ahogyan az indokolt lett volna. Nem ok nélkül panaszolta Papós András igazgató 1988-as beszámolójában: *„Az iskola szakmai feltételeinek az árak, valamint a költségvetési lehetőségek miatt igen szerény mértékű a fejlődése, és* [a rendelkezésre álló] *összegek egyre kevesebb eszköz vásárlását teszik lehetővé."*[419] Valóban, az intézmény költségvetési adatai egyértelműen jelezték a szűkülést. Míg 1985-ben 116 ezer forint állt fölszerelés beszerzésére és 177 ezer forint szakmai beszerzésekre, addig 1987-ben ez az összeg a berendezéseknél 18 ezer, a szakmai beruházásoknál pedig 78 ezer forintra esett vissza.[420]

1986. okt. 15-én a felső tagozatos tanulók részvételével diáksportkör (DSK) alakult az iskolában. A 204 tanuló és 68 szülő és pedagógus (ők pártoló tagok voltak) részvételével létrejött kör az iskola sportmunkájának, illetve az itt működő csoportok, így az atlétika, a labdarúgás, a kézilabda, turisztika és asztalitenisz szakcsoport koordinációját vállalta magára.[421] Az érdeklődés jóval nagyobb volt, mint a rendelkezésre álló kapacitás, ezért a taglétszám a következő tanévben valamelyest visszaesett ugyan, de kétségtelen, hogy a kör megléte sokban elősegítette azt, hogy az iskola nyolcvanas évekbeli legnagyobb beruházása, a tornacsarnok megvalósulhatott. A modern fölszereléssel, öltözőkkel, és az emeletén automata tekepályákkal 1988-ban átadott épület az iskolai feladatok ellátásán túl a települési sportklubok tevékenységét is kiszolgálta.

AZ ISKOLA A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A magyar társadalomban 1989-90-ben lezajló fordulat, a rendszerváltás, majd az ennek nyomán kialakuló új, demokratikus intézményrendszer létrejötte, mely alapvetően átalakította a települések életét és megteremtette a helyi önkormányzatiság föltételeit, az iskola működésére is döntő befolyással bírt. A települések feladatait szabályozó törvények lényegesen nagyobb önállóságot (ideértve a gazdálkodási önállóságot is) biztosítottak a helyi önkormányzatok számára, mint a kádári időszak, amikor a megyei újraelosztó és döntéshozó szerep meghatározó volt, s amely nem egyszer függő és kiszolgáltatott helyzeteket eredményezett. A rendszerváltás jogalkotásának alapja az önkormányzatiság elve volt, azaz azt akarták biztosítani, hogy a helyi ügyekben a döntés a településeket, azok választott képviselőit illesse meg.

A zombori iskola életében a legnagyobb változást a ferencszállási és klárafalvi tagiskola leválása jelentette, mindkét iskola fönntartását a helyi önkormányzat vette vissza.

[417] Uo.
[418] Uo.
[419] Uo.
[420] Uo.
[421] Uo.

Ez azonban annyiban nem jelentett módosulást, hogy a felső tagozatosok többsége továbbra is a zombori iskolába járt. Ugyanakkor – éppen az ellátás színvonala miatt – döntés született arról, hogy az ottani IV. osztályos gyerekek tanítását nem helyben oldják meg, hiszen nekik ott nem lehetett volna biztosítani a tantárgycsoportos oktatást, ezért hátrányba kerültek volna a máshol végzett felső tagozatosokkal szemben. Az 1991/92-es tanévben ezért 5 ferencszállási negyedikes járt be Kiszomborra, ugyanakkor Klárafalváról három tanulót a deszki iskolába írattak be az egyébként ott dolgozó szülők.[422]

Testnevelés óra a tornacsarnokban

Az iskola ezzel együtt is az alsó tagozatokon 2-2 párhuzamos osztályt indított, míg a felső tagozaton 3-3 osztályt. Az osztályszám csökkenése jól mutatta azt a trendet, amely a kilencvenes évek közepén már érzékelhető módon az iskola kapacitásszűküléséhez vezetett. Míg 1988-ban a klárafalvi és ferencszállási tagintézmény nélkül 584 fő volt a tanulólétszám, addig az 1990/91-es tanévre ez visszaesett 503 főre, az 1995/96-os tanévben pedig 437-re.[423] Ez a drasztikus létszámcsökkenés messze nem járt olyan mérvű csoportcsökkenéssel (20-ról 19-re), mint várható lett volna, ami azt jelentette, hogy az egy osztályra jutó tanulószám jóval alacsonyabbá vált. Míg 1988-ban 29,2 tanuló jutott egy osztályra, addig 1990-ben 25,1, 1995-ben pedig már csak 23 tanuló volt az átlagos osztálylétszám,[424] ami oktatási-nevelési szempontból optimális állapotot jelentett, ugyanakkor ennek finanszírozása az egy főre jutó magas költségvetési hányad, s különösen a reálértékben folyamatosan csökkenő állami normatív támogatások miatt mind nehezebb lett, és egyre nagyobb terheket rótt az intézményfenntartó önkormányzatra. Az osztályok számánál markánsabban csökkent a napközis csoportok száma, hiszen míg 1988-ban 12, 1990-ben 11, 1995-ben pedig már csak 7 csoport működött. Hasonló arányban csökkent a pedagóguslétszám is, 1988-ban 43 státusza volt az intézménynek, 1990-ben 44, 1992-ben

[422] Kiszombor Község Polgármesteri Hivatal Irattára (KKPHI) Képv. jkv. 1991. nov. 26.
[423] MVL XXIII. 722. VB. jkv. 1988. ápr. 13., KKPHI Képv. jkv. 1993. jún. 1., 1996. jún. 11.
[424] Uo.

36, míg 1995-ben 35.[425] 1988-ban 14,6 tanulóra, míg 1995-ben 12,5 tanulóra jutott egy pedagógus, ami már meglehetősen jó arányt jelentett.

Az intézmény nyolcvanas években kialakult szerkezete ebben az időszakban sem változott, a legkisebbeket továbbra is iskolaotthonos rendszerben tanították, míg a IV. osztályosokat már szakrendszerű oktatásban részesítették, ötödiktől pedig megpróbálkoztak a tanulók képesség szerinti differenciált oktatásával. Természetesen a rendszerváltást követően megszűnt az iskolában az orosz nyelv oktatása, helyette angol és német nyelvtanítást vezettek be, valamint újból megteremtették a hittan tanulásának föltételeit is az intézményben.[426] Az orosz tagozat helyett 1988-tól matematika tagozatot szerveztek, mely igen eredményesen működött. 1993-ban Papós András igazgató kijelentette: *„Úgy gondoljuk, jól választottunk, amikor matematika tagozat indítása mellett döntöttünk. Most már a felső tagozat minden évfolyamán a háromból egy tanulócsoport magasabb óraszámban, magasabb színvonalon tanulhatja a tárgyat."*[427]

Gondot okozott viszont az angol és német nyelv tanítása, mivel nem álltak rendelkezésre szakképzett pedagógusok. Részben ezért külső óraadókkal, részben pedig olyan kollégákkal oldották meg a tanítást, akik nyelvvizsgával rendelkeztek. Ez természetesen szükségmegoldást jelentett, és az iskola ösztönözte ezeket a helyi pedagógusokat, hogy szerezzék meg a szakirányú végzettséget, *„ugyanis az egyetemek, főiskolák végzős hallhatói olyan kevesen vannak az igényekhez képest, hogy egyelőre kevés általános iskolának jut belőle."*[428] A kilencvenes évek közepétől azonban megoldódott a szaktanári ellátás, az 1995/96-os tanévben a szükséges 3 nyelvtanár közül kettő átképzéssel megszerezte szakos diplomáját, míg egy pedagógus már eleve szakos végzettséggel került az intézmény állományába. A tanulók kétharmada angolt, míg egyharmaduk a német nyelv tanulását választotta.[429] Az 1995/96-os tanévben az alsó tagozaton két (magyar és matematika), míg a felső tagozaton 6 (magyar-történelem, matematika, biológia-földrajz, osztályfőnöki, idegen nyelvi és testnevelés) munkaközösség tevékenykedett.

A rendszerváltás utáni években új fogalmakkal kellett az intézmény dolgozóinak megismerkednie. Ilyen volt a pályázat fogalma is. Hamar rájöttek arra, hogy ha a költségvetésben igencsak korlátozottan rendelkezésre álló pénzügyi kereteken túli forrásokhoz akarnak jutni, akkor azt csakis pályázatok, sikeres pályázatok útján érhetik el. Az első időben még csak kisebb pályázatok születtek (pl. 1991-ben a Közoktatás-fejlesztési Alapból sikerült forráshoz jutni műveltségi anyag összeállításához, szakkörtámogatáshoz, vagy a gyerekek nyári táborozásához[430]), utóbb – az önkormányzat közreműködése révén – nagyobb volumenű programok is megvalósíthatók lettek. 1993-ra nagyrészt cserélni tudták az elhasználódott bútorokat (szekrényeket, tanulói asztalokat és székeket), továbbá egy új tantermet hoztak létre azzal, hogy a volt tanári szobát átalakították. Ezzel a meglévő 12 felső tagozatos osztály számára 11 tantermet tudtak biztosítani. A termek fölszerelése is korszerűsödött, magnókat és számítógépeket vásároltak, és ebben az évben a fölsőn 4, míg az alsó tagozaton 1 tanteremben helyeztek el színes televíziót videólejátszóval.[431] 1997-re már valamennyi tanteremben megtalálhatók voltak a szemléltetés-

[425] Uo.
[426] KKPHI Képv. jkv. 1991. nov. 26.
[427] Uo. 1993. jún. 1.
[428] Uo.
[429] Uo. 1996. jún. 11.
[430] Uo. 1991. nov. 26.
[431] Uo. 1993. jún. 1.

hez szükséges alapvető oktatástechnikai eszközök. 1997-ben a Tisza Volán Rt-vel közösen egy iskolabuszt nyert a község, melynek üzemeltetését a közlekedési vállalat végezte, és működtetését a bejáró tanulók munkarendjéhez igazították.[432] 1997-re sor került hat tanterem parkettázására, így az Óbébai utcai épület mindegyik terme megújult, a Móricz utcai épületben pedig csak 1 linóleumos terem maradt. Ebben az évben kapott az alsó tagozatos iskola udvara szilárd burkolatot.[433]

A tantestület 1997-ben

Ülő sor: Engedi Zsuzsanna, Vízhányó Mátyásné iskolatitkár, Endrész Erzsébet, Rudisch Erikné, Papós András igazgató, Burai Vilmosné, Harmatosné Barna Mária, dr. Kertészné Mészáros Tünde, dr. Nagyné Varga Ágnes; Középső sor: Borkáné Dudás Mónika, Rudisch Erik, Englerné Búvár Terézia, Borsiné Engi Katalin, Gajdán Lászlóné, Varga Edit, Papós Andrásné, Faragóné Márton Ibolya ig. helyettes, Viola Ildikó adminisztrátor, dr. Ember Pálné, Rácz Gézáné, Rácz Géza, Nagy Róbert; Hátsó sor: Simor Gábor, Háló Sándor, Haklik János ig. helyettes, Szabóné Vígh Erzsébet, Szabó Roberta, Rozsán Tünde, Novotni Lívia, Pósa Mónika, Vajdáné Bárdi Ilona, Tóthné Tombácz Gabriella, Bábel József

Az informatikai fejlesztésre megkülönböztetett figyelmet fordított az intézmény, a kilencvenes évek eleji ZX Spektrumoktól a C 64-eseken és AT 486-osokon keresztül vezetett az út az ezredforduló korszerű Pentium gépeiig, melyekből 1997-ben egy 10, az ezredfordulóra pedig már egy 25 munkahelyből álló szaktanterem állt a tanulók rendelkezésére.[434]

Kifejezetten a pályázati források megszerzése, éppen egy térségi informatikai program lehetősége ösztönözte 1996-ban az intézményt, hogy Kiszombor és Ferencszállás önkormányzata intézményfenntartó társulási megállapodást kössön. A társulási megállapodás célja a 4-8. osztályos oktatás térségi feladatainak hatékonyabb ellátása volt. A társulás 1996. máj. 31-vel jött létre, vezetését Kiszombor község polgármestere, Nagy Tibor látta el, az irányításáért egy 7 tagú bizottság felelt, és az adminisztratív feladatokat

[432] Uo. 1997. nov. 4.
[433] Uo. 1997. jún. 10.
[434] Uo. 1997. jún. 10.

pedig az általános iskola bonyolította. A megállapodás megkötését nemcsak a pályázat, hanem az ez által megszerezhető többlet normatív támogatás is motiválta, mely az együttműködésben résztvevőket megillette, s amely források az oktatás helyi terheinek enyhítését szolgálhatták.[435]

A Ferencszállással kötött általános iskolai intézményfönntartó társulással párhuzamosan 1996-ban a község Makóval is társulási megállapodást kötött. E megállapodást egyidőben nemcsak Kiszombor, de a Makói kistérség valamennyi települése megkötötte a várossal az ott lévő középiskolák közös fenntartása érdekében. A társulási megállapodást ismét csak az a többlet-finanszírozás tette szükségessé, amelynek fölhasználása biztonságosabbá tette azoknak a középiskoláknak a működését, ahová többek között a kiszombori általános iskolát végző, és továbbtanuló gyerekek túlnyomó többsége járt.[436] 1998. dec. 31-i hatállyal – a helyi önkormányzatok társulásáról és együttműködéséről szóló 1997. évi CXXXV tv. 8. § rendelkezéseire tekintettel – mind az általános iskolai (Kiszombor-Ferencszállás), mind pedig a középiskolai (Kiszombor-Makó) intézményfenntartó társulást megszüntették, mivel azok működése nem volt szinkronban az időközben megváltozott jogszabályi előírásokkal, és helyettük 1999. jan. 1-jei alapítási dátummal létrehozták a Makó és Térsége Önkormányzatainak Nevelési, Oktatási Intézményi Társulását.

A Makó székhellyel létrehozott társulás céljai és feladatai között szerepelt az kistérségi ellátást biztosító középiskolák közös fejlesztése, a társulást alapító önkormányzatok által fönntartott általános iskolák működési föltételeinek pályázatok útján való javítása, a térségi tanügyi információs rendszer működtetése, a pedagógiai munka összehangolása, a szakmai együttműködés fórumainak biztosítása, konferenciák, tapasztalatcserék szervezése, a határon túli kapcsolatok kiépítése, figyelemmel az európai uniós dimenzióra, a térségi pedagógiai szakszolgálati feladatok szervezése, összességében tehát a térségi szinten koordinálható feladatok magasabb szintű ellátása.[437] Ez a megállapodás új távlatokat nyitott az intézmény előtt, hiszen lehetőséget biztosított arra, hogy feladatait ne csupán a maga erejéből, hanem a térségi együttműködésben rejlő lehetőségek kiaknázásával valósíthassa meg. Ez a kapcsolatrendszer teljesen új oktatási-pedagógiai módszerek és megoldások bevezetését tette lehetővé, melyek eredményei már a XXI. sz. iskolai szolgáltatásait alapozták meg.

1997. szept. 1-jétől új képzési forma indult meg az iskolában: az azóta már kiemelten közhasznú társaságként működő SZILTOP kht. gimnáziumi oktatást indított itt. A Budakalászi Gimnázium tagintézményeként működő oktatóhely elsősorban a határőrizetben, a fegyveres testületeknél és a tűzoltóknál kötelezően előírt érettségi vizsga megszerzésének a lakóhelyhez közeli lehetőségét kívánta biztosítani, de természetesen nyitott volt mindazok előtt is, akik érettségit kívántak szerezni. Az induláskor a hatályos jogszabályok alapján 10. évfolyamon kezdték az oktatást úgy, hogy a szakmunkás végzettséget beszámították. Az első évben két párhuzamos osztályt indítottak, melyekben együttesen 67 fő kezdte meg tanulmányait.[438] Az időközben módosult előírások következtében – az idegennyelv-tanulási kötelezettsége miatt – később fölmenő rendszerben, 9-12. évfolyamon zajlott az oktatás. A kezdeti létszám fokozatosan emelkedett, a következő években

[435] Uo. 1996. máj. 28.
[436] Uo. 1999. jan. 26.
[437] Uo.
[438] Harmatosné Barna Mária tagozatvezető közlése

folyamatosan mind a négy évfolyamon 1-1 osztályban 30 körüli létszámmal, tehát összesen 120 körüli létszámmal folyt a tanítás. Ma már nem csak Kiszomborról és a környékből, de Makóról, és a Makói kistérség távolabbi településeiről is vannak tanulói az intézménynek. A tanítást zömmel a zombori iskola megfelelő végzettséggel rendelkező szaktanárai végezték, de később – a nagy érdeklődés miatt – már több, zömmel makói középiskolai tanári diplomával rendelkező óraadót is alkalmaztak. A képzés esti tagozati jelleggel zajlott, hetente két napon délután összesen 14-15 tanóra keretében sajátították el a tanulók a közismereti és készségtárgyak követelményeit. 2000-ben 33 végzős tett érettségi vizsgát, az azt követő öt évben további 93 hallgató szerzett itt középfokú végzettséget, közülük számosan felsőoktatási intézményekben tanultak tovább, ami azt mutatja, hogy a képzés színvonala megfelelő. A lemorzsolódás alacsony volt, mindössze 5 tanuló került abba a helyzetbe, hogy 1-2 tárgyból nem tudta teljesíteni a követelményeket, ezért megbukott.[439]

A művészeti iskola bemutatója a tornacsarnokban 1997-ben
A mikrofonnál Csikota József, a makói Magán Zeneiskola igazgatója

A kilencvenes évtized közepére – a rendszerváltást követő évek bizonytalanságain túllépve – a zombori iskola helyzete is stabilizálódott. A települési önkormányzat fönntartóként közvetlenül is, de az intézmény fölötti társadalmi kontrollt gyakorló iskolaszéken keresztül is folyamatosan figyelemmel kísérte a működést. Szintén a társadalmi kontroll fóruma volt a szülői munkaközösség, de az intézményi demokratizmus fontos szerve volt a diákönkormányzat, valamint az 1997-ben megalakított községi ifjúsági önkormányzat is, melynek felnőtt segítője Rácz Géza, az iskola pedagógusa lett.[440]

A tehetséggondozást és a fölzárkóztatást párhuzamosan végezte az iskola. 2 anyanyelvi, 3 természettudományos, 2 matematika és 2 számítástechnika szakkör működött,

[439] Uo.
[440] KKPHI Képv. jkv. 1993. jún. 1., 1997. jún. 10., 1999. febr. 23.

melyek elsősorban az elsajátított tudás elmélyítését és a tanulói látókör bővítését szolgálták. Az intézmény tanulói sorra, és sokszor kiemelkedően eredményesen vettek részt a térségi és megyei tanulmányi versenyeken, sőt, komoly visszhangot váltott ki az iskola magyar-történelem szakos tanárai által kezdeményezett „komplex-humán" műveltségi vetélkedő, mely a történelem, az irodalom, a művészetek és a zene szintetizált ismereteit mérte. 1993-ban a versenyen a térség öt iskolája vett részt.[441] Szintén sikeres volt az a szabadidős program-sorozat, melyet az iskolaotthonos gyerekek számára indítottak. Ennek célja volt, hogy a tanulókban kialakítsák a kulturált szabadidő-eltöltés igényét. *„Ez a rendszer úgy működik* – írta Papós András igazgató –, *hogy az osztályoknak egy időben tartunk 4-féle foglalkozást. Nevezetesen: irodalom, képzőművészet, mozgáskultúra, zene. Tehát a tanulók négy csoportra vannak osztva, egy-egy témán kb. 20 órát vesznek részt a tanév folyamán. A csoportok 20 óra eltelte után témát váltanak, vagyis mindenki megismerkedhet valamennyi programmal, tapasztalhatja, melyik érdekli leginkább. A következő években ennek megfelelően választ a lehetőségek között."*[442]

Tantárgyi vizsga a zeneiskolai képzésen

A DSK megszűnt ugyan a kilencvenes évek közepén, de helyét 7 sportcsoport váltotta föl, melyek a szabadidős tevékenységek szervezésébe is bekapcsolódtak, túl azon, hogy biztosították az iskolai tömeg- és versenysportolás kereteit. A nyelvtanítás jelentőségét mutatta, hogy az I-III. osztályos tanulók képzését is megkezdték, ha még nem is tanórai keretek között, de tanfolyamok útján. Ezekben az években három angol és egy német tanfolyam működött a legkisebbeknek. Új lehetőséget adott a művészeti oktatás számára a Csikota József által vezetett makói Magán Zeneiskola megjelenése az iskolában, olyan dimenziót nyitva az intézmény életében, mely addig szinte teljességgel hiányzott.[443]

[441] Uo. 1993. jún. 1.
[442] Uo.
[443] Uo. 1997. jún. 10.

Az első iskolaépület 1993-ban átadott emlékhelye az 1956-ban készített emléktáblával

Az új iskola – alapfokú művészetoktatási intézményként – 1994-ben kezdte meg működését az általános iskola épületében. A zeneiskola természetesen sem szervezetileg, sem pedig tematikailag nem kapcsolódott közvetlenül az általános iskolai képzéshez, mégis, szervesen kiegészítette azt, hiszen a hagyományos oktatási követelményrendszerrel szemben – fakultatív formában – a gyerekek képességfejlesztésének egyéb módját, művészeti, esztétikai ismereteik bővítésének új lehetőségét teremtette meg az iskola mellet. Azt a lehetőséget, amelyet eddig az érdeklődő gyerekek szervezett formában nem kaphattak meg a községben. A képzés délutánonként és hétvégén folyt az intézményben, az iskolai alapfeladatok ellátását így nem zavarta. Ugyanakkor a zeneiskola tanulói, és tanárai egy része is az iskolából kerültek ki, ezért a kapcsolat igen szorossá vált a két képzési forma között, így az alapfeladat, az általános iskolai oktatás, és a fakultatív képzési lehetőség, a művészeti oktatás nem csak hogy nagyon jól meg tudott férni ugyanazon az intézményen belül, de ki is egészítette egymást.

A Magán Zeneiskola, nevével ellentétben, nem csupán zenei, hanem más művészeti ágak, így a képzőművészet és a táncművészet terén is biztosította az alapképzést a jelentkező gyerekek számára, akiknek száma évről évre 150-200 fő körül alakult. Ez azt jelentette, hogy az általános iskolába járó gyerekeknek mintegy harmada igénybe vette ezt az új képzési lehetőséget. Az általános iskolás korosztály mellett – mivel a művészeti oktatás rendszere eltért a hagyományos intézményrendszeri besorolástól – előképzősként óvodások, és továbbképzősként középiskolások is részt vehettek ebben a képzési formában. Az érdeklődők furulya, klarinét, trombita, tenorkürt, tuba, zongora, gitár, zenei előképző, kézműves, társastánc és néptánc szakon tanulhattak az intézményben. A palettában meglehetősen erős volt a hangszeres oktatás, a makói székhelyű anyaiskola ifjúsági

fúvószenekarának ezért az ezredforduló utáni években működött egy önálló kiszombori szekciója, de a képzőművészeti tagozat tanulói is kifejezetten jól szerepeltek, és – főként a 2000 utáni években – mind eredményesebb lett az Ördögbocskor névre keresztelt néptánccsoport is. A képzést elsősorban Makóról kijáró művész-tanárok végezték, de meghatározó munkát folytattak a zombori kötődésű pedagógusok és művész-tanárok is (Rónainé Török Csilla, Badicsné Szikszai Zsuzsanna, Márton Ibolya, Bábel József, Borsi Sándor).[444]

1994-től minden évben ősszel és tavasszal nyílt napokat szervezett az intézmény, és megszervezték az ún. Dózsa Napokat is, mely egyszerre volt szellemi és fizikai megmérettetés a tanulók számára. Az intézmény kiemelkedő tanulóit 1999 óta a nagyiskola emeleti lépcsőfordulójában kialakított táblán örökítették meg, itt helyezték el Borsi Sándor művész-tanár domborművét is. 1996. márc. 18-án Igaz József és Papós András igazgató a tehetséges és szorgalmas diákok segítésére 30 ezer forintos törzstőkével egy alapítványt tett. A Kiszombori diákokért alapítvány szándéka szerint a kiemelkedő tanulmányi és sporteredmények elismerését, a tehetséges tanulók anyagi támogatását, a tanévindítások alkalmával tankönyv és egyéb fölszerelések megvásárlását, valamint a vidéki tanulók számára utazási vagy kollégiumi költség-hozzájárulást kívánt finanszírozni.[445]

A község képviselő-testülete 1998. aug. 25-i ülésén fogadta el az iskola pedagógiai programját, amely a közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény, valamint a Nemzeti Alaptantervről (NAT) szóló 130/1995. (X. 26.) sz. kormányrendelet alapján az iskola oktatási-nevelési stratégiáját foglalta össze.[446] Olyan alapdokumentum volt ez, amely évekre előre meghatározta az intézmény érték-, cél-, feladat- és eszközrendszerét. Az ebben megfogalmazódó elgondolások valóban értékközpontú, a világra nyitott, korszerű ismeretekkel és versenyképes tudással rendelkező tanulók kibocsátását alapozták meg. Az intézménynek ezzel együtt is az elkövetkezendő években kell megtalálnia azt az utat, illetve azokat a módszereket, amelyekkel a XXI. sz. globális és multikulturális környezetében meg tudja őrizni saját értékrendjét és identitását. Ennek az útkijelölésnek egybe kell esnie a település hosszú távú érdekeivel, hiszen a község jövőjét sok szempontból az iskolában folyó munka minősége határozza meg.

[444] Csikota József igazgató és Rónainé Török Csilla telephelyvezető közlése
[445] KKPHI Képv. jkv. 1996. jún. 11.
[446] Uo. 1998. aug. 25.

AZ ÓVODA

AZ EMÍLIA KISDEDÓVÓ AZ ALAPÍTÁSTÓL AZ ÁLLAMOSÍTÁSIG

A magyar óvodai nevelés születésétől kezdve a világ élvonalához tartozott. Az első magyarországi óvodát, az 1828-ban megnyitott Angyalkertet, melyet Brunszvik Teréz grófnő alapított Budán, Európa első óvodái között tartották számon. A magyar óvoda alapítójában és pártfogóiban a gyermekek segítésének humánus eszméje élt. Az óvodák fejlődésének első évtizedeit a reformeszmékhez való kapcsolódás jellemezte.[1] Brunszvik Teréz egyéni, emberbaráti célú kezdeményezéséből az óvodák kérdése országos jelentőségű politikai és kulturális üggyé vált. A valódi szükséglet az 1880-as években lépett fel. Ez vezetett az óvoda intézményének törvénybe iktatásához 1891-ben.

Az óvodaügy kezdetben filantróp egyletek útján működött. Mivel nem az egyházak alapították őket, így az óvodák tekinthetők az első világi jellegű közoktatási intézményeknek.[2] A köznemesi reformmozgalomtól támogatott óvodai egyletek jelentős eredményeket értek el. Ezek sorába tartozott a kiszombori óvoda megalapítása is, melynek létrehozója, Rónay Jánosné született ivándai Karácson Emília („Emília nagysága") egyébként is kitűnt jótékonykodásával, nevét mégis a kisdedóvó alapításával tette emlékezetessé a község történetében.[3] Az inspirációt Rónay Mihály feleségétől, almási Németszeghy Máriától kaphatta, aki 1846-ban Szeged előkelő hölgyei között megalapította a szegedi Kisdedóvó és Jótékony Nőegyletet, melynek elnöke is ő lett.[4] Még ebben az évben létrehozta az első szegedi magyarnyelvű óvodát, melyet később több is követett, 1856-ban Felsővároson, majd a Kiegyezést követően Szeged más részeiben,[5] és a környékbeli településeken, így Kiszomboron is.

Az 1880-as években a zombori lakosság jelentős hányada a mezőgazdaságból élt, saját földjén, vagy a Rónay uradalomban kereste meg a betevőjét. Az asszonyok közül is sokan kora tavasztól késő őszig a határt járták, miközben gyermekeiket kénytelenek voltak az öregek gondjaira bízni, vagy teljesen felügyelet nélkül hagyni. A Vörös Kereszt Egylet gyűlésén 1883. febr. 25-én Ökrös József iskolai igazgató javaslatára (aki egyben egyleti jegyző volt) a probléma megoldására óvodabizottság alakult. Ehhez a kezdeményezéshez csatlakozott nagylelkűen a falu „őrangyalaként" ismert Karácson Emília azzal, hogy házat adott ideiglenes használatra a kisdedóvó céljaira. A Vörös Kereszt Egylet 100 Ft-tal és két eredeti Vörös Kereszt sorsjeggyel segített. Azt tervezték, hogy az óvodában 40-50 gyermeket helyeznek el, ahol egy óvónő és egy dajka vigyáz rájuk. A tanfelügye-

[1] A közoktatásügy 1908. 5-6., HORVÁTH 1988. 276-278., MÉSZÁROS et al. 2001. 342-344.
[2] RAVASZ 1979. 105.
[3] KISS 1940. 19. Fia, Rónay Ernő is nagy jótevője volt a szegény népnek. Nem volt olyan intézménye a falunak, amelynek irányításában, működtetésében ne vett volna részt. Nagy gondot fordított az oktatási intézmények fejlesztésére.
[4] KULINYI 1901. 363., Almási Németszeghy Máriáról lásd még: KISS 1940. 122-123.
[5] KULINYI 1901. 363., SZEGED 1927. 367-368.

lőség is támogatta az óvodabizottságot, így ettől kezdve számíthatjuk az óvodáztatás megindulását Kiszomboron.[6]

Zombori Rónay Jánosné Karácson Emília

Az ideiglenes óvodaépület az akkori Rózsa utcán[7] volt. A tervezett 40-50 gyerek helyett már kezdetben 160 növendéket fogadott be az intézmény.[8] Az óvónőt mint „gyermekkertésznőt" emlegeti a korabeli jegyzőkönyv,[9] így valószínűsíthető, hogy az óvodai munka „fröbeli" rendszerű lehetett, mely a gyermeki tevékenységekre épített és a játék szerepét hangsúlyozta.[10]

Három év múlva, 1886. aug. 29-én az óvodabizottság átalakult „Emília Kisdedóvó Egyesületté". Kidolgozták az egyesület alapszabályát, és jóváhagyásra felterjesztették a Belügyminisztériumhoz. Az egyesület tagsága a következőkből állt: özv. Rónay Jánosné Karácson Emília és Rónay Alajos mint alapító tagok, Heimann Emília, Husztik Etel, Kádárné Simon Mária, Zubán Veron, Kollárné Káfel Veronika, Ökrösné Csepregi Ilona, Nagy Károly plébános, Rankovits Sándor, Rankovits Viktória és dr. Sziklai Károlyné mint örökös tagok, valamint Ökrös József mint rendes tag. Az egyesület legfontosabb célja, hogy megoldást találjon az óvoda végleges elhelyezésére. Ennek érdekében még abban az évben 1050 forintért megvásárolták Majoros Viktória helybeli lakostól a Szegedi u. 5. sz. alatti telket a rajta lévő házzal együtt, s megkezdték az átalakítást. A munkálatok 1887. júl. 4-re fejeződtek be, ezt követően nyithatta meg kapuit a község új intézmé-

[6] RÁCZ 2005. 37.
[7] Az utca ma az egykori iskolaigazgató, Ökrös József nevét viseli.
[8] KISS, 1940. 91.
[9] Lásd: RÁCZ, 2005. 37.
[10] Friedrich Fröbel (1782-1852) abból az elgondolásból indult ki, hogy tevékenysége révén fejlődik a gyermek, ezért kidolgozta a tevékenységeket előmozdító foglalkozási eszközök, játékok rendszerét. Bevezette a pálcikarakást, borsómunka, hálórajz, különféle papírmunkákat, az „adományoknak" nevezett kockák, hengerek, golyók, labdákkal való foglalatosságok mellett. A XIX. sz. végétől erőteljesen bírálták mesterkéltsége miatt. Lásd: MÉSZÁROS et al. 2001. 145-146.

nye, az Emília Kisdedóvoda.[11] Az első óvónőt Vígh Antalné Liszits Vilmának hívták, aki Vígh Antal kántortanító özvegye volt. Évi fizetését 250 forintban állapították meg. Mariska nevű dajkájával vigyáztak a kisgyermekekre, aki évi 72 forint fizetést kapott.[12]

Az épület felszereltsége szegényes volt, azonban rendelkezésre állt a Fröbel-féle óvodákban előírt eszközkészlet, a szemléltető állatképek sora. A két terem közepe üres volt, körös-körül a falak mellé hosszú, alacsony padokat helyeztek el, amelyekre a gyerekek ültek. Az óvónő a terem közepén foglalt helyet. Mesélt, hegedülve éneket tanított, verseket mondott vagy utánzó mozgással dalos játékot játszott a gyerekekkel. Körjátékokat hely hiányában csak az udvaron gyakorolhattak. Szerencsére az óvodához elég nagy udvar is tartozott, ahol szabad mozgáslehetőséget tudtak biztosítani a kicsiknek.[13]

1890. nov. 4-én Husztik Terézia[14] (Tercsi néni) személyében új óvónő került az óvodába, fölváltа özv. Víghné Liszits Vilmát, aki idős korára tekintettel vált meg állásától.[15] A munkafeltételek meglehetősen nehezek voltak. Zsúfolt, szegényes termekben az óvónő és a dajka figyelme elsősorban a rend és a fegyelem fenntartására irányult.

Husztik Terézia óvónő időskori képe

1891. jan. 3-án meghalt özv. Rónay Jánosné. A gyász jeléül ebben az évben az „Emília Kisdedóvó Egyesület” elnöki széke üresen maradt. Emlékére a helyi Vörös Kereszt Egylet 300 forintos „Emília Alap”-ot létesített, melynek kamataiból minden évben 2 gyermeket ruháztak fel. Az ajándékokat Emília napján adták át a gyerekeknek.[16] A kis-

[11] RÁCZ 2005. 41-42.
[12] Uo. 42.
[13] KEÓ Irattára. Az óvoda 100 évfordulójára készített történeti összefoglalás, melyet az akkor még élő egykori óvodások elbeszéléseiből készített Mártonné Miron Ágnes és Molnár Istvánné
[14] A Makói Levéltárban megtalálható Husztik Terézia működési bizonyítványa. Ebből megállapítható, hogy 1899. júl. 1-jétől, mint okleveles óvónő működött a helybeli „Emília” Egyleti Óvodánál. Feltehetően Pesten vagy Hódmezővásárhelyen, esetleg Temesváron szerezte meg óvónői oklevelét. Lásd: MVL. V. 261. Gondnoksági iratok. Husztik Terézia működési bizonyítványa.
[15] RÁCZ 2005. 49.
[16] Uo.

zomboriak hálával és tisztelettel emlékeztek a kisdedóvó néhai létesítőjére, „*…aki az emberbaráti szeretet hatalmas érzésétől vezéreltetve élete egyik legnemesebb céljának: a kisdedóvásnak Kiszombor községében való intézményes megvalósítása érdekében a nevéről elnevezett "Kiszombori Emília kisdedóvodát" létesítette…*”,[17] és amelynek anyagi előfeltételeit biztosította.

Az 1899-ben átadott óvodaépület

A gyászév letelte után Karácson Emília leánya, Rónay Cecília személyében új elnök került az egyesület élére, aki egyik első ténykedéseként 1892. febr. 12-én jelmezbált szervezett.[18] Ennek főként gazdasági jelentősége volt: a bálak, táncmulatságok mindig jövedelmeztek annyit, amivel a legnagyobb szükségleteket (működési költségek) fedezni tudták. Erre pedig szükség is volt, mivel az óvoda létszáma rendre meghaladta a 200-at, így az 1895/1896-os tanévben 210, az 1896/1897-os tanévben 208, az 1898/1899-es tanévben 287, az 1899/1900-es tanévben pedig 230 gyerek járt ide.[19] Az egyetlen óvónőre és dajkára emiatt igen nagy teher hárult. A magas létszámok miatt az óvoda úgynevezett óvási-gondozási jellege csaknem kizárólagossá vált, az óvónők ténykedése főleg a gyerekek fegyelmezésére, kordában tartására irányulhatott.

1899. okt. 4-én a Szegedi u. 5. szám alatti régi óvodaépület helyén, mely nem felelt meg a követelményeknek, új épületet avattak. A költségeket (2500 Ft) Rónay Ernő, Karácson Emília fia fedezte. Az óvodaépület ünnepélyes átadásakor az „Emília Kisdedóvó Egyesület” dísztagjává választották Dessewffy Sándor megyéspüspököt és Steinbach Antal tanfelügyelőt, aki nagy támogatója volt a kiszombori óvodaügynek.[20] Steinbach

[17] KEÓ Irattára. Az óvoda államosítását követően kibocsátott alapító leveléből
[18] RÁCZ 2005. 51.
[19] Uo. 57, 60, 64. és 66. Rácz István Pál eredeti kéziratában az 1899/90-es évnél 230 óvodás gyermek található, a publikált változatban viszont – valószínűleg elírás miatt – az előző évi létszám, 287 fő szerepel!
[20] Uo. 66.

Antal utolsó hivatalos teendőit végezte ekkor, ugyanis 8 nap múlva, 1899. okt. 12-én meghalt. Halálának 1. évfordulóján emléktáblát helyeztek el az óvoda falán.[21]

1902. máj. 25-i ülésen az „Emília Kisdedóvó Egyesület" tagsága új vezetőséget választott. A tagok: Rónay Cecília elnök, Kotsis Ferencné alelnök és Ökrös József jegyző, valamint Árpás Gyula plébános, Borzeczky Ella, Hoffbauer Andor, Husztik Terézia, dr. Fülöp Sándorné, Kotsis Ferenc, Ökrös Józsefné, Pajor Irén, Rankovits Sándor, Rónay Aladárné, Rónay Dóra, Rónay Ernő és Zubán Györgyné. Rónay Ernő földbirtokos az egyesületi tagsági ülésén egyik házának, a Kaszinónak (jelenleg az Ady Endre Művelődési Ház régi épülete) évi 1200 Korona haszonbérét adta át az óvodának, melyből alvóhelyet rendeztek be a gyerekek részére.[22]

Steinbach Antal emléktáblája az óvoda falán

1905-ben, bár 241 gyermek járt a kisdedóvodába, Husztik Terézia óvónő még mindig csak egy dajka segítségére számíthatott.[23] A nevelőmunkára vonatkozólag alig vannak adatok, csak annyi tudható, hogy *„szamár-hurut járvány végett sok a mulasztó"*. 1907-ben a tanulók között trachoma járvány lépett fel. A betegség terjesztője Szűcs István iskolaszolga volt, akit emiatt el is bocsátottak állásából.[24] Szemészeti vizsgálatokat rendeltek el az óvodában, és ettől kezdve rendszeres szűrést végeztek, egy évben többször is. Ha trachomás beteget találtak, intézkedésként gyógykezelést, valamint „külön padot" írtak elő. A jegyzőkönyvek szerint, sok volt a hiányzás, hiszen a szegénység és a nyomor velejárója volt a járvány. Tercsi néni óvodásai sokat betegeskedtek, ugyanis az 1907. év során himlő, torokgyulladás és vörhenyjárvány is volt.[25]

[21] Ma az emléktáblát az épület elbontása miatt a kiszombori polgármesteri hivatalban őrzik.
[22] RÁCZ 2005. 71-72.
[23] Uo. 76.
[24] Uo. 80.
[25] Uo. 81.

Husztik Terézia óvónő a gyerekekkel 1905 körül

AZ ÁLLAMOSÍTÁSTÓL 1945-IG

1909. jún. 20-án a Rónay család és az állam megegyezése alapján államosították az óvodát. Az intézmény neve ettől kezdve Kiszombori Magyar Királyi Állami „Emília" Kisdedóvoda lett.[26] Az államosítási ünnepségen elhatározták egy közös iskolai-óvodai gondnokság megalakítását.[27] A község képviselő-testülete 1909. júl. 5-én arról határozott, hogy: *„…az állami kezeletbe átvett „Emília" Kisdedóvoda épületének jó karban tartása és tűz elleni biztosítása terén, nem különben az óvónői állás után járó évi 24 korona nyugdíjintézeti járulék fizetésének kötelezettségét 1909. évi július hó 1-től elvállalják, a 3 %-os óvodai pótadó kivetésének mellőzése ellenében."*[28] Husztik Teréziát évi 800 Korona alapfizetéssel, 100 Korona személyi pótlékkal, természetbeni lakás és kert illetménnyel állami óvónőnek nevezték ki. Rendszeresítettek egy dajkai állást is részére, és ehhez évi 240 Korona *„dajkatartási átalányt"* biztosítottak.[29]

---

[26] a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletében többek között ez olvasható: *„Kiszombor községben 1891. évi XV. T. c. 19. §-a alapján magyar foglalkoztató nyelvű „Emília" óvodát elfogadva állami kezelésbe át veszem. A határozat értelmében köteles a felügyelő bizottság:*

1. Az óvoda épületét és a hozzátartozó óvónői kertet az állami kincstárnak óvodai célokra átadni

2. Az óvoda összes berendezését leltár szerint átengedni

3. Az óvoda részére tett 400 és 200 K alapítványt (az alapítvány természetének fenntartásával) átadni

4. Kiszombor községe, pedig tartozik az óvónői állás után járó 24 K-s nyugdíjintézeti járulékot továbbra is fizetni

Ezekkel szemben az óvónő és a dajka személyi járulékait és a fedezetlenül maradó dologi szükségleteket tárcám terhére elvállalom, az óvóköteleseknek – mint eddig volt – teljes óvódíjmentességet biztosítok és a lakosság vallási megosztásához mérten római katolikus vallású óvónőt nevezek ki". Lásd: KEÓ irattára. A Torontál Vármegyei Királyi Tanfelügyelő 2334/909. sz. rendelete

[27] RÁCZ 2005. 84.

[28] MVL V 261-2. 73/1909.

[29] RÁCZ 2005. 84.

Husztik Terézia az óvodásokkal 1912 körül

Tél utolján, tavasz elején nagymértékű himlő, kanyaró és vörhenyjárvány dühöngött. Védőoltások hiányában a nem megfelelő öltözet és a fűtésgondok is hozzájárultak ahhoz, hogy sokan hiányoztak. A nevelői létszámhiányon enyhített viszont, hogy 1911. febr. 1-jén Virág Erzsébetet kisegítő óvónőnek Kiszomborra helyezték, majd jún. 14-én rendes óvónővé nevezték ki.[30] Az 1891. évi kisdedóvási törvény[31] az egy óvónőre jutó gyermekszámot 80-ban maximálta, a feljegyzések szerinti 226 kisgyermek mellé már régen kellett volna még egy óvónő, hogy a csoportosztást meg tudják valósítani. Virág Erzsébet nem sokáig maradt a kisdedóvodában, 1911. okt. 27-én álláscserével Felsőmuzslyára helyezték, helyette Holubár Ilona jelentkezett munkára.[32]

Ezekben az években került sor az óvodaépület régóta esedékes felújítására és az ártézi kút vizének bevezetésére is. A község kezdeményezésére és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 13596 koronás támogatásával valósult meg az óvoda belső átalakítása, az óvónői lakás renoválása és az ártézi víz bevezetése.[33]

1913. okt. 10-én meghalt Rónay Ernő, a kiszombori tanügyi intézmények bőkezű pártfogója. 1914. szept. 12-én nevezték ki az új, immáron közös iskolai-óvodai gondnokságot. A megüresedett elnöki helyre Rónay Imrét választották meg. Az alelnök Árpás Gyula plébános, míg tagjai Balla János, Gille András, Hoffbauer Andor, Hrusztek Endre, Joó Sándor, Kozma András, Ökrös József, Schreiber Jakab, Viola Bálint és Weisenburger Sebestyén lettek.[34] 1915. márc. 1-jén a község képviselő-testülete felhívta a figyelmet az óvoda délutáni működtetésének szükségességére is, hogy a munkába távozó szülők óvodaköteles gyerekeiket oda küldhessék. Az óvoda helyiségeiben megkezdték a napközi

[30] Uo. 88.
[31] A törvényről lásd részletesen: A közoktatásügy 1908. 7-12., HORVÁTH 1993a. 82-83.
[32] RÁCZ 2005. 84.
[33] MVL. V 261-2. 1911. évi kgy. jkv. az óvoda vízzel való ellátásáról. Lásd még: RÁCZ 2005. 89.
[34] MVL. V. 261. Gondnoksági iratok. Az 1914. évi kinevezett gondnoksági tagok esküjét tartalmazó jegyzőkönyv

otthon berendezését. Kezdeményezés történt arra, hogy a község üres lakásait is felhasználják e célra, *„mely körülmény a munkába járó szülőknek könnyebbségére leend, mi által a szülők lakásukhoz közelebb eső helyeken helyezhetik el gyermekeiket*",[35] de nem maradt fenn adat arról, hogy sikerült-e megvalósítani a több helyen működő napközi otthonos rendszert. Valószínűleg a világháborús viszonyok között erre nem került sor, hiszen az óvodát is a VKM 440 koronás államsegélyéből kellett működtetni.[36]

A tanévet egyébként is nagymértékben zavarta a háború, hiszen az óvoda egyik termében iskolai osztály működött.[37] 1915. aug. 30-án a VKM rendelete alapján már a teljes óvodai ellátást felfüggesztették annak érdekében, hogy újabb tanterem álljon az iskola rendelkezésére, melynek épületében hadikórház működött.[38] A rászoruló gyerekekről így csak a jótékonysági szervezetek gondoskodtak.[39]

1916. január végén megszűnt az iskolában a hadikórház, így az osztályok visszaköltözhettek az iskolaépületbe.[40] Az óvoda is újból kezdte működését. A tanévet gyakran szakították meg hosszabb szünetek, mert a hadbavonultak helyett az asszonyoknak és a gyerekeknek kellett dolgozniuk.[41] Az első világháború utolsó éveiről az óvoda működésével kapcsolatos adat nem maradt meg, így nem tudjuk, hogy ebben az időszakban, illetve a község szerb megszállása idején (1918. nov. 29. - 1921. aug. 21.) egyáltalán működött-e. Csak feltételezni tudjuk, hogy ha a működés nem is volt folyamatos, mégsem állt le az intézmény. Biztos adat viszont, hogy 1921 augusztusában a bevonuló magyar katonákat itt helyezték el, ezért a foglalkozásokat csak október végén indíthatták újra.[42]

Az első világháborút lezáró a trianoni békeszerződést követően 1921 őszére konszolidálódott az óvoda helyzete. 1921. szept. 28-án Micsák Márton tanfelügyelő bocsátott ki egy szabályzatot az óvónők munkarendjével kapcsolatban. Eszerint: *„az óvodába járó gyerekek koruk ill. előrehaladottságuk szerint külön csoportokba osztandók. Ha a gyerekek reggeltől estig az intézetben vannak, egy-egy óvónő félnapos foglalkoztatási rend szerint dolgozzon délelőtt, ill. délután. Az esetleg szabadon maradt félnapjaikat családlátogatásokkal töltsék, s a gyermekápolásról adjanak útba igazolást az arra szorulóknak. Erről szabályszerű naplót vezessenek, és azt havonként aláírás végett bemutatni kötelesek."*[43]

A tanévet ennek ellenére igen sok körülmény zavarta. Égető volt a tüzelőhiány és a közegészségügyi hiányosságok miatt rendszeresek voltak a járványok. A gondokat jól tükrözi az alábbi felügyelő bizottsági jelentés is: *„Tisztelettel jelentjük, az óvoda 1921. augusztus hó 24-én a magyar katonák elhelyezésére átadatott, minél fogva az előadás csak október 21-én kezdődött, de tüzelőanyag hiánya miatt már november 5-én ismét bezáratott, míg végre folyó év március hó 20-án nyílt csak meg. Ennek természetes követ-*

[35] Uo. Jegyzőkönyvi kivonat a napközi otthonok felállításáról
[36] Uo. A VKM levele az iskolai gondnoksághoz a költségvetéshez való hozzájárulás címén 1915. sz. n.
[37] RÁCZ 2005. 93.
[38] Uo. 94.
[39] 1915 karácsonyán Rónay Béláné Aladár nevű kisfia születése alkalmából a helybéli szegény sorsú iskolás és óvodás gyerekeket mintegy 1300 Korona értékben meleg ruhával ajándékozta meg. Lásd: MVL. V. 261. Gondnoksági iratok. Köszönőlevél Rónay Béláné nagyságos asszonynak
[40] RÁCZ 2005. 94.
[41] Uo.
[42] MVL. V. 261. Igazgatási iratok. Jelentés az óvoda működéséről 1922-ből
[43] MVL. V. 261. Gondnoksági iratok. 1716/921. sz. tanfelügyelői rendelkezés az óvónői foglalkozás rendjéről

kezménye volt, hogy a szülők gyermekeik óvodáztatásáról elszoktak. Ez időben kanyaró járvány, de ruhátlanság miatt is sokan nem küldhették gyermekeiket az óvodába. Most ismételt esetben dobszóval közhírré tétetett az óvoda kötelező volta, valamint mindkét óvónő, írásban beadott jelentése szerint a szülői látogatásuk alkalmával kifejtett buzdítás már is szép eredménnyel járt, s így a gyermekek két csoportba való beosztás mellett az óvónők egész napi tanítással, remélhetőleg úgy a szülők, mint a gyerekek szeretetét megnyerve, az óvodalátogatást fokozni fogják."[44] A jobb idő beálltával a szülők is szívesebben vitték gyermekeiket óvodába. Májusban már 50-60 növendék járt rendszeresen az intézménybe, velük két csoportban foglalkoztak.[45] A következő év telén a fűtési nehézségek miatt megint csak egy terem üzemelt, nagyon kevés gyerek járt óvodába, a két pedagógus felváltva dolgozott.[46] 1923 márciusában az intézményt átmenetileg be is kellett zárni *„az épület rozogasága miatt"*.[47]

Óvodások a húszas években

1922-ben a falu köztiszteletben álló óvónője, a mindenki által csak „kisasszonynak" szólított Husztik Terézia nyugdíjba ment,[48] munkakörét 1922. aug. 8-án Holubár Ilona

[44] MVL. V. 261. Igazgatási iratok. Jelentés az óvoda működéséről 1922-ből
[45] MVL VIII. 131. 154/1922.
[46] Uo. 49/1923.
[47] Uo. 26/1923.
[48] Hogy mennyire népszerűnek bizonyult, igazolja a nyugdíjazásakor kiállított működési bizonyítványa is, melyben többek között az alábbi sorok olvashatók: *„Alulírott Állami Elemi Népiskola Gondnokságának elnöksége hivatalos hitelességgel bizonyítja, hogy Husztik Terézia óvónő, a helybeli "Emília" Egyleti óvodánál 1890. november 4-től-1899. július 1.-ig, oklevél nélkül, ugyanezen óvodánál 1899. év július 1.-től-1909. június 1.-ig oklevéllel és ezen óvoda államosítása napjától, vagyis 1909. június 1.-től a mai napig, mint rendes állami óvónő működik. Mindezen idő alatt, nevezett óvónő kiváló lelkiismeretesen, ügyszeretettel, kötelességét messze túlhaladó odaadással akként ténykedett, hogy a Gondnokság, valamint az egész község teljes megelégedését, szeretetét és becsülését vívta ki magának, miért is közóhaj, hogy a szent tanügy érdekében még ilyen soká tölti be állását.* Lásd: MVL. V. 261. Husztik Terézia Működési Bizonyítványa 1922. A lakosság emlékezetében ma is, mint az első zombori óvónő él. Sírjára rendszeresen visznek friss virágot a mostani óvodások.

vette át. Az ekkor felvett óvodai leltár igazolja feltevésünket, miszerint az óvodai munkát ebben az időszakban a fröbeli pedagógia szellemiségében végezték, hiszen a leltári eszközök között a 37. sorszámtól megtalálhatók a Fröbel-féle építődobozok, négyzetes lerakó táblák, ill. egyenlőszárú háromszögű táblák.[49] Ezekkel a szemléltető eszközökkel a gyermekek érzékszerveit, képzeletét kívánták fejleszteni játékos formában. Fröbel pedagógiájában nagy szerepet kapott az önkifejezés, az öntevékenység. A leltárjegyzék sokféle kézimunkázásra való anyagot, eszközt tartalmaz. A különböző eszközöket kezdetben ajándékozás révén, később állami költségen szerezték be. A termek berendezésére még mindig főleg padok álltak rendelkezésre, melyek mellett néhány gyermekmunkaasztal és egy-egy szekrény, valamint ruhafogasok voltak fellelhetők. Az is kiderül a jegyzékből, hogy a gyermekasztalok egy részét a szerb megszálló csapatok katonái felégették. A fűtést vaskályhával oldották meg. A leltárban feltüntették, milyen szakirodalmat használtak, s ebből látszik, hogy a kor divatos nevelési kézikönyvei megtalálhatók voltak az intézményben, így használták Exner Leó *Gyermekfoglalkoztató*ját, Nógrády László *A gyermek és a játék* c. tanulmányát és Ballai Károly *A gyermektanulmányozás módszerei* c. kézikönyvét.[50] Igen sok szemléltető kép és agyagból, valamint papírból készült szemléltető figura segítette munkájukat. A játékszerek egyszerűek, a felnőttek által természetes anyagokból készült talicskák, kordék, hinták voltak.[51]

Óvodai előadás a húszas években

[49] MVL. V. 261. Gondnoksági iratok. A kiszombori állami kisdedóvoda átvételi leltára 1922. aug. 8.
[50] A kiadványok pontos címleírása a következő: Exner Leó: *Gyermekfoglalkoztató. Tanácsadó a kisded mindenkor hasznos szórakoztatására, különös tekintettel a kisdednevelési intézetek tömegnevelési igényeire*. 2. jav. kiadás. Hódmezővásárhely, 1916.; Nógrády László: *A gyermek és a játék*. 2. kiadás. Bp. 1913. Magyar Gyermektanulmányi Társaság.; Ballai Károly: *A gyermektanulmányozás módszerei: különös figyelemmel a kisdedkorra*. 2. bőv. kiadás. Bp. 1913.
[51] Uo.

A nyugdíjba vonult Tercsi néni helyére nehéz volt megfelelő személyt találni. Sok sikertelen áthelyezés után 1922. dec. 1-jén Kárpáti Erzsébetet irányították át Mezőkovácsházáról. 1923. júl. 21-én Holubár Ilonát Piliscsabára helyezték, így Kárpáti Erzsébet egyedül foglalkozott a magas létszámú gyermekcsoporttal.[52] Az óvoda irattárában fennmaradt mulasztási napló szerint a felvett gyerekek száma ekkor 193 fő volt. A jelentős gyermeklétszám megkívánta, hogy még egy óvónőt foglalkoztassanak. Az erre irányuló szándék nyomai megtalálhatók az óvoda gondnoksági iratai között, ám sem az ide kinevezett Wilszky Lujza, sem pedig Haller Vilma állami óvónő nem foglalta el új álláshelyét. 1924. jún. 8-án Lehoczky Erzsébet óvónőt helyezte át az óvodához a makói tanfelügyelő, de ő sem maradt. Az elvándorlás oka valószínűleg az lehetett, hogy az óvoda mellett csupán egy szolgálati lakás volt, és megfelelő lakás nélkül a pedagógusok nem vállalták a szolgálatot.[53] Mindemellett továbbra is komoly gondot okozott a tüzelőhiány. A kályhákban csak fával és porszénnel tüzeltek. A fűtéshez a fát a szülők adták. Hamarosan bárányhimlő-járvány lépett fel az óvodában, a működést emiatt 1924. júl. 15-én tíz napra fölfüggesztette a körorvos. A tanévet kanyaró és vörhenyjárvány is megzavarta.[54]

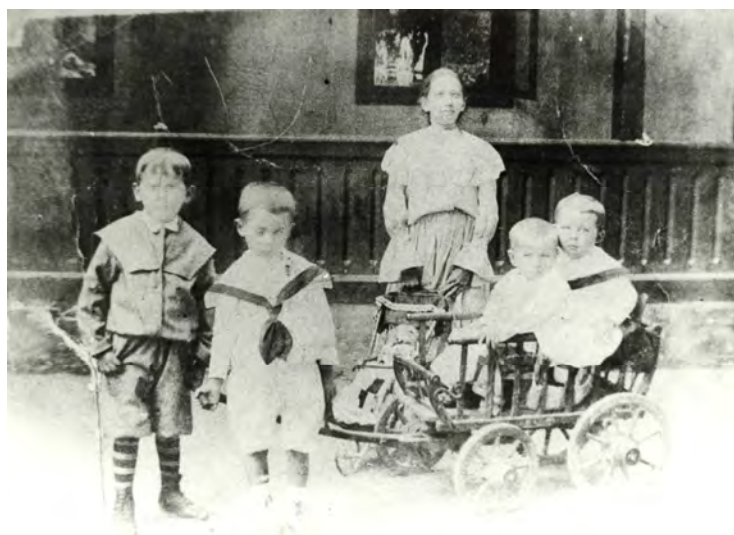

Gyermekjáték az óvoda udvarán a húszas évek elején

1925. júl. 8-án két új óvónőt, Pataky Erzsébetet és Pataky Vilmát helyezték Kiszomborra.[55] Valószínűleg erre azért került sor, mert Kárpáti Erzsébet megbetegedhetett, még a következő tanévben sem dolgozott. 1926. aug. 14-én azonban Pataky Vilma óvónőt áthelyezték Medgyesbodzásra, majd 1927. febr. 13-án Pataky Erzsébet óvónő is távozott, ő Mezőkovácsházára ment. Az óvodában így Kárpáti Erzsébet ismét egyedül maradt,

[52] RÁCZ 2005. 102.
[53] MVL. V. 261. Az óvoda felügyelő bizottság iktatója az 1924-es évekből, és a hozzákapcsolódó iratok az óvónők áthelyezéseiről, lásd még: RÁCZ 2005. 103.
[54] MVL. V. 261. Gondnoksági iratok. A torontáli járási főszolgabíró rendelkezései az óvoda beszüntetéséről
[55] RÁCZ 2005. 105.

noha a gyerekek létszáma 150 körül mozgott.[56] Helyzete nem volt könnyű: a himlő elleni oltások következtében a tanév első két hónapjában sok volt a mulasztás, februárban emellett hatalmas méretű spanyolnátha-járvány dühöngött.[57] Segítséget jelentett viszont, hogy Balázs Anna, aki 1927 novembere óta ingyen dolgozott az óvodában, helyettes óvónői kinevezést kapott.[58]

Óvodások a húszas évek végén

A húszas évek közepétől az addigiaknál nagyobb figyelmet kapott az óvodák állagának, fölszereltségének javítása, és – nyilván a fertőzésveszély fölszámolása érdekében – az ott tapasztalható higiénés körülmények megváltoztatása.[59] A kiszombori óvoda e tekintetben, miként egy 1928-as fölmérés is bizonyítja, sok kívánnivalót hagyott maga után: *„A pihenők rendesen nincsenek felszerelve. A pihenők felszerelése az alacsony fakeretes nádfonatú nyugágy, vagy az X lábakra kifeszített vászon-nyugvó legyen. A mosdó és az ivó felszerelés mindenütt kívánni valót hagy hátra. A saját bögre rendszert be kell vezetni, és tálcán tiszta kendővel letakarva tartani. Egyes helyeken egyáltalán nincs mosdótál. Szappant az óvónőnek mindenütt magának kell beszereznie a saját költségén, sőt törölközőt is. Utasítás szükséges arra, hogy a padló súrolása hetenként, ahol pedig olajozás van, legalább negyedévenként történjék. Az olajos padló hetenként langyos vízzel felmosandó. A seprűk és portörlők ne heverjenek szabadon a teremben, hanem külön szekrényben. A játék és bútor felszerelés mindenütt nagyon hiányos és folyton ismétlődő panasz tárgya. Sem az előírt Fröbel-kocka, sem egyéb szabad játék nincs elég arra, hogy minden gyermeket foglalkoztatni lehessen. Az óvodatermek a berendezés hiánya miatt nem barátságosak, hiányzik bennük a családias és a gyerekszoba jelleg, túlságos iskola-*

[56] 1926 őszén 169 óvodást írattak be az intézménybe. 73 gyermeket az I. és 96-ot a II. csoportba. MVL VIII. 131. 144/1926.
[57] RÁCZ 111.
[58] MVL. V. 261. Bizalmas gondnoksági iratok. Az óvónők áthelyezésével kapcsolatban, RÁCZ 2005. 112.
[59] MVL. V. 261. Gondnoksági iratok. 1924. rendelet a szünidei takarításról

szerűek. Ezen segítene, ha a gyermekeket több apró csoportokra lehetne elosztani kisebb játékasztalok körül. Miután elegendő szabad játék nincs, a gyermekek önállóan nem játszhatnak, és nem választhatják tetszés szerint a foglalkozásukat. Emiatt rendesen egy tömegben ülnek, vagy csoport játékokat játszanak, verseket, vagy énekeket tanulnak. Az orvos egyszer vagy kétszer látogatja az óvodát. Az előírt kéthetenkénti helyett legalább minden évszakban látogassa meg az óvodát, és tartson minden szervre kiterjedő vizsgálatot. Járvány idején pedig gyakrabban vizsgálja felül a gyermekeket, a legkisebb eltérésnél küldjék haza a gyermeket, és orvosi bizonyítvány nélkül nem fogadható vissza."[60]

Nyilván a megoldásra váró feladatok sokasága indokolta, hogy Purgly Emil főispán 1930. dec. 18-án új iskolai-óvodai gondnokságot nevezett ki, melynek elnöke dr. Kászonyi Richárd főszolgabíró, alelnöke Kleitsch Mátyás plébános, tagja pedig Faragó János gazdálkodó, Gábor Miklós gazdálkodó, Hadik Mihály kocsmáros, Korom Sándor szikvízkészítő, Mészáros Pál főjegyző, Schiffer Imre uradalmi intéző és Siha Miklós gazdálkodó lett.[61] A körülmények azonban nem kedveztek a drasztikus beavatkozásnak, a községben a világgazdasági válság hatására nagy volt a nyomor, melyet még diftériajárvány is tetézett. Az óvodába járó gyermekek létszáma ekkor már csak 104 volt.[62] Társadalmi adakozásból élelmezési akció indult be, melynek segítségével 50 gyermek részére – köztük valószínűleg óvodásoknak is – 80 napon át napi 3 dl tejet, és fél kg kenyeret osztottak szét.[63] Az 1931/32-es tanév folyamán himlő- és diftériajárvány tombolt,[64] de nemcsak ez okozta a gyakori hiányzásokat. Sok kis mezítlábas járt az óvodába, s mivel télen nem volt meleg ruhájuk, otthon maradtak. A dajka ebben az időben Pásztor Gergelyné volt.

1934. febr. 22-én Tószeginé Balázs Annát állászcserével a pilisszentiváni óvodához helyezték. Helyére Némedi Sándorné Wolf Anna óvónő érkezett.[65] Csanádi Rozália személyében egy új dajka is segítette a munkáját. Egy ekkori kimutatás szerint *„a községben 279 "óvóköteles" van, és az ebből a beírtak száma csak 132, de még így is átlagosan 99 gyermek tartózkodik naponta az óvodában. A két óvónő közül csak Kárpáti Erzsébet kapott dajkatartási általányt, 20 pengőt. Némediné Wolf Annának nincs természetbeli lakása. A "munkarend" délelőtt 8-11-ig, délután 1-3-ig, és nyáron: délután 2-4-ig tartott, folytonos foglalkoztatási rend szerint."*[66] Az év folyamán tífusz és vörhenyjárvány miatt az óvoda többször nem működött. Egy korabeli tanfelügyelői jelentésből az intézmény belső életéről is képet kaphatunk: *„Az óvónő a jelenlevő gyerekekkel foglalkozott az udvaron, az óvodában a lappangó kanyaró miatt jár olyan kevés gyermek. Az óvónő érdekes ritmikus torna testgyakorlást mutatott be, testet-lelket nemesítő játékot játszottak a gyerekekkel. A gyerekek tisztán, jó hangsúllyal beszélnek, verselnek. Feltűnően szép kézimunkákat készítenek a gyerekek az Anyák napjára. Agyag, cserép, virágmintázás, tulipánkészítést végeznek a lányok. A fiúk bodzabélből nagy élvezettel készítik a tankokat. A gyerekek szépen hangsúlyozottan verselnek, játékaik kedvesek, és közvetlenek. Az óvónő nagy figyelmet fordít az egészségügyi vonatkozásokra"*[67]

[60] Uo. Jelentés az óvodák köztisztasági és közegészségügyi állapotáról 1928.
[61] RÁCZ 2005. 117.
[62] Uo. 118.
[63] Uo.
[64] Uo. 120.
[65] Uo. 123.
[66] KEÓ Irattára. Kimutatás az 1935-ös évről
[67] MVL. V. 261. Igazgatási iratok. Nagy Sándor tanfelügyelő feljegyzései óvodai látogatásokról 1936-ban

Dr. Kászonyi Richárd főispán 1937. jún. 13-án új iskolai-óvodai gondnokságot nevezett ki. Ennek összetétele már megfelelt a korszerű közegészségügyi előírásoknak, melynek értelmében orvosnak is kellett lennie a gondnokságban, hogy így rendszeres egészségügyi ellenőrzéssel segíthesse az iskola mellett az óvodai ellátást is. Az új gondnokság elnöke dr. Szmolenszky László főszolgabíró, alelnöke Kleitsch Mátyás plébános, tagja pedig dr. Gerendai Antal orvos, dr. Somogyi Imre községi főjegyző, dr. Tillger Béla ügyvéd és Varga István hentes lett. Úgy tűnt, ebben az időben stabilizálódott az óvoda személyi állománya is, hiszen mindkét óvónő rendre jó minősítést kapott.[68]

A további időszakot 1939. szept. 1-jétől gyökeresen megváltoztatta a II. világháború. Kárpáti Erzsébet megbetegedett, majd 18 évi szolgálat után 1940. okt. 3-án nyugdíjba ment. Betegsége idején egy fiatal, állástalan óvónő, akit szintén Balázs Annának hívtak (mindenki csak „Babucinak" szólította), helyettesítette teljesen ingyen. 1940. ápr. 24-én Durkó Sára helyettes segédóvónőt helyezték az óvodába. Távozását követően okt. 26-tól Mészárosné Gerlei Borbála töltötte be a segédóvónői állást, majd Kárpáti Erzsébet nyugdíjazása után óvónői státuszt kapott.[69]

Kárpáti Erzsébet óvónő gyerekkel a harmincas évek elején

1941. febr. 5-én új tagokkal, a gyermeknevelés iránt érdeklődő nőkkel egészült ki az óvoda felügyelő bizottsága.[70] Az ülésen az elnök, Kleitsch Mátyás esperes-plébános felhívta a tagok figyelmét arra, hogy: *„a mai küzdelmes időkben legyenek azon, hogy a sok gyermekes szülők gondjain segítsenek, és a szülők azon tudattal küldjék óvodaköteles gyerekeiket az óvodába, hogy ott az otthonnál is jobb helyen vannak, szakképzet felügyelők alatt, mindenkor az értelmiségi fokukhoz lesznek foglalkoztatva, sőt szükség esetén a*

[68] Egy 1940. febr. 7-én készített minősítés Kárpáti Erzsébetről ezt írja: *„Az óvónő hivatali buzgalma, minősítése szóval: lelkiismeretes, pontos. Az óvónő egyéni és társadalmi magatartása, minősítése szóval: példás"* Némedi Sándorné Wolf Anna minősítése a következő volt: *Az óvónő hivatali buzgalma, minősítése szóval: kellő. Az óvónő egyéni és társadalmi magatartása, minősítése szóval: kifogástalan."* Lásd: MVL. V. 261. Igazgatási iratok. Az óvónők minősítése 1940-ből

[69] RÁCZ 2005. 135., 137.

[70] MVL. V. 261. Igazgatósági iratok. Óvodai felügyelő bizottsági jegyzőkönyv 1941-ből

legszükségesebb táplálékot is megkapják. A felügyelő bizottság női tagjainak nemes hivatása, hogy összeköttetést teremtsenek a szülők és az óvoda között. Támogassák az óvónőket nemes munkájukban, szerettessék meg az óvodát a szülőkkel és a gyermekekkel is." Az óvoda támogatottságában ekkor már nem volt hiány, annál inkább a tárgyi és dologi feltételekben, amelyet csak tetézett a háború hatása. 1941. máj. 29. és jún. 1-je között azért kellett szüneteltetni a foglalkozásokat, mert német katonákat szállásoltak el az épületben.[71]

Előadás az óvodában az 1930-as évek végén

Maga az épület is felújításra szorult, ezért foglalkozni kellett bővítésével és korszerűsítésével is. Egy 1941-es jelentés szerint *„Az egyetlen óvoda egészségtelen, rossz helyen áll, két sötét teremmel, pihenőszoba és előszoba nélkül. Szükség volna legalább két korszerű óvoda épületre a község más-más pontján, hogy az óvodásoknak ne kelljen 1-2 kilométer járda nélküli utat megtenni. 1. A mostani óvoda épület nyirkos, vizes. 2. A felszerelés elavult, régi, csak a legszükségesebb dolgok pótoltattak esetről-esetre hatósági sürgetésre. 3. A napközi otthon céljainak sem felel meg a mai óvoda épülete és annak berendezése."*[72] A jelentés a megoldásra is javaslatot tett: *„Van a község főutcáján egy modern, tágas, magas épület (Vermes-féle ház), amelyben jelenleg a lakáson kívül a határvadászőrs és a járási katonai parancsnokság nyert elhelyezést. Ez az épület a főutcán van, nagy kerttel és a szükséges melléképületekkel. A kert részben parkírozva, fásítva van és játékra alkalmas területtel is rendelkezik. Az ára rendkívül alacsony. Tíz évvel ezelőtt a makói kir. Tanfelügyelőség érdeklődésére az államépítészeti hivatal főnöke magát az épületet 70 ezer pengőre értékelte. Ma 30 ezer pengőért volna az egész épület az ingatlannal együtt megszerezhető. Mély tisztelettel kérem, méltóztassék odahatni, hogy*

[71] MVL. V. 261. Gondnoksági iratok. Jelentés a német katonák óvodai elszállásolásáról 1941-ben
[72] MVL. V. 261. Felügyelő bizottsági iratok. 86/1941 sz. jelentés a kiszombori állami óvoda továbbfejlesztéséről

ezen épület az óvoda részére szereztessék meg, mert ennél megfelelőbbet és olcsóbbat nem tudunk később beszerezhetni." [73]

Előadás az óvodában a harmincas évek végén

A tervezett házvásárlásból nem lett semmi, ebben az épületben sohasem volt óvoda. A bővítés azonban nem maradt el, 1941. szeptemberében az épülethez egy konyhát és egy kamrát toldottak, így napközi otthonos óvodává nyilvánították.[74] 1942-ben a napközi otthonos óvodák kiterjesztése érdekében érkezett felhívás Sonkodi Sándor tiszti főorvostól: *„Arra kell törekedni, hogy minél több gyermek egész napra elhelyezést nyerjen az óvodában. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ezek a gyerekek díjtalanul, illetve ellenszolgáltatás nélkül vehessék igénybe ezeket a jótéteményeket, hanem éppen ellenkezőleg azt jelenti, hogy minden szülő – tehetségéhez mérten – ellenszolgáltatást nyújtson. A fizetőképes szülők napi 40 fillért, aki nem teljes fizetőképes, kivételesen napi 10 fillért. Elfogadható természetbeni adomány is, pl. liszt, zsír, burgonya, bab, káposzta stb. Az uralkodó elvnek annak kell lennie, hogy ellenszolgáltatás nélkül senki se várjon a közülettől semmit. Az óvónőnek segítségére lesznek az úgynevezett munkaszolgálatos nők. Ezek egyelőre önkéntes vállalkozás útján, de nemsokára kötelességszerűen állnak rendelkezésre."*[75] Ezekben az években nyári napközi otthonokat is tartottak, Mészáros Pálné 1942-ben vett részt ilyen tanfolyamon.[76] 1943 augusztusától a tbc-ben megbetegedett Némedi-né Wolf Anna helyett Tóth Mária látta el a segédóvónői feladatokat.[77]

A háborús években nagy gondot fordítottak a nevelőmunkában a „magyar öntudat" erősítésére, mely fölértékelte a magyar népi kultúra szerepét az óvodai nevelésben. Ezt

[73] Uo.
[74] RÁCZ 2005. 142.
[75] MVL. V. 261. Gondnoksági iratok. Csanád-Arad-Torontál vármegyék tiszti főorvosának rendelete a napközi otthonos óvodák kiterjesztéséről
[76] KEÓ Irattára. Meghívó Mészáros Pálné részére a nyári napközik vezetésével kapcsolatos gyűlésre
[77] RÁCZ 2005. 144.

célozta a vármegyei tiszti főorvos, Dobsa Lajos egyik 1944-es utasítása is: *„Igen fontos, hogy a már óvodáskorú gyermekek ősi magyar gyermekdalokat és játékokat tanuljanak. Felhívom, hogy évi foglalkoztatási tervezetébe ősi (népi) magyar kisgyermekeknek való dalokat és játékokat vegyen fel. Ajánlom a Kodály Zoltán által gyűjtötteket. Örvendetes, hogy a vármegyei óvókörök gyűlésein máris több népi dalt bemutatnak és tanítanak.*[78]

A SZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁNAK ÓVODÁJA

Az 1945 után radikálisan megváltozó társadalmi és politikai viszonyok robbanásszerű változásokat eredményeztek a magyar nevelésügyben is.[79] Ezt az időszakot a köznevelési rendszer szovjet típusú átalakítása, a közvetlen pártállami irányítás bevezetése, az intézmények erőszakos államosítása jellemezte.[80] A II. világháború utáni években a helyreállítás, az árván maradt gyermekek segítése volt az elsődleges feladat. 1945 után újból megindult az élet az óvodákban is, melyeket a Népjóléti Minisztérium igazgatása alá helyeztek. Kitűzött feladatuk: a gyermekek nevelése, ételhez, meleg szobához juttatása, napközi kialakítása, szervezése.

A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (MNDSZ) 1945 áprilisától pedagógiai előadásokat tartott és pedagógiai felügyelőt állított az általa patronált óvodák fölé. A népjóléti miniszter rendelete utasította az óvónőket, hogy a szeptembertől jún. 30-ig kéthavonként legalább egyszer valamennyi körzetükbe tartozó óvodáskorú gyermeket meglátogassanak, és ezekről egy erre külön felfektetett naplót vezessenek, és minden hónap ötödikéig külön jelentést küldjenek a tiszti főorvos útján a minisztériumba.[81]

Mészáros Pálné és Balázs Anna jó szellemben, egyetértésben dolgoztak ezekben az években. A „Magyar Gyermekekért" segítő mozgalomba is bekapcsolódtak. Sokat tettek azért, hogy a gyermekmentés minél szélesebb körben ismeretes legyen. Gyűjtésekben vettek részt, és a gyermekek családokba való örökbefogadására is széles propagandát fejtettek ki. Az 1946-ban megalakult szülői munkaközösség (SZMK) első elnöke, Barna Józsefné lelkesen kapcsolódott az óvodai étkeztetés szervezésébe. A következő évtől a Szegedi utcai kis konyhában megindult a főzés, a főzőnő Pacsa Józsefné volt. Egy tál ételt kaptak a gyerekek, de voltak még olyanok is, akik idegenkedtek a közös étkezéstől, és gyermekeiknek egész napra száraz kosztot adtak.

Az MNDSZ helyi szervezete – melynek az óvónők is tagjai voltak – támogatásának köszönhetően 1946-ban javult a tárgyi ellátottság is. A hosszú padok helyett rózsaszínűre festett óvodai bútorokat készítettek, így a két termet asztalokkal, kisszékekkel, játékszekrényekkel bútorozták be. Az olajos padlót felszámolták, a gyermekek asztalnál ülve étkeztek bádog tányérból, alumínium kanállal és bádog pohárból ittak. A kenyeret otthonról hozták az étkezéshez. Edényeket is gyűjtöttek az óvoda konyhájára. A fűtéshez a tüzelőt a szülők küldték naponta a gyermekeikkel. Mégis előfordult, hogy tüzelőhiány miatt az óvoda szünetelt, és több járványzárlat elrendelésére is sor került.[82]

[78] KEÓ Irattára. 1944. Csanád-Arad-Torontál vármegye m. kir. tiszti főorvosának felhívása a magyar öntudat elmélyítése tárgyában
[79] KELEMEN 2004. 26.
[80] Uo.
[81] KEÓ Irattára. 653/1945. Csanád vármegyei tiszti főorvosi rendelet
[82] Uo. 1946. Az óvodai felügyelő bizottság jegyzőkönyve

1947 februárjában az új elvárásoknak megfelelően a felügyelő bizottság tagjait ki kellett egészíteni „demokratikus személyekkel". A bizottság elnöke Kleitsch Mátyás esperes, alelnöke dr. Gerendai Antal lett, s hivatalból részt vett a munkában a két óvónő, Mészáros Pálné és Balázs Anna, továbbá Szathmáry Lajos községi jegyző és Petreczki Erzsébet védőnő. Melléjük új választott tagok kerültek, így Jenei Lászlóné, Dóczi Ferenc, dr. Erdős Istvánné, Joó Sándor, Török Dezsőné, Baranyi Piroska, Hinkó Vilmos és Juhos Miklós lett tagja a testületnek. A felügyelő bizottság mellett az SZMK is aktívan működött, ünnepségeket, gyűjtéseket szerveztek az óvoda fölszerelésének javítása érdekében.

1948 februárjában a körzeti felügyelő látogatása során megállapította: *„Az óvodakötelesek száma: 104, ebből feljáró 71, a látogatás napján 48 gyermek volt jelen. A hideg időjárás sok gyereket tartott vissza. Egy kislány a Kodály-gyűjteményből énekelt. Az óvónő kedves hangon és nagy szeretettel bánik a gyerekekkel. Módszere mesteri. A Montessori-féle módszer szerint foglalkozik, mely érvényesülni hagyja a szabadság elvét."* A felügyelő szerint az óvoda a célkitűzéseit érvényesítette, az óvónő munkája ezért dicséretet érdemelt.[83] Az óvoda mellett ekkor már évek óta működött egy nyári napközi otthon is, melyet addig államsegélyből tartottak fönn. 1948. okt. 6-án döntött a községi képviselő-testület arról, hogy ezt az ellátást, tekintettel arra, hogy *„A szegény munkásosztály gyermekeinek a nyári munkaidőben napközi otthonban való elhelyezése feltétlenül szükséges, mert gyermekét nincs kire hagyni és nincs, aki számukra főzzön napközben."*, támogatásban részesíti. Az 1949-es költségvetés tervezésekor ezért 1513 Ft élelmezési, 378 Ft fűtési és világítási, és 720 Ft személyi támogatást állítottak be.[84] 1949. jún. 23-án pedig arról döntött a testület, hogy 10 olyan gyermek ruháztatását, akik ennek hiányában nem tudtak óvodába járni, a költségvetése terhére biztosítani fogja.[85] Emellett rádió és játékszerek beszerzéséről is gondoskodtak.[86]

1949-től az egységes iskolarendszer kialakítása és irányítása következtében az óvoda igazgatási feladatait a helyi általános iskola igazgatója látta el. Ez év nov. 13-án indították el a Szülők Iskoláját. A képzés célja, hogy a szülői ház nevelését összhangba állítsák az óvodai nevelésével. Témái között szerepelt: a gyermek nevelése a családban, boldog családi élet a Szovjetunióban, harc a babonák ellen, fertőző gyermekbetegségek, a beteg ápolása.[87]

1949-ben az óvodakötelesek nyilvántartása alapján 223 gyermek volt várható az óvodába. A nevelőmunka ekkor már a miniszteri rendeletekben és utasításokban lefektetett sokszor sablonos tematika, s a szocialista munkaverseny előírásai alapján folyt. Az óvodapedagógusoknak 1950-től részt kellett venniük az országos „Nevelj jobban!"- mozgalomban, melynek célját ekként fogalmazták meg: *„A magyar óvónőknek is feladatuk a szocialista emberek nevelése az épülő szocialista rend számára. Már az óvodában fel kell kelteni a törekvést a tanulás iránt, épp úgy, mint a munkára való készséget. Meg kell értetni a gyermekekkel a tudás hasznát, a közösséggel és önmagukkal szemben is."*[88] A teljes körű központosítást és az óvónők kreativitásának visszaszorítását mutatta, hogy az

[83] Uo. Jegyzőkönyv körzeti iskolai felügyelő látogatásáról 1948. febr. 17.
[84] MVL V 261-11. 114/1948.
[85] Uo. 48/1949.
[86] Uo. 60/1949 és 61/1949.
[87] KEÓ Irattára. Jegyzőkönyv a szülők iskolájának megnyitásáról 1949-ből, továbbá az előadások anyaga és időbeli ütemezése
[88] Uo. Csanád vármegye tiszti főorvosának felhívása a Nevelj jobban! mozgalomnak az összes óvodákra kiterjesztésére

ünnepélyek előkészületét és menetét is felvázolták az óvodák számára (*Tudnivalók a Mikulás-ünnepségről, Sztálin elvtárs 70. születésnapjának megünnepléséről, A karácsonyi ünnepély megrendezéséről*), és szigorúan megkövetelték az abban foglaltak végrehajtását.[89]

Majoros István iskolaigazgató havi jelentést kért a „kisiskolás" csoport foglalkozásairól, és felhívta a figyelmet arra, hogy *„a szülők pontosan járassák iskoláskorú gyermekeiket az óvodába, azért, hogy meglegyen az áthajlás az óvoda és az iskola között. Javasolom, hogy írassanak velük pontokat, vonalakat, köröket, számoltassanak 1-10-ig, tanítsák meg őket néhány betű írására."*[90] 1951-ben megjelent az első rendtartás az óvodák számára, ettől kezdve készítettek az óvónők felkészülési vázlatot. Az óvodák felügyelete és ellenőrzése a tanácsokhoz került.[91]

Óvodások az ötvenes években

Mivel Mészáros Pálné mintaóvónői tanfolyamra járt Budapestre,[92] 1952-től az óvodát Balázs Anna vezette. Miután mindketten megszerezték magasabb képesítésüket, áthelyezték őket Hódmezővásárhelyre, a Virág utcai mintaóvodába. A napközi otthon vezetője előbb a pályakezdő Szabó Gyöngyi, majd 1953-tól Schulter Mária óvónő lett, aki a napközi otthonban dolgozók munkájáról és megnövekedett feladatairól szóló beszámolójában többek között ezt írta: *„Az óvodai dolgozók száma 7, három óvónő és 2 takarítónő, 2 konyhai dolgozó végzi a munkát. A 100-120 gyermekre kicsi az óvoda, legalább még egy teremre volna szükség. Május 1.-től az egyik óvónőt elveszik, és a 130-140 gyermekre csak két óvónő marad, pedig a gyermekek száma előreláthatóan 170-re emelkedik. Erre a*

[89] Uo. 42/1949. ikt. sz: *Tudnivalók Sztálin elvtárs születésnapjának megünnepléséről*, 41/1949. ikt. sz: *Tudnivalók a Mikulás-ünnepélyről*, és a *Karácsonyi ünnepély megrendezéséről. Érkezett Zsidi Gyuláné főosztályvezetőtől Budapestről*

[90] Uo. 63/1950. levél az iskola igazgatójától

[91] BERNÁTH-MEZEI 179.

[92] KEÓ Irattára. Csanád vármegye tiszti főorvosának felhívása mintaóvónői vizsgálatok tárgyában

két óvónő kevés. A két terem összesen 84 gyermek befogadóképességgel bír. Hiányosság a tüzelőhiány, a szén kevés, a fa vizes, így nem tudunk főzni a konyhán. [93]

1953-ban Mészárosné visszakérte magát a kiszombori óvodához, ahol ismét vezető lett. Szűknek bizonyult a régi óvoda, így 1954-ben az üresen álló főszolgabírói lakást az SZMK, a szülők, az óvodai dolgozók és a községi vezetők közös összefogásával, nagyarányú társadalmi munkával tették rendbe. Ebben az épületben hamarosan már egy új csoportot is elhelyezhettek.[94] Ekkor már három óvónő foglalkozott 40-40 gyermekkel. 1952-ben Barna Gyuláné (Gyöngyike), 1954-ben Matuszka Istvánné (Vicuska), 1956-ban pedig Frank Józsefné (Ancika) került az óvodába. Mivel fektetők még nem voltak, délutánonként a gyerekek az asztalokra borulva bóbiskoltak, majd a következő években fakeretes fektetők beszerzésével már fekve pihenhettek. A játékszereket az óvónők és a szülői munkaközösség tagjai esténként és hétvégenként viaszosvászonból és fából készült játékokkal pótolták. Vasárnaponként az egész heti főzéshez az óvónő és az egyik konyhalány járt bevásárolni a makói piacra.

A József Attila utcai óvodaépület

Az ötvenes évek közepén a beíratott gyermekek nem mindegyike kapott étkeztetést. 1955-ben pl. a tanács csupán 50 gyermek étkezését támogatta, holott a beírt gyerekek száma 151 volt, ebből rendszeresen 120 óvodás járt az intézménybe. A gyerekek egy részénél a szülők eredetileg nem is kérték ezt a lehetőséget, mivel ebéd előtt elvitték őket, de aztán hamar rájöttek arra, hogy a kicsik számára is jobb, ha a közösségben maradnak. Az ő ellátásukat aztán úgy oldották meg, hogy a szülők megegyeztek a tanáccsal, és fölajánlották, hogy az eredetileg előírt 1,60 Ft-os térítési díj helyett napi 2 Ft-ot fizetnek be. Az önkéntesen megemelt térítési díj – tanácsi jóváhagyás mellett – már lehetőséget teremtett arra, hogy 123 bennétkező ellátását megoldják.[95]

[93] MVL. VB. Jegyzőkönyvek. 10-8/1953. A napközi otthonban dolgozók munkájának kiértékelése
[94] MAROSVÁRI 1969. 110.
[95] MVL XXIII 722 VB jkv. 1955. szept. 9.

1955-ben az aratás és cséplés időszaka alatt reggel 7-től este 8-ig volt nyitva az óvoda.[96] Az óvodavezető beszámolója szerint *„Az 1955/56. évben beíratott gyermekek száma 152 volt. A mezőgazdasági munkák megkezdésével a létszám 205 beírt gyermekre emelkedett. A gyermekeket 4 csoportba osztottuk be. Az óvodai dolgozók száma 10 fő. Ebből 5 óvónő, 3 dajka, és 2 konyhai személyzet működik. A nyitva tartás ideje nyáron: 6-18-ig, télen: 7-16-ig. A gyermekek két épületben vannak elhelyezve, a Szegedi u. 5. számú régi épületbe és a József Attila u. 15. számú épületbe. Az óvodában tervszerű munka folyik, ami munkatervek, ütemtervek, és napi vázlatkészítésben nyilvánul meg. Május 14-én a járásunk és Makó város óvónői tapasztalatcserére jöttek óvodánkba. Megfigyelték egész napi foglalkozásunkat, s megállapították, hogy az óvodában lelkiismeretes, jó nevelőmunka folyik. Részt vett az Oktatási Minisztérium kiküldöttje is, aki a látottak alapján igen jó véleménnyel nyilatkozott."* Az óvodában folyó munkáról a községi tanács végrehajtó bizottsága is elismeréssel szólt.[97]

Ballagó óvodások műsora az ötvenes évek végén

1956 után jelentősen átalakult az óvodai intézményrendszer. 1957-ben jelent meg „*Nevelőmunka az óvodában*" címmel az első átfogó hazai óvodai nevelési program, amely irányelveket adott a nevelőmunka megszervezéséhez, foglalkozási terveket javasolt az osztott és az osztatlan óvodák számára és megjelölte a szülőkkel, bölcsődével, iskolával való együttműködés feladatait is. Az 1957. évi X. törvény alapján a tanács végrehajtó bizottságainak szakigazgatási szervei önálló intézkedési, irányítási és hatósági jogkörrel rendelkeztek. A megyei tanács pedagógiai felügyeletet gyakorolt minden intézmény felett, és szervezte a pedagógusok továbbképzését.[98]

[96] MVL. XXIII. 722. VB jkv. 10-7/1955. A népoktatási bizottság jelentése
[97] MVL. XXIII. 722. VB jkv. 1956. szept. 14.
[98] BERNÁTH-MEZEI. 2000. 181.

1957. febr. 8-án Mészáros Pálné beszámoló jelentést tett az óvoda működéséről. Ebben az alábbiak olvashatók: *„170 gyermek iratkozott be az óvodába. Előreláthatóan ez a szám a mezőgazdasági munkák megkezdésével 200 főre emelkedik. Jelenleg átlag 100 gyermek jár fel. Februárig két teremben fűtöttünk, jelenleg 3 teremben vannak elhelyezve a gyermekek reggel 8-16-ig. Lelkiismeretes nevelői munkánkat az októberi események többször megszakították, hatására a gyermeklétszámunk is csökkent. Minden gyermek kap ebédet, a szülők 1,60 forintot fizetnek a napi ellátásért. A legnagyobb hiányosságunk, az, amit már 6 év óta állandóan hangoztatunk, egy korszerű óvodai épület létesítése. Ezt annál is inkább megérdemelnénk, mert megyei és városi viszonylatban sincs hasonló és népes óvoda, mint amilyen a kiszombori."* A napközi otthon építési tervei ekkor már elkészültek, azonban a kivitelezésre csak 1958-ban került sor.[99] A Megyei Tanács Népművelési Osztálya ugyanis a község tulajdonát képező József Attila utcai épületet átvette kezelésbe, ezáltal tudtak megfelelő fedezetet biztosítani a tatarozásra és az átépítésre.[100]

Ballagó óvodások 1964-ben

Az óvodai nevelés ebben az időben a szocialista direktívák egyoldalúsága ellenére számos területén jelentős értékeket mutatott fel.[101] Az óvoda felügyelő szerve a Járási Tanács Oktatási Osztálya volt. Ők szervezték a továbbképzéseket, hospitálásokat. Az iránymutatásuk alapján komoly iskola-előkészítő munka folyt az óvodában.

A 60-as évektől általánossá vált az anyák munkába állása, megnőtt az igény az óvodai elhelyezés iránt. Különösen az 1967-ben bevezetett gyermekgondozási segélynek köszönhetően jelentősen megemelkedett a születések száma, ami az óvodák kihasználtság-növekedését is magával vonta. Nemcsak a gyermekek elhelyezése, hanem a közössé-

[99] MVL. XXIII. 722. VB jkv. 1957. febr. 8.
[100] Uo. 129/1957.
[101] A szocialista nevelés a családi nevelés „negatív hatását" ellensúlyozó tudatformálást, az egyéni bánásmódot háttérbe szorító „közösségi nevelést", a „szocialista hazafiság" és az internacionalizmus eszméjének ápolását jelentette

gi nevelés iránti igény is fokozódott ezekben az években. A felsőfokú óvónőképzésnek köszönhetően jól felkészített óvónők végezték a gyermekek oktatását, nevelését. Mégis sokszor csak képesítés nélküli óvónők foglalkoztatásával tudták pótolni a gyakran fellépő óvónőhiányt.

A hatvanas évek kiszombori óvodájáról csak néhány nyilvántartás, vázlatfüzet, egy-két jelentés maradt fenn. Mészáros Pálné ebben az időben körzeti óvodai felügyelőként is dolgozott. Nagyon szigorúan irányította az óvodát, sokat várt el munkatársaitól. A dolgozók munkaidejét sem rendezte, rengeteget túlóráztak, egészen addig, amíg Balázs Katalin dajka a Magyar Rádióhoz fordult segítségért, és ennek hatására kapták meg a szabályos munkaidő-beosztásukat.[102]

Ebéd az óvodában 1965-ben

Mészárosné nyugdíjba vonulását követően 1969/70-ben Laskai Istvánné látta el ideiglenesen az intézményvezetői munkát. Az óvoda ekkor két épületben működött, s hat csoportban 164 gyermekkel foglalkoztak. A férőhely-kihasználtság 120 %-os volt. Az engedélyezett 9 óvodapedagógusi álláshelyen 6 képesített és 3 képesítés nélküli óvónő dolgozott. Az év során az óvónők gyakran cserélődtek és csak képesítés nélküliekkel lehetett pótolni őket. A pedagógiai munkát Baranyi Béláné körzeti óvodai szakfelügyelő ellenőrizte, utasításai és útmutatásai a tantestületre kötelező érvényűek voltak, végrehajtásukért a vezető volt a felelős. A bázisóvodai program keretén belül Barna Gyuláné és Matuszka Istvánné csoportja tartott bemutató foglalkozásokat. Laskai Istvánné 1970 augusztusában Csongrádra költözött,[103] ezért a Csongrád Megyei Tanács VB Makó Járási Hivatala Molnár Istvánnét bízta meg az óvodavezetői teendők ellátásával, majd jó munkájára és vezetőkészségére való tekintettel a következő 5 évre is megkapta a vezetői feladatokat.[104]

[102] Régi munkatársak: Györki Mihályné és Balázs Katalin visszaemlékezései
[103] KEÓ Irattára. Az 1968/69-es munkaterv és kiértékelése
[104] Uo. Molnár Istvánné személyi anyaga. A 14023/1970-es és a 13728/1971-es határozatok

A vezetőváltás évében hat csoportban 8 óvónő foglalkozott 150 gyermekkel. A demográfiai hullámzás, az óvodai férőhely-hiány, az óvónők elégtelen száma és túlterelése volt jellemző. *„A két épület állagán semmit sem tudtunk változtatni. Az óvoda férőhelybővítésre szorul. A beírt gyermeklétszám 172, zsúfoltság van, nincs egyéni foglalkozásokra lehetőség. A nyár folyamán az épületek részleges tatarozása megtörtént. Rendbe hozták a tetőzetet, kijavították a vízlevezető csatornarendszert, kifestették a falakat, és vízöblítéses WC-t építettek a mosdókba. A cserépkályhák olajkályhára cserélése jelentős előrehaladás”* - sorolta a gondokat és eredményeket az új vezető.[105]

Játék közben (1966)

Az 1971-ben új nevelési program lépett érvénybe. A dokumentumot nevelésközpontú elvek jellemezték, az óvoda alapvető tevékenységeként fogalmazta meg a játék, a munka és a tanulás hármasát, emellett részletesen szabályozta a fejlesztés tartalmi eszközeit. Teljesen meghatározta a nevelés tartalmát, de szabadságot adott a módszerek és eszközök megválasztásában, a középpontba a 3-6 éves gyermeket állította.[106] 1973/74-ben már 182 gyermek járt óvodába. Ebből 158 gyermek volt napközis, 24 pedig félnapos. Kilenc óvónő közül öt képesítés nélküliként dolgozott, a technikai létszám sem volt állandó. Két csoport még a régi óvodában működött [107]

Molnár Istvánnét 1975. okt. 15-i hatállyal munkáltatói jogkörrel felruházott óvodavezetői feladatok ellátására nevezték ki. Ez azt jelentette, hogy az óvoda az általános iskoláról leválva, ugyanakkor integrálva a ferencszállási és a klárafalvi óvodákat, szervezetileg önálló munkáltatói és nevelési intézménnyé alakult át. Az átszervezést követően hat osztott csoport működött Kiszomboron és 1-1 osztatlan csoport Ferencszálláson és Klárafalván. Az óvónők kötelező óraszáma heti 36 óra volt. A 12 óvónő közül 1 függet-

[105] Uo. Éves munkaterv az 1971 évből
[106] SZIVÁK 2001. 59.
[107] KEÓ Irattára. Beszámoló az 1973/74 nevelési évről. Készítette Molnárné az óvoda vezetője

lenített vezető, 8 csoportvezető, 3 délutános és ebből 3 képesítés nélküli óvónőként dolgozott. A technikai beosztásban lévőknek heti 44 órát kellett dolgozniuk. A 18 kisegítő személyzet közül 9 dajka, 8 konyhai dolgozó és 2 félműszakos kisegítő volt. Szombatonként 13 óráig folyt a munka. Az összesen 205 gyerekre 28 dolgozó jutott.[108] A szétválasztás szabadabb kezet és nagyobb önállóságot adott az intézménynek. Egy jelentésből kiderült, a község óvodáskorú gyermekeinek 89 %-át föl tudták venni, és nagy eredménynek bizonyult, hogy az iskoláskor előtt álló gyerekek 100 %-a részt vett az óvodai foglalkozásokon.[109]

Az új óvodaépület

1975. jan. 15-én nagyarányú társadalmi összefogással megkezdődött az új óvodaépület megépítése. A terveket a Szegedi Tervező Szövetkezet készítette, a kivitelezést a Makói Építőipari Szövetkezet végezte. Noha az építkezés megcsúszott, a Gyermekek évében, 1979 ápr. 28-án végre mégis birtokba lehetett venni a megújult épületet, melynek alapterülete 1306 m^2, bekerülési költsége pedig 6 millió 237 ezer forint volt (ebből több mint 750 ezer forintot tett ki a község lakóinak társadalmi munkája)[110] Az új és felújított létesítmények berendezése és felszerelése 274 ezer forintba került.[111] Az új épület belépésével az addigiaknál sokkal korszerűbb, tágasabb csoportszobákat alakítottak ki, s csoportonként külön öltöző és mosdó állt rendelkezésre a gyermekek számára. Megoldódott a szertár gondja, s a módszertani segédeszközök is jelentősen bővültek.

Sajnos, a megújult épület feletti örömbe üröm is vegyült. Az átadott épületen végzett munkák minősége ugyanis hagyott némi kívánni valót maga után. A kivitelező vállalat felületes munkája nyomán állandó problémát jelentett a beázó tető, a rosszul szerelt vil-

[108] Uo. VB 74/1975/X.31
[109] Uo. Beszámoló az óvoda működéséről 1975.
[110] Uo. Átadás-átvételi jegyzőkönyv. 1979. ápr. 2.
[111] Uo. Kivonat a Kiszombori Nagyközségi közös Tanács VB üléséről az óvoda berendezési és felszerelési tárgyainak költségeiről 1979.

lanyvezeték, a nem megfelelő emésztőrendszer. A konyha villanyszerelésénél pl. nem vették figyelembe a konyhai berendezések magasabb kapacitását, ezért utólag új vezetékrendszert kellett kiépíteni.[112] A vezető beszámolóiból megtudható, hogy állandó javíttatások voltak, az előző évekhez viszonyítva többszörösére emelkedett az energiára, közműdíjakra fordított összeg.

Óvodások a nyolcvanas években

A nyolcvanas évek elején hangsúlyt kapott az önállóság, a nyitottság, a másokkal való együttműködés. 1980 és 1984 között továbbra is bázisóvodaként működött az intézmény, Matuszka Istvánné és Matuszka Katalin, később Barna Gyuláné és Mata Illésné is tartott bázisfoglalkozásokat. A program résztvevői felmenő rendszerben és folyamatában figyelhették meg a báziscsoportok fejlődését. A bázisprogram finanszírozása egy idő után már nem fedezte az eszközszükséglet pótlását, így 1984 után nem volt mód a folytatására, ezért külső gyakorlati helynek nevezték ki az óvodát. Megyei és járási óvodai továbbképzésekbe is bekapcsolódott a nevelőtestület minden tagja. A továbbképzések tervszerűen, a vezető és az óvodai felügyelők segítésével és ellenőrzésével történtek.[113]

Az oktatásról szóló 1985. évi I. törvény deklarálta, hogy a közoktatás intézményei, az óvodák és iskolák szakmailag önállóak. Ezt követően alakult meg a Szakmai Munkaközösség, melynek vezetője először Stranszky Jánosné volt. A munkaközösség célja az óvónők tervező munkájának javítása, módszertani kultúráltságának növelése volt. Ezt a folyamatot kísérte figyelemmel Dobai Jánosné szakfelügyelő. A felülről érkező útmutatások és az óvoda vezetőjének irányítása mellett az óvodai dolgozók munkavégzését mind a falu, mind a felettes szervek elismerték. *Kiváló óvodai munkáért miniszteri dicséret*et kapott Matuszka Istvánné óvónő (1966), Barna Gyuláné vezető-helyettes óvónő (1986), Tokai Ferencné dajka (1986), Rostás Jánosné óvónő (1987), Dénes Györgyné

[112] Uo. Mennyiségi és minőségi hiánypótlások jegyzéke1979. ápr. 24.
[113] Uo. Beszámoló VB ülésre és kimutatás a nevelőtestület továbbképzéséről

dajka (1988) és Molnár Istvánné vezető óvónő (1988). Az *Oktatásügy Kiváló Dolgozója* kitüntetést nyerte el özv. Mészáros Pálné vezető óvónő (1965), Molnár Istvánné vezető óvónő (1985), Matuszka Istvánné óvónő (1987) és Győrki Mihályné dajka (1987). *Aktív Közéleti Tevékenységért Miniszteri Dicséret*tel ismerték el Bábelné Miskolczi Zsuzsanna óvónő (1985) és Tóth Józsefné dajka (1985) munkáját.

Foglalkozás az óvoda tornaszobájában

Az óvoda kihasználtsága az 1980-as években először növekvő, később folyamatosan csökkenő tendenciát mutatott (*8. táblázat*). A gyereklétszám csökkenése következtében 1988-ban hét csoport indult, a nyolcadik csoportszobát tornaszobává alakították át, melyben bordásfalak, német tornafal, szőnyegek, zsámolyok, ugrószekrény, padok biztosították és biztosítják még ma is a gyermekek mozgásfejlesztését, edzését. A működéshez továbbra is szükség volt társadalmi segítségre. Az Új Élet tsz, a makói Tisza Volán szocialista brigádja és a helyi határőr-kirendeltség évekig támogatta az intézményt. [114]

	1979/80	**1981/82**	**1982/83**	**1983/84**	**1984/85**	**1985/86**	**1986/87**
Kiszombor	257	253	237	221	216	188	179
Ferencszállás	38	27	29	32	28	28	25
Klárafalva	27	34	29	35	24	26	27
	1987/88	**1988/89**	**1989/90**	**1990/91**	**1991/92**	**1992/93**	**1993/94**
Kiszombor	166	164	171	169	181	186	192
Ferencszállás	32	34	29	34	32	-	-
Klárafalva	27	20	18	20	20	-	-

8. táblázat **A kiszombori óvoda létszámadatai 1979 és 1994 között**

[114] Uo. A tanév értékelése és beszámoló az intézmény működéséről. Készítette az intézményvezető

Közvetlenül a rendszerváltás előtt – sokak számára érthetetlen okok miatt – lebontották az „öreg” óvodát, amely a környék legrégebbi eredetileg is óvodának használt épülete volt. Helyén ma játszótér működik.

INTÉZMÉNYI AUTONÓMIA A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A nyolcvanas évek végéig egyre több kísérleti program született, melyek célja a központi szabályozástól való távolodás, a helyi feltételeket és szükségleteket figyelembe vevő tervezés volt. Megszűnt a felügyelet központi irányítása. 1989-ben az Óvodai Nevelési Program átdolgozásra, továbbfejlesztésre került. A választhatóság új hangsúlyt, új értéket jelentett az óvodai nevelésben. Ez a program már keretjellegű volt, az egyéni bánásmód fontosságát, a játék meghatározó szerepét hangsúlyozta.[115] Az oktatási törvény 1990-es módosítása lehetővé tette az óvodai élet rugalmasabb szervezeti és tevékenységi formáinak az alkalmazását. A nagyobb önállóság fokozott felkészülést, nagyobb szakmai tudást, tudatosabb ön- és továbbképzést igényelt. Az 1990-es önkormányzati törvény gyökeres változásokat jelentett. Megszüntette az államigazgatási szervek alárendeltségi viszonyát, valamennyi oktatási intézmény fenntartója a település önkormányzata lett.[116] Az 1992/93-as évet a korszerűsítési törekvések jellemezték. A csoportnaplók vezetésében sem volt már kötöttség, a lényeg, hogy áttekinthető és rugalmas legyen. A szülők igényei alapján angol, német nyelvoktatást szerveztek délutánonként.

Az óvoda játszóudvara

[115] SZIVÁK 2001. 60.
[116] BERNÁTH-MEZEI 2000. 184.

Az 1993-ban elfogadott közoktatási törvény a köznevelési rendszer szerves részeként, társadalmilag fontos alapintézményként definiálta az óvodát, ezt erősítette az is, hogy 5 éves kortól kötelezővé tette a gyermekek óvodába járását. Előírta az óvodai foglalkoztatáshoz szükséges felsőfokú végzettséget, és a csoportok hatékonyabb működése érdekében a két óvodapedagógus és egy dajka alkalmazását. Az oktatási törvény felügyelők helyett a szakmai munka kétféle ellenőrzését hozta létre. A vezető megnövelt önállóságának, felelősségének hatáskörébe adta a belső ellenőrzést, a külső ellenőrzésre pedig a szakértő kapott jogot.

1993/94-ben megváltozott az óvodák finanszírozása. Egyénre szabott fejlesztési tervek és értékelések készültek. Első ízben szerveztek ovi-tornát délutáni elfoglaltságként az érdeklődő óvódásoknak. 1994/95-ben a belső működési szabályzatok készültek el. Hárman főiskolára jártak, hárman az óvónők intenzív tanfolyamára Szarvasra. Az oktatást segítő eszközök és játékok viszont alig álltak rendelkezésre. A gyermekek száma 180 volt. 14 engedélyezett óvodapedagógus álláshely volt betöltve, emellett 2 gyermekgondozó és 7 dajka látta el a gyermekeket. [117] A TIT lebonyolításában logopédiai foglalkozásokat is szerveztek a beszédfejlesztésre szoruló gyermekek részére. A nevelőtestület a Hajdú-Bihar Megyei Pedagógiai Intézet által kiadott *"Képességfejlesztés játékban, tanulásban*" módszertani segédlet alapján valósította meg az egységes pedagógiai koncepció kialakítását. Az eszközfejlesztés új lehetőségét teremtették meg a pályázatok. Csak így lehetett újabb forrásokhoz jutni, ezért minden évben jelentős energiákat kötött le, és köt le ma is a pályázatok írása.

1996-ban megjelent és hatályossá vált *Az Óvodai Nevelés Országos Alapprogramja*, mely közös, kötelező feladatokat hozott az óvodák tartalmi munkájának szabályozásában. Előírta, hogy 1999. szept. 1-jéig minden óvodai nevelőtestületnek meg kell alkotnia a saját helyi nevelési programját. Ebben az évben már szakképesített dajkák segítették a pedagógiai munkát az óvodában. A helyi pedagógiai program készítéséhez minden óvodapedagógus különböző választható programokkal ismerkedett meg. A nevelőtestület kérdőívvel mérte fel a szülők igényeit óvodai elvárásaikról. A választható programok közül a többségnek a tevékenységközpontú óvodai nevelési program tetszett.

1997. szept. 20-án a település 750. évfordulója alkalmából a község képviselő-testülete a Karácson Emília elnevezést adományozta az óvodának.[118]

1998-ban Molnár Istvánné 40 éves munkaviszony után nyugdíjba vonult. Az óvodában töltött 36 év alatt jelentős szakmai ismeretek birtokába jutott, jó vezetői képességekkel rendelkezett. Munkatársai szerették, hiszen mindig jó kedélyű ember volt. Beosztottaival szemben az igényesség, de nem a túlszabályozás jellemezte. Nagy hangsúlyt fektetett a tárgyi ellátottság fejlesztésére. Vezetői időszaka alatt készült el az új 200 férőhelyes óvoda, a konyha korszerűsítése. Irányítása alatt az óvoda mindig élen járt az új módszerek kipróbálásában, útmutatásai eredményeképpen élményszerű óvodai élet folyt. Vezetői rátermettségét jelzi, hogy évekig vezette a járási óvodavezetők szakmai munkaközösségét. Munkája elismeréseképpen 1985-ben az Oktatásügy Kiváló Dolgozója lett, 1988-ban Miniszteri Dicséretet kapott kimagasló óvodai munkájáért, 1998-ban pedig megkapta a Pedagógus Szolgálati Emlékérmet.

[117] KEÓ Irattára. Éves munkaterv az 1993/94. évre
[118] Uo. Határozat az óvoda elnevezésének adományozásáról

A képviselőtestület új pályázatot írt ki a megüresedett óvodavezetői álláshelyre, melyre 3 pedagógus jelentkezett: Bábelné Miskolczi Zsuzsanna, Mátó Erika és Börcsökné Balázs Márta. A testületi döntés eredményeképpen az új vezető Börcsökné Balázs Márta lett, aki legfontosabb feladataként az óvodai nevelés országos alapprogramjának helyi adaptálását, a középtávú továbbképzési program végrehajtását, a helyi pedagógiai program karbantartását, valamint a működés tárgyi feltételeinek folyamatos javítását határozta meg.

Az alapító emléktáblája az óvoda falán (Borsi Sándor alkotása)

1999/2000-ben 50 szülő támogatásával sor került a játszóudvar átalakítására. A gyermek létszám ebben az évben 183 fő volt. Az év folyamán a továbbképzéseken résztvevő pedagógusok a tevékenységközpontú nevelési programmal és a minőségbiztosítással kapcsolatos tanfolyamokon szereztek új ismereteket, emellett számítógéppel is sikerült felszerelni az irodát. 2000. márciusában megkezdte működését a „*Mosolygó Gyermekarcok*” Óvodai Alapítvány, mely közhasznú tevékenységként a nevelési program megvalósítását és az intézmény társadalmi kapcsolatainak bővítését kívánta elősegíteni.

EGYESÜLETI ÉLET, KULTÚRA ÉS SPORT

ÖNSZERVEZŐDÉSI FORMÁK A II. VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

A XIX. sz. második felében, pontosabban harmadik harmadában gombamód szaporodtak a spontán önszerveződések, amelyek Bibó István szavaival élve a szabadság piciny körei voltak. *„Azon tényezők közt, amelyek alkotmányos államban nyilvános életre kiváló hatást gyakorlának, alig létezik hatályosabb, mint az egyesülés, mely a közéletébresztés, fejlesztés által azt nagymértékben mozdítja elő”*.[1] Szapáry Gyula belügyminiszter azonban, akitől az imént idéztünk, azt is hozzátette, hogy az egyletek, egyesületek működését rendeleteknek kell szabályoznia, melyen az egylet, vagyis az önszerveződés önhatalmúlag semmiképpen sem módosíthat. Működése nem változtathatja, nem sértheti meg az állam vagy az állampolgárok jogait. Tisza Kálmán 1875-ben az egyesületek működésével kapcsolatban fontos szabályok betartására hívta föl a figyelmet. Az 1508/1875. BM számú rendelet mellékleteiben fölsorolta, milyen típusú egyletek alapíthatók.[2] Az önszerveződési alaptípusok kategóriákba sorolása különben erősen vitatható. A szakemberek négy, illetve öt alaptípusba osztják az egyleteket. A korábban említett rendelet öt formációt említett, melyek a következők: politikai, nyerészkedési, humanisztikus, közművelődési és gazdászati célú egyleteket. A humanisztikus egyleteket szokták szociális egyleteknek is nevezni. Érdemes még megemlíteni a vallási célú önszerveződéseket, amelyek szintén rengeteg szociális jellegű tevékenységet vállaltak föl. Itt már bonyolítja a helyzetet, hogy az egyesület személyi összetétele, netán a maga elé kitűzött célok-e a fontosabbak.

Sajnos, a falu második világháború előtti egyleti életére vonatkozóan meglehetősen kevés adat áll rendelkezésünkre. Ez a megállapítás általában jellemző az egykori középmagyarországi, illetve a Trianon utáni dél-magyarországi falvakra. A szétszakított megyékből sok iratanyag külföldre került, ami nagyon megnehezíti a kutatást. Az igen gyér iratanyag mellett az egyletekre, legalábbis azok egy részére vonatkozó legfontosabb forrásunk a r. kat. egyházközség Historia Domusa, melynek adatait Kiss Mária Hortensia is átvette a község történetéről írott munkájában, de számos adalékot nyújtanak dr. Kászonyi Richárd Torontáli járási főszolgabíró éves jelentései is, aki a járás és községei eseményeinek áttekintése közepette rögzítette a Kiszomboron működő egyesületek legfontosabb adatait is.[3]

Szociális jellegű önszerveződések

A község egyik legelső szociális célokat maga elé tűző egyesülete a *Vörös Kereszt Egylet* volt. Alakulásának körülményeiről és működéséről nem sokat tudunk. Első adatunk 1883-ból van tevékenységükkel kapcsolatban, febr. 25-én megtartott közgyűlésükön

[1] BM Elnöki rendelet. in *Rendeletek tára* 1875. 1508.
[2] Uo.
[3] Hist. Dom. és KISS 1940., CSATV KB 1927. Makó, 1928. 150-151., CSATV KB 1928. Makó, 1929. 113-114., CSATV KB 1929. Makó, 1930. 117-118.

javasolta Ökrös József iskolaigazgató, az egylet jegyzője, hogy a legkisebb gyermekek óvodai ellátásának megszervezése érdekében szervezzenek óvodabizottságot. Döntöttek arról is, hogy pénzadománnyal segítik az új intézmény megszervezését. Ehhez a kezdeményezéshez csatlakozott özv. Rónay Jánosné Karácson Emília, aki egy házat adott át ideiglenes óvodai használatra.[4] A Vörös Kereszt Egylet mögött tehát bizonyosan a község jobb módú polgárai álltak, akik – a mozgalom altruista alapcélkitűzéseivel összhangban – a szegénygyámolítást tekintették feladatuknak. Az egylet 1891 elején – a jan. 3-án elhunyt özv. Rónay Jánosné tiszteletére – 300 forintos ún. *„Emília Alap”*-ot létesített, melynek kamataiból minden évben 2 szegény sorban élő kisgyermek felruházását biztosíthatták. Az ajándékokat Emília napján adták át a kiválasztottaknak.[5] A Vörös Kereszt Egylet működése a II. világháború végéig folyamatos volt. A húszas években 240 taggal működött, s főként a szegény sorban élők élelmiszer- és tüzelőanyag-segélyezését végezték. 1929-ben pl. 700 pengő értékű liszttel és fával segítettek a rászorulókon.[6]

Vöröskeresztes tanfolyam résztvevői 1942-ben

Nyilvánvalóan a Vörös Kereszt Egylet tagjaiból szerveződött meg 1883-ban az Ökrös József által javasolt óvodabizottság, amely 1886. aug. 29-én átalakult *„Emília Kisdedóvó Egyesületté”*. Az egyesület már az egyleti jogszabályok hatálya alá tartozott, ezért kidolgozták az alapszabályt, és azt jóváhagyásra felterjesztették a Belügyminisztériumhoz. Az új egyesületet özv. Rónay Jánosné Karácson Emília és Rónay Alajos mint alapító tagok, Heimann Emília, Husztik Etel, Kádárné Simon Mária, Zubán Veron, Kollárné Káfel Veronika, Ökrösné Csepregi Ilona, Nagy Károly plébános, Rankovits Sándor, Rankovits Viktória és dr. Sziklai Károlyné mint örökös tagok, valamint Ökrös József mint rendes tag alkották, és legfontosabb céljuk az volt, hogy megoldást találjanak az

[4] RÁCZ 2005. 37.
[5] Uo. 49.
[6] CSATV KB 1929. Makó, 1930. 117.

óvoda végleges elhelyezésére. Az ügy motorja továbbra is Rónay Jánosné Karácson Emília volt, *„jótékony célú előadásokat, mulatságokat, sorsjátékokat stb. rendezett, ezek jövedelmét sajátjából megtoldva telket vásárolt, és arra megfelelő óvodaépületet emeltetett."* Az új épület átadására és birtokba vételére 1887-ben került sor.[7] Az egyesület feladata ezt követően az intézmény működéséhez kapcsolódó költségek biztosítása volt. Ehhez a Nagyszentmiklósi és a Rózsa [ma Ökrös József] u. sarkán álló kaszinó jövedelmeit használhatták, amelynek évi 1200 koronás haszonbérét Rónay Jenő bocsátotta az óvoda rendelkezésére.[8] Özv. Rónay Jánosné Karácson Emília halálát követően az óvoda-egyesület elnöke leánya, Rónay Cecília lett, aki pl. bálak szervezésével is növelni kívánta a bevételeket.[9] Az 1902. máj. 25-i közgyűlésen az egyesület új vezetőséget választott, ennek tagjai Rónay Cecília elnök, Kotsis Ferencné alelnök és Ökrös József jegyző, valamint Árpás Gyula plébános, Borzeczky Ella, Hoffbauer Andor, Husztik Terézia, dr. Fülöp Sándorné, Kotsis Ferenc, Ökrös Józsefné, Pajor Irén, Rankovits Sándor, Rónay Aladárné, Rónay Dóra, Rónay Ernő és Zubán Györgyné lettek.[10] Az egyesület az óvoda fönntartásáról 1909-ig gondoskodott, ekkor került sor az intézmény államosítására.

A szociális feladatokat ellátó egyletek közé tartozott a *Temetkezési Egylet* is.[11] A XIX. sz. nagy fölismerése volt az önsegélyezés gondolata. Gyámegyletek, illetve temetkezési egyletek próbáltak segíteni a rászorulókon. Kiszomboron temetkezési egyletek működtek nagyjából ugyanolyan sikerrel, mint az ország más ilyen jellegű egyesülései. Ezek lényege, hogy a tagság egy közös kasszába befizetett meghatározott összegű járulékkal növelte a tőkét. Úgynevezett „esemény" bekövetkezésekor – ez esetben elhalálozáskor – anyagi segítséget nyújtott a családnak a temetés jelentős költségeinek csökkentéséhez. A temetkezési egyletek általában hamar csődbe mentek, mert a tagság jórészt csak addig fizette a járulékot, amíg érdeke volt. Egy-egy haláleset és a temetés után már alig, vagy egyáltalában nem, így az egylet tőkéje hamar elfogyott, és az tönkrement. A kiszombori temetkezési egyletek is erre a sorsra jutottak. A korábbit Nagy Károly plébános, a későbbit 1926 őszén Kleitsch Mátyás plébános alapította. Érdemes ezt az esetet szó szerint idézni a Historia Domusból: *„Látva azt a nyomort, amit egy-egy haláleset okoz, amikor a hátramaradottak nem is annyira a halottat siratják, hanem önmagukat, mert nincs pénzük a koporsóra, elhatároztam néhány lelkes emberrel, hogy temetkezési egyletet létesítek. Minden haláleset után harminc fillért fizetnek a tagok – átlag havonkint 1, – s így 150 pengő segélyben részesülnének. Be is iratkozott 600 tag, de amikor fizetésre került a sor, csak 400 maradt. Ez is 250-re lefogyott. Így a segély 50 pengőre csökkent. Majdnem igazuk lett az öregeknek, akik mondogatták: Volt ilyen halotti társulat a Nagy Károly plébános úr idején is, de megbukott, és ez is meg fog bukni. Szerencsére sikerült fuzionálni a Szegedi Köz- és Magánalkalmazottak Önsegélyző Egyletével, akik átvették a megmaradt tagokat, korra való tekintet nélkül. Ott a havi befizetés 80 fillér, kifizetés 250 pengő. Tagjaik száma 7000."*[12]

Tovább folytatva a szociális célú egyletek fölsorolását, említsük meg a *Stefánia Anya- és Csecsemővédő Egyesület*et, amely a lakosság egészségügyi hátterének javítását

[7] Hist. Dom. 25., RÁCZ 2005. 41-42.
[8] RÁCZ 2005. 71-72., MVL V. 261. b. Kigyűjtött iratok. Adásvételi és munkásszerződések, alapítványok 1904-1944. sz. n.
[9] RÁCZ 2005. 51.
[10] RÁCZ 2005. 71-72.
[11] Hist. Dom. 42., KISS 1940. 93.
[12] Hist. Dom. 42.

szolgálta. Vidékünkön dr. Diósszilágyi Sámuel, a híres makói orvos tevékenykedett e hálózat kiépítésén. Kiszomboron dr. Gerendai Antal községi orvos és dr. Juhász István járási tisztiorvos tett sokat azért, hogy a kismamák és gyermekeik egészségesen éljenek. Büszkén említette Kiss Mária Hortensia a falumonográfiájában, hogy áldásos tevékenységük következtében a csecsemőhalandóság jelentősen csökkent. Ehhez a munkához hozzájárult egy képzett védőnő is.[13] Dr. Kászonyi Richárd torontáli járási főszolgabíró 1929-es jelentésében ekként összegezte a szervezet kiszombori tevékenységét: *„Az Országos Stefánia Szövetségnek 161. számú anya- és csecsemővédő intézete van a községben, részére a község rendelőszobát várószobával, fűtéssel és világítással bocsát rendelkezésre és 680 pengő készpénzzel támogatja évenkint. Az intézet számos gyermeket és anyát kezel, mi a jövő nemzedék egészségben való felneveléséhez nagyban hozzájárul. Hetenkint kétszer tart rendelő órát.”*[14]

Főzőtanfolyam résztvevői az óvoda előtt

1909. aug. 24-én fogadta el a képviselő-testület a *zombori Rónay Jánosné, szül. Karácson Emília szegénymenház alap* működési dokumentumát. Az alapítvány célja egy községi szegénymenház fölállítása volt, mely a falu legszegényebb lakóit látta el a község anyagi támogatásával. Épületet a község biztosított ehhez, először az ún. Bene-féle házat adták át ennek céljára, majd amikor Rónay Aladár megvásárolta azt, a Szőlőtelepen építettek új házat erre a célra. Általában 10-12 bentlakó ellátásáról gondoskodtak.[15] Az 1920-as években a 17 ágyas községi szegényház már a Móricz utca 9. szám alatti épületben működött. 1928-ban Kleitsch Mátyás plébános javaslatára a képviselő-testület – tulajdonjoga megtartása mellett – átadta az egyháznak, hogy ott egy női gazdasági iskolát létesíthessen.[16]

[13] Uo. 49., KISS 1940. 92.
[14] CSATV KB 1929. Makó, 1930. 117.
[15] MVL V 261-2. 94/1909., V 261-3. 17/1910., Hist. Dom. 49.
[16] MVL V 261-6. 50/1928.

Altruista módon tevékenykedett a *Szent Antal Szegényei Alapítvány*. Működéséről annyit tudunk, hogy kezdetben Rónay Jenő unokahúga, a községben élő Borzeczky Ella ennek az alapítványnak a keretében kenyeret osztott az éhezőknek. A későbbiekben a persely bevételét, amely mintegy 300-400 pengőt tett ki, a nagyobb egyházi ünnepeken a falu szegény lakosai között kiosztották.[17]

Rónay Ernő, mint a gazdasági olvasókör elnöke, 2000 koronás alapítványt hozott létre szegénysorban élő tehetséges zombori ifjak taníttatására. A Karácson Emília által alapított óvoda 1909-ben állami kézbe került, ezért az Óvodaegyesület eladta a fönntartási jövedelmet részben biztosító Kaszinó épületet. Az így befolyt összegből az Óvodaegyesület is fölajánlott 2000 koronát a Rónay Ernő által szervezett alapítványnak, amely így a kamatokkal együtt 4360 koronás tőkéből segíthette a tehetséges gyerekeket. Az alapítvány tőkéjét a gazdasági olvasókör kezelte, mégpedig úgy, hogy kamatra kölcsönadta, így gyarapítva azt. Az így létrejött *zombori Rónay Ernő Ösztöndíj Alap* célja az volt, hogy támogassa olyan zombori ifjú továbbtanulását, aki az elemi iskola elvégzése után középiskolában tanul, és azt „*jósikerrel végzi*". A segély odaítélését egy három főből álló bizottság végezte, amelynek tagjai: a mindenkori katolikus pap, a mindenkori községi bíró és a *„senior"*, azaz a Rónay család legidősebb férfitagja volt.[18]

Kulturális célú egyesületek

A *Kiszombori Gazdasági Olvasókör*, melynek elnöke az 1880-as évek elejétől Rónay Ernő, halála után pedig Rónay Jenő, majd Rónay Imre volt, 45 rendes taggal 1868-ban alakult meg, célja a *„művelődés előmozdítása"* volt. A tagok évi 4 Ft 50 kr. tagdíjat fizettek. Az 1878-ban az egylet bevételi és kiadási oldalán egyaránt 180 Ft szerepelt, s vagyonértékként 76 Ft 40 fillért határoztak meg.[19] Az egyesület alapszabályait 1882-ben hagyták jóvá a Belügyminisztériumban. Az olvasókör, hasonlóan az országban működő más olvasókörökhöz, igen sokat tett a gazdák szakmai és kulturális fejlődéséért. A XIX. sz. végén szerepe főként a gazdák fölvilágosításában, képzésében volt, de jelentős szerepet vállaltak a község társadalmi életének szervezésében is.

A korabeli sajtó megörökítette, hogy az 1890-es évektől minden év júniusában – egyfajta majálishoz hasonló – nyári vigasságot szerveztek, amely egyszerre volt népünnepély és mezőgazdasági bemutató, amely többnyire a lótenyésztéssel függött össze. 1895-ben pl. a program reggel 8 órakor tekeversennyel indult az olvasókör épületében. Délután 2 órakor ülést tartott a képviselő-testület, ahol megjutalmazták a feladatait legjobban ellátó községi cselédeket. Az ülést követően az olvasókör (Gazdasági Egyesület) épületétől zászlókkal és zeneszóval indult meg a díszes fölvonulás, előbb a községházához, majd onnan a szabadtéri rendezvény helyszínére, a vasútállomás (nagyállomás) melletti kaszálóra. Itt csikódíjazásra és lóversenyre került sor, de más megmérettetésekre (pl. kerékpárversenyre) is mód adódott. Ez utóbbi díja egy szivartárca volt. A késő délutánba nyúló népünnepélyt a reggelig tartó táncmulatság zárta le, melynek ismét az olvasóköri épület nagyterme adott helyet. Az itt beszedett belépődíj tiszta hasznát *„a lótenyésztés emelése tőkéjének gyarapítására és a többi díjazásokra"* fordították.[20] A koreo-

[17] Hist. Dom. 49.
[18] MVL V. 261. b. Kigyűjtött iratok. Adásvételi és munkásszerződések, alapítványok 1904-1944. sz. n.
[19] VARGA 1880. 294.
[20] *Kis-zombori élet.* = Maros, 1895. jún. 27. 4., ORBÁN 2005c. 279.

gráfia az elkövetkező években sem változott, csupán a paletta bővült, 1903-ban szépségversenyt rendeztek, 1905-ben marhadíjazást is tartottak, sőt, az iparosokat is megjutalmazták produktumaik után, a lényeg azonban nem változott: a hasznot konzekvensen a lótenyésztés előmozdítására hasznosították.[21]

Az olvasókör az első világháború után is jelentős tagsággal és könyvtárral rendelkezett. 1927-ben 315-en, 1929-ben 366-an, az 1930-as években pedig már mintegy négyszázan jártak az egylet rendezvényeire, ill. vették igénybe az olvasókör körülbelül kétezer kötetes könyvtárát, valamint szaklapgyűjteményét.[22] A gazdasági olvasókör ebben az időben is sokat szerepelt a község kulturális és társadalmi életében. 1928-ban tízezer pengő államsegélyből három új helyiséget építettek az 1880-as években épült székházhoz, amelyben tulajdonképpen a kaszinó és a népkör is működött. Lett itt egy színpad, egy újabb közösségi helyiség, melyet az ipartestület használt, és még öltözőket is kialakítottak.[23] Az átalakítás révén bővült az olvasókör-kaszinó funkciója, és ezzel erősödött a község kulturális életének szervezésében betöltött szerepe.

Hímző tanfolyam résztvevői 1936-ban

A gazdasági olvasókör kezelésében lévő könyvtárról bővebb információkkal is rendelkezünk. 1898-ban hozott a képviselő-testület egy elvi döntés egy ingyenes népkönyvtár fölállításáról, *„a melyből a kis gazdák és gazdasági munkások ingyen kaphatnának hasznos olvasmányokat."* A képviselők a Földművelésügyi Minisztériumtól kértek segítséget ehhez, és arról is döntöttek, hogy a népkönyvtárat a gazdasági olvasókör helyiségében fogják elhelyezni, és kezelésével az olvasókör könyvtárosát bízzák meg. *„A nép-*

[21] *Népünnepély Kis-Zomboron*. = Makói Hírlap, 1903. jún. 25. 4., *Népünnepély Kiszomboron*. = Maros, 1905. júl. 2. 4. Lásd még: ORBÁN 2005c. 279-280.
[22] CSATV KB 1927. Makó, 1928. 150. , CSATV KB 1929. Makó, 1930. 117., Barna 1929. 326. és 328., KISS 1940. 92.
[23] MVL V 261-6. 92/1928., Hist. Dom. 43., KISS 1940. 92.

könyvtárból könyveket a község minden megbízható lakosa kaphat kölcsön, éspedig egyszerre egy-egy könyvet, s legfeljebb 2 heti időtartamra."[24] A népkönyvtár terve valószínűleg csak tíz év múlva valósulhatott meg, a földművelésügyi miniszter 1908-ban egy 150 kötetből álló népkönyvtár és könyvszekrény beszerzésére 20 korona államsegélyt adományozott a községnek.[25] Ezt megelőzően is működött könyvtár az olvasókörben, de az nem volt nyilvános, azt csupán az olvasóköri tagok használhatták és kölcsönözhették.

A kiszombori dalárda 1936-ban
Ülnek: Kiss Tamás, Fortner Péter, Mészáros Pál tanító-karnagy, Hoffbauer Andorné zászlóanya, Kleitsch Mátyás elnök, Abonyi János ügyvezető elnök, Bottyán János, Szűcs Imre, Bokor János

Már 1912-ben működött a községben *színjátszó kör*.[26] Ez az önszerveződési forma nagy népszerűségnek örvendett. Az 1920-as években is tevékenykedtek Faragó Mihály tűzoltó parancsnok vezetésével. A csoport tagjai főleg értelmiségiek és fiatalok voltak.[27] Rónay Gyula nagy pártfogója volt a működvelő színjátszásnak. A harmincas évek végén esztendőnként tartottak előadásokat, amelyek a téli időszakokban nagyszerű szórakozást jelentettek a lakosságnak. A kiszomboriakon kívül a környék más településeiről is sok néző jött. Igen tehetséges, komoly színészi képességekkel megáldott fiatalok voltak a színkör tagjai, gyakran meghívták őket más helységekbe is szerepelni.[28]

A Historia Domus azt írta, hogy Kiszombor községet békés, összetartó intelligencia, azaz értelmiség lakta. Ez a béke azonban 1934-ben ideiglenesen megszűnt, ugyanis a gazdasági olvasókör vezetése körül személyeskedő hatalmi harc tört ki, amelynek követ-

[24] MVL V 261-1. 96/1898.
[25] Uo. 144/1908.
[26] SÜLINÉ Rácz Emőke közlése
[27] BALÁZS Éva közlése
[28] SÜLINÉ Rácz Emőke közlése

keztében egy csoport kivált a körből, és megalakították a *Magyar Otthon Társaskört* Rónay Imre elnöklete alatt. A viták okairól, azok lefolyásáról, sajnos, nem maradtak fönn adatok. Az új társaskörről tudjuk még, hogy Balla Imre vendéglőjében béreltek maguknak egyleti helyiséget.[29]

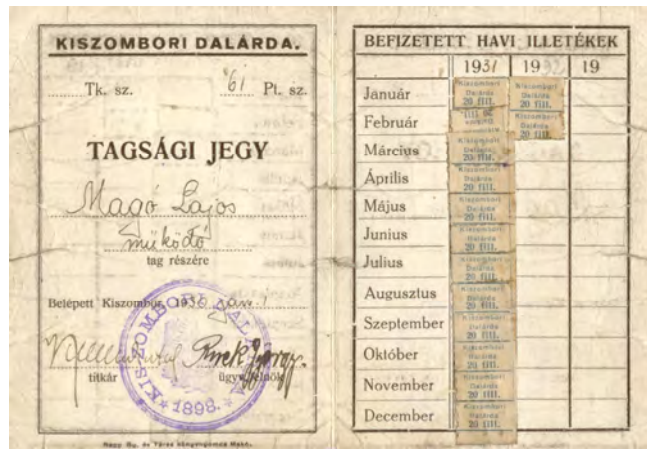
KISZOMBORI DALÁRDA.

Tk. sz. 61 Pt. sz.

TAGSÁGI JEGY

Magó Lajos

tag részére

Belépett Kiszombor 1936 évre.

titkár ügyvezető elnök

BEFIZETETT HAVI ILLETÉKEK

	1937	19	19
Január			
Február			
Március			
Április			
Május			
Junius			
Julius			
Augusztus			
Szeptember			
Október			
November			
December			

A Kiszombori Dalárda tagsági jegye 1930-ból

A kulturális jellegű egyesületek közül szinte minden településen kiemelkedtek az énekkarok, dalárdák. Szívesen daloltak az emberek, emellett a közösséggé kovácsolásban is jelentős szerepet játszottak. Elsősorban a téli hónapokban gyakoroltak, hiszen tagjaik főleg földművesek voltak, akik ekkor értek rá. Vonzó lehetett még a falujukat ritkán elhagyó parasztemberek számára az a tény is, hogy a jobb dalárdákat gyakran hívták meg különböző kórustalálkozókra, s így világot láthattak. Kiszomboron 1898-ban alakult meg az első dalárda. Kezdetben Zubán Mihály kántor-tanító irányította, majd Weisenburger Sebestyén vegyeskart alapított. 1929-ben a dalárdának 56 tagja volt.[30] Majoros Rezső kiváló férfikórust kovácsolt össze. 1934-ben Majoros megvált a dalárda vezetésétől, ekkor egy fiatal áll. elemi iskolai tanító, Mészáros Pál vette át a dalkör irányítását.[31] 1936-ban a *Kiszombori Dalárda* zászlószentelési ünnepséget tartott. Ismert nevek a dalárdából Kiss Tamás, Fortner Péter, Mészáros Pál tanító, Kleitsch Mátyás plébános, Abonyi János, Bottyán János, Szűcs Imre, Bokor János. Zászlóanya Hoffbauer Andorné volt.[32]

Gazdasági célú önszerveződési formák

A *Gazdasági Olvasókör*, majd a mellette létrejövő *Faluszövetség* különösen a két világháború közötti időszakban vállalt fontos feladatokat a község gazdaságfejlesztésében. Tényked ése kilépett a klasszikus kulturális-ismeretterjesztő-közösségi funkciókon, amelyekről föntebb már esett szó, és ténylegesen is fölvállalt gazdasági koordinációs szere-

[29] Hist. Dom. 47.
[30] CSATV KB 1929. Makó, 1930. 117.
[31] Hist. Dom. 50., KISS 1940. 92.
[32] Hist. Dom. 53.

pet. A kulturális fölemelkedést célzó tevékenysége mellett a gazdálkodás módszereivel is megismerkedhettek itt a zombori gazdálkodók. A gyakorlati fogások elsajátítása céljából komoly gépparkot tartottak fönn. Az olvasókör a húszas években permetezőktől a szelektorig bezárólag különböző gazdasági gépeket kölcsönzött jutányosan, sőt, sok esetben díjtalanul is. A gépek beszerzését és a kölcsönzést Tillschneider Vilmos mintagazda, az olvasókör ügyvezető alelnöke koordinálta. A tél folyamán gazdasági szakelőadásokat tartottak, vetőmagokat és műtrágyát hozattak.

Az *Ipartestület* Selmeczy József molnár, malomtulajdonos elnöksége mellett 1925-ben jött létre, a községben élő száznál több iparost tartotta össze, és próbált a Gazdasági Olvasókörhöz hasonlóan érdekképviseleti és képzési tevékenységet ellátni. Székhelyük az olvasókör székházában, az 1928-as bővítés során kialakított önálló helyiségükben volt, de nagyobb rendezvényeikhez igénybe vehették az olvasókör más termeit is.[33]

A község az első világháború utáni években két faiskolával rendelkezett. Ezek célja, hogy a mindaddig elhanyagolt gyümölcstermesztéshez szükséges növényi állományt biztosítsa. 1927-ben megalakult a helyi *Gyümölcsészeti egyesület*, mely elméleti és gyakorlati képzéssel, tanácsadással segítette föllendíteni a termelést, és meghonosítani a gazdálkodást. Ebben példát mutattak a Rónayak, akik komoly gyümölcsöst tartottak fönn. Rónay Aladárnak a Prücskösben több ezer gyümölcsfája volt, de jelentős állománnyal rendelkezett Rónay Tibor is.[34]

A pénzintézetek, amelyek önszerveződési, egyesülési szempontból egyenes folyományai az 1508/1875. számú BM rendeletben említett, úgymond, nyerészkedési célból alapított egyleteknek, nem túl sok szerencsét hoztak a kiszomboriaknak.

Az elsőt Rónay Ernő alapította azért, mert magánszemélyek igen magas uzsorakamatra adtak kölcsönt az arra rászorulóknak. Ez egyébként országos jelenség volt. Az uzsora letörése céljából jött létre tehát 1884-ben a *Kiszombori Segélyegylet és Hitelszövetkezet*. Fő célkitűzése volt, hogy olcsó kamatra nyújtson hitelt a szegényeknek. Azt is célul tűzte maga elé az egylet, hogy a belépő tagokat heti tíz krajcáros tagdíjjal takarékosságra fogja szoktatni.[35] Miután a pénzügyi egyesület megerősödött, sőt, kitűnően működött, egy – Bacsó Gyula tanító, pénztáros által elkövetett – hatalmas összegű sikkasztás következtében csődbe jutott. Rengeteg takarékoskodó zombori ment tönkre. Őket valószínűleg nem vigasztalta az a tény, hogy a bűnös tanító rács mögé került.[36]

A fölszámolt segélyegylet „jogutódjaként" a *Kiszombori Takarékpénztár Rt* 1909-ben alakult meg. Vezérigazgatója Gille András, míg az igazgatóság elnöke Rónay Ernő lett.[37] A pénzintézet 20 éven át egyfajta helyi bankként működött, hiszen a község is ebben a pénzintézetben helyezte el szabad pénzeit. A pénzintézet élére 1923-ban került Tőzsér Károly, aki – mint utóbb kiderült – 1925-től folyamatos mérleghamisítással, gabonaspekulációval és sikkasztással csődbe vitte a takarékpénztárt, melyet ezért 1929-ben föl kellett számolni. A pénzintézet bukása a község több vállalkozását, többek között a két malmát, és számos kistermelőjét is tönkretette, de a községnek is komoly anyagi kárt okozott.[38]

---

[33] BARNA 1929. 328.
[34] Hist. Dom. 71. és 85.
[35] Hist. Dom. 25., *A magyar korona országainak hitelintézetei 1894-ben*. Bp. 1897. 278.
[36] Hist. Dom. 27., KISS 1940. 94., RÁCZ 2005. 73.
[37] *Mihók-féle Magyar Compass* 1909-1910. II. rész. Bp. 1910. 1074. MVL V 261-3. 140/1910.
[38] Hist. Dom. 27-28., MVL V. 261-7. 31/1932.

A *Kiszombori Kereskedelmi és Iparbank Rt* Rónay Endre elnökletével 1923-ban alakult,[39] de viszonylag rövid, háromévi tevékenység után ez a pénzügyi egyesület is megbukott. Ekkor is sok betétes és részvényes vesztette el a pénzét.[40]

Az előzőekkel szemben igen jól működött az úgynevezett *Hangya Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet*, amely 1917-ben alakult, és miként az ország számos más településén, Kiszomboron is prosperált. 1928-ban 900 tagját egy főüzlet és egy fióküzlet szolgálta ki, emellett 2 korlátlan italmérést is fönntartott.[41] 1928-ban a Hangya Szövetkezet vette bérbe a községtől üzlethelyiség kialakítása céljából a posta régi épületének egy részét. A bérleti díj 500 pengő volt.[42]

Vallási jellegű egyesületek

A kiszombori önszerveződési formák között igen jelentős szerepet játszottak, tevékenységükkel sokat tettek a faluért a vallási alapon szervezett egyesületek, egyletek. Sok embert mozgattak meg, emberbaráti és kulturális munkájuk kiemelkedő volt. 1922-ben alakult a *Szívgárda* iskolás gyermekek számára Borsoviczky Lajos káplán vezetésével, de aztán néhány évig szünetelt a munkája, mert 1934-ben újra kellett indítani munkáját, amit Árnyas segédlelkész és két tanító meg is tett. Működéséről nem maradtak fönn írásbeli adatok.[43]

Az ifjúság vallásos nevelése volt a célja a *Római Katolikus Leányegylet*nek (KALÁSZ). Az 1932-ben alakult egyesület a templomon kívül igyekezett összekovácsolni és katolikus szellemben nevelni a leányokat. E nemes célokat ismeretterjesztő előadásokkal, könyvtárral igyekezett két korcsoportban megvalósítani. A 12-15 év közötti kisebbekkel egy tanítónő foglalkozott, míg a 15 év fölöttiekkel a plébános vagy az éppen akkor Zomboron szolgálatot ellátó segédlelkész. Az előbbi csoportnak a harmincas évek közepén mintegy 50, míg a nagyobbakénak 40-40 tagja volt.[44] A Historia Domus szerint 1939 májusában úgymond „*érdekes*" vendégek jelentek meg a vasárnapi nagymisén. Egy Gyöngyös Bokréta csoport a Kalocsa melletti Szakmár községből jött el, plébánosuk vezetésével, hogy meglátogassa a Kiszombori leányegylet tagjait. Gyönyörű, ősi népviseletük, vallásos buzgóságuk tükrözte elődeiktől örökölt katolikus erkölcsiséget, és nagy tetszést váltott ki a templomban illetve a faluban. Ők az itteni leányegylet vendégei voltak. Egy tanítónő is volt velük. Részt vettek a szentáldozásban. A kiszombori leányegylet tagjai egy eucharisztikus kongresszuson barátkoztak össze a szakmári leányokkal. A kiszomboriak június 24-én viszonozták a látogatást Szakmáron, és nem győztek csodálkozni a vendéglátók „*konzervatív*" életmódján. Itt a konzervatív szón minden bizonnyal a mély vallásosságot, a gyönyörű kalocsai népviseletet és az egyszerű, szolid viselkedést értette a háztörténetet író Kleitsch Mátyás plébános.[45]

1934-ben alakult meg Kiszomboron a *Római Katolikus Legényegylet* (KALOT), hasonló szabályokkal és célokkal, mint a leányegylet. Elnöke a mindenkori plébános volt. 1936-ban készült el a legényegylet otthona. Eleinte az iskolában gyülekeztek, később

[39] *Magyar Pénzügyi Compass* 1923-1924. Bp. 1924. II. rész. 315-316.
[40] Hist. Dom. 27., KISS 1940. 94.
[41] BARNA 1929. 328., KISS 1940. 94.
[42] MVL V 261-6. 57/1928.
[43] Hist. Dom. 50. KISS 1940. 91.
[44] Hist. Dom. 50.
[45] Hist. Dom. 64.

háromszobás házat béreltek, mégpedig özvegy Hódi Jenőné lakását a Kossuth és a Nagyszentmiklósi utca sarkán. Végül, hogy állandó otthona legyen a fiúknak, a plébánia Móricz utcai telkén a plébános saját költségén 902 pengőért építtetett egy *„házikót"*, amelyet átadott használatra az egyletnek, de a tulajdonjog az egyházé maradt. Az épület berendezését az egyesület szerezte be. A legényegylet is tett egy nagyobb kirándulást, mégpedig Ungvárra, ahol felvették a kapcsolatot az ottani legényegylettel.[46] A fiúkat Borsos József segédlelkész vezette, és tanulmányozták a távoli város vallási életét, miközben gyönyörködtek a visszatért területek szépségében.[47]

Ebben az időben kezdett kialakulni Szegeden a falusi katolikus legényegyletek központi szervezete. A zombori búcsú napjára meghirdették a Tisza-Maros vidéki katolikus napot és a legényegyletek nagygyűlését. A napon részt vett Pintér József, az Országos Katolikus Legényegylet elnöke Budapestről, és a megyei főpásztor is, aki beszédet mondott a népnek.[48]

Egyéb önszerveződési formák

Az 1868-ban megalakult Gazdasági Olvasókört követően a második zombori egyesület a *Lövész és Tűzoltó Egylet* volt, amely 21 alapító taggal 1872-ben jött létre. Célját a korabeli egyleteket regisztráló kötet ekként fogalmazta meg: *„ünnepeken kivonulás, tűzeseteknél oltás."*[49] Az egylet megalakítására igen nagy szükség volt, hiszen a községet számos alkalommal érte jelentős tűzvész, amely szükségessé tette, hogy ne csak felvonuljanak az ünnepeken, de oltsanak is. 1874-ben egy tűzvész kapcsán 38 lakóház, 26 istálló és 14 búzás hombár égett le. Mivel a zombori tűzoltóknak ekkor még nem volt fecskendőjük, a makói önkéntes tűzoltók oltották el a lángokat.[50] Három évre rá, 1877-ben ismét tűzvész tört ki a faluban, ekkor 42 ház égett le melléképületeivel együtt. A helyi tűzoltók megkísérelték ugyan eloltani a lángokat, de *„mivel a község 2 fecskendője ily szörnyű veszedelemben elégtelen volt, távirati felszólításra csakhamar megérkeztek a makói tűzoltók 2 fecskendővel,"* majd a nagyszentmiklósi és szegedi tűzoltók is, és együttes erővel tudták eloltani a lángokat.[51]

A tűzoltóságra, a fölszerelés javítására a község igyekezett odafigyelni. 1898-ban 450 Ft-ot kapott az egyesület új tűzoltószerek beszerzésére és a régiek javítására.[52] Az egyesület tűzoltói jobbadán földművesekből szerveződtek, szakmai képzést nem igen kaptak, és gyakran fölmerült velük kapcsolatban, hogy nem is alkalmasak a feladat ellátására, hiszen tűz esetén rendszeresen a földeken voltak, így nem tudtak időben oltani. Ezért vetődött föl 1908-ban egy önálló községi tűzoltóság megszervezésének igénye. Az elképzelés az volt, hogy a községháza embereit, a 4 községi szolgát, az 5 községi éjjeliőrt, az írnokot, a ménápolót és a kéményseprőt képzik és állítják be tűzoltásra, és ha nagyon kell, akkor segítségükre lenne a jegyző, a két segédjegyző, az orvos és az állatorvos is. A képviselők elvileg egyetértettek a javaslattal, ám mégis levették napirendről. Aztán okafogyottá is vált az ügy, nem csupán amiatt, mert belátták, hogy a hivatali személyzet

[46] Uo. 52.
[47] Uo. 64.
[48] Uo. 52.
[49] VARGA 1880. 294.
[50] Hist. Dom. 23.
[51] Uo. 24.
[52] MVL V 261-1. 56/1898.

alkalmatlan lenne a feladatra, hanem ezért is, mert időközben – a Lövész- és Tűzoltó Egylet szétválásából – Rónay Jenő elnökletével megalakult a Kiszombori Önkéntes Tűzoltó Egyesület.[53]

Az önkéntes tűzoltók 1932-ben

A községi önkéntes tűzoltóság 1909 óta működött rendszeresen, mégpedig olyan fölszereltséggel és képzettségi szinttel, amely az ország összes tűzoltósága közül kivált. Ezt bizonyította az a sok díj, kitüntetés, amelyet a különböző versenyeken szereztek. 1926-ban Sopronban egy országos versenyen például a második helyet érdemelték ki. A neves szakértők is nagy elismeréssel nyilatkoztak erről az eredményről. 1928-ban Szombathelyen az országos tűzoltó versenyen a belügyminiszter tiszteletdíját, mint I. díjat nyerték meg. *„Ezzel a ténnyel a kiszombori csapat az ország első vidéki csapatává küzdötte fel magát, amely körülmény büszke önbizalmat keltett nemcsak a járás területén, hanem a vármegye többi községbeli önkéntes tűzoltóiban is”* – írta sikerük kapcsán dr. Kászonyi Richárd torontáli járási főszolgabíró.[54] A testület negyven taggal működött, a parancsnok ebben az időben Faragó Mihály vármegyei számellenőr volt. Rengeteget gyakoroltak. Őrszobájuk a községházán volt, itt állandó ügyeletet tartottak. Három fecskendővel és négy lajtkocsival rendelkeztek. Fölszereléseik közül, szó szerint, kiemelkedett a megyében is egyedülálló tizennégy és fél méter magas mászó-tornyuk.[55] A tűzoltókhoz kapcsolódott egy alapítvány. Ambrus József, aki a falu egyik jómódú polgáraként vált ismertté, 1929-ben bekövetkezett halála előtt 229 pengős alapítványt tett. Az alapító okiratban kikötötte, hogy a tőke kamataival, minden évben József napkor meg kell jutalmazni a legszorgalmasabb, legjobb önkéntes tűzoltókat.[56]

[53] MVL V 261-2. 45/1908, 34/1909.
[54] CSATV KB 1929. Makó, 1930. 115.
[55] BARNA 1929. 329., KISS 1940. 92.
[56] MVL V. 261. b. Kigyűjtött iratok. Adásvételi és munkásszerződések, alapítványok 1904-1944. sz. n.

*Az Önkéntes Tűzoltó Egyesület*et a község 10 hold gózseni föld juttatással támogatta, melynek bérleti díja a tűzoltóké lett.[57] 1930 nyarán egy tűzőrt alkalmazott a községháza a közös szérű őrzésére.[58] Egy év múlva 500 pengő segélyt szavazott meg a képviselő-testület a tűzoltók felszerelésére és ruházatára.[59] 1941-ben felmerült egy tűzoltó tehergépkocsi vásárlása, de nem került rá sor. A kézzel hajtott vízpumpát továbbra is a kisteleki kútnál töltötték föl.[60] A község – a 97800/1944. sz. BM rendelet alapján 1944. júl. 8-án állította föl a fizetett tűzoltóságot. Az állomány 1 gépkezelőből (Balázs János, aki 1938-tól volt tűzoltó) és 3 tűzoltóból állt.[61]

A községi tűzoltók 1934-ben
Balról: Majoros Rezső, Kollár Péter, Majoros Imre, Szekeres Lajos,
Kovács József, Balázs János és Martonosi István

Az önkéntes tűzoltó egyesülettel párhuzamosan jött létre a *Polgári Lövészegylet* is, melyről csak gyanítjuk, hogy egyet jelentett a Rónay Jenő által 1913-ban (?) megalakított *Galamblövő Egylet*tel. Az egylet már 1914. májusában versenyt rendezett, melyre Rónay Jenő felesége, Patyánszky Olga ajánlott fel egy kb. 20 cm magasságú, kalapált ezüstből készült, címereikkel ellátott pajzsot mintázó vándordíjat.[62] A húszas évek elején a galamblövő egylet még létezett, működését azonban 1927-ben már bizonyosan szüneteltette,[63] ami egyet jelentett megszűnésével. A zombori lövészek azonban nem maradtak anyaszervezet nélkül. 1928-ban egy 400 méteres lövöldét építettek a községben, amely minden igényt kielégített. Ezzel párhuzamosan, 1927. február elején jött létre, és 1928-ban 90 taggal működött a *Kiszombori Céllövő Egyesület*, melynek létszáma a következő évben már 128 főre növekedett. Az egyesület túlnyomórészt férfi tagjai vasárnap délelőt-

[57] MVL V 261-1. 77/1930.
[58] MVL V 261-1. 84/1930.
[59] MVL V 261-1. 50/1931.
[60] MVL V 261-1. 29/1941.
[61] MVL V 261-9. 35/1944.
[62] RCSK 377.
[63] CSATV KB 1927. Makó, 1928. 151.

tönként tartották lőgyakorlataikat. 1929-ben már jelentős sikereket is elértek a legjobb lövőik: a Mezőhegyesen megtartott kerületi lövészversenyen egy csapatverseny díjat és két egyéni díjat nyertek.[64] A harmincas években már újból *Kiszombori Polgári Lövészegyesület*nek nevezett szervezet életében meghatározó szerepet játszott nagykászonyi dr. Kászonyi Richárd Csanád-Arad-Torontál k. e. e. vármegye főispánja, a Torontáli járás volt főszolgabírája, akit 1932-ben avattak lövészmesterré, majd ezt követően az egylet díszelnöke lett. 1937 augusztusában *„a torontáli járás polgári lövészegyesületeinek számára”* örökös vándordíjat alapított, amelyet a járási versenyen legjobban szereplő csapat számára ajánlott föl. A díjat, egy 25 cm magas ezüst serleget a győztes csapat egy évig őrizhette, s ha a következő évi versenyen ismét a legjobbnak bizonyult, azt továbbra is birtokolhatta.[65]

A Kiszombori Polgári Lövészegylet versenycsapata 1933-ban
Jobbról a második dr. Kászonyi Richárd főszolgabíró

A XIX. században a helyi földbirtokosok népszerű szórakozási formája volt a vadászat. A Rónay család tagjai közül többen rendszeresen részt vettek vadászatokon. A Maros-környéki földek gazdag apróvad- és őzállománya kiváló alkalmat adott e tevékenység űzésére. A húszas évek közepétől már szervezett formában, a *Kiszombori Vadásztársaság* keretén belül szerveztek vadászatokat. Az egyesülethez bárki csatlakozhatott, aki képes volt előteremteni az igen költséges szenvedély tárgyi és anyagi feltételeit. A Kiszombori Vadásztársaság a húszas évek végén 20 fővel működött.[66]

1924. szeptemberében alakult meg a *Levente Egyesület*, amelynek alapító elnöke Mészáros Pál főjegyző volt, majd őt Rónay Endre követte e tisztségben. A község a leventeoktatás céljára öt hold földet adott. Kaptak gyakorlótérnek három hold földet, és 3 ezer pengős költséggel lövöldét állított föl a falu. Háromszáz fős tagságával az egyik legerősebb levente egyesület volt a környéken. Szép eredményeket értek el képzettségükkel és kiemelkedő fegyelmezettségükkel. 1926-ban pl. a tavaszi vármegyei versenyen

[64] CSATV KB 1929. Makó, 1930. 114.
[65] Kászonyi Sándor szíves közlése
[66] Uo. 117.

első díjat nyertek, és kitűntek fegyelmezettségükkel, fölkészültségükkel.[67] 1925-ben a leventék önálló zenekart alapítottak, melynek működését a község is támogatta. Vasárnaponként saját fúvószenekaruk kíséretében vonultak az ifjú leventék.[68] Működésüket a község továbbra is fontosnak tartotta, 1928-ban pl. a képviselő-testület 500 pengőt adományozott egyenruha beszerzésére.[69]

Leventék az I. világháborús hősi emlékmű előtt

Kiszombor három egyesülete: a leventék, a tűzoltók és a lövészek szerződést kötöttek Patócs Illéssel, akinek zenekara volt. Öt évre az említett önszerveződések zenekara lett a „*banda*." A három egyesület rendezvényein kellett zenélniük. Természetesen más fellépéseken is részt vehettek, de ha az egyesületek kérték, akkor az övék volt az elsőbbség. A kontraktus szerint, ha úgy alakult a program, vidékre is el kellett kísérniük az egyleteket. A leventék külső szolgálata esetén vasárnaponként a faluba bevonuló ifjakat kötelesek voltak zeneszóval a templomig kísérni. A zenekarnak a Himnuszt, a Szózatot és a Hiszekegyet tökéletesen meg kellett tanulnia. Ennek fejében kaptak egyenruhát, a vezető, Patócs Illés tíz mázsa, a többiek másfél mázsa búzát évenként. Kitétel volt még, hogy levente fegyelem alatt kellett állniuk.[70]

A leventék számára adott gyakorlópályából, melyet 1925-ben a Régi Makói út menti községi akácerdő melletti szántóföldből hasítottak ki, szép lassan sportpálya fejlődött ki, melyet nemcsak az iskolások, de az 1929-ben 60 taggal működő *Kiszombori Atlétikai Club* (KAC) sportegyesület is használhatott.[71] 1930-ban a sportkör öltözőt és tribünt építtetett a pálya mellett.[72]

[67] BARNA 1929. 328-329.
[68] Uo. 328., KISS 1940. 91.
[69] MVL V 261-1. 1928. nov. 15.
[70] MVL V. 261. b. Kigyűjtött iratok. Adásvételi és munkásszerződések, alapítványok 1904-1944. sz. n.
[71] MVL V 261-1. 117/1925. okt. 5., CSATV KB 1929. Makó, 1930. 117.
[72] MVL V 261-1. 62/1930. máj. 22.

Kiszombori futballisták 1943-ban
Hátsó sor: Körmendi Sándor káplán, Mathesz Sándor, Dani János, Halász Miklós, Márkus István, Bálint István, Varga Zoltán hentes; középső sor: Pósa János, Gulácsi István, Kőrösi György; első sor: Bódi ?, Szűcs Vilmos, Kovács Lajos

A kiszombori futballcsapat tagjai 1943-ban

Az 1920-as években megnövekedett az érdeklődés a község múltja iránt is. Több olyan eseményről van tudomásunk, amely arra utal, hogy az itt élő értelmiségiek meg kívánták örökíteni Kiszombor történetét. Amikor 1928-ban a szegedi egyetem archeológiai intézete ásatásokat végzett a községben, a képviselő-testület 100 pengővel támogatta a munkálatokat, de kikötötte, hogy a kettő vagy több példányban talált leletek közül egy

darab a községet illeti *„az esetleg létesítendő községi vagy járási múzeum”* számára.[73] 1928-ban Mészáros Pál főjegyző és Schwarcz Rezső iskolaigazgató megírta a község történetét a magyar városok monográfiája sorozat Makót bemutató kötete részére. Noha a testület kérte, hogy e munka külön is jelenjen meg, ám mivel a nyomdaköltségekhez nem tudott hozzájárulni, a tanulmány nem jelent meg külön füzetben.[74] Nagyobb vállalkozás volt a község szülöttje, Kiss Mária Hortensia kalocsai iskolanővér, polgári iskolai tanár *Kiszombor története* c. falutanulmánya, amely a Csanádvármegyei Könyvtár 35. köteteként 1940-ben jelent meg Makón. Az 1000 példányban kiadott munka megjelenését dr. Eperjessy Kálmán szegedi főiskolai tanár, a sorozat egyik szerkesztője, és Kleitsch Mátyás plébános önzetlen anyagi támogatása tette lehetővé.[75]

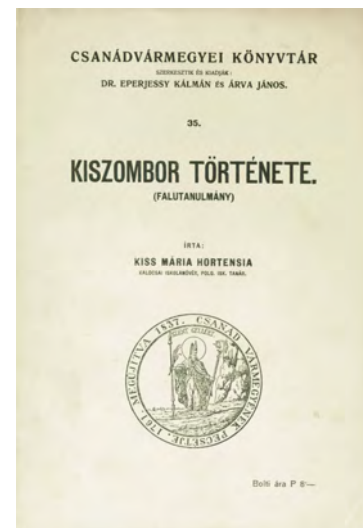
CSANÁDVÁRMEGYEI KÖNYVTÁR

DR. EPERJESSY KÁLMÁN és ÁRVA JÁNOS.

35.

KISZOMBOR TÖRTÉNETE.

(FALUTANULMÁNY)

ÍRTA:

KISS MÁRIA HORTENSIA

Kiss Mária Hortensia falumonográfiája (1940)

Az 1848-49-es szabadságharc helyi eseményeit 1929-ben emléktáblával kívánták megörökíteni. Meghallgatták az idősebb lakosokat és előzetes költségvetést készítettek a tábláról. Később úgy határozott a képviselő-testület, hogy a új községháza felépítése után annak a falán helyezik el az 1849. márc. 22-i kiszombori ütközet (a szerbeket ekkor szorították ki a faluból, és ezzel visszafoglalták a települést) emléktábláját.[76] 1928 júniusában ajándékozta a községnek özv. Makra Istvánné Gerbl Róza (Makói u. 9.) az 1848-49-es honvédeket ábrázoló képet, Tornyai Gyula alkotását.[77]

1935-ben Kiszomboron élénk társasági, kulturális élet folyt. A faluban Leány- és Legényegylet, Szívgárda, Dalárda, Levente Zenekar, Lövészegylet, Önkéntes Tűzoltó Testület, Frontharcos Szövetség, Atlétikai Club, Gazdasági Olvasókör, Magyar Otthon Társaskör működött. Rendszeresen voltak a műkedvelő előadások, melyek szervezésében

[73] MVL V 261-1. 52/1928. máj. 2.
[74] MVL V 261-1. 76/1928. jún. 8.
[75] Kis Mária Hortensia visszaemlékezése a *Kiszombor története* c. kötet megjelenésére. JAM adattár. 1678. A szerző emlékezéséből tudjuk, hogy a kötet, melyet 8 pengőért árusítottak, nem igazán fogyott, *„…csak állt benne esperes úr pénze, s egyszer megdühödvén, kemencébe vetette a kb. 600 db könyvet.”*
[76] MVL V 261-1. 72/1929. máj. 29. és 86/1929. jún. 28.
[77] MVL V 261-1. 67/1928. jún. 8.

Rónay Imre és Faragó (Zsidó) Miska járt élen. A képviselő-testületnek kulturális, szépítészeti és sportbizottsága alakult a 30-as években.[78] Összességében megállapíthatjuk, hogy Kiszombort is elérte a századforduló, illetve az azt követő évtizedek nagy önszerveződési hulláma, és a település nagyságához képest sok egyesület működött a faluban, többségükben sikeresen. A sok nagy történelmi csapást megért községben az itt élő nép életereje, szövetkezési szándéka alátámasztja az akkori kulturális irányítás ideológiáját, miszerint a tudásszint és a kultúra emelésével kell népünknek fölülemelkedni a területvesztési traumán.

KULTÚRA ÉS KÖZMŰVELŐDÉS A II. VILÁGHÁBORÚTÓL A RENDSZERVÁLTÁSIG

A második világháborút követő években az izmosodó új hatalom ellenséget látott a civil önszerveződési formákban, ezért kezdetben akadályozta működésüket, majd ellehetetlenítette, végül föloszlatta az egyesületek jelentős részét.[79] A szocializmus korszakát végig jellemezte az önszerveződések hiánya, illetve azok igen csekély száma. A centralizált hatalom nem kedvelte a saját belső irányítással, pénztárral, vezetőséggel, munkatervvel, szabályzattal, önállósággal rendelkező szervezeteket, mert veszélyesnek ítélte ezeket önmagára nézve.

A XIX. sz. második felében alakult egyesületi típusok közül a kiemelkedően működő kulturális célú egyletek hasznos munkáját a kultúrházak, művelődési otthonok próbálták tanácsi irányítás és ellenőrzés mellett elvégezni. A vallási jellegű egyleteket fokozatosan elsorvasztották. Az ellenséges közegben talajt vesztve megszűntek ezek a főleg erkölcsi és szociális célokat zászlaikra tűző önszerveződési formák. A szociális célú egyesületek feladatait az állam vállalta magára. A szakmai alapokon szerveződött egyletek helyét a szocialista állami szektor és a párt (Magyar Dolgozók Pártja, majd Magyar Szocialista Munkáspárt) által irányított szakszervezetek, valamint a párton kívüliek tömegszervezete, a látszatdemokrácia intézményesült formája, a Hazafias Népfront igyekeztek betölteni. A gazdasági célú önszerveződések működése okafogyottá vált a tervekkel irányított szövetkezeti mozgalom fokozatos térnyerésével. A testedzésre, sportolásra alakult egyesületeket eltűrte, sőt – megfelelő ellenőrzés, felügyelet mellett – támogatta is a pártállam, hiszen a „dolgozó nép hatalmát” védő egészséges embereszmény képe jól illeszkedett propagandájába. Voltak ugyanakkor olyan – ekkor már társadalmi szervezeteknek nevezett – egyleti típusok, amelyeket kifejezetten megkövetelt az új rendszer. Ilyenek voltak például a minden jelentősebb településen, esetleg gazdasági egységekben megalakított önkéntes tűzoltó testületek, az úttörő- és ifjúsági szervezetek (a Demokratikus Ifjúsági Szövetség, azaz a DISZ, majd a Kommunista Ifjúsági Szövetség, a KISZ), valamint a katonai előképzést biztosító formációk (Magyar Önkéntes Honvédelmi Szövetség, azaz a MÖHOSZ, majd a Magyar Honvédelmi Szövetség, az MHSZ).

Ennek megfelelően a továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy az elfogadóbb társadalmakban létrejött civil önszerveződések utódai hogyan működtek a korábbiaktól teljesen eltérő társadalmi formációban, miként oldották meg feladataikat Kiszomboron.

[78] MVL V 261-1. 105/1933. szept. 9. és 31/1935. márc. 19.
[79] MVL Társadalmi egyesületek feloszlatása 1949.

Kulturális élet az ötvenes években

A színjátszás hagyományait a világháború után is életben tartották tehetséges és lelkes fiatal értelmiségiek. A sokat szenvedett, elszegényedett, elsősorban a túlélésre összpontosító országban ez hősies munka volt. Kiss Ferenc, Nagy-György János, Barna Gyula, Rácz István Pál és más tehetséges fiatalok sokat tettek azért, hogy a kultúra továbbra is megmaradjon a községben.[80] Néhány évig a politika fölött álló kulturális tevékenység folyt, majd az ötvenes években a kommunista propaganda ezt is maga alá gyűrte.[81]

Az ötvenes évek elején a frissen alakult tanács a kulturális tevékenység tárgyi és személyi föltételeinek biztosításával viszonylag sokat foglalkozott, bár ez a tevékenysége a helyi gazdasági élet elvi irányítása mellett érezhetően háttérbe szorult. 1950-ben Konti Imre végrehajtó bizottsági tag a VB ülésén elmondta, hogy a DÉFOSZ (Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége) a jelenleg használt helyiségét kultúrház, népkönyvtár, valamint a DISZ (Demokratikus Ifjúsági Szövetség) részére átadja. Cserébe a Vermes-házban kapna irodát és egy nagytermet.[82] Ez az épület azonban magántulajdon volt, így azt a DÉFOSZ nem kaphatta meg. A megyei népművelési osztály kultúrház kialakítására nyolcezer forintot adott, a DÉFOSZ pedig a DISZ volt székházát kapta meg.[83] Megalakult az oktatási és népművelési bizottság, amely a kiszombori oktatás és nevelés irányítása mellett a népművelő, kulturális tevékenységet is felügyelte. Elnöke Horváth István, elnökhelyettese Konti Imre, tagjai Rácz István Pál, Matuszka Márton, Báthori Istvánné és Pálfi Irén lettek.[84]

1951. márc. 3-án Horváth István a VB ülésén arról beszélt, hogy a bizottság állandóan működik, és új tervet dolgozott ki a kulturális élet föllendítésére. Ez év áprilisában tárgyalta a végrehajtó bizottság Május 1. megünneplését. Itt elhangzott, hogy az ünnepségen be kell mutatkozniuk a község kultúrcsoportjainak. A műsorban föl kell lépniük az úttörőknek is.[85] Az újonnan alakult bizottság láthatóan jól dolgozott, hiszen itt már több kultúrcsoportról hallunk.

Az egy héttel későbbi ülésen Erdei József népművelési ügyvezető munkáját értékelték. A hozzászólásokból kiderült, hogy az ügyvezető feladatait lelkiismeretesen, pontosan végezte, bár a vetítések nem mentek. A jó munkának meglett az eredménye, mert a VB kinevezte az ideiglenesen dolgozó szakembert a népművelési ügyvezető posztjára.[86] A határozatot elküldték a Makó Járási Tanács VB Oktatási osztályára. Az ülésen fölmerült egy mozi és egy kultúrház építésének gondolata is. Varga Sándor és Konti Imre véleménye abban tért el, hogy míg Varga egy mozit készíttetett volna olyan színpaddal, ahol kulturális előadásokat is lehetett volna tartani, addig Konti olyan kultúrházról álmodott, amelyben mozi is működhetett volna. Ismét előkerült a Vermes-ház neve, mert az alkalmas lett volna erre a célra.[87] A község DISZ alapszervezete is folytatott kulturális, népnevelő munkát. A műsor betanulásához a tanács épületében kaptak egy helyiséget.[88]

---

[80] SÜLINÉ Rácz Emőke közlése
[81] BALÁZS Éva közlése
[82] MVL MVL XXIII. 722. VB jkv. 1950/1951 52 – 6 /3/1950. sz. VB rend.
[83] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1950. dec. 23.
[84] Uo.
[85] Uo. 1951. ápr. 21.
[86] Uo. 52 – 18/1951. VB sz. hat.
[87] Uo. 1951. ápr. 28.
[88] Uo. 1951. aug. 12.

A jó terménybegyűjtési munkáért a falu tizenkétezer forintot kapott, amelyet a kultúra és a sport céljaira kellett fordítani.[89] Az összeg fölhasználásáról nincsenek adataink. Működött Kiszomboron az MNDSZ (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége) helyi szervezete is, amely székházgondokkal küzdött. Ezt úgy próbálta megoldani, hogy kérték a VB-t, utalja ki számukra a Sztálin [ma Óbébai] u. 11. számú házat erre a célra. A VB beleegyezett, és magára vállalta a havonkénti húsz forint lakbér kifizetését.[90]

1952-től a községi kulturális élet egyre inkább a művelődési otthon keretei közt zajlott. A népművelés fontos eszköze volt a Szabad Föld Téli Esték előadásainak sorozata, amely rendben le is zajlott. Szinte azonnal szervezni kezdték a Szabad Föld Tavaszi Vasárnapok rendezvényeit, amelyek aktuális mezőgazdasági ismereteket igyekeztek nyújtani a földműveseknek.[91] A népművelő munka akkoriban sem volt könnyű, amit az is jelez, hogy az alig egy éve kinevezett népművelési ügyvezetőt a VB leváltotta, ugyanakkor új kultúrotthon vezetőséget választott. Igazgatónak Koczkás Imrét, igazgatóhelyettesnek Hódi Attilát, a művészeti csoportok vezetőjének Gera Sándort nevezték ki. Könyvtárosnak Rákóczi Istvánnét, oktatási felelősnek Grigoliát Sándort, sportköri vezetőnek Mészáros Istvánt, gazdasági vezetőnek Száz Mihályt jelölték a falu vezetői.[92]

A kultúrotthon, a gazdasági egyesület egykori épülete 1958-ban

Az új igazgató májusban már beszámolt a VB-nek a népművelés helyzetéről és jövőbeli terveiről. Elmondta, hogy *„a tanács nem tudta az épületet a megfelelő állapotba hozni. A kultúrotthon nem tölti be azt a szerepet, amelyet a jelenlegi kultúrforradalomban be kellene töltenie.”* Fájlalta, hogy *„a vezetőségből csak egy-két elvtárs dolgozott”*. A Szabad Föld Téli Esték sem úgy mentek, ahogyan az elvárható lett volna. Eredményként

[89] Uo. 1951. szept. 23.
[90] Uo. 52 – 47/2/1951. VB sz. hat.
[91] Uo. 1952. 10 – 13/5/1952. VB sz. hat
[92] Uo. 10 – 3/5/1952. VB sz. hat.

értékelte, hogy a művelődési ház keretei közt megkezdte működését a bábszakkör, a táncszakkör és a színjátszó kör. Elmondta az igazgató, hogy az operatív bizottság döntéseit nem tartották be a község tömegszervezetei, mert közvetlenül Május 1. megünneplése előtt jelentették be, hogy nem hajlandók játszani. Mindezek ellenére úgy látta, hogy a kulturális munka javult. A szórakozáshoz szükséges eszközök rendelkezésre álltak. Egyúttal bírálta a közművelődési vezető a könyvtár működését. Sürgette a község pedagógusainak nagyobb mérvű bevonását a kulturális munkába, amelyben a tömegszervezetek vezetőinek segítségére is számított. A beszámolóból azt is megtudjuk, hogy a Szabad Föld Tavaszi Vasárnapok előadásain az iskola erősítőjével zenét szolgáltattak a fiataloknak, és hogy az MNDSZ valamint a bábszakkör azért nem tudott föllépni a majálison, mert az illetékesek nem állították föl időben a szabadtéri színpadot. A beszámolót követő hozzászólásokból kiderül, hogy a kultúrotthon és a DISZ között egy rádiókészülék tulajdonjogát illetően vita volt.[93] A VB határozata utasította az iskola igazgatóját, hogy a gyerekek által népszerűsítsék a Szabad Föld Tavaszi Vasárnapok előadásait. Új könyvtáros kinevezését is sürgette a dokumentum.[94]

Néptáncos lányok a Móricz utcai iskola udvarán 1953-ban

Hiába azonban Koczkás igazgató elszántsága, mert egy hónap sem telt el, és őt már elhelyezték Kiszomborról. Új kultúrotthon-igazgatóra van szükség, állapították meg a VB tagjai, akik az eddig végzett kultúrmunkát gyengének találták, és azt is sérelmezték, hogy a gondnok a művelődési otthon kapuját állandóan zárva tartotta. A jövőre tekintve 950 forint költségvetési támogatást szavaztak meg a kultúrház részére, amelyből a második negyedév során biztosítani kellett a szakkörvezetők tiszteletdíját és a szükséges dekorációs anyagot.[95] Július hónapban már új igazgató irányította a művelődési otthon tevékeny-

[93] Uo. 1952. máj. 2.
[94] Uo. 10 – 18/3/1952. VB sz. hat.
[95] Uo. 1952. jún. 13.

ségét, Juhász Zoltán tanár, aki elismerte, hogy a könyvtár működése körül súlyos gondok vannak, és Ternai Ilona pedagógus személyében új könyvtáros alkalmazására tett javaslatot.[96] A szeptemberi ülés jegyzőkönyvéből megtudjuk, hogy az MNDSZ székház-kálváriája továbbra sem ért véget. Egy magánszemély ellen tett panaszt az egyesület, mert kikapcsoltatta a villanyukat. A VB gyors intézkedésre tett ígéretet.[97]

Az iskola úttörőinek ének- és zenekara 1952-ben Jantos Lajos zenekarvezetővel

1953-ban a kultúrotthon legnagyobb gondja a fűtés hiánya volt: egyetlen olyan helyisége sem volt az épületnek, melyet fűteni lehetett volna. Ez is közrejátszhatott abban, hogy a Szabad Föld Téli Esték előadásai nem vonzották a hallgatóságot, noha úgy tűnt, sikeres lesz a sorozat. Juhász Zoltán igazgató ezt szóba is hozta a VB jan. 23-i ülésén, s azt javasolta, hogy a dermesztő téli estéken a tanács fűtött termében tartsák meg az előadásokat. Úgy vélte, a könyvtárban kevés a szépirodalmi mű, ezért kérte a VB-től, hogy ilyen jellegű könyvekkel bővítsék az állományt. A dolgozók iskolája *„teljesen lemorzsolódott”*. A végrehajtó bizottság elnöke elmondta a beszámolóhoz kapcsolódó hozzászólásában, hogy jó lenne, ha dalárda működne a kultúrotthonban, és több oktatófilm vetítésére lenne szükség.[98] Februárban a VB újból megvizsgálta a közművelődés helyzetét. Juhász Zoltán megint a fűtés teljes hiányáról beszélt. Kiemelte, hogy három szakkör működik. A Szabad Föld Téli Estéket a tanács fűtött termében rendezik keddenként hét órakor. Csökkent a könyvtár forgalma. Ismét hangsúlyozta, hogy az olvasók nem kölcsönzik a szakkönyveket, több szépirodalmi mű kellene. A könyvtáros *„olvasóköröket”* szervezett,

[96] Uo. 1952. júl. 18.
[97] Uo. 1952. szept. 12.
[98] VB 1953. jan. 23.

ahol az *Új barázdát szánt az eke* és a *Távol Moszkvától* című regényekből olvasott föl. Megtudjuk, hogy szépen szerepelt az úttörő zenekar és az úttörő énekkar. A Szabad Föld Téli Esték rendezvényeinek időpontjait beíratták a gyermekek ellenőrzőjébe, hogy így értesítsék azokról a szülőket.[99]

Az iskola Csinn-bumm előadása 1954. febr. 6-án
Balról Szamóca szerepében Török János, jobbról Csimm szerepében Hatzlhoffer Edit

Abban az évben, jún. 19-én az oktatási és népművelési állandó bizottság munkájáról szóló beszámoló kapcsán éles hangú vita zajlott a VB ülésén. Az előterjesztő, Rácz István Pál elmondta, hogy új kötetekkel bővült a könyvtár, ugyanakkor a kulturális munka és az oktatás komoly akadályaként említette, hogy gabona raktározására használják a művelődési ház nagytermét és néhány iskolai tantermet. A beszámoló kitért arra, hogy a színjátszó csoport jún. 28-án be fogja mutatni a *Gazdag menyasszony* című darabot, amelyről úgy vélekedett, hogy ilyen magas színvonalú művet utoljára hat évvel ezelőtt adtak elő az amatőr színjátszók. A VB elnöke hozzászólásában a kultúrotthon vezetőjét tette felelőssé a gabona beraktározásáért. Rácz István Pál válaszában megvédte a művelődési ház igazgatóját, mondván, hogy nem kérdezték meg őket erről, hanem a megyei tanács döntött, és azt végre kell hajtani.[100] A nyár végén ismét Rácz István Pál jelentését hallgatta meg a VB. A Szabad Föld Tavaszi Vasárnapok sorozat sikertelenségéről beszélt, és megemlítette a kultúrház igazgatójának a felelősségét is a kudarcban. Javasolta a községben működő tömegszervezetek aktívabb részvételét a kulturális közéletben. Alakítsanak kultúrcsoportokat – javasolta –, amelyeket aztán művelődési házban össze lehetne vonni.[101]

Szeptembertől már új igazgató, Száz Mihály irányította a község közművelődési életét. A VB feltöltötte a könyvtár állományát, de továbbra is kereste a hiányzó köteteket. Kilátásba helyezte a művelődési otthon fölújítását.[102] Rácz István Pál a VB decemberi ülésén hozzászólásában bírálta a járási tanácsot, mert a korábban beígért könyvtárfejlesz-

[99] Uo. 1953. febr. 13.
[100] Uo. 1954. jún. 19.
[101] Uo. 1954. aug. 24.
[102] Uo. 10 – 40/7/1953. VB sz. hat.

tés elmaradt. Véleménye szerint a kölcsönözhető könyvek állománya elavult, mondta, ezért nem látogatják a dolgozók.[103]

Az 1954-es esztendő első végrehajtó bizottsági ülésén már az új kultúrház-igazgató, Száz Mihály beszámolóját tárgyalhatta meg a testület. A vezető egy meglehetősen sikertelen kulturális évadról beszélt. Nem eredményes a népművelő munka, mert igazából csak a táncos rendezvényeken vett részt szívesen a közönség. A dolgozó parasztság nem látogatta a kultúrotthont. Az igazgató elmondta, hogy a művészeti vezető betegsége miatt egyedül nem tudta biztosítani a kulturális fejlődést. Gazdasági szempontból is sikertelen volt az 1953-as év, mert a legfontosabb javításokat sem tudták elvégezni a művelődési ház épületén. A téli szezonban a rossz kályhák miatt nem tudtak fűteni, és az iskola által kölcsönkért nyolcszáz forint sem került vissza a közművelődés kasszájába.[104] A VB határozatában a gondok orvoslásáról rendelkezett. Ígéretet tett, hogy a művelődési otthont 1954-ben rendbe hozzák. Utasította a közművelődési vezetőt, hogy a kulturális munka javítása érdekében negyedévi terveket készítsen. Oldja meg a fűtési problémákat! Vizsgálja fölül a műsorokat, hogy *„pikáns viccek”* ne kerüljenek a közönség elé! Az iskola vezetőit fölszólította a VB, hogy a kölcsönkért pénzt jan. 31-ig adják vissza a kultúrotthonnak.[105]

Az iskolai színjátszók és Rácz István Pál igazgató 1954-ben

Februárban ismét Száz Mihály igazgató értékelte a község közművelődési helyzetét. A gyenge munkáért a régi vezetőségre hárította a felelősséget, és sürgette új grémium fölállítását. A Szabad Föld Téli Esték eredménytelensége miatt önkritikát gyakorolt, és elismerte, hogy a rossz szervezésért ő is felelős, de hozzátette, hogy a párt és a végrehajtó bizottság sem segített neki a lakosság mozgósításában. Súlyos hibának tartotta, hogy a

[103] Uo. 1953. dec. 9.
[104] Uo. 1954. jan. 6.
[105] Uo. 10 – 1/2/1954. VB sz. hat.

községben tevékenykedő tömegszervezetek nem kapcsolódtak be a kulturális közéletbe. A község benevezett a járási szinten rendezett *„kulturális versenybe”*, de a gyenge helyi eredmények miatt nem tudtak elindulni. Ahogy az már a korábbi években is többször fölmerült, Száz Mihály kérte a pedagógusok szélesebb körű mozgósítását a közművelődési feladatok ellátására.[106] A VB határozatot hozott egy új kultúrházi vezetőség fölállítására. Igazgatónak továbbra is Száz Mihályt javasolták, művészeti vezetőnek Nagy-György Jánost, gazdasági vezetőnek Jakab Györgyöt, a színjátszó csoport irányítójának Szabó Gyöngyit ajánlották. A zenefelelősi posztra Barna Gyula volt a jelölt. Táncfelelősnek Kis Irénkét, az előadói munkaközösség irányítójának Rácz István Pált, míg gondnoknak Papp Sándort javasolta a VB.[107]

Próba az iskolában (1954)

1954 tele sem hozott változást Kiszomboron a kulturális tevékenység területén. A VB májusban megállapította, hogy a kultúrotthon teljesen leromlott állapotban van, egészségtelen, sőt életveszélyes. Sürgősen javíttatni és festetni kell, amihez ötezer forintra és társadalmi munkára van szükség. Elhatározta, hogy ezt az összeget póthitelből fedezi a tanács.[108] Száz Mihály igazgató elismerte, hogy kulturális tevékenység gyakorlatilag nem folyik a faluban, ha pedig idegen színészeket hívnak, az tovább csökkenti a helyi közművelődésre fordítható összeget.[109]

1956 tavaszán Csepregi Mária személyében már új igazgató állt a kultúrház élén, aki a végrehajtó bizottság előtt tartott beszámolójában a kulturális élet lényeges javulásáról beszélt. Az intézményben ekkor három szakkör működött. A színjátszó körben meglepően sokan, mintegy ötvenen tevékenykedtek. A zeneszakkör huszonöt fővel dolgozott, míg a táncszakkörben tizennyolcan töltötték el hasznosan a szabadidejüket. Büszkén említette az igazgatónő, hogy márc. 18-án a színjátszók bemutatják a *János vitéz* című darabot. A

[106] Uo. 1954. febr. 3.
[107] Uo. 10 – 5/2/1954. VB sz. hat.
[108] Uo. 10 – 21//11/1954. VB sz. hat.
[109] Uo. 1954. máj. 28.

művelődési ház műsorpolitikáját jónak értékelte, főleg a változatossága miatt. Elmondta, hogy a hosszú téli estéken sikeresen dolgozott a kézimunka szakkör, és népszerű volt a szabás-varrás tanfolyam is. Elismerte, hogy a próbák sokba kerülnek, mert a fűtés és a világítás viszi a pénzt. A kultúrotthon ötezer Ft értékű hangszert kapott, amelyekkel már a *János vitéz* című daljáték partitúráját gyakorolják a zenészek a közelgő bemutatóra. Régi problémájuk a művelődési otthon állapota, mert a legszükségesebb javításokra sincs pénz. Kevés saját rendezvényük van, amelyekkel bővíthetnék anyagi forrásaikat. Az igazgatónő arról is beszélt, hogy a tömegszervezetek gyakran lefoglalták a nagytermet saját rendezvényeik céljára, így a kultúrotthon nehezen talál alkalmas időpontot bemutatóinak. A hozzászólások során elhangzott, hogy a kultúrház néhány helyiségében a Makói Sütőipari Vállalat lisztet raktározott ötszáz forint bérleti díj fejében, amely akadályozta az ott folyó érdemi munkát.

A község kulturális élete a „szocialista nevelés" fontos terepe volt, így nem véletlen, hogy azt a rendvédelmi szervek is figyelemmel kísérték. Széll Ambrus körzeti megbízott pl. 1956. májusában arról tájékoztatta a végrehajtó bizottságot, hogy a táncos rendezvényeken sokan „*jampecmódra*" viselkednek, és gyakran fiatalkorúak is részt vesznek a mulatságokon.[110] A VB a következőket javasolta: a kulturális élet jobb irányítása érdekében munkatervet kell készíteni! A vezetésnek növelnie kell a saját rendezvények számát a bevétel gyarapodása érdekében! Gátolják meg a fiatalkorúak bejutását a táncos rendezvényekre! A zenés esteken folyó *„jampectáncot"* be kell tiltani! Tegyék hatékonyabbá a gondnok munkáját a rend és a tisztaság érdekében! Intézkedjen a vezetés arról, hogy a gondnok ne önhatalmúlag hozzon döntéseket, hanem vesse magát alá az igazgató utasításainak! A vezetőnő bontsa föl a liszt tárolására vonatkozó szerződést, és az őrleményt távolítsák el a ház helyiségeiből![111] A kultúrházi lisztraktár ügye ennek ellenére még jó ideig téma volt, és hiába szerepelt többször is a községi VB előtt, a kiürítésre csak 1958 elején került sor.[112]

Kulturális és közművelődési intézmények a kádári időszakban

Az 1956-os forradalom nem hozott markáns változást a község kulturális életében. A forradalom leverését követően 1957. januárjában tekintette át a VB a kiszombori közművelődés helyzetét, amely nem sokat változott az előző évihez képest, bár azt a kultúrotthon vezetője jónak értékelte mind gazdasági, mind közművelődési szempontból. Negyvenkét rendezvény volt, amelyből tizenkettőt szervezett a kultúrház. A beszámolóban két rendszeresen működő szakkörről szólt, a zeneszakkörről és a színjátszókról. Említette, hogy a Szegedi Nemzeti Színház több nagysikerű előadást tartott, amely vonzotta a nézőket.[113] A VB határozatában gyakorlatilag megismételte korábbi javaslatait, amely jelzi, hogy nem sok változás történt a közművelődés területén. Új elem, hogy ekkor már a művelődési ház gondnokának elbocsátására utasította az igazgatót és fölszólította, hogy a megüresedett állást pályázat útján töltse be. A határozat fölhívta a figyelmet a kultúrházban egyre gyakoribbá váló kártyázás megszűntetésére is.[114]

[110] Uo. 1956. máj. 2.
[111] Uo. 34/1956./III. 2/ VB sz. hat.
[112] Uo. 1957. aug. 9., 1957. dec. 13.
[113] Uo. VB jkv. 1957. jan. 25.
[114] Uo. 3/1957./I. 25./ VB sz. hat.

1957-ben *„központi utasításra”* eltörölték a kultúrotthon elnevezést, és a közművelődési intézményeket ettől kezdve magyarosított formában, művelődési otthonoknak nevezték. Ekkor kapta – szintén „föntről” – a kiszombori intézmény Ady Endre nevét. 1957 végétől tehát a Gazdasági Egyesület egykori olvasóköri épületében működő kulturális intézmény az Ady Endre Művelődési Otthon elnevezést viselte.[115]

Az ötvenes évek végéről gyér információk állnak rendelkezésünkre a Kiszomboron zajló kulturális tevékenységről. Egy 1959-ből származó jegyzőkönyvből megtudjuk, hogy a falu közművelődési életét, valamint az oktatómunkát felügyelő és irányító bizottság elnöke Nagy József volt. A művelődési otthon élén ekkor Monostori Ernő állt, aki 1958 novemberétől – Csepregi Mária áthelyezése óta – töltötte be ezt a posztot. Előtte két hónapig nem volt igazgatója a művelődési háznak. Kiderül a dokumentumokból, hogy 1959 tavaszán fölújítási munkálatok folytak az épületen. A VB a könyvtár munkáját gyengének tartotta, és új könyvtáros munkába állítását szorgalmazta. A beszámoló szerint nemrég fejeződött be a kultúrházban egy tánctanfolyam. A Tanácsköztársaság kikiáltásának negyvenedik évfordulójára szervezett kulturális seregszemlén egy három-felvonásos darabbal vettek részt a kiszombori színjátszók. A könnyedebb szórakozás oltárán is áldozni kívánt a vezetés, mert a művelődési házban lévő biliárdasztal fölújítását tervezte.[116]

Az 1960-as évtizedet magasabb színvonalú kulturális tevékenység jellemezte. A tanács és az állandó bizottság egyre nagyobb figyelmet fordított a közművelődésre, és valamivel több anyagi forrást is képes volt biztosítani számára. Megnövekedett a kultúrház keretei között működő öntevékeny csoportokban dolgozni, művelődni szándékozók száma, munkájuk látványosabb, színvonalasabb lett.

Monostori Ernő igazgató 1960 februárjában röviden összegezte a művelődési ház tevékenységét. Működött ekkor egy ötventagú kórus, egy huszonnégy taggal tevékenykedő táncegyüttes, tíz fővel dolgozó citera-együttes és egy színjátszó kör. A művelődési otthon környéke elhanyagolt, az épület leromlott piszkos, új gondnokra van szükség.[117]

Az év nyarán a végrehajtó bizottság értékelte saját első féléves munkáját. A beszámolóban bőven esett szó a közművelődésről. A VB elnöke utalt Monostori Ernő februári beszámolójára, és ennek eredményeként említette, hogy jelentős változások történtek a művelődési otthonban. Új függönyt vásároltak, befejeződött a nagyterem és a színpad parkettázása, melyre százezer forintot fordítottak. Az épület villamoshálózatát is korszerűsítették. Elhangzott, hogy a község kulturális élete két szálon fut. Egyrészt a földműves-szövetkezet, másrészt a kultúrotthon keretei között folyik a munka, amelyet a népművelési és oktatási állandó bizottság fog egységbe. A beszámoló kiemelte a magas szintű színjátszó tevékenységet.[118]

Kiszomboron évtizedek óta a közművelődés legjobban működő és legeredményesebb ága volt a színjátszás. Sok embert mozgósított nézőként és szereplőként egyaránt. A kulturális életnek ez a területe emlékeztetett leginkább a század első felének civil önszerveződési formáira. Jelentős kreativitást, tehetséget, önfegyelmet, szorgalmas egyéni és csoportos munkát követelt a résztvevőktől. A színjátszó kör tagjait íratlan belső szabályok kötötték, amelynek komoly egységbe kovácsoló ereje volt. Az ötvenes évek végén két „kultúrgárda” is működött a községben, a művelődési otthonban dolgozó mellett 1959

[115] Uo. VB jkv. 1957. aug. 9.
[116] Uo. 1959. febr. 3.
[117] Uo. 1960. febr. 16.
[118] Uo. 1960. júl. 4.

elejétől fönntartott egy színjátszó csoportot a Földműves Szövetkezet is. Kétségtelen, még ha a részletekről nem is maradtak meg adatok, hogy a két csoport között feszültségek voltak. Ezzel érintőlegesen a községi vezető szerveknek is foglalkozniuk kellett. Úgy tűnik, ezt az *„állandó viszálykodást”* 1960 nyarára lehetett megszüntetni. A VB Oktatási és Népművelési Állandó Bizottsága Nagy József elnök által jegyzett 1960. júl. 14-én kelt beszámolójából kiderül: *„sikerült elősegíteni egy erős kultúrcsoportot, amelyet az egész község a magáénak tekinthet. Ennek létrejötte után az ÁB azon dolgozott, hogy anyagilag is minden lehető támogatást megkapjon ez a jó irányban fejlődő kultúregyüttes. Ezt úgy képzeltük megvalósítani, hogy a község területén lévő minden szervezet, üzemegység vagy bármilyen szervezet, amely kultúralappal rendelkezik, egy közös pénztárba adná a rendelkezésére álló pénzmennyiséget, s így sokkal célszerűbben lehetett volna felhasználni megfelelő célokra.”*[119] Noha a közös kulturális pénztár ötletét a vállalati szabályok miatt nem lehetett valóra váltani, a szakmai munka koordinációjára sor kerülhetett. Ez pedig a produkciók színvonal-emelkedésével járt együtt.

Színjátszók a hatvanas években

1960-ban a zombori amatőr színészek által bemutatott Dobozy Imre drámát, a *Szélvihar*-t többször kellett megismételni hatszáz néző előtt. A *Bástyasétány 77* című darabbal nagy sikert arattak a környező községekben is. Tovább dolgozott a citerazenekar és a néptánc együttes, emellett a könyvtár látogatottsága is jelentősen megnőtt. Kettőszázötven beiratkozott olvasóval rendelkezett akkoriban. Ezzel együtt továbbra is hiányzott egy gyakorlott, függetlenített könyvtáros. A tél folyamán előadás-sorozatokat rendezett a művelődési ház. Voltak mezőgazdasági, természettudományos témájúak, de szép sikerrel ment a Szülők akadémiája és a Politikai akadémia is. Sikeresen működött a zeneszakkör,

[119] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1960. júl. 14.

és kielégítő volt a mozi látogatottsága is. Az év folyamán mintegy harminchétezer néző tekintette meg a filmszínház előadásait.[120]

1962-ben megalakult a faluban a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) csoportja, amely helyi előadók bevonásával ankétokat, előadásokat, filmvetítéseket szervezett. Ezeket a programokat a termelőszövetkezet anyagilag is támogatta. Tovább erősödött a községben a színjátszó mozgalom. A negyven fővel dolgozó csoport tevékenysége kimagasló volt Kiszombor kulturális életében. A munka irányítása tervszerű volt. Új formaként jelent meg az irodalmi színpad. Jelentős előrelépést tükrözött a könyvtár tekintetében az a tény, hogy ekkor már 610 beiratkozott olvasóval rendelkezett. Két év leforgása alatt közel négyszáz állandó olvasóval nőtt a létszám, ami igen elismerésre méltó teljesítmény volt.[121] Ebben nyilván közrejátszott az is, hogy az addig a művelődési ház egyik helyiségében zsúfolt körülmények között lévő intézményt 1963-ban a Szegedi utca elején egy önálló épületben helyezték el. A könyvtári feladatokat ekkor már egy olvasószoba, egy szabadpolcos kölcsönző-szoba és egy raktár szolgálta.[122] Az intézmények szakmai megerősítését segítette, hogy 1963 telén a VB Hegedűs Tibort függetlenített könyvtárossá, míg áprilisban Láng Róbertnét a művelődési otthon függetlenített igazgatójává nevezte ki.[123]

1963 nyarán Hegedűs Péter VB-elnök elemezte a községben működő öntevékeny kulturális csoportok tevékenységét. Ezeknek az önszerveződéseknek a legfontosabb célját az állampolgárok tudatának átformálásában látta a tanácsi vezető. Kiemelte és különösen jó munkát végző csoportnak tartotta a színjátszókat. Dicsérte a szereplőket és a kör irányítóit egyaránt. Az előadott darabokat jó színvonalúaknak tartotta. Tervszerű irányítás mellett választották ki a színműveket Polgár András, Turi Kálmán, Felkai Ferenc, Raszkin és Szlobodszkij művei közül. A közönség nagy számban látogatta az előadásokat, amelyek nagy sikert arattak. Kiemelte az elnök a községben dolgozó irodalmi színpadokat is, amelyek közül egy az általános iskolások között szerveződött, míg a másik az *„ifjúság köréből”* került ki. A fiatalok a *„mai életből”* merített témákat dolgoznak föl, és a *„kornak megfelelő”* verseket illesztettek előadásaikba.[124]

A hatvanas évek elején, úgy tűnt, föllendül a helyi közművelődési munka. 1963-ban és 1964-ben 11-féle szakköri keretben működő öntevékeny szervezet tagsága között válogathattak a zomboriak. Az irodalmi színpadot ekkor Balázs Éva vezette, aki alapfokú színjátszó rendezői végzettséggel rendelkezett. A színjátszók a község nemzeti ünnepein működtek közre, de szakmai versenyeken is részt vettek. *A gyarmati ifjúságért* c. előadásuk a Ságvári Endre kulturális szemlén arany oklevelet nyert. A 22 fős gyermektánccsoportot Láng Róbertné vezette, a kör 1963. szeptemberében alakult, és már az első évben első díjat nyert az úttörők körzeti szemléjén. A bábcsoportot Oláh Veronika irányította. Ez a szakkör is 1963. szeptemberében alakult meg, s a 14 fős csoport, megnyerve a körzeti, járási és megyei kulturális seregszemlét, a csillebérci országos versenyen ezüst oklevelet szerzett. A gyermekszínjátszó csoportot Kiss Irén és Láng Róbertné vezette. A 30 fős együttes ez évi jeles produkciója a *Táncos csizma* c. három felvonásos mesejáték volt. A Földműves Szövetkezet fönntartásában működő 20 fős színjátszó csoportot Nagy

[120] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1960. júl. 4.
[121] Uo. 1962. nov. 26.
[122] MVL XXIII. 211. 12008/1964.
[123] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1963. jan. 7. és 1963. ápr. 29.
[124] Uo. 1963/I. jún. 10.

György János távozását követően a középfokú színjátszó rendezői végzettséggel rendelkező makói dr. Somló Györgyné irányította, és a lelkes amatőr színészek több egyfelvonásos darabot is betanultak és előadtak az év folyamán. A 10 fővel működő szimfonikus zenekar vezetője Bakos Zoltán makói karnagy volt. A fotószakkör 1963 szeptemberétől csak a következő év márciusáig működött, azt követően vezetőhiány miatt szüneteltek a foglalkozások. Az énekkar pedig, melyet Jantos Lajos vezetett, 1963. dec. 31-vel szűnt meg, ennek oka elsősorban az érdeklődés hiánya volt. A moderntánc, mint új lehetőség, igen sikeres lett. Balla Sári tánctanár kétszer is tartott fél-fél éves alapfokú tánctanfolyamot. Kiss Irén tanárnő vezetésével működött még egy gyermekfoglalkoztató is, amely hetente két alkalommal nyújtott a gyerekek számára hasznos elfoglaltságot.[125]

Az intézmény akkori jelentéséből megtudjuk, hogy száznyolc ismeretterjesztő előadást hallhattak az érdeklődők a kultúrotthon nagytermében. A kézimunka szakkör szépen dolgozott; az elkészült darabokat kiállításokon mutatták be az érdeklődőknek. A hagymatermesztő szakkör, amely ismeretbővítést és hasznos tudnivalók terjesztését tűzte zászlajára, ankétokat, előadásokat rendezett, nagy sikerrel. Meghívott művészek közreműködésével szervezett színházi előadásokat tekinthettek meg a kiszomboriak. Könyvkiállítások is gyarapították a kulturális kínálatot. Író-olvasó találkozót szerveztek, amelyre három alkotót hívtak meg. Működött egy történelmi társastánc tanfolyam is, amely főleg a tánc közbeni kultúrált viselkedés szabályait igyekezett népszerűsíteni a fiatalok körében. A kultúrotthon állapota viszont nem javult a tanács által biztosított szűkös keret miatt a tetőzetet nem tudták megjavítani, emiatt rendszeresen beázott. Többek között ezért is szükségessé vált egy új kultúrház építése.[126]

A sikeres évad ellenére egy évvel később már egy új vezető, Magdics Ilona óvónő ismertette a művelődési házban zajló kulturális tevékenységet. Elmondta, hogy teljesen leromlott állapotban vette át a házat úgy, hogy annak előtte fél évig nem volt vezetője. Mindössze két működő szakkörről beszélt az igazgatónő: a szimfonikus zenekarról és a hosszú ideje stabilan dolgozó színjátszó csoportról, amely megyei bronz oklevéllel örvendeztette meg a kiszombori művészetkedvelőket. Az egy évvel korábbi szakköröknek hírük sincs már ekkor, s ennek okát a nehéz anyagi helyzetben látta. A fotószakkör beindítására látott esélyt, mert új vezető vállalta volna az irányítást. A kultúrház súlyos helyzetét tekintve a VB elnöke ígéretet tett arra, hogy a községfejlesztési alapból megjavíttatják a tetőszerkezetet, és új szociális létesítményt hoznak létre, amely jobb, egészségesebb környezetet fog biztosítani a szórakozni vágyó lakosoknak.[127]

1966 elején – éppen az elmúlt évek számos kedvezőtlen tapasztalata miatt – átszervezték a művelődési házat, amely febr. 15-től a járási KISZ-bizottsággal közös fenntartásban működött. A tiszteletdíjas igazgató mellé beállítottak egy tiszteletdíjas igazgatóhelyettest, aki a fiatalok művelődéséért felelt, és a járási KISZ 20 ezer forintos éves támogatással segítette a programok szervezését és a működést. Mindez azonban nem oldotta meg a régi gondot, a kinevezett vezető hiányát. Ennek ellenére megint benépesült a ház, folyamatossá váltak a szakkörök. Balázs Éva vezetésével működött az irodalmi színpad, két színjátszó csoport (dr. Somló Györgyné és Nagy-György János vezetésével), egy 6 fős, KISZ-tagokból álló tánczenekar, egy 12 fős esztrád-zenekar, Oláh Veronika báb-

[125] MVL XXIII. 211. 12008/1964.
[126] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1964. aug. 3.
[127] Uo. 1965. máj. 11.

szakköre, egy 15 fős gyűjtő szakkör és a 60 főt is rendszeresen vonzó gyermekfoglalkoztató.[128]

Nagyjából kiegyensúlyozott volt az ún. ismeretterjesztő foglalkozásokon való részvétel ezekben az években. 1964-ben 51, 1965-ben 32, 1966-ban pedig 34 ilyen előadást tartottak, átlag 40-50 érdeklődő jelenlétében. Ezeknek az előadásoknak a tematikája meglehetősen széles spektrumot fogott át, hiszen a természettudománytól a politikáig, az egészségügyi problémák fölismerésétől a mezőgazdasági termelést érintő kérdésekig terjedt a paletta. A községi ismeretterjesztő munkát a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) helyi szervezete, és annak titkára, Nagy Kálmánné fogta össze.

Színjátszók a hatvanas években

A klasszikus ismeretterjesztésen túl – a hatalom elvárásainak megfelelően – folyamatos volt a „káderek" politikai képzése is. Megfelelő politikai fölkészítés nélkül elképzelhetetlen lett volna, hogy valaki bizalminak tekintett – akár középvezetői, vagy tanári – funkciót tölthessen be, de a magasabb vezetői beosztásban lévőktől megkövetelték az ún. marxista esti egyetem elvégzését is. Ezeket a képzéseket az állampárt, az MSZMP szervezte. A községben éveken át működött egy általános ideológiai felkészítő tanfolyamként funkcionáló politikai akadémia, amelyre pl. 1966-ban 205 főt iskoláztak be, közülük alig 100-an látogatták a foglalkozásokat. Ebből viszont gondok adódtak. A termelőszövetkezeteknél, az állami gazdaságnál, a földműves szövetkezetnél szemináriumokat, téli tanfolyamokat tartottak. Az ebben résztvevők száma meghaladta az ezer főt. A marxista középiskolába 25 főt írattak be, ebből 16-an látogatták rendszeresen az előadásokat. Marxista esti egyetemre 6-an jártak ekkor a faluból.[129]

A hatvanas évek végén Galgóczi Rozália, a községi KISZ-szervezet csúcstitkára személyében ismét új kultúrház-igazgató irányította a népművelő munkát a községben, aki 1968 januárjában a VB elé vitte az ágazat helyzetét. Elmondta, hogy az előző évben

[128] MVL XXIII. 211. 13008-3/1966.
[129] Uo.

mintegy négyezer néző hallgatta meg a kulturális és ismeretterjesztő előadásokat. A könyvtárnak ekkor már 750 olvasója volt. A látogatók 7242 kötetből válogathattak. Járási szinten is egyedülálló volt az a 16-20 középiskolással működő könyvbarát ifjúsági klub, amely ekkortájt alakult meg a könyvtárban. Az év során 13 összejövetelt tartottak, és 1967. dec. 11-én József Attila költészetével foglalkozó vetélkedőt szerveztek. A kulturális élet föllendülését jelzi, hogy a beszámolóban szó esett ifjúsági klubról, 80-100 főt megmozgató tánctanfolyamokról, a filmbarátok köréről. Az igazgatónő elmondta, hogy három évre szóló művelődési tervet és rendezvénynaptárt szerkesztettek a népművelő munka irányítói.[130]

Kézimunka-szakkör a művelődési házban 1975-ben

Egy évvel később novemberben számolt be a vezető a kultúrház keretei közt zajló kulturális munkáról. Elsőként az irodalmi színpad tevékenységéről szólt. Elmondta, hogy ezt az önszerveződési formát Balázs Éva vezette. Társadalmi és családi ünnepeken léptek föl a fiatalok, ahol félórás műsorokat adtak elő. Büszkén említette, hogy a csoport járási döntőt nyert produkciójával. Pozitívumként értékelte, hogy az irodalmi színpad együtt dolgozott a határőrség katonáival. Munkájukat, a falu kulturális életében betöltött szerepüket jónak és fontosnak nevezte. Működött a nők klubja is, amelyet Nacsa Istvánné irányított. Tevékenységük mintegy negyven főre terjedt ki, akikkel kéthetenként nevelési problémákról, egészségügyről, zenéről, művészetről, öltözködésről, politikáról beszélgettek, de szerveztek közös kirándulásokat is. A Varga Katalin pedagógus vezetésével működő ifjúsági klub programjait is jónak értékelte. A fiatalok zenét hallgattak, művészetről, öltözködésről, politikáról beszélgettek, és kirándulásokat szerveztek. A kritika is jelen volt a beszámolóban, hiszen problémaként értékelte a vezetőnő az időnként helytelen viselkedést, a közösségi szellem nem megfelelő szintjét, illetve a berendezések megóvásának kérdését. A barkács szakkör foglalkozásain batikoltak és üvegbevonással foglal-

[130] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1968. jan. 13., MVL XXIII. 211. 13008-3/1968.

koztak a résztvevők. A bélyeggyűjtő kört Láng Róbert pedagógus vezette. Józó Anna – aki főállásban szintén tanított – irányította az ún. gyermekfoglalkozást, ahol hetenkénti rendszerességgel öltözködésről, viselkedésről beszélgettek, valamint játszottak és meséltek. A bábszakkört Oláh Veronika tanítónő irányította. Működött a művelődési otthon keretei között egy ifjúsági tánczenekar, amely a beszámoló idején éppen *„dobos-hiánnyal”* küzdött, pedig az igazgatónő szerint a fiatalok nagyon szeretik az együttest, hiányolják a föllépéseiket.[131]

A községi könyvtár 1975-ben

Az 1970-es árvíz a község művelődési életét is visszavetette. Májustól a kultúrház hónapokig nem tudott feladatainak megfelelően működni, mivel az ár- és belvíz miatt otthonukból kitelepített családokat helyeztek el ott. Ez nem tett jót az épület állagának, és az ott lévő berendezéseknek sem. A helyzetet csak rontotta, hogy Galgóczi Rozália távoztával júliustól megint nem volt vezetője a művelődési intézménynek. Változás történt a könyvtár élén is, az addig közmegbecsülésnek örvendő könyvtáros, Hegedűs Tibor megvált munkakörétől, helyét Kiss Mária vette át, akinek munkáját egy félállású könyvtáros is segítette. Az épület szerepe is némileg módosult, egyrészt az 1969-ben végrehajtott fölújításnak köszönhetően, másrészt azért, mert az épületben helyezte el a község az öregek napközi otthonát.[132] 1971-ben már 8644 kötet közül választhatott a 940 beiratkozott olvasó, akik között 291 gyermek volt. A könyvtárban rendeztek mesedélutánokat, filmvetítéseket, élménybeszámolókat, őrsi foglalkozásokat és klubdélutánokat. Huszonhat rendszeresen járatott folyóiratot böngészhettek a látogatók.[133] A következő évben a könyvtáros melletti félállást állandósították, ettől kezdve két főállású szakember végzett könyvtárosi tevékenységet a községben. Az ezer lakosra jutó könyvállomány 1821-re

[131] Uo. 1969. nov. 4.
[132] MVL XXIII. 211. 13008-3/1969., 13008-7/1970.
[133] MVL XXIII. 722. Tanácsülési jkv. 1972. jún. 15.

nőtt, ami a gyarapodás ellenére még mindig alatta maradt a 2200 kötetes járási átlagnak.[134]

Az iskola kórusa a hetvenes évek elején

1972-re a művelődési ház helyzete is valamelyest rendeződött. Kisebb felújítást hajtottak végre az épületen, a nyílászárók cseréje költségkímélőbbé tette a működést. Az intézményt főállású igazgatóként Börcsök Sándorné vezette, mellette gondnok és gazdasági vezető dolgozott. Az itt működő klubok (ifjúsági klub, irodalmi színpad, kórus, bélyeggyűjtő szakkör, fotószakkör és nők klubja) vezetését zömében pedagógusok végezték. A fiatalok 5000 forintot és Kiváló Ifjúsági Klub címet nyertek. Rendeztek TIT-tanfolyamokat, KRESZ-oktatást, angol nyelvi oktatást és szülők akadémiáját.[135] A következő években inkább már a berendezések pótlására (pl. a megrongálódott székek cseréje) fordítottak figyelmet, de pl. 1974-ben a községi KISZ szervezet tagjai társadalmi munkában ifjúsági parkot alakítottak ki az épület udvarán. Gyarapodtak a szakkörök is, ismét lett barkács-szakkör, néptánc, sőt, egy úttörőzenekar is alakult. A tárgyi föltételek azonban hiányosak voltak. A zenekar fölszerelése részben hiányzott, de gondok voltak a kottaolvasással is, a heti 3 óra is kevésnek bizonyult, a néptáncosok pedig hiába tanultak táncokat, ha hiányzott a föllépéshez a megfelelő viselet. Ezt úgy oldották meg, hogy a maroslelei iskolától kértek kölcsön ruhát a föllépés idejére. És ilyen szereplési lehetőség akadt is. A néptáncosok pl. az irodalmi színpadosokkal meghívást kaptak Orosházára, az ottani kerületi határőr központba. A meghívás annak volt köszönhető, hogy a helyi határőr-kirendeltséggel a művelődési ház igen jó viszonyt alakított ki.[136]

1977-ben Pópa Mária számolt be a kulturális tevékenységről. Jó híreket hallhattak az ülésen résztvevők, hiszen a művelődési ház épületére 40 ezer forintot fordítottak. Lambé-

[134] MVL XXIII. 211. 6007-3/1972.
[135] MVL XXIII. 722. Tanácsülési jkv. 1972. jún. 15., MVL XXIII. 211. 6007-3/1972.
[136] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1974. jún. 24.

riáztak, új kéményeket építettek, és az ifjúsági klub tagjai társadalmi munkában fölújították a nyugdíjas klub helyiségét. A korábbi beszámolóban említett szakkörök jórészt működtek 1976-ban is. A klubvezetők közül hatan pedagógusok voltak. Tizenkét TIT-előadáson 1239 fő vett részt. Nyolc színházi előadást szerveztek. Barna Gyuláné került a nők klubja élére, ahol egyre több fiatal hölgy tevékenykedett. 1977-ben kézimunka kiállítást szerveznek. Elmondta az igazgatónő, hogy a bábszakkör járási versenyeken eredményesen szerepelt. Az irodalmi színpad az orosházi kulturális fesztiválon szerepelt, és második helyezést ért el.[137]

Hamarosan újra a VB előtt számolt be Pópa Mária a művelődési ház tevékenységéről. Elmondta, hogy a kiscsoportos rendezvényeket helyezték előtérbe. Kilenc csoportban százhetvenhét fiatal és hatvanöt idősebb helybéli dolgozik. Megjegyezte, hogy az ifjúsági klub munkájában némi visszaesés mutatkozott az elmúlt időszakban. Az úgynevezett nagy rendezvények száma is növekedett. Hofi Géza szórakoztatta a kiszomboriakat, bálokat, iskolai rendezvényeket, falugyűlést, kiállításokat szerveztek.[138]

1981-ben Nagy-György Jánosné adott tájékoztatást a könyvtár munkájáról, ahol 16289 kötet állt az olvasók rendelkezésére. A 835 beiratkozott olvasó 30752 kötetet kölcsönzött. Megállapította, hogy az olvasók számában némi visszaesés volt tapasztalható, hiszen, 1978-ban ezernél többen voltak. Ennek okát a községben tapasztalható nagy építkezési hullámban látta a szakember. Az embereket lekötötte a munka, kevesebb idejük maradt olvasásra. Ekkor ötvenkét folyóiratot járattak. Megtudjuk a beszámolóból, hogy a legtöbben a Népszabadságot, Csongrád Megyei Hírlapot, IPM-et, Nagyítót, Kritikát, valamint a Kertészet és Szőlészet című lapokat olvasták, de népszerű volt a Kistenyésztők Lapja, a Társadalmi Szemle és a Tiszatáj is. A fiatal olvasók megnyerésére kiírták a *Barátom a könyvtár* című pályázatot. Könyvtári órákat tartottak, és a Gyermekkönyvhét keretében találkozókat rendeztek kiváló művészekkel. Vendégük volt Csukás István, Rónaszegi Miklós, Csongor Győző és Simai Mihály. Közművelődési feladatokat ellátva szakmai, politikai előadásokat szerveztek; meghívták Jókai Annát és Lakatos Menyhértet is. A tárgyi föltételek javulásáról szólva Nagy-György Jánosné elmondta, hogy 1981. nov. 5-re fejeződött be a könyvtár fölújítása. Az alapterület több mint duplájára nőtt. Két főállású könyvtáros dolgozott ekkor az intézményben.[139]

Ezen a VB-ülésen Bábel József számolt be az Ady Endre Művelődési Ház tevékenységéről, aki elmondta, hogy Pópa Mária távozása után másfél év alatt négy igazgató vezette az intézményt. Úgy vélte az 1980. augusztus eleje óta dolgozó vezető, hogy a fluktuáció miatt csökkent a kultúrház rendezvényeinek látogatottsága. Részletesen ismertette a működő csoportok munkáját. A Rácz Géza pedagógus által vezetett fotószakkör huszonöt tanulóval dolgozott, és riportszerűen dokumentálták a faluban történteket. A Rácz István Pálné vezette bábszakkör tizennégy tanulóval készült az előadásokra. Többek között fölléptek az Öregek Napközi Otthonában is. A járási *Ki Mit Tud?* vetélkedő döntőjén arany oklevelet nyertek. Láng Róbert huszonöt fővel működő bélyeggyűjtő szakkört vezetett, melynek fő célja a gyerekek esztétikai nevelése volt. Az egyik legjobban dolgozó csoport továbbra is az irodalmi színpad volt, amelyet Láng Róbertné irányított. Aktívan vettek részt a társadalmi ünnepeken, a járási kulturális seregszemlén arany, ezüst és bronz okleveleket szereztek. 1981-ben alakult újjá a nyugdíjas klub Nagy-György János-

[137] Uo. 1977. jan. 26.
[138] Uo. 1977. márc. 30.
[139] Uo. 1981. nov. 25.

né vezetésével. Hetente egyszer kötött programokon – politikai előadásokon, úti beszámolókon – a többi napokon kötetlen formában találkoznak. Az ifjúsági klubot Dóczi Erika vezette. A tagság létszáma változó volt. Az igazgató szerint főleg a diszkó volt népszerű, de a társadalmi munkákból is kivették a részüket a fiatalok. 1980-ban indult Joó Ete karnagy irányításával a zenei klub, ahol a résztvevők zenetörténettel ismerkedtek, népszerű zeneműveket hallgattak és elemztek. A kultúrház által szervezett tanfolyamokon változó volt a résztvevők száma. A kiállításokat sokan látogatták. A diszkó jelentette ekkor az intézmény fő bevételi forrását.[140]

A mozi épülete a hetvenes években

A kulturális intézmények programjai mellett a helyi szórakozás fontos formája volt a mozi-látogatás. A hetvenes évek végén felújított 235 férőhelyes Szikra filmszínház kihasználtsága a nyolcvanas évek elejétől fokozatosan csökkent ugyan, de a vetítések számát nem kívánták csökkenteni. A legtöbb előadás vasárnap volt, ekkor 3 vetítést tartottak, de volt mozi hétfőn, amikor egy nyugdíjas és egy esti bemutató volt, továbbá csütörtökön és pénteken este is vetítettek. A kötött játékrenden kívül kéthetenként hétfőn az óvodáknak, délután az alsó tagozatosoknak volt vetítés, továbbá szintén kéthetente bérletes ifjúsági előadást is tartottak. A kihasználtság 1981-ben 19,3 %-os volt, majd a következő években némileg emelkedett, de ekkor sem haladta meg a negyed házat (24,5 %). Ez azt jelentette, hogy egy-egy előadáson 45-50 fős közönség volt csupán. A bevételek a kedvezményes jegyárak miatt alig fedték a kiadásokat, így a vetítéseket költségvetési támogatással dotálták.[141]

1988-ban az Egyesített Közművelődési Intézmény munkáját értékelte a VB. Az új kulturális szervezeti egység Puszta János makói népművelő irányításával 1985. szept. 1-jén kezdett dolgozni. A kiszombori művelődési házról megtudjuk, hogy félkész állapot-

[140] Uo.
[141] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1983. dec. 21.

ban volt, de technikai fölszereltsége jó. Ezekben az években mintegy negyvenöt fővel díszítőművészeti szakkör, és hasonló létszámmal honismereti kör működött.[142] Dolgozott a fotó szakkör, a diákklub és az ifjúsági klub is, valamint gépjárművezetői és angol nyelvi tanfolyamot szervezetek.[143] A honismereti kör mentora Endrész Erzsébet pedagógus volt, az általa irányított gyerekek hozzáértő és lelkes munkája nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a község történetének számos értékes relikviáját meg tudták menteni az enyészettől. A tanárnő első szakkörének tagjai már 1982-ben igyekeztek begyűjteni a községben még föllelhető – a múltat idéző – tárgyi anyagot. 1985-ben a magtárépületében helytörténeti gyűjteményt rendeztek be, amely ma is a község egyik büszkesége. Endrész Erzsébet második honismereti köre 1985-től 1990-ig működött.[144]

SPORTÉLET KISZOMBORON 1950 ÉS 1990 KÖZÖTT

A szocializmust építő kommunista hatalom a sportmozgalmat fontosnak tartotta, és az újjáalakuló, formálódó sportegyesületeket igyekezett állami, tanácsi ellenőrzés alatt tartani. Ennek ellenére a korszakot végigkísérték – ugyanúgy, ahogy a kultúra területét – a sportegyesület anyagi problémái. Az elért eredmények a kiszombori sportolók tehetségének, szorgalmának köszönhetők, akik a meglehetősen mostoha körülmények között is igyekeztek tudásuk legjavát adni, községüket méltóképpen képviselni a különböző megmérettetéseken.

A helyi sportkör Mészáros István elnökletével 1951. okt. 22-én alakult újjá.[145] A vezető komoly problémának látta, hogy a sportkört a szocialista szektor nem mindegyik eleme támogatta. Kiemelte azonban az állami gazdaságot és a tanácsot, amely szervek megtették, ami tőlük telt. A sportfölszerelést a tanács 2500 forintért vásárolta meg számukra. Az anyagi nehézségek ellenére ökölvívó szakosztály szervezéséhez fogtak. A jelentésből kiderült, hogy az új sportkörök a sporteszközök vásárlásához ötven százalék kedvezményt kaptak, ugyanakkor nagy szükségük lett volna egy homokzsákra, amelyet az ökölvívók használhatnának. A sportág népszerűsítésére dec. 14-én ökölvívó csapatokat láttak vendégül sportnap keretében. Ekkor már egy tornászcsapat szervezése is folyamatban volt. A tervek szerint 1953. jan. elsején be kívántak lépni az Országos Petőfi Sportkörbe, amelytől azt remélték, hogy lényegesen több anyagi támogatást kapnak majd a kiszombori sportolók. Arról is beszélt, hogy az elmúlt szezonban három futballcsapat szerepelt a bajnokságban, közepes eredménnyel. A következő évadban játékosként és edzőként is számítottak Erdei Lászlóra, akitől azt várták, hogy segít föllendíteni a helyi labdarúgást.[146]

1953 nyarán Mészáros István egy régi problémát vetett föl a tanács végrehajtó bizottsági ülésén, miszerint a sportpálya messze van a falutól. Kérte, hogy a *„Nyomás dűlőben”* a *„Pulykaháztól”* jobbra jelöljenek ki számukra egy ingatlant. Az általános iskolánál fúrt kútból lehetne biztosítani a játékosok fürdését. Büszkén említette a sportvezető, hogy a kiszombori labdarúgó csapatból három játékost meghívtak a járási válogatottba.

[142] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1988. márc. 23.
[143] Uo.
[144] KH 1997:12.
[145] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1952. dec. 5.
[146] Uo.

Kérte az elnök, hogy az idegenben lévő mérkőzésekre ne vonattal kelljen utazniuk, mert ez jelentősen megterheli a költségvetésüket, inkább a földműves szövetkezet szállítsa el őket önköltségi áron. A beszámolóból azt is megtudjuk, hogy a sportkör minden dolgozója végez *„népnevelői munkát.”*[147]

Kiszombori labdarúgók az ötvenes években

1954 tavaszán Mészáros István elmondta a VB előtt, hogy a labdarúgók érték el a legszebb eredményt (megnyerte a járási bajnokságot mind az első, mind a második csapat), és hogy hamarosan új vezetőséget választanak a sportkörben. A labdarúgók további sikeres szerepléséhez egy *„igazán jó”* edzőre lenne szükségük. A bajnokságra történő megfelelő fölkészülés érdekében lehordták a havat a futballpályáról, így el lehet kezdeni az edzéseket. Kijelentette, hogy tavasz folyamán új sportpályát építenek majd, amelynek játékterét gyeptéglával szeretnék kirakni. Növelni akarták a sportra fordítható összeget, ezért zenés összejövetelt és bemutató ökölvívó mérkőzést kívántak szervezni.[148]

A Kiszombori Kinizsi Sportkör 1955. évi munkájáról szóló beszámolójában Mészáros István sportköri elnök az elért szép eredmények mellett az egylet gondjairól is beszámolt. Komoly negatívumnak érezte, hogy a *„kollektív vezetés elve”* nem érvényesült, gyakorlatilag egyedül dolgozott, és a fokozott mértékű megterhelése miatt munkahelyi problémái akadtak. Az egyesületben nem voltak szakmailag képzett sportaktívák, akik támogatták volna a munkáját. Továbbra is rosszul állt anyagilag a sportkör, mert a vállalatok nem segítették. 1955-ben hat szakosztály működött a Kinizsiben: atlétika, asztalitenisz, kerékpár, labdarúgás, röplabda és sakk. Az egyesület negyvenhét minősített sportolóval rendelkezett. Ezek közül tíz atléta, hat kerékpáros és harmincegy labdarúgó volt.[149]

[147] Uo. 1953. jún. 12.
[148] Uo. 1954. febr. 24.
[149] Uo. 1956. febr. 17.

1957 tavaszán Hüttner Vilmos adott tájékoztatást a község sportéletéről. Elmondta, hogy az úgynevezett szakszervezeti sportegyesületek megszűntek, így a Kiszombori Kinizsi is erre a sorsra jutott. Hét taggal működő bizottság szervezte az újonnan létrejött, vagy inkább a hamvaiból főnixként föltámadt Kiszombori Atlétikai Club (KAC) életét. Új vezetőség alakult, amelynek tagjai Hüttner Vilmos, Nádasdi István, Cseh Tibor, Oláh György, Hegedűs György, Abonyi János, Füleki Miklós, Putyora Imre, Erdei László, Kovács József és Engler György voltak. Az anyagi alapokat önkéntes hozzájárulások, tagdíjak, és két bál bevétele jelentette. Ekkor csak egy szakosztály működött, a labdarúgó, amely az NB III-ba való följutásért osztályozó mérkőzésre készült. Gondok is akadtak, mert a földműves-szövetkezet kivételével a szocialista szektor üzemei nem segítették az egyesületet, ezért a pénzügyi helyzetük meglehetősen gyenge volt. Komoly gondot jelentett, hogy rossz volt a lelátó és a pálya sem volt bekerítve.[150] A fölvetésekre a végrehajtó bizottság határozatban reagált. Utasította az egyletet, hogy rossz anyagi helyzetén több rendezvénnyel igyekezzen javítani! Vonják be a sportéletbe a KISZ tagságát! A volt Kinizsi sportkör elnöke leltár szerint adja át a KAC-nak a sportfölszereléseket! A tervbe vett, majdan fölépülő új sportpálya területét anyagilag hasznosítsa az egyesület, mert ezzel is növelheti bevételeit! A lelátó tetőzetét ki kell javítani! A sportpályán történő legeltetést be kell szüntetni![151]

A sportélet tehát újra beindult. 1959-ben a tanács végrehajtó bizottsága tárgyalta az ismét Mészáros István által vezetett, száz taggal működő KAC helyzetét. A sportmunkát negyedéves ciklusokban tervezték meg. Fontos dolog az egylet adminisztrációjának fejlesztése, ezért intézőt, vezetőket kell választani. A sportolókat szakosztályokba kell osztani! Megtudjuk a jegyzőkönyvből, hogy a sakkozók és az asztaliteniszezők járási döntőre készültek akkoriban. A nők sportolásának elősegítése céljából női szakosztályokat terveztek szervezni. A biztos anyagi háttér megteremtése érdekében fontosnak tartotta az elnök, hogy a helyi vállalatok nagyobb összegekkel támogassák Kiszombor sportéletét. Az új sportpálya ekkor még mindig csak papíron létezett, továbbra is csak megbeszélések folytak a megépítéséről. A szakosztályokban tevékenykedő sportolók erkölcsi nevelésére nagy hangsúlyt fektettek, és tovább kívánták erősíteni a község KISZ-szervezetével meglévő kapcsolataikat. Megtudjuk, hogy a tanács négyezer forinttal támogatta sportfölszerelések beszerzését. Nagy igény volt birkózószakosztály beindítására, de a gyenge anyagi helyzet ezt ekkor nem tette lehetővé.

A VB elnöke, Vass Mihály hozzászólásában azt kérte a sportkör vezetőjétől, hasson oda, hogy a labdarúgók között ne legyenek „sztárok". Mások a vita során az öt-hat évvel korábbi sportéletet dicsérték. A VB ötvenezer forintot ígért az új sportpálya megépítéséhez, de előtte költségvetési tervet kért az egyesülettől.[152]

A kézilabda és a röplabda is meghonosodott Kiszomboron, és népszerűség tekintetében ezek a sportágak kezdtek a labdarúgás vetélytársaivá válni. 1960-ban a női és a férfi kézilabdások is járási második helyen végeztek, a röplabdások bronzérmet szereztek.[153]

1962 nyarán a VB előtt Mészáros István meglehetősen szomorú képet festett Kiszombor sportéletéről. A sportegylet az év során elnökségi ülést egyáltalán nem tartott, a tagok elfoglaltságaik miatt nem értek rá. A klub szervezési feladatainak megoldásában

[150] Uo. 1957. máj. 10.
[151] Uo. 01/1957/V. 10./VB sz. hat.
[152] Uo. 1959. márc. 3.
[153] Uo. 1960. jan. 19.

csak néhány aktíva és lelkes sportoló segített az elnöknek. A labdarúgó szakosztályban huszonöten, a kézilabda csapatban tizenöten, a sakkozóknál szintén ugyanennyien sportoltak ekkoriban. Arról is szólt az elnök, hogy a nyári szpartakiád kivételével tömegsport gyakorlatilag nem volt a községben. Az ifjúság edzettségi állapotát növelni hívatott Kilián-mozgalom sem tudott elindulni. Fölvetette, hogy a KAC-nak célszerűbb lenne átalakulni tsz-sportkörré, mert akkor biztosabb anyagi forrásokkal rendelkezhetnének. Jelenlegi pénzügyi helyzetükben – mondta Mészáros – még a napi kiadásokat is alig képesek kifizetni. A belépőjegyek árából hatezerötszáz forint bevételt terveztek, de csak ezernyolcvankilenc forint folyt be a kasszába. Ehhez hozzájárult, hogy a szerencsétlen sorsolás miatt mindössze egyszer játszottak hazai közönség előtt. Tagdíjbevétel gyakorlatilag nem volt. A sportfölszerelések azonban elegendőek és jó állapotúak. Az elnök szerint a sportkör soha ilyen rossz anyagi helyzetben nem volt, és *„játékoshiány”* alakult ki.[154]

Három évvel később Mészáros István még az előzőnél is rosszabb helyzetről számolt be. Elmondta, hogy nincs öltöző és víz a pályán, a fölszerelések tárolására nem volt alkalmas helyiség. A sportpálya kerítését állandóan rongálták. A kézilabdacsapatot föloszlatták, csak a sakk és a futball szakosztály működött.[155] Ez a helyzet a következő évben sem javult. Áldatlan állapotok uralkodtak a sportpálya körül; továbbra sem volt öltözője a sportolóknak.[156]

Az 1970-es években azonban ismét föllendülés volt tapasztalható a község sportéletében. A közös tanács végrehajtó bizottsági ülésén készült jegyzőkönyvből megtudjuk, hogy a nagy hagyományokkal rendelkező labdarúgó szakosztály jó évet zárt. 1971 őszén a bajnokságban lejátszott tizenkét mérkőzés mindegyikét megnyerte a csapat, és a legjobb góllövők listáját is helybéli játékos vezette ekkor. Az utánpótlás csapatnak azonban nem volt játéklehetősége. Az is kiderült, hogy a sportkör munkáját egy száztíz főből álló sportbaráti kör támogatta.[157]

A hetvenes évek végén a Kiszombori SC keretei között labdarúgó, asztalitenisz, sakk, ökölvívó, kézilabda és atlétikai szakosztály működött, továbbá a tömegsport tevékenységet is innen koordinálták. A működést a tagdíjbevételből, valamint a Marosmenti ÁFÉSZ és az Új Élet tsz támogatásából finanszírozták. A labdarúgás a hetvenes évek eleji-közepi jó szereplésekhez képest ezekben az években hullámzóvá vált. Az 1981-82-es idényben még a megyei tabella 3. helyén végzett, a következő évben viszont már csak a középmezőnyben foglalt helyet. A játékos-vándorlás mellett a legnagyobb gondot az utánpótlás hiánya okozta. Pedig voltak tehetséges gyerekek, velük Nagy Tibor igazgatóhelyettes foglalkozott az általános iskolában. Az ökölvívó szakosztályt 1977-ben indították el a klub keretei között, és már 1979-ben versenyeket nyertek az itt sportolók. Mivel hasonló sportkör Makón is működött, a munka és az anyagi erők szétforgácsolódásának megakadályozása érdekében úgy döntöttek, hogy a zombori klubot megszüntetik, illetve beolvasztják a makóiba. Sikeresebbnek bizonyult az asztalitenisz szakosztály működése. 1979-ben neveztek be először a megyei bajnokságba, ekkor a középmezőnyig jutottak, 1980-ban pedig már az elsők között voltak. Különösen Uracs Ildikó, Miskolczi László és Mohácsi Béla bizonyult eredményesnek a szakosztály sportolói közül. A kézilabdások még 1979-ben szerepeltek a megyei bajnokságban, de számottevő eredményt nem tudtak

[154] Uo. 1962. aug. 21.
[155] Uo. 1965. szept. 28.
[156] Uo. 1966. okt. 11.
[157] Uo. 1971. dec. 28.

elérni. Bizonyára ez is, de az edző távozása és az anyagiak csekély volta is közrejátszott abban, hogy a szakosztály 1980-ban megszűnt, bár a csapat alkalmanként, egy-egy villámtornán való részvétel erejéig a következő években is összeállt. Hasonló gondokkal küzdött az atlétika szakosztály is, komolyabb eredményeket ezért ők sem tudtak fölmutatni. Noha szakképzett edző ekkor nem segítette a sportolókat, többen részt vettek járási, megyei szpartakiádokon, s néhány helyezést is szereztek, de ezek igazából az egyéni tehetségnek, sem mint a klubban folyó nevelőmunkának köszönhető eredmények voltak.

A futballcsapat a hetvenes évek közepén
Első sor: Dorogi István, Kiss István, Tóth Ferenc, Alattyányi János, Pogyina György, Borsos István; hátsó sor: Osziczki István, Zombori Sándor, Oláh György, Kürti Péter, Karácsonyi László csapatkapitány, Szegvári József, Száz András, Budai János

1981-ben új szakosztály alakult az egyesületnél, a teke, melyben már az első évben 15 igazolt sportoló dolgozott együtt, és ennek meg is lett a jutalma, följutottak az NB III-ba. Mivel saját pályával nem rendelkeztek, a Makói Vasas SE biztosította számukra a föltételeket.[158]

Ebben az időben a versenysport mellett kiszélesedett a tömegsport bázisa is. Az Edzett Ifjúságért Mozgalom keretében rendszeresen szerveztek tömegsport-napokat, főként az általános iskolás gyerekek bekapcsolásával, de rendeztek kispályás labdarúgó bajnokságot, amatőr asztalitenisz versenyt, dolgozói sportnapokat is. A kispályás focibajnokságokat az általános iskola aszfaltpályáján bonyolították. A nyolcvanas évek közepén 10-12 csapat, 130-140 fő kapcsolódott be a versenybe. A rendezvény olyan sikeres volt, hogy többen a zombori résztvevők közül bekerültek a térségi kispályás labdarúgó válogatottba, és pl. 1984-ben megyei második, 1985-ben és 1986-ban első helyezést értek el. A kínálatot színesítette 1986-tól a művelődési házban létrehozott karate-klub, melyben 14

[158] Uo. 1982. máj. 26.

fiatal tevékenykedett, továbbá az aerobic-tanfolyam, majd a helyén a könyvtárban 1987-től szervezett női kondicionáló torna. A minőségi sportot azonban éppúgy, mint a tömegsportot visszavetette, hogy csakis a szabadban tudtak programokat szervezni, illetve olyan középületekben (könyvtár, művelődési ház), amelyeknek nem ez volt az alapfunkciójuk, a sportcsarnok hiánya eredendően beszűkítette a lehetőségeket. A megoldást az 1988-ban átadott iskolai tornaterem jelenthette, ahol egy 16x27 m-es küzdőteret, egy kétsávos automata tekepályát és egy 200 férőhelyes lelátót alakítottak ki.[159]

Verseny a sportcsarnok tekepályáján 1999-ben

Akadt olyan sportág, ahol a versenyzők nem számíthattak a nézők hangos bíztatására, ilyen többek között a sporthorgászat is. Kiszomboron mindig is nagy népszerűségnek örvendett a horgászat. A helyi sportrajongók a Makói Horgász Egyesület keretében tevékenykedtek. 1980-ban az 1021 fős egyesületből 92 felnőtt és ifjúsági, valamint 25 gyermek volt zombori lakos. Nekik annyiból volt szerencsés a helyzetük, hogy az egyesület által használt két vízterületből az egyik a 6,99 ha területű vályogos, vagy „válykos" volt (emellett a makói téglagyári tavat használhatták még).[160] A Sporthorgászok Makói Egyesülete Kiszombori Szakosztályának munkájáról 1988-ban számolt be a végrehajtó bizottság előtt Nagy Tibor szakosztályi titkár. Elmondta, hogy a Vályogos 1984-ben kiszáradt. A tó rendbetételéhez 700-800 ezer forint kellett volna, de ez az összeg nem állt rendelkezésre. A kiszombori horgászok társadalmi munkában az Új Élet mgtsz, a Gabonakutató Intézet (GKI), a Talajerő-javító Vállalat és a Hazafias Népfront segítségével a nyolc hektárból hat hektárt megtisztítottak. A tó jó horgászati lehetőségeket biztosított, és kiváló nevelőképessége volt. 1987-ben azonban drámai halpusztulás sújtotta a víz élővilágát, mintegy 26 q hal pusztult el. Nagy Tibor fajtánként is fölsorolta a veszteséget: 507 csuka, 415 amur, 18 harcsa és 1922 darab ponty. A szakosztály titkára kulcsfontosságúnak tar-

[159] Uo. 1982. máj. 26. és 1987. máj. 27.
[160] Uo. 1980. szept. 24.

totta a víz utánpótlásának biztosítását. A szervezeti életről szólva elmondta, hogy a zombori horgászok között erősen érezhetőek az önállósodási törekvések. A kis-zombori szakosztály megkapta a Vályogos kezelési jogát. Sokan szeretnék, hogy a várostól elszakadva önálló egyesületet hozzanak létre a községben. A titkár szerint a tagság – 96 zombori, 25 ferencszállási és 4 klárafalvi horgász – szívesen vállal társadalmi munkát, bármikor számíthat rájuk a szakosztály vezetősége. Az önálló kiszombori egyesület alapításának szándékát az is alátámasztotta, hogy helybéli horgászok a makói egyesület színeiben igen jól szerepeltek a versenyeken. Nagy Tibor többek között név szerint is kiemelte Barna Szilárd és Ambrus Tibor sporthorgászok tehetségét és teljesítményét.[161]

Horgászverseny résztvevői a Válykoson 1997-ben

1984-85-ben a labdarúgó csapat a megyei III. osztályú bajnokságban huszonegy fős kerettel első lett. A következő évadban a megyei II. osztályban a nyolcadik helyen végeztek, míg 1987 tavaszán a kiesés ellen küzdöttek. Az asztaliteniszezők 1984-ben bajnokok lettek, de kizárták őket, míg 1986-ban középcsapatként szerepeltek. A nyolcvanas évek közepén a makói ökölvívó szakosztály kihelyezett tagozata is működött Kiszomboron.[162]

Az 1987-es esztendőben végzett sportmunkáról Rudisch Erik számolt be a VB előtt. Elmondta, hogy két szakosztály dolgozott az egyesületben, a labdarúgó és az asztalitenisz. A felnőtt labdarúgócsapat egy pont különbséggel kiesett a megyei II. osztályú bajnokságból, annak ellenére, hogy tehetséges fiatalok épültek be a gárdába. Az ifjúsági csapat a középmezőnyben végzett, míg a serdülők harmadik helyen zárták a pontvadászatot korosztályos bajnokságukban. Az őszi szezonban a felnőtt csapat négy pont előnnyel vezeti a megyei III. osztály listáját. A kiváló edzettségi állapotban lévő futballisták a kontrajátékra építve minden idegenbeli mérkőzésüket megnyerték. Ideális a gárda korösszetétele, ugyanis a rutinos idősebb játékosok és a gyors, tehetséges fiatalok jól kiegészítik egymást. Arról is szólt Rudisch Erik, hogy sokat jelentett a csapatnak, hogy az iskola

[161] Uo. 1988. jan. 13.
[162] Uo. 1987. máj. 27.

világítással ellátott pályáján edzhettek. Az asztaliteniszezők a megyei első osztályban a második helyen végeztek, ugyanúgy, mint a följebb jutásért rendezett osztályozókon is, így maradtak a megyei első osztályú bajnokságban.[163]

ÁLTALÁNOS CÉLÚ ÖNSZERVEZŐDÉSI FORMÁK 1950-TŐL A RENDSZERVÁLTÁSIG

Az önkéntes tűzoltóságnak mindig nagy szerepe volt a község életében. Különösen a termény-betakarításkor és cséplésekor volt megkülönböztetett feladatuk, hogy állandó készenléttel megakadályozzák a tűzeseteket. A *Kiszombori Önkéntes Tűzoltó Egyesület*nek 1959-ben húsz tagja volt. Rendelkeztek egy 400 liter/perc teljesítményű fecskendővel és egy kocsifecskendővel. Kiszombort tíz körzetre osztották föl. Körzetenként két önkéntes tűzoltó figyelte a veszélyt. A mozielőadásokat és a kultúrházi rendezvényeket is ellenőrizték tűzveszélyességi szempontok alapján. A testület tagjai szakmai, elméleti oktatásokon vettek részt, és vasárnap délelőttönként gyakorlati képzéseket tartottak, ahol főleg a berendezések összeszerelését igyekeztek készségszintre emelni. A tsz-eknél is rendszeres tűzrendészeti ellenőrzéseket hajtottak végre, hogy megelőzzék a bajt. Az aratások idején állandó ügyeletet tartottak. A tűzoltó testületbe négy úttörő is jelentkezett. Az egylet anyagi helyzete rendben volt. Egy bál rendezéséből hétszáz forint tiszta bevételhez jutottak. Rendelkeztek 2434 forint készpénzzel is, amelyhez a tanács még 4000 forintot ajánlott föl. A testület parancsnoka ekkor Major Illés volt.[164]

1964-ben már harminc önkéntes tűzoltó tevékenykedett az egyletben, amelynek vezetőségi tagjait is ismerjük. A testület elnöke Sajtos Ferenc, parancsnoka Pásztor István volt. A parancsnok helyettese Bakaity József, pénztáros, egyben szertáros Urbán József. A pénztárellenőri feladatokat Balla Lajos és Gera János látta be. A községet tizenhárom körzetre osztották. Minden körzetben két tűzoltó ellenőrizte a lakóházakat, padlásokat, melléképületeket és az udvarokat, így akarván megelőzni a tűzveszélyes helyzetek kialakulását.

A járás községeiben működő tűzoltó egyesületek számára minden évben versenyt rendeztek valamelyik faluban, hogy az önkéntesek összemérhessék tudásukat, fölkészültségüket a tüzek megelőzésében és oltásában. 1964-ben a kiszomboriak jól szerepeltek, mert a felnőtt csapat ötödik, míg az úttörő tűzoltók gárdája első helyezést ért el. A gyerekek a megyei erőpróbán is kitettek magukért, ott második helyet szereztek. Szép teljesítményükért 1900 forint jutalomban részesültek. Az egyesület vezetősége régóta panaszkodott arra, hogy az egyenruhák elavultak, és kevés is volt belőlük. E téren a település vezetőitől vártak segítséget.[165] A hetvenes évek elején huszonöt önkéntes taggal működött az egylet, akik a járási versenyeken eredményesen szerepeltek.[166]

A nyolcvanas évek elején némileg csökkent, 20 főre esett vissza az önkéntes tűzoltók száma, ugyanakkor a mozgósítható tartalék-állomány száma elérte a hatvan főt. A működési föltételek sokat javultak, felújításra került ugyanis az őrszoba és a szertár is, amelyek korábban sok gondot okoztak. Javult a fölszerelés is, nem csupán a tűzoltók

[163] Uo. 1988. jan. 13.
[164] Uo. 1959. febr. 17.
[165] Uo. 1964. okt. 26.
[166] Uo. 1972. jún. 27.

kaptak új egyenruhát, hanem két új és egy felújított kismotorfecskendő, valamint új tömlőkészletek és sugárcső is az esetleges mentés szolgálatába állt. A beszerzések költségeit, miként a tiszteletdíjakat, vagy a versenyekkel járó és az ingatlanok fönntartásával kapcsolatos költségeket a községi tanács fedezte, de az egyesület fönntartásához hozzájárultak a községben működő gazdálkodó egységek is, amelyek megállapodásokat kötöttek az önkéntes tűzoltókkal a tűzrendészeti feladatok ellátására.[167]

Az önkéntes tűzoltók mentési gyakorlata 1976-ban

1986-ban a VB Hargitai Antal egyesületi elnök részletes beszámolóját hallgatta meg, aki elmondta, hogy két év alatt a térségben hat tűzeset volt. A kárérték ezertől húszezer forintig terjedt esetenként. A községben kiépült a gázvezeték, egyre több ingatlan csatlakozott rá, ami a tűzveszély szempontjából fokozott figyelmet követelt az önkéntes tűzoltó egyesülettől. A lakóházak ellenőrzését a körzetfelelősi hálózat látta el parancsnoki felügyelet mellett. A gazdasági egységeket és az intézményeket a testület parancsnoki gárdája ellenőrizte.

Az elnök szerint az egylet rendelkezett a megfelelő személyi, anyagi és tárgyi föltételekkel ahhoz, hogy önként vállalt feladatait teljesítse. A nagyközségi tanács 114 ezer forintot adott az 1986-os esztendőre, ehhez jött még a testület saját bevétele – 56 ezer forint –, amely a gazdasági egységek támogatásaiból származott. A befolyt összeget tiszteletdíjakra, fűtésre, világításra, üzemanyagra, fölszerelések pótlására, ruházat kiegészítésére, versenyek szervezésére, szállításra és anyagi elismerésekre fordította az egyesület. Ekkoriban harminckét fős tagsággal dolgoztak, de nagy baj esetén akár hatvankét személyre is számíthattak.

A versenyeken továbbra is jól szerepeltek a kiszomboriak. 1985-ben az ifjúsági raj második, míg a felnőtt raj első lett a járási megmérettetésen. 1986-ban a felnőttek ismét járási elsők, majd megyei ötödikek, az ifjúságiak járási másodikak lettek. A testület mun-

[167] MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1983. márc. 16.

katerv alapján dolgozott. Szakmai vetélkedőket, továbbképzéseket szerveztek. A végzett munkáról közgyűléseken számoltak be a tagságnak. Megtudtuk a beszámolóból, hogy hat gazdasági egységnél a kiszombori tűzoltók látták el a vállalati tűzoltóság feladatait. A velük kötött együttműködési megállapodás szerint ezért anyagi támogatást nyújtottak ezek a vállalatok az egyesületnek.

Az ifjúsági önkéntestűzoltó-raj gyakorlata 1977-ben

1985-ben Hatvani József önkéntes tűzoltó főtörzsőrmester tízhónapos parancsnoki továbbképzésen, Szabó István törzsőrmester kéthetes kismotorfecskendő kezelői tanfolyamon vett részt. Gráf Zoltán és Kohajda Illés tűzoltók megkapták a Harmincéves Szolgálatért Érdemrendet. Elmondta még Hargitai Antal egyleti elnök, hogy az 1986-os járási versenyt Kiszomboron rendezték. A testület parancsnoka ekkor Nagy Gyula volt.[168]

A nagyközségi tanács végrehajtó bizottsága 1980-ban tárgyalta a *Magyar Honvédelmi Szövetség* (MHSZ) kiszombori csoportjának tevékenységét, amelyről dr. Borbás Etelka elnök számolt be. A szövetség célja sok egyéb mellett a honvédelmi oktatás, a tartalékosok utóképzése, a tömegsportokkal és a versenysportokkal kapcsolatos teendők segítése volt. Kiszomboron a lövész és a tartalékos klub összevontan, szakosztályként dolgozott harminchárom fővel. A beszámolóból azt is megtudjuk, hogy a tagság rendszeres lőgyakorlatokon próbálta ki tudását. A területi honvédelmi versenyen tizenhatan vettek részt. A sorköteleseknek nyolcvan órás előképzést és húsz órás utóképzést tartottak. A Honvédelmi Kupa lövészversenyén negyedik helyezést ért el a kiszombori lövészcsapat, amely hét főből állt.[169] 1987-ben nyolcvanegy fővel dolgozott a Kiszombori MHSZ Honvédelmi Klub. A tagok között 11 nő volt. Az irányító munkát hét főből álló tanácsadó testület segítette. A klub támogatta az iskolai lövész, modellező és gépjárműbarát szakkörök tevékenységét. Megszervezte és irányította a sorköteles fiatalok képzését és a tartalé-

[168] MVL XXIII. 722. VB jkv. 1986. jún. 25.
[169] Uo. 1980. okt. 29.

kosok oktatását. Csapatokat indított az ÖHV-n (Összetett Honvédelmi Verseny) és az UHV-n (Úttörő Honvédelmi Verseny).[170]

A község környéke hagyományosan gazdag vadállománnyal rendelkezett, ezért nagy népszerűségnek örvendett a vadászat is. A kiszomboriak a ***Tisza-Marosszögi Egyetértés Vadásztársaság***hoz tartoztak, amely a Maros, a Tisza és az országhatár által körülölelt mintegy 30 ezer ha terület vadgazdálkodásáért felelt. A társaságnak a nyolcvanas évek elején mintegy 80 tagja volt, ennek egynegyede tartozott a kiszombori brigádhoz (ezen kívül volt még egy szőregi, tiszaszigeti és deszki brigád is). A vadgazdálkodás során a társaság feladata volt az őzállomány mennyiségének szinten tartása és minőségének javítása, a fácánállomány gyarapítása mesterséges tenyésztéssel, valamint a nyúlállomány kímélésének biztosítása és kilövésének korlátozása. A vadásztársaság nemcsak saját maga bonyolított vadászatokat, de bérvadászatot is szervezett, melynek bevételei a vadgazdálkodási feladatok végrehajtására fordítódtak vissza. 1981-ben pl. 1,4 millió Ft-tal gazdálkodtak a vadászok, ezt részben külföldi bérvadászatból, részben lőtt őz- és fácánértékesítésből biztosították. Fontos feladatuk volt az élőhely biztosítása is, hiszen csak ezzel tudták biztosítani az állomány folyamatosságát.[171] A Kiszombor Marosszögi Egyetértés Vadásztársaság 1996-ban alakult meg és azóta is ésszerű gazdálkodással, valamint kimagasló szaktudással igyekszik gondozni és gyarapítani a táj vadvilágát. A munkában kiválóan képzett hivatásos vadászokra számíthattak.[172]

ADALÉKOK A CIVIL ÖNSZERVEZŐDÉSI FORMÁK MŰKÖDÉSÉHEZ A RENDSZERVÁLTOZÁSTÓL NAPJAINKIG

A rendszerváltozást követően Kiszombor közművelődési életének irányítói megjelentettek egy periodikát, amely kezdetben a ***Hírözön***, később Kiszombori Híradó címet viselte. A Hírözönben jelent meg Puszta János cikke, amely az addig gyakorlatban volt központi irányítású kultúrát bírálta, összehasonlítva a valódi civil önszerveződésekkel. Az úgynevezett „3 T" (tiltás, tűrés, támogatás) kultúrpolitika helyett ***„Szerveződjenek igény szerint a legkülönfélébb csoportok, egyesületek"*** – írta a szerző –, mivel a központosított irányítás megöli a lokálpatriotizmust. Sürgette, hogy alakuljanak önképzést segítő körök, baráti társaságok, művészeti csoportok, régi hagyományokat ápoló és újakat teremtő egyesülések, az alkotó egyén kibontakozását támogató körök, technikai csoportok, kategóriákba nem sorolható önszerveződések, amelyek segítik a szabadidő hasznos eltöltését.[173]

Kiszombor lakossága élt mindazokkal a lehetőségekkel, amelyeket a szabadabb légkör, a kiépülő demokratikus társadalom kínált, mert sorra jöttek létre a civil egyletek, körök, baráti társaságok, művészeti csoportok. Bátran mondhatjuk, hogy a közelmúlt és a jelen helybéli polgárai teret nyitottak mindazoknak az alkotó erőknek, amelyeket elődeiktől örököltek, tanultak. Közös célért összefogni, dolgozni érte, valami újat, értékeset, maradandót alkotni, ezek a XIX-XX. sz. sokat megélt kiszombori lakosaira jellemző képességek az új évezred hajnalán újra a fölszínre törtek.

---

[170] Uo. 1987. okt. 28.
[171] Uo. 1981. okt. 28.
[172] Dr. Szilágyi Dezső: *Tájékoztató a Kiszombor Marosszögi Vadásztársaság gazdálkodásáról*. Kézirat. 2004. jan. 9.
[173] Hírözön 1990. nov. 1. Puszta János: *Művelődéspolitika*

A továbbiakban röviden, cél vagy összetétel szerinti kategorizálás nélkül, inkább az említés szintjén szeretnénk foglalkozni néhány valóban önkéntes, civil önszerveződési formával, amelyeknek tevékenysége jelentősen színesíti Kiszombor jelenlegi közéletét. Ezek az egyesületek folyamatosan alakulnak és formálódnak a ma napig. Tevékenységük korántsem tekinthető lezártnak, hiszen változnak, alakulnak. Elképzeléseik inkább a jövőre irányulnak, mintsem a múltba nyúlnak.

Az utánpótlás az 1999-es falunapon rendezett kupameccsen

A kiszombori sportélet töretlen fejlődését illusztrálja Vincze Vilmos cikke, aki 1995 februárjában azt írta, hogy a sportklubban két szakosztály működik nyolcvan fővel: a labdarúgás és a teke. Említi a cikk szerzője, hogy Haklik János edző, korábbi játékos vezetésével eredményesen dolgoznak a futballisták, az ifiket Dorogi János vezette a bajnokság élmezőnyébe, míg a legifjabbakkal Háló Sándor foglalkozott ekkor. Az egyesületet önzetlen társadalmi munkások támogatták. A sportpálya jobb körülményekkel fogadhatta ekkor a vendégeket. A teke szakosztály remek működésében a Dávid házaspárnak voltak elévülhetetlen érdemei. A cikk alapján megállapítható, hogy általános fejlődés tapasztalható Kiszombor sportéletében, amely elsősorban az önkormányzat és az egyéni támogatók hathatós munkájának volt köszönhető.[174]

Szintén a sportélettel foglakozott Vincze Vilmos újabb cikke, amelyből megtudhatjuk, hogy a futballcsapat följutott a megyei első osztályba. Jelentős változások történtek a csapat körül. A játékosok magas szintű kiszolgálása többek között a minőségi fölszerelésben, a sérültekről való jobb gondoskodásban is megnyilvánult. Szirbik Imre lett az elnök. Kutasi László magas szintű szakmai munkát végzett. Haklik János, korábbi edző munkáját is kiemeli a cikkíró, miként a sportot támogató Juhász, Uracs és Dorogi család tevékenységét.[175]

[174] KH 1995:2.
[175] Uo. 1997:9.

Kick-boksz verseny a tornacsarnokban 1999-ben

Az 1990-es évek első felében a *Helytörténeti Gyűjtemény* újjászületésének lehettek tanúi a helybéliek, amely a gyűjtőmunka újabb hullámának és a hozzáértő elrendezésnek köszönhetően ma is a község egyik büszkesége. Az 1997-es újbóli megnyitást követően több mint ötszáz fős közönség gyönyörködhetett a falu múltjának emlékeiben.[176] Az ezredforduló után Kiszombor hagyományainak megőrzésére, a múlt emlékeinek föltárását segítendő Endrész Erzsébet szakmai irányításával megalakult a *Kiss Mária Hortensia Honismereti Kör*. A jeles helytörténész nevét viselő egylet kiemelkedő munkát végez Kiszombor jelenlegi közéletében.

Kiállítás a helytörténeti gyűjteményben

[176] Uo. 1997:12.

1996-ban újabb követője akadt a méltán híres kiszombori színjátszásnak. Megalakult az *Esőnap Álomszínház*, amely az elődök hagyományait szándékozott követni. *„Szárnyalt a Lúdas”* írta Gulácsiné Somogyi Ilona a Kiszombori Híradó 1998. évi negyedik számában. Az új művelődési házban fergeteges sikerrel mutatták be a *Lúdas Matyi* című darab új földolgozását.[177] 2004. nov. 27-én a színjátszó kör újabb jelentős sikert ért el, egy a jelenben játszódó darab bemutatásával. A műsort kiegészítette Süliné Rácz Emőke előadása, amelyben régi relikviák, fényképek bemutatásával a kiszombori színjátszás nagy hagyományait elevenítette föl.[178]

A Kiszombori Örök Fiatalok Dalárdája előadás közben

1998-ban jött létre a *Kiszombori Örök Fiatalok Dalárdája*, a KÖFI, amely Rónainé Török Csilla vezetésével a régi dalárdák közösségszervező erejére alapozva, ám mégis, a mai kor igényeinek, elvárásainak megfelelő produkciókat bemutatva klasszikus és modern földolgozások előadásával a község kulturális palettájának egyik legfontosabb, stabil szereplője. Nem csupán zombori rendezvényeken, de számos helyen fölléptek már, mindig zajos sikert aratva és megbecsülést szerezve a falu zenekultúrájának.[179]

Létezik Kiszomboron egy baráti kör, amely jótékonysági célból alakult. A *Dáridó Zombori Módra* elsősorban a könnyedebb szórakozás híveit célozta meg előadásaival, nagy sikereket aratva. Adományokat is gyűjtenek segítségre szoruló csoportoknak, intézményeknek.[180] 2003-ban jött létre a *Kiszombori Szabadidős és Természetbarát Sportegyesület* 24 fős tagsággal. Az egyesület célja, hogy a lakosság részére minél több szabadidős sporttevékenységet biztosítson. Programokkal járul hozzá az egészséges életmódra történő neveléshez. Sportversenyeket, túrákat szervez, amelyekhez bírják az ön-

[177] Uo. 1998:4. Gulácsiné Somogyi Ilona: *„Szárnyalt a Lúdas”*
[178] Uo. 2004:7. Nagy Lőrinc: *Esőnap november 27.*
[179] Endrész Erzsébet közlése
[180] Szekeres Ferencné: *Dáridó Zombori Módra*. Kézirat.

kormányzat hathatós támogatását.[181] A *Kiszombori Nők Klubja* termékbemutatókat, egészséges életmódhoz kötődő termékek bemutatóját, úti beszámolókkal egybekötött vetítéseket, vidám összejöveteleket kínált az asszonyoknak, lányoknak.[182]

Az Esőnap Álomszínház felújított Lúdas Matyi-produkciója 2007-ben

A *Kiszomborért Alapítvány* 1990 óta bejegyzett nonprofit önszerveződés, amely a község történelmi, társadalmi értékeinek ápolását, gondozását, építészeti megjelenítését jelölte meg céljául. Többek között fölvállalta gyermekek számára rendezett néptáncversenyek szervezését, tanulmányi versenyek és egyéb, a falu múltját fölelevenítő rendezvények támogatását. Ehhez várta pl. az 1997. évben az adókból befolyó támogatást.[183] Az alapítvány emellett meghatározó szerepet vállalt a település múltjához kapcsolódó emlékanyag megőrzésében. Többek között kezdeményezésükre állították a II. világháborús emlékművet, ők bábáskodtak a Szent János-kút, az I. világháborús emlékmű és a Szent István-szobor helyreállítása, felújítása körül. Összességében az alapítvány egyfajta élő lelkiismeretként figyelte (és figyeli ma is!) a községet, ötleteivel, szervező munkájával folyamatosan segíti, ösztönzi a hagyományok és helyi értékek megőrzése révén a település megújulását, szebbé, élhetőbbé tételét.

Az említett civil önszerveződések listája korántsem teljes még, hiszen ezek természetükből fakadóan folyamatosan alakulnak, változnak. A rendszerváltozás után fölvirágzó egyesületi élet részletesebb elemzése a későbbi korok kutatóira vár.

[181] Abonyi Dezső: *Kiszombori Szabadidős és Természetbarát Sportegyesület*. Kézirat.
[182] KH 1997:1.
[183] Uo. 1997:2.

JÓZSEF ATTILA KISZOMBORON

KISZOMBOR AZ IRODALOMTÖRTÉNETBEN

Kiszombor József Attila révén került be az irodalomtörténetbe, a diákköltő pedig itt kapott olyan benyomásokat, amelyek hozzájárultak költői kibontakozásához. Öcsödön és Szabadszálláson módja nyílt már a paraszti élet megismerésére, de Zomboron sokkal érettebben és fogékonyabban szemlélhette a kisparasztság nehéz helyzetét, amely az első világháború, a forradalmak és az idegen megszállás miatt valóban mélyponton állt. József Attila nem kívülről nézte a kisparaszti életmódot, hanem belülről élte át. A ferencvárosi nyomor után itt megismerkedett az Amerikába kitántorgó szegényparaszti világgal. Makói búcsúversében már azt vallja: *„Új és paraszti füttyként indulok…” A legutolsó harcos* című versében *az utca és a föld fiá*nak mondja magát. Összegzésünkben a József Attila által megélt kiszombori hétköznapjait és a verselgető diákköltőt mutatjuk be.

József Attila 1920 elején és rajz az ifjú költőről

Kiszombori kultuszteremtése itt-tartózkodása után három évtizeddel, 1952-ben kezdődött. Péter László makói múzeumigazgató kezdeményezésére József Attila halálának 15. évfordulója alkalmából, dec. 7-én emléktáblával jelölték meg a Zöldfa utca 8. sz. házat. Ugyanekkor a művelődési otthonban a költő egykori osztályfőnöke, Eperjessy Kálmán főiskolai tanár idézte föl emlékeit jeles tanítványáról. Időrendben ezt követte Péter

László összegzése *József Attila Kiszomboron* címmel.[1] 1956 nyarán Péter László Waldapfel József (1904-1968) egyetemi tanárt, a József Attila kritikai kiadás (1952) egyik szerkesztőjét kalauzolta József Attila emlékhelyein,[2] aki Szegedtől Pitvarosig a költő legközelebbi ismerőseivel (Kiss Ferenc plébános, Horváth István) folytatott beszélgetésekkel gazdagította a költő életének és személyiségének képét.[3] Csaplár Ferenc (*1940) szegedi bölcsészhallgató újabb adatközlők megszólaltatásával tette árnyaltabbá a kiszombori nyárról az addigi ismereteket.[4] Ehhez kapcsolódott Ágoston László írása.[5] Péter László utóbb a kiszombori verstermést elemezte,[6] sőt immár fél évszázadnál is hosszabb ideje – szakmailag és érzelmileg is kitartva e témakörnél – újra és újra boncolgatja ennek a két hónapnak a termését.[7] Szabolcsi Miklós akadémikus József Attiláról írt monografikus földolgozásának első kötetében külön fejezetet szánt a kiszombori nyárnak.[8] Kiss Mária Hortensia, a község történetének földolgozója előbb kilencéves kori emlékeit adta közre,[9] majd a tőle ismert alapossággal, a teljesség igényével nemcsak összegyűjtötte a szóbeli hagyományt, de kritikailag mérlegelte is az addigi megnyilatkozásokat. Megkérte az Egyesült Államokban 1930-tól kint élő nénjét, Kiss Ilonát (asszonynevén Helen Jonest), hogy 25 kérdésére adjon pontos választ. Ilona 16 éves volt, amikor József Attila náluk lakott, kitűnően emlékezett a jelentéktelenebb epizódokra is. Így tisztázódtak az újságcikkek tévedései. Olyan gondos volt a házitanítóra való emlékezése, hogy pl. ruházatára a leírás mellett két szövetdarabkát is mellékelt leveléhez. Egyik a színére, másik az anyagára vonatkozott. E forrásértékű levelet a makói múzeum őrzi. Ennek ismeretében Kiss Mária [a Hortensia szerzetesi nevet a rend feloszlatása után nem használta] József Attila születésének 75. évfordulójára időt állóan közétette a kiszombori két hónap eseményeit.[10] E sorok írójának a kiszombori verses füzetet *(Versek 1922. julius augusztus, szeptember)* [sic!] 68 év lappangás után – *A legutolsó harcos* kéziratos füzettel együtt – sikerült fölkutatnia, és a makói múzeum részére megvásárolnia. A kiszombori verses füzet 1997-ben Stoll Béla és Tóth Ferenc előszavával jelent meg.[11] A József Attila-hagyományok ápolása azóta is folyik. A hetedik falunapon, 2003. szept. 20-án Péter László avatta föl Borsi Sándor művésztanár domborművével ellátott új emléktáblát az időközben fölújított ház homlokzatán.

OTTHONA A MAROS-VÖLGYBEN

A tizenöt éves diák nagy várakozással érkezett meg 1920 őszén Makóra. Mindenekelőtt otthonra vágyott; nyugalomra, megértésre és szeretetre. A Mama halála után Pesten oda lett a meghitt családi fészek. Gyámjával, Makai Ödönnel rideg volt a viszonya. Nem

[1] PÉTER 1955.
[2] PÉTER 1956.
[3] WALDAPFEL 1957.
[4] CSAPLÁR 1961/a., CSAPLÁR 1961/b.
[5] ÁGOSTON 1961.
[6] PÉTER 1962., PÉTER 1983.
[7] PÉTER 1985., PÉTER 1998.
[8] SZABOLCSI 1963.
[9] KISS 1967.
[10] KISS 1980b.
[11] STOLL-TÓTH 1997.

tekintették családtagnak; sógorát „ügyvéd úrnak” kellett szólítania. Jó szó helyett kimért utasítások világában gyötrődött. Nem csoda, hogy menekült a Lovag utcai házból. Gyámja makói rokonai segítségével kijárta, hogy fölvegyék Makón a gimnáziumba és az internátusba. Talán magát meg is nyugtatta, jó helyen tudhatta a kisdiákot, sőt a nagy távolság miatt a vele való mindennapos gondtól is megszabadult. József Attilának többé nemigen nyílt meg a családi fészek ajtaja. Jöttek a szénszünetek, a karácsonyi, sőt a nyári szünetek, de haza nem mehetett. Benne továbbra is élt az otthon szeretete. Remélte, hogy édesanyja sírjára nénjei az ő nevében is vittek virágot. Karácsonykor lélekben otthon volt, lelki szemeivel látta a karácsonyfa alatt az ő fényképét.

Az internátus igazgatója, Gebe Mihály az első naptól atyaian törődött vele. Ugyanezt a gondoskodást tapasztalta tanáraitól is. Megértést és jó szót kapott az internátusban, de ő a családi élet meghittségére vágyott. Olykor ebben is volt Makón része. 1922-ben a szentestét a Gebe család körében tölthette.

Tanulni jött Makóra. Közvetlen életcélja a jó tanulmányi eredmény elérése volt. Nem kényszerből tanult, a tudásszomj vezérelte. Hetekkel a tanévkezdés után – méghozzá nagy lázzal – érkezett meg. Tüdőcsúcshuruttal kórházba került. Nemcsak lemaradását kellett bepótolnia, a latin különbözeti vizsgára való fölkészülés is a nyakába szakadt. Vasszorgalommal tanult. Év végén már jó rendű lett. Önképzőköri munkáját pénzjutalommal honorálták. A gyámjának meg akarta mutatni: képes olyan érdemjegyet elérni, hogy tandíjmentes lehessen. A következő, a hatodik osztályban már minden tárgyból, még testnevelésből is jeles érdemjegyet kapott.

Úgy látszott, 1922 júniusára elérte célját, osztályelső lett, a verselésben is szép eredményt ért el, több tanár atyai szeretettel istápolta. De az árvaság nyomasztó érzése, csalódás a szerelmében, társainak ridegsége, korábbi sebek és bántások, távirat az internátusi díj befizetésére stb. már sok volt számára, összecsaptak feje fölött a hullámok. Labilis idegállapotában váratlanul öngyilkosságot követett el: bevett hatvan aszpirint. A gyomormosás kellemetlenségét ellensúlyozta a színjeles bizonyítvány.

A KISDIÁK HÉTKÖZNAPJAI

József Attilának a nyári szünetben családi körben ezúttal sem volt hely. Egyik nénje, Jolán – kibékülve férjével – Bécsben; a másik, Etus Felsőgallán nyaralt; Attila Kiszomboron talált menedéket. Itt keservesen nekifohászkodott ismét az életnek: *Gyere Úristen, nézd meg, itt vagyok…* József Attila költővé érlelődésében a kiszombori nyár fontos szerepet játszott.

Kiszombor 1918. nov. 29-től 1921. aug. 21-ig szerb megszállás alatt állt. Az idegen megszállás miatt a *Makai út* a Marosnál le volt zárva, ezért a Makón tanuló zombori diákok nem járhattak be iskolába. Az évvesztés elkerülésére magántanulóként igyekeztek lépést tartani a tananyaggal. Ezt tette Kiss Ilona és Faragó Mária is; a közlekedés helyreállítása után a harmadik és a negyedik polgári iskolai tananyagából magántanulóként levizsgáztak, sőt a gimnáziumi továbbtanuláshoz a különbözetivel is megbirkóztak. A gimnázium ötödik osztályában – szorgalmuk ellenére – mindketten két tárgyból (mennyiségtan és történelem) megbuktak. A javítóvizsgai fölkészítésre házitanítóra lett szükségük. Gebe Mihály jóvoltából József Attila 1921 nyarán Mezőhegyesen, ezúttal Kiszomboron segődhetett el házitanítónak.

Kiszomborra kerülését Faragó Mihály visszaemlékezésében Mészáros János főjegyző[12] leányának, Annának tanításával hozta kapcsolatba. E szerint a főjegyző megbízta apját, menjen be a gimnáziumba instruktort keresni. A tanárok József Attilát ajánlották. Mivel a jegyző a napi egy órát igénylő tanításért a szállást és ellátást sokallta, újabb tanítványok után néztek.[13] Saitos Gyula mindezt tovább költötte. Mészáros Annát latinból különbözeti vizsgára való fölkészítéséért a jegyző magára vállalta a házitanítói díj fizetését, ellátása pedig két újabb tanítvány – Kiss Ilona, Faragó Mária – szüleire várt.[14] Dr. Bíró Béláné Mészáros Anna 1980. febr. 15-én Svájcból levélben tájékoztatta Kiss Mária Hortenziát, korábban Tóth Ferencet, hogy ez az emlékezők legendagyártó képzeletéből származó, légből kapott kacsa. Eddig ő József Attila kiszombori nyaráról mit sem tudott; őt nem tanította, de még nevéről sem hallott.

Kissék szerint Gebe Mihály ajánlotta Ilona édesanyjának, hogy fogadják be családjukba a házi tanítót. Faragóné pontatlan emlékezete szerint férje nyár elején négy gyerek helyett ötöt hozott haza Makóról.[15] Valójában József Attila egyenesen Kissékhez érkezett. Az eredeti megállapodás szerint a tanítás fejében júliusban Kisséknél, augusztusban Faragóéknál lakott volna, ám a helyzet mégis úgy alakult, hogy mindvégig Kisséknél maradt. Kiss Ilona szerint: *„Nálunk azért lakott, mert úgy gondolom, szégyellte a szegény, hogy nem volt pizsamája sem, meg nálunk jobban otthon érezte magát, mert nem kellett neki tőlünk semmit se szégyellni, mi értettük az ő sorsát."*

A Kiss család sorsa jól példázza a XX. sz. eleji dél-alföldi kisparaszti életmód kilátástalanságát. Kószó Veronika (1885-1946) 17 éves korában ment férjhez Kiss (ragadványnevén Buli) Andráshoz. Apósával együtt laktak. Első gyermekük, Mihály, egyéves korában meghalt. A Buli-jólétből nekik a megvetés és a robot jutott, ezért 1905-ben kivándoroltak Amerikába. Előbb Clevelandben, majd Harrysburgban telepedtek le. Itt született Ilona (1906. ápr. 6.), és a szintén kisgyermekként elhalt Veronika (1909). 1911-ben visszatelepültek Kiszomborra; itt látta meg a napvilágot Mária (1911-1994) és Ferenc (1913-1995). Közben házépítésbe fogtak. A még szükséges pénz megszerzésére Kiss András 1914-ben visszament Amerikába.

Apósának halála után Kissné a szőlőtelepi új házat kiadta, s beköltözött a falu központjába, a Zöldfa utca 404/a-ba, a mai 8. sz. házba. *„A zsémbelődő köhécselő öregek helyett* – írta Kiss Mária Hortensia – *vidáman hancúrozó gyerekek döngetik falát. Hosszú életében ennyi jókedvet, tréfát nem is látott. Pedig igazán öreg volt, a falu legöregebb háza. Ha meg tudott volna szólalni, hát regényeket mesélt volna saját életéből. Hozzáférhetetlen, valamikor fehér tűzfalán az 1849-es szabadságharc nyomait viselte. Ekkor ugyanis februárban a rácok szabadrablás után felgyújtották a falut, s őt is elérte, de nem pusztította el a láng. A Maroson túlra szaladt lakosság négy hónapi makói vendégeskedés után hazatérve, romokban találta házát."*[16]

A ház akkor épült, amikor az utcák még spontán jöttek létre. A házsorok rendezésével, az építési vonal mérnöki meghatározásával vált előkertessé. A nádtetőt az após, Buli Gergő cserélte ki zsindelyre. József Attila zombori tartózkodására ez már annyira elavult, hogy esőzéskor nem győzték hordani a padlásra a becsurgások alá az edényeket. Kissné

[12] Neve Mészáros Pál volt, főjegyzővé 1923-ban nevezték ki. Vö. VERMES 1929. 477.
[13] CSAPLÁR 1961/a.
[14] SAITOS 1964.
[15] WALDAPFEL 1956. 531.
[16] KISS 1990. 88.

1926-ban kénytelen volt a házat renováltatni. Cserépfedést kapott, az oromzatot – macskalépcsős szegéllyel – falazták. Az előre beszerzett 2000 cserépen kívül kilencmillió-hatezer koronába került. Négymilliót már letörlesztett, de még öt hátra volt. Férjének hiába küldte ki a tervrajzot és a költségvetést, nem kapott semmi támogatást. Csak a szőlőtelepi új ház eladásával tudta adósságát rendezni.

Kiss Mária szerint később, a folyosó beépítésével a ház elveszítette régi hangulatát. Szabolcsi Miklós könyvében közölt kép[17] már nem a József Attila idejét, hanem az 1926 utáni állapotot dokumentálja. Hol van már a *„vén, rokkant kapu”*, ahol *„illeteg várják az egyetlenke tehenet”*! Előkertes ház volt, két nagy eperfával a virágoskert két végében. Virágoskert volt a ház oldalán is, az első szoba hosszán, amely a szőlővel befutott nyitott folyosóval folytatódott. Ezt a gangdeszka magasságáig festett deszkaborítás övezte három rostéllyal.[18] Az új háztól még a deszka-hombárt átszállították.

A Zöldfa utcai ház

Kiss Andrásné egyedül nevelte három gyerekét. A jóságos lelkű, mélységesen vallásos asszonyról évtizedekkel halála után is úgy beszéltek a falubeli asszonyok: *ilyen asszony nem volt több a világon.* A három polgárit járt Kissné intelligens, olvasott és jó társalgó volt. József Attila megszerette a puritán lelkű anyát, aki zokszó nélkül hordozta az élet keresztjét. Leánya, Kiss Mária Hortensia – utalva az evangéliumi Veronikára – így emlékezett reá: *„Egész életét egy kendőnyújtó mozdulat könnyedségével, odaadásával kínálta vigaszul”*.[19]

Kissné – némi rokoni segítséggel – egyedül művelte az alig több mint 3 holdnyi földjüket.[20] Szó sem lehetett arról, hogy napszámba is eljárjon. Gyerekei a ház körül se-

[17] SZABOLCSI 1963. 43. kép.
[18] KISS 1980b. 75.
[19] Uo.
[20] 3 katasztrális hold = 1,7 ha.

gítkeztek, a mezei munkába csak alkalmilag kapcsolódtak be. Hagymaszedéskor egyszer József Attilát is kivitték magukkal, de a kis hagymaásó hólyagot tört a tenyerén. Kissné mentesítette a további hagymaszedés alól. De akkor tanulhatta meg, hogy a hagymát csak guggolva lehet szedni, ahogy *A tőkehaszon balladában* évek múlva megírta.

Kiss Mária, Ilona és Ferenc kb. 1919-ből
(Ilona sámlin áll, hogy nagyobbnak tűnjön)

Kiss Mária jellemzése szerint édesanyja *„sohasem ért rá szomszédolni, vagy akár csak az utcán is megállni huzamosabb beszédre. Mindig sietett. A mi családi körünk nagyon zárt volt. Nekünk utcára se volt szabad menni, nehogy rosszat tanuljunk."*[21]

Az étkezés egyik héten itt, a másikon Faragóéknál bonyolódott le. Ilona szerint József Attila ételben nem volt válogatós, mindent evett, amit adtak neki. *„Mikor kijött a konyhába reggelizni, mi már vártuk a kávéval meg a kenyérrel. A kávét szacharinnal édesítettük. Ő persze azt nem tudta. De egy reggel mi épp akkor tettük a kávéba, mikor már ott ült. Mindjárt mondta nekünk, hogy az nem egészséges, és attól fogva az ő kávéjába cukrot tettünk."*

Kissné Kószó Vera szerette Attilát, mert minden reggel énekelve kelt föl. Valami sláger első sorait énekelte, de sohasem végig. Igen hálás volt, hogy Ilonka hetente mosta zöld színű nyári ruháját. Zomborra hozott magával külön nadrágot, két-három inget, alsónadrágot, néhány pár zoknit. Pizsamanadrágban aludt. Reggelente későn kelt föl.

„Vera kedvelte Attilát nagy szerénységéért – emlékezett Kiss Mária. – *Amikor Szarvason járt Jolán nővérénél pár napra, s éjjel érkezett meg az ajándékba kapott barna cipővel, nem keltette fel őt, hanem a hambárban aludt a kukoricacsuhén. Borzas nagy haja tele volt kukoricaselyemmel és csuhészilánkkal. Úgy jött onnan elő álmos fejjel, mint egy valóságos madárijesztő. Mari ki is nevette. – Ezt különösen sokszor megtette vele. Miért, miért nem, de ők folyton hadikészültségben álltak egymás ellen. Pedig Mari, aki*

[21] KISS 1980b. 77.

ekkor falta a verseket, epedve várta a »költőt«. De nem olyannak képzelte tizenegy éves fejjel, így hamar ki is ábrándult belőle. Ha az anyja nem látta, ráöltögette nyelvét, s csúfolta: Attila, Isten ostora! S mit tehetett ilyenkor a nagyon is érzékeny árva fiú? Sírt. Panaszkodni, természetes, hogy nem panaszkodott, de Mari se dicsekedett a rajta aratott győzelmeivel. Néha Attila elégtételt vett magának. Mikor robbanásig feszült egyik alkalommal, csak ennyit mondott indulatosan: Mari! – s leöntötte egy kancsó vízzel. Máskor meg, mikor a két kisebb gyerek rá volt bízva – Maritól megvonta az ebédet. Ferike sajnálta nénjét, amint ebédtől száműzötten fönt ült egy nagy farakás tetején. Mintha Attila pártján állna, mondott neki valami lekicsinylő megjegyzést, s hozzávágta a folyosóról a sapkáját. Attila nem látta, de Mari észrevette, hogy a sapkában dinnyét röpített neki öcscse."[22]

Kiss Mária, Ilona és Ferenc 1935-ben

Mária és József Attila szembenállásának igazi okára Ilonka emlékeztette húgát Amerikából küldött levelében: *„Téged, Marika, nem szeretett, mert egyszer felbontottad a nővérétől kapott levelet."* Ez érzékenyen érinthette, mert otthoni körülménye tabu téma volt. Ilonka szerint családját – nénjén kívül – nem említette. Róla – ha jól emlékszik – azt mondta: Párizsban lakik és színésznő.

Attila egész nap otthon tartózkodott. Csak gimnáziumi iskolatársával, a Zöldfa és a Szegedi utca sarkán lakó Horváth Pistával (*1901. nov. 15.) barátkozott. Örökbe fogadott gyerek volt, a jómódú, két béressel dolgoztató Kozma Mari nevelte. Férje valamikor a falu kántora volt. Horváth Pista is írogató diák lehetett, mert Galamb Ödön 1935-ban és 1936-ban sürgette Attilánál Horváth István kéziratának véleményezését és visszaküldését.[23] A harmincas években a soproni adóhivatal, 1956-ban a szegedi járási tanács tisztviselője. József Attila első két verseskönyvét személyesen adta át neki. Az elkallódott köte-

[22] Idézi PÉTER 2000. 130.
[23] JAVL 1976. 316., 322.

tek egyikébe ezt írta: *„Ha van túlvilág és lélek, | Megjelenik e vén kételkedőnek.”* A másikba lerajzolta a náluk elfogyasztott két szál kolbászt, annak magyarázatául, miért esett zsírfolt a könyvön.[24] Ilona levelében Máriától kérdezte: *„Tudod, hogy Pista ateista volt?”* Ez a megjegyzés egybevág a kötet ajánlásával. Horváth Pista felesége, *Tili Böske* özvegyen Kiszomboron élt.[25]

A Zöldfa utcai ház a hatvanas években

József Attila a faluban másokkal nem barátkozott. Bizonyság rá a postás is, mert egy alkalommal, amikor levelet hozott neki, azt kérdezte: *„Ki a fene az az Attila?”* Pedig a postás három házzal lakott arrébb. A leányokat Kisséknél tanította délelőttönként ebédig, egy óráig, olykor délután is. Ilonka szavaival: *„Jó tanító volt, türelmes, főleg velem, mert én nem voltam olyan jó algebrából mint Maca. Engem Lehelkének nevezett, mert azt mondta, én csak kileheltem a választ.”*

Faragó Mihályék a Dédényszegi út 5. alatt laktak. Faragó lelencgyerek volt, értelmességével küzdötte fel magát a községi hivatalokságra. Kisbírónak emlegették, holott hivatali beosztása községi számvevő volt. Félig úrnak, félig parasztnak tartották. *„Zsidó Miskának”* hívták, bár nem volt zsidó. Az általa cselédként alkalmazott lányt – ahogy akkor a faluban mondták – *„az úr feleségül vette”*. A Dédenyszegi és a Mező utcai sarokházuk a községben a rangosabb épületek közé tartozott. Itt élt a népes család: három fiú, egy leány. Mivel József Attila heti váltásban csak étkezni járt át Faragóékhoz, kapcsolatuk is fölszínesebb volt. Kiss Ilona szerint Faragóékat azért szerette, mert *„Faragó úrral intelligensen vitatkozhatott”*.

A kukoricaföld, ahol a varjúcsőszködés folyt, Mészáros Pál jegyző tulajdona volt, de Faragóék művelték felesben. A négyholdnyi kukoricás mintegy négy és fél kilométerre a

[24] WALDAPFEL 1956.

[25] Adatközlőim szerint a feleség őrzött József Attila leveleket, az egyiket kolbászdarabbal pecsételte le. A hagyomány talán a kötet kolbász foltját keverte össze a levél kolbász nyomatával.

falutól, a Maros árterében, Szugolyban volt. Ide Faragó Mari Miska bátyjával olykor Attilát is kiküldték, lehet, hogy jókedvéből ment ki varjakat riasztani. A szakirodalomban elterjedt az a nézetet, hogy a szemesedő, az érés felé közeledő kukoricástól kellett távol tartaniuk a varjúkat. A varjak azonban kizárólag a kelésben lévő kukoricatáblákat dézsmálják. Az árpa aratása után – ugyanis ez a búzánál néhány héttel korábban érik be – június végén zöldtakarmány céljából csalamádénak, németesen *mislingnek* vetik be a fölszántott tarlót. Amikor kel a kukoricaszem, a varjú – ha nem zavarják el – egy-egy sorba beáll, és hosszabb darabon kiszedi a csírázó szemeket. Csak ilyen puszta földből volt képes a két diák négyholdnyi területet szemmel tartani, amit egyébként még kisebb gyerekekre szokták bízni.

Faragó Mihály emlékezése szerint: *„Én mindenáron puskát akartam szerezni a varjak ellen, melyre persze nem volt mód, hiába kértük a főjegyző urat. Attila egy nagy benzines kannát szerzett, melyet ha egy kicsit is megrázott, olyan zúgó hangot adott, amitől a varjak biztos elrepültek. Úgy látszik azonban, hogy ezt a hangot is megszokták a varjak, és csak tovább ostromolták a féltett kukoricát a reggeli és esti órákban. Mivel a kukoricaföld nagy volt, kb 4 kat. hold, egyik végén Attila állt ki a bádogdobozzal, a másik végén én álltam a gumicsúzlival és minden közelgő varjút elkergettünk. Ahogy melegedett az idő, 9–10 óra felé enyhült a varjak támadása. Ekkor a föld közepén összejöttünk Attilával, ahol kunyhót eszkábáltunk napraforgószárból és ballan*[g]*kóróból. Sőt még egy libakarámot is csináltunk, mert nekem vagy harminc libára is kellett vigyáznom, és a tarlón legeltetnem. A libákat bezártuk ebbe a gazból készült akolba, így biztosítottuk, hogy a tilosba ne menjenek, amíg mi elmegyünk a Marosra fürdeni.*”[26] Kiss Ferenc emlékezete szerint rossz *lernit*, konyhai *sparhelt* sütőjét veregetve hajtotta el a varjút. Ez a csőszködés sem lehetett rendszeres elfoglaltság, József Attila ugyanis nagyalvó volt, legalább egy órával később kelt föl, mint a háziak. A varjak pedig hajnalban és este lepték el a kukoricatáblát.

József Attila olykor szeretett jelentéktelenebb dolgoknak is nagy fontosságot tulajdonítani. *Curriculum vitae*jében ezért írhatta költői túlzással: *„Kukoricacsősznek, mezei napszámosnak mentem Kiszomborra és házitanítónak szegődtem el.”* Faragó Miskának a libák miatt állandóan ki kellett mennie a kukoricásba. Attila néha társulhatott hozzá, de nem rendszeresen. Amikor bement Juhász Gyulához Szegedre, a csőszködésben a kilenc-éves Kiss Ferenc helyettesítette. A kisegítésért gavallérosan megjutalmazta, meglepte Várnai Zseni *Örömök kertje* című könyvével.[27] József Attila kizárólag házitanítónak szegődött. Kiss Ilonka egyáltalán nem emlékezett a kukorica őrzésére: *„Ha az tényleg úgy volt, teljesen elmosódott emlékezetemben.”* A marosi fürdés viszont kedves epizódja volt a varjúriasztásnak. *„Attila szeretett fürödni* – idézte föl Faragó Mihály –, *de úszni nem nagyon tudott. Történt egyszer, hogy többen fürödtünk a Maroson, és kis kévébe kötött kákaszárral úszkáltunk ide-oda, ebbe belekapaszkodva a víz fönntartott. Egyszer aztán bementünk a szigetre, onnan a kákacsomót a vízbe dobáltuk, hogy majd utána úszunk és úgy vissza a partra. Mikor kiérünk, látjuk ám, hogy Attila csomagját viszi lefelé a víz. (A Maros itt nagyon szeszélyes, örvényes.) Egyszer aztán felbukkan Attila is a vízben… Nosza négyünk közül a legjobb úszó, az én János bátyám, beúszik érte és kirángat-*

[26] CSAPLÁR 1961/a.
[27] WALDAPFEL 1957.

ja a partra. Már eszméletlen volt. Amikor magához tért, majdnem haragudott: miért nem hagytuk, mondta, hogy a víz alatt leússzon a Fekete-tengerbe."[28]

A pótvizsgára fölkészítés nem volt eredményes. A gimnáziumi anyakönyv szerint Faragó Mária róm. kat. Kiszombor 1907. III. 23. F. Mihály számvevő kiszombori lakos leánya *„Főig. 957/1921. sz. e. a. 1922. aug. 31-én javító vizsgálaton a történelem és számtanból nyert elégtelen jegyét nem javította ki. Az osztályt ismételni tartozik. Dr. Gedeon Alajos ig., Dr. Kovács Károly of." – „Kiss Ilona róm. kat. Harrysburg Amerikai Unió 1906. ápr. 6. tanuló* […] *A főig. 957/1922 sz. e. a. 1922. aug. 31-én megtartott javító vizsgálaton a történelemből nyert elégtelen jegyét elégségesre javította, a mennyiségtanból nyert elégtelen osztályzatát nem javította ki. Makó, 1922. aug. 31. Dr. Gedeon Alajos igazgató."*[29] Kiss Ilonka Szegeden a kereskedelmi középiskolában folytatta tanulmányait.

De mi lett a két tanítvány sorsa? Faragó Mária fiatalon rákban halt meg. A Kiss család sora igen nyomorúságos volt. A jámbor tehén, a *Pörge* kitűnő zsíros tejével fedezte Mária és Ferenc tandíját, vonatbérletét, sőt a ruhára való egy részét is. Taníttatásukat később az egyház biztosította: Máriáét a Miasszonyunk rend, Ferencét a szegedi papnevelde. Kiss Ilona 1930-ban visszaköltözött Amerikába. Erzsébet napján a szegedi szeminárium előtt találkozott utoljára a három testvér. Kissné 1932-ben kiment leánya után New Yorkba. Kiss András viszont hazaköltözött Zomborra. Egy-kettőre elverte a házat és a három hold földet. A községi szegényházban hunyt el. Kissné fiának fölszentelésére, 1936 júniusában végleg hazaköltözött. Férjétől elvált, és Szőregen, a Petőfi utcában 3300 pengőért vásárolt régi, de takaros kis házat. Ott hunyt el 1946. jún. 24-én. Mária a Miasszonyunk Iskolanővéreknél tanítói oklevelet szerzett, majd a szegedi tanárképző főiskolán magyar-történelem szakot végzett. József Attila makói osztályfőnökének, az akkor már főiskolai tanárnak, Eperjessy Kálmánnak javaslatára szemináriumi dolgozatnak megírta *Kiszombor történetét*, amelyet Kleitsch Mátyás esperes támogatásával 1940-ben ki is adták. (Hasonmását a község jelentette meg 1997-ben.) 1944 őszéig tanított a kiskunfélegyházi Constantinumban. Az iskolák államosítása után Mezőkovácsházán, majd Litéren (Veszprém megye), Piliscsabán, Óföldeákon és Ferencszálláson tanított. 1956 decemberétől öt és fél évig az Egyesült Államokban élt. Itt írta kisregényét édesanyjáról *Tűzpróbára tétetett* (1958) címmel, amely először 1985-ben, édesanyja születésének századik évfordulójára, majd 1986-ban és 1990-ben jelent meg. A harmadik kiadás tizenötezer példányban hagyta el a nyomdát, *„vesztemre* – írta Tóth Ferencnek –, *mert ekkorra beütött a pestis a könyvekre"*. Két évig a római rendház lett az otthona. Öccsének, Kiss Ferenc plébánosnak hívására fél évig a medgyesegyházi plébánia háztartását vezette. Két esztendeig Makó-Belváros kántora, majd dunántúli falvakban hittant tanított. A verőcei apáca szociális otthonban élt 1994. aug. 27-én bekövetkezett haláláig.[30] Kiss Ferencet 1936. jún. 28-án szentelték pappá. Káplán volt Eleken, Makó-Belvároson; plébános Pitvaroson, Dombegyházon, Medgyesegyházán, Királyhegyesen, Újszentivánon. 1948. máj. 24-én ő fogadta a Pitvarosra látogató Mindszenty József bíborost. Makón halt meg 1995. máj. 25-én.

[28] Uo.
[29] Makói Levéltár Gimnáziumi névkönyv 5. osztály 1922.
[30] TÓTH 1995.

A KISZOMBORI VERSEK

József Attila kiszombori versesfüzetével – azon melegében, ahogy elkészült – legújabb mecénását, Kesztner Zoltánt, a makói villanytelep igazgatóját ajándékozta meg. Az ajánlása egyszerű és keresetlen, kerülte a patetikus fogalmazást: *„Küldöm szeretettel ezt a kéziratot Kesztner Zoltán úrnak Makón 1922. október 11."* A nyári hónapokban Kiszomborról gyakran átjött Makóra, mivel a villanytelep az országút közelében volt, az útja ide – sőt gyakran kizárólag ide – vezetett. Kesztner Zoltán (1875-1942) villamosmérnök, az írók és művészek önzetlen támogatója megértéssel fogadta, biztatta, atyailag állt mellette. József Attilának makói polgári radikális gondolkodású értelmiségiek közül Espersit János mellett a legbizalmasabb és a legmegértőbb mentora volt.

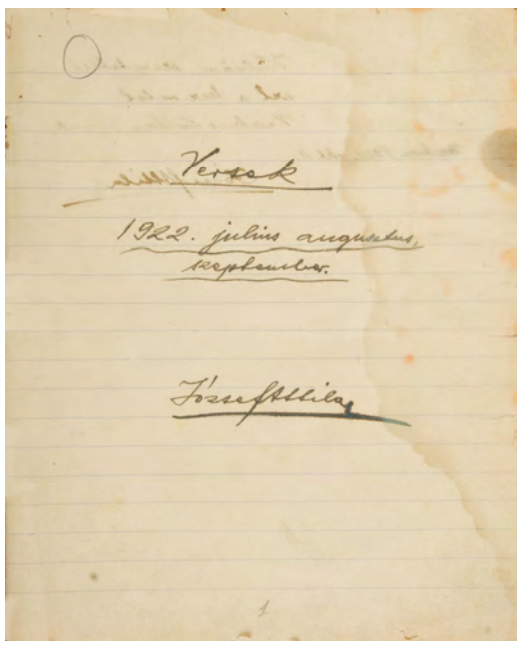
Versek
1922. julius augusztus
szeptember
József Attila

A kiszombori versesfüzet címlapja

A kiszombori költeményeket tartalmazó *Versek | 1922. julius augusztus, szeptember* [sic!] című kéziratos füzetet irodalomtörténeti kutatáshoz céljából elsőként 1941-ben a makói születésű Szabolcsi Gábor (1921-1989) magyar-történelem szakos hallgató, Sík Sándor (1889-1963) tanítványa tanulmányozta. Ebben és az említett másik két versesfüzetben ötvenhét számára ismeretlen versre bukkant. Ezeket két példányban gondosan lemásolta, és bevitte Sík Sándornak. Az irodalomtörténeti tanszék gyakornoka, Paku Imre (1910-1975) – inkorrektül – a Független Magyarország 1941. márc. 24-i számában hírt adott a dologról mintha ő fedezte volna föl a verseket. Sőt április elején a kéziratok egy részével megjelent Cserépfalvi Imre (1900-1991) könyvkiadónál. Cserépfalvi már a könyvnapra fölajánlotta kiadásukat. Szabolcsi Gábor azonban 1941. máj. 20-án írt levelében értesítette József Jolánt, hogy a kéziratok tőle származnak. A Magyar Csillag 1941. októberi számában Tolnai Gábor (1910-1990) gyilkos kritikát írt a Paku szerkesztette

Juhász Gyula-kiadásról, és munkáját dilettánsnak minősítette. Ezek után Cserépfalvi az ismeretlen József Attila-versek sajtó alá rendezéssel Radnóti Miklóst (1909-1944) bízta meg.

Scheiber Sándor (1913-1985) tudós főrabbi 1946-ban Makón járva tanulmányozta az ifj. Kesztner Zoltán (1912-1987) birtokában lévő *Versek* című füzetet. Ifj. Kesztner 1949-ben elhagyta az országot; Csehszlovákián, Németországon át Párizsba ment, majd Ausztráliában telepedett el. Pesten előbb fölkereste gimnáziumi osztálytársát, Tézsla József (1910-1988) ügyvédet, és átadta neki többek között a kiszombori füzetet. Nem ismeretes, hogy tulajdonába adta-e, vagy csak letétbe. Tézsla ügyvédet rendre fölkeresték ugyan az irodalomtörténészek, de makacsul tagadta, hogy volna nála József Attila-kézirat. Kesztner elvált felesége, Balla Sára (1912-1975) és Tézsla unokahúga, dr. Benke Tiborné Kapitány Mária viszont váltig ezt állította. Szabolcsi Miklós akadémikus fölkérésére Erdei Ferenc, az Akadémia főtitkára hiába kereste meg Tézslát, egyik legjobb diákkori, sőt parasztpárti barátját – Erdei révén lett 1945-ben Győr megyei főispán – mindent tagadott. Makón tudni vélték, hogy Szabolcsi Miklós valamilyen ürüggyel házkutatást is elért Tézslánál, de eredménytelenül. Ezek után már a kutatók is mendemondának tekintették a kéziratok Pestre kerülését. 1987-ben Sydneyből Makóra látogató Tóth József – Tatár István tanár rokona – ifj. Kesztner halálhírét hozta. A következő évben Tóth Ferencnek sikerült a makói múzeum részére megvásárolnia *A legutolsó harcos* és a *Versek* című kiszombori füzetet.[31]

A kiszombori versesfüzet az első falunap alkalmából, 1997-ben Nagy Tibor polgármester és az önkormányzat anyagi támogatásával hasonmás kiadásban meg is jelent.[32] Stoll Béla – a József Attila kritikai kiadások gondozója – szerint a hasonmás a tudományos kutatás számára különlegesen fontos kiadványtípus. Pontosítani lehetett belőle József Attila verseinek időrendjét. Másik hozadéka a versek teljesebb, pontosabb szövege.[33]

A kiszombori nyár hozta meg József Attila számára Juhász Gyula bátorítását. Augusztusban őszintén kitárulkozó levéllel kereste meg Szeged költőjét, és erre szívhez szóló, bátorító választ kapott: *„Sok gondom és bajom mellett nem feledem és azon tünődöm, hogyan kellene magát okosan és szépen fölfedezni* […] *Higgye el, hogy ha van ma hazai költő, aki magát szívből szereti és becsüli, első sorban Juhász Gyula az. Bízzék, ne lankadjon, írjon tovább, tanuljon tovább, magának nem szabad és, ha akarja, nem lehet elkallódni!”*[34]

A Kiszomboron árválkodó József Attila meghatódva válaszolt pártfogójának: *„Kedves Juhász Bátyám, igaz nagy szeretettel köszönöm szívből-fakadt meleg levelét! Jaj, nemis tudom az én nagy örömömet, hálámat, szeretetemet sehogyse kifejezni. Én magamat igazán sohase értékeltem annyira, hogy ilyen szeretetet megérdemeljek. Bocsásson meg kedves Juhász Bátyám, hogy annyira elragad az érzések vihara, de most igazán úgy vagyok, mint az óceánjáró erőskarú kormányosa, ki tomboló viharban egészséges, nagy mellel szívja az acélos levegőt és tudja, hogy vihar után annál derűsebb és kellemesebb, gyönyörű, szivárványos ég alatt vitorláznak odább.”* [35] Verset is mellékelt leveléhez, a *Szeged alatt* címűt, „nagy szeretettel” ajánlva:

[31] TÓTH 1999b., PÉTER 1998. 201–203.
[32] STOLL-TÓTH 1997.
[33] Uo. 6-8., TÓTH 2005. 210-215.
[34] JAVL 1976. 29.
[35] Uo. 32.

Öreg, borús vers kél borongva bennem,
rokon hang zendül vissza rá szívemben.
– Mért is kell búmat rímbe önteni?

Lelkemen most halk remegés fut át:
szeretném szépen felköszönteni
magános, árva, bús Juhász Gyulát.

Nem elég a levélváltás, találkozniuk is kellett. Juhász Gyula meleg sorai annyira lázba hozták az ifjú poétát, fogta magát és Zomborról begyalogolt Szegedre. A beruccanás a vártnál is eredményesebben sikerült. Megszületett az első verseskötet kiadásának terve, ismeretséget kötött a fiatal szegedi költőkkel, és eljutott a Koroknai-nyomdába. Az eredményes látogatás másnapján, a nagy hőségben ing nélkül, pecsenyevörösre sülve, mezítláb állított be Kesztner Zoltánékhoz: örömét meg kellett osztania makói pártfogóinak egyikével.

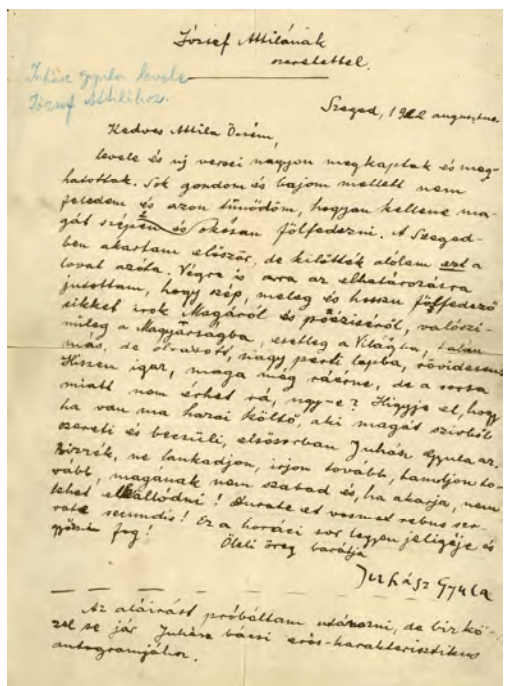
József Attilának
szeretettel.

Szeged, 1922 augusztus.

Kedves Attila Öcsém,

levele és uj versei nagyon megkaptak és meghatottak. Sok gondom és bajom mellett nem feledem és azon tünődöm, hogyan kellene magát szépen és okosan fölfedezni. A Szegedben akartam először, de kilöttek alólam ezt a lovat azóta. Végre is arra az elhatározásra jutottam, hogy szép, meleg és hosszu fölfedező sikket irok Magáról és pöézisérol, valószimileg a Magyarságba, esetleg a Világba, talán más, de olvasott, nagy perti lapba, rövidesen. Hiszen igaz, maga még ráérne, de a sorsa miatt nem érhet rá, ugy-e? Higyje el, hogy ha van ma hazai költő, aki magát szivből szereti és becsüli, elsősorban Juhász Gyula az. Bizzék, ne lankadjon, irjon tovább, tamljon tovább, magának nem szabad és, ha akarja, nem tehet elkallódni! Durate et vosmet rebus servate secundis! Ez a horáci sor legyen jeligéje és győzni fog!

Öleli öreg barátja

Juhász Gyula

Az aláirást próbáltam utánozni, de bizközel se jár Juhász bácsi erős-karakterisztikus autogramjához.

Juhász Gyula levele József Attilához (1922)

A zombori versek igencsak Kissné házának kertjében sétálgatás közben születtek. Kiss Ilonka szerint nagyon haragudott, ha ilyenkor valaki háborgatta. Verseit neki olvasta föl, és mindig kérte véleményét. A tanítvány úgy emlékezett, hogy költői ideálja Rabindranath Tagore volt. A *Perc* című versét neki ajándékozta. Egyszer, későbbi találkozásuk alkalmából, a szegedi vonaton szóba került a vers, akkor mondta, hogy az irodalmi bírálóknak nem tetszett. Kiss Ferencet a *Kukoricaföld* című versével ajándékozta meg, amiért szegedi látogatásakor helyettesítette a varjúcsőszködésben.

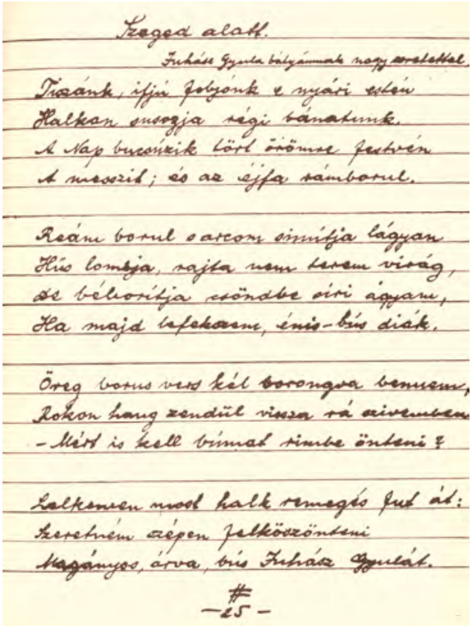

Szeged alatt.

Juhász Gyula bátyámnak nagy szeretettel

Tiszánk, ifjú folyónk e nyári esten
Halkan susogja régi bánatunk.
A Nap búcsúzik tőle örömmel festvén
A messzit; és az éjfa ránk borul.

Reám borul s arcom simítja lágyan
Hűs lombja, rajta nem terem virág,
De belopózik csöndbe síri ágyam,
Ha majd lefekszem, ifjú-bús diák.

Öreg borús vers kél borongva bennem,
Rokon hang zendül vissza rá szívemben
- Mért is kell búmat rímbe önteni?

Lelkemen most halk remegés fut át:
Szeretném szépen felköszönteni
Magányos, árva, bús Juhász Gyulát.

#
-25-

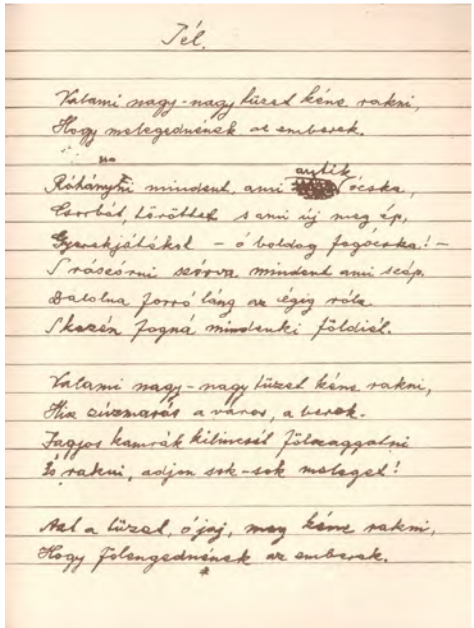

Tél.

Valami nagy-nagy tüzet kéne rakni,
Hogy melegednének az emberek.

Rárakni mindent, ami antik ócska,
Csorbát, töröttet s ami új meg ép,
Gyerekjátékot - ó boldog fagócska! -
Zászlócskát, szobrot, mindent ami szép.
Dalolna forró láng az égig róla
S lakzin fogná mindenki földiét.

Valami nagy-nagy tüzet kéne rakni,
Hisz csizmarás a város, a berek.
Fagyos kamrák kilincsét fölszaggatni
És rakni, adjon sok-sok meleget!

Ah a tüzet, ó jaj, meg kéne rakni,
Hogy fölengednének az emberek.

Lapok a kiszombori versesfüzetből

Kiszombori verseinek egyik témája a szerelem. Gebe Márta (1905-2002) iránti vonzalma még tavasszal kezdődött. A Madonna-arcú, szőkés hajú, csinos kisleányba szerelmes volt az egész internátusi diáksereg. Márta részéről pajtási volt a kapcsolatuk, tőle József Attila semmi viszonzást nem kapott. Titokban, lopva csempészte be hozzájuk, az internátus igazgatói lakásába az irkalapra írt verseket. Arra kérte: *„Olvassa el, és mondja meg, tetszik-e?”*

Márta-napra, júl. 29-re készült Zomboron a *Névnapi dicséret.* A tavaszi szerelmi vágy beteljesedése ez a vers. Bár tudja, hogy a megálmodott szerelem számára reménytelen, de himnikus hangon dicsériádát zengett a rózsás ajkú, hajlós-szál derekú, csodálatos szépségű, tökéletes alakú szerelméről. Egyenesen Szűz Máriához hasonlította:

Te vagy Máriaként asszonyok asszonya!
Nem méltó tereád senki se, jól tudom.
Ám én azt akarom, hullva borulj elém,
mondván: El ne veszíts! Szeress!

A tanári cenzúra ezért a strófáért nem engedélyezte megjelenését a *Szépség koldusa* kötetben. Tanítványának öccse, Kiss Ferenc vitte be Makóra, és adta át Mártának egy csokor virág kíséretében a verset. Ő elolvasása után széttépte!

A *Kukoricaföld* című versében a hűs alkonyban nagy gyönyörűséggel gondol szerelmére, szeretné karját derekára fűzni. Finom lírai ábrándozása végül reménytelen kesergésbe csap át.

A nap lement. És én még várok, várok,
Terád várok. Nem jössz? És sírdogálok:
szívemre a bánat halk csöppekben csurog.

A VII. osztályos főgimnáziumi tanuló szeptemberben elküldte versét Osváth Ernő szerkesztőnek. A Nyugat 1923. ápr. 16-i számában jelent meg.

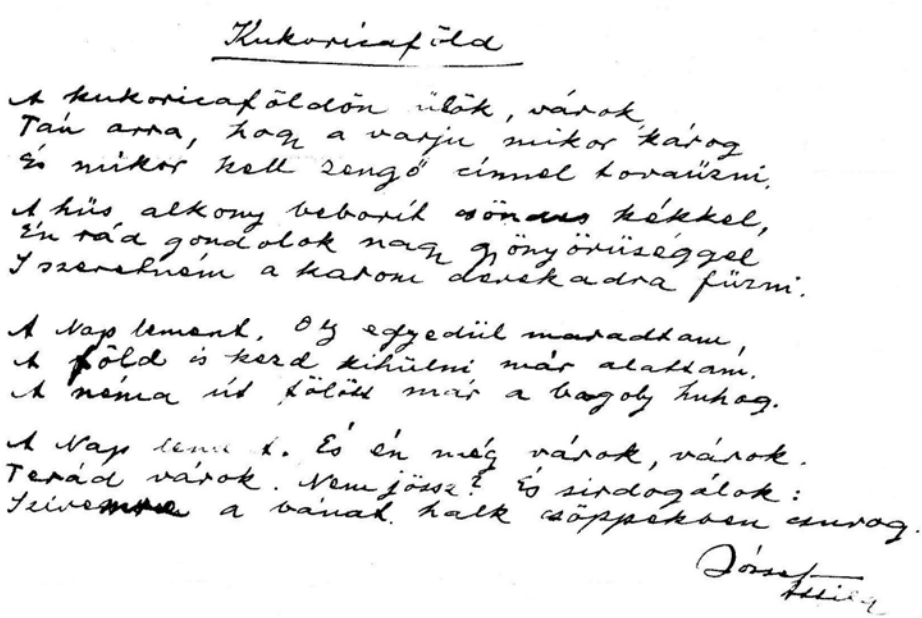
Kukoricaföld

A kukoricaföldön ülök, várok
Tán arra, hogy a varjú mikor károg
És mikor kell zengő címmel kovácsolni.

A hűs alkony beborít [illegible] kékkel,
Én rád gondolok nagy gyönyörűséggel
S szeretném a karom derekadra fűzni.

A Nap lement. Ó így egyedül maradtam,
A föld is kezd kihűlni már alattam.
A néma út fölött már a bagoly huhog.

A Nap lement. És én még várok, várok.
Terád várok. Nem jössz? És sírdogálok:
Szívemre a bánat halk csöppekben csurog.

József Attila

A Kukoricaföld c. vers egy későbbi autográf kézirata

A kamaszos fiú olykor az álom világába menekült, és ábrándozva élte meg az idillikus jelenetet. *Hajnali vers kedvesemnek* című versében a Hold sugára, az éjjeli munkás az átvirrasztott éjszaka után hazafelé igyekszik, a Napfény boldog mosollyal üdvözli. A két égi vándor összeölelkezik, megcsókolják egymást, majd búcsút intve elválnak.

Friss hajnali csók után istenhozzádot mondanak,mert ösvényük elágazik.
De ugye kedvesem, mi soha el nem hagyjuk egymást.

Már csak álombeli találkozás fűzi Mártához. Az ábrándokból szőtt szerelemnek is vége szakad. A *Szépség koldusá*t is mint *„véres, könnyes ékszert”* nyújtja át. A szeretethiányban gyötrődő kamasz költő számára a szerelem nem gyöngédséget, megnyugvást, inkább zaklatott érzelmeket, csalódottságot, sőt vergődést hozott.

A zsánerképek Juhász Gyula hatását mutatják, a mindennapok külső valósága ragadja meg, de van bennük társadalmi mondanivaló is. Kimondottan leíró jellegű szonett *A jámbor tehén,* amely nem más, mint Kissék *Pörge* tehene. *„1921-ben vette édesanyánk Makón* – írta Kiss Mária –, *a Lónyay utcában. Egyik szarva tőből hiányzott, ami nagy szépséghiba*

egy ilyen címeres állatnál. Sokat leüt az árából. Ezért is tudta édesanyánk szegénysége ellenére is megvenni. Nagy segítséget jelentett a család élelmezésében. Valóban nagyon zsíros teje volt. Ennek titka a magdara volt. Volt ugyanis nagyapánktól egy magtisztító gépünk. Fél falu odahordta a búzáját tisztítani. A géphasználat fejében édesanyánk a gyommagot kérte, amit szívesen ott is hagytak."[36]

A kiszombori nyárnak talán legkiemelkedőbb verse az *Éhség*. Ez már társadalmi mondanivalót hordozó zsánerkép. A tárgyilagos leírás mögött ott húzódik a lázító tartalom.

A gép megállt. Elfáradt por kering
fölötte, mint az őszi köd meg pára,
s rászáll az emberek hajlott nyakára,
kik esznek most. Átizzadt szennyes ing

hűl a vállukra. Fal, fal egyre mind.
Kenyér s uborka az ebédjük mára
s mind úgy eszik, ne vesszen csöpp se kárba
s hogy jót harap s hozzáharap megint.

Már nem törődnek semmit az idővel.
A harapások majdnem összeesnek,
de jól megrágnak minden falatot.

Egészséges, még jó parasztttüdővel
szívják, rágják a port, szénaszagot
s csak esznek, esznek, nem beszélnek, esznek.

Az *Éhség* és *A jámbor tehén* című verseket maga a költő méltónak ítélte arra, hogy kis módosítással 1934-ben bevegye a *Medvetánc* című kötetébe válogatott verseinek gyűjteményébe.

A *Perc*, amelynek eredeti címe *Idill* volt; benne talán éppen Faragó Miskával a varjúpásztorkodás utáni Maros-parti élményét formálta szonetté, amikor egy maszatos parasztgyereket pillantottak meg, aki a rekkenő nyári forróságban a folyóparton talált enyhülést, lapos kaviccsal „kacsázott" a víz tükrén. Szabolcsi Miklós találóan magyaros, hangsúlyos formákba tört, hét szótagú sorokból álló népesített szonettnek nevezi. Juhász Gyula *Makói idill* című költeményének versformája és hangulata fedezhető föl benne.

A parasztgyerek hevűl,
A folyóparton ledűl,
A homokon gurul tovább

Kavicsot fog, jó lapost,
A folyóba dobja most
S fütyörészve áll odább.

[36] KISS 1980b. 80–81.

Holttest az utcán című verse a kiszombori füzetben szerepel, de a *Szépség koldusá*ba nem vette föl, talán mert ezt Juhász Gyula *Sebesült munkás a Rókusban* című költeményének ösztönzésére írta. Az élmény inkább városias. Péter László az *Éhség*hez tartozó „kiszombori ciklusba" sorolja *Aratás előtt, Aratásban, Munkáshalál, Holttest az utcán* című verseket is.

Kiss Andrásné mély vallásossága is nyomot hagyott József Attila kiszombori költészetében. A családdal ő is eljárogathatott a misére vagy a litániára. Így keletkezhetett a *Csöndes estéli zsoltár,* a *Pap a templomban* és *A Szent Jobb ünnepén.* A jelenlegi Szent István szobor előtt már állt Kiszomboron első királyunk szobra, a község mélyen ápolta Szent István emlékét. Juhász Gyulának augusztus 18-án írta: *„Fölbátorodván, küldök még néhány újabb verset. Közülük A Szent Jobb ünnepén c.-t szeretném, ha közölné valamelyik szegedi lap, 20-án, vagy esetleg később is."*[37]

Házitanítóskodásának színhelyére 1927-ben Párizsban is visszarévedt. Erre bizonyság *Kiszombori dal* című verse. E szabálytalan hosszúságú sorokból álló *cseppvers* egyetlen sora idézi a faluhoz fűződő élményét: *Csak kapáltam nap mint nap egyre.* A szakirodalomból ismert, hogy Révai Ilka (1873-1945) fotóművész körülrajongott leányának, Révai Évának (1907-1986 után) egyszerre hárman tették a szépet: József Attila, a szegedi Mayer János és Sándor Kálmán, de esélye csak az utóbbinak: *„Sándor úrnak jó kesztyűje van, | s az én kezemet nem melengeted."* Mi e dalban kiszombori? Péter László válasza: *„Fölteszem, hogy a költő valamelyik ünnepnapon iddogáló ifjakat látott egy párizsi vendéglő utcai teraszán, s ez keltette föl benne a négy-öt évvel előbbi kiszombori emlékeit. Esetleg úgy is érthető, hogy a költő és társai iddogáltak, vigadoztak, csak a viszonzatlan szerelmet szenvedő költő szomorkodott. Ez a kép lett az érintkezési pont, amely a két helyszínt a szabad gondolattársításnak József Attilától ekkor készséggel követett divatja szerint a tudatában összekapcsolta."*[38]

*

Az ifjú József Attila benne élt költői példaképeinek világában. Sokszor Ady hangján szólalt meg *(Leánykérő ének, Himnusz az élethez, Baál, Pogányos hitvallás),* máskor Juhász Gyula utánzatoknak hat néhány verse *(Szeged alatt, Részeg a síneken, A Szent Jobb ünnepén, Holttest az utcán),* olykor fölfedezhető Füst Milán hangja *(Csöndes estéli zsoltár),* Kosztolányi rímtechnikája *(Gyöngysor),* de kiszombori verseiben alapjában Ady szimbolizmusát és Juhász Gyula realista impresszionizmusát egyesíti. Nagyon szerencsés, amikor mestere nyomán indul, de a vers folyamán már önmagát adja. Így a *Fiatal életek indulója* Adys indíttatású, és olyan formai elemeket is átvesz, mint a háromszavas cím; szimbolikus jelentést ad a nagybetűs szavaknak, de végül egyéni vallomássá válik, sőt a vers iramát még fokozni is képes. Az utánzások ellenére rátalált saját hangjára. A kiszombori nyár József Attila fejlődésében nagy jelentőségű. Stoll Béla szavaival: *„Ekkor vált a verselgető diák költővé, ekkor születtek első nagy versei. Kiszombori versekkel kezdődik az általa összeállított reprezentatív gyűjteményes kötet, a Medvetánc: A jámbor tehén, Éhség, majd a Névnapi dicséret."*[39] József Attilának Makón töltött három esztendejének fontos átmeneti szakasza volt a kiszombori nyár. Diákként érkezett oda, költői ábrándokkal távozott.

[37] JAVL 1976. 32.
[38] PÉTER 2005/b. 93.
[39] STOLL-TÓTH 1997. 6.

A KÖZSÉG NÉPRAJZA

Kiszombor az Alföld déli részén, a Maros bal partján helyezkedik el. Mivel a vidékünkön nem tudunk megkülönböztetni néprajzi csoportokat, ezért csupán a népi műveltség táji tagoltságáról beszélhetünk, amely a földrajzi körülmények, a táj sorsát meghatározó történelmi események együttes hatására alakult ki. Bulla Béla a magyar tájakat bemutató tanulmányában az Alföldön 15 ún. középtájat különböztetett meg, köztük a Marosszöget,[1] mely a Maros-torkolattól délre eső, nyolc volt torontáli községre terjed ki, így Kiszomborra is. Területe egykori folyómedrektől szabdalt, földje többnyire kiváló minőségű kötött réti talaj. Lakossága virágzó kertkultúrát fejlesztett ki. Népi kultúrájára a két közel fekvő város, Szeged és Makó is hatást gyakorolt. Az itt élők többsége római katolikus vallású, és ez meghatározója az ünnepek rendjének. A helybeli lakosság nemzedékek során őrizte, alakította szokásait, hagyományait. A ma élő idős nemzedék emlékanyaga az 1920-40-es évek szokásrendszerét mutatja, néhol azonban már megjelennek bennük újabb változások is, jól mutatva, hogy a néprajzi hagyományok generációról generációra változnak, alakulnak, s ez alól a jelenkor sem kivétel.

Kiszombor – mint látni fogjuk – kiemelkedő néprajzi emlékanyaggal rendelkezik, ennek ellenére a kutatók érdeklődése alig terjedt ki a község hagyományainak, tárgyi és szellemi emlékanyagának vizsgálatára. A község etnográfiájának máig legalaposabb összefoglalása Kiss Mária Hortensia monográfiájában olvasható,[2] de sokszor idézett itteni adatot, példákat főként a jeles napokkal és az emberi élet fordulóival kapcsolatosan a szegedi nagytáj kiváló kutatója, Bálint Sándor néprajztudós *A szögedi nemzet* című, máig megkerülhetetlen, hatalmas összefoglaló munkájában.[3] Fontos gyűjtést végzett a községben Polner Zoltán tanár, költő is, aki csupán egyetlen területet, az archaikus népvallás emlékanyagát vizsgálta, és számos helyi adatközlő emlékanyagát tette közzé.[4]

A terjedelmi korlátok miatt e fejezetben főként a szellemi néprajz körébe tartozó helyi hagyatékot mutatjuk be. Teljes képet nyújtunk az esztendő ünnepköréhez kapcsolódó népszokásokról, összegyűjtöttük a gyermekvilágban megmaradt játékokat, mondókákat, dalokat, de érintettük a természetfeletti lényekkel kapcsolatos hiedelmeket is. A tárgyi néprajzi rész főleg a kismesterségekkel foglalkozik, így a Kiszomboron oly jelentős kosárfonásról is részletes képet nyújtunk. A földolgozás során elsősorban a községben élő idős emberektől gyűjtött anyagra, tehát autentikus forrásokra – zömmel a szerző saját gyűjtésére – támaszkodtunk. Az adatközlők kiválasztásánál elsődleges szempont volt az igazolható helyi származás, ami azért volt fontos, mert ezáltal biztosítani lehetett, hogy az elmondott, megőrzött hagyományok egyértelműen a zombori nép emlékanyagát tükrözték.

[1] JUHÁSZ 1990. 29.
[2] KISS 1940.
[3] BÁLINT 1976b., BÁLINT 1980.
[4] POLNER 1985a., POLNER 1985b., POLNER 2001., BÉKÉSI 1997.

A TÁRSAS ÉLET SZÍNTEREI ÉS ALKALMAI

A zombori emberek a munka és a vallásos élet mellett megtalálták maguk számára a kötetlen szórakozási formáit. Nemcsak az évközi ünnepekhez vagy az emberi élet fordulópontjaihoz kapcsolódó ünnepeket, mulatságokat tartottak, hanem más spontán vagy szervezett mulatságokat is. A vasárnapok és ünnepnapok rendszeresen ismétlődő szórakozásai változatosak voltak. Rendeztek cuhárét, citörás bálat, kalákát, nagyobb bálakat. Funkciójukat tekintve mindegyik a szórakozás, a mulattatás, táncolás, a közösségi együttlétet szolgálta.

Talán a legrégibb forma az ún. cuháré volt. Ennek az alkalmi táncmulatságának vidékenként különböző neve volt: citerabál, padkaporos bál, cuháré, cuherda, cécóbál, dudabál, sáribál stb. Amint látjuk, a bál elnevezést a táncalkalmak kötetlenebb, spontán formáinál is használták, de azok természetét, lazább keretét, hangulatát a jelző fejezte ki, például a csutribál. A tánczenét nem zenekarok, cigánybandák, hanem alkalmi muzsikusok, rendszerint citerások szolgáltatják. A citerabálon vagy a gazda citörált, vagy pedig úgy hívott egy citerást.[5] Kiszomboron is többen játszottak citerán, olyanok, akik nem hivatásos zenészek voltak, csak a maguk kedvére játszottak a hangszeren. A citerabálokat főleg a tanyákon és a majorságokban kedvelték, de tudunk olyan cuháréról, amit a faluban tartottak. A szórakozásnak ez a formája a II. világháború előtt még virágzott, majd eltűnt.

A kaláka a legismertebb társasmunkák egyike, amelynél a közösség tagjai vagy bizonyos csoportjai (lokális, vérségi, vagyoni) tagjuknak (családjának), vagy egy községi intézménynek szívességből vagy kölcsönösségi alapon munkát végeztek, s amelynél a segítők együtt, egyszerre, társaságban, s rendszerint szórakozással (ének, tánc, mese) egybekapcsoltan dolgoztak. A közösség bármelyik tagja akármikor visszahívhatta a megsegítettet, s az a munka visszaadását, a kalákában való részvételt kötelességének tartotta.[6] Kiszomboron a kaláka a szombat délutáni tánc elnevezése volt. A fiatalok számára rendezett ismerkedési és szórakozási lehetőség, melyre szívesen mentek a fiatalok, még Sándormajorból is bejöttek a legények. Volt muzsika, természetesen gardi-mamával jöhettek a lányok, és csak megfelelő magatartással vehettek részt a mulatságon. Általában a Kaszinóban (a gazdasági egyesület épületében, a későbbi kultúrházban) rendezték meg.

A táncalkalmak legkésőbb megjelenő formája a megrendezett bál (báld), amely a XIX. sz. második felétől, de főleg a századfordulótól a polgárság közvetítésével került el falura. Elterjedése vidékenként különböző időpontokra tehető. Elsősorban a mezővárosokban, nagyobb közösségekben lelhető fel elég korán a táncrendezésnek ez az ünnepélyesebb, feszesebb típusa. De megjelent a falvakban is, ott, ahol már táncmesterek is működtek. Az alföldi parasztvárosokban ez volt az egyetlen nagyobb táncalkalom. A vasárnap délutáni táncot (nyílt mulatság, szabad bál, szabad muzsika stb.) mindenütt megkülönböztették az ünnepélyes bálaktól. A legnevezetesebb táncokat nagyobb ünnepek alkalmával rendezték (karácsony, újév, farsang, húsvét, pünkösd), de tartottak névnapokhoz kapcsolódóan Katalin- és Erzsébet-napi bálakat is. Ez a formája a táncmulatságoknak még a mai napig él.[7]

[5] MNL I. 541.
[6] MNL II. 713.
[7] MNL I. 197.

Tudunk olyan bálakról, melyeket különböző szervezetek, egyesületek hirdettek és szerveztek meg. Ilyen volt a Vöröskeresztes bál vagy a Kisgazda bál. Ezekre a mulatságokra előre meghatározott öltözékben léphettek be a meghívottak. Mindenki tudta, hogy melyik bálba kell hosszú estélyi ruhát felvenni, és melyikben elég egy ünneplős ruhát viselni a hölgyeknek. A muzsikát általában a helyi zenészek szolgáltatták, legtöbbször Juhász Mihály zenekara.

Bál a gazdasági egyesület székházában, a kaszinóban a harmincas években

A lakodalom a házasságkötés szokáskörének legfontosabb eseménysorozata, amelynek keretében maga a házasságkötés létrejött. Egyéb elnevezései: menyegző, nász, lagzi. A lakodalom folyamán történtek meg a házasságkötésnek az egyház és – 1894 óta – az állam által előírt formaságai, az esküvő és a polgári házasságkötés. A második világháborúig külön tartotta a vőlegény és a mennyasszony családja a lakodalmat. Ez később anyagi szempontból megváltozott, és egy helyen rendezték a családi eseményt.[8]

A lakodalomhoz vezető út első lépése a párválasztás volt, azaz a házasulni készülő fiatal legény vagy leány, ill. annak szülei vagy rokonsága a leendő házastársat kiszemelte, ill. kiválasztotta. A párválasztás szempontjai koronként eltérően érvényesültek, továbbá befolyásolták olyan jogi szokások, amelyek megtartása helyileg kötelező volt, pl. az endogám házasodási rend, vagy a vérfertőzés tilalma. Helyenként ezek alapvető korlátozást jelentettek, így pl. a párválasztás csak ugyanabból a falurészből történhetett, vagy rokon negyed-, esetleg ötödíziglen stb. (rokonság, vérfertőzés) nem jöhetett számításba. Az egyházak a más vallásúakkal és rokonokkal való házasságkötés korlátozásával befolyásolták a párválasztást. A választásban az osztályviszonyoknak is jelentős szerepük volt; hasonló hasonlóval házasodott, vagy legalábbis igyekezett vagyonosabb körülmények, jobb megélhetési viszonyok közé kerülni. Ebből a szempontból irányadónak tekintették a másik fél földjének nagyságát, a gazdálkodás színvonalát, az igásállatok számát. A szegényparasztságon belül a szőlő, a ház adta a gazdasági tekintélyt. Ezt követő szem-

[8] MNL III. 397.

pont volt a lehetőségeken belül a vérségi és egyéb családközösségi tényezők érvényesítése; ilyen volt a tekintélyes családoknál a rokonok összeházasodása a vagyon összetartása érdekében. Morális szempontok úgy játszottak szerepet a párválasztásnál, hogy a kiválasztott személy ne legyen iszákos, a leány legyen szorgalmas, erkölcsös. Esztétikai szempontok is érvényesültek, mert nagyon szerették a szép, erős, nem sovány leánykákat.

Juhász Mihály zenekara a harmincas években

A XIX. sz. végén és a XX. sz. elején túlnyomórészt a szülők döntöttek, idős rokonok tanácsát is meghallgatva, kevéssé véve figyelembe a házasságot kötő fiatalok szempontjait. A szerelmet jelentéktelen tényezőnek tekintették, luxusnak, amelynek csak a fiatalok életében, az udvarlás idején van helye. A fiatalok előzetes ismeretségét is nélkülözhetőnek tartották. A párválasztásnál technikai kérdésekben, de sokszor egyébként is, kiválasztott öregasszonyok nyújtottak segítséget. Ezek csúfneve a gügyü volt vidékünkön. Tanácsot és véleményt kértek tőle a kiszemelt fiatalról.

A lakodalom megszervezése függött a család anyagi helyzetétől, de általában törekedtek arra, hogy a lányukat vagy a fiúkat megfelelően házasítsák ki. Az esküvői előkészületek az időpont, a vőfély kiválasztásával kezdődött. A XX. sz. elején inkább a téli hónapokat választották az esküvő időpontjául, később az év minden hónapjában lehetett összeházasodni. Tudjuk, hogy nemcsak szombaton tartottak lakodalmakat, hanem szerdán is. A templomban háromszor hirdették ki a fiatalokat egymás utáni vasárnapon. A vendégek meghívása, a lakodalom lebonyolítása a vőfély feladat volt.

A vőfély a házasságkötés szokáskörének sokoldalú tisztségviselője, a lakodalom szervezője és gyakorlati munkáinak vezetője. Egyéb elnevezései: vőfény, vőfér, vőfi, dorozsba. A vőfély tisztség betöltése felkészültséget kívánt: tapasztalatot a szervezésben és a vőfélyversek ismeretét, ezért legtöbb paraszti közösségben néhány jó képességű férfi specializálódott e feladatra. Ritkábban a rokonságba tartozó fiatal férfit kértek fel a vőfély tisztség betöltésére. Tisztségének jelei a ruházatán viselt díszek, vőfélybot, feldíszí-

tett kulacs.[9] A fiatal vőfélyek a vőlegény és menyasszony kísérői, testőrei, nevük helyenként: koszorúslegény, nyoszolyólegény, lovaslegény. A vőfélybotot a lakodalmas háznál díszítették fel – e díszek bizonyították, hogy a vőfély a család megbízottja. A násznép meghívása alkalmával a meghívást elfogadók ezt gyakran további dísznek (pl. szalag, kendő) a vőfélybotra kötésével adták a meghívó család tudtára. A vőfélybot a legény-, ill. férfiviseletet kiegészítő bot jelértékű díszekkel ellátva: kendőkkel, szalagokkal, élőnövénnyel, művirággal. A rokonok és ismerősök meghívása a lakodalom előtti szombatra és vasárnapra esett. Amikor a vőfély a vőlegénnyel vagy örömszülőkel végiglátogatta a meghívottakat, verses formában „hívogatta" őket a lakodalomba.

Lakodalmi menet a templom előtt az ötvenes években

A legismertebb zombori vőfély Laczi János, más néven Selyöm János volt. Több ezer lakodalomban vett részt Kiszomboron, de több más településen is. 1905-ben született Pusztakeresztúron, Laczi Frigyes és Daróczi Piroska gyermekeként. Nagyapja Laczi András Keresztúron neves vőfély volt, ő hagyta fiára saját kezűleg írt verses könyvét. Frigyes odaadta öccsének, ott talált rá a fiatal Laczi János a rigmusokba szedett versecskékre. Megtanulta a köszöntőket és már túl is volt az első lakodalmán. 1927-ben megkapta a behívóját a román hadseregbe, de inkább átszökött a határon és Kiszomboron telepedett le. Itt ragasztották rá a *„Selyöm"* nevet. Vasárnaponként kiöltözött, fehér nadrágot, fehér kesztyűt, sárga csizmát és lovagló sapkát vett magára, és lova hátán belovagolt Zombor főterére. Azt mondták róla, hogy selyömben jár. A lányok, asszonyoknak nagyon tetszett a jóképű fiatalember. Egész életében vőfélykedett, 2100-ig tartotta számon a levezényelt lakodalmakat. Emberként is nagyon tisztelték, sokan eljártak hozzá tanácsot kérni, vagy csak egy pohárka borért. Polner Zoltán jelentette meg a Selyöm János vőfélyverseit.[10]

[9] MNL V. 595
[10] BÉKÉSI 1997. 87.

”KEREK EGY ÉG ALATT KEREK ISTENFA…”
KISZOMBORI NÉPSZOKÁSOK

A jeles napokhoz fűződő szokásokkal, hagyományokkal népünk az élet nagy értékeit: a gyarapodást és a folytonosság biztosítását szolgálta. Ezen napok mágikus célzatuk mellett még más, lélektani jelentéssel is bírtak. A természet, az évszakok állandó változását, a munka és a pihenés pontos és megszabott rendjét, és az ezekhez tartozó ünnepek a paraszti élet meghatározó elemeivé, biztos támköveivé váltak. Az ünnepek, melyek igazán ünnepek voltak, tele várakozással, felkészüléssel, bőséggel, a hétköznapok kemény munkáját oldották fel. Népszokásainkat hosszú évszázadok és nemzedékek alakították és adták a következőknek örökségül, miközben eredeti értelmükből sokat vesztettek. A zombori szokások között találunk olyanokat, melyeket a mai napig használnak, ismernek és továbbadják a következő nemzedéknek. De sajnos, vannak olyan jeles napok, melyeket csak az emlékezet és az előttünk lévő lelkes néprajzkutatók, gyűjtők jegyeztek le.

Kiss Mária Hortensia könyvében[11] *Népszokások* címen olvashatunk a jeles napokról, a helyi szokásokról, hiedelmekről. A könyv nem időrendi sorrendben tárgyalja a kalendáriumi ünnepeket. Ezt a hiányt szeretnénk pótolni, azzal, hogy adventtől - adventig az összes ismert jeles napot és az ahhoz kötődő szokásokat időrendben közzétesszük.

Téli ünnepkör

Karácsony hava

Advent a karácsonyra való előkészület ideje, az egyházi év kezdete, az a karácsony napját megelőző időszak, amely az András napjához (nov. 30.) legközelebb eső vasárnappal kezdődik. Eredete az V-VI. századba nyúlik vissza, s eleinte heti háromnapos böjttel volt összekötve. Négyhetes szent idő András napja (nov. 30.) és karácsony (dec. 25.) között.[12] Az előkészület, a várakozás és a reménykedés ideje, amelyet régen böjttel is megszenteltek. Akárcsak a nagyböjtben, advent idején sem tartottak lakodalmakat és zajos mulatságokat Kiszomboron. Csak a disznótorok jelentettek némi vigasságot decemberben. Ismert szokás volt, hogy maskarába öltözött emberek elmentek ahhoz a házhoz, ahol éppen disznót vágtak. Ezt úgy mondták *„hivatlanba jöttek”*. A maskarások ellopták a már éppen kisült hurkát, kolbászt, kalácsot. A gazda, amikor ezt észrevette, próbálta a hivatlanokat leleplezni, erre azok visszaadtak mindent. Ezután közösen fogyasztották el az étkeket.

Az advent Krisztus-váró hangulatát alapvetően meghatározták a hajnali misék, amelyeket ebben az időszakban reggelente napfelkelte előtt tartott az egyház. A régi magyar nyelvben nevezték angyali misének és aranyos misének is. Régen hajnali öt órakor kezdődött a mise, de a korai időpont ellenére még Ladányból is bejöttek a fiatal és idősebb emberek.

Jórészt adventhez kötődött a *betlehemezés* szokása. A betlehemes játék: több szereplős, dramatikus játék; a legnépszerűbb karácsonyi paraszti misztériumjáték, pásztorjáték. Hazánkban a középkorból magyar betlehemezés nem maradt fenn; az első magyar szövegek a XVII. századból származnak, s iskolai előadás céljára készültek. A XIX-XX. szá-

[11] KISS 1940. 133-149.
[12] MNL I. 33.

zadi paraszti betlehemezés középpontjában hazánkban a kifordított bundát viselő betlehemi pásztorok párbeszédes, énekes-táncos játéka állt. A betlehemezők házilag készített, jászol vagy templom alakú betlehemet hordoznak magukkal.[13] Kiszomboron az élő szereplőkkel előadott betlehemezés volt szokásban. A betlehemes szereplői: a vezérangyal, angyal, juhász, csikós, gulyás, török. Érdemes ehelyütt közzétenni az egyik máig fennmaradt kiszombori betlehemes szövegét:

Az ajtón kopogtatnak.
Vezérangyal: - *Jó estét kívánok! Szabad-e Kis Jézust köszönteni!*
A háziak kiszóltak: *Szabad, gyertek be!*
Vezér angyal: *Én, mint betlehemi király megjelentem…*
Vezér angyal és az angyal: *Pásztorok, pásztorok…* dalt énekelik
Kopogtatnak, bejön a csikós.
Csikós vagyok, tágas puszták királya,
Birodalmam az Alföld egy rónája.
Sík a puszta amerre a szemem lát,
Ostrom a csengő-rengő délibáb.
Sugárt kötök szép ostorom végére,
Úgy vágtatok szilaj ménem elébe.
Amely csikót a ménesből megkapom,
Mint a villám a hátára pattanok.
Mer' Kecskeméten megszomjaztam kedvemre,
Elvágtattam jó bort inni Egerbe,
Parancsolom kocsmárosné bort hozzon e iccébe,
Hadd igyon a csikós legény kedvére.
De írja fel a rézfokosom nyelére,
Hány icce bort ittam én meg ide benn.
Kopogtatnak, bejön a juhász.
Juhász vagyok vígan őrzöm nyájamat,
Furulyával vígasztalom magamat,
Ha behajtom a nyájamat az akolba,
Jó kedvemben pattanok a csacsira.
Füle közé vágok ezen gamóval,
Úgy vágtatok jó bort inni a faluba,
Parancsolom kocsmárosné, bort hozzon e kupába
Hadd igyon egy juhászlegény bújába.
Kopogtatnak, a gulyás lép a szobába.
Én vagyok a magyar gulyás nem más,
Én őrzöm a magyar gulyát nem más,
Tejem, vajam van elég,
Akár merre járok-kelek,
Minden karcsú derekat ölelek.
Olyan karcsú, mint az agár,
Ki az este nyalta körül a szám.
Jön a török, kopogtat.
Gyere be!
Vive deus vive,
Nosramus veus vive
Sufké veve dikás
novánovár teo.
Éljetek sok szép időket,
Számról-számra esztendőket,
Hogy e szent karácsony napjára,
Fordulj vidám órájára.

[13] MNL I. 267.

A csikós elkezd énekelni, és a sarkantyúját pengeti:
De csikós vagyok, csikósnak születtem,
Ha meghalok nem sírnak felettem,
Nem mondják el Szent Dávid zsoltárát,
Nem kongassák a falu harangját.
Én már többé éjszaka nem járok,
Mer' elfognak a határvadászok.
Letesznek a tömlöc fenekébe,
Ugye rózsám jutok-e eszedbe.

A *Mennyből az angyal* után a következő karácsonyi dalt énekelték:
Csillagok ragyogjanak fenn a tiszta égen,
Pásztortüzek égnek a messze vidéken,
Oly csodás egy éjfél, mintha égi volna,
Mintha minden fele üdvösség ragyogna.
Hideg szellő fütyül Betlehem határán,
Égből……
Nem a hideg szellő, Mert angyali hírek,
Melyet ekképp hangzik, Dicsőség Istennek.
Dicsőség Istennek, a magas egekbe,
Békesség a földi jámbor embereknek.

Bárcsak régen….[14]

Betlehemesek Kiszomboron 1935. jan. 12-én
Balról: Horváth Menyhért (gulyás), Horváth Lajos (vezérangyal), D. Kovács János (angyal), Hegyes Mihály (angyal), D. Faragó Mihály (csikós), Muntyán György (török)

A falunkban Luca naptól kezdve karácsony böjtjéig jártak házról-házra a betlehemes bandák. A csoportban 5-6 fiú vagy legény állt össze, több estén keresztül látogatták végig az ismerősöket és énekelték el a karácsonyi dalokat. Zomboron több ilyen bandára is emlékeznek. Voltak olyan csoportok is, akik még a szomszédos faluba is átjártak betle-

[14] Elénekelte Horváth Menyhért és Horváth Mária. Endrész Erzsébet gyűjtése

hemezni, sőt Kübekházára is elmentek. Karácsony vigíliáján, az éjféli misére harangoztak, amikor az összes banda bement a templomba és ott együtt énekeltek a mise kezdetéig. Ezt nevezték a pásztorok miséjének. Más vidéken a pásztorok miséjét karácsony első napján tartották.

Az advent utolsó kilenc napjának jellegzetes újkori népi ájtatossága a szálláskeresés, más néven *Szent Család-járás*, amit a falunkban is megtartottak. Kilenc család összefogott és minden este máshoz mentek el. A *Szállást keres a szent család…* kezdetű énekkel köszöntöttek be a háziakhoz, majd a Rózsafüzért és más Mária-énekeket, imákat mondtak el. Templomunkban található az a Szent családot ábrázoló kép, amelyet mindig magukkal vittek, melyhez imádkoztak. Néhány évtizede még gyakorolták ezt a szokást.

Szent Család-járás a negyvenes években

A jeles napok közé tartozott dec. 13., azaz *Luca napja*. Az e napon ünnepelt szentet ma már az egyház sem tartja történeti személynek, csak legendai alaknak. A legendák szerint előkelő szicíliai családból származott, fiatalon felvette a keresztény vallást. Szüzességet fogadott, s mártírhalált halt; egyes legendaváltozatok szerint önmaga tépte ki szemét, melyet a kérő oly szépnek talált. Neve a fény (lux) szóval áll kapcsolatban.[15]

A magyar néphit kétféle Lucát ismert, a jóságost és a boszorkányost. A néphit szerint a neve napján végzett munkák (fonás, szövés, lúgzás, kenyérsütés, meszelés) tilalmainak megszegőit megbüntette. A Luca nap előestéjén piszkafával megszurkálták a tyúkólat, és ezt mondták: *„ A mi tyúkunk tojj, tojj, tojj! / A másé meg kotty, kotty, kotty.”* Luca napján tilos volt a szomszédba menni és kölcsönkérni, mert azt mondták, hogy elvész a tyúk haszna. De akkor is megtört ez, ha látogatóba jött valaki és a kemencét megtapogatta. Lucakor tapasztották a kemencét, hogy sok csirke legyen. Valamikor a gazdasszony beült a kuckóba, hogy majd jó kotlósai legyenek. Aludnia is itt kellett éjszaka, másnap a kemence száját megtapasztották, hogy sok csirke legyen.[16]

[15] TÁTRAI-KARÁCSONY 1997. 174.
[16] BÁLINT 1980. 221.

A férjjósló tevékenységek a legjellemzőbbek erre a napra: a lányok ezen a napon a párnájuk alá tettek egy férfinadrágot, mert úgy tartották, akit álmukban láttak, az lesz a férjük. Cédulával is jósoltak. Tizenhárom lapocskára férfineveket írtak, és minden este karácsonyig egyet-egyet bedobtak a tűzbe, de csak az utolsót nézték meg, s az ott szereplő név a jövendőbelijük nevét tartalmazta. Luca-pogácsát is sütöttek: zsírral vagy töpörtővel összegyúrták, és egy-egy tollat szúrtak a tetejére, akié megperzselődött, az a jóslat alapján vagy megbetegedett, vagy meghalt a következő évben. A pogácsába pénzt rejtettek, aki megtalálta benne, szerencsére számíthatott. Búzát is ültettek egy kis edényben, ha sűrűn kelt ki, akkor azt mondták, hogy jó termés lesz, ha pedig ritkán, akkor rossz termés lesz az újesztendőben.

Luca kalendáriumot vezettek, dec. 13-tól minden nap feljegyezték, hogy délelőtt és délután milyen az időjárás. Minden nap egy-egy hónapot jelentett. A 13. a januárt, a 14. a februárt és így tovább. A délelőtti időjárás a hónap elejére vonatkozott, a délután pedig a második felére. Hagymakalendáriumot is készítettek: a vöröshagymát megtisztították, és a rétegeit külön-külön szétválasztották. Tálcára 12 héjat tettek, melyeket megsóztak és az ablakba tettek. A tizenkét héj jelölte a 12 hónapot. Amelyik héj a sótól levet eresztett, arra a hónapra azt mondták, hogy csapadékos lesz, amelyik száraz maradt, akkor aszály várható. Ezt a szokást sokan még most is ismerik és megtartják.

Néhány évtizeddel ezelőtt még az ország több vidékén szokásban volt az *ostyahordás*. A tanító (kántortanító) karácsony böjtjén vagy néhány nappal előtte az iskolás gyermekekkel minden családnak megfelelő számú ostyát küldött. Az ostyáért viszonzásul a tanítónak lisztet, babot, tojást, kolbászt, hurkát stb. küldtek, az ostyát vivő gyermekek pedig pénzt, almát, aszalt gyümölcsöt kaptak. Ezt a szokást a II. világháború előtt még megtartották, de azután, sajnos, nem tudunk róla.

Karácsony böjtjén (dec. 24.) Az asztal alá egy szakajtóba búzát, kukoricát, szalmát, takarmányt, lószerszámot tettek. Zomboron ezt a család legidősebb tagja tette meg, és mielőtt az asztal alá helyezte volna, háromszor térdet hajtott, és ezt mondta: *„Möggyütt a Kis Jézus”*. Utána a családdal együtt elmondta a Miatyánkat és az Üdvözlégyet.[17] Tettek még gyümölcsvesszőt is a szalma mellé, amit odoricsoló pálcának nevezték. A hiedelem szerint azért tették az asztal alá a szalmát, mert ezen az éjszakán az angyalok pihennek meg rajta, sőt magának a Kis Jézusnak is az a fekvőhelye. Számos elnevezését ismerjük, így Jézuska ágya, Jézus jászla, nálunk Jézuskafészök.[18]

Este a vacsora dió, méz, fokhagyma és esetleg csak mákos tészta volt. A családfő fogott egy almát, és annyifelé vágta, ahányan az asztal körül ültek. Mindenkinek jutott egy szelet, ami azt a célt szolgálta, hogy egészségesek legyenek a következő esztendőben, és a család együtt maradjon. Diót is választott magának mindenki, megtörték, ha nem volt egészséges a dióbél, az betegséget vagy halált jelentett. A zombori emberek a karácsonyi vacsorából adtak az állatoknak is, hogy az újesztendőben ne érje őket semmiféle betegség. Az éjféli mise után (melyen a falu apraja-nagyja részt vett, még a távolabb eső majorokból, Ladányból és Sándormajorból is bejöttek az emberek a templomba) ezért felkeltették és megetették az állatokat.[19]

A nagylányok karácsony böjtjét szigorúan betartották, hogy később jó férjet kapjanak. A vacsorai mákos tésztából vittek magukkal a templomba és a szenteltvíz-tartóba

[17] BÁLINT 1997. 82.
[18] BÁLINT 1980. 228.
[19] Uo. 233.

tették, a miséről kifele jövet belemarkoltak, és ha páros volt a tészta, akkor a következő karácsonyig még férjet kaptak, de ha páratlan, akkor nem.[20] A karácsonyi méz maradékát csak orvosságnak volt szabad használni, mert úgy tartották, aki eszik belőle, megnémul, de meg is halhat. A néphit szerint, ha valami év közben nem jutott eszükbe, esetleg eltévedtek, akkor arra kellett gondolni, hogy kikkel ették együtt a mézet, a fokhagymát és diót, így mindjárt emlékezni és tájékozódni tudtak.[21]

Az asztal alá helyezett szalmát, szénát, kukoricát gazdasszonyok a karácsonyi abroszból szórta ki a jószágoknak, nálunk ez karácsony harmadnapján tették meg. A karácsonyi szemetet csak az asztal alá söpörték, ezt ebben az időszakban nem lehetett kiönteni, csak utána. Kertre, gyümölcsösre, szőlőre volt szokás kihinteni, de ezt csak fiatal tehette meg, hogy a fák sok friss gyümölcsöt teremjenek.[22] Volt egy jellegzetes kiszombori karácsonyi vers is, melyet ilyenkor szavaltak:[23]

Hej, karácsony, karácsony!
Van-e kalács a rácson?
Ha nincs kalács a rácson,
Szomorú a karácsony.

A karácsony manapság már nélkülözhetetlen „kelléke" a karácsonyfa, mely először 1860 táján bukkant föl Szeged környékén,[24] bár ekkor még nem vált általánossá, hiszen a szegényebb családok később is csak egy gyümölcságat díszítettek fel dióval, almával. Sokan egy feldíszített fenyőágat vittek a hozzátartozóik sírjára. A karácsonyfa vízkeresztig állt az asztalon, majd az ólba rakták, vagy a tető alá felkötötték, hogy a disznóknak ne legyen bajuk.[25] Ez a szokás a mai napig él.

Az *aprószentek napja* (dec. 28.) része az egyházi év karácsonyi ünnepkörének. A köréje sereglő ünnepi szokások ideje az előző nap estéje is lehet. A szokásmagyarázó mondák és az egyházi liturgia szerint emlékünnep: a Krisztusért mártírhalált halt betlehemi kisdedek szenvedéseit jelképezi; „aprószent" minden fiúcsecsemő, akit Heródes király a gyermek Krisztus keresésekor megöletett. A bibliai történet – a templomi prédikációk következményeként – meglepő elevenséggel élt még századunk elején is az aprószentek napja szokásai mögött. Pl. a fiúgyermekek megkorbácsolásának szokását a betlehemi kisdedek szenvedéseire vetítette vissza, a lányok megvesszőzésének ceremóniáját pedig azzal magyarázta, hogy Betlehemben a fiúgyermekek pusztultak el, most a lányoknak kell értük szenvedni. A korbácsolás rítusa azonban korántsem függött össze a bibliai történettel, hanem pogány termékenységvarázslás és katartikus rítusok halvány emléke, amelyet az egyház úgy erősített meg, hogy a korbácsolásra használt vesszőt felvette szentelményei közé. Az ilyen vessző vagy a belőle font korbács a betegséget hárította volna el az emberektől. XX. századi formái: az aprószentek napját megelőző estén, általában azonban aprószentek napján a legények vagy fiúgyermekek vesszőköteggel vagy vesszőből font korbáccsal gyengén megcsapkodták a lányokat, asszonyokat szerencsekívánó mondókák kíséretében. Ezen a napon végigverték a gyerekeket, és azt kérdezték tőlük, hogy: *„Hányan vannak az aprószentek?"* A válasz: *„Száznegyvennégyezren, vagy*

[20] KISS 1940. 140.
[21] BÁLINT 1980. 231.
[22] Uo. 232.
[23] KISS 1940. 44.
[24] BÁLINT 1980. 228.
[25] Uo.

még annál is többen." Ha a gyerekek jól feleltek, nem kaptak több verést, de aki nem tudta a helyes választ, azt tovább ütötték vesszővel. Időjósló regulát is tudunk dec. 28-án: *„Ha Aprószentek napján hó esik, akkor az aprójószág, ha pedig eső, akkor a gyerek nép himlőssé válik."*[26]

Boldogasszony hava

Újév napján (jan. 1.) reggel olyan vízben kellett megmosdani, amelybe sok aprópénzt vetettek. A kisgyermekeket is ilyenben fürdették meg. Utána meghintették szentelt vízzel, és háromszor azt mondták: *„kincsökben gazdag légy, lelke üdvösséget végyön!"*[27] Újév napján ezt a versikét mondták a szomszédoknak, rokonoknak:

Ez újév reggelén minden jót kívánok,
Ahová csak nézek, nyíljanak virágok,
Minden szép, minden jó,
Legyen minden bőven,
Szálljon áldás rátok ez újesztendőben.[28]

Vízkereszt (jan. 6.) az esztendő egyik ünnepekkel legjobban telezsúfolt napja. Valamikor évkezdő nap volt, és az egyház eredetileg ekkor ülte meg Jézus születésnapját. Erre a napra esik a háromkirályok ünnepe. Ekkor emlékezett meg az egyház Krisztus megkereszteléséről, a kánai menyegzőről és Lázár feltámasztásáról. Az utóbbiak az újkorban már kimaradtak a vízkereszti liturgiából, illetve más napokra kerültek át. A keleti egyház ősidőktől fogva Krisztus megkeresztelésének emlékeként ezen a napon szentelte a vizet. A középkor folyamán a vízszentelés a nyugati egyházban is elterjedt. E napon történt a tömjén szentelése is. E szentelésekből fejlődött ki a lakóházak megszentelése és megfüstölése vízkereszt tájékán. A háromkirályok, a házszentelés, a vízszentelés és még sok más egykori ünnepi alkalom együtt jelentkezett ezen a napon, és a régi kultuszok maradványai legtöbbször együtt, egymással összefonódva bukkannak fel a hagyományvilágban.

A vízkereszthez kötődő házszentelés vagy ***koleda*** a XIX. sz. előtt feltehetőleg országszerte gyakorolt liturgikus szokás volt. Napjainkra visszaszorult, a XX. században már csak szigetszerűen, a magyar nyelvterület déli tájain (Csíkban, Szegeden, Zalában), a ferences kolostorok szellemi környezetében élt.[29] A házszentelésnek sokféle változata alakult ki. Általában elmondható, hogy a pap néhány kísérővel: kántorral, tekintélyes férfiakkal és ministráns gyerekekkel járta a falu házait. Megáldotta a házakat és a bennük lakókat. A liturgikus vízszentelést vízkereszt vigíliáján a délutáni órákban végezték a templomban. Sok helyen a vízzel együtt krétát is szenteltek, amellyel vízkereszt napján a gazda vagy a házszentelésre érkező pap egyik kísérője felírta a szoba ajtajára a három bölcs király nevének kezdőbetűjét és az évszámot: 19 + G + M + B + 82. Napjainkban csak ahhoz a családhoz megy el a pap házszentelésre, amely azt kéri.

Piroska napján (jan. 18.) régebben a kiszombori lányok piros kendőt kötöttek a nyakukba. Úgy vélték ugyanis, hogy így még abban az esztendőben férjhez mennek. Régi időjárás regula: *„Piroska napján, ha fagy, negyven napig el nem hagy."*[30] *Ágnes napján* (jan. 21.) a várandós asszonyok sós vízben kellett megmosdania, hogy magzata egészsé-

[26] Uo. 239.
[27] Uo. 241.
[28] Elmondta Szerediné Varga Rozália. A szerző gyűjtése
[29] TÁTRAI-KARÁCSONY 1997. 30-31.
[30] BÁLINT 1980. 245.

ges legyen.[31] Ha *Vince napján* (jan. 22.) olvadt, csak ennyit mondtak: *„Vince, csurog a pince."* Ez azt jelentette, hogy bő bortermés lesz.

Böjtelő hava

A *farsang* időszaka vízkereszttel, jan. 6-val kezdődött, és a húsvétvasárnapot megelőző 40 napos böjt kezdetével zárult. A farsangi szokások – többnyire február hónapban – farsang végére, farsang farkára összpontosultak, farsangvasárnapra, farsanghétfőre és húshagyókeddre. Az előkészületek azonban már a farsangvasárnapot megelőző csütörtökön elkezdődtek. Kövércsütörtökön, másképpen zabálócsütörtökön, Szeged vidékén jó zsíros ételeket főztek, és sokat ettek abban a hitben, hogy így bő lesz a termés, és kövérre híznak a disznók. Húshagyó kedden minden edényt kisúroltak hamuval és csak húsvét után vették elő azokat.[32] Farsangban tartották a nagy bálakat, de voltak kalákák és cuhárék is ebben az időszakban.

A tuskóhúzás a házasságban élést egyetlen helyes életformának ismerő falusi közösségek gúnyoló szokása volt a házasságra érett, de farsangig, vagyis a házasságkötési idény végéig férjhez nem ment leányok ellen. Nálunk inkább a meg nem nősült legények kigúnyolását jelentette. Időpontja húshagyókedd, ilyenkor a falu végéről, vagy a Kaszinótól indult a menet, a tuskót a vénlegényeknek kellett húzniuk, muzsikaszóra az egész falun végigvonulva.

Gyertyaszentelő Boldogasszony (febr. 2.) Szűz Mária tisztulásának és Jézus templomi bemutatásának ünnepe, a gyertya megszentelésének napja. A szentelt gyertya, mint Krisztus jelképe, egyike a legrégibb szentelményeknek. Mint az ünnep neve is elárulja, ilyenkor szoktak gyertyát szenteltetni a katolikus falvakban. A hagyományos, magyar paraszti társadalomban a szentelt gyertya a bölcsőtől a koporsóig elkísérte az embereket. A szentelt gyertyát a sublótban, ládafiában tartották, vagy szalaggal átkötve a falra helyezték. A zombori asszonyok a szentelésről hazaérve, a gyertyából egy csipetnyit a kilincsre kentek, hogy mindig békesség legyen a házban. Megveregették a gyümölcsfákat is, hogy szépen teremjenek.[33] Gyertyaszentelői regula: *„Ha esik a hó, fúj a szél, / Nem tart sokáig a tél"*. A zombori méhészek ezen a napon végigsöpörték a kaptárakat, hogy bőséges méztermés legyen. Azt tartották, ha ezen a napon dörög az ég, akkor sok eső lesz, és megrohad a szőlő.[34]

Balázs napját (febr. 3.) a szent legendája alapján mindenfajta torokbetegség gyógyítójának tartották. E napon volt szokásban az ún. Balázs-áldás vagy balázsolás, amikor a katolikus pap a gyermek álla alá két gyertyát tett keresztbe, és imát mondott. Almát is szenteltek ilyenkor, abban a hitben, hogy a torokfájás ellen alkalmas gyógyszer. A XIX. sz. végén *Veronika napján* (febr. 4.) a zombori anyák vízben oldott tojásfehérjével mosták meg és törölték le a kisgyermekük arcát, hogy mindig szép tiszta legyen. A Lourdes-i jelenés (febr. 11.) napján, hasonlóan a szentcsalád-járáshoz, összefogtak a családok és egymáshoz jártak esténként. Mária-énekeket, imákat, és a Rózsafűzért mondták el. Ha *Jégtörő Mátyás* (febr. 24.) napján fagyott, akkor a helyiek jeget olvasztottak, hogy majd nyáron ne legyen jégverés.[35]

[31] Uo.
[32] KISS 1940. 138.
[33] BÁLINT 1980. 246.
[34] KISS 1940. 147.
[35] BÁLINT 1980. 248.

Tavaszi Ünnepkör

Böjtmás hava

A *Nagyböjt* hamvazószerdától húsvétig tartó időszak volt. A hamvazószerda, böjtfogószerda, szárazszerda, aszalószerda stb. elnevezés egyrészt az e naphoz kötődő hamvazás egyházi és laikus szokására utal, másrészt a böjt kezdetét jelezte. A templomban a mise után az elmúlt évi szentelt barka hamuját a pap megszentelte és keresztet rajzolt a hívek homlokára. Általános hiedelem szerint úgy vélték, aki hamvazkodik, annak nem fog fájni a feje. Ebben az időszakban nem lehetett zsíros ételt enni. Helyi hagyomány szerint a nagyböjt péntekjein még főtt ételt sem ettek.[36] A későbbi időkben is csak „sóba-vízbe" főztek, és sós bodagot sütöttek.

Gyümölcsoltó Boldogasszony (márc. 25.) napjához köti a katolikus egyház hagyománya az Angyali Üdvözletet, Jézus Szentlélektől fogantatásának napját. Az analógiás mágia az alapja annak a szokásnak, hogy ezt a napot a fák oltására, szemzésére tartották alkalmasnak. A magyar nyelvterületen élt az a hiedelem, hogy azt a fát, amelyet ilyenkor oltanak, nem szabad letörni vagy levágni, mert vér folyna ki belőle. Ezen a napon a gyümölcsfáikról lemetszett gallyacskákat eltüzelték. Úgy vélték, hogy ezzel megakadályozzák a termés elférgesedését. Az itteni méhészek a röplyukakhoz is állítottak gallyakat, hogy a fáikról a méhek majd jól mézeljenek.[37]

Szent György hava

Virágvasárnap, Jézus Jeruzsálembe való bevonulásának emlékünnepe, a húsvét előtti vasárnap. Már a VII. sz. óta pálmát szenteltek ezen a napon. Nálunk ezt a barka helyettesítette. A virágvasárnapi barkaszentelés egyházi eredetű népszokás ugyan, de a szentelt barkát felhasználták rontás ellen, gyógyításra, mennydörgés, villámlás elhárítására. A szentelt barkáról egy-egy rügyet letörtek és kereszt alakban a ló, tehén, homlokán szétdörzsölték, hogy a nyila, azaz a villám elkerülje.[38]

A *Húsvét* a kereszténység egyik legnagyobb ünnepe, e napon ünnepli Krisztus feltámadását. Húsvétkor ér véget a 40 napig tartó böjt, a hústól való tartózkodás, innen származik az ünnep magyar elnevezése is. Húsvét az egyházi év mozgó ünnepeinek is középpontja. Ezt a napot előzi meg hét héttel farsang vasárnapja és követi ötven nap múlva a pünkösd. A tavasz, a természet megújhodása az embert is a környezete megtisztítására késztette. Ezek a részint praktikus, részint mágikus cselekedetek a nagyhéthez kötődtek. Az alább közölt nagyböjti imádság, amely napjainkig megőrződött Kiszomboron, az archaikus imádságok azon csoportjába tartozik, melyben Mária és Krisztus párbeszédes formában szól egymáshoz:

Názáretbeli Jézus, zsidók királya,
Veszedelemben forgóknak Istene,
Megtestesült szentige,
Szent Isten, Szent erős Isten,
Szent halhatatlan Isten, Irgalmazz nekünk.
Hét kereszt alatt lefekszem,
Hét kereszt alatt fölkelek,
Őrizz angyal éjfélig, Boldogságos Szűz Mária virradtig,
Krisztus Jézus mindvégig,

[36] BÁLINT 1997. 242.
[37] BÁLINT 1980. 258.
[38] Uo.

Hogy gyarló testem nyugodjon,
De szívem el ne aludjon,
Hogy téged mindenkor lásson,
Minden gonosz távoztasson,
Sátánok ne kötessenek, hogy testeim ne fertőzzenek,
Engedd ezt nékem, oh kegyes atya,
Fiú felségesen, élvén örök dicsőségbe.
Most és mindörökké, ámen.
Ma vala péntek,
Annak napja vala,
Mén a Jézus Krisztus a kín színhelyére.
Megláták a zsidók, fölfeszítették magos keresztfára,
Foly a szent vére, szomorkodik szent lelke, hervad a szent szíve,
Szól a Boldogságos Szűz Anyám Mária,
Oh fiam, fiam, szerelmes szent fiam,
Én azt gondoltam, te leszel bús,
Látod fiú, én leszek bús,
Ki ezt az imádságot elmondá háromszor lefektében,
Háromszor fölkeltébe Megüdvözítem.[39]

A III. és az V. stáció a templom Szappanos Béla pap-szobrászművész által készített keresztút-ábrázolásán (1958)

A nagyhét jeles napjai a nagycsütörtök, a nagypéntek és a nagyszombat. Nagycsütörtökön megszűnt a harangozás, ilyenkor *„a harangok Rómába mennek”*, s legközelebb nagyszombaton szólaltak meg újra. A szertartásra hívogatás ezekben a napokban kereperéssel történt. A kereplő gyerekek munkájukért adományt gyűjtöttek. Nagypénteken sem ettek húst. A pénteki napot általában szerencsétlennek vélték, különösen a nagypénteket, mely a keresztény egyházban Jézus megfeszítésének emléknapja. Tiltották az állattartás-

[39] Elmondta Ocskó Györgyné. A szerző gyűjtése

sal kapcsolatos munkákat. A templomban felállítottak egy koporsót, ez volt az Úr koporsója, ezt katonaviselt férfiak őrizték, kétóránként váltották egymást. A mai öregek még emlékeznek gyerekkorukban erre a szép szokásra. Ezen a napon még a XX. sz. első évtizedében is csak Maros-vizet ittak, mint mondogatták: *„lelkünk olyan tiszta legyen, mint a folyóvíz”*.[40]

A kálvária (Rónay János és családja síremléke) mai állapotában

Nagypénteken a falu Kálváriájához vonultak a hívek a templomtól. A *Kálvária* a római katolikus lakosságú települések és kegyhelyek egyik kultikus helye, a keresztútjárás, a keresztúti ájtatosság gyakorlásának színtere volt. A kálváriák elhelyezkedése a földrajzi domborzattól is függött. Ahol lehetett, hegyoldalra, vagy magasabb fekvésű helyre építették. Leggyakrabban a hosszúkás alakú kálváriát készítettek, ahol a stációk egymással szemben helyezkedtek el, a bejárattal szemben pedig Krisztus és a két lator keresztje állt. A stációk legtöbbször kőoszlopok, esetleg kápolnaszerű fülkék voltak, melyeken, ill. melyekben Krisztus szenvedéstörténetének egy-egy jelenetét ábrázoló képet vagy domborművet helyeztek el. A kálváriák építése Magyarországon a XVIII. században virágzott, de a későbbi időkben is építettek újakat. A római katolikus vallású településeken nagy volt a jelentőségük, főleg a nagyhéthez kapcsolódó egyházi szertartások zajlottak a Kálváriánál, így pl. este a hívek kimentek Krisztusnak az Olajfák hegyén való imádkozásának példájára a Kálváriához, a temetőbe, vagy egy út menti kereszthez.[41]

Nagypénteken a tanyasiak is gyalog jöttek be a templomba, délután körmenetben felkeresték a Kálváriát, és ott ájtatoskodnak.[42] Kiszomboron a Rónay család által állíttatott Kálvária a falu temetőjének keleti részén helyezkedik el. A plébánia Historia Domusában ezt olvashatjuk az eseményről: *„1873-ire évi Marzius 1-én szenteltetett fel a temető*

[40] BÁLINT 1980. 261.
[41] BÁLINT 1997. 197.
[42] Uo. 200.

keleti részén, özv. Rónay Jánosnő, szül. Karácson Emília ő Maga által építetett és családi sírboltot összekötött Kálvária, melly napon, ünnepélyes mise után nagy néptömeg jelenlétében, az építető Kegyes Úrnő kívánságára, a közös temetőbe nyugvó családtagjai, úgymint öregebb Rónay János, az építető férje, Rónay Emília és Rónay Borbála léányai, Rónay István és Rónay Leona unokái az új sírboltba helyeztettek át."[43]

A kálvária az egyik stációval

A kiszombori Kálvária egyben a családi kripta szerepét is betöltötte. A kerítés kapuján belépve szemben helyezkedik el a téglalap alakú kálvária épülete, melynek bejárat mögött a ravatalozóban néhány térdeplő és gyertyatartót helyeztek el. Ez a rész vasajtóval van lezárva, az épület hátsó részében található a családi-kripta. A lépcsők két oldalról indulnak fel, és vezetnek fel a kripta tetejére, ahol is a keresztek állnak. Jézus keresztje a latrok keresztje mögött áll. A kálváriát jelenleg 9 oszlopos stáció veszi körül, de tudjuk, hogy egykor 14 részből állt (az utolsó oszlopon lévő képkeretnek a tetejére római számmal felírták a XIV-es számot). Az idők folyamán még két temetőkápolnát építtetett a Rónay család, ezért a jobb oldalt köríven elhelyezkedő stációkat lebontották, és az új kripták falára helyezték át azokat. A bejárattól balra az első oszlopot rossz állapota miatt a temetőcsősz bontotta le a hatvanas-hetvenes években.

A stációk oszlopszerű kis kápolnák, melyek mélyedéseiben valaha üveggel lefedett festmények voltak. Nem tudni, hogy az idő vasfoga, vagy esetleg az emberi gyarlóság és mohóság tüntette-e el azokat eredeti helyükről. Az egykor levakolt Kálvária impozáns képet mutathatott. A mai állapota nem hasonlít egykori látványára. A II. világháborút követő években a család tagjai elköltöztek a faluból. Sokáig nem volt gazdája a temetőkert ezen részének, manapság az önkormányzat gondozza a kápolnák környékét. Többször feltörték és kifosztották a sírhelyeket, és a kereszteket ledöntötték. A falak és a lépcső a tatarozás hiánya miatt omladozik.

[43] Hist. Dom. 22.

Az idősebb generációt faggatva, Kovácsné Annuska néni úgy emlékezett, hogy nagyböjtben minden pénteken a Kálváriához vonultak ki. Mások úgy emlékeztek, hogy csak nagypénteken mentek ki a körmenettel a stációkhoz. Nagyszombaton a ház tövét söpörték,[44] hogy a csúszómászók ne jöjjenek oda, közben ezt hajtogatták: *„Kígyók, békák szaladjatok, / Mögszólaltak a harangok!”* Húsvét vasárnap a régi emberek tisztára mosták a lábukat, és úgy mentek a körmenetre. Mint mondogatták, így lehet az üdvösségre jutni.[45] E naphoz ugyancsak sokszínű hagyomány kapcsolódott. Akárcsak más nagy ünnepen, ilyenkor sem főztek, a trágyát nem hordták ki az istállóból, nem söpörtek, varrni sem volt szabad. Jellegzetes ételeket ettek és esznek ma is országszerte: húsvéti sonkát, kalácsot, tojást, sőt még bort is, amelyet a katolikus hívők szentelni vitték a templomba.

A falunkban csak a feltámadási körmenet után hazaérkezve lehetett a sonkát felvágni. Ha nem a pap szentelte azt meg, akkor a templomból hozott vízzel szentelték meg otthon. A szentelt vizet a *Láncos Krisztus szobra* elé helyezett edényből merítették a hívek. A börtönbe zárt, oszlophoz láncolt Jézus szobormását Magyarország más vidékein Szenvedő Krisztusnak nevezik, csak a mi falunkban Láncos Jézus az elnevezése.[46] Ez a szobor régen a templomunk kijáratától balra volt elhelyezve, a mostani gyóntatószékek helyén.

A sonkacsontot a zomboriak a legtermékenyebb gyümölcsfájuk tövébe ásták, hogy kocájuk majd szerencsésen minél több malacot fialjon.[47] A víztisztító, termékenységvarázsló erejébe vetett hit az alapja a húsvéti locsolásnak is. Valamikor vízbevető, vízbehányó hétfőnek nevezték húsvét hétfőjét, ami utalt a locsolás egykori módjára, tudniillik gyakran erőszakkal a kúthoz, vályúhoz hurcolták a lányokat, és vödörszám hordták rájuk a vizet. A szagos vízzel, kölnivel való locsolás és a locsolóversike újabb keletű szokás városon és falun egyaránt. Húsvét hétfőjén a legények bandába verődve járták a lányos házak és tiszta vízzel, vagy kölnivel locsolták meg őket. A lányok a legényeknek festett tojásokat ajándékoztak. A tojást hagyma héjából készített főzetbe áztatták, amitől szép barnás színe lett. De tudunk arról is, hogy festékkel vagy ceruzával színezték. Este a kaszinóba bált tartottak, ezen a leányok csak a gardi mamával, vagy az édesanyjukkal vehettek részt.

Az igazi tavasz kezdetét a néphagyomány *Szent György napjá*tól (ápr. 24.) számította, mely pásztorünnep volt. Ekkor hajtották ki először a legelőre a teheneket és a malacokat. Zomboron volt községi gulyás és kondás, akik reggel hat órakor megfújták a tülküket, ez azt jelentette, hogy indulhatnak a tehenek és a disznók a mezőre legelni. A község naponta legelőre kihajtott állatai mellé fogadott pásztort, akinek járandóságát házanként vagy a kihajtott állatok száma szerint élelmiszerben, terményben és pénzben fizették. A szegedi kútnál várták össze az összes állatot, majd innen a Gulya-gyöpre, vagy Gulyásgyöpre hajtották ki azokat. Az állatok egész évben kint legeltek a mezőn. Névnapi köszöntő is maradt fenn György-napról, ezzel járták végig a Györgyöket: *„Kópé, kópé kopogtassunk, / Szent György Gyurkát ijesztgessük!”*, és amennyire csak tudták, megijesztették a névnapját ünnepelő embert.[48]

[44] BÁLINT 1980. 264.
[45] Uo. 265.
[46] BÁLINT 1997. 307.
[47] BÁLINT 1980. 267.
[48] KISS 1940. 141.

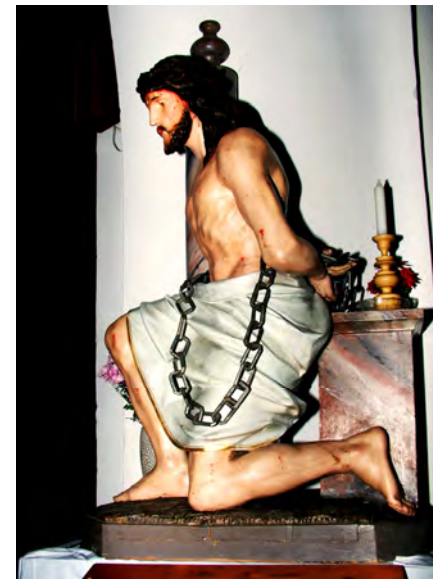

Láncos Krisztus a templomban

Búzaszentelő (ápr. 25.) a vetések megáldásának szertartása, amelyet a katolikus egyház Szent Márk napján végzett. A néphit, mint minden más szentelménynek, a megszentelt búzaszálaknak is különös erőt tulajdonított. A templomi lobogókra tűzött búzakoszorúból néhány szálat haza szoktak vinni vagy az asszonyok imakönyvükbe préselték, hogy tűzre vetve, a füstjét majd torokbajok ellen orvosságul használják. Egyesek egész marokkal vittek haza, s abból vágtak a kislibák eledelébe, egy részét pedig eltették, és ha a gyereknek nyilallása támadt, belefőzték a teába, amellyel a fájós részeket borogatták.[49] A faluban vagy annak határában lévő keresztekhez zarándokoltak az emberek. De nem csak a felnőttek vettek ebben részt, hanem az akkor még erősen vallásos oktatás miatt az egész iskola kivonult zászlókkal, lobogókkal az óbébai, vagy pedig a Husztik-féle kereszthez. Ezek az út menti szakrális emlékek nem estek túl közel a faluhoz, így volt, amikor több kilométert kellett megtenniük az iskolás gyermekeknek. Közben énekeltek és imádkoztak. Amikor kiértek a kereszthez, ott a plébános rövid misét tartott, majd megszentelte a gabonát és imádkoztak, hogy jó termés legyen abban az esztendőben. Sok idős ember szívesen emlékezett erre a búzaszentelő körmenetre. Nagy esemény volt ez az életükben.

A *tyúkültetés*, csirkekeltetés időszakai közül kettő válik ki gyakoriságával és fontosságával: a tavaszi (áprilisi) és az ún. „két Boldogasszony közi” (aug. 15. - szept. 8.), azaz a nyár végi keltetés. Ritkábban fordult elő az egészen korai ültetés (febr. - márc.), amikor fűtött helyen, a szobában készítettek fészket a kotlósnak. Tavasszal és nyáron fűtetlen kamrában, istállóban ültették meg a tyúkot. Sok vidéken emlegetik a „kazal alá” keltetett csirkéket. Ezek búzahordás idején, július végén keltek ki, s a szérűn „kazal alatt” nevelkedtek.

A tyúkültetéshez gondosan készítették elő a fészket. Rendszerint kerek kosárba, szitakéregbe, fedeles tyúkültető kosárba tettek búzaszalmát. A tyúk alá legtöbb vidéken 21-23 tyúktojást, Zomboron csak 21 tojást helyeztek. Az egyszerre költött csirkéket egy kot-

[49] BÁLINT 1997. 338.

Úrnapi körmenet a kastély előtt a negyvenes években

Úrnapi körmenet 1963-ban

lósalja, egy tyúkalja néven emlegették. A nyugtalan kotlót rostával borították le, hogy ne tudjon megszökni. Keltetéshez a piacon nem vettek, s lehetőleg kölcsön sem kértek tojásokat. Ültetés előtt két héttel kezdték meg a tojásgyűjtést, hogy mind friss legyen, s több tyúktól gyűjtötték össze. Fontos volt, hogy szemes, azaz termékeny legyen. A lúd alá legföljebb 15 tojást tettek. A lúd évente egyszer, ritkábban kétszer költ, s mindig a saját tojásait. A második kelésből származó liba neve sarja, sarjúliba. Tyúkültetéskor úgy tar-

tották: *„a gazdasszonynak nem vót szabadott sehova menni, hogy jó ülő lögyön a tyúkja.”* A keltetés a várakozás időszaka. Egy hét után lámpázással, átvilágítással vagy vízpróbával vizsgálták meg a tojásokat, van-e bennük élet. A lámpázás csak az 1900-as években jött szokásba. Azelőtt langyos vízbe tették a tojásokat: a záp lemerült, az élő fennmaradt a vízen.

A ludak, kacsák tépése mindenütt női munka volt, amit többnyire zárt helyen, istállóban, színben végeztek. Hívtak hozzá segítséget, rokont vagy szomszédasszonyt, akinek a munkáját viszonozták. Kis székre ülve a libát hasával felfelé térdük közé szorították, mert ott kezdték a tolltépést. A szárnya alatt óvatosan kellett tépdesni, hogy a szárnyat tartó tollazat megmaradjon, ne lógjon majd a szárnya a földig. Külön edénybe gyűjtötték a finom pelyhet és külön a mell és szárny alatti tollakat. Ismét másik edénybe rakták a szálas, illetőleg a szárnytollakat. Legértékesebb a pehely, olcsóbb a tépett toll, ismét más minőség a fosztott toll, a fosztalék. Utóbbit a szárnytollakról szedegették le hosszú téli estéken. A tollfosztó, talufosztó hagyományos közösségi alkalom, amire a háziasszony ismerős asszonyokat hívott össze.

Pünkösd hava

A magyar nyelvterület nagy részén május elsejére virradó éjszaka állították, illetve állítják a májusfát. Másik jeles alkalma a *pünkösd*. A május elsején állított fákat pedig sokfelé éppen pünkösdkor bontották le. A májusfa, a zöld ág a természet megújhodásának a szimbóluma, és legtöbb esetben az udvarlási szándék bizonyítéka, szerelmi ajándék is. A májusfák beszerzése mindkét esetben a mindenkori legények, legénybandák feladata volt. Éjszaka hozták be a faluba, és úgy kellett felállítani, hogy senki ne vegye azt észre.

Pünkösd a keresztény egyház egyik fő ünnepe, mely a húsvétot követő ötvenedik napon kezdődik. (Elnevezése a görög pentekosztész ’ötvenedik’ szóból származik.) Az ünnepen kenyeret szoktak elégetni, hamuját a gabonaföldre szórták, hogy az aratás gazdag legyen.[50] Pünkösdi rózsát szórtak a mosdóvízbe, hogy egészségesek legyenek.[51] A kapukat bodza virággal díszítették föl. Ezt az eseményt olvashatjuk Kiss Mária Hortensia könyvében: *„Zomboron ősi szokás volt pünkösdkor fölvirágozni az utcákat. Bazsarózsa, labdarózsa, bodza, pünkösdi rózsa, s az éppen kéznél lévő virágokkal teletűzdelték a kerítés réseit. Nem igen volt talán még egy olyan illatos-hangulatos, színpompás falu, mint Zombor pünkösdkor. Élvezet volt végig nézni a virágos utcákon.”*[52]

Úrnapja a pünkösd utáni második hét csütörtökje. Az e napon tartott körmeneteknél ún. úrnapi sátrakat készítettek az oltárok fölé a falu különböző pontjain, újabban csak a templom körül. Az úrnapi sátrakat zöld gallyakkal, virágokkal díszítették. Az úrnapi sátrak díszítményeit, mint szentelt növényeket később mágikus célra használták a földművelésben, állattartásban, sőt az ember- és állatgyógyításban.

Pünkösd után következő második hét csütörtökjén tartott ünnep, amikor az egyház Krisztus testét, az oltáriszentséget ünnepli. Kötelező ünneppé IV. Orbán pápa tette 1246-ban. Az ünnep és a körmenet (körüljárás) elterjedésével szokássá vált az oltáriszentség körülhordozása, amelynek a népi hitvilág a gonoszt, a betegséget, a természeti csapásokat elűző erőt tulajdonított.[53] Négy oltárt állítottak föl a hívek, volt a templomnál, a mai

[50] BÁLINT 1980. 278.
[51] BÁLINT 1997. 447.
[52] KISS 1940. 120.
[53] BÁLINT 1997. 454.

gyógyszertár melletti háznál, az óvodánál és a kastély udvarában. A körmenet útvonalát szénával hintették meg, melyet a szertartás után széthordtak, és a jószágokkal megetették. Az úrnapi széna a beteg állatok megcsutakolásához is használatos volt, így elmúlt róluk a seb, a baj.[54] A szénás szekeret bivalyok-húzta kocsi előzte meg, melyen vizet hoztak és fellocsolták az akkor még földes utat. A körmenet a templomból indult, egy ministráns a toronyból figyelte a menetet, amikor az az oltárhoz ért, meghúzta a kisharangot. Az egyik legnagyobb ünnep volt a faluban, több százan vettek részt a körmeneten. A II. világháború után egy ideig a templom falai közé szorult ez az ünnep, majd később csak a templom körül állítottak oltárokat, és ezek között vonult végig a körmenet.

Nyári ünnepkör

Szent Iván hava

Szent Iván (jún. 24.) a nyári napforduló ünnepe, a szertartásos tűzgyújtás egyik jeles napja volt. A tűz tisztító, gonoszűző erejébe vetett hit az alapja a Szent Iván-napi tűzugrás szokásának is. Az ekkor gyújtott tűzről azt tartották, hogy megvéd a köd, a jégeső és a dögvész ellen, elősegíti a jó termést.

A szertartásos tűzugrásnak egészség- és szerelemvarázsló célzata is volt. Több babonát ismerünk ezen a napon, a régi öregek közül a sokan szenvedő lelkekért önmegtagadásból nem ettek semmiféle gyümölcsöt Szent Iványig. Majd a napján tüzet gyújtottak majdnem minden utcában, a kocsiút közepén a tisztítótűzre való megemlékezésül. A tüzet átugrálták, gyerekek, lányok és asszonyok egyaránt, és ezt mondták közben: *„Úgy mönnyek át a tisztító tűzön, ahogy ezt a tüzet átugrom!”*[55] Aztán a szenvedő lelkekért almát és meggyet adtak a gyerekeknek. Az almát Rónay Tibor hozta a gyümölcsöséből, ezt Szentiváni almának hívták.

Szent Jakab hava

Illés napján (júl. 20.) munkatilalom volt, mert attól tartottak, hogy aki ilyenkor a mezőn dolgozik, abba belecsap a villám, a termést pedig elveri a jég. A gazdálkodók féltek ettől a naptól, hogy a vihar szétveri, vagy a villám felgyújtja az asztagot, a kazlakat.

Az Illés név az 1800-as évek közepén és a végén rendkívül közkedvelt név volt Kiszomboron. Mára csak az idősebb nemzedék között találunk elvétve egy-egy Illés nevűt. Népi megfigyelés alapján Illéskor Zomboron mindig nagy vihar volt.

Kisasszony hava

*Klára napjá*hoz (aug. 12.) az a jellegzetes hiedelem fűződik, hogy az eladó lányok, tetőtől talpig mosakodjanak meg ezen a napon, majd derekukra kössenek fehér övet, így hitük szerint jövendőbelijük tisztességes ember lesz.

Boldogasszony napja (aug. 15.) az év egyik legszebb és legnagyobb Mária ünnepe. A régi öregek a szombatot félmunkaszüneti napnak tartották, nehezebb munkát nem végeztek Szűz Mária tiszteletére. Ez a nagy tisztelet Máriának nem ismeretlen a szegedi nagytájon. Szombaton így ájtatoskodtak: *„Mert a szombat Szűz Mária napja, / Boldog ember, aki ezt tartja.”* A falunkban ekkor van a templom búcsúja, vagyis címének, titulusának ünnepe, annak a szentnek, „titok”-nak a napja, akinek tiszteletére a templomot

[54] BÁLINT 1980. 286.
[55] KISS 1940. 139.

felszentelték. Magyarországon a legtöbb templomi búcsút a termés betakarítása utáni hónapokra tették: István király, Nagyboldogasszony, Szent Kereszt felmagasztalása (szept. 14.), Szent Mihály, Kisasszony, vagy Szent Márton napjára.

Az 1938. Nagyboldogasszony napján fölavatott Szent István-szobor átadási ünnepségének résztvevői

A templomi búcsú napján a zomboriak vendégségeket tartottak, amelyre a közelebbi és távolabbi községekben élő rokonokat és jó barátokat meghívták. Régebben a meghívott vendégeknek már istentisztelet előtt illett megérkezniük és részt venniük az istentiszteleten. Nemcsak búcsúkor, de más Mária-ünnepeken is vitték a fehér ruhás lányok a Szűz szobrát. De kik is lehettek Mária-lányok?

*Mária-lányok*nak nevezték azoknak a nagylányoknak a csoportját, akik körmenetekben rendszeresen vállukon vitték a Hordozó Mária szobrát. Legtöbbször négyen vagy hatan voltak. Külön rendet alkottak a falu társadalmában. Makulátlan hírű és erkölcsű, vallásos, imádságos lányok kerülhettek soraikba. Fontos volt, hogy egyforma termetűek legyenek, mert így vihették csak vállukon a Mária-szobrot. A legények nagyra becsülték a Mária-lányokat, és kitüntetésnek számított, ha udvarolhattak nekik. A Mária-lányok többnek tartották magukat a többi lánynál. Válogattak a legényekben. A Mária-lányok kiszemelése és betanítása a Mária-dajka feladata volt. Egy híres zombori Mária anyát Kiss Mária Hortensia leírásából ismerünk, őt Fodor Pannának hívták.[56] Egy-egy Mária-lány általában addig szolgálta Máriát, amíg férjhez nem ment. Esküvőjén részt vett a többi Mária-lány is. Így örökítette meg ezt a mozzanatot Kiss Mária Hortensia: *„Örzsi lány korában járt a Mária-lányokkal, hát Fodor Panna gárdája neki is megadta a végtisztességet: ott voltak esküvőjén szép rendben felállítva. Fodor Panna – pedig már ötven esztendős forma asszony volt –, talpig fehérben. Ezúttal Vera is fehérben öltözve tartotta a Szűz Mária koronáját ezüst pálcán.”*[57] De temetéseken is részt vettek: *„A temetésre a*

[56] KISS 1986. 49.
[57] Uo.

Mária-lányok egész csapata is kivonult. […] *Vitték a fehér zászlókat, meg a nagyobbak a vállukon Máriát."*[58]

Csak szűzlány lehetett Mária-lány. A hagyomány szerint ellenkező esetben a Hordozó Mária könnyezett, vagy másképp adta jelét rosszallásának. A Mária-lányok legfontosabb feladata az volt, hogy körmenetekben és búcsújárások idején, vállukon vigyék a Hordozó Máriát. Búcsújárásra, körmenetre virágos-zöld füzért fontak a Mária-szobor körüli oszlopokra. Nagy ünnepek előtt segítettek a dajkának rendbe tenni a templomot.

Az ún. két Boldogasszony közét (aug. 15. - szept. 8., Kisasszony) az asszonyi munkában tartották fontosnak. Ilyenkor ültették a tyúkokat, hogy jó tojók legyenek és az összes tojásukat kiköltsék. Az ebben az időszakban tojt tojásokat összegyűjtötték, mert úgy vélték, hogy sokáig eláll. Ezeket külön elrakták, legtöbbször a búzába tették. Ez a szokás a mai napig él az idősebb asszonyok között.

Őszi ünnepkör

Szent Mihály hava

Kisasszony napján (szept. 8.) ünnepeli a római katolikus egyház Szűz Mária születésnapját. A kereszténység már első századaiban törekedett arra, hogy Jézus anyjának, Máriának mind a halála, ill. mennybemenetele, mind pedig a születése napját megünnepelje. A születésnapját már a VII. században ezen a napon ünnepelték. Az ünnep magyar elnevezése a XV. századig vezethető vissza. Számos templomot tiszteletére avattak fel. Országszerte kedvelt búcsújáró nap volt. Kisasszony napját az utóbbi évtizedekig megünnepelték, s azt tartották, hogy aki nézi a napfelkeltét, meglátja benne Szűz Máriát és a nap körüli rózsákat.

A szegedi nagytájról, így Zomborról is az 1920-as évek előtt rendszeresen elzarándokoltak Máriaradnára. A trianoni határrendezés után a románok nem is engedték a magyarokat a búcsújáró helyre, ezért Szegeden rendezték meg a szegedi-radnai búcsút. A zarándokokat búcsúvezető irányította a hosszú úton, ő mondta meg, hogy hol pihennek meg, és azt is, hogy mit énekeljenek, vagy imádkozzanak a Radnára vezető úton. Kiss Mária Hortensia édesanyját, Kószó Veronikát Balázs Gergő búcsúvezető kísérte el a radnai szűzhöz. *„Kisasszonykor a faluból kereszt indul, azokkal ő is elmegy. Három nap az út, gyalog."* - olvashatjuk Kiss Mária Hortensia *Tűzpróbára tétetett* című könyvében.[59]

Szent Gellért napja (szept. 24.) volt a Kiszombortól 4 km-re lévő sándormajori kápolna búcsúnapja. A *„szép, zsindelyes tetejű"* kápolnát[60] Nákó Sándor nagyszentmiklósi földbirtokos építette 1911-ben a majorban élő emberek számára, aki utóbb iskolát is épített ide. A templom téglalap alapú volt, a szentély része félköríves. Tetejét kis zsindellyel fedett fatoronnyal ékítették. Berendezése a szűk hely miatt csak az oltárból állott, amelyet Jézus képe díszített. A délelőtti istentiszteletre Zomborról és a környező településekről is eljöttek. A reformátusok kéthetente tartottak itt istentisztelet, a katolikusok pedig havonta egyszer. A kápolna olyan kicsike volt, hogy a mise alatt a hívek az épület előtt hallgatták a prédikációt. Hajdú István[61] és Barna Gyula szerint a kis templom búcsúját Szent Gellért

[58] Uo. 42.
[59] Uo. 26.
[60] Hist. Dom. 147.
[61] Hajdú István 1972-ig élt kint a Sándormajorban

vértanú ünnepén, illetve a szept. 24-éhez legközelebb eső vasárnap tartottak meg az ott lakó emberek.

A sándormajori kápolna pusztuló oltára és az épület bontása (1963)

A téeszek létrejöttével a majorság megszűnt, az ott lakók lassan a faluba költöztek vissza. A tanyákat lebontották, a terület elnéptelenedett, az iskolát megszűntették. A kápolnában évente csak egyszer miséztek, búcsúkor. Ami mozdítható volt a kápolnában és környékén, elvitték, még a kőpadlót is felszedték. Az akkori plébános, Szikora Károly a püspökhöz fordult, hogy engedélyeztesse a kápolna lebontását, így azt 1963-ban, az engedély megérkezése után elbontották. *„3 férfi 12 nap alatt végzett a kápolna lebontásával. A bontásból 7-8 ezer tégla került ki, melyet a temető régi bejáratának gyalogjárdájának felújítására szállítottak el, és a temető csőszház megerősítésére. A kápolna mellett egy fakereszt állt, melynek az alja már el volt rohadva, ezért ezt is elbontották. A ravatalozó padlásáról elő került egy 1,5 méteres vaskereszt, melyet az elbontott kápolna helyére állítottak fel, hogy őrizze a sándormajori kápolna emlékét."* – olvasható a Historia Domusban Szikora Károly plébános bejegyzése.[62] Ma már sem a kápolna helyét, sem pedig a keresztet nem lehet megtalálni, emlékét csak néhány fotó őrzi, amelyeket Szikora plébános készített.

Mindszent hava

Az ország keleti felében elsősorban Dömötör volt a pásztorok patrónusa. *Dömötör napját* juhászújévnek is nevezték, ezen a napon számoltak el a juhászok gazdáikkal, meghosszabbították, vagy megszüntették a szolgálataikat. Ezen a napon hajtották ki utoljára az állatokat a Gulya-gyöpre. Tavaszig minden állatot az istállóban, ólban tartottak.

Szent András hava

Mindenszentek napja (nov. 1.) egyházi ünnep, amelyhez a halottakra való emlékezés szokásai, hiedelmei kapcsolódnak. Az I. századtól kezdődően a keresztény egyházak nov.

[62] Hist. Dom. 150.

1-jén ünneplik. Eredetileg azoknak a halott lelkeknek az ünnepe, akikről a naptár név szerint nem emlékezik meg. A bencés kezdeményezésű kultuszból a magyar bencések is hamar kivették részüket. Azt a hetet, amelybe a halottak napja esik, halottak heténekk nevezik. – Nem tudjuk, hogy az ünnep népi szokásai mikor alakultak ki. A sírok megtisztítása, virággal díszítése éppúgy általánosan elterjedt szokás a falunkban, mint a halottak lelki üdvéért szóló gyertyagyújtás.

A templom díszítése a mindenszentek napján tartott mise előtt (1962)

Halottak napján (nov. 2) a néphit szerint hazalátogattak a halottak, ezért sokfelé szokás, hogy számukra is megterítettek, kenyeret, sót, vizet tettek az asztalra. Annyi gyertyát gyújtottak otthon, ahány halottja van a családnak. A szegedi tájon mindönszentök kalácsa, vagy kóduskalács néven üres kalácsot sütöttek, amit a temető kapujában várakozó koldusoknak adtak, hogy ők is megemlékezzenek a család halottairól. Ezen a napon a háború előtt a Rónay-kápolnákat megnyitották, lépcsőit vörös szőnyeggel borították le, és a falu lakosai megtekinthették a Rónayak sírhelyeit. Az idősebb zomboriak még egy kis ágyura is emlékeznek, amelyet a bejáratnál helyeztek el. Halottak napján a 60-as évekig a Zubán-kápolnában tartották a szentmisét. Ezen a napon a falu bel-és külterületén álló út menti kereszteknél is gyújtottak gyertyákat.

Márton napján (nov. 11.) országszerte lakomákat rendeztek, hogy egész esztendőben bőven ehessenek, ihassanak. Úgy tartották, minél többet isznak, annál több erőt és egészséget isznak magukba. Ilyenkor már le lehetett vágni a tömött libát. *„Aki Márton napon libát nem eszik, egész éven át éhezik”* – tartották. A liba csontjából az időjárásra jósoltak: ha a liba csontja fehér és hosszú, akkor havas lesz a tél, ha viszont barna és rövid, akkor sáros. Az aznapi időből is jósoltak: *„Ha Márton fehér lovon jön, enyhe tél, ha barnán, kemény tél várható.”* Egy kalendáriumi regula szerint: *„Márton napján, ha a lúd jégen jár, akkor karácsonykor vízben poroszkál.” „A bornak szent Márton a bírája”* – tartja a mondás, azaz ilyenkor iható az újbor, más jelentése szerint az őszi időjárás dönti el, hogy milyen lesz a bor.

Útmenti keresztek a község határában

„PÖRÖM, PÖRÖM, PISTIKA...”
MONDÓKÁK ÉS GYERMEKJÁTÉKOK

A kiszombori gyermekek, mint a magyar nyelvterületen mindenhol, nagyon hamar megtanulták a ház körüli teendőket. Már 4-5 évesen kivették a részüket a felnőttek munkáiból, vagy az apró jószágokat legeltettek a mezőn, vagy a kisebb testvérre vigyáztak. Ahogy cseperedettek, egyre nehezebb munkákat kellett ellátniuk. De mindezek ellenére nagy örömmel játszottak az utcabeli gyerekekkel az árokparton, vagy éppen a réten.

A játék az a cselekvés, amely egyidős az emberiséggel. Mindenki és mindenkor szeretett játszani. Szeretett játszani a falusi, de városi gyermek is, a módosabb családból származó, és a szegényebb sorban élő egyaránt. A népi játékok hosszú időn át formálódtak, csiszolódtak olyanná, amilyeneknek ma ismerjük azokat. Különböző korokból származó elemek keveredtek bennük. Nem a mai társadalomban keletkeztek, de ennek ellenére fontos szerepe volt a gyermekek életében. A gyermekjátékok lehetőséget adnak gyermekeink számára, hogy már egész kicsi korukban találkozzanak az anyanyelvükkel. Az anyanyelvét a kisgyermek az édesanyjától tanulja meg, a vidékre jellemző mondókákat, játékokat, kifejezéseket hall tőle, ami az ő szülőfalujára jellemző. Ezeken a dalokon keresztül ismeri meg környezetét, a napot, a növényeket, állatokat. Ebben a környezetben élő kisgyermeket játékai nemcsak megismertetik a külvilággal, hanem segítették abban is, hogy eligazodjon abban, bizonyos készségeket, tevékenységeket elsajátítson és begyakoroljon.

Kiss Mária Hortensia nagyon sok olyan játékot gyűjtött össze, amelyek mára már feledésbe merültek,[63] de sikerült számos olyan játékra, mondókára lelnünk, amelyeket ő nem közölt, vagy amelyek más változatban is megmaradtak. A népi játékainkat a legfontosabb jellegzetességeik alapján típusokba sorolták, ezt a csoportosítást használva mutatjuk be a zombori népi játékokat.

Eszközös játékok

Azok a játékok tartoznak ide, melyeknek a központja maga az eszköz, mindegyik lényege, hogy a játszóeszközt a gyermek készítse el. A XIX. sz. végén és a XX. sz. elején nemigen volt a családoknak pénzük a drága játékokra. Kevés olyan család volt, ahol igazi játékbabára, építőkockára vagy babaházra lelhetünk, így a gyermekek a környezetükben található növényeket, eszközöket, tárgyakat használták fel a játékaik elkészítéséhez. Ezeknél a játékoknál nem volt baj, ha eltört, szétszakadt, azonnal másikkal lehetett pótolni. Az eszköz készítését a nagyobb testvérektől, vagy játszótársaktól nézték el a gyerekek. De a saját fantáziájuk is segített nekik.

A fiúk rendszerint ökröt, tehenet készítettek kukoricaszárból, puskát fából, vesszőből íjat, nyilat; a lányok babákat, növényekből gyűrűt, nyakláncot, ezek voltak az ún. *tárgykészítő játékok*. A puskafélék közül igen kedvelt volt a bodzafa puska, amely kibelezett bodzacsőből, betolható vesszőcskéből és a csőben elől-hátul elhelyezett kócgolyóból áll. A górépuskát napraforgó szárába erősített fűzfavesszőből készítették, amely megfeszítve kis fapecket lökött ki. Nyilat fűzfavesszőből vagy bodzahusángból faragtak. A nyílvesszőt nádból ügyeskedték, végére sárnehezéket tettek. De készítenek a gyerekek maguknak bogáncsból (más néven buzder vagy szúróka) bútorokat: ágyat, szekrényt, asztalt, amivel az árokban játszottak. A pipacs virágját kifordították és máris kész volt a pap és a ministráns. Különböző növények szárából a lányok ékszereket készítettek. A pitypang szárából karperecet, nyakláncot, a papsajtból gyűrűt, a százszorszépből koszorút a fejére.[64]

Az akácfa leveleit sorban tépdesték le a szárból és közben ezt mondogatták: *„Élek, halok, házasodok.”* Hasonlóan játszadoztak a pipacs bimbójával, a köténykébe szedett bimbókat egyenként szétszedték és ezt mondogatták: *„Sör-e, bor-e, pálinka-e? / Piros színű pántlika-e?”* Ismerték Zomboron is a *Volt apád katona?* elnevezésű játékot, sőt még mai is kedvenc játéka a gyereknek. Kiss Mária Hortensia szerint a vadzabkalászt használták. A szúrós, kalászos fűfélékkel kalászát kettéhúzták, és újból összeillesztették. Balkézben tartva ezt kérdezték: *„- Volt apád katona? / - Volt. / - Leesett a lóról? / Nem.”* Erre a gyermek összeütötte a két öklét, vagy a jobb kéz mutatóujjával megpöckölte, mire a kalász hegye kiugrott. *„- Látod, hogy leesett!”*

Az elvirágzott pitypang fúvásából, és a hüvelykujj percének hajlásába helyezett orgonaszirom le és fel mozgatásából lehetett megtudni, hogy hány évig fog élni.[65] Kedvenc időtöltésük volt a puskával, vagy durrantóval nagyokat durrantani. Sárból egy golyót formáltak, a közepébe lyukat nyomtak a hüvelykujjukkal, abba beleköptek és jól a földhöz vágták, ami nagyot szólt.

[63] KISS 1940. 149-163.
[64] Uo. 150.
[65] Uo.

Az *eszközös ügyességi játékok*, így a pénzezés, golyózás, gombozás, labdázás, gólyalábazás, csúzli, sárkányeregetés és a kerekezés rendszerint a nagyobb fiúk játékai közé tartoztak. A pénzezésnél többféle játékszabályt alkalmaztak. Volt, hogy a pénzt a falhoz dobták, és akié a legközelebb esett a falhoz, azé lett a többiek érméje is. De volt úgy is, hogy vonalat húztak, és arra kellett rádobni a pénzt. Mindenki a kijelölt helyről dobott, és akinek a pénze a legközelebb esett a vonalhoz, az lett az első, a második az lett, akinek a pénze a legközelebb esett az előzőhöz, és így tovább. Néha pénzjátéknak, kakasozásnak, snúrnak is nevezték. Hasonló módon ment a gombozás is. Falun és városban egyaránt kedvelt játék volt.

A két világháború között a legkedvesebb fiú játékszer a golyó volt. Vasból, üvegből vagy cserépből készült és a trafikban lehetett beszerezni. A nyerő játékok igen kedvelt formája volt a golyósjáték, melynek több változata ismeretes aszerint, hogy a golyókat a játékosok gurították, vagy lökték. A gurítós forma: akinek golyója – melyet meghatározott távolságból gurított a lyuk felé – legközelebb ért a célhoz, felmarkolta az összes golyót, és újra gurította a lyukba. Amelyik beletalált, az már az övé lett, de lehetősége volt hüvelykujjával a többi golyót is a lyuk felé irányítani. Ha ez nem sikerült, társa folytatta tovább. A lökős változat: a földre öt lyukacskát ástak, s mindegyikbe egy-egy golyót helyeztek el, majd egymás után dobtak a lyukak felé. Akinek először sikerült valamelyiket eltalálni, elnyerte mind az öt golyót. Ugyancsak lökős változat két játszó közt egy-egy saját golyónak a földön való pöccintésével ezek egymás felé való közelítése vagy koccantása („csőr"). Aki játszótársa golyóját megközelítette, azaz „kitette", az nyert, és golyót kért társától.

A labdával való egyéni, csoportos, ill. csapatjátékok is igen népszerűek voltak. Az egyéni játékban a labda játékszer, a csoportos és csapatjátékokban sportjáték. Az egyéni ügyeskedő játékok főként a leánygyermekek körében kedveltek. A labda feldobása, megkapása, földhöz pattintgatása, falhoz verése közben apró ügyességi mozdulatokat végeztek (szökdelés, perdülés, tapsolás, fésülködés, mosakodás mímelése stb.). A falhoz verő labdaiskolát gyakran a játék menetére utaló s a labda pattogásának ritmusát kifejező mondókával játszották: *„Egyenlőre, két kettőre, / három hatra, hat kilencre, / Üsd ki tízre, tizenegyre, / Gyertyatartó, vaskoppantó."* A labda elejtése vagy nem megfelelő időben való elkapása tréfás büntetést (féllábra, féltérdre állást) vont maga után, amit aztán a helyesen elkapott labdával fokozatosan elhagyhattak.

A csoportos labdajátékok másik részében, valamint a labdával játszott mérkőző csapatjátékokban a labdának általában kiütő szerepe volt: az egyik játékos megdobta, kiütötte a másikat, ez volt a kiütőcske. A labdát szőrből vagy rongyból varrták. A XX. sz. elején a fiúk bandába verődve a focit is nagyon kedvelték.

*Csúzli*t úgy készítettek, hogy kis bőrdarabba szorították a kilövendő követ, majd a bőrhöz erősített kifeszített gumi segítségével elröppentették. Szívesen kötöttek oldalukra fából faragott fakardot is. A sárkánykészítés még napjainkban is szokás. Nádból és selyempapírból vagy újságpapírból készül. Régen csirizt használtak a ragasztáshoz, manapság boltban vásárolt ragasztóval állítják össze a sárkányt. A sárkány vázát négy darab egyenes nádszál adta. A végeit „V" alakúra vágták be, és úgy kötötték össze, hogy a madzagnak egy kis végét hagyjanak, ez lett a középkantár. Ezután a vázra rátették a sárkány fejét, majd rákötötték a kantár két szárát, amit a középmadzaghoz erősítettek. Erre kötötték rá a sárkányfarkát, melyet papírcsíkokkal díszítettek. A középkantárhoz több tíz méter madzagot erősítettek, hogy ha a szél felkapja, egészen magason tudjon röpülni.

A *kerekezés*t küllő nélküli kerékabronccsal játszották, egy fadarabbal, vagy drótdarabbal hajtották a kereket, futottak mellett. Az abroncshajtás a gyermekvilág legelterjedtebb játékai közé tartozik. Mindenkinek volt egy drótkarikája vagy abroncsa, és egy bottal ütve hajtották végig az utcán, vigyázva, hogy el ne dőljön. Ha valakié eldőlt, az kiesett, s aki először ért az utca végére, az lett a győztes.

A *kacsázás* vízparti játék volt. A Maros-parton, a Ladányi tónál is tudták játszani. Lapos kavicsokat gyűjtöttek, majd úgy dobálták őket, hogy a víz felszínén minél többet ugorjanak. Figyelték, ki volt az ügyesebb. A szappanbuborék-fújáshoz szappanos víz kellett és egy lúdtoll üreges szára vagy szalmaszál. Ezzel szívták fel a vizet, és buborékot fújtak. Igyekeztek, hogy azok minél szebbre és nagyobbra sikerüljenek.

Kiszomboron a mai napig ismert és használt játékszer a *drúgattyú* vagy zúgattyú. Egy hengeres fadarabnak a közepére két lyukat fúrtak, ebbe spárgát, illetve erősebb madzagot fűztek, a végét összekötötték. Ekkor megfogták a két szélén, és addig pörgették, míg a madzag be nem csavarodott. Mikor széthúzták, a fadarab elkezdett pörögni: amíg kifelé pörgött, húzták a madzagot, amikor a lendület túlvitte, és ismét betekeredett, akkor pedig engedték. Minél ügyesebb volt, aki játszott vele, annál hosszabb ideig tudta járatni, s eközben, mint a neve is mutatja, zúgó hangot adott. Gombbal és cérnával is lehetett csinálni, manapság általában azzal játsszák.

A sportjellegű népi játékok közé tartozott a *bigézés* és a *csülközés*. Ezekhez a játékokhoz több gyerekre volt szükség, tehát a nagyobbacskák játéka volt, akik már bandában járhattak. A nagy tér adott volt, a falu végén, a tanya mellett Sándorban, vagy a régi piactéren (ma a határőrség területe).

A bigézés ütőfával röptető csoportos sportjáték, pontszerző versenyjáték volt. Egy 10–12 cm hosszú, 2–3 cm átmérőjű keményfa pecekkel játszották, amelyet mindkét végén meghegyeztek. Ütője a bigeütő vagy bigefa, mely egy 60–70 cm hosszú léc vagy husáng volt. A játékosok igyekeztek a földön fekvő bigét hegyre ütéssel felütni, majd a levegőben elütni. Lépésben számolták, hogy ki tudja messzebbre röpíteni. A bigéző igyekezett egymás után minél többször játékban maradni, ezért a felütött bigét oldalütéssel el kell találnia, különben „lesült”, azaz át kellett adnia az ütést társának. Az ütő játékost pöcköléssel jelölték ki. A bigézést megkezdő játékos egy kis földbe ásott lyukra fektette a bigét, majd ütőbotjával a lyukból kipöckölte, utána botját maga mellé fektette. Ha ellenfele elkapta röptében a bigét, vagy a lefektetett ütőfát a bige ráhajintásával eltalálta, ő lett az első ütő. A játéknak több változata volt (bigézés lyukra, körre).

A csülközés hajítófával célzó csoportos sportjáték volt. Megcélzandó játékeszköze, a csülök apró, 5–6 cm-nél nem hosszabb, egyik végén meghegyezett hengerded fapecek, amelyet kővel (téglával) megtámasztott deszka vagy egyéb lapos fa tetejére tettek, hegygyel felfelé. A felállított csülök kb. 3 m átmérőjű körvonallal volt elkerítve. A kör valamelyik pontján állt az őr, kezében vékony, mintegy másfél méter hosszú űzőbottal. A hajítók vele szemben mintegy 10–15 m-es rádobási távolságra álltak, kezükben mindegyik 60–70 cm hosszú, alig észrevehetően ívelt hajítóbotjával, a hajítófával. Miután az őr oldalt jó néhány méterre félreállt, a hajítók oldalozó dobó mozdulattal sorra megcélozták a csülköt. Ha eltalálták, hajítófájukért szaladtak. A csülök őrzőjének előbb vissza kellett állítania a csülköt eredeti helyére, majd a botjaikkal visszafelé futó hajítókat vette üldözőbe. Akit botjával megérintett, az lett az új őrző. Az őrt a játék elején a következőképpen jelölték ki: mindegyik játékos beadta botját valamelyik sorsoló tagnak, aki nyalábra fogta azokat a sajátjával együtt, majd a feje fölött vagy lehajolva, két szétvetett lába között hátradobta a nyalábot. Akinek a botja a legközelebb esett le, az lett az őr. Az imén-

ti két játékot Kiss Mária Hortensia jegyezte fel,[66] de a mai öregek már a háború előtti időkből sem emlékeztek ezekre.

Mozgásos játékok

A kisgyerek első játékai az ölbeli játékok voltak, melyeket a felnőttek játszottak velük: simogatással, csiklandozással, egyszerű, 1–2 soros mondókákkal mulattatták, csitították őket. Ilyenek voltak az ***altatók*** vagy az ***arcsimogatók***. Jellegzetes kiszombori altató pl.:

Csicsíja, babája,
Esti csillag ragyog,
Aludjál, aludjál, én is álmos vagyok,
Álmodjál, álmodjál hófehér ruhában,
Lila kék szoknyában, piros cipellőbe,
Tündér öltöztessen, angyal simogasson,
Liliom lelje, csillag csókolgasson,
Aranyos pillangó, kocsija rengessen,
Dalos kis pacsirta röpdössön felette.[67]

Kiszomboron gyűjtött arcsimogatók:

Ciróka, maróka
Mit főztél estére?
Nem főzők én egyebet,
Csak egy nagy fazék bablevest. [68]
Ciróka, maróka,
Hun vótál? – Malomba.
Mit ötté? – Pogácsát.
Hova tötted? – Kis póckára, mögötte a pap macskája.[69]

Amikor már járni tanult a gyermek, a következő verssel biztatták: *„Áll a baba áll, áll, áll. / Istenkének áll. / Jár a baba, jár, jár, jár. / Istenkének jár."*[70] Általánosan ismert és Kiszomboron is elterjedt játék volt a kézcsipkedő. Kisebb gyerekek felnőttel játszották, a nagyobbak egymás között is. Két ujjal megfogták egymás kézfejét úgy, hogy a kezek egymás fölött legyenek, és énekelték: *„Csípi-csóka, vakvarjúcska, jó volt-e a kisfiúcska?"* Ha rossz volt a kisfiúcska: *„Csípje meg a vakvarjúcska! Csíp! Csíp! Csíp!"*[71] A következő versikére a kisgyermek haját húzogatta előre, majd jobbra, és balra: *„Ásd a répát, ásd, ásd, ásd! / Ha jön a csősz: erre is nézz, arra is nézz!"*[72] Népszerű volt a Tapsi, tapsi kezdetű játék is, ilyenkor kisgyermeket az anyák ölükbe vették, a két kezét megfogták és vele együtt tapsoltak: *„Tapsi, tapsi mamának, / Babát hoz a lányának. / Tapsi, tapsi mamának, / Túrót ad a fiának."* (Horváth Tamásné), illetve másik variációban: *„Tapsi, tapsi mamának, / hozzál cukrot lányának."* (Szerediné Varga Rozália).[73]

[66] Uo.
[67] Elmondta Szerediné Varga Rozália. A szerző gyűjtése
[68] Elmondta Horváth Tamásné. A szerző gyűjtése
[69] Elmondta Szerediné Varga Rozália. A szerző gyűjtése
[70] KISS 1940. 150.
[71] Uo.
[72] Uo.
[73] A szerző gyűjtése

A gyerekek nagyobbacska korukban is szerették az *Ez elmönt vadászni…* játékot. Több változatban maradt meg falunkban. A kisgyerek ujjait a hüvelykujjtól kezdve kiszámolták, majd a tenyerébe köröket rajzoltnak (*„Kerekecske, gombocska”*), s a végén ujjukkal a karján fölfelé szaladva (*„Erre szalad…”*) megcsiklandozták a hónalját. Az ujjakat morzsolgatva mondták:

Ez elmönt vadászni,
Ez meglőtte,
Ez megfőzte,
Ez mögötte, ez elmosogatott.
Kerekecske gombocska, erre szaladt a nyulacska.[74]

Ez elmönt vadászni,
Ezt möglőtték, Ezt megfőzték,
Ezt mögötték,
Ez elmosogatott,
Bizsiri, bizsiri, itt szalad a kisnyúl,
Itt beszalad, itt kiszalad.[75]

Ez elmönt vadászni,
Ez meglőtte,
Ez haza vitte,
Ez mögnyúzta,
Ez keresi a kertbe, mert kilopták,
Kertöm, bertöm, kicsi kertöm,
Itt egy rés bizsiri.[76]

Ez elmönt vadászni,
Ez möglőtte,
Ez mögötte,
Ez kivitte a csontokat,
Ennek semmi sem maradt,
Bizseri, bizseri, bizseri,
Öreg apám nem látott erre egy nyulat?
Itt a nyoma, itt a nyoma, itt a luka.[77]

A kicsiket a térdükre ültették és a mondóka közben lovagoltatták őket: *„Gyí te paci, gyí te ló, / Gyí te fakó, / Gyí te mindkét lábam.”* (Horváth Tamásné). Az édesanya az orrát a kicsi orrához dörzsölte: *„Pisze pisze, én is pisze, te is pisze, / Gyere pisze, vesszünk össze.”* (Horváth Tamásné).[78]

Ügyességi és erőjátékok

Ezek közé soroljuk a *kifordulós körjátékok*at. Főleg lányok játszották. Körbejárva énekelték, és a *„Fordulj ki Marika…”* szövegre a megnevezett kislány kifordult a körből és így háttal a körnek játszották addig, amíg mindenki nevét kiénekelik: *„Ispiláng, ispiláng, ispilángi rózsa, / Rózsa volnék, piros volnék, mégis kifordulnék. / Pénz, pénz, karika,*

[74] Elmondta Hideg Lajosné. A szerző gyűjtése
[75] Elmondta Ocskó Györgyné. A szerző gyűjtése
[76] Elmondta Horváth Tamásné. A szerző gyűjtése
[77] A szerző gyűjtése
[78] A szerző gyűjtése

karika, / Forduljon ki Marika, fordulj angyal módra”. Vidékünkön nagyon elterjedt ez játék típus, sok variációja maradt ránk:

„Kiskácsa fürdik fekete tóba,
Anyjához készül Lengyelországba.
Aranyos a háta, ezüstös a talpa,
Fordulj, ki fordulj ki aranyos Mariska.”[79]

„Kiskacsa fürdik, Aranyos tóba,
Anyjához készül Lengyelországba,
Aranyos a lába, Ezüstös a farka,
Fordulj ki, fordulj ki Mariska.”

„Lánc, lánc estelánc, estelánci cérna.
Cérna volnék, selyem volnék, mégis kifordulnék;
Pénz volnék, pengenék, karika volnék: gurulnék, mégis kifordulnék,
Szederszemű szép Mariska, fordulj angyal módra.”[80]

Népszerű játék volt a községben a hinta, a ***hintázás***. Régen a hintát az udvarba lévő nagy fának az ágára erősítették föl. Ha többen szerettek volna hintázni, egymás után ültek a hintára, és a mondóka segítségével ugyanannyi ideig hintázott egyik gyerek, mint a másik. A végén hintázó leszállt, s átadta helyét a következőnek. Az ún. „mérleghinta”, „libikóka” nemcsak a falusi hagyományban, hanem a városi játszótereken is megtalálható. Jellegzetes kiszombori hintázó mondóka a következő:

Egy üveg alma,
Két üveg alma,
Három üveg alma,
Négy üveg alma,
Öt üveg alma,
Hat üveg alma,
Hét üveg alma,
Nyolc üveg alma,
Kilenc üveg alma,
Tíz üveg alma,
Tíz, tíz, tiszta víz,
Alja, mint a folyóvíz.[81]

A *páros szökdelőt* játszva a gyerekek körben haladtak, elöl kereszt kézfogással, és az utolsó ütemre leguggoltak: *„Dombon törik a diót, a diót, / Földön meg a mogyorót, mogyorót, / tessék kérem megbecsülni / és a földre lecsücsülni! Csüccs!”* Más variáció: *„Ántám ténum, óreke-ténum, óraka tika-tuka, aka-tuka, vámbusz”*, vagy *„Erre kakas, erre tyúk! / Erre van a gyalogút!”*.

Magyarországon általánosan elterjedt, és a mai napig megmaradt játék volt az ugróiskola, vagy *sántaiskola*. A játék a játékosoknak egy földre rajzolt ábra kockáin kellett meghatározott sorrendben végigugrálniuk. Az első játszó fogott egy kavicsot, azt bedobta az első kockába, és fél lábon kezdett el ugrálni, a 4-5-ös és a 7-8-as kockákba páros ter-

[79] KISS 1940. 153.
[80] A szerző gyűjtése
[81] Elmondta Horváth Tamásné. A szerző gyűjtése

peszbe ugrania. Egy ugrással megfordult és visszafelé ugyanúgy ugrált, miközben a kavicsot fölvette. Ha hibátlanul végigcsinálta, lett egy iskolája.

Széles körben ismertek az *Adj, király, katonát!* játék változatai. A két legnagyobb, legerősebb gyerek volt a két király. Mindegyiknek megvolt a maga csapata. Két sorban álltak föl egymással szemben, egymástól kb. 15-20 lépésnyire. Az egy sorban állók erősen fogták egymás kezét. A párbeszédnek megfelelően vagy a kezdő, vagy a másik király csapatából indult el a küldött vagy kért katona, és nekiszaladva valahol megpróbálta átszakítani a szemben álló sort. Ha ez sikerült, elvitte az egyik játékost onnan, ahol szakított. Ha nem, akkor maga is ott maradt a másik csapatnál. Utána a másik király kezdte a beszédet. Addig játszottak, amíg az egyik csapat el nem fogyott:[82]

- Adj király katonát!
- Nem adok!
- Ha nem adsz, szakítok!
- Szakíts, ha bírsz!
- Kit kívántok?
- Várjuk azt a híres N. N.-t

A *Le a váramrul…* igazi fiús erőjáték volt. Kis dombon játszották, egy gyerek föntt állt a domb tetején, a többi pedig oldalról fölfelé igyekezett, hogy elfoglalja a várat. A támadókat sorban letaszigálta őket, és ezt kiáltotta: *„Le a váramrul!”* Aki feljutott, az vette át a vezér szerepét.[83] A csillagrugócska is igazán Zomborra jellemző erőjáték volt. Libapásztorok játszották, úgy, hogy az egyikük hanyatt feküdt és a kezét-lábát fölemelte, a másik erre ráfeküdt, hanyatt. Az alul lévő kirúgta a csillagot. Az erőjátékok közé tartozott a *Pöröm, pöröm…* nevű is. Ennék ketten szembeálltak egymással, s keresztezett kézfogással magukat hátrafeszítve mind gyorsabban körbe forogtak. A végén általában leguggoltak.

Pöröm, pöröm, Pistika,
Túrót ettem, elejtette,
Azt sem tudom,
Hova tettem,
Szél fújja pántlikámat,
Kapd el ördög a szoknyámat.[84]

A *fogócská*nak, mely Zomboron szintén igen elterjedt játék volt, a másik közkedvelt elnevezése a zavarócska. Az *Árok cica* játékban az árokban volt a macska, az egerek a partján álltak. *„Ha én cica volnék, egeret is fognék.”*[85] – kiáltották a gyerekek a macskának, miközben megpróbáltak átugrani az árkon, úgy, hogy ne fogják meg őket. Akit megfogott, az lett az árokcica. Más változata: *„Árok cica volnék, / egeret is fognék, / Tüsköt, bokrot ugornék, / mégis egeret fognék.”* Ide tartozott a *Cicamaca* nevű játék is, ahol a játszók párban egy oszlopban álltak, élükön a cicamacával. Az utolsó pár kérdezte: *„Cicamaca, melyik szemed fáj?”* Válasz: *„Mind a kettő egyformán.”* Kérdés: *„Merre folyik a Tisza?”* Válasz: *„Erre is, arra is!”* Ekkor a cicamaca kezével jobbra és balra intett,

[82] A szerző gyűjtése
[83] KISS 1940. 161.
[84] Elmondta Hódi Erzsébet. Süliné Rácz Emőke gyűjtése
[85] Elmondta Hódi Erzsébet. Süliné Rácz Emőke gyűjtése

mire az utolsó pár előre futott. Ha a cicamaca megfogta az egyiket, az ő párja lett és a sor elejére állt vele, de ha nem tudta megfogni, ő marad a cicamaca.

A *humócská*nál valakit kijelöltek humónak, aki tízesével 100-ig számolt. Ez idő alatt a többiek elbújtak. A humónak meg kell keresnie őket, ha meglelt valakit, vissza kellett futnia oda, ahol számolt, és azt kellett kiáltania: *„Ipi-apacs 1-2-3-4. Itt láttam Mariskát!”*

Közkedveltek voltak, különösen kisebb gyerekeknél, az ún. *vonulás*ok, melyek során egyszerű rigmusokat ismételgetve masíroztak le- s föl a csapat tagjai.

Száz liba egy sorba,
Mennek a tarlóra,
Elöl megy a gúnár,
Jaj de begyesen jár,
Száz liba egy sorba.
Száz kislány egy sorba,
Mennek a templomba,
Elöl megy a Böske,
Jaj, de bögyösen jár,
Száz liba egy sorba.[86]

Szellemi játékok

A gyerekek fejlődése szempontjából fontos szerepük volt a szellemi ügyességi játékoknak. A legegyszerűbbek a különböző nevek, számok ismételgetésével segítették az alapkészségek elsajátítását.

Egy: megérett a meggy.
Kettő: feneketlen teknő.
Három: huncut a párom.
Négy: recseg a szék.
Öt: megérett a tök.
Hat: hasad a pad.
Hét: dörög az ég.
Nyolc: zsíros a gombóc.
Kilenc: kis Ferenc,
Tíz: tiszta víz.
Ha nem tiszta, vedd vissza,
Ott a szamár, megissza.
Ángyom asszony kislánya,
Belehalt a Tiszába,
Szedjük össze csontokat, cserepeket,
Azzal halásszuk ki.
Amoda van egy kisház,
Abba lakik a barát,
Süti-főzi kolbászát,
Kértem tőle, de nem ád,
Még azt mondta, pofon vág,
Pofon ám, pofon ám,
A kiskutya bokáját.[87]

Fontos szerepük volt az ún. *beugratások*nak is: *„Jóska poloska, tizenhárom galuska, ugorjon a Marusba”*, *„Tamás, csípjen meg a darázs”*, *„Kis sarkárul van a kendőd, föl-*

[86] Elmondta Hódi Erzsébet. Süliné Rácz Emőke gyűjtése
[87] Elmondta Hódi Erzsébet. Süliné Rácz Emőke gyűjtése

fordul a házatok." A *rejtő-kereső játékok* közé tartozott az egész magyar nyelvterületen ismert és elterjedt játék, a gyűrűsdi. A játszók körbe álltak, egy középen maradt, nála volt a gyűrű, vagy más apró tárgy. A körön kívül is állt valaki. Énekelnek:

Csen-csen gyűrű, arany gyűrű,
Itt pörög, ott pörög, Itt add ki.

Csen-csen gyűrű, arany gyűrű,
Itt pörög, ott pörög,
Aki megtalálja, Csókot adok néki.[88]

Cin-cin, gyűrű, kalan gyűrű,
Nálam, nálam arany gyűrű.
A kereső elindul és akiről azt gondolja, hogy nála van, annak ezt mondja:
Itt a pipa, itt füstöl ki,
Ettől kérem, ez adja ki.[89]

Közben az osztó, akinél a gyűrű volt, körbe járt, és mindenkinél úgy tett, mintha a kezébe csúsztatná a gyűrűt. Az ének végén a körön kívül álló bejött a körbe és megpróbálta kitalálni, kinek a kezébe rejtette az osztó a gyűrűt. Akire rámutatott, az szétnyitotta a tenyerét, mutatta, hogy üres vagy nem. Ha nem volt ott a gyűrű, a kereső újra kiment, ha igen, ő lett az osztó, akinél megtalálta, az ment ki, a volt osztó pedig beállt a többiek közé. Hasonlóképp játszották az előbbihez, *a csúszda* nevű játékot is. Körbe ültek és egy papucsot vagy egy fadarabot jobbra-balra csúsztattak, miközben mondták a mondókát: *„Itt a csúszda, mén a csúszda / Itt a csúszda, áll a csúszda."* Egy gyerek volt a kereső, akinél megtalálta a „csúszdát", az váltotta föl. A csúszda kizárólag lányok játéka volt; elsősorban fonóban játszották, tőlük került a kisebbekhez.[90]

Párválasztó játékok

Igen népszerűek voltak a faluban a *párválasztó körjáték*ok, általában kisebb-nagyobb lányok szabadban játszott játékai, melyekben az az érdekes, hogy a középen álló kit választott, kivel cserélt. A leánykérő játékokat elsősorban a nagyobb, 10-12 éves, lassan eladósorba jutó lányok játszották. Kört alkottak, valaki középre állt, s kezdődött az ének. A *Fehér liliomszál* az egész országban elterjedt játék volt. A középen álló lány az ugrás, támaszkodás (kéz csípőre tevése), fésülködés, mosakodás, törülközés mozdulatait játszotta. A játék végén a törülközés a párválasztást jelentette: akinek a köténybe a középső megtörülközött, az ment be a körbe. A Fehér liliomszál mellett ilyen volt az *Elvesztettem zsebkendőmet*,[91] illetve a *Cickom, cickom* kezdetű játék is. A *Ludas játék* sok változatban ismert, igen elterjedt és kedvelt játék volt. Az egész magyar nyelvterületen játszották, de szerették a hazai sváb, erdélyi szász és szlovák gyerekek is. A játék szereplői: egy anya (gazdasszony), egy (vagy több) farkas és a libák. Az anya és a libák egymással szemben álltak, köztük, de tőlük oldalra volt a farkas. Szintén az egész magyar nyelvterületen

[88] Elmondta Horváth Tamásné. A szerző gyűjtése
[89] KISS 1940. 160.
[90] Uo.
[91] *„Elvesztettem zsebkendőmet, / Megver anyám érte, / Aki nékem visszaadja, / Csókot adok érte."* (Hideg Lajosné) *„Elvesztettem zsebkendőmet, / Megver anyám érte, / Aki eztet megtanálja / Csókot adok érte."* (Szerediné Varga Rozália)

ismert, a tyúkozásnál nem kevésbé népszerű fogócska volt a *Kinn a bárány…* A gyerekek kézfogással körbeálltak, két szereplő (bárány-farkas, kecske-gazda stb.) a körből ki-be szaladgálva fogócskázott. A kör általában az összefogott kezek felemelésével („kapunyitással") segítette a bárányt, a kezek leeresztésével akadályozta a farkast. Ha a farkasnak sikerült megfognia a bárányt, akkor vagy szerepet cseréltek, vagy két új szereplőt választottak. A játékot kísérhette párbeszéd, éneklés vagy mindkettő. A *Hol jársz, hová mész* kezdetű várkörjátékban nem volt anya. A szövegben szereplő Erzsébet asszonyt általában Szent Erzsébettel azonosítják: itt a házasság elősegítőjeként szerepelt. Dömötör Tekla elképzelhetőnek tartja, hogy az itt közölthöz hasonló, Erzsébet asszonyról szóló szövegtöredékek egy régebbi összefüggő szöveg maradványai, melyben Szent Erzsébet megkéretését, idegen országba kerülését, a rózsacsodát adták elő.[92]

Mondókák

A mondókák a gyermekek körében használatos, erősen ritmikus, dallamos hanglejtésű vagy sokszor énekelt versikék voltak. Témakörük kiterjed a gyermekélet minden mozzanatára; szerepük a gyermekek társas érintkezésében igen nagy. Két fő csoportjuk különböztethető meg, egyrészt a természeti környezettel összefüggő mondókák, így a nap-, hold-, eső-, hóhívogatók, gyűjtögető játékokhoz fűződő rigmusok, virágébresztők, állathívogatók, rovarleültetők, rovarröptetők, állatriasztgatók, állatcsúfolók. Nagyobb részük a köznapi élethez kapcsolódott. Ez utóbbiak lehettek önállóak és lehettek játékszeres vagy társas játékokhoz kötődőek. A másik típusba az önálló mondókák tartoztak, ide sorolódtak a szövetkező-barátkozó versikék *(„csere-bere..."*), a segítők *(„gólya viszi a fiát..."*), a kéregetők *(„koldulj, koldulj, kis kaskám..."*), a veszekedők *(„veszett bárány, veszett kos..."*, *„örök harag..."*), a verekedők *(„ember kell ide, szálas"*), a verekedőket szétválasztók (*„erre kakas, erre tyúk..."*) és a dacolók (*„majd ha fagy..."*).

A KISZOMBORI EMBEREK HITVILÁGA ÉS A HOZZÁ KAPCSOLÓDÓ NÉPKÖLTÉSZETI EMLÉKEINK

A boszorkány

A leggazdagabb, mai napig igen eleven élő hagyományanyag a boszorkányhoz fűződik, aki egy élő, esetleg gyógyítóként, tudósként tevékenykedő személy és egy valamikori természetfölötti lény vonásait egyesíti, negatív célú, rontó tevékenységgel felruházva. Többféle elnevezésük él a nép körében, így boszorkány, striga, boszorka, bíbájos, bűbájos. A rontás, ill. az általános, személytelen rossz fogalma e lényektől függetlenül is létezett: általában veszélyhelyzetekben, elhárító-megelőző cselekmények kapcsán. Ezek a rontáselhárító cselekmények a mai napig sokkal szívósabban fennmaradtak, mint a hagyományos rontó személyekbe vetett hit.[93]

A boszorkánnyá válás fontos feltételének az Istentagadást, ill. az ördöggel való szövetkezést tartották. Felismerésük legismertebb formája a Luca-szék segítségével történt. A boszorkány emberfeletti képességeit a hit szerint örökölte vagy tanulta. Az öröklés

[92] MN VI. 627
[93] MNL I. 347.

leggyakoribb módja, hogy anya lányára, ill. apa fiára hagyta a tudományt. Nem halhatott meg, míg tudományát át nem adta valakinek, a halál előtti átadás leginkább kézfogással történt (ha nem akadt vállalkozó, seprőt nyújtottak neki). A boszorkánnyá válás másik leggyakoribb módszere a próbák kiállása volt.

A rontás „visszacsinálásának" konkrét módszerei nemigen ismertek, általában elterjedtek viszont a boszorkányt megidéző eljárások, amelyek révén a kár helyrehozására lehetett kényszeríteni (rontás elhárítása). A boszorkány elhárítását elsősorban a fent említett „boszorkányos" időpontokban, másodsorban bizonyos tünetek észlelése esetén gyakorolták. Míg a megelőző eljárások a tényleges gyakorlat részei voltak, a tünetek észlelésekor véghezvitt cselekmények inkább hiedelemmondai motívumok. Az utóbbiak közül legáltalánosabb a boszorkánynak, vagy állatalakjának bántalmazása (verés, szúrás, megkötés), valamint az ajtó bezárása (gatyamadzaggal, seprűvel, fokhagymával stb.), aminek következtében a boszorkány bent rekedt. Erre utal a következő szöveg is:

Vót itt nem messze egy asszony, az mesélte nekem, hogy nem tudott aludni. Mindig úgy érezte, hogy éjszaka bemögy valaki a szobájába, pedig kulcsra zárta az ajtót. Akkor mondták neki, hogy szerezzen egy férfi alsóneműjéből gatyamadzagot, és azzal kösse be a kilincset és az ajtót. Úgy tett, hát azután nem zavarták éjszaka…[94]

A hit szerint a boszorkány a varázsereje révén mindenfajta házi haszon megszerzésére képes volt: tejet fejt a kútágasból, kapufélfából, karácsonyi abroszból; túrót okádott és azt eladta, a lótrágyát vajjá változtatta, de megrontotta a tehenet is, elvonva annak tejét. Ezt meséli el a következő történet is: [95]

Mikor az apámék vöttek egy tehenet, mer' a tehenek mög vótak rontva nálunk, mögrontotta valaki. Mer' akkor nagyon sok tehenet rontottak mög, nem adtak a tehenek tejet, csak véreset, vagy pedig litert vagy fél litert. Nem tudtak velük mit csinálni, kérdözték itt is, ott is, segítséget nem kaptak, és akkor az apám elvitte a tehenet a vásárra, Tompára. És akkor dicséri az apám, hogy nagyon jó tehén, sok tejet ad. Mer' sokat adott mikor hazavitték, nagyon jó tehén vót. És aszt mondta az az embör, hogy jó ez a tehén, de most nem jó, de majd jó lesz nála. Otthon apám elmondta, hogy mit mondott az embör, oszt az anyám is csak csudálkozott rajta. Aszongya, hogy akkor az is bíbájos vót, mán tudta, hogy a tehénnek baja van, megmerte venni, mer' akkor mán tudta, hogy ő helyre hozza, mer' ő meggyógyítja.

A boszorkányoknak tulajdonították a rontásokat, így a szemverést, a csontok kiszedését a végtagokból, az újszülött kicserélését, tehén tejének kiszopását, vagy elapasztását. Ártó tényekedésükkel szemben fontos szerepük volt a rontásűző hiedelmeknek. A tehénrontás megelőzésére pl. ellés után a gazdasszony arra a helyre, ahol kibújt a borjú, mákot tett, ezt mondva: *„Addig meg ne tudja senki rontani, míg ez onnat föl nem eszi!"*[96] A szerelmi rontások elhárítását illusztrálja a következő történet:

Hallja, én nem láttam, de hallottam. Ez az én anyósomon történt. Mén egy kodusasszony.
- Vigyél ki egy leveseskanál lisztöt!
Aszonygya a kodusassszony:
- Halja, de szép derék lánya van, de ez nem tud férjhöz mönni, ez mög van rontva. Hanem mönjenek el Bébre az oláhasszonyhoz! Vigyönek olyan vizet egy literös üvegbe, hogy miko mén is vizé, mög visszaér is, ne szóljon semmit!
Na mondják ott az apósomnak, hogy mi a helyzet.
- Mit beszéltetök avval a kúdúsasszonnyal annyit? Mondják, mit beszéltek.

[94] Elmondta Pópity Péterné. A szerző gyűjtése
[95] Elmondta Nagy Sándorné. A szerző gyűjtése
[96] MN V. 651.

- Nahát, mönjetek másnap!
Emöntek. Hát az oláhasszony nem vót otthon. Odavót Valkányon. Mondta is a férje. Na, üzent neki, gyüjjön haza, mert keresik. Haza is gyütt. Hát mondja osztán, hogy:
- Hoztatok-e vizet?
- Hoztunk.
Olyan szabadkémény vót neki ott. Rátött egy rostára tizenkét babot, azt a kakastökű babot. Hogy mit mondott, nem hallották, mert nem magyarul mondta, de az a víz annyira forrt abba az üvegbe, de nem tött bele semmit. Csak valamit mondott. Annyira forrt. Hát azt mondja:
- Idefigyelj, teneköd van egy testvéröd, Kata nevű. Az rontotta mög a lányodat.
Összenézött anyósom a lányával, hogy hát még ilyen is történik, még mög is mondja a nevit. Na jó. Hanem aszongya:
- Most ha hazamöntök, ezt a vizet, ahogy a ló mén be a nagykapun, oda locsoljátok ki. De tik hazaértök, ez a Kata nénje ott lösz, hanem küldjétök, de küldjétök kifelé! Aszongya az anyósom apósomnak, hogy csinálja ezt mög, hogy a testvérét kiküldje.
- Hát ha azt mondta, hát küdd ki!
Na odaért.
- Tudom, hun vótatok, tudom!
Kiküldték. Mennyasszony vót egy hétig, kettőig, mán elvált tűle. Mán ekkor evált. Kata néni intézte. Így oszt akkó aztán férjhön tudott mönni, de Kata néni nem járt oda. [97]

A boszorkányok halála a hit szerint nehéz, mert megkínozzák társai. Halála után vihar támad, koporsója nehezebb vagy éppen könnyebb a rendesnél. A zombori néphit megőrizte a boszorkány temetésének történetét:

Hát akkor vót olyan is, amikor boszorkányt temették. Egyszer, amikor möghalt az az asszony – nővérömnek a barátnőjének az édösanyja –, és virrasztották, mindég egy fehér béka ült a koporsó tetejin. Kivitték a békát, mire bemöntek, mán ott ült a koporsó tetején, nem tudták kivinni. És akkor, mikor elvitték a temetőbe, eltemették és akkor betakarták a sírba, oda möntek nagy kutyák és kiásták az asszonyt. És az ember adott zsák aranyat a papnak, hogy temesse el az ő feleségét, az eltemette, de mire ő a véka aranyat mögszelelte, azt elvitte, mind a szél. Mer' az a boszorkány pénze vót. És a pap tudta, hogy az az asszony boszorkány vót. Akkor nagy vihar lött, nagyon nagy, esött az eső, mög hófúvás lött, rettentő nagy vihar lött, sok birkájuk vót, és a birkákat hajtotta a szél, nyomta a vihar, a szél Palicsig hajtotta őket, és a Palicsi-tóba szaladt az összes birka és ott fulladt mög az összes. Telemöntek vízzel és nem tudtak kijönni és ott fulladtak mög. És elszegényedött ez az embör, minden baj érte őket, a vagyon elfogyott, szegénységbe jutottak, a gyerökök is. Nagyon gazdagok vótak addig, de utána elszögényedtek. Igen, mer' az asszonytúl nem vötte át a tudományt sönki a családba, és minden elfogyott, mer' az asszony oda tudta volna adni valamelyiknek, de egyik gyereke se fogadta el, amit az anyjuk magyarázott. Addig meg költötték a pénzt, mer kapták, asztán nem vették hasznát neki. [98]

A boszorkány képességei közül a legjellemzőbb a metamorfózis volt, azaz kedve szerint öltött macska-, béka-, kutya-, liba-, varjú- stb. alakot. Láthatatlanná tudott válni, látott a sötétben, be tudott menni a kulcslyukon. A boszorkányok általában állatalakban tudtak közlekedni, ezen kívül lóvá tett ember hátán voltak képesek lovagolni, repültek seprűn, szénvonón, hordón. A boszorkányokról alkotott hiedelmek, babonák még sok faluban, így Kiszomboron is máig élnek. Ezeket a történeteket esténként elmesélték a családban, így hagyományozódott át a XXI. századra igéző és rontást hozó alakjuk. Ekként őrződött meg Nagy Sándorné Kovács Matildka elbeszéléseiben a boszorkány ma is velünk élő képe:

Nem látszott rajtuk, nem lehetett úgy megismerni, rendes emberek voltak. És azok tudták a titkot tartani, az ő fajtájukat mögismerték, mer együtt jártak. Mikor apám fiatal házas vót, egy nagy legelő vót előttük, kijárt a legelőre a lovakkal. Este, mikor hazamöntek, akkor pokrócot vött vagy subát, és akkor kimönt a

[97] Elmondta Pósa Pálné. POLNER 2001. 16., BÉKÉSI 1997. 19-20.
[98] Elmondta Nagy Sándorné. A szerző gyűjtése

mezőre, hogy a lovakat elengedje. Egyszer asztán a lovak nagyon horkolnak, néznök föl, mög vannak ijedve, hát jön egy nagy banda énekszóval muzsikával, a boszorkányok vonultak valahova. És a lovak mögijedtek, és elfutottak. Apám rögtön fölugrott és hazamönt, mer' mögijedt nagyon. Ilyenek vótak akkor.[99]

Az ördög

A boszorkány mellett az ördög alakja volt nagyon közismert a népi hitvilágban. Ismertek voltak a keresztény egyházzal, illetve az antik és ókori keleti démonhittel is genetikus kapcsolatban álló és az idők folyamán sokat változott ördögének bizonyos vonásai, és ezzel összefüggésben az ördög különböző korú ábrázolásaiból ismert külső ismertetőjegyek (pata, vasvilla, kénköves bűz stb.) is. Az előírásokat és tilalmakat be nem tartók ördöggel való fenyegetése is részint egyházi hatásra vezethető vissza. Nagy hatása volt a parasztságra annak a ténynek, hogy a papság hitt az ördögben és harcolt ellene, valamint annak az egyházi eredetű általánosításnak, hogy minden rossz az ördög műve. Az ördöggel kapcsolatos, rontásra vonatkozó elképzelések és rontáselhárító eljárások általában megegyeznek – a fent leírt okok miatt – a minden fajta ártó lény elleni védekezés motívumaival. Az egyházi ördögűző gyakorlat nagy hatással volt a népi hitvilágra, de az onnan kölcsönzött gesztus-, szöveg- és eszközanyagot nemcsak az ördög, hanem mindenfajta rontás ellen használták. Mindezek a tényezők együttesen eredményezték, hogy bár az ördög fogalma minden bizonnyal régóta intenzíven élt a magyar paraszti hitvilágban, nincs sajátos és egységes magyar ördög-hiedelemkör. A lényegében a késő középkorban kialakult ördögfogalom Európa-szerte nagyjából hasonló vonásokat mutat: mégis igen sok az eltérés is, a helyi hiedelemvilág eltérő vonásai, valamint az egyházi hagyományok térbeli és időbeli különbségeinek, változásainak következtében. Az európai és magyar ördögfogalom sokrétűségére vall a mondában, mesében és a népi színjátszásban kapott nagy szerepe. Az ördög megőrződött a kiszombori népi hiedelemben, miként jól mutatja ezt a következő történet is:

Az ember és az ördög

Egy ember ment haza a munkából és lehajolt inni egy patakból, és mikor kelni akart föl, nem tudta fölemelni a fejit, és cipeködött, hogy keljön föl, de nem bírt. Aszonygya egy hang, fölengedlek, ha aszt megmondod, mit nem tudsz, hogy mi van a házadnál. Az embör gondolkodik, hogy ő tud mindenrül, ami a háznál van, hát odaadja aszt, amirül ű nem tud. Akkor az fölengedte az embert, és az ember hazament. Megtudta, hogy a felesége másállapotban van. És akkor az embör elkezdett sírni, hogy odaadta a gyerököt az ördögnek. De aszt mondta az ördög az embernek, hogy tíz éves korában megy el a gyereké. És elment tíz éves korában. A gyerököt úgy nevelték, hogy mindég sírtak, mondták a gyeröknek, hogy mi a helyzet, és hogy mit ígért az apja az ördögnek, hogy ki kérte el, hát asztán a boszorkányokra gondoltak, és akkor aszt mondták, hogy jól van. A gyerök rá volt készülve, hogy mennek érte. És ment érte az ördög, és elvitte a gyerököt. Viszi a gyerököt, és a gyerek nem tudja, hogy merre mennek, és mikor odaérnek egy épülethön, egy ördög mög van láncolva a kapuban. És kérdezi, hogy honnan gyöttetek? - Hozom eszt a gyereket. - Mért hoztad el a gyerököt? – Aszongya a gyerek: - Mer' elkért apámtul. - Hogy kérted el? - Mer az apám lehajolt vizet inni, és akkor aszt mondta, hogy úgy engedi föl, ha oda adja aszt, amit nem tud a háznál, az apám nem tudta, hogy én születök és oda ígért neki. És azért jöttem ide. Akkor ez az ördög, mögbüntette ezt a nagy, ezt a sánta ördögöt, mer ez sánta volt. Nagyon mögverte és mögbüntette, és a gyerököt mögszabadította és haza küldte. És ott vótak sok fazék, és azt mondta a gyeröknek, hogy emelgesse föl a födőket. A födőket mindrül ledobta, és olyan vastagon, mint a kémény füstje, úgy möntek ki belüle a lelkök. Olyan, mint a madarak, mint a méhek, úgy jöttek ki a fazékbúl. Hazamönt a gyerök és elmesélte, hogy mi vót. És az apja nagyon boldog, hogy a fija hazamönt és többet nem mönt feléjük ez a

[99] A szerző gyűjtése

sánta ördög. Mer ez az ördög az erőszaktól mögmentette a gyerököt, mer' erőszakosan vitte el az ördög. Mer' nem szabad nekik senkit se bántani, és ő erőszakkal vitte el a gyerököt.[100]

A halál

Van olyan népi elképzelés, amely szerint a halál, az elhalálozás azért következik be, mert egy mitikus lény, a Halál magával viszi a megholt ember lelkét. A Halált egy olyan lénynek képzelték, amely bő, fekete köpenyben, kaszával jár. Járványok, háborúk idején aratott, ez a felfogás Európa-szerte azonos. A különbség az, hogy a magyar néphagyományban a Halált az emberhez hasonló termetű és arcú személynek, míg másutt riasztó külsejű csontvázlénynek tartották. A magyar népmesében a Halál legyőzhetetlen, erős ellenfél az egyéb démonokkal (ördögökkel, boszorkányokkal) szemben. Bár néhány mesében a hősnek sikerült elküldenie az érte érkezett Halált, de ez a halasztás csak hosszabb-rövidebb időre szólt. A következő vers a zomboriak viszonyát mutatja meg a halállal szemben:

Az öreghez a halál eljövén,
És mondá neki, gyere vén,
Megszeppen az öreg, vitát kezd az ősz,
Nem szép tőled, hogy így egyszerre jősz,
Nem érkezett se hír, se levél,
Jöttödről nem is figyelmeztettél.
Többször is bemutatám nálad a vizitem,
Élted midőn a harmincon túl haladt,
Arcodra raktam a ráncokat,
Ettél fácánt, ittál tokajit,
Megkocogtatám sorban a fogaid,
És midőn azok elkezdtek hullani,
Ez is a jöttömet jelenti, atyafi,
Pomádét is küldtem eleget,
Amitől a hajad folyton fehéredett,
És még azt is megtevém,
Látatlanul a nyakadba ültem én,
Magad mondád, hogy valami nyom nagyon,
Ismerjél meg, jó öreg, én voltam a lovagod.
A vitának nincsen tehát semmi helye,
Öltözzél fel gyorsan, szépen és gyere. [101]

A jóslás

A jóslás a jövőben bekövetkező események előrejelzése különféle jelek alapján. A legegyszerűbb jóslások az előjelek. Ezekből hiányzott a tudatos emberi előkészítés, és csak a spontán megfigyelésre támaszkodtak. Valószínű, hogy a jóslások kialakulásakor először a szokatlan természeti jelenségeket kezdték előjelként magyarázni, értelmezni, s ezekből alakultak ki a jóslások különböző fajtái, amelyeknél már a jósló tevékenység pontos megszervezése a lényeges.

A magyar parasztság természetismerete leginkább az időjárás pontos és részletes megfigyelésében nyilatkozott meg. Természetesen következett ez abból az életformából,

[100] Elmondta Nagy Sándorné. A szerző gyűjtése
[101] Elmondta Repcsák Józsefné. A szerző gyűjtése

amelyben évszázadokon át (különösen a pásztorkodó népesség) élt. Az időjósló tudás gyakran szentenciákká sűrűsödött. Szájhagyománybeli élete szoros kölcsönhatásban állt a kalendáriumokkal, azok lapjairól került, vagy visszakerült a nép közé. Néhány jósló eljárás is ismert volt, főleg téli naptári ünnepekhez kapcsolódva, de általában előjelekből jósolták meg az időjárást. Jósoltak ezen kívül természeti jelenségekből és bizonyos állatok viselkedéséből is. *„A szivárvány színeiből jósoltak. Ha piros vót, aszonták, szerelöm, zöld a nyugodt életöt jelentette. Sárga: irigység, kajánság. A legdurvább, legkutyább életöd lösz."*[102] A jégverésről azt tartották: *„Szent György napja előtt nem rakják ki a toll neműt, mert abban az évben elveri a jég a határt."* (Tokai Sándorné).[103] A földrengésre azt mondták: *„A földrengés azért van, mert mögmozdulnak a földet tartó állatok."* (Botytyán Imréné) [104]

A garabonciás

A garabonciás a magyar népi hitvilág természetfeletti erejű személyeinek egyike volt. Egyéb elnevezései: barboncás, verboncás, tókás diák. A hozzá fűződő hiedelemkör legfontosabb motívumai: a táltoshoz hasonlóan foggal vagy több foggal születik. Rongyos köpenyben, kezében könyvvel kopogtat be a házakba: tejet vagy tojást kér; sok nem kell neki, de nem szabad kimérni. Egész köcsög tejet kell eléje tenni: ha eltagadják, megmondja, hogy van a háznál tej, és fenyegetődzik: *„majd adnál, de már késő lesz"*. Büntetésül vihart, jégverést okoz, vagy könyvéből „kiolvassa" a sárkányt és azon lovagol a falu fölött. Egy ilyen személyről szól a következő zombori történet:

Tejet, kenyeret kért csak
Mikó tanyán laktunk, játszottunk az udvaron. Begyün egy bácsi. Körülnéz. Biztos édesanyámat kereste vagy nagyobb valakit. Ott vótak aprójószágok. Vót egy gyönyörű bóbitás tyúkunk, oszt mindnyájunk azt fogta mög. Aszongya édösanyámnak:
- Lelköm – aszongya -, fogd mög azt a tyúkot!
- Dehogy fogom, az a legkedvesebb. Megőrülnek a gyerökök azért a tyúkért.
- Fogd mög kedves gyerököm, nem fogod mögbánni.
Na, mögfogta édesanyám. Úgy emlékszök, hogy úgy röszketött a keze. Viszi a bácsi, bedobja az égő kemencébe. És kirepült a tyúk. Még csak mög se pörkölödött a talla. Ez olyan igaz, mint ahogy itt állok maga előtt. Mög se pörkölődött a talla. Kiszaladt a tyúk. Aszongya édösanyám:
- Jaj, Istenöm!
Mögijedt, hogy a tyúk odavan. Osztán aszongya a bácsi:
- Kedves gyerököm, mikó sül ki ez a kenyér?
- Mindjárt befűtöm.
- Süssél neköm egy kiscipót.
- Hát, ha mögvárja, sütök.
Hát oszt mögvárta. Mögpuszilgatta a cipót, osztán aszonta: - Ez a gyerök mind mögmarad neköd. Örömöd lösz benne. Mind egészséges, munkás, mind olyan hirös dolgosok lösznek, hogy ahun dolgoznak, ott mind mögdicsérik úket.
Édösapám olyan boldogan mönt a lányaival kukoricát törni, akármit aratni, mindég csak dicséretöt kaptunk. A szava beteljesödött.[105]

[102] BÉKÉSI 1996. 50.
[103] Uo. 48.
[104] Uo. 45.
[105] Elmondta Gilicze Sándorné. POLNER 2001. 118., BÉKÉSI 1997. 12.

A teknyőkaparó

A zomboriak nagy tisztelettel beszéltek a „teknyőkaparóról". Nem tudni, hogy honnan jött, ki is volt valójában. Az emberek tartottak tőle, de mindig meghallgatták. Volt, aki azt mesélte, hogy nagy felhő hátán érkezett a faluba, mások szerint forgószél hozta. Polner Zoltán Szeged környékén, többek között Kiszomboron gyűjtötte össze a teknyőkaparó alakjáról szóló történeteket.[106] Kutatásai alapján valóságos, világlátott személy lehetett, aki *„a világ sorsának alakulását éppúgy megjövendölte, mint azokat az erkölcsi tévelygéseket, amelyek a világ végének a kezdetét jelentik.* […] *Jövendölései alapján kétségtelenül tiszteletet és félelmet parancsoló hatalom lehetett egykor, aki megszabta az emberi magatartást, előre látta a történelem menetét, a világ katasztrófáját."*[107] Voltak, akik táltosnak tartották, olyanok is akadtak, akik szerint teknyőkaparó cigány volt, mások szerint pedig valami pákászféle víziember lehetett. Számos jóslatát megörökítették a kiszomboriak. Varga Józsefné azt hallotta, hogy a teknyőkaparó megjósolta: *„kelet felül gyün egy fekete sereg, ami elsöpri a népet. De jobb világ lösz arra, aki a fekete sereg után mögmarad."*[108] Ugyanerre a jóslatra emlékezett Lajos Istvánné és Csuhaj Mihályné is azzal, hogy a fekete sereg *„eldob egy nagy gurigát"*, és azok maradnak életben a sereg pusztításakor, akik belül maradnak a gombolyag által kijelölt körön.[109] Egyik jóslatát így örökítette meg egy adatközlő, Tokai Sándorné:

> *Azt mondta az én apám, hogy a Teknyőkaparó itt járt tanyák között. Itt többfele. És azt mondta, hogy mögjósolta ezt az első és második világháborút. Mög, hogy elgyün az az idő, hogy a fődeket evöszik a gazdáktú, és nem lösz, csak égy tulajdonos. Azzá dógozik az összes nép. És aszongya, utána gyün égy olyan háború, hogy még olyat, mióta a világ fönt áll, ilyen még nem vót. És azt mondta, a legnagyobb ütközet a Maros- és a Tisza-toroknál lösz. Olyan vérömlés lösz, hogy a szürke ló szügyive toli a vért. Ezt így beszéték.*[110]

A világvége-motívum, az antikrisztus eljövetele a teknyőkaparó jóslataival kapcsolatosan szinte mindig megjelent. Pósa Pálné szerint

> Azt mondta a Teknyőkaparó, hogy lösznek lőcsetlen kocsik. Aszonta a világvégirül, hogy tűzzel, vízzel nem vesz el, de gyünnek a vörösök. Most is azok háborúznak valahol. Nem tudom, milyen nemzet. Hogy hát azok gyünnek, azok oszt elsöpörnek bennünket. Semmi nép se marad. Semmi se.[111]

A fekete sereg, vagy a vörösök pusztítása, azaz az apokalipszis mellett más bibliai motívumok is visszaköszöntek a jóslatokban. Takács Józsefné a hét főbűn közül a parázsnaság eluralkodását örökítette meg, Matuszka István szerint pedig *„Szárazság lösz, akkó sáska lösz, mögösz mindön termést. A világ végéről azt mondta, hogy szép lassan elsüllyed a világ."*[112]

A teknyőkaparó történetei sokáig éltek a zombori emberekben. Az általa megformált világkép a modernizációs hatásoktól elzárt helyi közösségekben mély nyomot hagyott, és olyan – a híresztelések útján amúgy is szárnyra kelt – félelmeket fogalmazott meg, ame-

[106] POLNER 2001. 246-252.
[107] Uo. 246.
[108] Uo. 131.
[109] Uo. 134.
[110] Uo. 151.
[111] Uo. 139.
[112] Uo. 148. és 145.

lyek az embereket foglalkoztatták. A teknyőkaparó intelmei egyszerre közvetítették a keresztény erkölcs parancsolatait, a Jelenések könyvének apokaliptikus vízióit és a való élet tapasztalatait, és ezek együtteséből született meg egy a misztikum homályába vesző alak, aki képes volt közvetíteni a jót, miközben megjósolta a rossz, az antikrisztus eljövetelét. A teknyőkaparó alakja így, bár bizonyosan valós személy lehetett, kétségtelenül felnagyítódott, emberfölöttivé növekedett, és magába ötvözte mindazokat a tapasztalatokat és bizonytalanságokat, amelyek az emberekben fölhalmozódtak. Az általa közvetített „jóslatok" ily módon egyfajta kollektív tudatzavart és a jövőtől való félelmet közvetítettek, sem mint valóságos válaszokat adtak volna az emberek szűkebb és tágabb környezetében lezajlódó folyamatokra, a hagyományosan zárt falusi világ mind inkább érzékelhetővé váló fölbomlására.

„HOGY ADTA MÖG NÉKEM A JÓISTEN…" A ZOMBORI LÁTÓASSZONY TÖRTÉNETE

A látó vagy halottlátó a magyar népi hitvilágban olyan természetfeletti erejű személy (férfi vagy nő) volt, aki az elhunytakkal érintkezni tudott, vagy felőlük hírt hozott, néha segítségükkel gyógyított, vagy távoli hozzátartozóról tájékoztatott. Egyéb elnevezései: beszélgető-asszony, látó, mondó, mondóasszony, néző, ellátó, tudósember, tudósasszony. Tevékenységük általában révületes állapottal jár együtt. Vidékünkön több halottlátó volt ismert, így Bödő Rozália, a lelei asszony és az utódja, a szőregi ember, Vidács Mihály, de ismerjük a domaszéki Engi Tüdő Vince nevét, aki a halottakkal álmodott és általa üzent az elhunyt a rokonainak. Alakjukról Bálint Sándor és Grynaeus Tamás írt részletesen.[113]

A magyar halottlátókkal kapcsolatos legelterjedtebb hiedelmek szerint tudománya lehetett „Isten rendelése", ami már születésekor megjelent. Serdülőkorában látomások gyötörték: természetfeletti lények jelentek meg, hogy legyen halottlátó. A kiválasztott egyén ellenállt, ezért súlyos beteg lett. Betegsége azzal végződött, hogy bizonyos időre tetszhalottá vált. Ez az állapot rendszerint még kétszer megismétlődött. Az így kiválasztott emberfeletti képességekkel rendelkezett, szándékosan és közvetlenül tudott érintkezni a természetfeletti lényekkel, szellemekkel. Egy-egy híresebb látó embert messze földről is felkerestek, hogy tőlük elhunyt hozzátartozóikról kérdezősködjenek.

Kiszomboron a látóember személyét nem ilyen formában ismerjük. A községbeliek emlékezetéből már teljesen eltűnt, vagy talán csak kevesen tudtak róla. Az egyik ilyen szemtanúval, Horváth Tamásné született Ocskó Matilddal lány korában történt a következő eset:

> *Csudálatos egy néni vót a Szabó Pista édesanyja, mán nyóc éve nálunk dógozott. Makóiak vótak, hagymafődet béretek édösapámtól. Ekkor mán kezdött vége lönni a háborúnak, akkor kigyütt oszt mondja: - Matild, ülj le! Le is ülök, édösanyám áll odébb, mert csudára mögbízott ebben a Bözsi néniben.*
> *- Ülj le, megkenjük olajjal a körmödet* [mind a két hüvelykujj körmét], *imádkozzad el a Miatyánkot, oszt gondolj – aszongya – a Jóskára. Mer' neki tesvére a Jóska meg a Sándor oda vót* [a háborúban]. *De először a Jóskát kerestem. No, hosszan gondolok rá, imátkozom, nézek rá.* [A két hüvelykujját egymás mellé kellett tennie.] *Egyszer ebbe az olajba olyan apróra megjelennek, de kilöhetött belőle venni az arcát is. Ki löhetött venni belőle aszt is, hogy gyün, hogy kórházban van, oszt gyünnek-mönnek körülötte fehér ruhában. Ki löhetött venni a temetőt, erdőn körösztül gyün. Jóskára gondoltam, oszt mintha valahol valaki föl-*

[113] BÁLINT 1980., GRYNAEUS 2001.

karolja és viszi magával, mer' mögsebesült. Amikor hazagyütt, akkor mondta, hogy tényleg mögsebesült. Osztán a Sándort is kerestette velem, de mondom néki, hogy én akárhunnan gondolok rája, imádkozok érte csak körösztöt látok. Odamaradt, aszt se tudják, hun van eltemetve. Akkor láttam olyant is benne, mer' mán sokan gyüttek, hogy mondjam mög, hogy a hozzátartozója hun van. Láttam olyat is, hogy akkorát robbant, hogy még szinte én is mögkaptam az ijedséget. Osztán vót olyan, hogy gyünnek sorokban, támolyognak, összeesik, otthagyják. Bözsi néni aszonta, hogy addig tudom látni, míg férjhöz nem mék. Én úgy vöttem ki a szavaiból, hogy míg szűz vagyok, addig tudom látni a körmömből az emböröket. Hát akkor még televízió még nem vót, hogy mutogatták vóna a filmeket. Mer' ez olyan vót, mint ha filmet vetítettek vóna le néköm.

Hogy adta mög néköm a Jóisten? – Én ebbe annyit gondolkodtam, mer' csak az adhatta, mer' ha az ördöghöz imádkoztam vóna, az nem adott vóna semmit a Miatyánkért. Még a háború vót, gyüttek kérdezni, erről-arról. Láttam kaszárnyákban sebesülteket, körösztöket, aszt láttam, hogy robbantanak. Valahogy békességet éreztem, nem éreztem, hogy énnekem rossz. A családomban senki más nem tudott így nézni, utána nem köllött, nem is próbáltam a lányomon se soha. De a Bözsi néniről sem tudom, hogy ő látott-e így.[114]

Szabó Pista bácsi, Bözsi néni fia erről a következőt adta elő:

A negyvenes években, mikor vót a háború, tudom, Szabó mama aszt mondta, hogy ha valakiről mög akarunk tudni valamit, akkor a körmünket kenjük étolajjal, a Miatyánkot mondjuk el többször, és koncentráljunk arra, akivel értekezni akarunk. A körösztapám kint vót a háborúban, aszt nem tudtunk róla semmit. Asztán úgy csináltunk mindent, ahogy Szabó mama mondta, oszt látszott, hogy lovon van, háború van és szaladnak. És mikor hazajött, elmondtuk neki, hogy mi vót, és azt mondta, hogy egy az egyben ugyanúgy vót. Nagyanyámat Borbély Katalinnak hívták, úgy tudom, hogy más tudomány nem vót. Ők Győrből gyüttek ide, először Dorozsmára, majd ide, Makóra települtek.[115]

Horváthné Ocskó Matild harmadik gyerekként született a családba. Gyerekkorában sokáig görcsök kínozták, melyek később elmúltak. Arról nem tud, hogy valamilyen hívást kapott volna, vagy megjelent volna neki egy természetfeletti jelenség. Mégis a filmszerű és igaz volt, amit a körmében látott, megmagyarázni nem tudták, és máig nem tudják. Szabó István is hihetőnek és valóságosnak élte meg a keresztapja látomását. Az ima erejébe vetett hit, a mélyen vallásos nevelés hatására az emberek különleges dolgokra képesek. Diószegi Vilmos szerint a halottlátó vagy látóember a közösség alkotása.[116]

KÖZÉPKORI NÉPKÖLTÉSZETI MARADVÁNYOK

Az archaikus népi imádság epiko-lírai műfaj, de dramatikus elemeket sem nélkülöz. Témája szakrális, jobbára a szenvedéstörténet egyes kánoni és apokrif mozzanatai. Célja védekező, bajelhárító rontás, gonosz, sátán, ördög ellen, továbbá bűnbocsánat, s különböző kegyelmek elérésére-biztosítására irányul. Kizárólag a szájhagyományban maradt fenn, önálló műfajként csak a legutóbbi időben felfedezett; az anyag gyűjtése 1969 óta országos felméréssel rendszeresen történik. Előtte a szakirodalomba csak elvétve, a szokásköltészet bizonyos műfajainak elemeként került be.[117]

Az archaikus népi imádság az egész magyar nyelvterületen ismeretes. Kollektív gyakorlat, de csak kis közösségben, családban végzik. Rendszerint este, reggel vagy

[114] A szerző gyűjtése
[115] A szerző gyűjtése
[116] MN VII. 456.
[117] MNL I. 134.

meghatározott napokon: pénteken, szombaton, vasárnap, nagyböjtben, esetleg haldoklónál, vagy veszély idején. Ismerete nem kötődik nemhez, korhoz, valláshoz. Szöveganyaga részint kereszténység előtti nyomokat, részint a hivatalos egyház közvetítette középkori művelődési elemeket őriz. Kapcsolatot mutat a középkor vallásos irodalmával, elsősorban költészetével, de a liturgikus valóságát is érzékelteti szövegében és dallamvilágában egyaránt. Ugyanakkor a világi lírához is kötődik. Pogány, keresztény képzet- és tudattartalom lazán összefüggő képsorokban vetül ki szimbolikus kifejezésmódú szürrealista, irracionális vízióiban.

A népi líra és epika alaki és stiláris jegyeit viseli. Rímes, rímtelen, kötetlen szótagszámú, szabad verselés s nagyfokú spontaneitás jellemzi, valamint a sokszor már énekhangzásokat keltő recitáló s érzelmileg fűtött előadásmód. Hazánkban Erdélyi Zsuzsanna gyűjtötte össze ezeket az archaikus imádságokat.[118] Vidékünkről csak elvétve ismerünk néhány helyi archaikus imát, melyeket Polner Zoltán gyűjtött össze és tett közzé. Ezek közül közöljük az egyiket:

Koronával koronázzák
Hol üle asszonyunk, Szűz Mária?
Arany mezőbe,
Arany székbe,
Bíbor inge ki van eresztve,
Arany haja ki van eresztve,
Uraknak, tolvajoknak kezekötésire.
Szent árpa szülte ágát,
Ága szülte bimbóját,
Bimbója szülte Szent Annát,
Szent Anna szülte Máriát,
Mária szülte szent fiát,
Amoda van egy aranyos kápolna,
Abba sír a Boldogságos Szűz Mária.
Arra mén Szent Péter és Szent Pál apostolok,
Kérdi tőle,
Mit sírsz, te Boldogságos Szűz Mária?
Hogyne sírnék – rínék,
Mikor elvesztettem szent fiamat.
Tekints fel az égen,
Ott láttam szent fiadat.
Dárdával dárdázzák,
Szent oldalát megnyitják.
Szent vérit hullatják,
Az apostolok fölszedték,
Szent sírba dűtötték.
Mária azt mondja,
Aki eztet elmondja este lefektibe, reggel felkeltibe,
Annak adatik általam szent mennyország. Ámen.[119]

A *legenda* vallásos tárgyú, többnyire rövidebb prózai vagy verses elbeszélés. Neve a latin legere (’olvasni’) szóból származik, jelentése: felolvasandó. A római katolikus egyházban szokás volt a szentek emlékünnepén, az istentiszteleten, továbbá a kolostori étkezések alkalmából a szentek, mártírok élettörténetét felolvasni. A könyvet, amely ezeket

[118] ERDÉLYI 2000.
[119] Elmondta Viseráczki Józsefné. BÉKÉSI 1997. 120-120.

az élettörténeteket magába foglalta, legendának nevezték, később ez az elnevezés az egyes fejezeteket is jelölte.

A népköltészetben élő legendák szentekről, csodákról, ereklyékről szóló történetek, melyeket igaznak tartott a nép. Hőseik a tételes vallásokban szerepet játszó (gyakran történeti valósággal bíró) személyek, de cselekedeteik, melyekről a legenda beszámol, általában túlnőnek a realitáson. A legenda csak egy-egy vallás keretén belül „igaz", más valláshoz tartozók már fikciónak tekintik őket. Ugyanakkor példázatok is: azt akarják bizonyítani, hogy a vallás természetfeletti erőt kölcsönözhet a jámboroknak. Különösen a középkor kedvezett a legendaképződésnek: a XVI. sz. után a keresztény egyházak maguk szabtak gátat burjánzásuknak, és szigorúbban tettek különbséget az egyház által elfogadott legenda és a fantázia szabad szárnyalása közt. A magyar népköltészetből ismert legendák jórészt nem népi eredetűek. A műfaj kapcsolódik egyfelől a legendamesékhez, másfelől az eredetmagyarázó mondákhoz, melyeknek hőseink hazánkban gyakran szintén a keresztény vallás istene és szentjei, főleg Krisztus és Szent Péter. A Kiszomboron megőrződött legendák szép példája az alább közölt:

Szent Regina asszony
Mikor az Úr Jézus ezen a földön járt,
Rongyos ruhájába, koldulni is eljárt.
Bemegy egy kis házhoz, özvegy Reginához.
Özvegy Reginától alamizsnát kért.
Szent Regina asszony földig meghajolván,
Nagy buzgóságba egy pénze volt néki,
Azt is mástól kapta,
De az Isten neviben azt is odaadta,
Menj ki Péter, menj ki,
Mit látsz fenn az égen?
Látom, Uram, látom mennyország kapuját,
Özvegy Reginának terített asztalát,
Mert, aki a szegényeknek a jobb kezét nyújtja,
Annak lesz mennyekben terített asztala.[120]

MESTERSÉGEK, HAGYOMÁNYOK

Az iparos a paraszttársadalomban a hagyományos paraszti életformához szükséges termékeket előállító falusi mesterember volt. A falusi iparos életformájában a paraszti társadalom és a falusi értelmiség között helyezkedett el. Benne élt a paraszttársadalomban, a gyakorlatból is ismerte igényeiket és szükségleteiket, de magatartása, beszéde, viselete részben különbözött a parasztokétól, mivel igyekezett a falusi értelmiség életmódját utánozni. Az iparosok ily módon a polgári viselkedés, öltözködés, táplálkozás közvetítői voltak a parasztság felé.

A kereskedők üzlete, ill. az iparosok műhelye általában a saját lakóházuknál volt kialakítva. A II. világháborúig a településen élő jelesebb kereskedők a következők voltak: Klein Géza vegyesáru-kereskedő,[121] Cseh János,[122] Molnár Károly kézműáru- és temetke-

[120] Elmondta Ocskó Györgyné. A szerző gyűjtése
[121] BATTONYAI 1901. 603.
[122] BARNA 1929. 399.

zési cikkekkel foglalkozó kereskedő,[123] Filótás László, Gyenes István és Krámer Aladár. A helyi közélet fontos színterévé váltak, főként a két világháború között, a vendéglők. A legismertebb zombori vendéglős Balla Illés, Gubics János, Trausch Miklós és Zubán István volt.[124]

A Matuszka-féle bolt a negyvenes években

Az iparosok kivétel nélkül a helyi igényeket elégítették ki, így a szó szoros értelmében nem lettek árutermelő vállalkozók, tevékenységük inkább a szolgáltatások körébe sorolódott. Korom Sándor szikvízgyártó[125] áruját helyben értékesítette, miként az építőiparhoz kapcsolódó iparosok (a kőművesek, Baán Lajos[126] és Holczmann Péter asztalos, Dangó József és Urbán István ács) a helyi építkezéseken dolgoztak, illetve a szükséges felújításokban működtek közre.

Pékek, molnárok, hentesek és mészárosok

A *sütőmesterség* az egyik legkorábban kialakult élelmiszeripari ágazat volt, amely többféle minőségben készített kenyeret és egyéb süteményt. 1910-ben Magyarország településeinek csak mintegy 15%-ában működött sütőiparos. Főként a falusiak egy részénél e foglalkozás nem vált önálló megélhetési forrássá, a házi sütés sokáig domináns maradt. A lakosság döntő többségének kenyérfogyasztása csak a 1950-es évektől épült a sütőipar készítményeire. A hazai sütők, a pékek a legkorábbi időszaktól ismerhették a kelesztett tészta készítésének technikáját. Míg a sütőiparban csaknem mindig kizárólag férfiak dolgoztak, a háziiparszerűen űzött kenyérkészítés női foglalkozás volt. Kiszomboron a

[123] BATTONYAI 1901. 603.
[124] BARNA 1929. 339.
[125] Uo.
[126] Uo. 399.

Holcz-féle pékség (Holcz József) a Csatorna utcában, a Balázs pékség (Balázs József) a Kör utcán működött, de volt péksége Döme Györgynek is.

A XIX. századi anyakönyvi bejegyzésekből három *molnár*t ismerünk, az egyik Lencse Sándor, akit molnárként jegyeztek be, a másik Molnár Antal, akit szélmolnárként írtak be, és Siha Pétert, aki szintén molnárként lett beírva. A XX. sz. idejéből két malomtulajdonos nevét őrizte meg a helyi emlékezet, az egyik Selmeczy József, a másik Kéry Lajos volt. A molnár lisztőrléssel foglalkozó mesterember volt, aki a malmok berendezéseinek, szerkezeteinek elkészítéséhez, karbantartásához is ért (vízimolnár, szélmolnár, szárazmolnár, hajómolnár). A molnárok közül sokan a falvak, városok vagyonos elemei közé tartoztak, gyakran nagy gazdasági vállalkozásokba kezdtek, nemegyszer tekintélyes föld- és állatvagyont szereztek. Általában saját tulajdonú malmokkal rendelkeztek, amikor pedig beköszöntött a gőzgép korszaka, gőzmalmok létesítésébe és üzemeltetésébe is belefogtak. A molnárok nagyobb része azonban csak a földesúr, az egyház, a község vagy kisebb közösség tulajdonában levő üzem bérlője vagy alkalmazottja volt. Az előbbi esetekben a karbantartás, az üzemben tartás költségeit a molnár, az utóbbiban pedig a malom tulajdonosa viselte. A mesterség jó és biztos megélhetést biztosított. A ma is álló és látható két malomépület közül a Selmeczy-malom az Óbébai utcán, míg a Kéry-malom a Mező utca végén található.

Selmeczy 1877-ben született Alpáron. Ott végezte iskoláit, azután a malomipari pályára lépett és Kiszombor akkoriban egyetlen malmában, az apja, Selmeczy Antal által 1898-ban alapított szélmalomban kezdte 1900-ban pályafutását. A kiszombori gőzmalom 1908-ban épült fel és ekkor itt dolgozott, mint molnársegéd. 1922-ben átvette ezt a gőzmalmot és tetemesen kibővítette. Az első világháború alatt a malom, mint a Haditermény Rt. körzeti malma működött az ő vezetése alatt.[127] A háborúban elhordott gabonát nem fizette ki sem az állam, sem a falu, így nehéz anyagi helyzetbe került, eladósodott. A második világháború előtt a család felszámolta a malmot, és elköltöztek a településről.

A *hentes*ek tevékenysége, azaz a háziállatok vágása és húsuk feldolgozása, részben máig házimunka maradt, részben az élelmiszeripar egyik legkorábban kialakult ágazatának alaptevékenységévé vált. 1910-ben az ország településeinek 30%-ában tömörült az állatvágás valamennyi hivatásos mestere. A saját évi szükségletükre sertést nevelő paraszti és nem paraszti háztartások ezt az alapvető húsállatot egyaránt otthon vágták és dolgozták fel.[128] A nagytestű állatok vágására (marha, ökör) szakosodó *mészárosság* viszont a XIV. században a legerősebb, elsőként céhekbe szerveződő iparágak egyike volt. Faluhelyen a legújabb korban sem igen élt meg a hentes, ezért párosult itt többnyire a XIX. századi ipartörvények után is a hentes- és mészárosipar. A kiszombori mészárosok a Bánságból, Aradról vagy Temesvárról vásároltak állatokat. A mészárosok szappanfőzés útján egészítették ki jövedelmüket, melyhez egész évben gyűjtötték a zsíros hulladékot, disznó-, marha- és birkafaggyút vagy az olajpogácsát. A szappanfőzés ideje kora tavaszra, rendszerint a húsvét előtti hetekre esett. A község ismert hentese és mészárosa Varga István volt.[129]

[127] VERMES 1929. 478.
[128] MNL I. 89.
[129] BARNA 1929. 339.

A szabók és a helyi viselet

A szabó kisiparos férfi volt, aki szőtt kelméből ruhát szabott és varrt. Általában más mester készítette a férfi, és más a női ruhát. A magyar népviseletekben csak a férfiruhát készítette szabó, a nőit általában falusi specialista varróasszonyok, akik elmaradottabb vidékeken a XX. században a férfiaknak is dolgoztak. A XIX. sz. vége óta nagyjából a paraszt szabó és úri szabó (valamint női szabó) felelt meg a korábbi magyar szabó és német szabó szakágnak. Ha a szabó rendelésre, mértékvétel után, mondvacsinált ruhát varrt (hozott anyagból), akkor váltó (műves) szabó volt a neve. Ha szabvány méretekre tömegárut készített, akkor vásári vagy vásárműves szabó, a XX. században konfekciós szabó. A korábbi kézi varrás után a XIX. sz. legvége óta a paraszt és konfekciós szabó a legtöbb varrást géppel készítette, így olcsóbb tömegárut tudott előállítani. Az úri szabó viszont a XX. sz. közepéig is majdnem minden varrást kézzel végzett a finomabb, drágább ruhadarabokon.[130] A legismertebb zombori szabók közül Fülöp Józsefet és Varga Józsefet tartja számon a helyi emlékezet.

Viselet a századfordulón: Simon Borbála és Tézsla József portréja

A szabók és a varrónők mindig alkalmazkodtak a kor divatjához. Kiszomboron az öltözetről keveset tudunk, sajnos, nem maradtak ránk leírások a viseletről. Sokan úgy gondolják, hogy településünk lakóinak nem is volt igazán kiforrott „népviselete". Csak a betelepültek, pl. a pátfalviak vagy a makaiak hozták ide a Dél-Alföldre oly jellemző viseletet. Kiss Mária Hortensia a falu történetéről írt könyvében a ruházatról, a XIX. sz. második felében hordott ruhaneműkről tájékoztat bennünket. Megemlíti a kacabályt, amit manapság testhönállónak neveznénk. Ezt a ruhadarabot az 1910-es évekig viselték az itt élők. A magasra szabott sonkaujját már nem takarták el nagy selyem (selyöm) kendővel.

[130] MNL IV. 526.

Horváth Dozsi János és családja 1910 körül

A testhönálló anyag megegyezett a szoknya anyagával, belülről bélelték, és anyaga színjátszó taft volt.[131] A bőbokros szoknya ugyanabból az anyagból készült, mint a felső testhönálló. Anyaga színes, magában mintás. A kötő hosszú, keskeny, körül rakott fodros, általában taft selyemből készült. Az alsóneműket pöndölnek vagy üngnek nevezték. Az Alföldön a sötét hajú, bogárszemű, kis- és gömbölyű termetű leányt tartották szépnek. A hagyományos viselet megkívánta, hogy viselője annak vonalait követve formázza alakját és alakítsa mozgását. A csípő sok és bő szoknyával, párnákkal való hangsúlyozása határozott követelményeket szabott, amelyeket a járás alatt mozdulatlan derékkal ringó, ritmusos csípőmozgással juttattak érvényre.[132] A szoknya alá két vagy több alsó szoknyát is használtak, hogy még kerekebbnek tűnjön a leány. Az asszonyok fejkendőt kötöttek, melynek anyag selyem volt, a lányok két ágba fonva viselték a hajukat, melynek végébe színes pántlikát tettek. A XX. században a női viseletben a selymeket, felváltotta a kékfestő és a karton.

A férfiak ruházata sokkal szegényesebb volt, a nyári viselet a gatya és ing, mely elé kötőt kötöttek. Ünneplőjük a sötét szövetnadrág, ing, fekete mellény, melyet lapos gombok díszítettek, a kabát lehajtott fazonú, és két sorban gombbal záródott.[133] A ruházat fontos darabja volt a bőrcsizma.

A gyermekek viseletéről keveset tudunk, de mint mindenütt vidékünkön, így Kiszomboron is a 1-5 éves fiúk, lányok egyforma ruhában jártak, amit zubbonynak, ubbonynak, kantusnak neveztek. Ez egybeszabott ruha volt, felül ing és szoknya aljjal. Iskolás korukban kapták meg az első öltözet ruhát, amit a keresztanyjuk kellett, hogy megvegyen számukra. A kislányok viselete mindig is világosabb és színesebb volt, mint az idősebbeké.

[131] CSMN 219.
[132] MNL V. 7.
[133] CSMN 221.

Gyerekek a harmincas években

A múlt század elején fokozatosan összemosódott a paraszti és polgári öltözködés. Elsősorban a fiatalok körében kezdődött meg az ún. kivetkőzés. Mindez persze nem azt jelentette, hogy vidékünkön, a településeken egyszerre következett be a viseletváltás, hiszen tudjuk, hogy Tápén és Apátfalván jóval tovább élt a paraszti viselet, mint Kiszomboron.[134] A zomboriak aránylag gyors szakítása a hagyományos öltözettel arra utalt, hogy

Öltözködés a harmincas évek végén: Rónay Aladár gazdaságának alkalmazottai

[134] Uo. 222.

az itteni helyi társadalom kevésbé volt zárt, s mivel erős szálak nem fűzték a hagyományos viseletek iránt, fogadókésznek mutatkozott a mind inkább tömegessé váló, iparszerűen előállított, modernnek számító ruházati termékek elfogadására. Ez magyarázható volt a Rónay család öltözködési kultúrájával is, hiszen a család tagjai viselkedésükkel, öltözetükkel a polgári attitűdöket közvetítették a falubeliek számára, miként azok a menekültek is óhatatlanul a hagyományos falusi világ ellen hatottak, akik az első világháborút követően találtak otthont maguknak a településen.

A két világháború között ezért a régi bélelt testhönállókat könnyebb anyagú, más szabásúak váltották fel. Az addig használatos fél köténytaz egész köténnyel helyettesítették, és a szoknya részt is erősen megszabták. A férfiak viselete nem sokkal változott, a nadrágot azonban az akkor divatos bricseszes szabásúra cserélték, s ezt a formát még a II. világháború után is sokáig viselték.[135]

Kovácsok és rézművesek

A kovácsmester elsősorban patkókat és vasalásokat készítő fémfeldolgozó mesterember volt. Régi magyar neve: vasverő. Elődeink a kovácsmesterséget már a honfoglalás előtt is gyakorolták, ill. foglalkoztak a vas előállításával. A kovácsmesterség valószínűleg a honfoglalás után vált önállóvá, majd a XIV. században több ágra is szakadt. A falusi vagy patkolókovácsok főleg a paraszti munkaeszközök készítésével, javításával, lovak patkolásával foglalkoztak, szerepük egy község vagy táj életében igen jelentős volt. A mesterség családon belül sokszor nemzedékeken át öröklődött, gyakorlásához igen sok hiedelem fűződött. A műhely tere zárt helyiség volt egy ajtóval, egy-két ablakkal, egyik sarkában a bejárattól távol állott a nagy fújtatós hevítő-kohó a hozzá csatlakozó szabad vagy kabinos kéménnyel. Ha a műhely mellett volt a kovács lakóháza, s a műhely a lakóház udvarán állott, esetleg a lakás felé az udvarra második ajtót nyithattak. A műhely útra, utcára néző bejárati fala előtt állt a szín, általában nyitott fedélszékkel, míg a műhely maga padlásolt volt. Az előtér, szín esetleg három oldalról nyitott lehetett. Szokásos volt az uralkodó szélirány felöli oldal ideiglenes vagy állandó jellegű fallal való lezárása. Nemritkán csak egy oldalon maradt beépítetlen a műhely előtere, színje.[136]Az Óbébai és a Szegedi utcán tudunk egy-egy kovácsműhelyről. Itt nemcsak lovak számára patkókat, hanem szekereket is készítettek. Mivel a famunkát is el kellett végezni, a bognár műhellyel együtt építették ezeket az épületeket. A községben működő kovácsok közül név szerint is ismerjük Bittó Józsefet,[137] Gaál Józsefet, Kun Szabó Kálmánt, Száz Györgyöt, Faragó Mihályt, valamint Kónyay Kálmánt, aki gyógykovácsként vált ismertté.

Konti Károly kocsikovács 60 évet dolgozott ebben a szakmában, amit mindig is szeretett. 1932-ben született Konti Pál és Sárkányi Mária ötödik gyermekeként. A kovácsmesterséget a szülei választották számára. 16 évesen Makóra került inasnak Kollár József kovácsmester műhelyébe. A nehéz és megerőltető munka miatt a fiatal legény ideiglenesen elvesztette látását, ezért egy évet pihenéssel töltött, melynek hatására teljesen rendbejött. A mestervizsgáját Pesten tette le az egyik ipariskolában, majd katonának vonult Bácsalmásra. Szakmáját itt is folytatta, zászlósi rangban patkolókovács volt. A kötelező katonai időt 6 évre meghosszabbította, a Dunántúlon főpatkoló-mesterként vált ismertté.

[135] CSMN 228.
[136] MNL III. 286.
[137] BARNA 1929. 399.

Leszerelése után a Makói Gépgyárban dolgozott, mint lakatos, de közben Zomboron, Gál János kovácsnál is segédkezett. *„Nyáron lakatos, télen meg kovács”*- mondta később magáról. Néhány év múlva önálló műhelye lett a Pálinkaháznál. Csuhaj Mihály bognárral dolgoztak össze, és megrendelésre parasztkocsikat készítettek. Egy kocsiért egy 2 mázsás hízót is adtak a megrendelők. De dolgoztak tojásért, sőt, még rubelért is. A műhelyben bőrfúvót használtak, a tüzeléshez pedig kétszer mosott pécsi szenet hozattak. Főleg parasztkocsit készítettek, de patkolást, ekeélezést is vállaltak.[138]

A vas tömeges elterjedése előtt nagy volt a jelentősségük a rézműveseknek. Hazánkban a legrégibb emlékek a velemi rézkohók. A honfoglalás korából sok tárgyi emlékünk maradt fenn. A középkorban a mesterek céhes keretben dolgoztak, létszámuk nagy volt. Különösen Mátyás király udvarába, a Dunántúlon és Erdélyben virágzott ez a mesterség. Templomok számára készítettek kelyheket, gyertyatartókat, szentségtartókat.[139] Ezt a mesterséget elevenítette fel az utókor számára Szabó Antal, aki *„rézliliomokat nemesít”*.[140] 1928-ban született az ország nyugati részén, Röjtökmuzsajon. Kézügyességét az őseitől örökölte, a Szabóktól és a Jáger-Horváthoktól. Középiskoláit Sopronban és Kőszegen végezte, majd a lakatos szakmában szerzett segédlevelet. 1955-től a növénynemesítésben dolgozott feleségével együtt Sopronban, majd 1968-ban Kiszomborra költöztek, itt is folytatták a növénynemesítést nyugdíjazásukig. Pici gyerekkora óta szeretett fúrni-faragni, rajzolni. Képzőművészeti alkotásokat 1974 óta készített. Több önálló kiállítása is volt már. 1997-ben megkapta Csongrád megye Alkotó díját. Készített tálakat, plaketteket, edényeket. A réz megmunkálása nem egyszerű feladat, ki kell tölteni szurokkal légbuborék nélkül a lemezmedencét, azután a minták jönnek. Ez már saját találmánya volt, lefestette az egész lemezt fehérrel, azután már a kalapácsütéseken múlott, hogy milyen formák, virágok jöttek létre az edényen.[141]

Fonók, szövők és csuhébaba-készítők

A fonás az emberiség legősibb kézműves mesterségeinek egyike, pálmalevelek, háncsfonalak egyszerű összefonásából fejlődött ki végül a szövés mestersége. Míg a fonás világszerte elterjedt, addig a szövőszék csak a földműves kultúrákkal jelent meg, mint a civilizáció magasabb fokainak egyik jellegzetessége.

Kiszomboron a 2005-ben elhunyt Oláh Györgyné Matildka néni volt talán a legismertebb szőnyegszövő. Elmondása szerint édesapja tanácsára tanulta meg a szövést. Az apa kékfestő lévén, úgy gondolkodott, hogy a lánya fogja szőni a kelmét, amit ő majd megfest. A XX. sz. elején nagyon közkedvelt volt a kékfestő anyagból készült ruha és kötény. Meg is vette a lányának a szövőszéket, és egy takácshoz adta tanoncnak a gyermekét. Az elképzelés, sajnos, nem valósult meg, közbeszólt a történelem, kitört a II. világháború, ezért a szövőszék félszáz évig a padlásra került. Az élet másfelé sodorta Matildka nénit, élelmiszerüzletben kezdett el dolgozni, és vezető-helyettesként ment nyugdíjba. 1977-ben ipartestületi tag lett és hozzáfogott a szőnyegek szövéséhez. Nem volt olyan nap, amikor ne ült volna le a szövőszékéhez. Portékáját a zombori vagy a makói piacon saját maga értékesítette, emellett több generációval ismertette meg a szövés

[138] A szerző gyűjtése
[139] MNL IV. 348.
[140] BAKOS 1997. 9.
[141] A szerző gyűjtése

technikáját, azonban „kisinasa”, aki mesterségszerűen továbbvitte volna a szőnyegszövés tudományát, nem akadt.

Kajti Imréné, azon kevesek közé tartozik, akik csuhébabát készítettek Kiszomboron. A kismesterséget nem tanulta senkitől, hanem egy véletlen folytán kezdett hozzá. 1970-ben költözött Kiszomborra, ahol ajándékba kapott egy csuhébabát. Ez egy idő után tönkrement, és ki akarta javítani. Megnézte, hogy volt összekötve, és újrakötözte. Ezután ennek mintájára készített újabbakat, amelyek egyre jobban sikerültek. A szomszédok, rokonok megcsodálták a babákat, és sokan kértek is tőle. Közben az unokák is vittek az óvodába néhányat, és az óvónők is felfigyeltek a szépen, aprólékosan készített játékokra. Megkérték, hogy menjen el az óvodába, és a gyerekekkel együtt készítsen csuhébabákat. Ezután a 2. kiszombori falunapok alkalmával meghívták, hogy rendezzen egy kis kiállítást, melyet azóta még számos bemutató követett. Haláláig minden ünnepre készített csuhébabákat, amelyek igen kelendővé váltak a helyiek körében. A nyuszik, Mikulások, angyalkák és a betlehemi jászol mellett elkészítette Ludas Matyi, a nagy horgász és egy török basa csuhé-mását is. Sok népi öltözetbe bújtatott baba került ki a kezei közül, amelyeket mindennapi cselekvéseikben (korsóhordás; pipázás; az anya virrasztását a bölcső mellett; szamáron ülő juhász) örökített meg.

Kajti Imréné csuhébaba-figurája

A csuhébaba készítéséhez megfelelő alapanyagot kell választani. Kiváló a piros kukorica, a fehér főzőkukorica, a pattogatni való kukorica és a sárga kukorica csuhéja. Amikor kialakul a csuhé színe, akkor kell leszedni, nehogy túlérjen. A kukoricacsövekről leszedve nem szabad nejlonba rakni, mert nagyon kicsi nedvességtől is összepenészedik.

A csuhét szárazon nem lehet formálni, csak vizesen. A végét le kell vágni, mert csak így engedi magát kiteríteni. A csuhébaba kötözéssel készül. A fejhez egy szép világos, sima csuhét kell kiválasztani. A közepénél kell elkötni, és a csomó alá kell rakni a tömést. Csak papírzsebkendővel érdemes kitömni, mert csak így lehet a felületet egyenletessé

tenni. Ezután a kötés másik oldalán lévő csuhét kell ráhúzni a papír zsebkendőből készült gombócra. A törzshöz, vállhoz, lábakhoz hurkapálcát, a kezekhez csuhéval bevont drótot használnak. A fejhez a törzset cérnával erősítik, majd ehhez toldják a vállat és a karokat. Ekkor a babát fejjel lefelé kell fordítani, és a karokat a baba feje mellé húzni. A törzséhez kötik a szoknyát, amely több rétegből tevődik össze. Külön kell előre, hátra és oldalra kötni azokat. Ezt követően a szoknyát kifordítják, hogy a kötés ne látszódjon.

A csuhébaba akkor a legszebb, ha természetes anyagokkal díszítik. A haj készíthető kukoricahajból, amelyet tetszés szerint színezhető. A szem és a száj megrajzolható, de ha a csuhébaba pl. egy állatfigura, akkor használhat bors, borsó, különféle magok és termések. A nyuszi arca lehet a makk kalapja, a mancsai pedig készíthető barkából. Makkból készülhet egy öregúrnak pipa, az angyalka ruhája befesthető csillámporral is.[142]

Kosárfonók a faluban

Kiszombor életében mindig is nagy szerepet játszott a Maros közelsége. A folyó alakította a környező tájat, a tavaszi zöldár a falut körülvevő földeket megtermékenyítette. A termékeny föld ellátta az itt élő embereket élelemmel, a víz gazdag és nagy kiterjedésű ártere pedig vesszővel, melyekből kerítéseket, gazdasági épületek (hambár, kukoricakotárka) oldalait, szekerek kasait, garabolyt, kast, gabonatároló alkalmatosságot készítettek. Ezek még ma is megtalálhatóak a házaknál.

A kaskötés, mint munkafolyamat legtermészetesebb formája a házi munka volt, azaz a családtagok hozzáértésük és ügyességük szerint végezték el az ipari jellegű munkát. A paraszti gazdaságban egyébként is sok szerszámot, eszközt saját maguk részére állítottak elő, így készítettek saját használatra szénahordó kosarakat, kerítéseket, hambárakat. A nagyobb ügyességet, hozzáértést kívánó kézműves feladat a specialista munkája volt. Ezek nagyobb kézügyességgel bíró emberek voltak, akik a saját paraszti munkájuk mellett, tehát szabadidejükben dolgoztak. Ezeket a munkákat nem megbízás alapján végezték, ám mégis járt utána ellenszolgáltatás, ami lehetett visszasegítés, vagy kisebb ajándék is. Ilyen volt Daróczi Illés és Horváth Tamás, akik fekete kosarakat készítettek. Háziiparosként azok dolgoztak, akik a munkájukért pénzbeli juttatást kaptak, főleg ebből a tevékenységből tartották fenn családjukat. Kiszomboron voltak, akik, mint specialisták készítettek kasokat, garabolyokat, de voltak, akik háziiparosokként dolgoztak a szakmájukban. A Prónaiak, a Vargák, Szikorák szebb, mívesebb tárgyakat készítettek hántolt, főzött vesszőből, tehát ők voltak a háziiparosok a faluban.

Az első írásos emlék a kosárfonókról az 1870-es évekből való, a zombori anyakönyvben ebben az időszakban csak egy kosárfonót találunk bejegyezve, Horváth Dozsi Jánost.[143] A XIX. sz. utolsó évtizedében, 1892-1910-ig a következő emberek foglalkoztak kosárfonással az anyakönyv szerint: Gyöngyösi András, Harkai János, Kohajda István, Prónai Illés, Siha István, Siha Péter, Somogyi Tamás, Szekeres Mihály, Szemerédi Gergely, Szemerédi Mátyás, Szikora János, Tóth Imre.[144] A két világháború között már több mint 20 ember foglalkozott kosárkötéssel, ezt nemcsak a kereszteltek, illetve a házassági anyakönyvekből tudjuk, hanem a község történetét megíró Kiss Mária Hortensia önéletrajzi írásából is: *„Nekünk volt egy közepes méretű, csinos asztalkánk, Édesanyám oda*

[142] Hegedűs Gabriella és Endrész Erzsébet gyűjtése
[143] KRKP Kereszteltek anyakönyve VIII. /1872-1890/- Kiszombor
[144] KRKP Kereszteltek anyakönyve IX. /1891-1900/ X. /1901-1910/ Kiszombor

adta a tanító úr részére. Mi pedig ültünk a kisszéken. Ki milyet hozott. A legtöbb kukoricamorzsoló széket, a módosabbak kerti fonott vesszőfotelt. Kiszomboron ebben az időben a vesszőfonás kedvelt háziipar volt."[145] Ekkor virágzott a kosárfonás a falunkban, több mesterről is van tudomásunk, akik közül mára csak néhányan élnek, de már régen feladták a mesterséget.

Kosárfonók a negyvenes években: Daróczi Illés és felesége

Az 1911-36-ig anyakönyvezettek neveit lapozgatva a következő kosárfonókra bukkanhatunk: Daróczi Illés, Dózsi Horváth Tamás, Imri András, Faragó Lajos, Gábor József, Gyöngyösi András, Horváth István, Horváth József, Lajtár Miklós, Lajtár Illés, Pálfi Illés, Prány Lajos, Prónai Pál, Prónai Balázs, Prónai Illés, Prónai István, Szikora János, Varga Antal, Varga János, Varga István, Varga József.[146] A II. világháború után ismét fellendült a kosárfonás, a fiatal nemzedék folytatta apáik örökségét: Prónai József, Prónai Miklós, Varga István, Varga József, Szikora János. Szolnokra, Budapestre, Szegedre, Makóra szállítottak a háziiparosok. Híresek voltak a „Holló-féle" kosarak, ezeket a Varga család készítette. A falubeli kosárkötők összetartottak, összejártak beszélgetni, tanácsot kérni egymástól, a másik munkáit megnézni, eltanulták egymástól az újításokat. A legtovább Prónai Miklós készített bútorokat, kasokat, gabonatárolókat.

A fonás technikája több ezer éves múltra tekint vissza, különböző fejlődési fokait pontosan nyomon tudjuk követni. Anyaga leggyakrabban fűz-, és mogyoróvessző, ritkábban nyírfavessző. A neolitikumból az anyag romlékonysága miatt nem maradtak fenn fonott tárgyak, de előkerültek agyaglenyomatok és csontkarcolások, amelyek a fonás meglétét bizonyítják. Az égetett agyagedényeket úgy készítették, hogy előbb megfelelő alakú kosarat fontak, ezt körültapasztották agyaggal, tűzbe tették és kiégették.

[145] KISS 1988. 23.
[146] KRKP Kereszteltek anyakönyve XI. /1911-36./ Kiszombor

A magyarság már feltehetőleg a honfoglalás előtt ismerte a vesszőfonást. Hazánk földrajzi és éghajlati viszonyai kiválóan alkalmasak a fűz termesztésére. A folyók szabályozásáig a mocsár és árterületek természetes otthont biztosítottak a vadon termő, szinte erdőséget alkotó füzeseknek. E vadon termő füzek bőséges nyersanyagot biztosítottak a hazai kosárfonók számára és egyéb gazdasági célokra. *„A vessző és más egyéb fonásában népünk igen nagy ügyességet tanúsít; maga tervezi, csak úgy fejben, a házát is, maga méri ki, maga fonja, építi és díszíti. Nem kell műépítő, építőmester és kőműves. A régi falvak egész építkezése mind a nép építőművészetét dicséri.”*[147]

Kosárfonók termékei: életöskas és feketekosár

Tájunkon vesszővázas sárfal – a sövény-, más néven paticsfal, az Ung vidéken ticsos háznak mondták – a neolitikum óta ismert. A régészeti ásatások az Árpád-korból és a középkorból paticsfalú építmények maradványait tárták fel Szolnok, Hajdú-Bihar, Csongrád, Békés megyékben is. Makón és környékén a XVIII. századi hagyatéki leltárak kas, életös- vagy éléskas néven említik ezt az építményt, és aszerint, hogy mit tároltak benne, búzás-, kukoricás-, liszteskasnak nevezték.[148] Szántalpra épült, fölül pedig négy összeácsolt koszorúgerenda alkotta a vázát. A talp- és koszorúgerendákba 15-20 centiméterenként lyukakat fúrtak, azokba karókat helyeztek, és ezt a vázat befonták. Nyeregtető és zsindellyel fedték. Elülső végére akkora ajtót tettek, hogy a 13-15 éves surbankó gyerek beférjen rajta. A gabonakas minden oldalát kívül-belül betapasztották és kimeszelték, ám a kukoricáskasnak csak az elejét és a hátulját simították be polyvás sárgafölddel, két oldalán a vesszőfonadékot szabadon hagyták, hogy szellőzzön a termény. A szántalpas kast igavonó állattal vontatták el egyik helyről a másikra.

[147] MALONYAI 1907-1922. III. 158.
[148] CSMN 500.

Egy ilyen életöskas vontatásáról olvashatunk Kiss Mária Hortensia regényében: *„Buli Gergőnek nem volt búzáshambára, ő az évi termést a hatalmas koporsós ládában tartotta. Valamikor temetkezéssel is foglakozott. Elhozatta hát Vera az új háztól szép új hambárát, mert hiányolta. Unokaöccse, Jani János, aki rendelkezett urasági fogatokkal, segített ebben. Nagy élmény volt ez a nap a gyerekeknek* […] *Ferkó többször is fölkúszott a nagykapu tetejére, derékig kihajolva, hogy láthassa a bivalyokat, amikor húzzák a „kisházat”.* […] *Délután három óra tájban végre feltűnt az óhajtott kép. A négy otromba bivaly befordult, szekerestül-házastul a Zöldfa utcába.”*[149]

Varga István kosárfonó munka közben

Kiszomboron a nagyobb mennyiségű gabona tárolására a gabonás hambárt vagy életösházat készítettek. Ezeket fa-, később téglaoszlopokra helyezték, középen volt az ajtaja, és két oldalon deszkákkal elrekesztve a gabona. Napjainkra a vesszővázas, sárral tapasztott falazatot vidékünkön már csak néhány tucat terménytároló, ún. kas, életes- vagy gabonakas őrizte meg.

A hántolatlan, hajas vagy zöld vesszővel dolgozó specialistákat vagy háziiparosokat széles körben kaskötőnek nevezték, de a legtöbb parasztember értett hozzá. Házimunka jelleggel, téli időszakban készítette el a háztartásához szükséges edényeket, eszközöket, melyek megfonásához nem kellett nagy szakértelem.

A paraszti gazdaságokban megtalálható, vesszőből fonott használati tárgyak felhasználásuk, funkciójuk szerint két nagyobb csoportba oszthatók: a tárolásra és a teherhordásra alkalmas tárgyak. A zöldvesszőből kötött fenekes kosaraknak a paraszti gazdaságban többféle rendeltetésük és számos változatuk volt. Specialisták készítették a krumplis kosarat, garabolyt, piaci vagy paraszt garabolyt, fáskast, kukoricáskast, szénahordó kast,

[149] KISS 1986. 117.

szalmahordó kast, párszárítót, tojatókas. Ezeken túl sövénykerítés, sövényfal, pásztorcserény, kaputábla, lésza, szekéroldal, szekérkas, szögletes gabonáskas, kukoricás kas készült kaskötéssel. Ilyeneket még láthatunk a kiszombori udvarokon is. A paraszti kosárfonók szerte az országban fellelhetők voltak, ahol számukra a nyersanyag biztosított volt. A kosáranyaga zömében a fűzvesző, amely a hegyes vidékek kivételével az egész országban megtalálható. Az erdők, hegyes vidékek parasztsága juhar, tölgy, mogyoró és orgonabokor hasítékából készítette a kosarait és tárolóedényeit. A paraszti kosárfonók hántolatlan, úgynevezett „fekete vesszőből" dolgozott. A kosarak és kasok díszítéséhez azonban a vessző héját lehúzták.

Nagyobb szakértelmet kívánt a kerekded alakú tyúkborító, szárítókosár, fáskas, tapogató stb. megfonása. Vékonyabb, hámozott, gyakran hasított vesszőből készítették a különféle alakú, nagyságú és rendeltetésű kézi kosarakat, valamint a fonott bútort.

Prónai Mihály kosárfonó munkái: kenyeres kosár, fotel, kisszék, garaboly

A vesszőt először is le kellett vágni, a szedésre legalkalmasabb idő levélhullástól tavaszig tartott. Ekkor már elég szívós, erős volt a vessző. Nagyobb mennyiséget ősszel szedtek, télen, csak ha a szükség úgy hozza. Sokan azt mondták, hogy ahogy befejeződött az aratás, azonnal mentek a Maros-partra vagy Tápéra vesszőt vágni. Volt olyan család, amely hetekig odavolt, és amikor elkészültek a munkával, lovas kocsit fogadtak, és azzal hozták haza a kosárnak valót. Kosárkötő családokban ilyenkor összefogott a család, és együtt mentek ki vesszőt vágni. Ha távolabb találtak alkalmas helyet, ott is tanyáztak. A vesszővágás eszköze a XIX. sz. végéig a görbekés volt, melyet a kovács készített. Ezt ma is használják, ügyesebb kosárkötők maguk készítik. Kiszomboron kucornak nevezték, más vidéken gagucsnak.

A frissen vágott vesszőt vagy kévékbe kötötték, és hazaszállították, vagy pedig ott a helyszínen lehámozták. Ennek a munkafolyamatnak az eszköze a héjazó-villa, vagy ahogy nálunk nevezik: a csíkozó, de más vidéken hántolóvas a neve. Az emberek igyekeztek különféle típusú hántológépet szerkeszteni, de ezek a gyakorlatban nem váltak be,

ezért a vesszőt továbbra is kézzel hántolták. A vesszőt a csíkozóba vagy villába fogták, és annyira összeszorították, hogy a héj összehúzódott. Amikor azon végighúzták, utána már könnyű volt lehántani. A hántolóvasat a következőképpen használták*: „A kunyhó elé gödröt ástak, szélére ülve a lábuk az aljáig leért, a szemben lévő oldalra leütötték a hántolóvasat, ebbe verték szálanként a vesszőt, húzták le a vesszőt.”*[150] A lehántolt vesszőre vigyázni kellett, hogy ne érje nedvesség vagy eső, mert különben foltossá vált. Kévébe kötés után régen háton, később biciklin vagy kocsival, talicskával vitték haza a levágott vesszőt. Szabadban, vagy csak felül fedett szín alatt tárolták.

A hámozatlan vesszőt napos, szép időben főzték, ez tulajdonképpen a mesterséges hántási mód volt. Erre a célra nagy főzőedényeket építettek. Hosszú, téglalap alakú közönséges vasüstöket használtak erre a célra, melyek több mázsa zöld vessző befogadására voltak alkalmas. Saját tűzterük volt, melybe főleg a vessző héjával tüzeltek, de kukoricaszárat is használtak. A vályúban több órán keresztül forralták a vizet, hogy jól átfőjön, és ebbe dobták a vesszőt, majd néhány napig hagyták kihűlni. A kihűlt ágakat lecsíkozták, és a napon szárították. Majd osztályozták, kévébe kötötték, és a padláson tárolták addig, míg sor került a feldolgozásukra.

Kiss Ferenc zenész a zombori kosárfonók termékeit viszi a piacra a negyvenes években

A feldolgozásnál használt szerszámok egyik leggyakrabban használt darabja a munkadeszka, vagy deszkalap, kaskötő pad, Békésben fakutyának[151] nevezték. Ez deszkákból készült síklap, amelynek egyik oldalán, végén, egymással szemben két lécet rögzítettek. A két léc között árok volt. A lapfonásoknál a karókat kihegyezve ebbe az árokba helyezték. A szurkálók, vagy másképpen árak fémből készült, fafogóval ellátott tárgyak, melyek lehettek hosszúak, rövidek, egyenes vagy hajlított hegyben végződők. A szurkáló készülhettek fémből, csontból vagy szaruból. Használatuk többféle: anyagrögzítés, lyukasztás. A vesszők elfűzésénél, befúrásoknál igen használatos. A metszőolló a vesszők darabolá-

[150] BELLON 2003. 51.
[151] MN III. 467.

sára, esetleg tisztítására alkalmas eszköz. A verővas az egyik vége felé elkeskenyedő, majd köralakban végződő lapos, elég súlyos lágyvas. A köralakban végződés akadályozta meg, hogy a szerszám használat közben a kézből kicsússzék. Itt találjuk a középre elhelyezett lyukat. Ezt a vesszők egyengetésére, igazítására használták. A lapos végét a fonás tömörítésére, pl.: oldalfonásnál alkalmazták. A vesszőhasítónak két fajtáját ismerjük, van az egyszerűbb, kézzel készített és még a mai napig használt fadarab. Ennek a fadarabnak az egyik végébe pengéket vagy késeket illesztettek, ezeknek a száma lehetett négy vagy három. A vessző vastagabbik végéhez illesztették, ráütöttek kalapáccsal, és végig húzták egész hosszában. Így három- vagy négyfelé tudták hasítani a felhasználandó füzet. A másik a gépi hasító szerszám, vagy síngyalugép. A vesszők hasítására, gyalulására szerkesztették ezt a gépet, melyet kézmagasságban egy stabil állványra helyeztek. A kellően kiszáradt, hántolt vessző hegyét, 4-5 mm vastagságig a vékonyabb végéből levágták, és a hengerek közé dugták. Amikor a három-, vagy négyfelé hasított vesszők kijöttek, egyenként újra a hengerek közé illesztették, itt egy késhez nyomódtak, amely a vesszőt laposra és simára gyalulta.

A telepített vesszőt nyár végén, vagy ősszel vágták le és kiskocsin hordták haza. A leszedett vesszőt otthon nagy üstökben főzték, míg a haja le nem hasadt. Prónai Miklós úgy emlékezett, hogy volt, amikor Piroska napján főzött, mert akkor olyan jó idő volt. Ezt a főzőedényt 1952-ben építette, az előzőt még a nagyapja rakta. Az új üstbe a két és fél méter hosszú vesszőből 150 kg-os kéve is belefért. Az üstbe kender-, vagy kukoricaszárral tüzeltek. Körülbelül 4 óráig forralták és főzték a füzet, persze a közben elpárolgó vizet állandóan pótolták. Megvárták, hogy a víz lehűljön, akkor kiszedték a vesszőt, és a haját lehúzták róla, majd az udvaron és a kertben letett deszkalapokon leterítették, és 3-4 napig hagyták száradni. A nap melegétől bepirosodott a vessző. Vasárnaponként kévébe kötözte, és a padláson tárolta addig, amíg fel nem dolgozta azokat. A kosárfonás előtt beáztatta a vesszőt, hogy hajlékony legyen, és ne törjön a keze alatt. Ha hasított lapos vesszőre volt szüksége, akkor a vesszőhasítót, vagy más néven a vesszőgyalut használta. Az öntöttvas gyalut kézzel lehetett hajtani. Ma már csak a kések élezését végzi rajta. A műhely igen szerény berendezésű volt, ott volt a szék mellett minden a kis állványon, amire szüksége lehetett a fonás közben.

A kerek tárgyaknak előbb a fenekét kötötte meg, ebbe tűzdelte a bordákat, a formát és a szerkezetet biztosító vastagabb vesszőket és a felső perem felé haladva végezte el a fonást. A kosárfonáshoz a munka rögzítését szolgáló egyszerű állvány szükséges. A fonó először a kosár vagy a kas fenekét készítette el. A fenekét 6-8-10 fenékpálca alkotja, ez attól függött, mekkora kosarat készített. Majd 24 darab kihegyezett vesszőt vett elő, ezeket a fenékpálcák kiálló végei között beledugdosta a fonásba, majd a fenék peremén felhajlította, és középen összekötötte. Ezután 24 darab kihegyezett vesszőt készített és ezeket az előbbiek mellé dugdosta. Ebből lett a fenékszegés. Utána az oldalfonáshoz fogott, ami a vesszőből úgy készült, mint a sövénykerítés. Miután a kosár oldalát befonta, a fennálló vesszőkből készítette a felső szegést. Végül a kosár vagy a kas fülét fonta be. Ládaalakú tárolóedényeket is készített, ez a két darab a színben található, melyekbe 5 mázsa gabona is elfért.

A zombori kosárfonók megszámlálhatatlan mennyiségű fonott bútort, ládát, polcot készítettek, melyek az ország egész területére eljutottak. Prónai Miklós így vallott a szakmájáról: *”De ha még egyször fiatal lönnék, akkor is eszt választanám!”*

KÉPEK, ILLUSZTRÁCIÓK JEGYZÉKE

I. kötet

A település földrajzi környezete

1. A Marosszög természeti-földrajzi tájai. Kókai Sándor szerk. 17
2. Kiszombor geomorfológiai térképe. Kókai Sándor szerk. 19
3. A Maros torkolati szakasza Buday Mihály 1840. évi térképén. Kókai Sándor szerk. 24
4. A Marosszög genetikai talajtérképe. Kókai Sándor szerk. 26
5. A Marosszög településeinek első okleveles említése. Kókai Sándor szerk. 31
6. Csanád vármegye egyház-igazgatási központjai a XIV–XV. században. Kókai Sándor szerk. 32
7. A marosszögi települések lakosai által fölkeresett országos vásárok. Kókai Sándor szerk. 33
8. Kiszombor földhasznosítása az I. katonai fölmérés térképei alapján. Kókai Sándor szerk. 34
9. A népességszám alakulása 1784 és 2001 között. Kókai Sándor szerk. 37
10. Kiszombor földhasznosítása a III. katonai fölmérés idején. Kókai Sándor szerk. 38
11. Az állatállomány változása a XIX. század végétől 1966-ig. Kókai Sándor szerk. 39
12. A foglalkozási összetétel változása 1960 és 2001 között (az aktív keresők alapján). Kókai Sándor szerk. 42
13. A 7 évesnél idősebb népesség iskolai végzettségének változása 1970 és 2001 között. Kókai Sándor szerk. 43
14. A népesség korösszetételének változása 1970 és 2001 között. Kókai Sándor szerk. 44

A neolitikumtól az államalapításig

1. Kelta és szarmata kori leletek leletek a Kiszombor-B temetőből. Kürti Béla szerk. 53
2. Móra Ferenc kiszombori ásatása (1928). MFM régészeti fotótár 56
3. Szarmata kori leletek a Kiszombor-B temetőből. Kürti Béla szerk. 58
4. Gepida leletek a Kiszombor-B temetőből. Kürti Béla szerk. 65
5. Gepida leletek a Kiszombor-B temetőből. Kürti Béla szerk. 66
6. Móra Ferenc Kiszomboron. MFM régészeti fotótár 71
7. Avar kerámia. Kürti Béla szerk. 72
8. Kürti Béla 2000. évi ásatása Kiszombor-Nagyszentmiklósi út. Kürti Béla felv. 73
9. Késő avar övdíszek a Kiszombor-G temető 49. sírjából. Kürti Béla szerk. 75
10. Leletek a X. századból. Kürti Béla szerk. 78
11. X. századi ékszerek és ruhadíszek. Kürti Béla szerk. 80
12. X-XI. századi ékszerek és ruhadíszek. Kürti Béla szerk. 81
13. X. századi kerámia a Kiszombor-Nagyszentmiklósi úti telep 204. kemencéjéből. Kürti Béla szerk. 83
14. Honfoglaló ruhadíszek a Kiszombor-B temető 328. sír mellkasán. Móra Ferenc rajza (1928) MFM régészeti adattár 84
15. Árpád-kori századi házak alaprajzai a nagyszentmiklósi úti ásatásról (2000). Kürti Béla szerk. 86

Régészeti lelőhelyek a község határában

1. Kiszombor régészeti lelőhelyei. G. Vizi Márta – Fischl Klára – Kürti Béla szerk. 106

A Marosvidék a fejlődés élvonalában

1. Zombor gyula említése Anonymus Gesta Hungarorumában. ANONYMUS 1977. 12.[v] 110
2. Gyula vezér a Képes Krónika ábrázolásán. Képes Krónika 1964. 18.[r] 121
3. A Képes Krónika bejegyzése Sarolta és Gyula házasságáról. Képes Krónika 1964. 18.[v] 136
4. István elfogja Gyula (Procuj) vezért. Képes Krónika 1964. 20.[v] 147
5. Keresztelő Szent János ábrázolása a rotunda XVIII. századi barokk falfestményén. Dömötör Mihály felv. 154
6. Csanád vezér megöli Ajtonyt. ANONYMUS 1977. 8.[v] 157
7. Gellért püspök prédikál a népnek. LEVÁRDY 1973. XXXIII. kép 158

Zombor a Csanád nemzetség és utódai birtokában

1. A helyreállított rotunda. Dömötör Mihály felv. 167
2. A hat karéjt szimbolizáló padlókiképzés a helyreállított rotundában. Dömötör Mihály felv. 168
3. A Csanád nemzetség címere. CSOMA 1904. III. tábla 9. kép 171
4. Zombor tágabb környéke a XII-XIV. században. BLAZOVICH-GÉCZI 1995. mell. 176
5. XIII-XIV. századi freskók a rotunda keleti karéjában. Dömötör Mihály felv 180
6. Mettercia-ábrázolás és férfiszent a rotunda freskóján. Dömötör Mihály felv. 181
7. Gyermekszentek a rotunda freskóján. Dömötör Mihály felv. 181
8. Utak a Tisza-Maros vidékén a XIV-XV. században. BLAZOVICH 2002. mell. 183
9. Zombor és környéke a XV. században. BLAZOVICH 1993. 154. 186
10. A Telegdi család címere. BLAZOVICH 1993. színes mell. 189
11. Zombor legkorábbi ismert ábrázolása Lázár deák térképén (1514-1528). TÓTH 1992. 15. 191
12. Zombor ábrázolása a Lázár deák térképén. TÓTH 1992. 15. 193
13. Csanád és Temesvár ostroma török miniatúrákon. FEHÉR 1978. XXXII., XXXV. És XXXVI. kép 195
14. A Csanádi szandzsákhoz tartozó Maros-menti települések 1580 körül. BLAZOVICH 1993. 213. 201
15. Telegdi Gáspár és Bélaváry János adományozásának bejegyzése a Királyi Könyvekben (1558). Libri Regii 2:397. 202
16. Méhkeréki Sápy Gáspár birtokának eladományozása miatti tiltakozása (1600). Egri Káptalani Levéltár. A 201. 204
17. Az egri káptalan jelentése Krehicz György, Nagy Balázs és Somogyi János beiktatásáról (1655). Egri Káptalani Levéltár. K 358. 205
18. Lovas és gyaloghajdú a XVII. században. HAJDÚ-KAJETÁN 1980. 71. kép 206

A török kiűzésétől 1849-ig

1. Zombor és a Maros vidéke a felszabadított Bánátról készült térképen (1721). BLAZOVICH 1993. 301. 212
2. Steinlein osztrák hadmérnök térképe a Maros Makó és Zombor közötti szakaszáról (1753). Österreichisches Staatsarchiv. Marjanucz László gyűjt. 213
3. Torontál vármegye Görög Demeter térképén (1799). BOROVSZKY 1911. 433. 216
4. Zombor környéke az első katonai fölmérés idején (1792-1795). Az első katonai felmérés. Erdély és a Temesi Bánság. DVD Bp. 2005. Arcanum 217
5. Zombor ábrázolása a 1782-es kamarai térképen. MOL S 11. No. 646/1. Czikkelyné Nagy Erika felv. 220
6. A Maros medervonala Nagylak és Szeged között a XVII. sz. végén. KISS 1940. mell. 227
7. A Maros Makó és Zombor közötti szakasza Vertics József térképén (1778). TÓTH 1992. Hasonmás térképek 2. 228
8. Horváth István terve a Goszpodi-hajlás átvágására 1804. TÓTH 1992. 67. 229

9. Őry Fábián Dániel Maros-szabályozási terve (1815). TÓTH 1992. Hasonmás térképek 8. 230
10. A Maros Makó és Zombor közötti szakaszának szabályozása Szathmáry Sámuel tervei szerint (1829). MOL S 12 DIV XI. No. 101:6. Sipos György gyűjt. 231
11. A Maros Csanád és a Szeged közötti szabályozása Franz Rauchmüller és Ludvig Zelenka tervei szerint (1834). MOL S 12 DIV XIX. No. 129:1. Sipos György gyűjt. 232
12. Mátéffy Pál Maros-szabályozási terve (1842). TÓTH 1992. 105. 234
13. Kiszombori öreg honvédek 1908-ban. Tornyai Gyula festménye. A kiszombori polgármesteri hivatal birtokában 249
14. A szőregi csata 1849. aug. 5. BOROVSZKY 1911. 479. 252

A polgárosodó falu

1. Zombor környéke a második katonai fölmérés térképén (1850-es évek). A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi Bánság nagyfelbontású, színes térképei 1819-1869. DVD Bp. 2005. Arcanum 254
2. A község belterülete a második katonai fölmérés térképén. A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi Bánság nagyfelbontású, színes térképei 1819-1869. DVD Bp. 2005. Arcanum 256
3. Az 1910-ben elbontott régi templom és a kastély a századforduló utáni években. KISS 1940. 257
4. Rónay Aladár kúriája 1905 körül. BOROVSZKY 1911. 54. 261
5. A rév az első katonai fölmérés idején (1784). TÓTH 1977. 28. 270
6. A Túri-rév Vertics József 1805-ös térképén. TÓTH 1977. 29. 271
7. A Rónay-féle köteles rév Mátéffy Pál 1857-es térképén. TÓTH 1977. 32. 272
8. Az 1878-ban átadott Makó és Zombor közötti fahíd. Korabeli képeslap. JAM 277
9. Az Arad-Csanádi Egyesült Vasúttársaság vasútvonalai a szakaszok átadásának időpontjával. HORVÁTH 1996. 158. ábra 280
10. A vasbeton pilléreken nyugvó fahíd 1908 után. Korabeli képeslap. JAM 281
11. A községi közutak az 1910-es években. Marjanucz László gyűjt. 298
12. Rónay Emil 1864 körül. Wettstein János tul. 317
13. Rónay Judit 1902-ben. Rónay Tamásné Kákóczky Ilona tul. 317
14. Dániel Endre, Jakabffy Géza és Rónay István kártyacsatája az 1890-es években. Rónay Tamásné Kákóczky Ilona tul. 318
15. Rónay Jenő és családja a kastély verandáján az 1910 körül. Németh Ferenc tul. 319
16. Borseczky Pál és Rónay Ernő 1911-ben. Rónay Tamásné Kákóczky Ilona tul. 320
17. Négy generáció a századfordulón: az Engler család 1901-ben. KMH HK gyűjt. 325
18. Az első ismert képeslap a községről (1901). Szabó Jenő gyűjt. 330
19. Utcakép az 1910-es évekből. Korabeli képeslap. KMH HK gyűjt. 331

Az első világháborútól a második végéig

1. Szegedi bakák, köztük zomboriak az I. világháborúban. KMH HK gyűjt. 333
2. Valahol Galíciában. KMH HK gyűjt. 334
3. Horváth Tamás kiszombori katona kétéves olasz fogsága alatt kapcanrongyra hímzett munkája 1918-ból. A család tul. 335
4. Az első világháborús hősi emlékmű. A kiszombori önkormányzat tul. 336
5. Liszt- és kenyérjegy Rónay Imre aláírásával. Halmágyi Pál gyűjt. 337
6. Zubán Mihály kántortanító a I. világháborúban. Halmágyi Pál tul. 338
7. A Makó és Kiszombor közötti fahíd. Korabeli képeslap. JAM 346
8. Rónay Jenő portréja. VERMES 1929. 473. 348
9. Horthy Miklóst köszönti Jankó Ágoston alispán felesége 1921. okt. 8-án. Hist. Dom. 36. 349
10. Horthy kormányzó üdvözli a felszabadult Zombor lakóit 1921. okt. 8-án. Hist. Dom. 37. 349
11. A magyar-román-szerb hármashatárnál elhelyezett határkő. MNM Tört. Fényképtár 350

12. Jankó Ágoston Torontál vármegyei alispán. BOROVSZKY 1911. 506. 351
13. Frass Károly zombori főjegyző. VERMES 1929. 500. 351
14. Az 1922-es nemzetgyűlési választás helyi eredményérők tudósító távirat. Halmágyi Pál gyűjt. 354
15. Az új, egyesített Arad-Csanád-Torontál vármegye térképe. JAM térképtár 358
16. Dr. Kászonyi Richárd főszolgabíró, majd főispán. JAM fényképtár 360
17. Mészáros Pál főjegyző. VERMES 1929. 477. 361
18. Molnár András községi bíró. VERMES 1929. 476. 361
19. A községháza a harmincas években. Egy korabeli képeslap részlete. KMH HK gyűjt. 364
20. Schwarcz Rezső iskolaigazgató. Egy csoportképből kivágva. Rácz Géza gyűjt. 368
21. Pomsahár Gyula állatorvos. VERMES 1929. 478. 368
22. Utcakép a húszas évek elejéről. Rónay Tamásné Kákóczky Ilona tul. 374
23. A főtér a templommal és a kastéllyal a húszas évek végén. Korabeli képeslap. KMH HK gyűjt. 375
24. A Nagyszentmiklósi utca a harmincas évek végén. KISS 1940. mell. 376
25. A község fontosabb látnivalói egy negyvenes évekből származó képeslapon. KMH HK gyűjt. 377
26. A Makói utca a negyvenes évek elején. KMH HK gyűjt. 378
27. A község környéke a trianoni határ föltüntetésével. A III. katonai fölmérés Makó-Nagyszentmiklós szelvénye. JAM térképtár 380
28. Bolgárkertészet a Kör utcán 1936 körül. KMH HK gyűjt. 383
29. Az Ocskó család tanyája a harmincas években. KMH HK gyűjt. 384
30. Szántás az egyik Rónay-birtokon a harmincas években. KMH HK gyűjt. 385
31. Gazdasági épületek Rónay Imre ladányi majorjában. KMH HK gyűjt. 389
32. Betakarítás Rónay Aladár gyümölcsösében a harmincas években. KMH HK gyűjt. 390
33. A lóré és a gazdasági épületek Rónay Imre ladányi majorjában. KMH HK gyűjt. 391
34. Tehénistálló Rónay Imre ladányi gazdaságában. KMH HK gyűjt. 392
35. A szérűskert Rónay Imre ladányi majorjában. KMH HK gyűjt. 393
36. Sertéstartás Rónay Imre ladányi majorjában. KMH HK gyűjt. 395
37. Cséplés az egyik Rónay-birtokon a negyvenes évek elején. KMH HK gyűjt. 396
38. Díjnyertes nóniusz az egyik Rónay-uradalomból. KM HK gyűjt. 398
39. Acatolók az egyik Rónay-birtokon a harmincas években. KMH HK gyűjt. 399
40. Cselédlakások Rónay Imre ladányi majorjában. KMH HK gyűjt. 400
41. Részes aratók az egyik zombori Rónay-birtokon. KMH HK gyűjt. 401
42. Ladányi cselédlakások. KMH HK gyűjt. 402
43. A pálinkaházi víztározó, mint a *„munkások strand-fürdője”*. KMH HK gyűjt. 403
44. Malacok egy zombori kisgazdaság udvarán a harmincas években. KMH HK gyűjt. 404
45. Pomsahár Ferenc tb. szolgabíró. VERMES 1929. 477. 409
46. Selmeczy József malomtulajdonos. VERMES 1929. 478. 409
47. Tillschneider Vilmos földbirtokos. VERMES 1929. 479. 409
48. A Kéry-malom motortere. KMH HK gyűjt. 411
49. Cipészek a harmincas években. KMH HK gyűjt. 414
50. Sörözők a Zubán-kocsmában a harmincas évek végén. KMH HK gyűjt. 418
51. A fahíd bontása és az 1925-ben átadott új vasúti híd (1926). TÓTH 1977. 49. 419
52. Szerelvény a vasútállomáson a harmincas években. KMH HK gyűjt. 420
53. A templom és a községháza a harmincas években. Szilágyi Imre gyűjt. 425
54. Szabó Pál csendőr és Száz Margit esküvői menete 1936-ban. KMH HK gyűjt. 426
55. A Petőfi utca sarkán álló, a belvíztől leomló ház 1940 tavaszán. Hist. Dom. 72. 428
56. Belvíz a Petőfi utcában 1940 tavaszán. Hist. Dom. 72. 428
57. Zsidó munkásszázad a községben 1941-ben. ÖRVÉNY 2006. 430
58. Tisztálkodóhely és konyha a Zomboron elhelyezett zsidó munkásszázadnál. ÖRVÉNY 2006. 431

59. Termésbetakarítási hálaadó ünnepség programja 1941-ből. Hist. Dom. 74. 432
60. Leventék fegyveres kiképzése. KMH HK gyűjt. 433
61. Határvadászok a községben. KMH HK. gyűjt. 436
62. Az 1944. szept. 26-án fölrobbantott Maros-hidak. JAM fényképtár 442
63. A II. világháborús hősi emlékmű a főtéren. A kiszombori önkormányzat tul. 448
64. II. világháborús temetői emlékhely. Naszradi András felv. 448

A második világháború végétől a Kádár-rendszer megszilárdulásáig

1. A mezőgazdasági technikum (ma általános iskola) 1949-ben átadott új szárnya. Horváth Zoltán felv. 1958. MNM Történeti fényképtár 465
2. Cséplés az ötvenes évek elején. KMH HK gyűjt. 469
3. A földműves szövetkezet boltja 1950-ben. Szabó Jenő gyűjt. 470
4. Cséplés az ötvenes évek elején. KMH HK gyűjt. 471
5. Munka a közösben. KMH HK gyűjt. 476
6. Nők a betakarításban. KMH HK gyűjt. 479
7. Az első taxis a faluban: Balázs Mihály és családja. KMH HK gyűjt. 480
8. A községi tanács épülete az ötvenes évek végén. Horváth Zoltán felv. 1958. MNM Történeti fényképtár 481
9. Fölvonulás 1952. máj. 1-jén. Marosvári Mihályné tul. 482
10. Fölvonulás 1953. május 1-jén. Marosvári Mihályné tul. 483
11. A zombori forradalmárok 15 pontja. MVL XXIII. 205. 1-35/1956. 488
12. A Makói Járás Nemzeti Bizottsága nov. 3-i alakuló ülésén részt vevő zombori küldöttek. MVL XXIII. 205. 1-35/1956. 496
13. Traktor és vetőgép az egyik új tsz-ből. KMH HK gyűjt. 501
14. A kiszombori termelőszövetkezetek fejlődése 1948-1963 között. Marosvári Attila szerk. 504
15. A női munka továbbra is fontos maradt. KMH HK gyűjt. 507
16. A Makói utca. Horváth Zoltán felv. 1958. MNM Történeti fényképtár. 508
17. A régi Nagyszentmiklósi utca. Horváth Zoltán felv. 1958. MNM Történeti fényképtár. 508
18. A főtér. Horváth Zoltán felv. 1958. MNM Történeti fényképtár. 508
19. Szórakozás a községben: a mozi épülete. Horváth Zoltán felv. 1958. MNM Történeti fényképtár. 509
20. Szórakozás a községben: Juhász Mihály és zenekara játszik. KMH HK gyűjt. 510
21. Szórakozás a községben: a labdarúgás. KMH HK gyűjt. 511
22. A község első hidroglóbuszának helyreemelése 1964. szept. 12-én. Pongó Gyula felv. 512
23. Bölcsődések és gondozóik a hatvanas évek elején. KMH HK gyűjt. 513

A község a Kádár-rendszer fénykorában, és hanyatlása idején

1. A főtér a hatvanas évek közepén. Bakonyi Béla felv. MNM Történeti fényképtár. 518
2. A hetvenes évek elején átadott buszváró a templom előtt. Hist. Dom. sz. n. 522
3. Egy az 1977-es belvízkor összedőlt vályogház. A kiszombori önkormányzat tul. 528
4. Tanácsi bérlakások a nyolcvanas évek közepén. A kiszombori önkormányzat tul. 530
5. Az 1980-ban átadott ún. olajosház. A kiszombori önkormányzat tul. 531
6. Ártézivizes közkifolyó a hatvanas években. A kiszombori önkormányzat tul. 532
7. A főtér a hatvanas évek végén. Korabeli képeslap. KMH HK gyűjt. 535
8. A főtér átépítése 1976-ban, az új üzletház építésekor. Hist. Dom. sz. n. 536
9. A vezetékes gázhálózat-fejlesztés első ütemének átadása 1985-ben. A kiszombori önkormányzat tul. 537
10. Járdaépítés a könyvtár és idősek otthona előtt a nyolcvanas évek elején. A kiszombori önkormányzat tul. 538
11. A felújított Rónay-magtár (helytörténeti gyűjtemény). A kiszombori önkormányzat tul. 540

12. A mozi épülete. Radó László felv. MNM Történeti fényképtár. 540
13. A fogorvosi rendelő és a bölcsőde 1975-ben. A kiszombori önkormányzat tul. 542
14. Dr. Majoros Ferenc nyugdíjazása 1978-ban. A kiszombori önkormányzat tul. 543
15. Ajándékosztás az idősek otthonában 1975-ben. A kiszombori önkormányzat tul. 544
16. Az új közúti Maros-híd építése és a még működő régi híd 1973-ban. TÓTH 2003. 151. 546
17. Az 1974 végén átadott új közúti Maros-híd. JAM fényképtár 547
18. Szaporítóanyag vetése a GKI kiszombori telepén a hetvenes években. SOMORJAY-MAGASSY 1974. 159. 550
19. Kísérleti üvegházak a GKI kiszombori telepén. SOMORJAI-MAGASSY 1974. 154. 551
20.A GKI vetőmagüzeme a kilencvenes évek végén. http://www.gk-szeged.hu/index.php?menu=2206 555
21. A kastély mint ipari telephely a nyolcvanas évek elején. KMH HK gyűjt. 570
22. A Gólyafészek étterem, a volt Rónay Aladár-kúria a hatvanas évek végén. Horváth Zoltán felv. MNM Történeti fényképtár 579
23. Az 1977-ben átadott új üzletközpont. Radó László felv. MNM Történeti fényképtár 580
24. Az 1970-es árvíz a Maroson. JAM fényképtár 583
25. Az 1977-es belvíz a községben. A kiszombori önkormányzat tul. 585
26. Hegedűs Péter tanácselnök. Részlet egy nagyobb képből. A kiszombori önkormányzat tul. 586
27. Sarró Ferenc, a járási pártbizottság munkatársa köszönti 25 éves tanácstagságuk alkalmából Jani István vasutast és Dani János agronómust (1975). A kiszombori önkormányzat tul. 588
28. Mitykó Sándor tanácselnök átveszi az 1975. évi megyei településfejlesztési verseny II. helyezéséért járó oklevelet. A kiszombori önkormányzat tul. 589
29. Társadalmi munka 1977-ben. A kiszombori önkormányzat tul. 591
30. Kardos Sándor tanácselnök, valamint Dénes András, Balogh János és Nagy Tibor tanácstagok 1989-ben. A kiszombori önkormányzat tul. 596

A rendszerváltástól a millenniumig

1. Nagy Tibor polgármester. Börcsök Anikó felv. 602
2. A templom és a rotunda. Naszradi András felv. 604
3. A Rónay-kastély. Naszradi András felv. 607
4. A község első okleveles említésének 750. évfordulójára veretett plakett. Borsi Sándor alkotása. 610
5. A község új címere. A kiszombori önkormányzat tul. 611
6. A település zászlajának fölvonása az első falunapon. Börcsök Anikó felv. 611
7. Az első falunap megnyitása 1997-ben. Börcsök Anikó felv. 612
8. Barna Gyula nyugalmazott pedagógus átveszi a díszpolgári címet (1997). Börcsök Anikó felv. 613
9. A mozi átalakításával létrehozott új művelődési ház átadása 1997-ben. Börcsök Anikó felv. 614
10. Nagy Tibor polgármester, Gulácsiné Somogyi Ilona jegyző és a képviselő-testület tagjai 1997-ben egy az iskola udvarán megtartott rendezvényen. Börcsök Anikó felv. 615
11. Partnerség a határátkelő megnyitásáért: Viorel Matei csanádi és Nagy Tibor kiszombori polgármester az 1997-es határnyitáson. Börcsök Anikó felv. 616
12. Nagy Tibor polgármester Ópusztaszeren átveszi Nemeskürty István kormánybiztostól a millenniumi országzászlót (2000). A kiszombori önkormányzat tul. 617
13. Orbán Viktor miniszterelnök a kiszombori határátkelő átadásán. Az Orosházi Határőr Igazgatóság gyűjt. 618
14. A 2000. okt. 20-án átadott ideiglenes határátkelő Kiszombornál. Az Orosházi Határőr Igazgatóság gyűjt. 619
15. Az új rendőrségi épület. Naszradi András felv. 620
16. Az épülő új határátkelő. Az Orosházi Határőr Igazgatóság gyűjt. 622
17. A 2003-ban átadott kiszombori határátkelő. Az Orosházi Határőr Igazgatóság gyűjt. 623

18. A 2005-ben átadott szociális bérlakások. Naszradi András felv. 624
19. A Rónay-kúria átadási ünnepsége 2006. júl. 7-én. Börcsök Anikó felv. 625
20. Házigazdák és vendégek a 2006-os falunapon. Börcsök Anikó felv. 626
21. A Szent István tér a II. világháborús emlékművel. Naszradi András felv. 627
22. A Szent János kút és a betlehemi jászól. Naszradi András felv. 628
23. Parkrészlet a helyreállított Rónay-kúriával. Naszradi András felv. 629
24. A templom esti kivilágítása. Naszradi András felv. 630
25. A helyreállított Rónay-kúria. Börcsök Anikó felv. 631
26. Múlt és jövő. Börcsök Anikó felv. 632
27. Nyüzsgés a Szent István téren a 2003-as falunapon. Börcsök Anikó felv. 633
28. A 43. sz. főút, a határátkelőhöz vezető 431. sz. másodrendű főút, a 2006-ban átadott kerékpárút, valamint a Szeged-Mezőhegyes közötti vasút csomópontja. Naszradi András felv. 634
29. Lobogók a 2006-os falunapon. Börcsök Anikó felv. 635

II. kötet

A zombori Rónay család

1. Az Oexel (Rónay) család címere. A Rónay Béla által megrajzoltatott kamarási ősfáról. 7
2. A zombori uradalom a Temesvári Kamarai Igazgatóság 1782-es térképén. MOL S 11. No. 646/1. Czikkelyné Nagy Erika felv. 10
3. A zombori uradalom a Temesvári Kamarai Igazgatóság 1783-as térképén. MOL S 11. No. 646/2. Czikkelyné Nagy Erika felv. 11
4. Zombor (hibásan ábrázolt) belterülete az 1783-as kamarai térképen. MOL S 11. No. 646/2. Czikkelyné Nagy Erika felv. 12
5. Oexel Jakab. Rónay Eszter és Aladár tul. 18
6. Az 1805-ös birtokosztály térképe. Rónay Tamásné Kákóczky Ilona tul. 25
7. Zombor külterületének megoszlása az 1805-ös birtokosztály nyomán. Rónay Elemér szerk. 26
8. Zombor belterületének megoszlása az 1805-ös birtokosztály nyomán. Rónay Elemér szerk. 27
9. Rónay Mihály. Borsos és Doctor felv. Bp. Németh Ferenc tul. 28
10. Rónay Mihályné Németszeghy Mária Rónay Tamásné Kákóczky Ilona tul. 28
11. Oexel Károly. Rónay Eszter és Aladár tul. 31
12. Rónay Móric. Id. Oldal István felv. Nagybecskerek, 1865 k. Németh Ferenc tul. 31
13. Rónay Móric Torontál vármegyei főispán. Wettstein János tul. 33
14. Rónay Lajos Csongrád vármegyei főispán. Wettstein János tul. 35
15. Rónay Lajos Csongrád vármegyei főispán. Rónay Eszter és Aladár tul. 35
16. Oexel (Rónay) János. Wettstein János tul. 37
17. Rónay Jenő Torontál vármegyei főispán 1896-ban. KISS 1940. mell. 39
18. Rónay Jenő és összegyűjtött munkáinak címlapja. RÓNAY 1924. mell. és címoldal 41
19. Rónay Alajos. A. Wippler felv. Nagybecskerek 1870 k. Németh Ferenc tul. 43
20. Rónay Elemér. Rónay Tamásné Kákóczky Ilona tul. 44
21. Ifj. Rónay Elemér. Rónay Tamásné Kákóczky Ilona tul. 44
22. Rónay Aladár. Rónay Eszter és Aladár tul. 45
23. Ifj. Rónay Aladár. Rónay Eszter és Aladár tul. 45
24. A Rónay Béla által megrajzoltatott kamarási ősfa. Rónay Tamásné Kákóczky Ilona tul. 46
25. Ifj. Rónay János. Wettstein János tul. 48
26. Rónay Ernő. Rónay Tamásné Kákóczky Ilona tul. 48
27. Rónay Magda. Rónay Tamásné Kákóczky Ilona tul. 51
28. Rónay Dénes. VERMES 1929. 474. 51
29. A Rónayak egyszerűsített családfája. Gilicze János szerk. 52

30. A Rónay család pecsétnyomója. Rónay Tamásné Kákóczky Ilona tul. 54
31. A Rónay család viaszpecsétjének lenyomata. Rónay Tamásné Kákóczky Ilona tul. 54

A falukép. Műemlékek

1. Zombor ábrázolása a Steinlein-féle térképen (1753). Österreichisches Staatsarchiv. Marjanucz László gyűjt. 59
2. Zombor az I. katonai fölmérés idején (1792-1795). Az első katonai felmérés. Erdély és a Temesi Bánság. DVD Bp. 2005. Arcanum 60
3. Kiszombor belterülete 1876-ban. CSML Földmérési Felügyelőség iratai. VI. 182. Kiszombor falu 1876. 15. a. 61
4. Kiszombor alaprajzának fejlődése a XVIII. sz. végétől 1945-ig. Kókai Sándor szerk. 62
5. Kiszombor műemlékei. Kiszombor község összevont rendezési terve 2002. nyomán 64
6. A templom, a Szent János kút és az első világháborús emlékmű. Naszradi András felv. 65
7. A rotunda. Dömötör Mihály felv. 67
8. Az emeletes magtár. Dömötör Mihály felv. 68
9. Rónay Aladár kúriája. KMH HK gyűjt. 69
10. A kúria a felújítás alatt. Sipos György felv. 71
11. A kúria az 1910-es években. Korabeli képeslap. KMH HK gyűjt. 75
12. A kúria az 1920-as évek elején. Korabeli képeslap. KMH HK gyűjt. 76
13. Az étteremként használt, lepusztult állapotú kúria a nyolcvanas években. Sipos György gyűjt. 76
14. A Rónay-kúria építési periódusai. SIMON 2003. 77
15. A felújított kúria egyik belső tere. Sipos György felv. 78
16. A helyreállított kúria. Naszradi András felv. 79
17. Rónay Tibor kúriája. Rónay Tamásné Kákóczky Ilona tul. 80
18. Rónay Tibor kúriája tsz-irodaként az 1960-as években. Gyökér L. felv. MNM Történeti fényképtár 81
19. Az egykori Rónay Nina-féle kúria. Naszradi András felv. 82
20. Magtár (Helytörténeti gyűjtemény). Naszradi András felv. 84
21. A Nagyszentmiklósi utcai magtár. Naszradi András felv. 85
22. A tornyos kastély. Naszradi András felv. 86
23. A kastély az 1900-as években. BOROVSZKY 1911. 54. 88
24. A kastély 1914-ben. Korabeli képeslap. KMH HK gyűjt. 89
25. A kastély a park felől az 1920-as években. Korabeli képeslap. KMH HK gyűjt. 90
26. A kastély építéstörténeti szakaszai. SIMON 2002. 92
27. A kastély építéstörténeti szakaszai. SIMON 2002. 94
28. A kastély az 1930-as években. KMH HK gyűjt. 96
29. A kastély a Móricz utca felől. Naszradi András felv. 97
30. Cselédház és istálló a Móricz utcai traktuson. Sipos György gyűjt. 98
31. A kastély parkja a húszas években. Gilicze János gyűjt. 98
32. A kastély tömbje felülnézetből. Sipos György gyűjt. 99
33. A kastély rekonstrukciós rajza. Sipos György felújítási tervdokumentációja. A kiszombori önkormányzat tul. 100
34. Rónay Ernő kúriája. Naszradi András felv. 101
35. Rónay Ernő kúriája. Rónay Tamásné Kákóczky Ilona tul. 102
36. A kúria kert felöli szalonja Rónay Tamásné Kákóczky Ilona tul. 103
37. A „Leányvár”. Naszradi András felv. 104
38. A „Leányvár” egykori bástyás homlokzata. KMH HK gyűjt. 105
39. A templom, háttérben a rotundával. Naszradi András felv. 106
40. A plébánia a hatvanas években. Hist. Dom. sz. n. 107
41. A Móricz utcai iskola épülete. Naszradi András felv. 108

42. Az iskolaépület az azóta elbontott toronnyal. Rácz Géza gyűjt. 109
43. Az Óbébai utcai iskolaépület. Naszradi András felv. 110
44. Az iskola a hatvanas években. Horváth Zoltán felv. MNM Történeti fényképtár 110
45. A Rákóczi utcai iskola a hatvanas években. Rácz Géza gyűjt. 111
46. Az óvoda (a volt főszolgabírói ház). Naszradi András felv. 112
47. A régi óvoda bejárata. KMH HK gyűjt. 112
48. A Vermes-ház átalakított utcafrontja. Naszradi András felv. 113
49. A Vermes-ház az udvar felől. Naszradi András felv. 114
50. A művelődési ház (a volt mozi). Naszradi András felv. 114
51. A gazdasági egyesület volt székháza. Naszradi András felv. 115
52. A Selmeczy-féle malom. Naszradi András felv. 116
53. A Kéry-malom. Naszradi András felv. 117
54. A vasútállomás. Naszradi András felv. 118
55. A vasútállomás fénykorában. KMH HK gyűjt. 119
56. A sándormajori kápolna. Hist. Dom. sz. n. 119
57. A kápolna bontása (1963). Hist. Dom. sz. n. 120
58. A Rónay Imre-féle ladányi magtár. KMH HK gyűjt. 120
59. A szeszgyár. Naszradi András felv. 121
60. József Attila lakóháza. Naszradi András felv. 122
61. A Csatorna u. 3. sz. lakóház. Naszradi András felv. 123
62. A Makói u. 15. sz. lakóház. Naszradi András felv. 124
63. A Szegedi u. 10. sz. lakóház. Naszradi András felv. 125
64. II. világháborús emlékhely a temető bejáratánál. Naszradi András felv. 126
65. Rónay Jenő neoromán sírkápolnája. Naszradi András felv. 128
66. A Zubán-kápolna 1961-ben. Hist. Dom. 132. 129
67. A Zubán-kápolna bejárata. Naszradi András felv. 129
68. Nepomuki Szent János szobra. Naszradi András felv. 130
69. Az első világháborús hősi emlékmű. Naszradi András felv. 131
70. Szent István szobra. Naszradi András felv. 132
71. Az 1896-ban állított régi Szent István szobor. Részlet egy korabeli képeslapból. Szabó Jenő gyűjt. 133
72. Az 1848-as emlékhely a Rónay Aladár kúria előtt. Naszradi András felv. 133
73. A második világháborús hősi emlékmű. Naszradi András felv. 134

A rotunda

1. Rómer Flóris vázlatai a rotundáról (1876). MATÚZ 1986. 37-39. 140
2. A rotunda az emeletes sekrestyével 1910 előtt. DÁVID 1974. 24. kép 142
3. Csányi Károly terve a templom és a rotunda fölújítására (1905). GERVERS-MOLNÁR 1972. 31. ábra 143
4. A kiszabadított rotunda 1910-ben. KOZÁK 1987. 6. 144
5. A rotunda az 1910-es átalakítás után. KISS 1940. mell. 144
6. Barokk oltár a rotunda-szentélyben. Korabeli képeslap. Marosvári Attila tul. 145
7. A rotunda-szentély az átfestett templomban a harmincas években. Hist. Dom. sz. n. 146
8. A karcsai, a kiszombori és a gerényi körtemplom alaprajza és metszete. CSÁNYI-LUX 1939. 28. 147
9. A templom a rotunda felől. KISS 1940. mell. 148
10. A rotunda föltárása. GERVERS-MOLNÁR 1972. 60. kép 149
11. A rotunda föltárása. Hist Dom. 64. 149
12. A freskók az 1940-es restaurálás után. KISS 1940. mell. 150
13. A freskók az 1940-es restaurálás után. KISS 1940. mell. 151
14. A helyreállított rotunda-szentély 1940 után. KISS 1940. mell. 152

15. A helyreállított rotunda-szentély 1940 után. Hist. Dom. 64. 152
16. Életfa-motívum a sekrestye felöli karéjban. DÁVID 1974. 25. kép 156
17. A rotunda külső képe a hatvanas években. DÁVID 1974. 22. kép 157
18. Dávid Katalin fölmérése a körtemplomról. DÁVID 1974. 12. ábra 158
19. A rotunda falkutatása 1975-ben. Hist. Dom. sz. n. 162
20. A rotunda építési periódusai Kozák Károly föltárása alapján. KOZÁK 1987. 163
21. Az 1975-ös régészeti föltárás során megtalált karzatra vezető átjáró. Dömötör Mihály felv. 166
22. A rotunda tömegvázlata Kozák Károly szerint. MAROSVÁRI 1999. 113. 167
23. A keleti karéj az 1985-ben befejezett helyreállítás után. Dömötör Mihály felv. 168
24. A Szent Gergely templom (Ani) egyik karéja. HORVÁTH-GONDOS 2003. 89. 171
25. A helyreállított rotunda a templommal. Dömötör Mihály felv. 173
26. Antiochiai Szent Margit ábrázolása a rotundában és Mártonhelyen. DÁVID 1974. 33. kép és 16. ábra 175
27. A körkép rétegei Kisterenyei Ervin kutatásai alapján. KISTERENYEI 1982. 177
28. Antiochiai Szent Margit ábrázolása a rotundában. Dömötör Mihály felv. 178
29. A körkép freskói. KISTERENYEI 1982 nyomán MAROSVÁRI 2000. 55. 179
30. Férfiszent. Dömötör Mihály felv. 180
31. Női szent gyermekekkel. Dömötör Mihály felv. 180
32. Barokk falfestmények a boltozaton. Dömötör Mihály felv. 181
33. Életfa-ábrázolás a rotundában. Dömötör Mihály felv. 183

Az egyházak

1. Középkori falfestmények a rotundában. Dömötör Mihály felv. 185
2. XVIII. századi barokk freskók a rotunda boltozatán. Dömötör Mihály felv. 186
3. A templom ábrázolása Lázár deák 1514-1528 közötti térképén. TÓTH 1992. 15. 187
4. A templom ábrázolása Vertics József 1778-as térképén. TÓTH 1992. Hasonmás térképek 2. 187
5. XVIII. századi osztrák casula és ezüst Krisztus (1835) a kiszombori templomból. ZOMBORI 2000. 33. és ZOMBORI 2005. 55. 188
6. Remeteszent ábrázolása a rotunda barokk freskóján. Dömötör Mihály felv. 189
7. A Horváth Mihály plébános által megkezdett Historia Domus kötésének és belső címoldalának részlete. Hist. Dom. 190
8. A Historia Domus első oldalának részlete. Hist. Dom. 1. 191
9. Szent István ábrázolás a rotunda barokk freskóján. Dömötör Mihály felv. 193
10. Nepomuki Szent János szobra a főtéren az 1960-as években. Gyökér L. felv. MNM Történeti fényképtár 194
11. Körmenet a templom előtt a századforduló utáni években. KISS 1940. mell. 197
12. Az 1910-ben elbontott régi templom a századfordulón. KISS 1940. mell. 198
13. Kleitsch Mátyás plébános. Részlet egy tantestületi képből. Rácz Géza gyűjt. 202
14. A templom és a kastély a harmincas évek elején. KISS 1940. mell. 203
15. Elsőáldozók 1937-ben. Marosvári Mihályné tul. 204
16. Az 1935-ös kiszombori katolikus nap szórólapja. Hist. Dom. 52. 205
17. Az 1936-os katolikus nap meghívója. Hist. Dom. 54. 206
18. Az 1937-es Szent misszió meghívója. Hist. Dom. 56. 206
19. Szent István szobra. Hist. Dom. sz. n. 207
20. A Szent István szobor avatása 1938. Nagyboldogasszony ünnepén. Hist. Dom. sz. n. 207
21. Templombelső a harmincas évek végéről. KISS 1940. mell. 209
22. Bérmálkozó fiúk 1955-ben. Hist. Dom. 100. 214
23. Elsőáldozó lányok 1957-ben. Hist. Dom. 105. 215
24. A templom kórusa az ötvenes évek végén. 123. 216
25. Elsőáldozó lányok 1961-ben. Hist. Dom. 125. 217
26. Elsőáldozó fiúk 1961-ben. Hist. Dom. 125. 218

27. Vonulás a templomba 1962. máj. 20-i elsőáldozáshoz. Hist. Dom. 139. 219
28. Oltárdíszítések a hatvanas évekből. Hist. Dom. sz. n. 220
29. Úrnapi szentmise 1962-ben. Hist. Dom. 140. 221
30. Vonulás a templomba 1966. ápr. 17-én. Hist. Dom. 200. 222
31. Elsőáldozók 1968-ban. Hist. Dom. sz. n. 223
32. Dr. Udvardy József püspök bérmál a kiszombori templomban 1971. máj. 9-én. Hist. Dom. sz. n. 224
33. A templom belseje a rotunda-szentély 1985-ös leválasztása után. Naszradi András felv. 225
34. A Pálosi Mihály mélykúti szobrász által készített betlehemi jászól a templomkertben. KMH HK gyűjt. 226
35. A templom a rotundával. Naszradi András felv. 226
36. Jeney László református lelkész. Részlet egy 1949-es általános iskolai tablóból. Marosvári Mihályné tul. 228
37. Pongó Gyula református lelkész. Pongó Gyula tul. 230
38. Istentisztelet a Kossuth utcai gyülekezeti teremben a hatvanas években. Pongó Gyula tul. 233
39. A református Istentisztelet résztvevői a hatvanas években. Pongó Gyula tul. 234

Az iskola

1. Csepreghy Endre tanító. Rácz Géza gyűjt. 244
2. Ökrös József igazgató-tanító vasúti igazolványa. Rácz Géza gyűjt. 247
3. Ökrös József igazgató-tanító gyerekekkel a régi iskolában az 1900-as évek elején. Rácz Géza gyűjt. 252
4. A kiszombori iskola 1907/8. tanévi osztálykönyve. Rácz Géza gyűjt. 253
5. A IV., V. és VI. osztályok órarendje az 1907/8-as tanévben. Rácz Géza gyűjt. 253
6. Ökrös Józsefné Csepreghy Ilona VI. osztályos lányokkal egy ünnepség után (1909). Rácz Géza gyűjt. 254
7. Az iskola tantestülete 1905-ben. Rácz Géza gyűjt. 255
8. A Móricz utcai iskola épülete. KISS 1940. mell. 256
9. Osztálykép 1920-ból. Barkó István tanuló fényképe 1920. jún. 28. KMH HK gyűjt. 259
10. Schwarcz Rezső igazgató. Rácz Géza gyűjt. 260
11. Színielőadás az iskolában a húszas években. Rácz Géza gyűjt. 262
12. Az iskola tantestülete 1924-ben. Rácz Géza gyűjt. 263
13. Andrásovits Róza másodikos leányosztálya (1924). Rácz Géza gyűjt. 264
14. Mühlbauer Ferenc harmadikos fiúosztálya (1924). Rácz Géza gyűjt. 265
15. Tornavizsga a Móricz utcai épület udvarán a húszas években. Rácz Géza gyűjt. 266
16. Az iskola tantestülete 1929-ben. Rácz Géza gyűjt. 267
17. Háztartási oktatás a nyolcadikosoknak az 1940/41-es tanévben. Rácz Géza gyűjt. 268
18. Az első nyolcadikos osztály ballagói 1941-ben. Rácz Géza gyűjt. 269
19. Az 1944/45-ös tanév tanulói Majoros Magdolna és Ispánovits Anna nevelőkkel. Rácz Géza gyűjt. 273
20. Ternai Ilona a második osztállyal (1945/46). Marosvári Mihályné tul. 274
21. Baranyi Piroska osztálya (1946/47). Rácz Géza gyűjt. 275
22. Az utolsó népiskola nyolcadikos osztály ballagói 1948-ban. Marosvári Mihályné tul. 276
23. Az iskola első – kézzel festett – tablója (1949). Marosvári Mihályné tul. 277
24. Az iskola tantestülete 1952-ben. Marosvári Mihályné tul. 279
25. Az iskola tanulói az 1952. máj. 1-jei felvonuláson. Marosvári Mihályné tul. 280
26. Marosvári Mihály osztályfőnök és Rácz István Pál igazgató ballagó diákokkal (1953). Marosvári Mihályné tul. 281
27. A Móricz utcai iskola udvara az ötvenes években. Rácz Géza gyűjt. 282
28. Ternai Ilona és az első osztály (1952/53.). Rácz Géza gyűjt. 283
29. Utolsó ballagók a régi községháza tanterménél. Marosvári Mihályné tul. 284

30. Úttörők gúlagyakorlata a Móricz utcai iskola udvarán. Marosvári Mihályné tul. 285
31. Magyar vizsga a VIII. osztályban (1955). Marosvári Mihályné tul. 286
32. Készülődés mezőgazdasági munkára (1955). Marosvári Mihályné tul. 286
33. Fölvonulás az iskola jubileumi ünnepségén (1956). Marosvári Mihályné tul. 287
34. Emlékkiállítás az iskola jubileumi ünnepségén (1956). Marosvári Mihályné tul. 287
35. Csapatzászlók az 1956-os úttörőavatáson. Marosvári Mihályné tul. 288
36. Csapatzászlók az 1956-os úttörőavatáson. Marosvári Mihályné tul. 288
37. A tantestület 1960-ban. Marosvári Mihályné tul. 291
38. Szabó Mária tanítónő a II. a osztállyal 1965-ben. Marosvári Mihályné tul. 292
39. Az iskola ballagói 1965-ben. Marosvári Mihályné tul. 293
40. Ballagó diákok útban a Móricz utcai épület felé. Marosvári Mihályné tul. 296
41. A Lenin (ma Óbébai) utcai iskola a hatvanas évek végén. Bakonyi Béla felv. MNM Történeti fényképtár 297
42. Tornavizsga a Móricz utcai iskola udvarán a hatvanas évek végén. Marosvári Mihályné tul. 298
43. Marosvári Mihályné olvasásórája (1970). Marosvári Mihályné tul. 301
44. Az első iskolaotthonos osztály 1971-ben. Marosvári Mihályné tul. 302
45. A balatonszárszói úttörőtábor 1966-ban. Marosvári Mihályné tul. 304
46. Marosvári Mihály igazgató családjával a balatonszárszói tábor bejárata előtt (1966). Marosvári Mihályné tul. 305
47. Láng Róbertné úttörőcsapat-vezető egy ünnepségen 1970-ben. A kiszombori ált. isk. gyűjt. 306
48. Hulladékgyűjtés az iskolaudvaron a hetvenes évek végén. A kiszombori ált. isk. gyűjt. 307
49. Őrsi foglalkozás a nagyiskola udvarán a hetvenes években. A kiszombori ált. isk. gyűjt. 308
50. A sportudvar kialakítása a nagyiskolában a hetvenes években. A kiszombori ált. isk. gyűjt. 309
51. Kézilabdameccs az iskola aszfaltos pályáján a hetvenes évek végén. A kiszombori ált. isk. gyűjt. 311
52. A tantestület 1978-ban. Marosvári Mihályné tul. 312
53. Az 1988-ban átadott iskolai tornacsarnok. Rácz Géza felv. 313
54. Testnevelés óra a tornacsarnokban. A kiszombori ált. isk. gyűjt. 315
55. A tantestület 1997-ben. A kiszombori ált. isk. gyűjt. 317
56. A művészeti iskola bemutatója a tornacsarnokban 1997-ben 319
57. Tantárgyi vizsga a zeneiskolai képzésen. A kiszombori ált. isk. gyűjt. 320
58. Az első iskolaépület 1993-ban átadott emlékhelye az 1956-ban készített emléktáblával. Rácz Géza felv. 321

Az óvoda

1. Zombori Rónay Jánosné Karácson Emília. KISS 1940. mell. 324
2. Husztik Terézia óvónő időskori képe. MNM Történeti fényképtár 325
3. Az 1899-ben átadott óvodaépület. KISS 1940. mell. 326
4. Steinbach Antal emléktáblája az óvoda falán. KMH HK gyűjt. 327
5. Husztik Terézia óvónő a gyerekekkel 1905 körül. Rácz Géza gyűjt. 328
6. Husztik Terézia az óvodásokkal 1912 körül. Rácz Géza gyűjt. 329
7. Óvodások a húszas években. Rácz Géza gyűjt. 331
8. Óvodai előadás a húszas években. Rácz Géza gyűjt. 332
9. Gyermekjáték az óvoda udvarán a húszas évek elején. KMH HK gyűjt. 333
10. Óvodások a húszas évek végén. Rácz Géza gyűjt. 334
11. Kárpáti Erzsébet óvónő gyerekkel a harmincas évek elején. Rácz Géza gyűjt. 336
12. Előadás az óvodában az 1930-as évek végén. KMH HK gyűjt. 337
13. Előadás az óvodában a harmincas évek végén. KMH HK gyűjt. 338
14. Óvodások az ötvenes években. Rácz Géza gyűjt. 341

15. A József Attila utcai óvodaépület. KMH HK gyűjt. 342
16. Ballagó óvodások műsora az ötvenes évek végén. Rácz Géza gyűjt. 343
17. Ballagó óvodások 1964-ben. Marosvári Mihályné tul. 344
18. Ebéd az óvodában 1965-ben. Marosvári Mihályné tul. 345
19. Játék közben (1966). Marosvári Mihályné tul. 346
20. Az új óvodaépület. Rácz Géza gyűjt. 347
21. Óvodások a nyolcvanas években. KMH HK gyűjt. 348
22. Foglalkozás az óvoda tornaszobájában. A kiszombori óvoda gyűjt. 349
23. Az óvoda játszóudvara. A kiszombori óvoda gyűjt. 350
24. Az alapító emléktáblája az óvoda falán (Borsi Sándor alkotása). A kiszombori óvoda gyűjt. 352

Egyesületi élet, kultúra és sport

1. Vöröskeresztes tanfolyam résztvevői 1942-ben. KMH HK gyűjt. 354
2. Főzőtanfolyam résztvevői az óvoda előtt. KMH HK gyűjt. 356
3. Hímző tanfolyam résztvevői 1936-ban. KMH HK gyűjt. 358
4. A kiszombori dalárda 1936-ban. Hist. Dom. 53. 359
5. A Kiszombori Dalárda tagsági jegye 1930-ból. KMH HK gyűjt. 360
6. Az önkéntes tűzoltók 1932-ben. Szabó Jenő gyűjt. 364
7. A községi tűzoltók 1934-ben. KMH HK gyűjt. 365
8. A Kiszombori Polgári Lövészegylet versenycsapata 1933-ban. Kászonyi Sándor tul. 366
9. Leventék az I. világháborús hősi emlékmű előtt. KMH HK gyűjt. 367
10. Kiszombori futballisták 1943-ban. KMH HK gyűjt. 368
11. A kiszombori futballcsapat tagjai 1943-ban. KMH HK gyűjt. 368
12. Kiss Mária Hortensia falumonográfiája (1940) 369
13. A kultúrotthon, a gazdasági egyesület egykori épülete 1958-ban. Horváth László felv. MNM Történeti fényképtár 372
14. Néptáncos lányok a Móricz utcai iskola udvarán 1953-ban. Marosvári Mihályné tul. 373
15. Az iskola úttörőinek ének- és zenekara 1952-ben Jantos Lajos zenekarvezetővel. Rácz Géza gyűjt. 374
16. Az iskola Csinn-bumm előadása 1954. febr. 6-án. Marosvári Mihályné tul. 375
17. Az iskola Csinn-bumm előadása 1954. febr. 6-án. Marosvári Mihályné tul. 375
18. Az iskolai színjátszók és Rácz István Pál igazgató 1954-ben. KMH HK gyűjt. 376
19. Próba az iskolában (1954). Marosvári Mihályné tul. 377
20. Színjátszók a hatvanas években. KMH HK gyűjt. 380
21. Színjátszók a hatvanas években. KMH HK gyűjt. 382
22. Kézimunka-szakkör a művelődési házban 1975-ben. A kiszombori önkormányzat tul. 384
23. A községi könyvtár 1975-ben. A kiszombori önkormányzat tul. 385
24. Az iskola kórusa a hetvenes évek elején. A kiszombori ált. isk. gyűjt. 386
25. A mozi épülete a hetvenes években. Gyökér László felv. MNM Történeti fényképtár 388
26. Kiszombori labdarúgók az ötvenes években. KMH HK gyűjt. 390
27. A futballcsapat a hetvenes évek közepén. KMH HK gyűjt. 393
28. Verseny a sportcsarnok tekepályáján 1999-ben. A kiszombori önkormányzat tul. 394
29. Horgászverseny résztvevői a Vályikoson 1997-ben. A kiszombori önkormányzat tul. 395
30. Az önkéntes tűzoltók mentési gyakorlata 1976-ban. A kiszombori önkormányzat tul. 397
31. Az ifjúsági önkéntestűzoltó-raj gyakorlata 1977-ben. A kiszombori önkormányzat tul. 398
32. Az utánpótlás az 1999-es falunapon rendezett kupameccsen. A kiszombori önkormányzat tul. 400
33. Kick boksz verseny a tornacsarnokban 1999-ben. A kiszombori önkormányzat tul. 401
34. Kiállítás a helytörténeti gyűjteményben. A kiszombori önkormányzat tul. 401
35. A Kiszombori Örök Fiatalok Dalárdája előadás közben. A kiszombori önkormányzat tul. 402

36. Az Esőnap Álomszínház felújított Lúdas Matyi-produkciója 2007-ben. Moldován Attila felv. 403

József Attila Kiszomboron

1. József Attila 1920 elején. TÓTH 2005. 28. 404
2. Rajz az ifjú költőről. TÓTH 2005. 39. 404
3. A Zöldfa utcai ház. KMH HK gyűjt. 408
4. Kiss Mária, Ilona és Ferenc kb. 1919-ből. TÓTH 2005. 71. 409
5. Kiss Mária, Ilona és Ferenc 1935-ben. TÓTH 2005. 72. 410
6. A Zöldfa utcai ház a hatvanas években. KMH HK gyűjt. 411
7. A kiszombori versesfüzet címlapja. TÓTH 2005. 210. 414
8. Juhász Gyula levele József Attilához (1922). TÓTH 2005. 221. 416
9. Lapok a kiszombori versesfüzetből. József Attila: Kiszombori versesfüzet 1922. Hasonmás kiadás Makó, 1977. 25. és [52]. 417
10. A Kukoricaföld c. vers egy későbbi autográf kézirata. TÓTH 2005. 213. 418

A község néprajza

1. Bál a gazdasági egyesület székházában, a kaszinóban a harmincas években. KMH HK gyűjt. 423
2. Juhász Mihály zenekara a harmincas években. KMH HK gyűjt. 424
3. Lakodalmi menet a templom előtt az ötvenes években. Marosvári Mihályné tul. 425
4. Betlehemesek Kiszomboron 1935. jan. 12-én. KMH HK gyűjt. 428
5. Szent Család-járás a negyvenes években. Badicsné Szikszai Zsuzsanna gyűjt. 429
6. A III. és az V. stáció a templom Szappanos Béla pap-szobrászművész által készített keresztút-ábrázolásán (1958). Hist. Dom. 109. 435
7. A kálvária (Rónay János és családja síremléke) mai állapotában. Badicsné Szikszai Zsuzsanna felv. 436
8. A kálvária az egyik stációval. Badicsné Szikszai Zsuzsanna felv. 437
9. Láncos Krisztus a templomban. Badicsné Szikszai Zsuzsanna felv. 439
10. Úrnapi körmenet a kastély előtt a negyvenes években. KMH HK gyűjt. 440
11. Úrnapi körmenet 1963-ban. Hist. Dom. 157. 440
12. Az 1938. Nagyboldogasszony napján fölavatott Szent István-szobor átadási ünnepségének résztvevői. Hist. Dom. 58. 443
13. A sándormajori kápolna pusztuló oltára. Hist. Dom. 147. 445
14. A sándormajori kápolna bontása. Hist. Dom. 150. 445
15. A templom díszítése a mindenszentek napján tartott mise előtt (1962). Hist. Dom. 146. 446
16. Útmenti keresztek a község határában. Naszradi András felv. 447
17. A Matuszka-féle bolt a negyvenes években. Egy korabeli képeslap részlete. KMH HK gyűjt. 468
18. Simon Borbála portréja. Marosvári Mihályné tul. 470
19. Tézsla József portréja. Marosvári Mihályné tul. 470
20. Horváth Dozsi János és családja 1910 körül. Badicsné Szikszai Zsuzsanna gyűjt. 471
21. Gyerekek a harmincas években. KMH HK gyűjt. 472
22. Rónay Aladár gazdaságának alkalmazottai. KMH HK gyűjt. 472
23. Kajti Imréné csuhébaba-figurája. KMH HK gyűjt. 475
24. Kosárfonók a negyvenes években: Daróczi Illés és felesége. KMH HK gyűjt. 477
25. Kosárfonók termékei: életöskas és feketekosár. Badicsné Szikszai Zsuzsanna felv. 478
26. Varga István kosárfonó munka közben. Badicsné Szikszai Zsuzsanna felv. 479
27. Prónai Mihály kosárfonó munkái: kenyeres kosár, fotel, kisszék, garaboly. Badicsné Szikszai Zsuzsanna felv. 480
28. Kiss Ferenc zenész a zombori kosárfonók termékeit viszi a piacra a negyvenes években. KMH HK gyűjt. 481

TÁBLÁK, TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

I. kötet

I. Kelta és szarmata-kori leletek a Kiszombor-B temetőből 53
II. Szarmata-kori leletek a Kiszombor-B temetőből 58
III. Gepida leletek a Kiszombor-B temetőből 65
IV. Gepida leletek a Kiszombor-B temetőből 66
V. Avar kerámia 72
VI. Késő avar övdíszek a Kiszombor-G temető 49. sírjából 75
VII. Leletek a X. századból 78
VIII. X. századi ékszerek és ruhadíszek 80
IX. X-XI. századi ékszerek és ruhadíszek 81
X. X. századi kerámia a Kiszombor Nagyszentmiklósi úti telep 204. kemencéjéből 83
XI. Honfoglaló ruhadíszek a Kiszombor-B temető 328. sír mellkasán 84
XII. Árpád-kori házak alaprajzai a Nagyszentmiklósi úti ásatásról (2000) 86

1. A termőterület változása Kiszomboron 1781 és 1963 között 36
2. A lakosság változása 1567 és 1579 között 197
3. Zombor török adóterhei 1567-ben és 1579-ben 199
4. Zombor, Ladány és Dédemszeg török adóterhei 1567-ben és 1579-ben 200
5. Zombor családfői 1661-ben 211
6. A zombori dohánykertészek úrbéri szolgáltatásai 1786-ban 222
7. A beszállásolt huszárok ellátása 1814-ben 238
8. A falu társadalmi szerkezete a XVIII-XIX. sz. fordulóján 242
9. Kiszombor fontosabb adatai 1863 és 1913 között 259
10. A község bevételi és kiadási előirányzatai 1890 és 1906 között 263
11. A község 1896-ra tervezett költségvetési előirányzatai 263
12. A község költségvetésének szerkezete 1908-ban 264
13. A kiszombori vasútállomás forgalma 1883 és 1907 között 283
14. Egy lakosra jutó utasforgalom az ACSEV néhány vasútállomásán 1883 és 1907 között 284
15. Egy lakosra jutó áruforgalom az ACSEV néhány vasútállomásán 1883 és 1907 között 287
16. Kiszombor legnagyobb földbirtokosai 1895-ben 300
17. Kiszombor legnagyobb földbirtokainak eszközellátottsága 1895-ben 301
18. Kiszombor legnagyobb földbirtokosainak állatállománya 1895-ben 302
19. Kiszombor legnagyobb földbirtokosai 1911-ben 303
20. Kiszombor legnagyobb földbirtokainak megoszlása művelési ágak és jövedelem szerint 1911-ben 306
21. Iparosok Kiszomboron 1924-ben 313
22. A község legnagyobb adófizetői 1873-ban 321
23. A község legnagyobb adófizetői 1875-ben 321
24. A község legnagyobb adóhátralékosai 1896-ban 322
25. A sorkötelesek adatai 1906 326
26. A sorkötelesek adatai. Kiegészítés 1911-ből 326
27. Az 1914-ben született hadkötelezettek összeírása 327
28. A hadkötelezettség alól fölmentett kiszomboriak (1918) 329
29. „Kimutatás azon kiszombori, porgányi és ferencszállási hősi halált halt egyének hozzátartozóiról, kiknek részére a Torontál vármegyei Gazdasági Egyesület segélye az elöljáróság által javaslatban hozatott” 339

30. Kiszombor költségvetésének főbb előirányzatai 1934-ben és 1940-ben 366
31. Kiszombor birtokmegoszlása a Nagyatádi-féle földreform után (1935) 381
32. Kiszombor 100 holdnál nagyobb földbirtokosai 1925-ben 387
33. Kiszombor 100 holdnál nagyobb földbirtokosai 1935-ben 388
34. A községben kimért hús mennyisége 1927 és 1939 között 416
35. A községben elfogyasztott alkohol mennyisége 1927 és 1939 között 417
36. Az 1945-ös földreform céljára a községben megváltott ingatlanok összetétele 458
37. A földreform során elkobzott ingatlanok összetétele 458
38. A Petőfi tsz fontosabb adatai 1950 és 1957 között 477
39. A Május 1. tsz (tszcs) főbb adatai 1954 és 1962 között 502
40. A József Attila tsz főbb adatai 1962 és 1966 között 506
41. Tényleges szaporodás Kiszomboron 1960 és 2000 között 515
42. A népesség korösszetétele 1960 és 2000 között 516
43. A népesség foglalkozási aktivitása 1970 és 2000 között 517
44. A keresők nemek szerinti megoszlása 1960 és 2000 között 517
45. Az aktív keresők száma nemzetgazdasági ágak szerint 1960 és 2000 között 520
46. A községben foglalkoztatott munkavállalók száma 1970 és 1978 között 521
47. A 7 éven felüli népesség iskolai végzettsége 1960 és 2000 között 523
48. A község etnikai megoszlása 1941 és 2000 között 524
49. A cigányság családmérete 1981-ben 525
50. A cigányság életkor szerinti összetétele 1981-ben 525
51. A község felekezeti viszonyai 1941 és 2000 között 526
52. A lakások építési ideje 1970 és 2000 között 529
53. A lakásállomány főbb adatai 1970 és 2000 között 532
54. A lakások fölszereltségének alakulása 1970 és 2000 között 533
55. A lakások komfortossága 1975 és 2000 között 534
56. Kiszombor fejlesztési alapjának összesített bevételei 1974 és 1980 között 539
57. A fejlesztési alap bevételei és kiadásai 1974 és 1981 között 540
58. A községi tanács által fönntartott intézmények főbb mutatói (1974-1981) 541
59. Mezőgazdasági célú áruforgalom Kiszomboron 1976 és 1980 között 561
60. A Zöldért-telepen fölvásárolt zöldség- és gyümölcsáru mennyisége (1976-1981) 562
61. A háztáji és illetményföld nagysága 1976 és 1981 között 563
62. Az Új Élet Mgtsz háztáji gazdálkodást támogató intézkedései 1976 és 1981 között 564
63. A kisiparosok száma Kiszomboron és a két társközségben 1971 és 1988 között 574
64. A mezőgazdasági üzemek belvízkárai és belvízrendezése 1974 és 1982 között 584
65. A községben beszedett adók 1979 és 1988 között 593

II. kötet

1. A Rónay család birtokmegoszlása 1781 és 1937 között 55
2. A község népességének vallási megoszlása a XIX. században 192
3. A szentáldozások számának alakulása a községben 1928 és 1948 között 212
4. A házszentelések számának alakulása 1957 és 1966 között 219
5. Összesített anyakönyvi adatok a kiszombori plébánián 1970 és 1985 között 225
6. Az iskola óraterve 1893-ban 250
7. Összesítő adatok a hitoktatásról 1951 és 1962 között 294
9. Az óvoda létszámadatai 1979 és 1994 között 349

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

A közoktatásügy 1908	A közoktatásügy Magyarországon. Bp. 1908. Kiadja a M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter.
Acta Ant. Arch.	Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica (Szeged)
Acta Arch. Hung.	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Acta Hist.	Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica (Szeged)
ADAM 2002	Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Hrsg. József Szentpéteri. Bp. 2002. Varia Arch. Hung. XIII.
ADT/Kiszombor	Archivum Dioecesanum Temesvariensis/Hungarica pars Dioeceseos Csanadiensis/Kiszombor
ÁGOSTON 1961	Ágoston László: Egy nyár József Attilával. = CSMH 1961. aug. 6.
AKIF 1999	Az államalapítás korszakának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1999.
ÁMÖ 1972	Általános mezőgazdasági összeírás 1972. Bp. 1972. 1-7. kötet
ANDERLE 1992	Anderle Ádám: Cordoba és a magyar kalandozások. in Uö.: Kalandozók és zarándokok. Magyar témák a középkori spanyol történelemben. Szeged, 1992. 7-16.
ANGELOV 1969	Angelov, Dimitri: Bogomilsztvoto v Bulgárija. Szófia, 1969
ANONYMUS	Anonymus: Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Ford. Pais Dezső. Bp. 1977. Magyar Helikon
AO	Anjoukori Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre. III. Bp. 1883.
Aokt	Anjou-kori Oklevéltár (Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavendium illustrantia. 1301-1387). Szerk. Kristó Gyula et alii. I--., Szeged, 1990--.
Arch. Ért.	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
Arch. Hung.	Archaeologia Hungarica (Budapest)
Arch. Közl.	Archeológiai Közlemények (Budapest)
ÁRPÁS plébániatörténet	Árpás Gyula: A kiszombori plébánia története. Kézirat. in KRKP irattára. Szám nélkül
ÁSZTL	Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest
AUO	Árpádkori új okmánytár I-XII. ed. Wenzel Gusztáv. Pest-Bp. 1860-1874
B NAGY 2003	B. Nagy Katalin: A Székkutas-kápolnadűlői avar temető. Szeged, 2003. Monographia Arch. I.
BAÁN 1995a	Baán István: „Turkia metropolitája." = SZ. 129 (1995). 1167-1170.
BAÁN 1995b	Baán István: „Turkia metropolitája" Kísérlet a Szent István-kori magyarországi orthodox egyházszervezet rekonstrukciójára. in Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig. Szerk. H. Tóth Imre. Szeged, 1995. 19-26.
BADICSNÉ 2003	Badicsné Szikszai Zsuzsanna: A keresztfához megyek… Kiszombor szakrális emlékei. Kézirat. Kiszombor, 2003.

BADICSNÉ 2004a	Badicsné Szikszai Zsuzsanna: Egy elfelejtett kápolna. = Makói História. Makó, 2004.
BADICSNÉ 2004b	Badicsné Szikszai Zsuzsanna: Útmenti keresztek Kiszomboron. = Marosvidék. 2004:2. 19-23.
BAKAY 1978	Bakay Kornél: A magyar államalapítás. Bp. 1978. Gondolat.
BAKOS 1997	Bakos András: Szabó Antal – „aki rézliliomokat nemesít”. = Délvilág, 1997. okt. 7. 9.
BALASSA 1994	Balassa Iván: A magyar földművelés emlékei a 9-10. századból. in KOVÁCS 1994. 1994. 235-246.
BALICS 1885–1890	Balics Lajos: A római katholikus egyház története Magyarországon I-II. Bp. 1885-1890.
BÁLINT 1941	Bálint Alajos: Csanád, Arad és Torontál K. E. E. vármegyék régészeti katasztere. Makó. 1941. CSK. 37
BÁLINT 1955	Bálint Alajos: Kiszombor-Juhos tanya. = Arch. Ért. 82 (1955) 96.
BÁLINT 1959	Bálint Sándor: Szeged városa. Bp. 1959. Képzőművészeti.
BÁLINT 1975a	Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században. Bp. 1975
BÁLINT 1975b	Bálint Csanád: A szaltovói-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól. = Arch. Ért. (1975) 52-62.
BÁLINT 1976a	Bálint Csanád: A magyarság és az ún. Bjelo Brdói Kultúra. = Cumania, 4 (1976). 225-254.
BÁLINT 1976b	Bálint Sándor: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete. Első rész. MFMÉ 1974/75-2. (1976)
BÁLINT 1983	Bálint Csanád: Az avarkor és honfoglaláskor bizánci vonatkozásainak régészeti kutatása Magyarországon 1970-1980 között. = Antik Tanulmányok, 30 (1983). 116-125.
BÁLINT 1991	Bálint, Csanád: Südungarn im 10. Jahrhundert. Bp. 1991. Stud. Arch. XI.
BÁLINT 1996	Bálint László: 1956. A forradalom Szegeden és Csongrád megyében. [Bp.] 1996. Magyarok Világszövetsége 1956-os Bizottsága
BÁLINT 1997	Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium. I-III. Szeged, 1997. Mandala kiadó
BÁLINT 1999	Bálint László: Ki kicsoda 1956-ban Szegeden és Csongrád megyében. Szeged, 1999.
BÁLINT 2003	Bálint Marianna: Cölöpszerkezetes faház a Kiszombor-Nagyszentmiklósi úti Árpád-kori településen. in MFMÉ Stud. Arch. IX (2003). 333-340.
BÁLINT 2004a	Bálint Csanád: A nagyszentmiklósi kincs. Bp. 2004.
BÁLINT 2004b	Bálint Csanád: A középavar kor kezdete és Kuber bevándorlása. = Arch. Ért. 129 (2004) 35-65.
BÁLINT 2005a	Bálint Csanád: A Mediteráneum és a Kárpát-medence kapcsolatai a korai középkorban régészeti szemszögből. in ERDEI-NAGY 2005. 37-41.
BÁLINT 2005b	Bálint Marianna: Előzetes jelentés a Kiszombor-Nagyszentmiklósi úton végzett kora Árpád-kori falufeltárásról. in JAMÉ XLVII (2005) 215-228.
BALOGH 2001	Balogh Csilla: Késő szarmata telep feltárása Dusnokon. A szarmata kori füstölőkről. in „Együtt a Kárpát-medencében”. Szerk.: Kiss Magdolna - Lengvári István. Pécs, 2001. 27-42.

BÁN A 1162	Bán Ödön százados visszaemlékezése. JAM Adattára. 1162. 85.
BANDUR A 178/22	Bandur Mihály visszaemlékezése. JAM Adattára 178/22.
BÁRÁNY 1845	Bárány Ágoston: Torontálvármegye' hajdana. Budán. 1845.
BÁRÁNY-OBERSCHALL 1953	Bárány-Oberschall, Magda: Byzantinische Pektoralkreuze aus ungarischen Funden. in Forschungen zur Kunstgeschichte und kristlichen Archaeologie. 2, Baden-Baden, 1953.
BARNA 1902	Barna János: Árpádházi templomaink. Makó. 1902.
BARNA 1929	Makó és Csanád-Torontál vármegyei községek. Szerk. dr. Barna János. Bp. 1929. Magyar városok monográfiája VI.
BAROSS 1893	belussi Baross Károly: Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többel bíró magyar birtokosok névsora a tulajdonukban levő földterületek mívelési ágak szerinti feltüntetésével. Bp. 1893.
BARÓTI 1893	Baróti Lajos: Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. Bp. 1893.
BARTH 1940	Barth Ferenc: A kiszombori műemlék. = Katolikus Alföld. 1940. 47-48.
BARTHA 1968	Bartha Antal: A IX-X századi magyar társadalom. Bp. 1968
BARTHA-FEKETE NAGY 1973	Bartha Gábor - Fekete Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben. Bp. 1973.
BATTONYAI 1901	Czégek kézi könyve. Szerk. és kiad.: Battonyai Ödön. Bp. 1901
BÉKÉSI 1996	Bábakeresztség. Népi szövegek Szeged környékéről. Válogatás Polner Zoltán gyűjtéséből. Szerk. Békési Imre. Szeged, 1996. JGYTF kiadó
BÉKÉSI 1997	Földédesanyám. Népi szövegek Szeged környékéről. Válogatás Polner Zoltán gyűjtéséből. Szerk. Békési Imre. Szeged, 1997. JGYTF kiadó
BELLON 2003	Bellon Tibor: A Tisza néprajza: ártári gazdálkodás a tiszai Alföldön. Bp. 2003. Timp kiadó
BERKI 1975	Az orthodox kereszténység. Szerk. Berki Feriz. Bp. 1975.
BERNÁT A 1268.	Bernát Imréné visszaemlékezése. JAM Adattára 1268. 86.
BERNÁTH-MEZEI 2000	Bernáth József - Mezei Gyula: Szakmai fejlesztés, szaktanácsadás, szakértés Bp. 2000. BME Műszaki Pedagógiai Tanszék.
BÍRÓ 1940	Bíró Béla: Hatszázéves freskó Kiszomborban. = Katolikus Szemle. 1940:1. 8-13.
BLASKOVICS 1982	A magyarok története. (Tarih-i Üngürüsz, Madzsar Tarihi). Ford. Blaskovics József. Bp. 1982.
BLATT 1973	Index scriptorum novus mediae Latinitatis ab anno DCCC usque ad annum MCC. (red.: BLATT, F. A. et alii) Hafniae, 1973.
BLAZOVICH 1984	Blazovich László: A honfoglalástól a török hódoltság koráig (895-1552). in Hódmezővásárhely története. I. Szerk. Szigeti János. Hódmezővásárhely, 1984. 277-318.
BLAZOVICH 1985	Csongrád megye évszázadai. Történelmi olvasókönyv I. A honfoglalástól a polgári forradalom és szabadságharcig. Szerk. Blazovich László. Szeged, 1985.
BLAZOVICH 1993	Makó története a kezdetektől 1849-ig. Szerk. Blazovich László. Makó, 1993. Makó monográfiája 4.

BLAZOVICH 1995 Blazovich László: Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 5. Csongrád megye. Bp. 1995. KSH

BLAZOVICH 1996 A Körös-Tisza-Maros-köz települései a középkorban. Szerk. Blazovich László. Szeged, 1996.

BLAZOVICH 2000 Blazovich László: Dél-alföldi városok a 14-16. században. in KOLLÁR 17-40.

BLAZOVICH 2002 Blazovich László: Városok az Alföldön a 14-16. században. Szeged, 2002. DAÉ 17.

BLAZOVICH et alii 1988 Levéltárak - Kincsestárak. Források Magyarország levéltáraiból. (1000-1686). Közreadja: Blazovich László - Érszegi Géza - Turbuly Éva. Bp. - Szeged, 1998.

BLAZOVICH-SZ. GALÁNTAI 1985 Petrus Ransanus: A magyarok történetének rövid foglalata Ford. Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet. Bp. 1985.

BLAZOVICH-GÉCZI 1991 Blazovich László - Géczi Lajos: Oklevelek a Csanád nemzetsége történetéhez. in TCSMT. 18. (1991). 5-16.

BLAZOVICH-GÉCZI 1995 Blazovich László - Géczi Lajos: A Telegdiek pere 1568-1572. Szeged, 1995. DAÉ 6.

BLAZOVICH-KRISTÓ 1993 Blazovich László - Kristó Gyula: A csongrádi régió 1100 éve. Szeged, 1993

BLAZOVICH-MAROSVÁRI 2001 Három folyó mentén. Csongrád megye millenniumi albuma. Szerk. Blazovich László és Marosvári Attila. Szeged, 2001. Csongrád Megyei Önkormányzat

BMMK A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)

BOBA 1971 Boba Imre: Moravia's History Reconsidered. A Interpretation of Medieval Sources. The Hague, 1971.

BOJTOS A 178/40. Bojtos Lajos visszaemlékezése. JAM Adattára. 178/40.

BOLSAKOV-MONGAJT 1985 Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131-1153. ed. Bolsakov, O. G.-Mongajt, A. L. Bp 1985.

BÓNA 1974 Bóna István: A középkor hajnala. Bp. 1974.

BÓNA 1975 Bóna István: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre Südöstlichen Beziehungen. Bp. 1975. Arch. Hung. 49.

BÓNA 1993 Bóna István - Cseh János - Nagy Margit - Tomka Péter - Tóth Ágnes: Hunok - Gepidák - Langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak. Összeáll. Bóna István. Szeged, 1993. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6.

BONDOR 1994 Bondor Vilmos: A világégés hadszínterein. Bp. 1994.

BÓNIS 1971 Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971.

BÓNIS 1997 Bónis György: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíráskodás történetében a középkori Magyarországon. ed. Balogh Elemér. Bp. 1997.

BOROVICZÉNY 1991-92 Boroviczény Károly-György: Cruciferi Sancti Regis Stefani. Tanulmányok a Stefaniták, egy középkori magyar ispotályos rend történetéből. = Orvostörténeti Közlemények. 133-140. [1991-92]. 7-48.

BOROVSZKY 1896 Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig. I-II. Bp. 1896-1897.

BOROVSZKY 1911 Torontál vármegye. Az Országos Monografia Szerkesztőbizottságának felügyelete alatt és a Torontál vármegyei helyi munkatársak közreműködésével szerk. Borovszky Samu dr. Bp. [1911]. Országos Monografia Társaság. Magyarország vármegyéi és városai.

BOROVSZKY 1914	Temes vármegye. Az Országos Monografia Szerkesztőbizottságának felügyelete alatt és a Temes vármegyei helyi munkatársak közreműködésével szerk. Borovszky Samu dr. Bp. [1914]. Országos Monografia Társaság. Magyarország vármegyéi és városai.
BORZÁKNÉ-SZEGFŰ 1988	Borzákné Nacsa Mária - Szegfű László: Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről. (Descripto Europae Orientalis). in Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis (1987-1988), Series Marxistica et Historica. Szeged 1988.
BOSSÁNYI 1916	Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. I-II. ed Bossányi Árpád Bp. 1916-1918.
BÖHM 1867	Böhm Lénárt: Dél-Magyarország, vagy az úgynevezett Bánság külön történelme. I-II. Pest, 1867. Emich Gusztáv tulajdona.
BÖKÖNYI 1994	Bökönyi Sándor: Magyar állattartás a honfoglalás korában. in KOVÁCS 1994. 225-233.
BRAHAM 1988	Randolph L. Braham: A magyar holocaust. I-II. Bp. Wilmington, 1988. Gondolat - Blackburn International Incorporation
BRAHAM 2007	A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája. Főszerk. Randolph L. Braham. I-III. Bp. 2007. Park kiadó.
BRÉHIER 1999	Bréhier, Louis: Bizánc tündöklése és hanyatlása. Bp. 1999.
BULLA-MENDÖL 1947	Bulla Béla - Mendöl Tibor: A Kárpát-medence földrajza. Bp. 1947. Országos Köznevelési Tanács. Nevelők könyvtára 2.
BUNARDŽIĆ 1985	Bunardžić, Radovan: Čelarevo. Roma, 1985.
BUNYITAI 1887	Bunyitai Vincze: Adatok a XVI-ik század történetéhez. = Történelmi Tár, 1887. 356-374., 476-494.
Can. Vis.	Canonica Visitatio
CATALOGUS	Catalogus Venerabilis Cleri Dioecisis Csanadiensis pro anno…
CFH	Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descententium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI. (ed. Gombos, Albinus Franciscus) Bp. 1937-1938. Index: Csapodi Csaba 1943.
Cg.	Cégbírósági iratok
Com. Arch. Hung.	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
CZEGLÉDY 1969	Czeglédy Károly: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Bp. 1969.
CZÍMER 1929	Czímer Károly: A Szeged-Belvárosi Kaszinó százéves története (1829-1929). Szeged, 2929. A Kaszinó kiadása.
CS. SEBESTYÉN 1930	Cs. Sebestyén Károly: Rejtélyes csontok népvándorláskori sírokban. = Dolg. VI. (1930) 178-230.
CS. SEBESTYÉN 1932	Cs. Sebestyén Károly: A „sagittis Hungarorum" A magyarok íja és nyila. = Dolg. VIII. (1932) 167-225.
CSALLÁNY 1939	Csallány Dezső: Kora-avarkori sírleletek. = Fol. Arch. I-II. (1939) 121-180.
CSALLÁNY 1956	Csallány Dezső: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa Bp. 1956.

CSALLÁNY 1961	Csallány Dezső: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken Bp. 1961. Arch. Hung. XXXVIII
CSÁNKI 1887	Csánki Dezső: Harminchat pecsétes oklevél. = Turul, 5 (1887) 1-11. és 49-59.
CSÁNKI 1890	Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp. 1890
CSÁNKI 1894	Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Bp. 1894
CSÁNYI 1950	Csányi Károly: Bizánci elemek az Árpád-kori magyar építészetben. = MTA II. Oszt. Közl. 1. Társadalomtudományi sorozat. 1. köt. 1. (1950) 25-40.
CSÁNYI-LUX 1938	Csányi Károly - Lux Géza: Építészhallgatóink középkori építészeti felvételei. Karcsa. Református templom. A M. Kir. József Nádor Műegyetem Középkori Építészeti Tanszékének közleményei. = Technika. 1938:10. 379-384.
CSÁNYI-LUX 1939	Csányi Károly - Lux Géza: Építészhallgatóink középkori építészeti felvételei. Karcsa. Református templom. A M. Kir. József Nádor Műegyetem Középkori Építészeti Tanszékének közleményei. = Technika. 1939:1. 27-35.
CSAPLÁR 1961a	Csaplár Ferenc: Újabb adatok József Attila kiszombori nyaráról. = CSMH 1961. jan. 1.
CSAPLÁR 1961b	Csaplár Ferenc: Egy nyári nap a Maros partján. = Élet és Irodalom, 1961. júl. 1.
CSATV KB jelentése	Csanád-Arad-Torontál vármegye Közigazgatási Bizottságának jelentése
CSEH 1999a	Cseh János: Régészeti adalékok egy Zagyva-parti gepida településről. in HAVASSY 1999. 39-57.
CSEH 1999b	Cseh János: Kutatások gepida települések régészeti nyomai után Kengyel területén. in HAVASSY 1999. 59-75.
CSEJÉ 1980	Csanád Egyházmegye Jubileumi Évkönyve. [Szeged], 1980
CSEMEGI 1960	Csemegi József: Középeurópa románkori centrális templomainak építészettörténeti kérdései. = Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 1960:3. 323-334.
CSERGHEÖ 1889	Csergheő Géza: Magyar sírkövek. Telegdy István sírköve. = Turul, 7 (1889). 34-36.
CSK	Csanádvármegyei Könyvtár (Makó)
CSMH	Csongrád Megyei Hírlap (Hódmezővásárhely, Szeged)
CSML	Csongrád Megyei Levéltár (Szeged)
CSMM	Csongrád megye műemlékjegyzéke. Szerk. Ikafalvi Diénes Virág. Bp. 1990. Országos Műemléki Felügyelőség.
CSMN	Csongrád megye népművészete. Szerk. Juhász Antal. Bp. 1990. Európa
CSOMA 1904	Csoma József: Magyar nemzetségi címerek. Bp. 1904. MTA
CSOMOR 1912	Csomor Lajos: A kolozsmonostori benczés apátság és birtokai (1556-ig). Kolozsvár, 1912
CSŐRE 1980	Csőre Pál: A magyar erdőgazdálkodás története. Bp. 1980.
CSVHL	Csanád vármegye Hivatalos Lapja. Kiadja a Vármegyei Törvényhatósági Bizottság 1903-1923.
D. MATUZ 1986	D. Matuz Edit: Rómer Flóris kéziratos hagyatékának Csongrád megyére vonatkozó adatai. in MFMÉ 1986-1. (1986) 31-48.

DAA 1974	A Dél-Alföld atlasza (Magyarország tervezési-gazdasági körzetei IV.) Bp. 1974. Kartográfiai Vállalat
DAÉ	Dél-Alföldi Évszázadok
DANYI-DÁVID 1960	Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787) Szerk. Danyi Dezső és Dávid Zoltán. Bp. 1960.
DARÓCZY 1923	Daróczy Zoltán (szerk.) Nemesi évkönyv. 1. Bp. 1923.
DÁVID 1970	Dávid Katalin: Die Kirche von Kiszombor. = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae. Tom. XV. Fasc. 3-4. Bp. 1970. 201-230.
DÁVID 1974a	Dávid Katalin: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. Bp. 1974. Akadémiai. Művészettörténeti Füzetek. 7.
DÁVID 1974b	Dávid Katalin: Válasza az opponensi véleményekre. = MÉ 1974:4. 336-340.
DEÉR 2005	Deér József: A magyarok szent koronája. Bp. Máriabesnyő-Gödöllő, 2005.
DÉKÁNY 1981	Dékány Tibor: A gerényi templom. = Honismeret. 1981:1. 40-43.
DÉKÁNY 1983	Dékány Tibor: A negyedik hatkaréjos rotunda. = Műemlékvédelem. 1983:3. 192-200.
DERCSÉNYI 1961	A magyarországi művészet története. A honfoglalástól a XIX. századig. Szerk. Dercsényi Dezső, Bp. 1961. II. kiad.
DERCSÉNYI 1974	Dercsényi Dezső: Románkori építészet Magyarországon. Bp. 1974. Helikon-Corvina.
DESCHMANN 1990	Deschmann Alajos: Kárpátalja műemlékei. Bp. 1990. TKM könyvtára 2.
DÉTSY 1987	Détsy Mihály: Műemléki templomok. in Műemlékek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Miskolc, 1987. Herman Ottó Múzeum
DHA	Documenta Hungariae Antiquissima. I. (1000-1131) ed. Györffy, Georgius. Bp. 1992.
DIENES 1958	Dienes István: A honfoglaló magyarok fakengyele. = Fol. Arch. X (1958) 125-141.
DIENES 1966	Dienes István: A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. = Arch. Ért. 93 (1966) 208-234.
DIENES 1970	Dienes István: A honfoglalás kora. Bp. 1970. Magyar Művészettörténet 1.
DIMITROV 1998	Dimitrov, Hristo: B'lgaro-ungarski otnošenija prez srednovekovieto. Sofia. 1998.
Dl	MOL Q szekció. Diplomatikai levéltár
DM	Délmagyarország (Szeged)
DMÉ	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
DOBOS-KRISZT 1990	Dobos Lajos - Kriszt György: Középkori templomaink. Bp. 1990. MTI.
DOBREV et alii 1981	Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből. Szerk. Dobrev, Csavdar - Juhász Péter - Mijatev, Petar. Bp. 1981.
Dolg.	Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből (Szeged)
DÖBÖR et alii 1998	Szent Gellért vértanúságának 950. évfordulóján. Konferencia a Szegedi Hittudományi Főiskolán és a JGyTF Történettudományi Tanszékén 1998. szeptember 19-20-án. Szerk.

Döbör András - Jancsák Csaba - Kiss Gábor Ferenc - Nagy Tamás - Szegfű László. Szeged 1998.

DTC — Drevnetjurszij Szlovar. Red. Nadeljatev, V. M. - Naszilov, D. M. - Tenisev, E. R. - Scserbak A. M. Leningrad, 1969.

DÜMMERTH 1977 — Dümmerth Dezső: Az Árpádok nyomában. Bp. 1977.

DÜMMERTH 1982 — Dümmerth Dezső: Az Anjou-ház nyomában. Bp. 1982.

ELTER 1981 — Elter István: Néhány megjegyzés Ibn Hayyàn a magyarok 942. évi kalandozóról szóló tudósításához. = Magyar Nyelv, 77 (1981). 413-419.

ELTER 1985 — Elter István: Magyarország Idrīsī földrajzi művében (1154). = Acta Hist. 82 (1985). 53-63.

EMÉ — Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)

ENTZ 1967 — Entz Géza: A középkori Magyarország falfestészetének bizánci kapcsolatairól. = MÉ 1967. 241-250.

ENTZ 1994 — Entz Géza: Erdély építészete a 11-13. században. Kolozsvár, 1994. Az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadása.

EPERJESSY 1931 — Eperjessy Kálmán: A Maros szabályozása Makónál 1754-ben. Makó, 1931. CSK 12.

EPERJESSY 1971. — Eperjessy Kálmán: Csanád megye az első katonai felvétel (1782-1785) idején. Makó, 1971. MMF 7.

EPERJESSY-JUHÁSZ 1938 — Eperjessy, Colomanus - Juhász, Ladislais: Nicolaus Olahus: Hungaria - Attila. Bp. 1938. Bibliotheca Scriptorun Medii Recentisque Aevorum.

ERDEI 1985 — Erdei Ferenc: Románkori rotunda helyreállítása, Kiszombor. = Magyar Építőipar 1985:1-2. 40-42.

ERDEI 1986 — Erdei Ferenc: A kiszombori román-kori rotunda helyreállítása. = Műemlékvédelem 1986:3. 207-219.

ERDEI-NAGY 2005 — Változások a történelemben. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk. Erdei Gyöngyi - Nagy Balázs. Bp. é. n. (2005). Monumenta Historica Budapestiensis XIV.

ERDÉLYI 2000 — Erdélyi Zsuzsanna: Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok. Pozsony, 2000. Kalligram

ÉRSZEGI 1988 — Érszegi Géza: Szent István görögnyelvű okleveléről. = Levéltári Szemle, 38 (1988). 3. sz. 3-13.

ÉRY 1993 — Éry Kinga: Gondolatok az Alföld 9. századi népességéről. in Az Alföld a 9. században. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged, 1993. 45-47.

ÉRY 1994 — Éry Kinga: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. in KOVÁCS 1994. 217-224.

Ethn. — Ethnographia (Budapest)

F. ROMHÁNYI 2000 — F. Romhányi Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus. [Bp.] 2000. Pytheas

F. ROMHÁNYI 2006 — F. Romhányi Beatrix: Az ispotályos és lovagrendek helye a középkori magyarországi szerzetességen belül. in LASZLOVSZKY 2006. 175-180.

FÁBIÁN 1997 — K. Fábián Ilona: A Váradi Regestrum helynevei. Szeged, 1997. SZKK 13.

FCD — Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I-XI. ed. Fejér, Georgius. Budae, 1829-1844.

FEHÉR 1927 — Fehér Géza: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. = SZ. 61 (1927). 1-20.

FEHÉR 1978 Fehér Géza: Török miniatúrák a magyarországi hódoltság koráról. Bp. 1975. Corvina-Magyar Helikon.
FEJÉRPATAKY 1887 Fejérpataky László: Pápai adószedők Magyarországon a XIII. és XIV. században. = SZ. 1887. 493-517. és 589-609.
FÉK Fehér Géza - Éry Kinga - Kralovánszky Alán: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Bp. 1962. Rég. Tan. II.
FÉLEGYHÁZI 1967 Félegyházi József: Az egyház a korai középkorban. Bp. 1967.
FÉNYES 1851 Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betürendben körülményesen leiratik. Pesten, 1851. I-IV.
FENYVESI 1987 Fenyvesi László: A Kiskunság a törökidőkben. in A Jászkunság kutatása. Kecskemét-Szolnok, 1987. 215-230.
FENYVESI 1988 Fenyvesi László: Makó, mint hódoltsági nagyváros a 16. században. Makó, 1988. MMF 64.
FERENŢ 1981 Ferenţ Ioan: A kunok és püspökségük. Bp. 1981
FERINCZ 1995 Ferincz István: Magyar Mózes és Efrém az orthodox egyház szentjei. in Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig. Szerk. H. Tóth Imre. Szeged, 1995. 37-44.
FETTICH 1937 Fettich Nándor: A honfoglaló magyarság fémművessége. Bp. 1937. Arch. Hung. XXI.
FODOR 1990 Fodor István: Oláh Miklós Hungariája. Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulsága. Bp. 1990.
FODOR 1994 Fodor István: Leletek Magna Hungariától Etelközig. in KOVÁCS 1994. 47-65.
FODOR 2004 Fodor István: A magyarok ősi vallásáról. in Vallástudományi Tanulmányok 6. Bp. 2004.
Fol. Arch. Folia Archaeologica (Budapest)
FOLTINY 1942 Foltiny István: Bronzkori leletek Klárafalváról és Kiszomborról. = Dolg. 18 (1942). 99–103.
FONT 2005 Font Márta: Árpád-házi királyok és a Rurikida fejedelmek. Szeged, 2005. SZKK 21.
Fontes Arch. Hung. Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
FORENBAHER 1993 Forenbaher, Staso: Radiocarbon dates and absolute chronology of the central European Early Bronze Age. = Antiquity 67 (1993). 218–256.
Forradalom… A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23. – november 9. Bp. 1989. Századvég Füzetek 3.
FORSTER 1913 Magyarország műemlékei III. Szerk. Forster Gyula. Bp. 1913.
FÜLEP 1970 A magyarországi művészet története. Főszerk. Fülep Lajos. Szövegkötet. Bp. 1970. Ötödik, átdolgozott kiad.
G. TÓTH 2000 G. Tóth Ilona. Az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc szegedi dokumentumai a Csongrád Megyei Levéltárban. Szeged, 2000. TCSMT XXVIII.
GAÁL 1991 Szeged története 3. Szerk. Gaál Endre. 2. rész. Szeged, 1991.
GALÁNTAI-KRISTÓ 1985 Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. 1. Textus. ed. Galántai, Elisabeth - Kristó Julius. Bp. 1985.
GARAM 1981 Garam Éva: VIII-IX. századi telepnyom Tiszafüred határában. = Com. Arch. Hung. 1981. 137-147.

GÁSPÁR 1993 Gáspár Dorottya: Gondolatok a pannóniai ókereszténységről. (Bevezetés a pannóniai ókeresztény tárgyak katalógusához.) = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 8 (1993). 1-2 sz. 5-21.

GENTHON 1961 Genthon István: Magyarország művészeti emlékei 2. Duna-Tisza-köze, Tiszántúl, Felsővidék. Bp. 1961. Képzőművészeti.

GENTHON 1974 Genthon István: Magyarország művészeti emlékei. 2. átdolgozott kiadás. Átdolgozta Dercsényi Dezső. [Bp.1974]. Corvina.

GERÉB-SZÉKELY 1950 Geréb László - Székely György: A magyar parasztháborúk irodalma. (1457-1514) Bp. 1950.

GERECZE 1906 Magyarország műemlékei. II. Szerk. Forster Gyula. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Összeállította Gerecze Péter. Bp. 1906.

GEREVICH 1938 Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei. Bp. 1938.

GERŐ 1954 Magyar építészet (a XIX. század végéig) Szerk. Gerő László. II. kiad. Bp. 1954.

[GERVERS-] MOLNÁR 1966 Molnár Vera: Beszámoló a karcsai templom 1964. évi ásatásáról. = Acta. Ant. Arch. Tom. X. (1966) 103-113.

GERVERS-MOLNÁR 1972 Gervers-Molnár Vera: A középkori Magyarország rotundái. Bp. 1972. Akadémiai. Művészet-történeti füzetek 4.

GIDAY 1976 Giday Kálmán: A kiszombori rotunda és falfestményei. = Élet és Tudomány. 1976:4. 151-154.

GILICZE-VIGH 1986 Gilicze János - Vigh Zoltán: Csanád vármegye közigazgatása (1699-1777). in TCSMT X. Szerk. Blazovich László. Szeged, 1986. 17-47.

GKI Gabonatermesztési Kutató Intézet

GLATZ-KARDOS 1988 Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc - Kardos József. Bp. 1988.

GOSZTONYI 1989 Gosztonyi Péter: Föltámadott a tenger… 1956. Bp. 1989.

GRYNAEUS 2001 Grynaeus Tamás: Bödő Rozália püspöklelei halottlátó aszszony. in Lélek, halál, túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközeli megközelítésben. Szerk. Pócs Éva. Bp. 2001. 149-159.

GUZSIK 1999 Guzsik Tamás: Beszélő kövek. Gondolatok a magyar kőépítészet első emlékeiről. = Architektura Hungariae 1. 1999. 3.

GYÓNI 1946 Gyóni Mátyás: A keleti egyház jelentkezése a Temes vidékén Szent István korában. = Magyar Nyelv, 42 (1946). 42-49.

GYÖNGYÖSSY 2005 Gyöngyössy János: Zsombor-Szászzsombor-Székelyzsombor - egy különös településtörténet. in A ZMTE Hatodik Magyar Őstörténeti Találkozó előadásai és iratai. Szent Gallen 1991. Bp. 2005. 195-198.

GYÖRFFY 1948 Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948.

GYÖRFFY 1959 Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959.

GYÖRFFY 1963 Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963.

GYÖRFFY 1970 Györffy György: Koppány lázadása. in Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv I. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1970. 5-30.

GYÖRFFY 1974 Györffy György: Opponensi véleménye Dávid Katalin: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiájának rekonstrukciója c. kandidátusi értekezéséről. = MÉ 1974:4. 333-334.

GYÖRFFY 1977 Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. Gondolat

GYÖRFFY 1988 Györffy György: Anonymus. Rejtély, avagy történeti forrás. Bp. 1988.

GYÖRFFY 1993 Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések - új válaszok. Bp. 1993.

GYŐRI TD 75.176.1. Győri István visszaemlékezése. JAM TDgy 75.176.1.

GYULAY 1994 Gyulai Ferenc: A Kárpát-medence haszonnövényei a 9-10. században. in KOVÁCS 1994. 247-257.

H. TÓTH 1981 H. Tóth Imre: Konstantin-Cirill és Metód élete és működése. Bp. 1981. Gyorsuló Idő

H. TÓTH 1995 H. Tóth Imre: A magyarság korai kapcsolatai az ortodox szlávokkal. in Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig. Szerk. H. Tóth Imre. Szeged, 1995. 27-35.

H. TÓTH 2002 Bulgária. in. KRISTÓ-MAKK 2000. 219-232.

HAAN 1870 HAAN Ludovicus Augustus: Diplomatarium Bekesiense. Pestini, 1870.

HABERMANN 1992 Habermann Gusztáv: Személyi adattár a szegedi polgárcsaládok történetéhez. Szeged, 1992. TCSMT XIX.

Hadt. Közl. Hadtörténeti Közlemények (Bp.)

HAJDÚ-KAJETÁN 1980 Hajdú István-Kajetán Endre: Csataképek. A magyar hadtörténelem a festészet és a grafika tükrében. Bp. 1980. Zrínyi.

HALÁSZ 1902 Halász Ferencz: Állami népoktatás. Bp. 1902. Athenaeum

HALÁSZ 1981 Halász Péter: A mezőgazdaság szocialista átszervezése és fejlődése (1948-1962). in: Makó az első felszabadult magyar város. A szocializmus alapjai lerakásának történetéhez. Szerk: dr. Korom Mihály. Makó, 1981. 97-158. és 388-389.

HALMÁGYI 1989 Halmágyi Pál: A Makó és környékéért vívott harcok 1944 őszén. Makó, 1989. MMF 65.

HALMÁGYI 1991 Halmágyi Pál: Megszólalt az utolsó szemtanú, Sóki G. Pál. Délvilág 1991. okt. 10., 11.

HALMÁGYI 1994 Halmágyi Pál: Az utolsó hagyományos főispáni beiktatás Makón. Makó, 1994. MMF 79.

HALMÁGYI 1998 Halmágyi Pál: Az I. és II. világháború hősei, áldozatai és emlékművei Makón és környékén. Makó, 1998. MMF 89.

HALMÁGYI 2002a Halmágyi Pál: Az első világháború. in Makó története 1849-től 1920-ig. Szerk. Szabó Ferenc. Makó, 2002. Makó Monográfiája 5. 475-497.

HALMÁGYI 2002b Halmágyi Pál: A forradalmak és az idegen megszállás 1818-1920. in Makó története 1849-től 1920-ig. Szerk. Szabó Ferenc. Makó, 2002. Makó Monográfiája 5. 499-546.

HALMÁGYI 2003 Halmágyi Pál: Makó és tágabb térségének demográfiai változásai a 20. században. in A legmakaibb makai. Tanulmányok a 75 éves dr. Tóth Ferenc tiszteletére. Szerk. Marosvári Attila és Zombori István. Szeged-Makó, 2003.

HALMÁGYI 2006	Kiszombor község az I. világháborúban és az idegen megszállás alatt (1914-1921). in MFMÉ Stud. Hist. 9. (2006) 49-61.
HAMVAS 1965	Hamvas István: A kiszombori románkori körtemplom titkai. = Vigília 1965:3. 136-139.
HAVASSY 1998	Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön. Szerk. Havassy Péter. Gyula, 1998. Gyulai katalógusok 6.
HAVASSY 1999	A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön. Szerk. Havassy Péter. Gyula, 1999. Gyulai katalógusok 7.
HEINZER 1982	Heinzer, Felix: Neues zu Gerhard von Csanád: dic Schlußschrift einer Homilien Schammlung. = Südost-Forschungen, 41 (1982). 1-7.
HENKEY 2004	Henkey Gyula: Tiszántúli magyarok etnikai, embertani képe. in Az első világháború és magyar történelmi következményei (1914-1921). Szent István és a magyar államalapítás. A ZMTE VIII. Magyar Történelmi Iskolája és XIV. Magyar Őstörténeti Találkozója. Tapolca, 1999. Bp.-Zürich 2004. 185-193.
HENSZLMANN 1871	Henszlmann Imre: Archeologiai kirándulás Csanádba. = Arch. Közl. VIII. 1871:1. 1-34.
HENSZLMANN 1876	Henszlmann Imre: Magyarország ó-keresztyén, román és átmenet stylü mü-emlékeinek rövid ismertetése. Bp. 1876.
HERÉNYI 1971	Herényi István: Bulcsú nemzetségének nyári szállása az Árpádok korában. = SZ. 105 (1971). 355-386.
HILFERDING 1890	Hilferding Alexander Fedorovic: A szerbek és bolgárok története. Nagy-Becskerek, 1890.
Hist. Dom.	Liber Primus Complectens Historiam Parochiae Zomboriensis in Dioecesi Csanadiensi et Comitatu Torontaliensi sitae 1818-1976. Kézirat. KRKP irattár
HKA	Hofkammerarchiv Wien
HKIF	A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1995
HL 1944	Hadtörténeti Levéltár: M. Kir. honv. VKF. I. oszt. Tájékoztatók 1944. ápr. 9-től aug. 31-ig. I. 89. 304. doboz.
HL Filmtár 1251.	Hadtörténeti Levéltár Filmtár, 1251. sz. tekercs. Kriegstagebuch des Oberkommandos der Heeresgruppe „Südukraine”. A „Dél-Ukrajna” HDSCS. hadinaplója.
HL Filmtár 1258.	Hadtörténeti Levéltár Filmtár, 1258. sz. tekercs. Kriegstagebuch des Oberkommandos der Heeresgruppe „Südukraine”. A „Dél-Ukrajna” HDSCS. hadinaplója.
HO	Hazai Okmánytár I. ed. Nagy Imre - Paur Iván - Ráth Károly és Véghely Dezső) Győr, 1865.
HOFER 1996	Hofer Tamás: A birtokba iktatás, ajándékozás középkori rítusai és a fehérló monda. in Magyarok kelet és nyugat között. Szerk. Hofer Tamás. Bp. 1996. 61-66.
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
HONVÁRI 1997	Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Szerk. Honvári János. Második, részben átdolgozott kiadás. Bp. 1997. Aula kiadó.
HORGOSI 1982	Horgosi Ödön: Zamecsanija k toponimu tipa Bojan, Bojana. = Paleobolgarica, 6 (1982). 1. sz. 116-118.

HORVÁTH 1958	Horváth János: A Gellért-legendák forrásértéke. = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. 1958. 21-82.
HORVÁTH 1978	Horváth Ferenc: Régészeti tanulmányok Csongrád megye középkori történetéhez. Doktori disszertáció. Szeged, 1978. Kézirat
HORVÁTH 1983	Horváth Ferenc: Déli és keleti eredetű népcsoportok a bronzkor küszöbén. in KRISTÓ 1983 73-78.
HORVÁTH 1985	Horváth László András: Kora bronzkori település Kiszomboron. in MFMÉ 1982/83-1 (1985) 73-94.
HORVÁTH 1988	A magyar nevelés története I. Főszerk. Horváth Márton. Bp. 1988. Tankönyvkiadó.
HORVÁTH 1993a	A magyar nevelés története II. Főszerk. Horváth Márton. Bp. 1993. Felsőoktatási Koordinációs Iroda.
HORVÁTH 1993b	Horváth Csaba: Magyarország 1944-től napjainkig. Pécs, 1993.
HORVÁTH 1995	Horváth Ferenc: A magyarországi vasúti pályák építése (1827-1875). in KOVÁCS 1995. 109-205.
HORVÁTH 1996	Horváth Ferenc: Hazai vasútépítések az 1876-1900 évek között. in KOVÁCS 1996. 121-276.
HORVÁTH 2003	Horváth Miklós: 1956 hadikrónikája. Bp. 2003. Akadémiai
HORVÁTH-GONDOS 2003	Horváth Zoltán György - Gondos Béla: Ani, az ősi örmény főváros és magyar vonatkozásai. Bp. 2003. Romanika kiadó.
HUBAI 2001	Hubai László: Magyarország XX. századi választási atlasza 1920-2000. III. kötet. A magyarországi települések választási adatai. Bp. 2001. Napvilág kiadó.
HUNYADI 1957	Hunyadi Ilona: Kelták a Kárpát-medencében. Rég. Füz. 2, Bp. 1957.
HUNYADI 2002	Hunyadi Zsolt: Cruciferi domus hospitalis per Hungariam et Sclavoniam… A johanniták Magyarországon a 14. század végéig. = Aetas 2002:4. 52-76.
HUNYADI 2006	Hunyadi Zsolt: A johanniták a középkori Magyarországon a 14. század végéig. in LASZLOVSZKY 2006. 195-208.
HUSZÁR 1954	Huszár, Lajos: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im mittleren Donaubecken. = Acta Arch. Hung. V (1954) 61-109.
I. TÓTH 1945-1946	I. Tóth Zoltán: „Tuhutum és Gelou". Hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében. = SZ. 79-80 (1945-1946). 21-84.
IFMT	Írott források az 1050-1116 közötti magyar történelemről. Szerk. Makk Ferenc - Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006. SZKK 22.
IGAZ A 1131.85.	Igaz Lajos visszaemlékezése. JAM Adattára. 1131. 85.
IK	Irodalomtörténeti Közlemények (Bp)
ILON-UGHY 1996	Ilon Gábor - Ughy István: Bevezetés a Kárpát-medence régészetébe. Szombathely 1996.
ISTVÁNFFY 1685	Isthuanffius, Nicolaus: Hungarici Historia. Coloniae Agrippinae, 1685
ISTVÁNFI 1985	Istvánfi Gyula: Vésztő-Mágorhalom Csolt-monostor helyreállítása 1978-82. = Műemlékvédelem 1985:2. 70-79.

ISTVÁNOVITS 1998	Istvánovits Eszter: Szarmaták a Kárpát-medencében. in HAVASSY 1998. 33-48.
ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 1998	Istvánovits Eszter - Kulcsár Valéria: Vázlat a szarmaták sztyeppei történetéhez. in HAVASSY 1998. 7-32.
IVÁNKA 1955	Iványa Endre: Erzengel Uriel und die Bogumilen. = Orientalia Christiana Periodica, 21 (1955). 143-146.
IZSÁK 1998	Izsák Lajos: Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története 1944-1990. Bp. 1998. Kulturtrade kiadó.
JAKUBOVICH-PAIS 1929	Jakubovich Emil - Pais Dezső: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs, 1929. (repr. 1995.)
JAM	József Attila Múzeum, Makó
JAMÉ	A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JANKÓ 1911	Jankó Ágoston: Torontálvármegye birtokviszonyai. Tanulmány Torontálvármegye birtokviszonyainak fejlődéséről. Nagybecskerek, 1911.
JAVL 1976	József Attila válogatott levelezése. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Fehér Erzsébet. Bp. 1976. Akadémiai
JIREČEK 1889	Jireček, Constantin Joseph: A bolgárok története. Nagy-Becskerek, 1889.
jkv.	jegyzőkönyv
JOÓ 1931	Joó Imre: Csanád-Arad-Torontál vármegyék 10 évi népmozgalmi adatai. Makó, 1931. CSK 21.
JUHÁSZ 1926	Juhász Kálmán: Hajdani monostorok a Csanádi egyházmegyében. Bp. 1926.
JUHÁSZ 1930	Juhász Kálmán: A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig. (1030-1242) Makó, 1930. CSK 19-20.
JUHÁSZ 1933	Juhász Kálmán: A Csanádi Püspökség története (1243-1307). Makó, 1933. CSK 24.
JUHÁSZ 1935	Juhász Kálmán: A Csanádi Püspökség története (1552-1608). Makó, 1935. CSK 28.
JUHÁSZ 1936	Juhász Kálmán: A Csanádi Püspökség története (1608-1699). Makó, 1936. CSK 29.
JUHÁSZ 1941	Juhász Kálmán: A csanádi székeskáptalan a középkorban. Makó 1941. CSK 38.
JUHÁSZ 1946	Juhász Kálmán: A Csanádi Püspökség története (1307-1386). Makó, 1946. CSK 40.
JUHÁSZ 1947a	Juhász Kálmán: A Csanádi Püspökség története (1386-1434). Makó, 1947. CSK 41.
JUHÁSZ 1947b	Juhász Kálmán: A Csanádi Püspökség története (1434-1500). Makó, 1947. CSK 42.
JUHÁSZ 1947c	Juhász Kálmán: A Csanádi Püspökség története (1500-1552). Makó, 1947. CSK 43.
JUHÁSZ 1962	Juhász Kálmán: Egy dél-alföldi hiteleshely kiadványai. Aradi regesták. Gyula, 1962.
JUHÁSZ 1980	Juhász Irén: A Csolt-nemzetség monostorának története. = Békési Élet 1980:4. 441-448.
JUHÁSZ 1984	Juhász Irén: Vésztő. Mágori domb. Bp. 1984. TKM 172.
JUHÁSZ 2000	Juhász Irén: A Csolt nemzetség monostora. in KOLLÁR 2000. 281-303.
JUHÁSZ-LOTZ 1991	Juhász Kálmán - Lotz Antal: Szerzetesek a Csanádi egyházmegyében a középkorban. in TCSMT XVIII. (1991) 17-94.

KALAPIS 1993 Kalapis Zoltán: Régi vízi világ a Bácskában és a Bánátban. Újvidék, 1993.
KÁLDI-NAGY 2000 Káldi-Nagy Gyula: A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Szeged, 2000. DAÉ 15.
KALICZ 1999 Kalicz Nándor: A késő rézkori Baden kultúra temetője Mezőcsát-Hörcsögösön és Tiszavasvári-Gyepároson. in HOMÉ 37 (1999). 57-101.
KÁLMÁN 1973 Kálmán Béla: A nevek világa. Bp. 1973.
KANYÓ 1984 Kanyó Ferenc: Szeged felszabadítása. Tiszatáj. 1984. okt.
KAPOSI 2002 Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Bp.-Pécs 2002. Dialóg Campus kiadó.
KARÁCSON 1904 Karácson Imre: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai (1660-1666) I. Bp. 1904. Török-magyar kori történelmi emlékek.
KARÁCSON 1908 Karácson Imre: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. (1660-1666). II. Bp. 1908. Török-magyar kori történelmi emlékek
KARÁCSONYI 1884-1886 Karácsonyi János: A Csanád nemzetség és birtokai Délmagyarországon. = Történelmi és Régészeti Értesítő. A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat Közlönye. X. évf. 1884. 3-24., 53-63. XI. évf. 1885. 26-35., 65-79., 119-126., XII. évf. 1886. 94-105.
KARÁCSONYI 1900 Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I-III. Bp. 1900. MTA.
KARÁCSONYI 1902 Karácsonyi János: Hamis, hibás keltezésű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp. 1902.
KARÁCSONYI 1977 Karácsonyi Péter: Szőreg középkori története. in Szőreg és népe (Tanulmányok). Szerk. Hegyi András. Szeged, 1977. 67-88.
KARÁCSONYI 1984 Karácsonyi Péter: Deszk a középkorban. in Deszk története és néprajza. Szerk. Hegyi András. Szeged-Deszk, 1984. 103-122.
KARÁCSONYI-BOROVSZKY 1903 Karácsonyi, Joannis - Borovszky Samuelis: Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum descripta effigie editionis a 1550 illustratum. Az időrendbe szedett váradi tüzesvas próba lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt. Bp. 1903.
KARÁTSON 2000 Pannon Enciklopédia 6. kötet. Magyarország földje. Szerk. Karátson Dávid. Bp. 2000. Kertek Kiadó
KATONA 1976 Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei. Szerk. Katona Tamás. Bp. 1976.
KATONA 1979 Az aradi vértanúk. I-II. Összegyűjtötte, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Katona Tamás. Bp. 1979. Szépirodalmi Könyvkiadó
KELEMEN 1970 Kelemen Ferenc: Az utolsó napok krónikája. (Új dokumentum Csanád megye és Makó felszabadulásáról.) = Tiszatáj, 1970. jún.
KELEMEN 2003 Kelemen Elemér: Az óvoda a magyar társadalom történetében. = Kisgyermeknevelés. 2003:3-4. 22-29.

KEMENCZEI 1984 Kemenczei Tibor: Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Bp. 1984. Arc. Hung. 51.
KEMPELEN 1915 Kempelen Béla: Magyar nemes családok IX. Raaperger-Syxt. Bp. 1915.
KEÓ irattára Karácson Emília Óvoda (Kiszombor) irattára
Képes Krónika Képes Krónika. Chronicon Pictum. Bp. 1964. I-II. Magyar Helikon
Képv. jkv. A képviselő-testület ülésének jegyzőkönyve
KERÉNYI 1988 Kerényi Attila: Környezetvédelem földrajz szakos hallgatók számára. Bp. 1988. Tankönyvkiadó.
KERTÉSZ-SÜMEGI 2003 Kertész Róbert - Sümegi Pál: Őskörnyezeti tényezők és a Kárpát-medence neolitizációja: egy új geoarcheológiai modell néhány aspektusa. in MFMÉ Stud. Arch. 9 (2003). 25-37.
KEVEINÉ 1998 Keveiné Bárány Ilona: Talajföldrajz. Bp. 1998. Tankönyvkiadó.
KH Kiszombori Híradó
KIRÁLY 2006 Király Péter: A honfoglalás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Nyíregyháza, 2006.
KISFALUDI 2004 Régészeti kutatások Magyarországon 2003. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp. 2004.
KISS 1940 Kiss Mária Hortensia: Kiszombor története (falutanulmány). Makó, [1940]. CSK 35.
KISS 1967 Kiss Mária [Hortensia]: Visszaemlékezés József Attilára. = CSMH 1967. dec. 3.
KISS 1980a Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1980.
KISS 1980b Kiss Mária [Hortensia]: A kiszombori nyár. = Tiszatáj, 1980. 75-81.
KISS 1986 Kiss Mária Hortensia: Tűzpróbára tétetett. Életrajz. Második, bővített kiadás. Hn. Én. [Bp. 1986.]
KISS 1987 Kiss, Attila: Das Weiterleben der Gepiden in der Awarenzeit. in Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. Südosteuropa Jahrbuch, Band 17. Berlin, 1987. 203-218.
KISS 1988 Kiss Mária Hortensia: Kaleidoszkóp. Bp. 1988. Szerzői kiadás
KISS 2005 Kiss Mária Hortensia: Kiszombori nyár. Közreadja Endrész Erzsébet. = Marosvidék. 2005:2. 17-19 pp.
KISSNÉ 1971 Kissné Nagypál Judit: A karcsai református templom helyreállítása rövid története. = Műemlékvédelem. 1971. 204-210.
KISTERENYEI 1982 Kisterenyei Ervin: A kiszombori rotunda középkori falképeinek restaurálása, 1982-1983. = Múzeumi Műtárgyvédelem 1982:10. 307-322.
KKÖ irattára Kiszombor Község Önkormányzatának irattára
KLANICZAY 1980 Janus Pannonius - Magyarországi humanisták. Szerk. Klaniczay Tibor Bp. 1982.
KMH HK Kiss Mária Hortensia Honismereti Kör (Kiszombor)
KMTL 1994 Korai Magyar Történeti Lexikon (9-14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. Akadémiai.
KÓKAI 1985 Kókai Sándor: Adalékok a dél-Tisza völgy felszínfejlődéséhez és talajtanához. Egyetemi diplomamunka. Kézirat. Szeged, 1985.

KÓKAI 2000 Kókai Sándor: Adalékok a Marosszög történeti földrajzához. in Az Alföld történeti földrajza. Szerk. Frisnyák Sándor. Nyíregyháza, 2000. 303-321.
KÓKAI 2005 Kókai Sándor: A Bánát mezőgazdasági térszerkezete a XIX. század második felében. Pécs, 2005. Sajtó alatt
KOLLÁR 2000 A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor. Szeged. 2000.
KORDÉ 1990 Kordé Zoltán: A magyarországi besenyők az Árpád-korban. = Acta Hist. 90 (1990). 3-21.
KOREK 1943 Korek József: A Szentes-kajáni avar temető. = Dolg. XIX (1943) 1-88.
KORNIS 1927 Kornis Gyula: Magyarország közoktatásügye a világháború óta. Bp. 1927. Kiadja a Magyar Paedagógiai Társaság.
KOSZEV et alii 1971 Koszev, Dimitar - Hrisztov, Hriszto - Angelov, Dimitar: Bulgária története. Bp. 1971. Gondolat
KÓSZÓ 1988 Kószó János: Az ACSEV és az Újszeged-Mezőhegyes-Battonya vasútvonal története. in Százéves a MÁV Szegedi Igazgatósága. Fejezetek a Vasútigazgatóság történetéből 1888-1988. Főszerk. Szabó Gyula. [Szeged]. 1988.
KOSZTA 2000 Koszta László: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. in KOLLÁR 2000. 41-79.
KOVÁCH 1998 Kovách Tibor: A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716-1848. Szeged, 1998. DAÉ 11.
KOVÁCS 1983 Kovács László: Byzantinische Münzen im Ungarn des 10 Jahrhunderts. = Acta Arch. Hung. 35 (1983.) 133-154.
KOVÁCS 1985 Kovács László: Über die Datterung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts in Ungarn Anhaud der Arbeit von. = Acta Arch. Hung. 37 (1985) 207-222.
KOVÁCS 1989 Kovács, László: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. Bp. 1989. Fontes Arch. Hung.
KOVÁCS 1994 Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László. Bp. 1994.
KOVÁCS 1995 Magyar vasúttörténet 1. A kezdetektől 1875-ig. Főszerk. dr. Kovács László. Bp. 1995.
KOVÁCS 1996 Magyar vasúttörténet 2. 1876-tól a századfordulóig. (Politikai, társadalomgazdasági és vasútépítési tanulmányok). Főszerk. dr. Kovács László. Bp. 1996.
KOVÁCS 1997 Kovács László: A kora Árpád-kori pénzverésről. Bp. 1997. Varia Arch. Hung. VII.
KOVÁCS 2005 Kovács László: Érmek nem dísz vagy ékszer szerepben a honfoglaló magyar sírokban. in ERDEI-NAGY 2005. 43-49.
KOVÁCS A 178/4. Kovács Antal visszaemlékezése. JAM Adattára 178/4.
KOVÁCS A. 178/20. Kovács József visszaemlékezése. JAM Adattára 178/20.
KOZÁK 1978 Kozák Károly: Téglából épített körtemplomaink és centrális kápolnáink a XII-XIII. században. in MFMÉ 1976/77-1. (1978) 49-89.
KOZÁK 1981 Kozák Károly: Kiszombor, rk. templom feltárása. 1981. Jelentés. = MFM Régészeti Adattára. Lsz. 1117-86/2.

KOZÁK 1984 Kozák Károly: Közép-Európa centrális templomai (IX-XI. század). in VMMK (1984) 107-143.
KOZÁK 1985 Kozák Károly: Kiszombor. Körtemplom. Bp. 1985. TKM 296.
KŐHEGYI-VÖRÖS 1992 Kőhegyi Mihály - Vörös Gabriella: 3-4. századi temető és 4-5. századi település Szeged-Algyőn. in MFMÉ 1989/90-1. (1992) 63-116.
KÖLTŐ 2004 Költő László: Gondolatok az avar-magyar összeolvadásról. in Az első világháború és magyar történelmi következményei (1914-1921). Szent István és a magyar államalapítás. A ZMTE VIII. Magyar Történelmi Iskolája és XIV. Magyar Őstörténeti Találkozója, Tapolca, 1999. Bp.-Zürich, 2004. 265-271.
KPÜJk A kiszombori református presbitérium üléseinek jegyzőkönyve
KRAJKÓ 1983 Csongrád megye gazdasági földrajza. Főszerk. dr. Krajkó Gyula. Szeged, 1983.
KRGyIt Kiszombori Református Gyülekezet Irattára
KRISTÓ 1972 Kristó Gyula: „Bulcsú nemzetségének nyári szállása" ürügyén. = SZ. 106 (1972). 1080-1085.
KRISTÓ 1975 Kristó Gyula: Szempontok korai neveink történeti tipológiájához. = Acta Hist. 55 (1976) 1-99.
KRISTÓ 1979 Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979.
KRISTÓ 1980a Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. Elvek és utak
KRISTÓ 1980b Kristó Gyula: Puszta személyneves helynevek névadóinak kérdéséhez. in Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai, Veszprém, 1980. szept. 22-24. Szerk. Hajdu Mihály - Rácz Endre. Bp. 1981. 101-104.
KRISTÓ 1981 Kristó Gyula: Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében. Békéscsaba, 1981.
KRISTÓ 1982a A X. századi magyarság „nomadizmusának" kérdéséhez. = Ethn. 83 (1982). 463-474.
KRISTÓ 1982b Kristó Gyula: Ajtony and Vidin. = Studia Turco-Hungarica. 5. (1982). 129-135.
KRISTÓ 1982c Kristó Gyula: Koppány felnégyelése. = SZ. 116 (1982) 959-968.
KRISTÓ 1983 Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1983.
KRISTÓ 1985 Kristó Gyula: Az augsburgi csata. Bp. 1985.
KRISTÓ 1988 Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. Magvető. Nemzet és emlékezet.
KRISTÓ 1992 Kristó Gyula: Középkori históriák oklevelekben 1002-1410. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1992.
KRISTÓ 1993a Kean, Szent István király ellenfele. = Acta Hist. 98 (1993). 15-28.
KRISTÓ 1993b Kristó Gyula: Fejezetek az Alföld középkori történetéből. Szeged, 2003. DAÉ 20.
Kristó 1994 Kristó Gyula: Les Keans dans le Bassin Carpatique. = Hungaro-Bulgarica, 5. (1994). 13-24.

KRISTÓ 1995a — Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szeged, 1995.
KRISTÓ 1995b — Kristó Gyula: Falicsi és Fajsz. = Magyar Nyelv, 91 (1995). 36-44.
KRISTÓ 1995c — Kristó Gyula: A honfoglaló magyarok életmódjáról. = SZ. 129 (1995). 3-62.
KRISTÓ 1998a — Kristó Gyula: Regino és a magyar honfoglalás. in MAKK et alii 1998. 89-97.
KRISTÓ 1998b — Kristó Gyula: The Bishoprics of Saint Stephen, King of Hungary. in In honorem Paul Cernovodeanu. red. Violetta Barbu. Bucuresti, 1998. 55-66.
KRISTÓ 2000 — Kristó Gyula: Írások Szent István királyról és koráról. Szeged, 2000.
KRISTÓ 2001 — Kristó Gyula: Anonymus a 9. századi Kárpát medence bolgár fejedelmeiről. = Acta Hist. 113 (2001). 11-19.
KRISTÓ 2003 — Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Bp. 2003. Kisebbségkutatás Könyvek
KRISTÓ 2004 — Kristó Gyula: Ardelalul timpariu. (895-1324). Szeged, 2004. Bibiotheca de Istorie Medievale din Szeged.
KRISTÓ 2005 — Kristó Gyula: A DAI 38. fejezetének forrásairól. = Acta Hist. 122 (2005). 3-9.
KRISTÓ et alii 1973a — Kristó Gyula - Makk Ferenc - Szegfű László: Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez. I. = Acta Hist., 44 (1973). 1-95.
KRISTÓ et alii 1973b — Kristó Gyula - Makk Ferenc - Szegfű László: Szempontok és adatok a korai magyar honvédelem kérdéséhez. = Hadt. Közl. 20. (1973). 639-660.
KRISTÓ et alii 1988 — Károly Róbert emlékezete. Szerk. Kristó Gyula - Makk Ferenc - Marosi Ernő. Bp. 1988.
KRISTÓ et alii 2002 — Kristó Gyula - Barta János - Gergely Jenő: Magyarország története (Előidőktől 2000-ig) Bp. 2002.
KRISTÓ-MAKK 1996 — Kristó Gyula - Makk Ferenc: Az Árpád-ház uralkodói. Bp. 1996.
KRISTÓ-MAKK 2000 — Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk. Kristó Gyula és Makk Ferenc. Szeged, 2000. DAÉ 12.
KRKP — Kiszombori Római Katolikus Plébániahivatal
KUBINSZKY 1996 — Dr. Kubinszky Mihály: Az 1876 és 1900 között megnyitott magyar vasutak építészetének története. in KOVÁCS 1996. 319-326.
KUBINYI 2000 — KubinyiAndrás: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged, 2000. DAÉ 14.
KULCSÁR 1977 — Humanista történetírás. Szerk. Kulcsár Péter Kulcsár Margit közreműködésével. Bp. 1977.
KULCSÁR 1981 — Kulcsár Péter: A Jagelló-kor. Bp. 1981.
KULCSÁR 1992 — Baranyai Decsi János magyar históriája. (1592-1598) Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1992.
KULCSÁR 1995 — Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1995.
KULCSÁR 1998 — Kulcsár Valéria: A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. Aszód, 1998.
KULCSÁR 2006 — Kulcsár Péter: Krónikáink magyarul. Bp. 2006.
KULINYI 1901 — Kulinyi Zsigmond: Szeged új kora. A város ujabb története (1879-1899) és leírása. Szeged, 1901.

KUUN 1880 Kuun Géza: Codex Cumanicus. Bp. 1880.
KÜRTI 1974 Kürti Béla: Újabb adatok a Dél- Alföld kora bronzkorához. in MFMÉ 1971-2. (1974) 29-51.
KÜRTI 1980 Kürti Béla: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn. in MFMÉ 1978/79-1. (1980) 323-347.
KÜRTI 1983a Kürti Béla: Az avarok kora (társszerző: Szádeczky-Kardoss Samu) in KRISTÓ 1983. 162-218.
KÜRTI 1983b Kürti Béla: Honfoglalás, megtelepedés, államalapítás (társszerző: Szegfű László) in KRISTÓ 1983. 221-277.
KÜRTI 1994a Kürti Béla: Honfoglalók a Maros-torok tájon. in KOVÁCS 1994. 161-170.]
KÜRTI 1994b Kürti Béla: Régészeti adatok a Maros-torok vidékének 10-11. századi történetéhez. in LŐRINCZY 1994… 369-386.
KÜRTI 1996a Kürti Béla: Egy honfoglalás kori tárgy eredetéhez. = Com. Arch. Hung. 1996 151-163.
KÜRTI 1996b Kürti Béla: A honfoglaló magyar női viselet. in WOLF-RÉVÉSZ 1996. 148-161.
KÜRTI 1998 Kürti Béla: Az algyői temetőről röviden. in MKCSM 1997 (1998) 15-36.
KÜRTI 2002a Kürti Béla: Móra nyomában Kiszomboron. in MKCSM 2001 (2002) 13-20.
KÜRTI 2002b Kürti, Béla: Kiszombor-A., -B., -E., -F., -G., -I., -J., Kisladány, -M., Nagyladány, O., Óbébai út, -P., -Téglagyár. Címszavak az ADAM 2002 kötetben, 201-204.
KÜRTI 2003 Kürti Béla: Avar lovas - magyar lovas Szőregen és Eperjesen. in MFMÉ Stud. Arch. IX. (2003) 229-242.
KÜRTI 2004 Kürti Béla: Gondolatok az avarokról és az avar továbbélésről. = Korunk (Kolozsvár) 2004:7. 9-15.
Kürti B. 1980 Kürti Béla: Móra Ferenc avarjai. = Múzeumi Közlemények 1980:1. 62-69.
KÜRTI-LŐRINCZY 1991 Kürti Béla - Lőrinczy Gábor: „…avarnak mondták magukat…" Szeged, 1991.
KÜRTI-MENGHIN 1995 Kürti Béla - Menghin, Wilfried: Katalog. in Awaren in Europa. Frankfurt a. M. 1995. 24-87.
KVCS Kánoni vizsgálat Csanádegyházmegyében 1947-ben. Kézirat. KRKP irattár
LANGÓ 2000 Langó Péter: Megjegyzések a Kárpát-medence X-XI. századi huzalkarpereceinek és sodrott karpereceinek viseletéhez és használati idejéhez. in JAMÉ XLII (2000) 33-57.
LANGÓ-TÜRK 2003 Langó Péter - Türk Attila: Honfoglalás kori női sír Szentes derekegyházi oldal határrészéből. Szentes, 2003.
LANGÓ-TÜRK 2004a Langó Péter - Türk Attila: Móra nyomában – Előzetes beszámoló a Kiszombor határában 2003-ban végzett honfoglalás kori lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. in MKCSM 2003 (2004) 203-214.
LANGÓ-TÜRK 2004b Langó Péter - Türk Attila: Kiszombor, Kiszombor-C lelőhely. in KISFALUDI 2004. 240-241.
LANGÓ-TÜRK 2004c Langó Péter - Türk Attila: Kiszombor, Kiszombor-E lelőhely. in KISFALUDI 2004. 241.
LANGÓ-TÜRK 2004d Langó Péter - Türk Attila: Kiszombor, Kiszombor-Tanyahalom dűlő. in KISFALUDI 2004. 241-242.

LÁSZLÓ 1970a László Gyula: A népvándorláskor művészete Magyarországon. Bp. 1970.

LÁSZLÓ 1970b László Gyula: A „kettős honfoglalás”-ról. = AÉ 97 (1970). 161-190.

LÁSZLÓFFY 1982 Lászlóffy Woldemár: A Tisza. Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a tiszai vízrendszerben. Bp. 1982. Akadémiai.

LÁSZLÓ-RÁCZ 1977 László Gyula-Rácz István: A nagyszentmiklósi kincs. Bp. 1977.

LASZLOVSZKY 2006 Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk. Laszlovszky József, Majorossy Judit és Zsengellér József. Máriabesnyő-Gödöllő, 2006. Attraktor.

LÁZÁR 1998 Lázár Katalin: Népi játékok. Bp. 1998. Planétás kiadó

LEPAHIN 1995 Lepahin, Valerij: Szentéletű Magyar Mózes a második József. in Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig Szerk. H. Tóth Imre. Szeged, 1995. 45-54.

LEVÁRDY 1975 Magyar Anjou kalendárium. Bev. és sajtó alá rend. Levárdy Ferenc. Bp. 1975. Magyar Helikon - Corvina.

LEVÁRDY 1982 Levárdy Ferenc: Magyar templomok művészete. Bp. 1982. Szent István Társulat.

Libri Regii MOL Libri Regii. Királyi könyvek

LIGETI 1986 Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986.

LOVAG 1980 Lovag Zsuzsanna: Bronzene Pektoralkreuze aus der Árpádenzeit. = Acta Arch. Hung. 32 (1980). 363-372.

LŐRINCZY 1994 A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged, 1994.

LUKÁCS 2000 Lukács Zsuzsa: A Szeged-alsóvárosi középkori ferences kolostoregyüttes. in KOLLÁR 2000. 143-192.

LUKINICH 1918 Lukinich Imre: Erdély történeti változási a török hódítás korában (1541-1718). Bp. 1918.

M. NEPPER 1984 M. Nepper Ibolya: Császárkori szarmata telep Biharkeresztes-Ártánd-Nagyfarkasdombon. in DMÉ 1982 Debrecen, 1984. 101-249.

MADAS 2004 Madas Edit: Sermones de Sancto Ladislao Rege Hungariae. Középkori prédikációk Szent László királyról. Debrecen, 2004.

MADAY 1960 Dr. Maday Pál: Békés megye városainak és községeinek története. Békéscsaba, 1960.

MAGASSY 1984 A hatodik évtized. Összefogaló kiadvány a Gabonatermesztési Kutatóintézet 1974-1983 közötti munkájáról. Szerk. Magassy Dániel. Szeged, 1984.

MAGYAR 2005 Magyar Kálmán: A magyar határvédelem története a kezdetektől az Árpád-korig. in A ZMTE Negyedik Magyar Őstörténeti Találkozó előadásai és Iratai. Felsőőr/Oberwart 1989. Bp.-Felsőőr, 2005. 178-187.

MAKAY 1895 Makay Dezső: A Csanád nemzetség. A Telegdy-család. = Turul, 13 (1895). 64-71., 124-135., 167-198.

MAKAY 1896 Makay Dezső: A Csanád-nemzetség. Waffa és Bogyoszló vonala. = Turul, 14 (1896). 27-36., 75-84., 124-133., 178-187.

MAKK 1981 Makk Ferenc: Der ungarische Staat und Byzanz in der heinischen Forschungdes letzten Jahrzeitnes. = Acta Ant. Arch. 23/1 (1981) 33-37.
MAKK 1988 Makk Ferenc: Magyarország és keleti szomszédai Szent István korában. in GLATZ-KARDOS 1988. 81-89.
MAKK 1994a Makk Ferenc: Relations Hungaro-Bulgares au temps du prince Géza et du roi Etienne I$^{er.}$. = Hungaro Bulgarica, 5 (1994). 25-33.
MAKK 1994b Makk Ferenc: Saint Ladislas et les Balkans. = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Opuscule Byzantina 9 (1994). 59-67.
MAKK 1995 Makk Ferenc: Csaba és Alpár. in Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szeged, 1995. 351-365.
MAKK 1996 Makk Ferenc: La Hongarie au milieu du XIe siecle. = Cahiers d' Étaudes Hongroises 8 (1996). 59-70.
MAKK 1998a Makk Ferenc: A turulmadártól a kettőskeresztig. Szeged, 1998.
MAKK 1998b Makk Ferenc: Megas arkhon. = Acta Hist. 107 (1998). 17-28.
MAKK 2005 Makk Ferenc: A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században in ERDEI-NAGY 2005. 119-127.]
MAKK et alii 1998 Studia Varia. Tanulmányok Szadeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Makk Ferenc - Tar Ibolya - Wojtilla Gyula. Szeged, 1998.
MAKKAI-MÓCSY 1986 Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk. Makkai László és Mócsy András. Bp. 1986. Akadémiai.
MAKKAY 1995 Makkay János: Attila kardja, Árpád kardja. Szeged, 1995.
MAKÓ 2004 Makó Imre: Életünket és vérünket! Az első világháború hódmezővásárhelyi áldozatai. Hódmezővásárhely, 2004. Kiadja Hódmezővásárhely M. J. Város Önkormányzata.
MALONYAI 1907-1922 Malonyai Dezső: A magyar nép művészete I-V. Bp. 1907-1922.
MÁLYUSZ-KRISTÓ 1988 Mályusz, Elemér - Kristó, Julius: Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. II. Commentarii 1. Ab initiis usque ad annum 1301; Commentarii 2. Ab anno 1301 usque ad annum 1487. Bp. 1998.
MARÁZ 1973 Maráz Borbála: La Téne magányos sírok és kis temetők a Dél-Alföldről. in BMMK 1973/2. 41-62.
MARCZALI 1901 A magyar történetkútfőinek kézikönyve. Enchiridion fontium historiae Hungarorum. Szerk. Marczali Henrik. Bp. 1901.
MÁRKUS 1948 Márkus Rezső: Kiszombor község szociográfiája. = Puszták népe. 1948 ősz.
MAROSI 1973 Marosi Ernő: A gerényi rotunda építéstörténetéhez. = Építés-Építészettudomány. 1973. 296-304.
MAROSI 1975 Marosi Ernő: Magyar falusi templomok. Építészeti hagyományok. Bp. 1975. Corvina.
MAROSI 1987 Magyarországi művészet 1300-1470 körül I. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987. Akadémiai.
MAROSI A 178/36. Marosi Mihály visszaemlékezése. JAM Adattára. 178/36.

MAROSI-SOMOGYI 1990 Magyarország kistájainak katasztere I-II. Szerk. Marosi Sándor és Somogyi Sándor. Bp. 1990. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet.

MAROSVÁRI 1969 Kiszombor község gazdasági, politikai és társadalmi fejlődése 1945 és 1969 között. Szerk. Marosvári Mihály. Kiszombor, 1969. Kézirat.

MAROSVÁRI 1990 Választási anatómia. A makói körzet 1990. évi parlamenti képviselőválasztási eredményeinek háttérelemzése. = Makó és Vidéke 1990. jún. 5-6.

MAROSVÁRI 1993 Marosvári Attila: A szervezett iparoktatás története Makón. Makó, 1993. Galamb József Szakközép- és Szakmunkásképző Iskola

MAROSVÁRI 1998 Marosvári Attila: Hipotézisek a kiszombori körtemplom keletkezéséről. in Tanulmányok. Tóth Ferenc köszöntése. Makó, 1998. MMF 90. 21-30.

MAROSVÁRI 1999 Marosvári Attila: A kiszombori rotunda kutatástörténete. in MFMÉ Stud. Hist. 2. (1999) 87-123.

MAROSVÁRI 2000 Marosvári Attila: A kiszombori rotunda. Kiszombor, 2000.

MAROSVÁRI 2005 Marosvári Attila: Makói kistérség. Bp. 2005. Száz magyar falu könyvesháza Kht. Kistérségek értékleltára

MAROSVÁRI 2006a Marosvári Attila: Adatok a kiszombori Gólyafészek építéstörténetéhez. = Marosvidék, 2006:2. 33-37.

MAROSVÁRI 2006b 1956. Forradalom és restauráció a Makói járás falvaiban. Makó, 2006.

MARTIN 1995 Martin György: Magyar tánctípusok és táncdialektusok. Bp. 1995. Planétás kiadó

MÁRTON 2005 Marton Szabolcs: Adalékok a Kárpát-medence kora középkori szőlőműveléshez. = Acta Hist. 122 (2005). 11-20.

MÁRTON A 1259. Márton Ferenc határvadász visszaemlékezése. JAM Adattára. 1259. 86.

MÁTÉ 1989 Máté Zsolt: Szeged XVI. századi helyrajza. in TCSMT XIV. (1989) 5-75.

MÉ Művészettörténeti Értesítő (Budapest)

MEDGYESI 2005 Medgyesi Konstantin: Lovak, lókupecek és lóügyletek a koalíciós évek Makóján. in MFMÉ Stud. Etn. 5. (2005) 151-164.

MERÉNYI-METZGER 1998 Merényi-Metzger Gábor: A csolti monostor tényleges és címzetes apátjai. = MEV Regnum. 1998:3-4. 235-254.

MES Monumenta ecclesiae Strigoniensis. ed. Knauz, Ferdinandus Dedek, Ludovicus Cresens. I-III. Shigonii, 1874-1924.

MESKÓ 2005 Meskó Lajos: Zombor neve. in Magyar út és nehézségei a nemzetállamtól az övezetek Európájában a huszadik század fordulóján. Avarok,-Bulgárok,-Magyarok. A Hatodik Magyar Történelmi Iskola és a Tizenkettedik Magyar Őstörténeti Találkozó Előadásai és Iratai. Tapolca, 1997. Bp.-Zürich, 2005. 231-233.

MESTERHÁZY 1980 Mesterházy Károly: Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp. 1980.

MESTERHÁZY 1990 Mesterházy Károly: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10--11. század magyar sírleletekben. = Fol. Arch. 41 (1990) 87-115.

MÉSZÁROS 1981	Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996 és 1777 között. Bp. 1981. Akadémiai.
MÉSZÁROS 1991	Mészáros István: Magyar iskolatípusok 996-1990. Bp. 1991. OPKM. A magyar neveléstörténet forrásai VI.
MÉSZÁROS 1995	Mészáros István: Klebelsberg Kuno, az iskolareformer. in Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete. Szerk. Zombori István. Szeged, 1995. 46-63.
MÉSZÁROS 1997	Csongrád megye kézikönyve. Szerk. Mészáros Rezső. Bp. 1997.
MÉSZÁROS et alii 2001	Mészáros István - Németh András - Pukánszky Béla: Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Bp. 2001. Osiris.
MÉSZÁROS et alii 2005	Mészáros Patrícia - Paluch Tibor - Szalontai Csaba: Avar kori temetők Kiskundorozsma határában. Előzetes beszámoló az M5 autópályán feltárt lelőhelyekről. in MKCSM 2004. (2005) 145-162.
MEV	Magyar Egyháztörténeti Vázlatok (Budapest)
MEZŐ 1996	Mező András: A templomnév a magyar helységnevekben. 11-15. század. Bp. 1996.
MFMÉ Stud. Arch.	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Régészeti Tanulmányok. Studia Archaeologica (Szeged)
MFMÉ Stud. Etn.	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Néprajzi Tanulmányok. Studia Etnographica (Szeged)
MFMÉ Stud. Hist.	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok. Studia Historica (Szeged)
MFMÉ	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MH I.	Magyarország hadtörténete. I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Szerk. Borus József. Bp. 1985. Zrínyi
MH II.	Magyarország hadtörténete. II. A kiegyezéstől napjainkig. Szerk. Tóth Sándor. Bp. 1985. Zrínyi
MIJATEV 1981	Mijatev, Petar: Bolgár-magyar kapcsolatok a századokon át. Történelmi áttekintés az V. századtól a XV. század elejéig. in DOBREV et alii 1981. 129-143.
MKCSM	Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében (Szeged)
MLADENOV 1981	Mladenov, Canko: Bolgár adalékok a magyar levéltárakban. in DOBREV et alii 1981. 247-272.
MMF	Makói Múzeum Füzetei (Makó)
MN	Magyar néprajz nyolc kötetben. II-VIII. Szerk. biz. vezetője Paládi-Kovács Attila. Bp. 1988-2002. Akadémiai
MNA 1989	Magyarország Nemzeti Atlasza. Szerk. Pécsi Márton. Bp. 1989. Kartográfiai Vállalat
MNL	Magyar néprajzi lexikon I-V. Főszerk. Ortutay Gyula. Bp. 1977-1982. Akadémiai
MNYTESZ	A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I-IV. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1967-1984.
MOL	Magyar Országos Levéltár (Budapest)
Mon. Arch.	Monographia Archaeologica (Szeged)
MÓRA 1931	Móra Ferenc: Csöndes kis hírek. = Magyar Hírlap, 1931. máj. 31.
MÓRA 1932	Móra Ferenc: Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben. = Ethn. XLIII (1932) 54-67.

MÓRA 1932	Móra Ferenc: Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorlás kori és magyar leletekben. = Ethn. 43 (1932). 54-69.
MORAVCSIK 1938	Moravcsik Gyula: Görög nyelvű monostorok szent István korában. Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulójára. Szerk Serédi Jusztinián. 1. köt. 387-422.
MORAVCSIK 1952	Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953.
MORAVCSIK 1984	Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. ed. Moravcsik Gyula. Bp. 1984.
MPH	Monumenta Poloniae Historica I. ed. Bielovszky A. Warsava, 1960. (reprint)
MPÜjk	A maroslelei református egyház presbitériumi ülésének jegyzőkönyve
MRH	Monumenta Rusticorum in Hungaria Rebellium anno MDXIV. ed. Fekete Nagy, Antonius - Kenéz, Victor - Solymosi, Ladislaus - Érszegi Geisa. Bp. 1979.
MU	Makói Újság 1944. júl. 1. - 1944. szept. 24. A JAM gyűjteményében.
MUCSI A 1161.	Mucsi Balázs határvadász visszaemlékezése. JAM Adattára 1161.85.
MVH I. 1887	Monumenta Vaticana Hungariae. I. Rationes Collectorum Pontificorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai 1281-1375. Bp. 1887.
MVL	Makó Város Levéltára (Makó)
NAGY 1865	Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. XI. Pest, 1865.
NAGY 1993a	Nagy Margit: Gepida temetkezés és vallási élet. in BÓNA 1993. 60-61.
NAGY 1993b	Nagy Margit: Gepida társadalom. in BÓNA 1993. 64-65.
NAGY 1993c	Nagy Margit: Gepida ötvösség. in BÓNA 1993. 67-69.
NAGY 1993d	Nagy Margit: Gepida fibulák. in BÓNA 1993. 70-73.
NAGY 1993e	Nagy Margit: Gepida csontművesség. in BÓNA 1993. 75-76.
NAGY 1993f	Nagy Margit: Kiszombor. in BÓNA 1993. 88.
NAGY 1999	Nagy Margit: A gepida királyság (454-567). in HAVASSY 1999. 29-37.
NAGY 2003	Tatárjárás. Szerk. Nagy Balázs. Bp. 2003.
NAGY 2004a	Nagy Kálmán: A honfoglalás utáni időszak határvédelmi kérdéseiről. in Az első világháború és magyar történelmi következményei. (1914-1921). Szent István és a magyar államalapítás. A ZMTE VIII. Magyar Történelmi Iskolája és XIV. Magyar Őstörténeti Találkozója. Tapolca 1996 Bp.-Zürich, 2004. 199-202.
NAGY 2004b	Nagy Lőrinc: A Rónay család születése és eltűnése. Hogyan morzsolt fel a történelem egy nemesi családot? Szakdolgozat az Eötvös József Főiskola Bajai Pedagógiai Fakultására. [Kiszombor], 2004. Kézirat.
NAGY 2005	Nagy Kálmán: A magyar fejedelemség a 9. és a 10. században betöltött szerepének és jelentőségének katonai feltételei. in Magyar út és nehézségei a nemzetállamtól az övezetek Európájába a huszadik század fordulóján. Avarok, Onogurok, Magyarok. A hatodik Magyar Történelmi Iskola és ti-

zenkettedik Magyar Őstörténeti Találkozó előadásai és iratai. Tapolca 1997. Bp.-Zürich, 2005. 342-350.
NÉMETH 1985 Oláh Miklós: Hungaria. Ford. Németh Béla. Bp. 1985.
NÉMETH 1991 Németh Péter: Szabolcs vezér alakja középkori kútfőinkben és a történeti irodalomban. in Agria. Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve 25-26. Eger, 1991. 311-315.
NÉMETH 2005 Németh Péter: Nomád népek Észak-Kelet Magyarországon a 10-13. században. in A ZMTE ötödik Magyar Őstörténeti Találkozója előadásai és iratai. Altenburg. Szerk. Csihák György. Bp.-Zürich, 2005. 126-131.
NÉPSZ 1960 1960. évi népszámlálás. 3. u. Csongrád megye és Szeged személyi és családi adatai. Bp. 1962. KSH
NÉPSZ 1970 1970. évi népszámlálás 6. Csongrád megye adatai I. Bp. 1971. KSH
NÉPSZ 1980 1980. évi népszámlálás 6. Csongrád megye adatai. Bp. 1981. KSH
NÉPSZ 1990 1990, évi népszámlálás 8. Csongrád megye adatai Bp. 1992. KSH
NÉPSZ 2001 Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6. 6. Csongrád megye II. Bp. 2002. KSH
NIKÁSSY 1941 Nikássy Lajos: A kis-zombori XIV. századi falfestmények helyreállításáról. = Szépművészet. 1941:2. 13-15.
NOTÁRI 2004 Notári Tamás: Notitia Arnonis. - Epistola Theotmari. Lét forrás a kora-középkori Salzburgból. = Aetas, 18 (2004). 2. sz. 72-95.
NOTÁRI 2005a Források Salzburg kora középkori történetéből. Ford. Notári Tamás. Bp. 2005.
NOTÁRI 2005b Notári Tamás: A Salzburgi Érsekség és Metód konfliktusa a Conversio Bagoariorum et Carantanorum tükrében. = Belvedere meridionale, 17 (2005). 3-4. sz. 37-62.
O'SHEA 1991 O'Shea, John M.: A radiocarbon-based chronology for the Maros Group of southeast Hungary. = Antiquity 65 (1991). 97–102.
O'SHEA 1996 O'Shea, John M.: Villagers of the Maros. A Portrait of an Early Bronze Age Society. New York-London 1996.
OBOLENSKY 1999 Obolensky, Dimitri: A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500-1453. Bp. 1999.
OIKONOMIDES 1971 Oikonomides, N.: A propos des relations ecclesiastiques entre Byzance et la Hongrie au Xe siècle: le metropolite de Turquie. = Revue des Études Sud-Est-Européennes, 9 (1971). 527-530.
OLÁH 1982 Oláh Miklós: Hungária. in Janus Pannonius – Magyar humanisták. Vál. és szerk. Klaniczai Tibor. Bp. 1982. 1044-1097.
OLAJOS 2000 Olajos Terézia: A Bizánci Birodalom a 11. században. in KRISTÓ-MAKK 2000. 233-253.
OLAJOS 2001 Olajos Terézia: A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai. Szeged, 2001. SZKK 16.
OLAJOS 2005 Olajos Terézia: Az avar továbbélés kérdéséről. A 9. századi avar történelem görög és latin nyelvű forrásai. in ERDEI-NAGY 2005. 111-118.

OLTVÁNYI 1867 Oltványi Pál: A csanádi püspöki megye birtokviszonyainak rövid története. Szeged, 1867.
OMC 1937 Országos Mezőgazdasági Címtár II. Duna-Tisza köze. Szerkesztették a Mezőgazdasági Kamarák igazgatói. Kaposvár, 1937.
ORBÁN 2001a Orbán Imre: Szent István király tisztelete Makón a XVIII. századtól a XX. század elejéig. in MFMÉ Stud. Hist. 4. (2001). 113-154.
ORBÁN 2001b Orbán Imre: „Megdöbbentő tünemény." A nazarénus hit és mozgalom története Makón 1864-1920. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség Bp., 2001.
ORBÁN 2005a Orbán Imre: A kiszombori római katolikus plébánia a 18. században. in MKCSM 2004. (2005) 21-24.
ORBÁN 2005b Orbán Imre: Hitélet és erkölcsi viszonyok Kiszomboron az I. világháború idején. in Határjáró. Tanulmányok Juhász Antal köszöntésére. Szerk. Bárkányi Ildikó és Fodor Ferenc. Móra Ferenc Múzeum Szeged, 2005. 383-391.
ORBÁN 2005c Orbán Imre: Majálisok, májusi szokások a 19. század végi és 20. század eleji Makón. in MFMÉ Stud. Ethn. 5. (2005). 235-297.
ORBÁN 2006a Orbán Imre: Kisegyházak, szekták Kiszomboron a kezdetektől az 1960-as évek végéig. in MKCSM 2005. (2006) 353-357.
ORBÁN 2006b Orbán Imre: A kiszombori református gyülekezet. in MFMÉ Stud. Hist. 9. (2006) 207-216.
ORTMAYER-SZENTKLÁRAY 1872 Orthmayer Tivadar- Szentkláray Jenő: Történelmi Adattár Csanád-egyházmegye hajdana és jelenéhez. Második évf. második kötet. Temesvár, 1872
ORTVAY 1891a Ortvay Tivadar: Az Ajtony- és Csanád-nemzetségek birtokviszonyai Dél-Magyarországon. = SZ. 25 (1891). 263-278.
ORTVAY 1891b Magyarország egyházi földleírása a XV. század elején. A pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. Szerk: Ortvay Tivadar. Bp. 1891
ÖRVÉNY 2006 Az Örvény. Forgács Péter filmje. Privát Magyarország X. A Pető család regénye 1938-1945. Az Oktatási Minisztérium történelmi dokumentumfilm DVD kiadványa. Bp. 2006.
P. BRESTYÁNSZKY P. Brestyánszky Ilona: Csongrád megye iparművészeti kincsei. MFMÉ 1970-2. (1972).
PADÁNYI 1955 Padányi Viktor: Vérbulcsú. Ausztrália, 1955.
PÁLMÁNY 2002 Pálmány Béla (szerk.): Az 1848-49. évi első népképviseleti országgyűlés történelmi almanachja. Kiadja a Magyar Országgyűlés. Bp. 2002.
PÁLÓCZI HORVÁTH 1988 Pálóczi Horváth András: Besenyők, úzok, kunok. in Magyarrá lett keleti népek. Szerk. Szombathy Viktor - László Gyula. Bp. 1988. 106-163.
PAP 2002 Pap Ádám: Kiszombor község rendezési terve. Kulturális örökségvédelmi hatástanulmány. Szeged, 2002. Kézirat. Csomiterv Plussz Tervező és Szolgáltató Kft.
PARÁDI 1985 Parádi Nándor: A Sály-latori palmettás zablapálca. = Fol. Arch. 36. (1985) 173-181.
PÁRDUCZ 1932 Párducz Mihály: Újabb adatok az Alföld római korának ismeretéhez. = Dolg. VIII. (1932) 112-120.

PÁRDUCZ 1941 Párducz Mihály: A szarmatakor emlékei Magyarországon, I. Bp. 1941. Arch. Hung. XXV.
PÁRDUCZ 1950 Párducz Mihály: Sarmatenzeit in Ungarn. III. Budapest, 1950. Arch. Hung. XXX.
PAULER 1899 Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. 122. Bp. 1899.
PAULINYI 1923-1924 Paulinyi Oszkár: A sóregálé kialakulása Magyarországon. = SZ. 57-58 (1923-1924). 627-647.
PÉCZELY 1979 Péczely György: Éghajlattan. Bp. 1979. Tankönyvkiadó.
PESTY-ORTVAY 1896 Pesty Frigyes - Ortvay Tivadar: Oklevelek Temes vármegye történetéhez. I. (1183-1430). Pozsony 1896.
PÉTER 1955 Péter László: József Attila Kiszomboron. = Fényszóró. 1955. ápr.
PÉTER 1956 Péter László: Makói jegyzetek. Waldapfel Józseffel József Attila nyomában járva. = Viharsarok, 1956. szept. 6.
PÉTER 1962 Péter László: A kiszombori versek. = Tiszatáj, 1962. dec.
PÉTER 1983 Péter László: Szemlélődés Kiszomboron. = Könyvtáros. 1983. márc., ápr.
PÉTER 1985 Péter László: Makói kistükör. Szerk. Tóth Ferenc. Makó, 1985. MMF 47.
PÉTER 1998 Péter László: József Attila kiszombori versei. in Tanulmányok. Tóth Ferenc köszöntése. Szerk. Halmágyi Pál. Makó, 1998. MMF 90. 201–208.
PÉTER 2000 Péter László: József Attila nyomában. Válogatott írások. Szeged, 2000.
PÉTER 2003 Péter László: József Attila kiszombori emléktáblája előtt = Marosvidék, 2003/3. 17–19.
PÉTER 2005 Péter László: Rejtélyes verse: Kiszombori dal. in 14 írás József Attiláról. Szeged, 2005. 89–95.
PETROVAY 1896 Petrovay György: Az Ilosvay család története. = Turul, 14 (1896). 19-27., 66-75., 97-110., 157-178.
PETROVAY 1897 Petrovay György: A dolnai és petrovai Petrovayak története 1450-től napjainkig. = Turul, 15 (1897). 58-69., 114-127., 171-187.
PETROVICS 1921 Petrovics György: Az októberi forradalom és az idegen megszállás Makón. Makó, 1921.
PETROVICS 1922 Petrovics György dr.: A makói hagyma. Eckhardt Vilmos előszavával. Makó, 1922.
PIRIGYI 1988 Pirigyi István: A bizánci szertartású kereszténység helyzete Magyarországon Szent István korában. in GLATZ-KARDOS 1988. 161-165.
POLNER 1985a Polner Zoltán: Éganyám, földanyám. Makó környéki ráolvasások és hiedelmek. Makó, 1985. MMF 45.
POLNER 1985b Polner Zoltán: Koronával koronázzák. Makó környéki népi imádságok és Krisztus-legendák. Makó, 1985. MMF 48.
POLNER 2001 Polner Zoltán: Csillagok tornácán. Táltosok, boszorkányok, hetvenkedők. Szeged, 2001. Bába és társai kiadó. TCSMT XXIX.
PONGÓ 1991 Pongó Zsuzsanna: Szárnyra kelnek, mint a sasok. A Földeák-Kiszombor-Maroslelei Társegyház története. Kézirat. 1991. KRGyIt

PROKOPP 1983 Prokopp Mária: Italian Trecento Influence on Murals in East Central Europe Particulary Hungary. Bp. 1983. Akadémiai

PROKOPP 1993 Prokopp Mária: A kiszombori körtemplom gótikus falképei. in „Ex invisibilibus visibilia…" Emlékkönyv Dávid Katalin professzorasszony 70. születésnapjára. Szerk. Dankó László kalocsai érsek. Bp. 1993. Pesti szalon - Ferenczy kiadó. 158-167.

PRÖHLE 1913 Pröhle Vilmos: Ajtony és Bulcsú. = Magyar Nyelvőr, 42. (1913). 445-448.

PÜSPÖKI NAGY 1978 Püspöki Nagy Péter: Nagymorávia fekvéséről. = Valóság, 21 (1978). 11. sz. 72-82.

PÜSPÖKI NAGY 1988 Püspöki Nagy Péter: Szent István egyházszervezete. Előzmények, kánonjogi háttér. in GLATZ-KARDOS 1988. 59-80.

RA Az Árpád-házi Királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Árpádianae critico-diplomatica. II. Szerk. Borsa Iván. Bp. 1961.

RÁCZ 2005 Rácz István Pál: A kiszombori iskola története. Kiszombor, 2005. Kiadja Kiszombor község Önkormányzati Képviselő-testülete.

RACZKY et alii 1992 Raczky Pál - Hertelendi Ede - Horváth Ferenc: Zur absoluten Datierung der bronzezeitlichen Tell-Kulturen in Ungarn. in Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Sied-lungen an Donau und Theiss. Hrsg. Walter Meier-Arendt, István Fodor, Pál Raczky. Frankfurt am Main, 1992. 42–47.

RADOCSAY 1954 Radocsay Dénes: A középkori Magyarország falképei. Bp. 1954. Akadémiai.

RANSANUS 1967 Ransanus, Petrus: Epitoma rerum Hungarorum, id est Annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus. ed. Kulcsár Péter. Bp. 1967.

RAVASZ 1979 Ravasz János (szerk.): A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Budapest 1979. Tankönyvkiadó

RAVASZ 2002 Ravasz István: Erdély ismét hadszíntér 1944. Bp. 2002.

RCSÉ Id. Rónay Elemér és ifj. Rónay Elemér: A zombori Rónay család egyes tagjainak rövid összefoglaló életrajza. Hn. én. Kézirat

RCSK Id. Rónay Elemér és ifj. Rónay Elemér: A zombori Rónay család krónikája. Hn. én. [1927-1947]. Kézirat

REDL 1965 Redl Károly: Problémák Gellért püspök Deliberatiójában. = IK. 69 (1965). 211-217.

Rég. Füz. Régészeti Füzetek (Budapest)

Rég. Tan. Régészeti Tanulmányok (Budapest)

REISZIG 1925 Reiszig Ede: A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon.I-II. Bp. 1925.

REIZNER 1892 Reizner János: Makó város története. Szegeden, 1892.

REIZNER 1899 Reizner János: Szeged története I. A legrégibb időtől a XVIII. század végéig. Szeged, 1899.

RÉVÉSZ 1988 Révész László: Gömbsorcsüngős fülbevalók a Kárpát-medencében. in HOMÉ 25-26. (1988) 141-159.

RÉVÉSZ 1991 Révész László: Készenléti íjtartó tegezek a magyar honfoglalás kori sírokban. in HOMÉ XXVIII-XXIX. (1991) 31-49.

RÉVÉSZ 1999 Révész László: Emlékezzetek utatok kezdetére… Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Bp. 1999.
RIPOCH 1977 Ripoch, J. P.: Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban. = SZ. 111 (1977). 79-92.
ROGERS 1987 Rogers, Michael: A hódító Iszlám. Bp. 1987. Helikon
ROKAY 2000 Rokay Péter: A délszlávok. in KRISTÓ-MAKK 2000. 207-218.
ROKAY 2001 Rokay Péter: Dél-Magyarország Szent István korában a korabeli hazai írott források tükrében. in Államalapítás, társadalom, művelődés. Szerk. Kristó Gyula. Bp. 2001. 129-133. Társadalom és művelődésügyi tanulmányok 27.
RÓMER 1876 Rómer Floris Ferencz: Román- és átmenetkoru építmények hazánk területén. = Arch. Közl. X. Bp. 1876. II. füzet. 1-62.
ROMSICS 1999 Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Bp. 1999. Osiris kiadó.
ROMSICS 2001 Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés. Osiris. Bp. 2001.
RÓNA-TAS 1996 Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Bp. 1996.
RÓNAY 1924 Zombori Rónay Jenő hátrahagyott iratai. Megyegyűlési és képviselőházi beszédei - választójogi törvényjavaslatai - cikkei és emlékiratai. Bp. 1924.
RÓNAY 1956 Rónay György: Bogumilizmus Magyarországon a XI. század elején Gellért püspök Deliberatio-jának tükrében. = IK. 60 (1956). 471-474.
ROSU 1985 Rosu, A. A.: Archiva medievalaa familiei Wesselényi. I. = Acta Musei Porolissensis, 5 (1985). 313-346.
ROZSNYÓI 1962 Rozsnyói Ágnes: A Szálasi-puccs. Bp., 1962.
RUBINEK 1911 Magyarországi gazdaczímtár. Magyarország, Horvát- és Szlavonországok 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek czímjegyzéke, az egyes megyék részletes monografiájával. Szerk. Rubinek Gyula. Bp. [1911]. Országos Magyar Gazdasági Egyesület Könyvkiadó.
RUSZOLY 1999 Ruszoly József: Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon. 1861-1868. Bp. 1999. Püski
RUZSA 1981 Ruzsa György: Ikonok könyve: a nemzeti és a helyi iskolák a bizánci és a posztbizánci ikonfestészetben. Bp. 1981. Képzőművészeti Alap Kiadó.
SAITOS 1964 Saitos Gyula: József Attila makói évei. Bp. 1964.
SCHEMATISMUS Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Csanadiensis ad annum a Christo Nato…
SEDLMAYER 1970 Sedlmayer János: Ref. templom helyreállítása, Karcsa. = Magyar Építőművészet. 1970. 46-49.
SELLEY 1996 A mezőgazdaság szolgálatában 1984-1994. Szerk. Selley Ferenc. Szeged, 1996. Gabonatermesztési Kutatóintézet
SENGA 1983 Senga Toru: Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. = SZ. 117 (1983). 308-345.
SHVOY 1983 Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékiratai 1918-1945. Sajtó alá rendezte, a bevezető szöveget írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Perneki Mihály. Bp., 1983. Kossuth
SIMON 2002 Simon Zoltán: Kiszombor, Rónay-kastély. Tudományos dokumentáció. [Bp.] 2002. Kézirat.

SIMON 2003	Simon Zoltán: Tudományos dokumentáció a Kiszombor, volt Rónay-kúria 2003. évi műemléki kutatásáról. [Bp. 2003.] Kézirat.
SIPOS 2002	Sipos György: Kiszombor, Móricz u. 1-3. M 9067 műemléki számú Rónay kastély kutatási tervdokumentációja. [Szeged], 2002. Kézirat. Tér és Forma - Szeged Építéstervező kft.
SIPOS 2003	Sipos György: Kiszombor, Szegedi u 1/a. M 9458 műemléki számú Rónay Aladár-féle kúria, volt Gólyafészek vendéglő kutatási tervdokumentációja. [Szeged], 2003. Kézirat. Tér & Forma Kft. Építészeti Iroda.
SIPOS 2003-2004	Sipos György: A kiszombori tornyos kastély története. = Marosvidék, 2003:2. 33-37., 2003:3. 27-30., 2004:1. 49-52.
SIPOS 2005	Sipos György: A kiszombori Gólyafészek. = Marosvidék. 2005:2. 40-43., 2005:3. 27-29.
ŠIŠIĆ 1928	Šišić, Ferdo: Letopisz popa Duklanina. Beograd, 1928.
SOMOGYI 1942	Somogyi József: Hazánk közoktatásügye a második világháborúig. Bp. 1942.
SOMORJAI-MAGASSY 1974	Ötvenéves a mezőgazdasági kutatás Szegeden. A Gabonatermesztési Kutató Intézet jubileumi évkönyve. Szerk. Somorjai Ferenc és Magassy Dániel Szeged, 1974.
STOLL 2005	József Attila összes versei. 1–3. Kritikai kiadás. Közzéteszi Stoll Béla. Bp., 2005.
STOLL-TÓTH 1997	Stoll Béla - Tóth Ferenc: József Attila kiszombori versesfüzetéről. Makó, 1997. MMF 88.
Stud. Arch.	Studia Archaeologica (Budapest)
SULYOK 1990	Sulyok Hedvig: Zur Frage der Geschichte Russisch-ungarischen Beziehungen. = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica, 21 (1990). 91-99.
SULYOK 1998	Sulyok Hedvig: Magyar szentek és mártírok a kijevi kereszténység hajnalán. in DÖBÖR et alii 1998. 69-76.
SÜMEGI et alii 2003	Sümegi Pál - Kertész Róbert - Rudner Zita Edina: Magyarország rövid környezettörténete. in Magyar régészet az ezredfordulón. Szerk. Visy Zsolt. Bp. 2003. 51–56.
SVÁBY 1890	Sváby Frigyes: XII. Lajos francia király címeradománya a Telegdiek részére. = Turul, 7 (1890). 62-75.
SZ	Századok (Budapest)
SZ. LUKÁCS 1972	Sz. Lukács Imre: Viharsarki állami gazdaságok 1949-1969. Hn. én. [Szeged, 1972].
sz. n.	szám nélkül
SZABÓ 1913	Szabó László: Az Árpádkori magyar építőművészet. Bp. 1913.
SZABÓ 1980	Szabó János Győző: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában IV. EMÉ 16-17. 1978-79 (1980) 45-136.
SZABÓ T. 1988	Szabó T. Attila: A személynevek helyneveinkben. in Uő.: Nyelv és település. Bp. 1988. 433-472.
SZABOLCSI 1963	Szabolcsi Miklós: Fiatal életek indulója. Bp. 1963.
SZÁDECZKY-KARDOSS 1992	Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai, I. Szeged, 1992. Magyar Őstörténeti Könyvtár, 5.

SZÁDECZKY-KARDOSS 1998 Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Társszerző Farkas Csaba. Bp. 1998. Művelődéstörténeti Könyvtár 12.
SZAKÁCS 2006 Szakács Béla Zsolt: A lovagrendek művészete a középkori Magyarországon. in LASZLOVSZKY 2006. 239-249.
SZAKÁLY 1979 Szakály Ferenc: Honkeresők. Megjegyzések Cserni Jován hadáról. = Történelmi Szemle, 23 (1979). 227-261.
SZAKÁLY 1981 Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981.
SZÁMVÉBER 2002 Számvéber Norbert: Páncélosok a Tiszántúlon. Bp. 2002.
SZATMÁRI 1996 Szatmári Imre: Honfoglalás kori lovas sírok Décsén. in WOLF-RÉVÉSZ 1996. 162-186.
SZCSPL Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár
SZEGED 1927 Kiss Ferenc - Tonelli Sándor dr. - Sz. Szigethy Vilmos: Szeged. Bp. 1927. A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala. Magyar Városok Monografiája 1.
SZEGFŰ 1968 Szegfű László: Eretnekség és tirannizmus. = IK 72 (1968). 501-506.
SZEGFŰ 1969 Szegfű László: Anonymus és a komának. = Magyar Könyvszemle, 85 (1969). 220-238.
SZEGFŰ 1972 Szegfű László: Az Ajtony-monda. = Acta Hist. 40 (1972). 3-30.
SZEGFŰ 1974a Szegfű László: Sarolta. in Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János - Székely György Bp. 1974. 239-251.
SZEGFŰ 1974b Szegfű László: A Thonuzoba-monda. = A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 1974/I. 275-285.
SZEGFŰ 1979 Szegfű László: Gellért püspök halála. = Acta Hist. 66 (1979). 19-28.
SZEGFŰ 1980a Szegfű László: Vata népe. = Acta Hist. 67 (1980). 11-19.
SZEGFŰ 1980b Szegfű László: Pannónia első mártírja. = História, 2 (1980). 2. sz. 15-16.
SZEGFŰ 1983 Szegfű László: A „láthatatlanok". Adatok mezővárosaink XVI. századi lélekszámának kutatásához. = A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1983. 47-59.
SZEGFŰ 1985 Szegfű László: Pogány-kori hősénekeink utolsó évszázada. in A magyar vers. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia előadásai 1981. augusztus 10-14. Szerk. Bélády Miklós - Jankovics József - Nyerges Judit. Bp. 1985. 47-50.
SZEGFŰ 1986 Szegfű László: György, Crissafán fia, aki megjárta a túlvilágot. = IK 90 (1986). 1-21.
SZEGFŰ 1988a Szegfű László: A kezdetektől a 18. század végéig. in Öttömös. A település földje és népe. Szerk. Juhász Antal. Öttömös, 1998. 37-56.
SZEGFŰ 1988b Szegfű László: Szent István kori epikánk és az okleveles gyakorlat. in Az államalapító. Szerk. Kristó Gyula. Bp. 1988. 209-229.
SZEGFŰ 1988c Szegfű László: Koronázási jelvényeink a Szent István kultusz kialakulása tükrében. in Az államalapító. Szerk. Kristó Gyula. Bp 1988. 261-302.

SZEGFŰ 1989 Szegfű László: Az Árpád-ház kihalásától Mohácsig. in Baja története a kezdetektől 1944-ig. Szerk. Kőhegyi Mihály. Bp. 1989. 77-158.

SZEGFŰ 1991 Szegfű László: A trónviszályok korának uralkodói. Bp. 1991.

SZEGFŰ 1996a Szegfű László: Ősi szellemi örökségünk. I. Gondolatok az ősi magyar hitvilágról. Szeged, 1996. A Belvedere Meridionale Kiskönyvtára 10.

SZEGFŰ 1996b Szegfű László: Gondolatok a Kárpát-medence IX-XI. századi kereszténységéről. in Honfoglalási Emléknapok. Tudományos Konferencia a honfoglalás 1100. évfordulója emlékére a JGyTT Történettudományi Tanszékén 1995. szeptember 27-29. Szerk. Jancsák Csaba et alii Szeged, 1996. 29-46.

SZEGFŰ 1997a Szegfű László: A Kárpát-medencei „szlávok", különös tekintettel Megalé Moráviára. in Honfoglalásunk előzményei, keresztény egyházak és történelmi szerepük a Kárpát-medencében. Szerk. Csihák György. Bp.-Zürich, 1997. 142-148.

SZEGFŰ 1997b Szegfű László: Gondolatok a X-XI. századi kettős névadásról. in Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai, Miskolc, 1995. augusztus 28-30. I. Bp.-Miskolc, 1997. 23-31.

SZEGFŰ 1997c Szegfű László: Ajtony, Marosvár ura. in III. Hovéd Emléknap Makón 1996. Szerk. Halmágyi Pál. Makó, 1997. 15-20.

SZEGFŰ 2000 Szegfű László: Messze volt-e Makó Jeruzsálemtől? in "Magyaroknak eleiről". Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére. (szerk. Piti Ferenc - Szabados György Szeged, 2000. 537-558.

SZEGFŰ 2001a Szegfű László: Szent Gellért csanádi püspök és a pogányság. in Az államalapítókról 2000-ben. A VII. Honvéd Emléknap és a Levéltári Napok makói előadásai. Szerk. Halmágyi Pál. Makó 2001. 45-49.

SZEGFŰ 2001b Szegfű László: Rex et sacerdos. = Tiszatáj, 66 (2001). 11. sz. 57-63.

SZEGFŰ 2001c Szegfű László: Gellért püspök munkássága. In Államalapítás, társadalom, művelődés. Szerk. Kristó Gyula. Bp. 2001. 119-128.

SZEGFŰ 2002a Szegfű László: A középkor. in Szatymaz földje és népe. Szerk. Péter László. Szeged, 2002. 73-95.

SZEGFŰ 2002b Szegfű László: Az ezredforduló Délvidékéről Szent Gellért tevékenysége kapcsán. in A honfoglalástól Mohácsig. Milleniumi visszapillantás a délvidéki magyar kultúra első félezredére. Főszerk. Bosnyák István. Újvidék 2002. 93-106.

SZEGFŰ 2004a Szegfű László: Krizsafán, a királyi társzekerek mestere (magister plaustrorum), = Belvedere meridionale, 16 (2004). 102-104.

SZEGFŰ 2004b Szegfű László: A középkori település. in Üllés története és népélete. Szerk. Marjanucz László. Szeged 2004. 69-121.

SZEGFŰ 2005a Szegfű László: A kun-kérdés Anonymus Gesta Hungarorumában. in Jogszabályok-jogszokások. Jászkunság kutatása

2005. Szerk. Bánkiné Molnár Erzsébet. Kiskunfélegyháza, 2005. 11-25.
SZEGFŰ 2005b — Szegfű László: A tyúktolvajlásról, és ami mögötte lehetett. = Belvedere meridionale, 17 (2005). 5-6. sz. 114-116.
SZEGFŰ 2006 — Szegfű László: San Gerardo sulla vita quotidiana del tempo. in Annuario 2006. red. Meriggi, Simone - Szénási, Ferenc. Szeged, 2006. 13-22.
SZÉKELY 1976 — Székely György: Törzsek alkonya – népek születése. Közép- és Kelet-Európa a magyar honfoglalás után. = SZ. 110 (1976). 415-432.
SZÉKELY 1984a — Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I-II. Főszerk. Székely György. Bp. Akadémiai.
SZÉKELY 1984b — Székely György: Koronaküldések és királykreálások a X-XI. században Európában. = SZ. 118 (1984). 905-949.
SZÉKELY 1988 — Székely György: Egy elfelejtett rettegés: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben. = SZ. 122 (1988). 52-88.
SZÉLL A 178/53. — Széll Miklós visszaemlékezése. JAM Adattára 178/53.
SZENTKLÁRAY 1879 — Szentkláray Jenő: Száz év Dél-Magyarország ujabb történetéből (1779-től napjainkig). Tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre. Temesvárott, 1879. I.
SZENTKLÁRAY 1892 — Szentkláray Jenő: Közállapotok Csanád vármegyében a török uralom után. = SZ 1892. 107-130.
SZENTKLÁRAY 1897 — Szentkláray Jenő: A Csanád-egyházmegyei plébániák története. Első kötet. Bp. 1897.
SZENTKLÁRAY 1909 — Szentkláray Jenő: Mercy kormányzata a Temesi Bánságban. Újabb részletek Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. Bp. 1909.
SZENTKLÁRAY 1917 — Szentkláray Jenő: Újabb részletek a magyarországi török hódoltság történetéből. Bp. 1917.
SZERÉMI 1979 — Szerémi György: Magyarország romlásáról. Ford. Erdélyi László. Átdolgozta Juhász László. Bp. 1979.
SZH — Szegedi Hírlap (Szeged)
SZIGETHY 1987 — Szigethy Gábor: II. Endre Aranybullája. Bp. 1987.
SZINVAY 1883 — Szinvay Lázár: Beatrix és Izabella királynék pecsétei. = Turul, 1 (1883). 67-69.
SZIRBIK 1926 — Szirbik Miklós: Makó városának közönséges és az abban lévő reformata ekklé'siának különös leírása Szirbik Miklós prédikátor által 1835/6. eszt. Sajtó alá rend. Eperjessy Kálmán. Makó, 1926. CSK 6.
SZIVÁK 2001 — Szivák Judit (szerk.): Minőség az óvodában. Bp. 2001. OKKER
SZKK — Szegedi Középkortörténeti Könyvtár
SZMB — Szeged Megyei Bíróság
SZŐKE 1962 — A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és korai Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Szerk. Szőke Béla. Bp. 1962.
SZŐNYI 1933 — Szőnyi Ottó: Régi magyar templomok. Bp. 1933.
SZV — Szabad Viharsarok (Hódmezővásárhely)
SZVÁK 2005 — Kristó Gyula - Makk Ferenc - Almási Tibor - Bertényi Iván - Draskóczi Tibor: A magyar középkor története. Szerk. Szvák Gyula. Bp. 2005.

T. KISS 1998 — T. Kiss Tamás: Állami művelődéspolitika az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező munkássága. Bp. 1998. MMI-Mikszáth kiadó.
TAKÁCS 1931 — Takács Lajos: Csanád vezér. Makó, 1931. CSK 22.
TAKÁTS 1943 — Takáts Endre: Gróf Nádasdy László csanádi püspök (1662-1729). Szeged, 1943. Értekezések a M. Kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetéből. 2.
TAPKOVA-ZAIMOVA-VOJNOV 1965 — Tapkova-Zaimova, V.-Vojnov, M.: La politique de Byzance dans ses rapports avec les „Barbares". = Études Historiques, 2 (1965). 67-81.
TÁTRAI-KARÁCSONY 1997 — Tátrai Zsuzsanna – Karácsony Molnár Erika: Jeles napok, ünnepi szokások. Bp. 1997. Planétás kiadó
TCSMT — Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből (Szeged)
TDgy — Történeti Dokumentációs Gyűjtemény
THALLÓCZY 1896 — Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon. = SZ. 30 (1896). 193-206.
THALLÓCZY 1896b — Thallóczy Lajos: Presbyter Diocleas krónikájának magyar vonatkozásai. = SZ. 30 (1896). 485-904.
THOROCZKAY 2003 — Thoroczkay Gábor: Az államalapítás korának néhány egyháztörténeti problémája. As[e]rik-Anasztáz és Sobottin kapcsolata. in Középkortörténeti tanulmányok. A III. Medievisztikai PhD-konferencia 2003. május 8-9. előadásai. Szerk. Weisz Boglárka. Szeged, 2003. 169-179.
TIMKÓ 1971 — Timkó Imre: Keleti kereszténység, keleti egyházak. Bp.1971.
TISZA 1995 — Tisza István: A magyar állami és magánvasút-társaságok kialakulása 1847 és 1875 között. in KOVÁCS 1995. 82-104.
TISZAFÖLDVÁR 1944 — Az elmenekült megyei vezetőség Tiszaföldvárott 1944. szept. 29-én készült jegyzőkönyve. A JAM tulajdonában.
TISZTELT HÁZ! 1998 — Dobszay Tamás - Estók János et alii: Tisztelt ház! A magyar országgyűlések története 1848-1998. Bp. 1998.
TKM — Tájak, korok, múzeumok
TOMPOS 1974 — Cs. Tompos Erzsébet: A hatkaréjú, hármas lánc-csillag politikai tartalma a keleti kereszténység és az iszlám építészetében. = Építés-Építészettudomány 1974:1-2. 95-125.
TOMPOS 1996 — Tompos Erzsébet: A Kaukázus-vidék keresztény építészete. Bp. 1996. Ligatura kiadó
Tor. vm. kgy. jkv. — Torontál vármegye közgyűlésének jegyzőkönyve Torontalska Zsupanije 1775-1918. Zapinski Kongregacija 1755-1884. UL
TÓTH 1977 — Tóth Ferenc: A makói rév és híd. Makó, 1977. MMF 19.
TÓTH 1985 — Tóth Ferenc: A kiszombori rotunda. = Élet és Tudomány. 1985:32. 1010-1012
TÓTH 1990 — Tóth Sándor László : Árpád megasz arkhón címéhez. = Magyar Nyelv. 86 (1990). 228-230.
TÓTH 1991 — B. Tóth Ágnes: Gepida településnyomok a Körös-Tisza-Maros közén. in MFMÉ 1984/85-2. (1991) 97-104.
TÓTH 1992 — Tóth Ferenc: Makó régi térképei. Makó, 1992. Makó monográfiája 1.
TÓTH 1993 — Tóth Ágnes: Gepida fazekasság. in BÓNA 1993. 73-75.
TÓTH 1995 — Tóth Ferenc: Búcsú Kiss Mária Hortenziától. = Délvilág, 1995. aug. 30., Ua. Reggeli Délvilág, 1995. szept. 3.

TÓTH 1996a — Tóth Sándor László: Birodalmak, államok és népek a IX. századi Kelet-Európában. = Életünk, 1998. 371-398.
TÓTH 1996b — Tóth Sándor László: A honfoglaló magyarok politikai szervezete és vezetői. in Honfoglaló őseink. Bp. 1996. 161-175.
TÓTH 1996c — Tóth Sándor László: A konstantinoszi „Turkia" értelmezéséhez. = Magyar Nyelv 92 (1996). 54-63.
TÓTH 1999a — B. Tóth Ágnes: „Gothiskandza"-tól a Tisza vidékig. A gepidák eredete, vándorlása, korai régészeti emlékanyaga. in HAVASSY 1999. 11-27.
TÓTH 1999b — Tóth Ferenc: József Attila kéziratok vásárlásának kálváriája. Levél Péter Lászlónak. = Makói História, 1999:2. 6–9.
TÓTH 2000 — Csongrád megye építészeti emlékei. Szerk.: Tóth Ferenc. Szeged, 2000. Csongrád Megyei Önkormányzat.
TÓTH 2001 — Tóth Sándor László: Magyar törzsszövetségi méltóságok 870-950 között. = Acta Hist. 113 (2001). 21-29.
TÓTH 2003 — Hidak Csongrád megyében. Szerk. dr. Tóth Ernő. Szeged, 2003.
TÓTH 2004a — Tóth Sándor László: A magyar fejedelmi méltóságmegalapítása és öröklődése. = Acta Hist. 119 (2004). 11-19.
TÓTH 2004b — Tóth Sándor: Hatkaréjos rotundáink. in: Architektura religioasă medievală din Transilvania – Középkori egyházi építészet Erdélyben – Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania III. Coordinatori: Daniela Marcu Istrate, Adrian Andrei Rusu, Péter Levente Szőcs. Satu Mare, 2004. Editura Muzeului Sătmărean. 7-60.
TÓTH 2005 — Tóth Ferenc: „Az otthonom pedig hát ott, Makón van". József Attila makói évei. Makó, 2005.
TÖRÖK 1936 — Török Gyula: A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink között. = Dolg. XII. (1936.) 101-154.
TÖRÖK 1980 — Török József: Szent László a középkori magyar liturgiában. in Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerk. Mezey László. Bp. 1980. 148-159.
TÖRÖK 2002 — Török József: A tizenegyedik század magyar egyháztörténete, Bp.2002. Keresztény századok.
TÖRÖK A 1255. 86. — Török Irén visszaemlékezése. A makói József Attila Múzeum Adattára. 1255. 86.
TROGMAYER 1961a — Trogmayer Ottó: Kiszombor-Téglagyár. Rég. Füz. I. 14. (1961) 15.
TROGMAYER 1961b — Trogmayer Ottó: Kiszombor-Nagyszentmiklósi út. Rég. Füz. I. 14 (1961) 59.
TROGMAYER 1963 — Trogmayer Ottó: Beiträge zur Spätbronzezeit des südlichen Teiles der Ungarischen Tiefebene. = Acta. Arch. Hung. 15 (1963). 85-122.
TROGMAYER-VÖRÖS 1983 — Trogmayer Ottó - Vörös Gabriella: A dák és kelta hagyaték. in KRISTÓ 1983. 116-118.
TRUGLY 1994 — Trugly Sándor: Griffek és oroszlánok népe. Pozsony, 1994.
TUBERO 1994 — Tubero, Ludovicus: Kortörténeti feljegyzések.Magyarország Ford. Blazovich László - Sz. Galántai Erzsébet. Szeged, 1994. SZKK 4.
Tü. jkv. — Tanácsülési jegyzőkönyv

UHRMAN 2003	Uhrman Iván: Julius rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei. = Hadt. Közl. 116 (2003). 267-366.
UHRMAN 2005	Uhrman Iván: A gyula-dinasztia oldalhajtásai. Ajtony, Csanád, Doboka. in ERDEI-NAGY 2005. 129-135.
UL	Újvidéki Levéltár. Archiv Vojvodine, Szremski Karlovici
UNGVÁRY 1998	Ungváry Jenő: Κεφαλή. in. MAKK et alii 1998. 148-151.
Uo.	Ugyanott
V. SZABÓ 1996	V. Szabó Gábor: A Csorva-csoport és a Gáva-kultúra kutatásának problémái néhány Csongrád megyei leletegyüttes alapján. in MFMÉ Stud. Arch. 2 (1996). 9–109.
VÁCZY 1938	Váczy Péter: Ajtony és Gyula. in Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Bp. 1938. 375-506.
VALUCH 2002	Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Bp. 2002. Osiris kiadó. 389.
VÁLYI 1799	Vályi András: Magyar-országnak leirása. I-III. Budán, 1799.
VÁLYI 1994	Vályi Katalin: Honfoglalás kori sírok Szeren. in LŐRINCZY 1994. 387-403.
VÁLYI 2003	Vályi Katalin: Kortalan körök és négyzetek. Pásztorépítmények a Duna-Tisza közén. in Úton - útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. Szerk. Szalontai Csaba Szeged, 2003. 29-45.
VANČO 2000	Martin Vančo: Stredoveké rotundy na Slovensku. Bratislava, 2000.
VARGHA 1880	Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban. Szerk. Vargha Gyula. Bp. 1880.
Varia Arch. Hung.	Varia Archaeologica Hungarica (Budapest)
VB	Községi Tanács Végrehajtó Bizottsága
VÉGH 1935	Végh Gyula: Jegyzetek a magyarországi püspökök címereihez. = Turul, 34 (1916).
VELICS-KAMMERER 1890	Lászlófalvi Velics Antal - Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. II. (1540-1639). Bp. 1890.
VERESS D. 2002	Veress D. Csaba: Magyarország hadikrónikája 1944-1945. Bp. 2002.
VERMES 1929	Csanád vármegye tíz évvel Trianon után. Csanád vármegye és az egyelőre egyesített Arad- és Torontál vármegyék revíziós emlékalbuma. Összeáll. Vermes Ernő. [Gyula], 1929.
VESZELIK 1987	Farkas Ferenc - Halmágyi Pál - R. A. Veszelik: Egy szovjet híradós tiszt háborús feljegyzései. Makó, 1987. MMF 56.
VESZPRÉMY 1993	Veszprémy László: Anonymus Gestájának néhány történeti vonatkozása. = Hadt. Közl. 106 (1993). 2. sz. 5-19.
VESZPRÉMY 2002	Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Bp. 2002
VESZPRÉMY 2004	Veszprémy László: Mint békák a mocsárban… Püspökök gyűlése a Duna mellett 796-ban. = Aetas, 19 (2004). 2. sz. 53-71.
VIRÁG 2005	Virág Zsolt: Magyar kastélylexikon. Csongrád megye kastélyai és kúriái. Bp. 2005. Fo-Rom Invest Kft.
VIRÁGH 1993	Virágh Ferenc: Békés megye. Magyarország Történeti Statisztikai Helységnévtára 3. Bp. 1993. KSH.
VMMK	Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)

VÖRÖS 1979 Vörös Gabriella: Leletmentés Kiszomborban. Rég. Füz I. (1979). 70-71.
VÖRÖS 1987 Vörös Gabriella: Késősszarmata-hun kori település emlékei Bordány határából. in MKCSM 1986 (1987) 17-23.
VÖRÖS 1998 Vörös Gabriella: Településszerkezet és életmód az alföldi szarmaták falvaiban. in HAVASSY 1998. 49-66.
WALDAPFEL 1957 Waldapfel József: József Attila Kiszomboron. in Irodalmi tanulmányok. Bp., 1957.
WEISZ 2005 Weisz Boglárka: Átkelőhelyek a Tiszán az Árpád-korban. = Acta Hist. 122 (2005). 21-30.
WEISZ 2007 Weisz Boglárka: Megjegyzések az Árpád-kori sóvámolás és -kereskedelem történetéhez. = Acta Hist. 125 (2007). 43-57.
WOLF-RÉVÉSZ 1996 A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk. Wolf Mária - Révész László. Miskolc, 1996.
Z Codex Diplomaticus domus senioris, comitum Zichy de Zich et Vasonkeő. A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I-XII. Pest - Bp. 1871-1931
ZÁDOR 1974 Zádor Mihály: Opponensi véleménye Dávid Katalin: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiájának rekonstrukciója c. kandidátusi értekezéséről. = Művészettörténeti Értesítő. 1974:4. 325-336.
ZATYKÓ 2001 Zatykó Rita: A kiszombori kastély múltja. = Marosvidék, 2001:3. 22-24.
ZÁVODSZKY 1904 Závodszky Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904.
ZIELBAUER 1969 Zielbauer György: Huszonöt éve történt. (Békés megye felszabadulásának eseményei). Körösmenti Honismereti Tanulmányok. 3. HNF Békés Megyei Bizottsága. Szerk. Czeglédi Imre. Békéscsaba. 1969.
ZIMONYI 1998 Zimonyi István: Constantinus Porphyrogennétus De Administrando imperio magyar fejezetének török hátteréről. in MAKK et alii 1998. 159-166.
ZIMONYI 2005 Zimonyi István: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete. Bp. 2005. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.
ZOLNAY 1977 Zolnay László: Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. Bp. 1977.
ZOMBORI 1988 Zombori István: Lovagok és lovagrendek. Bp. 1988.
ZOMBORI 2000 Zombori István: A Szeged-csanádi Püspökség. Egyházmegyei Múzeum és Kincstár. Szeged, 2000.
ZOMBORI 2005 Zombori István: A Szeged-csanádi Püspökség. Egyházmegyei Múzeum és Kincstár. Szeged, 2005.
ZUBÁN 1911 Zubán Magdolna tanítónő (Kiszombor, 1911.) visszaemlékezése
ZSILINSZKY 1897-1900 Zsilinszky Mihály: Csongrádvármegye története. I-III. Bp. 1897-1900. Kiadja Csongrádvármegye közönsége.
ZsiO Zsigmond-kori oklevéltár 1387-1420. I-VII. Szerk. Mályusz Elemér és Borsa Iván. Bp. 1951-2001. Akadémiai

NÉVMUTATÓ

A, Á

Aba Sámuel, I. 112, 138, 159, 160, 161
Abonyi Dezső, II. 403
Abonyi János, II. 359, 360, 391
Ábrahám István, II. 219
Abū'Abdallah Muhammad al-Īdrīzī, I. 114
Abu-Hamid al-Garnati, I. 108
Áchim András, I. 464
Aczél Szabó Jánosné, II. 271
Ács József, II. 306
Acsay Tamás, I. 7
Ádám Mihály, I. 221
Adler Jenő, I. 431
Ady Endre, I. 464, 479, II. 270, 301, 379, 387, 420
Ágoston László, II. 405, 499
Ajtony nemzetség, II. 525
Ajtony, I. 5, 76, 85, 91, 135, 136, 138, 139, 143, 144, 145, 146, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 162, 163, 164, II. 160, 166, 184, 516, 525, 527, 530, 531, 535
Alattyányi János, II. 393
Albericus, I. 115, 125
Albert József, I. 313
Alboin, I. 63
Alexiosz Sztuditész, I. 139
Almási Tibor, II. 532
Almásy Ignác, II. 10
Al-Maszúdi, I. 114, 118, 119
Ambrus András, I. 262, 308, 311, 312, 322, 326, 344, 352, 353, 361, 362, 406
Ambrus család, I. 262, 308
Ambrus Ferenc, I. 326
Ambrus Imre, I. 308
Ambrus József, I. 261, 262, 300, 301, 302, 303, 306, 307, 310, 322, 324, 353, 361, 362, 406, 409, II. 364
Ambrus Lőrinc, I. 197
Ambrus Sándor, I. 443
Ambrus Tibor, II. 395
Anastasius, I. 55
Anderle Ádám, II. 499
Andó Mihály, I. 491
András herceg, I. 160, 161, 177
András zombori pap, I. 178, II. 135
Andrásovits Róza, II. 251, 255, 263, 264, 493
Andrássy Gyula, I. 374, 464, 467
Andreas Dandolo, I. 116
Andrényi Johanna, II. 18, 36, 127
Angelov, Dimitar, II. 515
Angelov, Dimitri, II. 499
Angyal Mihály, I. 327
Anonymus, I. 109, 110, 111, 115, 116, 120, 121, 123, 125, 126, 127, 131, 136, 138, 143, 144, 146, 153, 157, II. 484, 499, 509, 511, 517, 530, 531, 535
Antal Erzsébet, I. 609
Antal István, I. 313, 314, 485
Antalfi Sándorné dr., II. 291, 300, 302, 312
Antiochiai Anna, II. 164
Antoniosz, I. 138
Apjok Sándor, I. 474
Apor, I. 126
Apponyi Albert, I. 374, 464
Aprós János, I. 211
Aranos Mátyás, I. 197
Arany János, I. 374
Aranyas Máté, I. 197
Ardarik, I. 62
Arlett János, I. 411
Arnulf, I. 107, 115
Árpád, I. 111, 113, 115, 121, 128, 155, 160
Árpás Gyula, I. 9, 262, 310, 311, 322, 330, 341, 342, 348, 349, 352, 353, 355, II. 144, 186, 192, 197, 199, 201, 202, 256, 327, 329, 355, 499
Arszler Mihály, II. 245
Árva József, I. 475, 482
Aschericus, I. 129
Aszparuh, I. 148
Asztalos Mátyás, I. 313
Asztalos Pál, I. 221
Asztrik, I. 139
Attila, I. 55, 62, 76
Auerhammer József, I. 435
Aurelianus, I. 55
Aurelius, Marcus, I. 54
Aventinus (Johannes Turmair), I. 115, 119, 127

B

B Nagy Katalin, II. 499
B Nagy Zsigmondné, I. 466
B. Balázs János, I. 362
B. Tóth Ágnes, II. 533
Baán István, II. 499
Baán Lajos, II. 468
Baán Mária, II. 273
Babai, I. 55
Bábel József, II. 317, 322, 387
Bábelné Miskolczi Zsuzsanna, II. 349, 351
Babiczky Árpád, II. 239, 271, 272, 273, 279, 289
Bacher, Johann von, I. 231
Bács, I. 154

Bacsa György, I. 599, 601, 609, 616, 621, 626
Bacsa Pál dr., I. 505, 552
Bacsa Pálné dr., II. 312
Bacsó Gyula, II. 361
Bacsó Sándor, I. 310, II. 248, 251
Badicsné Szikszai Zsuzsanna, I. 10, II. 322, 496, 499, 500
Badó Frigyesné, I. 371
Bagaméri András, I. 238
Bagaméri Antal, I. 238
Bagaméri Mátyás, I. 238
Bagaméri Miklós, I. 238
Bagó Balás, I. 197
Bagó János, I. 197
Bagyin Károly, I. 460
Baja, I. 110, 160
Baján, I. 63, 68,
Baján Gyula, I. 354
Bajnóczi Dávid, II. 23
Bajor Geográfus, I. 113
Bajor Lajos, II. 6
Bajtos Tomás, I. 202
Bakai Pál, I. 222
Bakaity család, I. 262
Bakaity György, I. 261
Bakaity István, I. 472
Bakaity József, II. 396
Bakaity Móric, I. 261
Bakaity Vilmos, I. 262, 344, 361
Bakaity Vilmosné, I. 371
Bakay Kornél, II. 159, 500
Bakó István, I. 239
Bakócz Tamás, I. 190
Bakonyi Béla, II. 487, 493
Bakonyi Viktor Géza, II. 134
Bakos András, II. 500
Bakos Zoltán, II. 382
Baky Nándor, II. 138
Balabán János, I. 329
Balás Frigyes, II. 33
Balas Josef, I. 321
Balás József, I. 223, II. 16, 72
Balassa Imre, I. 207, 210, 212
Balassa Iván, II. 500
Balassa Jenő dr., I. 431
Balassa Menyhért, I. 194
Balázs Anna, II. 334, 335, 339, 340, 341
Balázs Antal, I. 220, 221
Balázs Bálint, I. 261
Balázs Éva, II. 381, 382, 384
Balázs Gergő, II. 444
Balázs György, I. 326
Balázs János, I. 261, 324
Balázs János, I. 450, 461, 472, II. 365
Balázs József, I. 261, 321, 327
Balázs József, II. 216, 469
Balázs József, II. 277
Balázs Katalin, II. 345
Balázs Mihály, I. 480, II. 487
Balázs Pál, I. 361, 362
Balics Lajos, II. 500
Balik András, I. 313
Bálint Alajos, I. 59, 82, 94, 95, II. 500
Bálint Csanád, I. 88, 90, 96, II. 500
Bálint György, I. 406
Bálint István, II. 368
Bálint Jenő, II. 291
Bálint László, II. 500
Bálint Marianna, II. 500
Bálint Sándor, I. 316, II. 153, 159, 176, 218, 421, 464, 500
Balla András, I. 362, 454
Balla család, I. 262, 323
Balla Endre, I. 310
Balla Ferenc, I. 474
Balla György, I. 356
Balla Illés, I. 327
Balla Illés, I. 363, 450, II. 115, 257, 468
Balla Illésné, I. 474
Balla Imre, II. 360
Balla István, I. 323
Balla János, I. 262, 308, 310, 311, 312, 321, 322, 323, 324, 327, 329, 341, 342, 352, 353, 361, 362, 363, 406, 407, 426, 428, 449, 474, II. 266, 329
Balla Lajos, II. 396
Balla Mária, II. 273
Balla Mihály, I. 327
Balla Pál, I. 323
Balla Sára, II. 382, 415
Balla Tamás, I. 220
Balla Teréz, II. 199
Balla Tibor, I. 474
Balla Vendel, I. 500
Ballai Károly, II. 332
Báló József, I. 471
Balog Attila, I. 15
Balog Ferenc, I. 313
Balog Géza, II. 300, 312
Balog János, I. 269
Balog Mihály ifj., I. 313
Balog Mihály, I. 220, 221
Balogh Andrásné, I. 339
Balogh Csilla, I. 61, II. 500
Balogh György, I. 588
Balogh István, I. 339
Balogh János, I. 596, II. 488
Balogh József, I. 466, 477
Balogh Julianna, I. 339
Balogh Márk, I. 466
Bán Ödön, I. 440, II. 501
Bandúr Mihály, I. 440, 449, 466, 586, II. 501
Bánffy Dezső, II. 41
Bánffy Miklós, I. 356
Bánkiné Molnár Erzsébet, II. 532
Banovity György, I. 278

Barankovics István, I. 464
Bárány Ágoston, II. 137, 500
Baranyai Ödön, I. 315
Baranyi Béláné, II. 345
Baranyi György, I. 411, II. 227
Baranyi Imréné, I. 472
Baranyi Jánosné, I. 601
Baranyi Mihályné, I. 495
Baranyi Piroska, II. 272, 275, 340, 493
Baranyi Sámuel, I. 277
Bárány-Oberschall Magda, II. 501
Baráth Mária, II. 216
Barc fia Miklós, I. 165
Bardas Skleros, I. 133
Bárdos István, I. 498
Bárkányi Ildikó, II. 525
Barkó István, I. 342, II. 259, 493
Barna Gyula, I. 487, 492, 496, 499, 613, II. 239, 283, 288, 289, 291, 303, 312, 371, 377, 444
Barna Gyuláné, II. 342, 345, 348, 387
Barna János, II. 140, 501
Barna Józsefné, II. 339
Barna Mihály, I. 449
Barna Szilárd, II. 395
Barnabás ispán, I. 171, 173, 174, 175, 178, 179
Barnáné Bacsa Magdolna, I. 552, 553
Baróczi Tamás, II. 312
Baross Károly, belussi, II. 501
Baross Sándor, I. 362, 363, 388, 392, 457, 458
Baróti Lajos, I. 212, II. 501
Barta Ambrus, I. 214
Barta András, I. 326
Barta János, II. 517
Barth Ferenc, II. 132, 147, 149, 151, 174, 501
Bartha Antal, II. 501
Bartha Gábor, II. 501
Bartha János, I. 262
Bartha Tibor dr., II. 232
Bartók András, I. 486, 491
Bartók Istvánné, I. 466
Basis-Palkovics Kálmán, I. 448
Báthori Istvánné, II. 371
Báthori János, I. 187
Báthory Gábor, I. 204, 210
Báthory István, I. 201
Báthory Zsigmond, I. 203
Batik Mátyás, I. 222
Batka Máté, I. 195
Batthyány József, II. 11, 14
Battonyai Ödön, II. 501
Batu kán, I. 117, 166
Bebek István, I. 179
Becsei Imre, I. 177
Becsi Ferenc, I. 197
Becsi János, I. 197
Bedő Ferencné, I. 588
Bedő Tiborné, I. 599
Beke János, II. 197
Bekes Gáspár, I. 196
Békési Imre, I. 501
Béky Eszter, II. 44
Béla herceg, I. 109
Bélády Miklós, II. 530
Bélaváry János, I. 195, 202, II. 484
Belenik, I. 163, 164, 170, 171,174
Beliud, I. 122, 131
Belle Ferenc, I. 309
Bellon Tibor, II. 501
Bencsik József, I. 235
Bene Ágnes, II. 28, 127
Bene Antal, II. 83
Bene Ferenc, II. 125
Bene Gyula, I. 296, 323, II. 49
Bene István, II. 28
Bene János, II. 126
Bene Lajos, II. 83
Benedek, I. 171, 175, 178, 179, 188, 197
Benke Tiborné Kapitány Mária, II. 415
Benkes János, II. 267, 271, 276, 279, 289
Benkő Ferencné özv., II. 271
Benkő Loránd, II. 522
Bera András, I. 269
Bera István, I. 362
Berengarii, Jacobus de, I. 178
Berényi Ferenc, I. 586
Berényi István, I. 327
Berényi Istvánné, I. 339
Berényi Julianna, I. 339
Berényi Sándor, I. 339
Berkes Miklós, II. 291
Berki Feriz, II. 501
Bernát Imréné, II. 501
Bernáth József, II. 501
Berta Ferenc, I. 327
Berta Imre, II. 273
Bertényi Iván, II. 532
Berthold, I. 120
Berzeviczy Albert, II. 142
Besenyő Dénes (Besenő Dienes), I. 195, 197
Bethlen István, I. 367, 374, 464
Beuka, I. 55
Bibó István, II. 353
Bielovszky A, II. 523
Bikács György, I. 195, 197
Bilge, I. 121
Bíró Béla, II. 137, 174, 501
Bíró Béláné dr., II. 407
Bíró Ferenc, I. 211
Bíró Gergely, I. 195, 197, 198
Bíró Sámuel ifj., I. 617
Bíró Sámuel, I. 617
Bittó József, I. 310, 406, II. 473
Blaskovich Borbála, II. 45, 75, 84
Blaskovich Péter, II. 51, 89
Blaskovics József, II. 501
Blazovich László, II. 136, 501, 502, 508, 534

Bleyer Pál, I. 431
Boba Imre, II. 502
Bobor Ágota Jolán, II. 42, 43
Boda Gáspár, I. 202
Bódi ?, II. 368
Bódi András, II. 216
Bódi István, I. 214, 222, 223, II. 16
Bódi Lajos, I. 308
Bódi Mátyás, I. 326
Bódi Mihály, I. 327, 344, 411
Bódi Miska, I. 222
Bódi Péter, I. 352
Bódi Sándor, I. 257
Bódity Mihály, I. 327
Bodnárné Seres Ilona, II. 261
Bodó szkv., I. 431
Bodófalway Ferenc, I. 190
Bogáry Kálmán, I. 352
Bogát karcha, I. 115
Bogdán Vince, I. 296, II. 38
Bogyiszló, I. 163, 170, 171, 172
Bojnicsics Horváth János, I. 203
Bojtos Lajos, II. 502
Bóka István, I. 474
Bokor András, I. 327
Bokor János, I. 326, II. 359, 360
Bokor Vilmos, II. 216
Boldogfalvy Ferenc, I. 189
Boleszláv, I. 139
Bolsakov, O. G., II. 502
Bóna István, I. 50, II. 168, 169, 502, 523, 533
Bóna Lajos dr., I. 552
Bonczos Miklós, I. 428
Bondor Vilmos, I. 435, 502
Bónis György, II. 502
Bonnaz Sándor I. 260, II. 195
Bonyha, I. 110, 160
Borbás Etelka dr., I. 588, 601, II. 398
Borbély György, I. 203
Borbola János, I. 362
Boris István, II. 205, 263, 267
Borisz herceg, I. 140
Borissz Mihály, I. 211
Borkáné Dudás Mónika, II. 317
Boros Attila I. 15
Boros Imre, I. 598
Boros Sámuel, I. 197
Borotvás Boldizsár, I. 362, 363, 458, 474
Boroviczény Károly-György, II. 502
Borovszky Samu, I. 13, 210, 307, 308, II. 66, 75, 121, 135, 141, 145, 153, 502, 503, 513
Borsa Iván, 527, 536
Borseczky Pál, I. 320, II. 485
Borsi Sándor, I. 610, II. 322, 405, 488, 494
Borsiné Engi Katalin, II. 317
Borsos István, II. 393
Borsos József, II. 269, 363
Borsoviczky Lajos, II. 362
Borus József, II. 522
Borzákné Nacsa Mária, II. 503
Borzeczky család, II. 128
Borzeczky Ella, II. 103, 270, 327, 355, 357
Borzeczky Sándor, II. 103
Bosnyák István, II. 531
Bossányi Árpád, II. 503
Botond vezér, I. 123
Bottyán András, I. 326, 454
Bottyán Imréné, II. 462
Bottyán János, I. 322
Bottyán János, II. 359, 360
Bottyán József, I. 353
Bödő Rozália, II. 464, 508
Böhm Lénárt, II. 137, 503
Bökönyi Sándor, II. 503
Bölcs Leó, I. 107
Bölcsföldi József, I. 235
Börcsök Andor, I. 375, 422, 479
Börcsök Anikó, II. 488, 489
Börcsök Sándorné, II. 386
Börcsökné Balázs Márta, I. 10, 609, 616, 621, II. 352
Braham, Randolph L., II. 503
Bréhier, Louis, II. 503
Brodarics István, I. 114, 192
Bruck Dezső dr., I. 371, 432
Brunszvik Teréz, II. 323
Brutyó Andrásné, I. 339
Brutyó Mária, I. 339
Brutyó Pál, I. 339
Brutyó Rozália, I. 339
Buczkán István, I. 248
Budai János, I. 609, II. 393
Buday Mihály, I. 24
Buday Mihály, II. 483
Bujanovics Károly, II. 10
Bukov Márton, I. 220
Bulcsú csanádi püspök, I. 165
Bulcsú, I. 5, 113, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 129, 131, 132, 133
Buli Gergő, II. 407, 478
Bulla Béla, II. 421, 503
Bunardžić, Radovan, II. 503
Bund Henrik, I. 310, 311
Bunyitai Vincze, II. 503
Buócz János, I. 278, 279, 323
Burai Vilmosné, II. 317
Burunkai Károly, I. 466
Búza József, I. 313
Búza Károly, I. 262, 322, 329, 361, 406, 407, 411
Búza Károlyné, I. 396
Buzás Péter dr., I. 626
Büdzsák vezér, I. 166

C

Caesar, Iulius, I. 54
Candalei Anna, I. 190

Charpy tábornok, I. 347
Chocolus Margit, II. 263, 267
Christophorus, I. 133
Christovich Imre I.270, II. 188
Cometh, Joseph, I. 209
Cornelius Duplicius Scepperus, I. 194
Curry Richárd, I. 362
Czabarka Zsuzsanna, I. 91
Czeglédi Imre, II. 536
Czeglédi József, I. 363, 504
Czibak György, I. 188
Czikkelyné Nagy Erika, II. 484, 489
Czímer Károly, I. 317, II. 503
Czirbus László, I. 599
Czirok Árpád, I. 466
Czitze Mihály, I. 220
Czogál Ferenc, I. 205

Cs

Cs. Sebestyén Károly, I. 56, 77, 88, II. 165, 503
Csaba királyfi, I. 115, 124, 134
Csaholyi Ferenc, I. 192
Csáki Árpádné, I. 576
Csala Sándor, I. 567
Csalán (Sulan) vezér, I. 113, 123
Csallány Dezső, I. 56, 68, 70, 87, 94, II. 503, 504
Csanád ispán, I. 171, 174, 176
Csanád nemzetség, I. 5, 163, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 187, II. 58, 141, 158, 174, 181, 484, 525
Csanád vezér, I. 112, 139, 153, 154, 156, 157, 158, 162, 163, II. 484, 533
Csanád, Kecele fia, I. 171
Csanádi Rozália, II. 335
Csánki Dezső, II. 135, 504
Csányi István, I. 408
Csányi Károly, II. 106, 141, 143, 144, 146, 147, 149, 153, 491, 504
Csaplár Ferenc, II. 405, 504
Csató Kálmán, II. 232
Czeglédy Károly, II. 503
Cseh János, II. 467, 502, 504
Cseh Jánosné özv., I. 363, 438
Cseh László, I. 625, II. 77
Cseh Tibor, I. 495, II. 391
Csehné Szűcs Erzsébet, I. 599
Csejtei család, I. 308
Csejtei Ferenc, I. 214,
Csejtei István, I. 308, 327
Csejtei József, I. 308
Csejtei Józsefné özv., I. 474
Csejtei Károly, I. 308, 329, 355, 362, 363, 406
Csejtei Márton, I. 326
Csejtey András, I. 323
Csejtey Ferentz, I. 220
Csemegi József, II. 153, 154, 155, 156, 159, 166, 169, 170, 172, 504
Csemu, Bogyiszló fia, I. 171
Csendes Illés, I. 326
Csepreghy Endre, II. 243, 244, 245, 246, 493
Csepregi Imre, II. 207
Csepregi István, I. 262, 312, 322, 326, 353, 406
Csepregi József, I. 363, 450
Csepregi Julianna, II. 273
Csepregi Mária, II. 273, 377, 379
Csepregi Mátyás, I. 308, 362, 473
Csepregi Miklós, I. 456, 466
Csepregi Rezső, I. 362
Cserépfalvi Imre, II. 414
Csergheő Géza, II. 504
Cserni Jován, I. 192
Csertus Ferenc ifj., I. 456
Csertus Ferenc, I. 327, 456
Cseszlav, I. 127, 128
Csicsó Gáspár, I. 197
Csicsó Máté, I. 195
Csicsova Ferenc, I. 412, II. 117
Csihák György, II. 524, 531
Csiki Gregor, I. 197
Csikota József, II. 319, 320, 322
Csillag Lajos dr., II. 274
Csipei Vilmos, I. 489, 490, 491, 499
Csiszár Ignác, I. 413
Csiszár Tamás, I. 211
Csitáry Emil, I. 437
Csobán József, I. 327
Csolt nemzetség, II. 166
Csoma József, II. 504
Csomor Lajos, II. 504
Csongor Győző, II. 387
Csonka Gergelyné özv., I. 363
Csonka Gyurka, I. 238
Csonka József, I. 406
Csonka Nándor dr., I. 309
Csór György, I. 205
Csorba József, I. 361, 474
Csorba Mihály, I. 238
Csóti Pál id., I. 456
Csömör, Kelemenes bán fia, I. 171
Csőre Pál, II. 504
Csuhaj Mihály, II. 473
Csuhaj Mihályné, II. 463
Csukás István, II. 387

D

D. Faragó Mihály, II. 428
D. Kovács János, II. 428
D. Matuz Edit, II. 504
Daksi András, I. 197
Daksi Lukács, I. 197
Dalju Ignác, I. 246
Dammer ?, I. 260
Dangó József, II. 468
Dani János, I. 501, 586, 588, II. 368, 488
Dániel Endre, I. 318, II. 485
Dániel János, II. 38

Dankó László, II. 527
Danyi Dezső, II. 505
Danyiil, I. 137
Dareios, I. 52
Daróczi András, I. 321, 323
Daróczi család, I. 262
Daróczi Ferenc, I. 329, 362, 406, 407
Daróczi Illés, II. 194
Daróczi Illés, II. 476, 477, 496
Daróczi István, I. 313, 327
Daróczi János, I. 214, 238, II. 194
Daróczi János, I. 262
Daróczi Julianna, II. 216
Daróczi Lajos, I. 362
Daróczi Lajos, I. 599
Daróczi Mátyás, I. 330
Daróczi Mihály, I. 261, 262
Daróczi Péter, I. 262
Daróczi Piroska, II. 425
Daróczy Ferenc, I. 362
Daróczy Zoltán, II. 505
Darótzi János, II. 194
Darvasi Mihály, I. 278
Data István, I. 197
Dávid család, II. 400
Dávid József, I. 437, 439, 440
Dávid Katalin, II. 135, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 175, 176, 177, 179, 180, 182, 491, 505, 509, 527, 536
Dávid Mihály, I. 211
Dávid Zoltán, II. 505
Deák Ferenc, I. 352
Deák Tamás, I. 197
Debreceni Dózsa László, I. 188
Decaeneus, I. 151
Deér József, II. 505
Dégi Tamás, II. 99
Dékány Tibor, II. 167, 169, 172, 505
Dembiński, I. 251
Demkó István, I. 327
Dénes András, I. 596, II. 488
Dénes Györgyné, II. 348
Dénes ispán, I. 171, 174, 178
Dercsényi Dezső, II. 153, 159, 163, 505
Derecskei Erdélyi Gáspár, I. 204
Deschmann Alajos, II. 505
Desewffy Sándor, II. 132, 142, 196, 326
Destezet ezredes, I. 346, 347
Détári Ilona, II. 57
Détári Matild, I. 339
Détári Péter Pálné, I. 339
Détsy Mihály, II. 505
Deutsch Andor, I. 408
Dévics Lajosné, I. 313
Dienes István, I. 79, II. 505
Dienes Mária, I. 396
Dimitrov, Hristo, II. 505
Diószegi Vilmos, II. 465
Diósszilágyi Sámuel dr., II. 356
Dobai Jánosné, II. 348
Dobisa Dimitre, I. 198
Doboka, I. 153, 157
Dobos Lajos, II. 505
Dobozy Imre, 380
Dobrev, Csavdar, II. 505, 522
Dobsa Lajos dr., I. 457, 458
Dobsa Lajos, II. 339
Dobszay Tamás, II. 533
Dóczi Erika, II. 388
Dóczi Ferenc, I. 362, 450, 451, 452, 454, 489, 490, 495, II. 340
Dóczi János, I. 313
Dóczi József, I. 486
Dóczy János, I. 192
Dohnányi Ernő, I. 319
Dolny István, I. 207, 209
Dombi szkv., I. 431
Dombó Antal, II. 187, 194
Domokos, I. Barnabás fia, I. 171, 173, 174
Domokos, Mihály fia, I. 171
Domsity család, I. 320
Domsity István, I. 321
Domsity János, I. 321, 323
Donáth István, I. 261
Dongó János, I. 313
Dongó János, I. 313
Donkus, Elek fia, I. 171
Dorogi család, II. 400
Dorogi István, II. 393
Dorogi János, II. 400
Dózsa Gergely, I. 191
Dózsa György, I. 191, 464, II. 286
Döbör András, II. 505, 529
Döme Ferenc, I. 308
Döme György, II. 469
Döme János, I. 240
Dömötör Mihály, I. 15, II. 484, 489, 490, 491, 492
Lednitzky Péter dr., I. 613
Drahoss Gergely, II. 107, 192
Draskóczi Tibor, II. 532
Dubeczné Dr. Károlyi Éva, I. 626
Dudás Josef, I. 323
Duka Eugénia, II. 50
Duka Konstantin, II. 20
Duka Mária, II. 38
Dukai Lukács, I. 362, 363
Durkó Sára, II. 336
Dús András, I. 195
Duschák dr., I. 431
Dusicza Ferenc, II. 232
Dusik Péter, II. 221
Dümmerth Dezső, II. 506
Dzsajhani, I. 110
Đeljan, Petar, I. 146, 159

E, É

Éberhardt József, I. 313, 406, 407
Eckhardt Vilmos, II. 526
Ecser, I. 119, 120
Edelspacher Cecília, II. 7, 8
Edelspacher Zsigmond, II. 7
Éder Győző, I. 458
Efrém, I. 140
Egresan Jovan, I. 222
Egyed János, II. 10
Egyed, Kelemen fia, I. 181
Elek Gyula, I. 408
Elek, Kelemenes bán fia, I. 171
Elter István, II. 506
Ember Pálné, II. 312, 317
Emich Gusztáv, II. 503
Endrész Erzsébet, I. 15, 617, II. 312, 317, 389, 401, 402, 428, 476
Engedi Zsuzsanna, II. 317
Engi Tüdő Vince, II. 464
Engl Antal, II. 187
Engler András, I. 262, 310, 330, II. 245
Engler család, I. 325, II. 485
Engler Erzsébet, I. 281
Engler György, I. 489, 491, 495, 497, II. 391
Engler János, I. 308, 466
Engler Mihály, I. 501, 504, 586
Engler Pál, I. 261, 310, II. 245, 256
Englerné Búvár Terézia, II. 317
Entel őrnagy, II. 30
Entz Géza, II. 169, 506
Eoch fia Pál, I. 172
Eperjessy Kálmán dr, I. 13, II. 369, 404, 413, 506, 532
Erdei Ferenc dr., II. 415
Erdei Ferenc, II. 106, 506
Erdei Gyöngyi, II. 500, 506, 515, 520, 524, 535
Erdei György, I. 313
Erdei József, II. 371
Erdei László, II. 389, 391
Erdei Sándor, I. 363
Erdélyi Ferenc, I. 501, 599
Erdélyi János, I. 310, II. 255
Erdélyi László, II. 532
Erdélyi Péter, I. 474
Erdélyi Zsuzsanna, II. 466, 506
Erdélyiné Smidt Irma, II. 255
Erdődi Pálffy Tamás, I. 206
Erdőelvi Zoltán, I. 147
Erdős Gellért, I. 195
Erdős István dr., I. 433, 464, 470
Erdős Istvánné dr., II. 340
Erős Lőrinc, I. 197
Erős Lukács, I. 197
Érszegi Géza, II. 502, 506, 523
Éry Kinga, II. 506, 507
Espersit János dr., II. 414
Estók János, II. 533
Evlia Cselebi, I. 194, 207
Exner Leó, II. 332
Ézelő, I. 128
Ézsiás Mihály, I. 474, 498

F

F. Romhányi Beatrix, II. 165, 506
Fábián Fausztin, II. 202
Fajka János, I. 309
Fajsz fejedelem, I. 120, 125
Faragó Antal, I. 220
Faragó György, I. 328
Faragó György, I. 443
Faragó Györgyné, I. 466, 471
Faragó Gyula, I. 313
Faragó Imre, I. 313
Faragó Irén, I. 313
Faragó István, I. 363
Faragó János, I. 323
Faragó János, I. 326, 361, 362, 452, 466, II. 335
Faragó János, II. 17
Faragó János, ifj., I. 456
Faragó Lajos, I. 386
Faragó Lajos, II. 477
Faragó László, I. 556
Faragó Mária, II. 406, 407, 412, 413
Faragó Mátyás, I. 323
Faragó Mihály, I. 338, 344, 356, 451, 461,
Faragó Mihály, I. 443
Faragó Mihály, II. 359, 364, 370, 407, 409, 411, 412, 419
Faragó Mihály, II. 473
Faragó Mihályné, II. 407
Faragó Miklós, I. 308
Farkas Csaba, II. 530
Farkas Ferenc, II. 535
Farkas Józsefné, I. 466
Farkas Kálmán, I. 308
Farkas Kelemen, I. 195
Farkas László, I. 599
Farkas Mihály, I. 220, 221,
Farkas Mihály, I. 471, 472
Farkas Miklós, I. 454
Farkas Péter, I. 220
Fastida, I. 62
Fayt Gyula, I. 313
Fazekas Mihály, I. 616
Fedrigoni Alojzia Rónay Móricné, II. 31, 34, 87
Fehér Erzsébet, II. 512
Fehér Géza, II. 506, 507
Feinl Lajos, I. 413
Feinl László, I. 413
Fejér Miklós, I. 360
Fejér, Georgius, II. 506
Fejérpataky László, II. 507
Fejes Magdolna, II. 216
Fekete Nagy Antal, II. 501, 523

Félegyházi József, II. 507
Felkai Ferenc, II. 381
Fényes Elek, II. 507
Fenyvesi László, II. 507
Ferenc (Frank), László fia, I. 185, 187, 188
Ferenc Ferdinánd, I. 332, II. 95
Ferenc József, I. 374, 464, II. 38, 44, 48, 132
Ferencfalvi Hugó, I. 474
Ferenczy Béla, I. 437
Ferenţ Ioan, II. 507
Ferincz István, II. 507
Fettich Nándor, II. 153, 155, 176, 507
Feyérváry Péter, I. 238
Filótás László, II. 468
Finor (?) Máté, I. 211
Firi Antal, I. 197
Fischl Klára, I. 5, 105, II. 483
Fodor Ambrus, I. 195
Fodor Ferenc, II. 525
Fodor György, I. 211
Fodor Györgyné, I. 466
Fodor István, II. 507, 527
Fodor János, I. 197
Fodor József, I. 458
Fodor Pál, I. 197
Fodor Panna, II. 443
Fodor Zoltán, I. 588
Fogarasi Lajos, I. 552, 553
Foltiny István, I. 50, II. 507
Font Mária, II. 507
Fonyó Jenő, I. 435, 436
Forenbaher, Staso, II. 507
Forgó Mihály, I. 339
Forgó Pál, I. 456
Forgó Pálné, I. 339
Forster Gyula, II. 507
Fortner János, I. 326
Fortner Péter, I. 451, II. 359, 360
Földházi Ferenc, I. 326
Frank József dr., I. 552, 613
Frank Józsefné, II. 342
Frank Sándor, I. 624, 625
Frass Károly, I. 351, 352, 359, II. 486
Fráter György, I. 193, 194
Frausch Miklós, I. 411
Freisingi Ottó, I. 116, 162
Friedberg Károly, II. 6
Friedberg, Maria Rosina von, II. 6
Frisnyák Sándor, II. 515
Fröbel, Friedrich, II. 324, 325, 332, 334
Furós Ferenc, I. 197
Füleki Miklós, II. 391
Fülep Lajos, II. 507
Fülöp, I. 163, 171
Fülöp József, II. 470
Fülöp Sándor dr., II. 256
Fülöp Sándorné, II. 327, 355
Füredi Pálné, II. 271
Füst Milán, II. 420
Füzesséry Kálmán, I. 274

G

G. Tóth Ilona, II. 507
G. Vizi Márta, I. 5, 47, 50, 55, 59, 60, 63, 82, II. 483
Gaál György, I. 313
Gaál József, I. 313, II. 473
Gabnai Antal, I. 548, 588
Gábor András, II. 195
Gábor Illés, I. 262, 322
Gábor István, I. 220, 326, 327, 431
Gábor János, I. 220, 313
Gábor József, I. 326, II. 477
Gábor Mihály, I. 308, 326
Gábor Miklós, I. 262, 362, 363, 406, 411, II. 207, 256, 335
Gábor Pál, I. 473
Gábor Péter Pál, I. 452
Gábor Sándor, I. 326
Gábor Vilmosné, I. 599
Gajdán Lászlóné, II. 312, 317
Gál István, I. 327
Gál János, II. 473
Galamb Ödön, II. 410
Galamb Samu, I. 274
Galambos Emil dr., I. 408
Galgóczi Rozália, II. 383, 385
Gánja Nikola, I. 226
Garam Éva, I. 73, II. 507
Gardizi, I. 114, 142
Gárdonyi Géza, II. 261
Gárgyán V. János, I. 363
Garkó Petre, I. 197
Gáspár Dorottya, II. 508
Gavril Radomir I. 145, 148
Gazda József, I. 408
Gazdag János, I. 613
Gazdapusztai Gyula, I. 59
Gazsi Gábor, I. 599, 609, 616, 621
Gebe család, II. 406
Gebe Márta, II. 417, 418
Gebe Mihály, II. 406, 407
Géczi Lajos, II. 502
Gecsó Tomás, I. 197
Gedeon Alajos dr., II. 413
Gellei András, I. 313
Gensinger Antal dr. lásd: Gerendai Antal dr.
Genthon István, II. 150, 153, 159, 508
Szurszuvul, Georgi, I. 118
Gera János, II. 396
Gera Lajos, I. 411, 474
Gera Sándor, II. 372
Geréb László, II. 508
Gerecze Péter, I. 508
Gerefi János, I. 197
Gerencsér János, II. 187

Gerendai (Gensinger) Antal dr., I. 352, 361, 363, 440, 442, II. 336, 340, 356
Gerevich Tibor, II. 508
Gergély András, II. 192
Gergely csanádi püspök, I. 171, 174, 175
Gergely Jenő, II. 517
Gergély Endre, II. 245
Gergely, Csemu fia, I. 171
Gergely, Elek fia, I. 171
Geringer báró, II. 38
Gerliczy Félix, 353, 379
Gerliczy Ferenc, I. 257, 262, 294, 303, 306, 311, 322, II. 53, 67, 196
Gernovits Pál, I. 226
Gerő László, II. 153, 508
Gerő Tibor dr., I. 431
Gervers-Molnár Vera, II. 155, 156, 157, 159, 160, 161, 170, 508
Géza nagyfejedelem, I. 90, 107, 111, 116, 120, 131, 134, 138, 140, 141, 145, 146, 156, 159
Giacomo da Piacenza, I. 178
Giagrán András, I. 210, 211
Giapanos Miklós, I. 210, 211
Giba Antal, II. 64, 68, 69
Giday Kálmán, II. 508
Gilétfi nádor, I. 177
Gilicze János, I. 8, II. 70, 71, 73, 239, 489, 490, 508
Gilicze Sándorné, II. 462
Gille Andor, I. 309
Gille András, I. 262, 311, 312, 322, 341, 342, II. 329, 361
Glad vezér, I. 119, 122, 135, 144, 158
Glattfelder Gyula, II. 202, 203, 206
Glatz Ferenc, II. 508, 520, 526, 527
Gleb orosz fejedelem, I. 140
Goldis Péter, I. 476
Gondos Béla, II. 170, 511
Gondrecourt ezredes, I. 347, II. 200
Gorot Petre, I. 197
Gosztonyi Péter, II. 508
Görbe Imre ifj, I. 393
Görbe Imre, I. 363, 392, 460, 474
Görög Demeter, I. 216
Gráf Zoltán, II. 398
Grancz Lukács, I. 474, 475
Gréczi János, I. 326
Grigoliát Sándor, II. 372
Groman Zsigmond, II. 13
Gruity Stoján, II. 9
Grynaeus Tamás, II. 464, 508
Gubics (?), I. 431
Gubics János, I. 313, II. 468
Gulácsi András, I. 262, 321
Gulácsi Dénes, I. 495
Gulácsi Ferenc, I. 456
Gulácsi György, I. 326
Gulácsi István, I. 368
Gulácsi Istvánné özv., I. 396
Gulácsi Mihály, I. 313
Gulácsi Péter, I. 321
Gulácsiné Somogyi Ilona, I. 601, 614, II. 402, 488
Gulyás Máté, I. 211
Gulyás Mátyásné, I. 466, 469
Guyon Richárd, I. 251
Guzsik Tamás, II. 171, 508

Gy

Gyémánt József, I. 491
Gyenes István, II. 468
Gyermek Lajos, I. 108
Gyóni Mátyás, II. 508
Gyökér László, II. 495
Gyöngyösi András, II. 476, 477
Gyöngyösi János, I. 323
Gyöngyösi Mihály, I. 465, 466
Gyöngyössy János, II. 508
Györffy György, II. 158, 159, 160, 161, 180, 182, 505, 508, 509
György lovászmester, I. 140
Györgyei Béla dr., I. 431
Győri István, II. 509
Győri Kornél, II. 238
Györki Mihályné, II. 345, 349
Gyula vezér, I. 121, 145
Gyulay Endre, I. 15
Gyulay Ferenc, II. 509

H

H. Illés, I. 211
H. Tóth Imre, I. 139, II. 499, 507, 509, 519
Haan, Ludovicus Augustus, II. 509
Hááz testvérek, I. 431
Habermann Gusztáv, II. 509
Habsburg Ferdinánd, I. 192, 196, 205, 210
Hadffy Imre, I. 362, 408, II. 45
Hadffy Károly, I. 344, 351, 352, 354, 356, 357
Hadffy Mariann, II. 45
Hadffy Zoltán, II. 126
Hadik Illés, I. 352, 353, 361, 362
Hadik Josef, I. 323
Hadik József, II. 246
Hadik Mihály, I. 344, 361, 362, II. 335
Hady Mihály, I. 220
Hadzsits Lázár, II. 32
Hajas határőrpk., I. 485
Hajdú István, II. 444, 509
Hajdú Jánosné, I. 474, 482, 486, 489, 490, 497, 498, 499, 500, II. 281
Hajtman Ferencné, I. 471
Haklik János, I. 599, 606, 609, 616, 621, II. 317, 400
Halál Mihály, I. 313
Halál Pál, I. 313, 329, 361

Halász Béla, I. 461
Halász Ferenc, II. 509
Halász György, I. 313, 460
Halász Györgyné özv., I. 461
Halász Miklós, I. 466, II. 368
Halász Péter, II. 509
Haller Vilma, II. 333
Halmágyi Pál, I. 6, 7, II. 485, 486, 509, 510, 526, 531, 535
Háló Sándor, II. 317
Hamvas István, II. 215, 217, 234, 510
Harcias Frigyes, I. 165, 172
Hargitai Antal, II. 397, 398
Harkai Balázs, I. 362, 363, 476
Harkai János, II. 476
Harmatos Attila, I. 599, 609
Harmatos Dezső, I. 491
Harmatos József, I. 487, 488, 489, 490, 491, 497, 499, 500
Harmatosné Barna Mária, II. 317, 318
Hartvik püspök, I. 142
Hatvani József, II. 398
Hatzlhoffer Edit, II. 375
Hauer, Elisabet, II. 7
Havas Árpád, I. 431
Havassy Péter, II. 504, 510, 511, 523, 534, 536
Haynau, Julius, I. 251, II. 30
Háznagy Andrásné dr., I. 513
Hegedűs Ferentz, I. 220
Hegedűs Gabriella, II. 476
Hegedűs György, I. 466, II. 391
Hegedűs István, I. 466
Hegedűs János, I. 330, 513
Hegedűs Kálmán, I. 351, II. 261
Hegedűs Katalin, I. 95
Hegedűs László, I. 280
Hegedűs Lőrintz, I. 220
Hegedűs Mihályné, I. 592, 599
Hegedűs Péter, I. 327,
Hegedűs Péter, I. 482, 500, 503, 586, 588, II. 291, 381, 488
Hegedűs Tibor, II. 239, 291, 381, 385
Hegyes Ferenc dr., I. 599, 601, 609, 616, 621
Hegyes Ferencz, I. 339
Hegyes István, I. 339,
Hegyes István II. 312
Hegyes Jánosné, I. 339
Hegyes József, I. 339
Hegyes Mihály, I. 328, II. 428
Hegyi András, II. 513
Heimann Josef (József), I. 320, 321, 323
Heimann Emília, II. 324, 354
Heimann Illés, I. 261, 268, 310
Heinrich Gusztáv, I. 279
Heinzer, Felix, II. 510
Helinandus Monachus, I. 117
Henkey Gyula, II. 510
Henszlmann Imre, II. 139, 510
Henny Ferenc, II. 237
Henny Sebestyén, II. 238
Herczeg Ferenc, I. 466, 472
Herczeg József, I. 466, 469
Herczog Emil, I. 313
Herényi István, II. 510
Herimanus Cornerus, I. 116
Herman Ottó, II. 505, 510
Herodotos, I. 52
Herovics Mátyás, I. 206
Herschl Jakab, I. 221
Hertelendi Ede, II. 527
Hertelendy József, II. 38
Hervay István, I. 359
Hervay Kálmán dr., I. 359, 362, 363, 438, 440
Hesser Tibor, I. 431
Heszlényi József I. 434
Hideg Lajosné, II. 452, 456
Hierotheosz, I. 122, 137, 138
Hild József, II. 68
Hilferding, A., II. 510
Hímfi Benedek, I. 185
Hinkó András, I. 94
Hinkó József, I. 362, 363, 474
Hinkó Vilmos, I. 362, 450, 474, II. 340
Hódi Attila, II. 372
Hódi Erzsébet, II. 454, 455
Hódi István dr., 469, 473, 474, 476
Hódi Jenőné, II. 363
Hódi József, I. 329, 411
Hódi Mátyás, I. 327
Hódi Rozália, I. 339
Hofer Tamás, II. 510
Hoffbauer Andor, I. 262, 330, 352, 353, 361, 362, 363, 440, 513, II. 205, 327, 329, 355
Hoffbauer Andorné, II. 359, 360
Hoffbauer Antal, I. 322
Hoffmann Mihály, II. 12, 17, 22
Hofi Géza, II. 387
Holcz József, II. 469
Holczmann Péter, I. 313, 322, II. 468
Holló István, I. 431
Hollósi Szilárd dr., I. 552
Holubár Ilona, II. 329, 331, 333
Holz Imre, I. 451
Honorius, I. 115
Honváry János, II. 510
Horgosi Ödön, II. 510
Horka, I. 110, 119
Horthy Miklós, I. 201, 349, 422, 464, II. 485, 533
Horváth András, I. 308, 466
Horváth Csaba, II. 511
Horváth család, I. 308
Horváth Dozsi János, II. 471, 476, 496
Horváth Ferenc, II. 511
Horváth Ferenc, II. 162, 165, 213, 511, 527
Horváth György, I. 418
Horváth István, I. 222,

Horváth István, I. 229, II. 23, 484
Horváth István I. 326,
Horváth István I. 466, 469, 474, 486, 488, 489, 494, 498, II. 371
Horváth István, I. 298
Horváth István, II. 405, 410,
Horváth István II. 477
Horváth Istvánné, I. 466, 599
Horváth János, II. 511, 530
Horváth János, I. 220, 238,
Horváth János I. 308, 326, 327,
Horváth János, I. 491
Horváth József ifj., II. 57
Horváth József, I. 308, 450, 456
Horváth József, I. 327
Horváth József, I. 323
Horváth József, I. 491
Horváth József, II. 477
Horváth Klára, I. 298
Horváth Lajos, I. 308, II. 428
Horváth László András, II. 511
Horváth László, I. 96
Horváth Mária, II. 428
Horváth Márton, II. 511
Horváth Menyhért, II. 428
Horváth Mihály, I. 14, 240, II. 137, 148, 184, 190, 192
Horváth Miklós, I. 486, II. 511
Horváth Pál, I. 327, II. 236
Horváth Sándor, I. 327, 456
Horváth Tamás, I. 335, II. 476, 477, 485
Horváth Tamásné, II. 451, 452, 453, 456, 464
Horváth Zoltán György, II. 170, 511
Horváth Zoltán, II. 487, 488, 490
Horváth Zsigmond, I. 387
Horváth-Kissevics György, I. 205
Hőgyes Mihály, I. 490
Hrisztov, Hriszto, II. 515
Hrusztek Endre, I. 261, 262, 322, II. 251, 252, 255, 329
Hrusztek Etelka, I. 474
Hrusztek Rezső, I. 342
Hubai László, II. 511
Hubai Rezső, I. 454
Hubertusz Mihály, I. 322
Hungár József, I. 313
Hunyadi Ilona, I. 52, II. 51
Hunyadi János, I. 187
Hunyadi Mátyás, I. 189
Hunyadi Zsolt, II. 511
Hunyár József, I. 262, 353, 361, 411
Huszár József, I. 322
Huszár Lajos, II. 511
Husztik Dezső, I. 94, 388, 392, 475
Husztik Dezsőné, I. 474
Husztik Endre, I. 322
Husztik Etel, II. 324, 354
Husztik György, I. 262, 322, 474
Husztik Györgyné özv., I. 353, 361, 362, 363, 387
Husztik István, I. 616, II. 312
Husztik István, I. 95, 454,
Husztik János, I. 362, 390
Husztik Jánosné özv., I. 474
Husztik József, I. 310, 326
Husztik Kázmér, 268, 275
Husztik Lajos, I. 352, 361, 387, 388, 392
Husztik Márton, I. 326
Husztik Mihály, I. 261, 275
Husztik Pál, I. 261, 262, 310, II. 246
Husztik Terézia, II. 325, 327, 328, 331, 355, 494
Hübner Tibor, II. 97
Hüttner Vilmos, II. 391

I

I. Anastasius, I. 64, 67
I. András I. 89, 90, 148, 162, 163
I. Frigyes Ágost, I. 209
I. Géza, I. 172
I. Iustinianus, I. 63
I. Lipót, I. 206
I. Mihály, I. 137
I. Ottó, I. 123, 128, 129, 130, 133
I. Péter, I. 117, 118, 123, 129, 130, 131, 133, 137
I. Rákóczi György, I. 204
I. Vlagyimir, I. 140
I. Tóth Zoltán, I. 126, II. 511
Ibn Hajjan, I. 113, 119, 120, 122
Igaz Imre, I. 443
Igaz József, I. 609, 616, 621, II. 322
Igaz Lajos, I. 511
Igaz Mihály, I. 238
Igaz Mihály, I. 352
Igaz Mihály, I. 504
Igazné Prónai Borbála, I. 599
Igorevics, I. 130
II Romanos, I. 89
II. András, I. 164, 165, II. 181, 532
II. Bazileosz, I. 143, 144, 153
II. Géza, II. 163
II. Hadrán pápa, I. 128
II. Henrik, I. 142
II. Iustinus, I. 63
II. József, I. 31, 218, 235, 241, II. 9, 20, 22
II. Iustinianos, I. 117
II. Rákóczi Ferenc, I. 210, II. 289
II. Rudolf, I. 203, 204
II. Ulászló, I. 190
III. Béla, I. 100, 163, II. 164
III. Henrik, I. 159, 160
III. Károly, II. 6
III. Orbán, II. 163, 164
III. Ottó, I. 142
Ikafalvi Diénes Virág, II. 504
Illésházy István, I. 203
Ilon Gábor, II. 511
Illyés Szabolcs, I. 8

Ilytyü Mihály, I. 448
Imre Antal, I. 220, 222
Imre Viktória, I. 327
Imri András, II. 477
Imri Erzsébet, II. 273
Imri György, I. 411
Imri Imre, I. 353, 406, 466
Imri Pál, I. 323
Imri Péter, I. 323
Ipolyi Arnold, I. 352
Iritz Miksa, I. 353
Ispánovits Anna, II. 272, 273, 493
Issekutz István dr., I. 388, 393, 458
Istrate, Daniela Marcu, II. 534
István, Csömör fia, I. 171
István nádor, I. 246
István olvasókanonok, I. 169
Istvánffy Miklós, II. 511
Istvánfi Gyula, II. 70, 511
Istvánovits Eszter, II. 511
Iustinianus, I. 69
IV. (Kun) László, I. 117, 121, 168, 173, 177, 178, 189
IV. Béla, I. 165, 168, 169, 172, 173, 174, 175, 177, 179, 189, II. 164
IV. Károly, I. 353, 354, 374
IV. Orbán pápa, II. 441
Iványka Endre, II. 512
Izsák Lajos, II. 512
Izsák, Kelemenes bán fia, I. 170, 171, 174
Izsó Sándor, I. 322

J

Jaczkó Artúr, I. 408
Jaczkó Emil, I. 408
Jakab György, II. 377
Jakab János, II. 267
Jakab, Kelemen fia, I. 181
Jakabffy Géza, I. 318, II. 485
Jáksó Ferenc, I. 449, II. 210
Jaksó György, I. 411
Jakubovich Emil, II. 512
Jámbor Dezső, I. 448
Jancsa, I. 197, 198
Jancsák Csaba, II. 506, 531
Jancsik Pál, I. 391
Jani István, I. 308, 588
Jani János, I. 327, II. 478
Jani József, I. 220
Jani József, II. 216
Jani Mihály, II. 273
Jani Péter, I. 456
Jankó Ágoston, I. 286, 305, 349, 350, 351, 352, 358, II. 485, 486, 512
Jankovics József, II. 530
János evangélista, II. 176
János, Kelemen fia, I. 181
János, Lőrinc fia, I. 179
János őrkanonok, I. 169
János Zsigmond, I. 195, 196, 201
Jánosi Ferenc, I. 209
Jantos Lajos, I. 466. II. 239, 279, 291, 300, 312, 374, 382, 495
Janus Pannonius, II. 514, 524
Jedlicska Béla dr., I. 362
Jekelfalussy József dr., II. 248
Jellačić, Josip, I. 251, II. 29
Jenei Lászlóné, II. 340
Jeney László, II. 227, 228, 229, 237, 492
Jenkings, Kathryn, II. 46
Jenkings, Lana, II. 46
Jenkings, Richard, II. 46
Jerneiné Zsuzsa, II. 291
Jeszenszky Géza, I. 604
Jób Sámuel, I. 219, 221
Jókai Anna, II. 387
Jókai Mór, I. 374, 464, II. 261
Jones, Helen (Kiss Ilona), II. 405
Joó Ete, II. 388
Joó Imre dr., I. 369, 372
Joó Imre, II. 512
Joó István, I. 257, 262, 292, 308
Joó Julianna, II. 273
Joó Sándor I. 41, 262, 329, 353, 361, 363, 450, 451, 452, 453, 460, II. 227, 261, 329, 340
Jova Hupit, I. 239
Józó Anna, II. 385
József Attila, I. 7, 10, 13, 14, 464, 504, 505, 506, 513, 616, II. 79, 82, 85, 112, 117, 122, 133290, 384, 404, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 417, 419, 420, 494, 495, 498, 499, 504, 512, 526, 528, 529, 534, 536
József Etelka, II. 406
József Jolán, II. 406, 414
Juhász Antal, II. 504, 525, 530
Juhász Ferenc, I. 362, 466, 476
Juhász György, I. 268
Juhász Gyula, II. 412, 415, 416, 418, 419, 420, 495
Juhász Irén, II. 166, 512
Juhász István dr., I. 371, II. 356
Juhász István, I. 268, 323, 361
Juhász István, I. 409
Juhász János, I. 281
Juhász József, I. 327
Juhász Kálmán, I. 474
Juhász Kálmán, II. 145, 152, 153, 159, 165, 174, 175, 179, 512
Juhász Kálmán I. 597, 599
Juhász Károly, I. 327
Juhász László, II. 532
Juhász Mihály, I. 449, II. 423, 424, 487, 496
Juhász Mihály, I. 510
Juhász Miklós, I. 327
Juhász Péter, II. 505

Juhász Zoltán, II. 279, 374
Juhos Lajosné, I. 471
Juhos Miklós, I. 327, 449, 450, 454, 466, 469, 471, 477, II. 88, 90, 340
Junh Anton, I. 329
Juracsek Ferenc, I. 451, 489, 490, 495, 498

K

K. Fábián Ilona, II. 506
Kabók Teréz dr., I. 541
Kacsics Antal, II. 20
Kádár Árpád, I. 261, 266, 295, II. 250
Kádár János, I. 494, 497, 500, II. 215
Kádárné Simon Mária, II. 324, 354
Kadosa vezér, I. 134
Kaidi (Kajdi) Imre, I. 219, 222, 223, 238, II. 16
Kajetán Endre, II. 509
Kajós Mária, II. 48
Kajti Imréné, II. 475, 496
Kakuszi Ferencné, I. 371
Kalán püspök, I. 171
Kalapis Zoltán, II. 512
Káldy-Nagy Gyula, II. 136, 512
Kalgha kán, I. 209
Kali, Bulcsu karcha fia, I. 121
Kalicz Nándor, II. 513
Kálmán Béla, II. 513
Kálmán Imre, I. 433
Kálmánné Adamik Ágnes, II. 312
Kamarás István, I. 362
Kammerer Ernő, II. 535
Kanász Franciska, I. 409
Kanász János, I. 339
Kanász Julianna, I. 339
Kanász Mátyás, I. 409
Kanyar József, II. 509
Kanyó Ferenc, II. 513
Kapellár János, I. 326
Kaposi Zoltán, II. 513
Kapus János, I. 195
Kara Ahmed pasa, I. 194
Kara Musztafa, I. 208
Karácson Emília Rónay Jánosné, I. 295, 296, 297, 317, 332, 322, 331, II. 37, 38, 47, 48, 49, 50, 102, 103, 105, 112, 127, 128, 191, 243, 323, 324, 325, 326, 351, 354, 355, 356, 357, 437, 494
Karácson Imre, II. 513
Karácsony Molnár Erika, II. 533
Karácsonyi Bogdán, I. 245
Karácsonyi Illés, II. 115
Karácsonyi István, I. 599, 609
Karácsonyi János, I. 182, II. 140, 513
Karácsonyi László, II. 32, 393
Karácsonyi Mihály, II. 298, 312
Karácsonyi Mihály, I. 329
Karácsonyi Péter, II. 513
Karácsonyi Sándor, II. 290
Karaka Pál, I. 197
Kárász Benjámin, II. 29, 34, 37
Kárász Borbála, II. 34, 45, 69, 74, 80
Kárász Katalin, II. 80
Kárász Miklós, II. 22
Karátson Dávid, II. 513
Kardos Ernő, I. 431
Kardos József, II. 508, 520, 526, 527
Kardos Mihály, I. 580
Kardos Sándor, I. 592, 595, 596, 597, 599, II. 488
Karka Pál, I. 197
Karl Ferenc, II. 132
Károly Róbert, I. 177, 178, II. 517
Károlyi Mihály, I. 335, 341
Kárpáti Erzsébet, II. 263, 267, 333, 335, 336, 494
Kárpáti Kálmán, I. 327, 338
Kása György, I. 474, 495, 498
Kása József, I. 329
Kasza István, I. 220
Kasza Mihály, I. 262, 322
Kászonyi Richárd dr., I. 359, 360, 362, 365, 369, 373, 381, 399, 403, 404, 412, 416, II. 335, 353, 356, 364, 365, 366, 486, 495
Kászonyi Sándor, II. 366
Kátai Zsuzsanna, II. 312
Katkics Irén, II. 263, 267
Katkits József, I. 312, 353, 406, 408, 411
Katkó Izabella, I. 91
Katona Ferenc, I. 345, 361, 379, 380
Katona Ferencné, I. 387
Katona Gyula, I. 362
Katona István, II. 214
Katona Pál, I. 323
Katona Tamás, II. 513
Kayáry János, I. 238
Kayáry Mátyás, I. 238
Kayser Lajos, I. 261, II. 127, 192
Kean, I. 122, 131, 132, 135, 146, 147, 148, 149
Kecele, Bogyiszló fia, I. 171
Kecskés Illésné, I. 339
Kecskés Imre, I. 339
Kecskés Julianna, I. 339
Kecskés Mária, I. 339
Kecskés Mátyás, I. 222
Kedves Ferencz, I. 239
Kelemen Elemér, II. 513
Kelemen Ferenc, II. 513
Kelemen Ferentz, I. 220
Kelemen fia László, I. 185
Kelemen Petre, I. 197
Kelemen, II. Pongrác fia, I. 181, 187, 188, 189
Kelemenes bán, I. 164, 165, 169, 170, 172, 173, 174, 179
Kemenczei Tibor, II. 513
Kempelen Béla, II. 514
Kenéz Viktor, II. 523
Kerecsényi László, I. 196
Kerekes István, I. 491

Kerekes János, I. 220
Kerényi Attila, II. 514
Keresztúri János, II. 34
Keresztúry József, II. 13, 14, 15
Kerkai Jenő, II. 206
Kertész Dezső dr., I. 598, 599
Kertész Pál, I. 214
Kertész Róbert, II. 514, 529
Kertészné Mészáros Tünde, II. 317
Kéry Béla, I. 9, 41, 411, 412, 433, 452, 453, 474, II. 117, 227, 486, 490
Kéry Lajos, II. 469
Kesl Anna, II. 6
Kesztner Zoltán ifj., II. 415
Kesztner Zoltán, II. 414, 415, 416
Kéthly Anna, I. 462, 464
Keveiné Bárány Ilona, II. 514
Kézai Simon, I. 115, 116, 117, 120, 121, 126, 127, 134, 140, 145, 147, 173
Khon József, I. 221
Király Kőnig Péter, I. 319
Király Péter, II. 514
Király Zoltán, I. 594
Kiriák Janka, I. 34
Kiriák Johanna, I. 87
Kirschner János, I. 17, 20
Kis András ifj., I. 321
Kis András, I. 295, 321, 322
Kis Antal, I. 222, 321, 323
Kis Balázs, I. 214
Kis György, I. 322
Kis Irénke, II. 377
Kis István, I. 197, 211
Kis János ifj., I. 322
Kis János, I. 322, 323
Kis Lukács, I. 197
Kis Márton, I. 205, 206, 210, 222
Kis Miklós, I. 195
Kis Palkó, I. 222
Kis Szent Teréz, II. 222
Kisfaludy Júlia, II. 514
Kiss András, I. 93, 261, 262, 310, 313, 321, II. 407
Kiss Andrásné Kószó Veronika, II. 407, 408, 409, 416, 419, 444
Kiss Antal, I. 220
Kiss Attila, II. 514
Kiss Balla János, I. 220
Kiss család, II. 407, 413
Kiss Elemér, II. 84
Kiss Ernő, I. 491, II. 42
Kiss Ferenc, II. 530
Kiss Ferenc, I. 262, 313, 326, 353
Kiss Ferenc, II. 371, 405, 407, 409, 410, 412, 413, 416, 417, 481, 495, 496
Kiss Gábor Ferenc, II. 506
Kiss Gergely, I. 269
Kiss Gyurka, I. 211
Kiss Ilona, II. 405, 406, 407, 409, 410, 411, 412, 413, 416,
Kiss Ilona II. 495
Kiss Imre, I. 220
Kiss Irén, II. 291, 381
Kiss István, II. 393
Kiss János, I. 76, 262, 310
Kiss János, I. 211
Kiss János, I. 459
Kiss Jován, I. 238
Kiss József, I. 268, 327
Kiss Károly dr., I. 411
Kiss Katalin dr., I. 609
Kiss Lajos, II. 514
Kiss Magdolna, II. 500
Kiss Mária Hortensia, I. 13, 14, 15, 37, 218, 282, 288, 616, II. 73, 122, 139, 152, 153, 174, 175, 176, 180, 182, 239, 241, 255, 263, 353, 356, 369, 385, 401, 405, 407, 408, 409, 411, 413, 418, 421, 426, 441, 443, 444, 448, 451, 470, 476, 478, 491, 495, 514
Kiss Márton, I. 210
Kiss Menyhért dr., I. 354, 355, 367, 375, 422, II. 260
Kiss Mihály, II. 407
Kiss Pál, I. 281
Kiss Tamás, II. 359, 360
Kiss Teréz, I. 281
Kiss Tiborné Nagypál Judit, II. 106, 514
Kisterenyei Ervin, II. 164, 176, 177, 178, 182, 491, 514
Klaniczai Tibor, II. 514, 524
Klauzál Gábor, I. 317
Klebelsberg Kuno, II. 264, 522, 533
Klein Géza, I. 261, 310, II. 256
Klein Henrik, I. 268, 269, 294, 310, 311, 322, 353
Klein József, I. 268
Klein Miksa, I. 361
Klein testvérek, I. 300, 301, 302, 303
Kleitsch Mátyás, I. 9, 14, 355, 360, 362, 369, 375, 377, 378, 394, 402, 405, 406, 407, 408, 416, 417, 423, 432, 436, 438, 440, 441, 446, 447, 449, 454, 459, 460, II. 55, 127, 132, 144, 148, 149, 98, 202, 204, 205, 208, 209, 213, 227, 237, 265, 267, 279, 335, 336, 340, 355, 356, 359, 360, 362, 369, 413, 492
Klotz Bálint, II. 188
Knével József, I. 361
Kocz Bernád, II. 10
Koczka József, I. 274
Koczkás Imre, II. 372, 373
Kocsis Illés, I. 323
Kocsis Mihály, I. 474
Kocsis Pál, I. 268
Kodály Zoltán, II. 339
Kohajda család, I. 262, 308
Kohajda Endre, I. 495
Kohajda Ferenc, II. 246

Kohajda György, I. 308
Kohajda Gyurka, I. 240
Kohajda Illés, I. 262, II. 398
Kohajda István, I. 222, 223
Kohajda István, I. 261, 278, 321, 323,
Kohajda István, I. 326, 327
Kohajda István, I. 262, 322, 353, 361, 362
Kohajda István II. 476
Kohajda Jolán, I. 326
Kohajda József, I. 456
Kohajda Kázmér, I. 343
Kohajda Mátyás, I. 262, 310
Kohajda Mihály, I. 308, 329, 406
Kohajda Pál, I. 362, 411
Kohajda Sándor, I. 504
Kohán Ferenc, I. 211
Kohán István, I. 211
Kohner Adolf dr., I. 387
Kókai János, I. 456, 473
Kókai Mihály, I. 599
Kókai Pál, I. 308
Kókai Sándor, I. 5., II. 483, 489, 514, 515
Kollár András, I. 327, 466
Kollár Bálintné, I. 339
Kollár György, I. 261, 262, 321, 323
Kollár István, I. 308
Kollár József, II. 473
Kollár Mátyás, I. 327
Kollár Péter, II. 365
Kollár Rozália, I. 339
Kollár Tibor, II. 173, 512, 515, 519
Kollárné Káfel Veronika, II. 324, 354
Kolompár Pál, I. 298
Komáromi Etelka, II. 273
Komócsin Mihály, I. 594
Komoly Sámuel, II. 234
Koncz Anna, II. 57
Koncz Margit, I. 91
Konrád császár, I. 153
Konstantinos Porphyrogennétos, I. 107, 111, 112, 113, 115, 118, 120, 121, 122, 126, 127
Konstantinos Romanos, I. 137, 138, 148, II. 160
Konti Imre, I. 469, 487, II. 371
Konti Károly, II. 473
Konti Pál, II. 473
Kónyay Kálmán, II. 473
Koppány vezér, I. 140, 141, 145, 146
Korcsik Simon, I. 327
Kordé József, I. 486, 487, 491
Kordé Zoltán, II. 515
Korek József, II. 515
Kormányos Antal, I. 609
Kornél Jenő, I. 247
Kornis Gyula, II. 515
Korokdi Ambrus, I. 197
Korom József, I. 310
Korom Mihály dr., II. 509
Korom Sándor, I. 362, II. 335, 468
Kossuth Lajos, I. 465
Koszev, Dimitar, II. 515
Kószó János, II. 515
Koszorús Ferenc, I. 435
Koszta László, II. 515
Kosztolányi Dezső, II. 420
Kótai Csaba, I. 553
Kotsis Ferenc, I. 310, II. 256, 327, 355
Kotsis Ferencné, II. 327, 355
Kovách Mihály, I. 326
Kovách Tibor, II. 515
Kovacz Ambrus, I. 204
Kovácz Péter, I. 204
Kovács 26. István, II. 280
Kovács Antal, II. 515
Kovács Béla, I. 463
Kovács Bertalan, I. 497
Kovács Egyed, I. 197
Kovács Ferenc, I. 222
Kovács Gábor, I. 608
Kovács Gergely, I. 211
Kovács Gregor, I. 197
Kovács Imre, I. 211
Kovács István, I. 222
Kovács István, I. 474
Kovács Izsó, I. 309
Kovács Jakab, I. 211
Kovács János, I. 205
Kovács János, I. 361, 362, 387, 388, 392, 466
Kovács József, I. 240
Kovács József, II. 276
Kovács József, II. 365, 515
Kovács József, II. 391
Kovács Kálmán dr., I. 363
Kovács Kálmánné, I. 474
Kovács Károly dr., II. 413
Kovács Károly, I. 326
Kovács Lajos, I. 494
Kovács Lajos, II. 368
Kovács László, II. 515
Kovács László, II. 515
Kovács Márton, I. 211
Kovács Márton, I. 362, 363, 456
Kovács Mátyás (monyarki), I. 362
Kovács Mátyás (monyóczki), I. 456
Kovács Mátyás, I. 326, 339, 362, 363
Kovács Mátyásné, I. 339
Kovács Mihály, I. 308
Kovács Mihály, I. 339
Kovács Mihály, I. 461
Kovács Mihály, I. 599
Kovács Pál, I. 268
Kovács Péter, I. 204, 205
Kovács Sándor, I. 599, 605
Kovács Terézia, II. 216
Kovács Zoltán, I. 599, 609
Kovacsics Ágnes, II. 192
Kovácsné Annuska, II. 438

Kováts András, I. 220
Kováts Erzsébet, II. 28
Kováts István, I. 220
Kováts József, I. 220
Kovatsits István, II. 188
Kozák Károly, I. 167, II. 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 172, 178, 180, 182, 491, 515, 516
Kozma András, I. 260
Kozma András, I. 262, 322, 353, II. 329
Kozma György, I. 361, 362
Kozma István, I. 321, 323
Kozma Julianna, I. 339
Kozma Mária, I. 330, II. 410
Kozma Pál, I. 323
Kőhegyi Mihály, I. 54, II. 516, 531
Költő László, II. 516
Könyves Kálmán, I. 108, 109, 138, 162, II. 506, 508, 512, 513, 519, 523, 528, 536
Körmendi Elemér, I. 408
Körmendi Sándor, II. 210, 368
Kőrösi András, I. 308
Kőrösi György, I. 261, 321, 323,
Kőrösi György, I. 329, 353, II. 368
Kőszeghy László, II. 193
Kőszegi Arthur, I. 474
Kőszegi Károly, I. 491
Köteles Irén, II. 291
Kötöny vezér, I. 165
Kövecs András, II. 191, 192
Krachtusz Miklósné, I. 339
Kracker Károly, I. 327
Kračun Tibor, II. 71
Krajkó Gyula, II. 516
Kralovánszky Alán, II. 507
Krámer Aladár, I. 313, II. 468
Krehicz György, I. 205, II. 484
Krimhild, I. 115
Krisan György, I. 323, 329
Kristó Gyula, I. 153, II. 136, 160, 499, 502, 507, 509, 510, 511, 514, 516, 517, 518, 520, 524, 528, 530, 531, 532, 534
Kristoff Péter, I. 211
Kristophoros, I. 118
Kriszt György, II. 505
Krum kán, I. 128, 131, 149, 151
Kuber kagán, I. 70
Kubicsek György, I. 221
Kubinszky Mihály, II. 118, 517
Kubinyi András, II. 517
Kukucska Andrásné, I. 489, 496, 498
Kulan, I. 122, 131, 132, 135, 148
Kulcsár Péter, II. 517
Kulcsár Valéria, I. 56, II. 511, 517
Kulics Galád, I. 202
Kulinyi Zsigmond, II. 517
Kulterer József, II. 10
Kun Lajos, II. 197
Kun László dr., II. 197
Kun Szabó Kálmán, II. 473
Kun Tibor, I. 433
Kuncze Gábor, I. 612
Kunimund, I. 63
Kurunczi Mihály, I. 466, 469, 482
Kuss Berta, II. 249, 251, 252
Kutasi László, II. 400
Kuun Géza, II. 518
Kuvrát kagán, I. 70
Kühn János, I. 329
Kül Tegin, I. 117, 121
Kürti Béla, I. 5, 73, 92, 94, II. 165, 483, 518
Kürti Péter, II. 393

L

Laczi András, II. 425
Laczi Frigyes, II. 425
Laczi János (Selyöm János), II. 425
Ladányi Talpai Gábor, I. 222
Lajkó József, I. 464
Lajos Istvánné, II. 463
Lajtár András, I. 329, 473
Lajtár Illés, I. 327
Lajtár Illés, II. 477
Lajtár József, I. 308
Lajtár József, I. 612, 613
Lajtár Miklós, II. 477
Lakatos György, I. 268
Lakatos Gyula dr., I. 367, 409, 419, 420, II. 266
Lakatos Menyhért, II. 387
Lakatos Pál, I. 325
Landas Petre, I. 197
Láng Róbert, I. 586, 597, II. 300, 303, 312, 385, 387
Láng Róbertné, II. 306, 312, 381, 387, 494
Langó József, I. 313
Langó Péter, I. 57, 76, 93, II. 518
Lantos József, I. 341, 342
Laskai Istvánné, II. 345
Laskai Osvát, I. 138
László bíró, I. 195
László, Kelemen fia, I. 181
László, Pongrác ispán fia, I. 171
László Dezső, I. 418
László Gyula, I. 115, II. 519, 525
László István, I. 323
László János, I. 222
László Mihály, I. 327
László, Kelemen fia, I. 188
László, Pongrác ispán örököse, I. 170
Lászlóffy Woldemár, II. 519
Laszlovszky József, II. 511, 519, 530
Lázár deák, II. 58, 136, 138, 187, 484, 492
Lázár Katalin, II. 519
Lébényi Sándor, II. 109, 270
Leczky István, I. 482
Ledniczky Ilona, I. 469, 482, II. 90
Légrády Elek, I. 438, 440

Lehel vezér, I. 119, 123, 124
Lehoczki Marcell, I. 486, 489, 490, 499
Lehoczky Erzsébet, II. 333
Lehotai Ilona, II. 276, 279, 291
Leicht Ferenc, I. 310, 322, II. 256
Lelley János dr., I. 505, 552
Lencse Sándor, II. 469
Lengl Jakabné, I. 458
Lengvári István, II. 500
Lenin, I. 478, 479, 503, 504
Lenkey Károly, I. 251, 252
Leodvin püspök, I. 148
Leonhardi Marianna, II. 42
Lepahin, Valerij, II. 519
Levárdy Ferenc, II. 160, 519
Levente herceg, I. 160
Lichtenberger Gyula, I. 309
Lichtenegger Gyula, I. 352
Liebmann Béla, I. 431
Lieszkovszky Vladimir, I. 408
Ligeti Lajos, II. 519
Linder Béla, I. 340
Lippay Imre, I. 363, 386, 388, 389, 393
Liudolf, I. 123
Liudprand, I. 115, 117, 118, 119, 120, 129, 131, 132, 133, 137, 138
Lodovico Tubero, I. 127
Lohmann Ferenc, II. 223, 225
Lonovics József, I. 271, II. 193, 195
Losonczi Mátyás, I. 449, 466
Losonczy István, I. 194
Losonczy Péter, I. 236
Lotz Antal, II. 512
Lovag Zsuzsanna, II. 519
Lovas Anna, II. 192
Lovas János, I. 220
Lovászi András, I. 327
Lőrinc, Csemu fia, I. 171
Lőrinc, Tamás ispán fia, I. 176
Lőrincz József, I. 93, 94
Lőrinczy Gábor, II. 506, 518, 519, 535
Luczai János, I. 497
Luiring Gusztáv, I. 278
Lukács Zsuzsa, II. 519
Lukinich Imre, II. 519
Lux Géza, II. 146, 147, 150, 153, 504
Luxemburgi Zsigmond, I. 185, 188, 136

M

M. Nepper Ibolya, I. 60. II. 519
Machalek Pálné, II. 279
Macripodári Jácint, I. 206, 207
Madaras János, I. 197
Madaras Mihál, I. 197
Madarász János, I. 195
Madarász József, II. 134
Madas Edit, II. 519
Maday Pál dr., II. 519
Madzsar Tarihi, I. 144
Magassy Dániel, II. 519, 529
Magda Pál, I. 245, 246
Maglód nemzetség, I. 110
Magnus Fülöp, I. 170, 172
Mágori István, I. 362
Mágori József, I. 466
Mágori Sándor, I. 449
Magyar Kálmán, II. 519
Major Illés, II. 396
Majoros Ferenc dr., I. 513, 541, 543, 605, II. 488
Majoros Imre, II. 365
Majoros István, II. 216, 217, 239, 263, 267, 268, 271, 272, 273, 279, 289, 291, 292, 294, 295, 341
Majoros Istvánné, II. 291
Majoros Magdolna, II. 273, 493
Majoros Márta, II. 216
Majoros Rezső, II. 360, 365
Majoros Viktória, II. 112, 324
Majorossy Judit, II. 519
Majs István, I. 202
Makai Ödön, II. 405
Makay Dezső, I. 185, II. 519
Makay László, I. 196
Makk Ferenc, II. 509, 511, 517, 520, 524, 528, 531, 532, 535, 536
Makkai László, II. 520
Makkay János, II. 520
Makó bán, I. 171, 174, 175, 176
Makó Imre, II. 520
Makófalvi család, I. 171, 188
Makovits Ferenc, I. 329
Makra Istvánné özv., II. 369
Malina Gyula, I. 37
Malina Lajos dr., I. 352
Malonyai Dezső, II. 520
Malotobiczky János, II. 10
Mályusz Elemér, II. 520, 536
Mándel Ignác, II. 248
Mandrovics, Milán I. 347
Manhalter Jánosné, I. 464
Mannheim Ignác, I. 268
Mansfeld Péter, I. 500
Mánuel, II. 164
Maráz Borbála, II. 520
Marczali Henrik, II. 520
Marczibányi Lőrinc, II. 14
Marcsijánus vezér, I. 143, 144
Márfai Ferenc dr., 544
Mari Mihály, I. 485
Mária Kleofás, II. 175
Mária Magdolna, II. 174, 193
Mária Salomás, II. 175, 177, 178
Mária Terézia, I. 215, 223, II. 9, 187
Máriaföldi Márton, II. 202
Marjai József, I. 451, 452, 456, 460
Marjanucz László, I. 5, 6, II. 484, 485, 489, 531

Márki Antalné, II. 300
Markos József, II. 276
Markos Józsefné, II. 276
Markov Mózes, I. 352
Markov Vince, I. 352
Márkus Erzsébet, I. 339
Márkus István, I. 456
Márkus István, I. 497, II. 368
Márkus Mihály, I. 339
Márkus Mihályné, I. 339
Márkus Rezső, I. 453, II. 520
Marosi Ernő, II. 160, 161, 163, 169, 520
Marosi Mihály, II. 520
Marosi Sándor, II. 521
Marosvári Attila, I. 6, 7, 8, 9, 10, 625, 626, II. 67, 106, 487, 491, 502, 509, 521
Marosvári József, I. 464
Marosvári Mihály, I. 487, 490, 492, 535, 586, 588, II. 239, 268, 271, 272, 276, 277, 279, 281, 288, 289, 291, 293, 294, 299, 302, 304, 305, 309, 312, 493, 494, 521
Marosvári Mihályné, II. 301, 302, 312, 487, 492, 493, 494, 495, 496
Maróthy testvérek, I. 317
Martin György, II. 521
Márton Ibolya, II. 312, 317, 322
Márton Ferenc, II. 521
Márton János, I. 327
Márton mester, I. 175
Márton Miklós, I. 599, 609, 616, 621
Márton Szabolcs, II. 521
Mártonné Miron Ágnes, II. 325
Martonosi Csaba I. 15
Martonosi Imre, I. 599
Martonosi István, II. 365
Martonosi Mihály, I. 313
Mártony István, I. 214
Martzy Ernő, I. 310
Marx, Karl, I. 479
Mata Illésné, II. 348
Máté evangélista, II. 176
Máté István, I. 197
Máté Zsolt, II. 521
Mátéffy Pál, I. 234, 272, II. 485
Matei, Viorel, I. 615, II. 488
Mathesz Márton, I. 262, 313, 326
Mathesz Sándor, II. 368
Mátó Erika, II. 351
Mátrai Pál, I. 554
Matuszka András, I. 308, 362, 450
Matuszka András, I. 323
Matuszka Balázs ifj., I. 262
Matuszka család, I. 262, 308, 323
Matuszka Ferenc, I. 261
Matuszka Illés, I. 262
Matuszka István, I. 262
Matuszka István I. 308, 466, II. 463
Matuszka István I. 482, 490, 491
Matuszka Istvánné, II. 342, 345, 348
Matuszka János, I. 356
Matuszka Jenő, I. 478, 493, 502, 504
Matuszka József, I. 326
Matuszka Katalin, II. 348
Matuszka Lajos, I. 471
Matuszka Márton, I. 262, 314, 322, 352, 353,
Matuszka Márton, I. 327, 466, 488, II. 371
Matuszka Mátyás, I. 262, 342, 344, 352, 355
Matuszka Mihály, I. 214
Matuszka Miklós, I. 308
Matuszka Pál, I. 262, 308, 322, 323, 353
Matuszka Pálné özv., I. 313
Mayer János, II. 420
Mayer Józsa, II. 246
Medgyesi Konstantin, II. 521
Medovarszky Zoltán, I. 552
Méhkeréki Sápy Gáspár, I. 203, 204, II. 484
Mehmed bég, I. 193
Meier-Arendt, Walter, II. 527
Mélykúti László, I. 487, 488, 489, 490, 491, 492, 497, 498, 499, 500
Mendöl Tibor, II. 503
Menghin, Wilfried, II. 518
Ménmarót, I. 131
Mercy, Claude-Florimond, I. 209, 212, II. 138
Méreg János ifj., I. 491
Merényi-Metzger Gábor, II. 521
Meriggi, Simone, II. 532
Mese János, I. 187
Meskó Lajos, II. 521
Mesterházy Károly, II. 521
Mészáros Anna, II. 267
Mészáros István, II. 522
Mészáros István, I. 509, 575, 586, II. 372, 389, 390, 391, 392
Mészáros János, II. 407
Mészáros Lázár, II. 48
Mészáros Márta, II. 216
Mészáros Pál tanító, 359, 360
Mészáros Pál jegyző, I. 338, 344, 360, 361, 365, 409, II. 145, 276, 335, 366, 369, 411, 486
Mészáros Pálné, I. 440, II. 272, 338, 339, 340, 341, 344, 345, 349
Mészáros Patrícia, II. 522
Mészáros Rezső, II. 522
Mészárosné Gerlei Borbála, II. 336
Meszesi Pál, II. 189
Methodius, I. 155, 160
Mezei Gyula, II. 501
Mezei Lajos, I. 261
Mezey László, II. 534
Mező András, II. 522
Michael Patriarcha, I. 114
Micsák Márton, I. 352, 358, II. 259, 261, 330
Mihajlovics, Peter, I. 348
Mihaliczki János, I. 327
Mihály, Barnabás fia, I. 171, 173

Mihály Zoltán dr., I. 598, 599
Mihály, Tivadar fia, I. 171
Mijatev, Petar, II. 505, 522
Miklós alispán, I. 189
Miklós csanádi ispán, I. 176, 179
Miklós vajda, I. 172
Miklovits Antal, I. 220
Mikolovics József I. 327
Mikó Imre, I. 276
Mikocza fia János, I. 179
Miksa főherceg, II. 95
Miletity, Dusan, I. 347, II. 258
Mindszenty József, I. 464, 467, II. 212, 213, 413
Minyó János, I. 245
Minyó József, I. 326
Miseta Vendel, I. 505, 552
Miskolczi István, I. 456, 466, 475
Miskolczi László, II. 392
Mitnacht István, I. 451
Mitykó Sándor, I. 588, 589, 590, 594, 596, 597, II. 488
Mláden T., I. 295
Mladenov, Canko, II. 522
Mócsy András, II. 520
Mohácsi Béla, II. 392
Moldován Attila, II. 495
Moldován Mihályné, I. 587
Molnár András, 292, 323, 324, 361, 362, 407, 409, 411, II. 486
Molnár Antal, II. 469
Molnár Ferenc, I. 456
Molnár Imre, I. 326
Molnár Istvánné, I. 542, 615, II. 325, 345, 346, 349, 351
Molnár János, II. 33
Molnár Károly, II. 467
Molnár Mátyás id., I. 262
Molnár Mátyás, I. 329
Molnár Mihály, I. 211, 238
Molnár Mihály, I. 326
Molnár Mihály, I. 363, 450
Molnár Mihályné, I. 566
Mongajt, A. L., II. 502
Monostori Ernő, II. 291, 379
Monostori Ernőné, II. 291
Monostori István, I. 363
Móra Ferenc, I. 48, 50, 55, 56, 57, 59, 64, 73, 76, 77, 79, 84, 87, 89, 90, 92, 93, 94, II. 296, 483, 518, 522, 523, 525
Moravcsik Gyula, II. 523
Móricz Zsigmond, I. 374, 464, II. 59, 86, 106, 107, 124
Morvai Márta dr., I. 616
Mosztics, I. 131
Mózes, I. 140
Mucsi Balázs, II. 523
Muka István, II. 93
Mulykó, I. 208
Munkácsy György, II. 232
Muntyán György, II. 428
Murgu János, II. 38
Muzsay Endre, I. 262
Mühlbauer Ferenc, II. 263, 265, 267, 493
Müller Kristóf, I. 227
Müller, I. 260

N

Nacsa András, I. 353, 361
Nacsa Andrásné özv., I. 362, 363, 474
Nacsa István, I. 482
Nacsa Istvánné, I. 588, II. 384
Nacsa József, II. 246
Nádasdi Ferenc, I. 456
Nádasdi István, II. 391
Nádasdi László, I. 326
Nádasdy László, II. 533
Nagy Ádám, I. 90
Nagy Adolf, I. 274
Nagy Albert, I. 195
Nagy Antal, I. 111
Nagy Balázs, I. 205, II. 484
Nagy Balázs, II. 506, 523
Nagy Benedek, I. 111
Nagy Csaba, I. 610
Nagy Erzsébet, I. 483
Nagy Ferenc, I. 326
Nagy Ferenc, I. 462, 463
Nagy Gáspár, I. 204
Nagy György János, II. 278
Nagy Gyula, I. 329
Nagy Gyula, II. 398
Nagy Ibolya, II. 216
Nagy Imre, II. 499
Nagy Imre, I. 456, 469, 477, 481, 487, 494, 500
Nagy Iván, I. 185, II. 523
Nagy J. István, I. 361, 387
Nagy János, I. 195, 211
Nagy János, I. 482, 586, 587
Nagy József, I. 411
Nagy József, I. 310, II. 246
Nagy József, I. 492, II. 239, 276, 279, 289, 291, 300, 312, 379, 380
Nagy József, I. 466
Nagy Józsefné, II. 276, 279, 291, 312
Nagy Kálmán, II. 523
Nagy Kálmánné, II. 279, 291, 383
Nagy Károly, I. 74, 129, 148
Nagy Károly ifj., II. 228
Nagy Károly, I. 260, 261, 318, 321, 323, II. 128, 191, 192, 324, 354, 355
Nagy Lajos, I. 185
Nagy Lőrinc, II. 402, 523
Nagy Margit, II. 502, 523
Nagy Máté, I. 211
Nagy Mihály dr., I. 609
Nagy Mihály, I. 277, 411

Nagy Miklós, I. 219, 220, 221, 223, 233, 236, 238, 240, 241, II. 17, 23
Nagy Pál, I. 413
Nagy Péter, I. 411
Nagy Radoszláv, I. 111
Nagy Róbert, II. 317
Nagy Sándorné, II. 458, 459, 461
Nagy Tamás, II. 506
Nagy Tibor, I. 535, 546, 586, 595, 596, 597, 599, 601, 602, 604, 606, 609, 613, 614, 615, 616, 617, 620, II. 312, 317, 392, 394, 415, 488
Nagy, Ludovico, I. 246
Nagyatádi Szabó István, I. 374, II. 498
Nagy-György Attila, I. 621
Nagy-György János, I. 487, II. 278, 371, 377, 382
Nagy-György Jánosné, I. 542, II. 387, 388
Nagyné Varga Ágnes, II. 317
Nákó Ciril, II. 11
Nákó Kálmán, I. 295, 296, 297, 380, 387, II. 132, 195
Nákó Kristóf, II. 11, 13, 14
Nákó Sándor, I. 400, II. 45, 119, 444
Nándorhegyi (Walther) Győző, II. 227
Naszradi András, I. 362
Naszradi András, I. 15, II. 487, 488, 489, 490, 491, 492, 496
Naszradi József, I. 390, 474
Naszvadi András, I. 262
Naszvadi János, I. 313
Návay Antal, II. 10
Návay család, I. 280
Návay György, II. 17
Návay Johanna, II. 17, 18, 23
Návay Lajos, I. 368
Návay Tamás, I. 319, II. 81
Návay Veronika, II. 23
Neducza Szvetiszlávné, II. 312
Némedy Sándor, II. 227
Nemeskürty István, I. 617, 618, II. 488
Német Terézia, II. 192
Németh András, II. 522
Németh Béla, II. 524
Németh Ferenc, I. 15, II. 485, 489
Németh Jánosné, I. 588
Németh Péter, II. 524
Németh Sándor, I. 451, II. 274
Németszeghy István, II. 29
Németszeghy Mária Rónay Mihályné, II. 28, 29, 42, 44, 47, 323, 489
Nepel Katalin, II. 192
Neuwirth Ferenc, 431
Nikássy Lajos, II. 150, 173, 174, 175, 176, 180, 524
Nikephoros Phokas, I. 130
Niketas Choniates, I. 114
Nikolaos Mystikos, I. 117
Nikolovits család, I. 320
Nikolovits Josef, I. 321
Nikolovits József, I. 261, 321
Nikolovits Mihály, I. 321
Nikolovits Rozália, I: 321
Nógrádi László, I. 466, II. 366
Notári Tamás, II. 524
Novotni Lívia, II. 317

Ny

Nyári Rezső, I. 435
Nyerges Judit, II. 530
Nyirfalusi Imre, I. 466

O, Ó

O'Shea, John M., I. 49, II. 524
Obolensky, Dimitri, II. 524
Ocskó Antal, I. 474, 475
Ocskó család, I. 384, II. 486
Ocskó Györgyné, II. 435, 452, 467
Ocskó Károly, I. 388
Ocskó Matild, II. 464
Oexel (Rónay) János, I. 8., 300, 317, II. 19, 34, 37, 38, 47, 48, 50, 80, 102, 103, 104, 127, 128, 243, 254, 436, 437, 489, 496,
Oexel (Rónay) József, II. 28
Oexel (Rónay) Lajos, II. 45
Oexel Ádám, II. 16, 17, 18
Oexel Ágoston, II. 28, 127
Oexel Alajos, I. 8, II. 18, 28, 30, 194
Oexel Anna Kirschner Jánosné, II. 19, 20, 22,
Oexel Borbála, II. 7
Oexel Cecília, II. 73
Oexel család, I. 8, 214, 218, 221, 222, 223, 224, 225, 233, 236, 245, II. 5, 61, 62, 65, 74, 241, 489
Oexel Erzsébet Hoffmann Mihályné, II. 17, 19, 20, 22
Oexel Jakab, I. 219, 220, 223, 224, II. 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 30, 45, 69, 72, 73, 74, 121, 127, 189, 489
Oexel Jakab, II. 6, 7
Oexel János, II. 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 36, 127, 189, 194
Oexel Jozefa Margit Teklits Péterné, II. 15, 17, 22, 23, 24, 72, 127
Oexel József Ignác, II. 6, 7, 8
Oexel József, II. 30
Oexel Karolina Kolb Ádámné, II. 18
Oexel Károly csecsemő, II. 127
Oexel Károly, I. 8, 240, II. 18, 28, 30, 31, 45, 64, 69, 74, 194, 489
Oexel Lajos, II. 127
Oexel Magdolna, II. 7
Oexel Mária Jozefa, II. 73
Oexel Mária Kirschner Jánosné, II. 17
Oexel Mária Róza, II. 6
Oexel Mátyás, II. 17, 18, 19, 21, 24, 108, 127, 189

Oexel Mátyás József, I. 8, 9, 31, 35, 214, 215, 218, 219, 221, 223, 229, 230, 233, 234, 236, 270, II. 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 36, 59, 71, 72, 73, 74, 106, 107, 108, 127, 139, 151, 189, 239, 240, 241
Oexel, Franz Gaspar Anton Johann Jakob, II. 5, 6
Oexel, Franz Ignaz Adam, II. 6
Oexel, Heinrich der, II. 6
Oexel, Johann Jakob, II. 6
Oexel, Johann Karl, II. 5
Oikonomides, II. 524
Oláh Balázs, I. 111
Oláh Demeter, I. 274
Oláh György, I. 313, II. 391, 393
Oláh Györgyné, II. 474
Oláh Mihály, I. 238
Oláh Miklós, I. 30, 193, II. 136, 507, 524
Oláh Veronika, I. 617, II. 291, 381, 382, 385
Olajos Terézia, II. 524
Oldal István id., II. 489
Oldamir vezér, I. 173
Olga fejedelemasszony, I. 130, 132
Oltványi Pál, II. 525
Opplecz György, I. 352
Opris András, I. 411
Opris István, I. 313
Opris József, I. 361
Orbán Imre, I. 9, II. 139, 525
Orbán József, I. 327
Orbán Viktor, I. 618.
Ordinánsz Konstantin, I. 208
Orossy Ilona, I. 196
Orosz Györgyné özv., II. 57
Orseolo Péter, I. 149, 159, 160, 161
Orszler Mihály, I. 261, 274, 275
Ortutay Gyula, II. 522
Ortvay Tivadar, II. 135, 136, 139, 141, 148, 525, 526
Osváth Ernő, II. 418
Oszicki István, II. 393
Oszicki István, I. 565
Ottlakán Dusán, I. 352
Óvári Ferenc, I. 93

Ö, Ő

Ökrös család, II. 126
Ökrös József, I. 261, 310, 353, 368, 434, 479, II. 113, 126, 239, 241, 246, 247, 248, 251, 252, 255, 256, 257, 323, 324, 327, 329, 354, 493
Ökrös Józsefné Csepreghy Ilona, II. 251, 254, 324, 327, 354, 355, 493
Ökrös Olga, II. 265, 267
Őry Fábián Dániel, I. 230, II. 485
Ötvös Szilveszter, I. 198

P

P. Brestyánszky Ilona, II. 525
Pacsa Józsefné, II. 339
Padányi Viktor, I. 115, II. 525
Pais Dezső, II. 499, 512
Pajor Gyula, II. 83
Pajor Irén, II. 327, 355
Pajor Lajos, I. 291, 310, 322, II. 256
Pákozdy Miklós, II. 231
Paksy Sándor, II. 232
Paku Imre, II. 414
Pál apostol, I. 155
Pál Deák László, I. 238
Pál Endre, I. 449
Pál Jánosné, I. 371
Pál Miklós, I. 313
Pál, Dénes ispán unokája, I. 178
Pál országbíró, I. 179, 187
Pál prépost, I. 170
Paládi-Kovács Attila, II. 522
Palaticsi György, I. 203
Palaticsi János, I. 193, 196
Palaticsi Jánosné, I. 188
Pálffy Antal, I. 220
Pálffy Bálint, I. 222, 308
Pálffy Jakab, I. 240
Pálffy János, I. 221, 247
Pálffy Sándor, I. 248
Pálfi ?, II. 216
Pálfi Illés, I. 344, 352, II. 477
Pálfi Imre, I. 322
Pálfi István, I. 329
Pálfi János, I. 321, 323
Pálfi József, 353, 361
Pálfi Mihály, I. 323
Pálfy Sándor, II. 257
Pálinkás József, I. 239
Páll Miklós, I. 460, 466
Pallagi Ferenc, I. 327
Pálmány Béla, II. 525
Pálóczi Horváth András, II. 525
Pálosi Mihály, I. 617, II. 226, 492
Paluch Tibor, II. 522
Pályi József, I. 313
Pantha János, I. 197
Panyor Lajos, I. 353
Pap Ádám, I. 8, II. 525
Pápai István, I. 411
Papós András, I. 535, 615, II. 310, 312, 314, 316, 317, 320, 322
Papós Andrásné, II. 312, 317
Papós Erzsébet, I. 339
Papós Mihályné, I. 339
Papós Rozál, I. 339
Papp Antal, I. 449
Papp István, I. 327
Papp János, I. 274, 326
Papp József, I. 363, 450
Papp Józsefné, I. 239
Papp László, I. 311

Papp Mihály, I. 262
Papp Sándor, II. 377
Parádi László dr., I. 552
Parádi Nándor, II. 525
Paraisz Pál, II. 107, 187
Párducz Mihály, I. 56, 57, II. 525, 526
Pártos Ernő, I. 431
Pártos Sándor, I. 352
Pásztor Balázs, I. 466
Pásztor Béla, I. 413
Pásztor Gergely, I. 473
Pásztor Gergelyné, II. 335
Pásztor György, I. 326
Pásztor Illés, II. 237
Pásztor István, I. 15
Pásztor István I. 327
Pásztor István I. 545, II. 396.
Pásztor János, I. 326
Pásztor János, I. 448
Pásztor Mihály, I. 313, 361
Pásztor Mihály, I. 326, 327
Pásztor Pál, I. 214, 234
Pásztor Pál, II. 195
Pásztory Lajos, I. 225
Pataky Erzsébet, II. 333
Pataky Vilma, II. 333
Patócs Illés, I. 454, II. 367
Patócs Mihály, I. 327
Patzauer József, I. 268
Patyánszky család, II. 128
Patyánszky Dénes, II. 128
Patyánszky Gyula, II. 128
Patyánszky István, II. 38
Patyánszky Istvánné, II. 128
Patyánszky Olga Rónay Jenőné, I. 319, 348, II. 38, 50, 88, 365
Pauler Gyula, II. 526
Paulinyi Oszkár, II. 526
Paulus Hungarus, I. 165
Pável Lajos, I. 225
Pavluska Péter, I. 504
Péchy Tamás, I. 273
Péczely György, I. 20, II. 526
Pécsi Márton, II. 522
Pécskai Ferenc, I. 195
Pelsőczi Bebek Margit, I. 191
Perczel Mór, I. 250
Perczel Soma, I. 329
Perényi Ferenc, I. 192
Perjési László dr., I. 587
Perneki Mihály, II. 528
Pesty Frigyes, II. 526
Péter, Dénes ispán unokája, I. 178
Péter kalocsai érsek, I. 189
Péter László, II. 404, 419, 420, 526, 531
Péter mester, I. 170
Peternelly László, I. 261, 275
Pető György, I. 431
Petőfi Sándor, I. 465, 465, 476, 477, 486, 487, 492, 493, 502
Petreczky Erzsébet, I. 541, II. 340
Petreczky Zoltán, II. 268, 269, 271, 276, 279
Petrovay György, II. 526
Petrovics György, II. 526
Petrovics Péter, I. 194
Pfeiffer Zoltán, I. 463, 464
Philotheos, I. 117
Phocas császár, I. 70
Pikó György, I. 451
Pimpó István, I. 239
Pintér József, II. 363
Pipic József, I. 326
Pirigyi István, II. 526
Piros Ferenc, I. 197
Piti Ferenc, II. 531
Pitvaros Matias, I. 197
Pitvaros Miklós, I. 197
Pitvaros Tamás, I. 197
Platzer Sándorné, I. 339
Pócs Éva, II. 508
Pogány Benedek, I. 111
Pogyina György, II. 393
Pogyina Tamás, I. 466
Pókay Károly, I. 297
Polgár András, II. 381
Polgár Jenő, I. 431
Pollner Kálmán, I. 37, 375
Polner Zoltán, II. 111, 283, 300, 421, 425, 463, 466, 526
Pomsahár Ferenc, I. 409, II. 486
Pomsahár Gyula, I. 361, 368, 371, II. 486
Pongó Gyula, I. 10, II. 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 487, 492
Pongó Gyuláné, II. 291, 298
Pongó Zsuzsanna, II. 526
Pongrác fia Tamás, I. 175, 179
Pongrác ispán, I. 164, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 179, 181
Pongrácz Katalin, II. 17
Pongrácz Szigfrid, I. 336, II. 131
Pópa Mária, II. 386, 387
Pópity Péterné, II. 458
Poroszkay Béla, II. 38
Pósa János, I. 308, 451, 454
Pósa János, II. 368
Pósa Mónika, II. 317
Pósa Pál, I. 308
Pósa Pálné, II. 459, 463
Prány Lajos, II. 477
Predszláv, I. 113
Priskos, I. 63, 136
Priváry Pál, I. 309
Privigye Mihály, I. 326
Prjevara Györgyné, II. 312
Procui gyula, I. 110, 112, 121, 140, 141, 142, 143, 146, 147, 149, 158, 160, 163

Prohászka Károly, II. 227
Prohászka Ottokár, I. 368
Prokopp Mária, II. 179, 181, 527
Prónai Antal, I. 339
Prónai Balázs, II. 477
Prónai család, II. 476
Prónai Györgyné, I. 466
Prónai Illés, II. 476, 477
Prónai István, I. 281
Prónai István II. 477
Prónai József, I. 326, 327
Prónai József, II. 477
Prónai Juliana, I. 339
Prónai Mária, I. 339
Prónai Menyhért, I. 308, 474
Prónai Mihály, II. 480, 496
Prónai Miklós, II. 477, 482
Prónai Pál, I. 327, 456, II. 477
Prónay Pál, I. 221
Prónay Sándor I. 422
Pröhle Vilmos, II. 527
Pukánszky Béla, II. 522
Purgly család, I. 280
Purgly Emil, I. 359, 369, II. 335
Purgly Sándor, II. 266
Puszta János, I. 592, 606, II. 388, 399
Putyora Imre, I. 451, 466, II. 391
Putyora János, I. 240
Püspöki Nagy Péter, II. 527

Q

Querfurti Brúnó, I. 111

R

Rabindranath Tagore, II. 416
Rácz Géza, II. 242, 308, 312, 317, 319, 387, 486, 490, 492, 493, 494, 495
Rácz Gézáné, II. 317
Rácz Gyula, I. 275
Rácz István Pál, I. 487, 492, 495, 496, 498, 499, 605, II. 90, 239, 242, 274, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 288, 289, 371, 375, 376, 493, 495, 527
Rácz István Pálné, II. 312, 387
Rácz István, II. 519
Rácz János, I. 281, 411
Rácz Márton, I. 238
Rácz Péter, I. 361
Raczky Pál, II. 527
Ráday Gedeon, I. 351
Radics József, I. 326
Radnóti Miklós, II. 415
Radó László, II. 488
Radocsay Dénes, II. 179, 527
Rados Jenő, II. 146
Rajk László, I. 467, 485 II. 210, 211
Rákóczi György, I. 210
Rákóczi Istvánné, II. 372
Rákosi Mátyás, I. 462, 467, 468, II. 212, 214, 288
Ramberg, I. 251
Ramotai István, I. 327
Rankovits Sándor, I. 261, 310, 322, 324, II. 246, 256, 324, 327, 354
Rankovits Viktória, II. 324, 354
Ransanus, Petrus, I. 137, 145, II. 527
Rapcsányi Vilmos, II. 202
Raszkin, II. 381
Rauchmüller, Franz, I. 232, II. 485
Ravasz István, II. 527
Ravasz János, II. 527
Redl Károly, II. 527
Regdon Geyza, I. 352
Regényi Béla, I. 262
Regino prümi apát, I. 116, 117
Reicher Lászlóné, II. 88, 89, 93, 94, 95
Reisinger György, I. 328
Reisinger Miklós, I. 338, 352, 371
Reisinger Mór, I. 262, 314
Reiszig Ede, I. 141, 153, 164, 527
Reizner János, I. 270, II. 164, 527
Repcsák Józsefné, II. 461
Repiczky János, I. 317
Réti János, I. 466
Révai Éva, II. 420
Révai Ilka, II. 420
Révész László, II. 518, 527, 528, 530, 536
Reviczky László, II. 23
Ribar, Ivo Lola, II. 306
Richter (?), I. 431
Rieger Éva, I. 541
Rieger Lajosné, I. 362, 392
Ripoch, J. P., I. 528
Rogerius, I. 165, 166
Rogers, Michael, II. 528
Rokay Péter, II. 528
Römer Flóris, II. 140, 148, 491, 504, 528
Romsics Ignác, II. 528
Rónainé Török Csilla, I. 621, II. 322, 402
Rónaszegi Miklós, II. 387
Róna-Tas András, I. 115, II. 528
Rónay (Oexel) István, II. 47
Rónay Aladár ifj., I. 8, 363, 373, 381, 386, 387, 388, 390, 391, 421, 430, 438, 450, 456, 458, 459, 460, 476, 579, 624, II. 15, 45, 46, 54, 55, 56, 70, 75, 84, 229, 330, 361, 472, 486, 489, 496
Rónay Aladár, I. 259, 261, 262, 285, 291, 299, 300, 302, 303, 306, 307, 310, 322, 330, 331, II. 45, 52, 53, 65, 66, 69, 75, 80, 81, 83, 84, 85, 133, 356, 485, 488, 489, 490, 491, 529
Rónay Aladárné, I. 262, 322, 343, 345, 353, 327, 355
Rónay Alajos, I. 37, 278, 296, 300, 315, 318, II. 42, 43, 52, 83, 108, 125, 191, 250, 324, 354, 489

Rónay Amália Blaskovich Istvánné, II. 47
Rónay Béla, I. 94, 312, 343, 353, 396, II. 45, 46, 70, 75, 489
Rónay Béláné, I. 345, II. 261, 330
Rónay Borbála, II. 46, 128, 437
Rónay Borbála, II. 47
Rónay Cecilia, I. 8, II. 47, 103, 104, 326, 327, 355
Rónay család, I. 8, 13, 14, 15, 238, 260, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 280, 282, 289, 291, 295, 300, 301, 303, 306, 307, 308, 315, 316, 319, 322, 328, 329, 337, 377, 379, 386, 388, 391, 392, 394, 424, 438, 456, 464, II. 5, 6, 22, 42, 44, 47, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 66, 74, 79, 83, 85, 87, 89, 90, 102, 104, 107, 127, 130, 141, 189, 192, 193, 199, 201, 202, 206, 209, 239, 243, 248, 261, 328, 361, 436, 437, 446, 473, 489, 498, 523, 527
Rónay Dénes, I. 319, 336, 353, II. 38, 49, 51, 88, 103, 128
Rónay Desideria Croy-Dulmen Vilmosné, II. 47
Rónay Dezső, I. 323, II. 245
Rónay Dóra, II. 47, 48, 57327, 355
Rónay Elemér, I. 15, 308, 318, II. 5, 7, 24, 29, 42, 43, 44, 71, 73, 74, 81, 83, 84, 87, 88, 93, 94, 97, 103, 108, 127, 317, 489, 527
Rónay Elemér, ifj., I. 15, II. 5, 42, 43, 44, 489, 527
Rónay Emil, I. 300, 302, 303, 306, 317, II. 34, 52, 87, 485
Rónay Emília, II. 47, 128, 437
Rónay Emilné, I. 259, 262, 303, 306, 322, 353, 392, II. 53
Rónay Endre, I. 282, 343, 345, 352, 353, 361, 386, 387, 388, 406, 408, II. 47, 54, 55, 89, 103, 261, 362, 366
Rónay Ernő, II. 43
Rónay Ernő, I. 8, 257, 261, 262, 267, 269, 275, 285, 296, 299, 300, 302, 303, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 314, 319, 320, 330, 386, 412, II. 47, 48, 49, 52, 53, 54, 66, 86, 87, 101, 102, 103, 105, 109, 116, 121, 132, 191, 199, 250, 254, 256, 270, 271, 323, 326, 327, 329, 355, 357, 361, 485, 489, 490
Rónay Erzsébet, II. 46
Rónay Eszter Ottilia, II. 44
Rónay Eszter, I. 15, II. 45, 46, 47, 70, 489
Rónay Eszter, I. 15, II. 44, 72
Rónay Ferenc, II. 42
Rónay György, II. 528
Rónay Gyula, I. 319, 352, 362, 363, 380, 386, 387, 388, 389, 436, 438, 458, II. 5, 38, 50, 53, 54, 57, 88, 103, 201, 359
Rónay Ilona Máriássy Béláné, II. 47
Rónay Imre, I. 9, 292, 308, 312, 337, 343, 352, 353, 361, 362, 363, 380, 386, 387, 388, 389, 391, 392, 393, 395, 396, 400, 406, 412, 423, 438, 453, 454, 456, 458, 474, II. 38, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 88, 120, 121, 329, 357, 359, 370, 485, 486, 491
Rónay István, I. 317, 318, 323, II. 43, 47, 128, 246, 437, 485
Rónay János ifj., II. 47, 48, 489
Rónay János, II. 47
Rónay János, II. 48
Rónay Jenő, I. 8, 257, 262, 279, 291, 292, 300, 303, 305, 306, 307, 311, 312, 319, 320, 322, 336, 341, 343, 345, 348, 353, 386, II. 5, 38, 39, 40, 41, 47, 50, 51, 52, 53, 57, 66, 83, 88, 92, 93, 95, 96, 103, 128, 132, 199, 254, 355, 357, 364, 365, 485, 489, 491, 528
Rónay József, I. 246, II. 80, 81
Rónay Judit, I. 317, II. 43, 485
Rónay Karolina Borseczky Sándorné, II. 47
Rónay Károly, II. 31, 34, 67
Rónay Lajos, I. 8, 256, 278, 299, II. 30, 34, 35, 36, 37, 47, 50, 69, 74, 80, 105, 197, 489
Rónay László, I. 256, 258, 261, 300, 302, 303, 310, 330, II. 42, 44, 52, 81
Rónay Lászlóné, I. 303, 306, II. 66
Rónay Leona, II. 128, 437
Rónay Magda, I. 319, 363, 380, 386, 387, 388, 390, 393, 396, 426, 438, 452, 453, 456, 457, 458, 474, II. 51, 53, 54, 55, 56, 57, 88, 89, 489
Rónay Magdolna Kövér Jánosné, II. 38, 47
Rónay Mária, I. 275, 363, 373, 381, 386, 387, 388, 456, 458, 459, 474, II. 46, 53, 54, 55, 56, 57, 229
Rónay Mária, Kövér Károlyné, II. 47
Rónay Márta, II. 45, 75
Rónay Mihály, I. 8, 259, 274, 275, 302, 303, 304, 309, 310, 317, II. 5, 28, 29, 30, 34, 37, 42, 44, 47, 52, 81, 83, 195, 489
Rónay Mihály, II. 42
Rónay Mihályné, I. 273, 274
Rónay Miklós, I. 319, II. 38, 52, 88, 128
Rónay Móric, I. 8, 246, 248, 277, 278, 296, 297, 303, 315, 316, 374, 464, II. 30, 31, 32, 33, 45, 69, 87, 95, 97, 489
Rónay Nina, I. 8, II. 65, 81, 82, 83
Rónay Pál, II. 43
Rónay Péter Tamás, II. 44
Rónay Péter, I. 15, II. 72
Rónay Rozália, II. 42
Rónay Sarolta, II. 103
Rónay Tamás Elemér, II. 44
Rónay Tamásné Kákóczky Ilona, I. 15, II. 44, 72, 108, 485, 486, 489, 490
Rónay Tibor, I. 8, 361, 363, 386, 387, 388, 391, 421, 438, 458, 459, 536, 579, II. 44, 46, 54, 55, 56, 65, 70, 79, 80, 81, 83, 85, 88, 89, 93, 94, 95, 126, 130, 361, 442
Rónay Tiborné, I. 456, 474
Rónay Vilma, I. 8, II. 103, 104
Rónay-Jenkings, Andrew, II. 46

Rósa Pál, I. 204
Rostás Jánosné, II. 348
Rosu, A. A., II. 528
Roth Antal, I. 261
Róth József, I. 225
Rothermere lord, I. 369
Rousseau, Maurice, I. 346
Rózsa (Susa) Pál, I. 205
Rozsán Tünde, II. 317
Rozsnyai János, I. 10
Rozsnyói Ágnes, II. 528
Rubinek Gyula, I. 304, II. 528
Rubinfalvi Eszter, I. 614
Ruck György, I. 451
Rudisch Erik, II. 312, 317, 395
Rudisch Erikné, II. 312, 317
Rudner Zita Edina, II. 529
Ruga nagyfejedelem, I. 62
Rusu Adrian-Andrei, II. 534
Ruszoly József, II. 528
Ruttai Gergelyné, I. 474
Ruzsa György, II. 528
Ruzsa Katalin, II. 23
Rübsam dr., II. 5

S

S. Bálint György, I. 363
S. János, I. 211
Saax János, II. 16
Sági Mihály, II. 258
Ságvári Endre, II. 381
Saitos Gyula, II. 407, 528
Sajtos Ferenc, I. 586, 587, II. 396
Sajtos György, I. 452, 466
Sákovits József, I. 476, II. 216
Salamon Ábrahám, I. 221
Salamon, I. 89, 126, 162
Saleccus, I. 129
Sámuel cár, 148
San Marco hercegnő, I. 380, 387
Sanai János, I. 210, 211
Sandhous, David, II. 47
Sandhous, Nicole, II. 47
Sandhous, Teodor, II. 47
Sándor Antal, I. 308, 456
Sándor Ferenc, I. 309
Sándor János, I. 487, 489, 490
Sándor Kálmán, II. 420
Sándor Mihály, I. 362, 451
Sándor Pál, I. 187
Sánta Sándor dr., I. 598
Sarja Mátyás, I. 211
Sarkadi Ernőné, I. 616
Sárkányi Mária, II. 473
Sárközi István, I. 599
Sarnyai József, I. 571, 599
Sarolta, I. 110, 111, 131, 134, 135, 136, 138, 141, 142, 143, II. 484, 530
Sarró Ferenc, I. 588, II. 488
Savoyai Jenő, I. 211
Scheiber Sándor, II. 415
Schiffer Franciska, II. 75
Schiffer Imre, I. 362, 390, 432, II. 84, 335
Schiffer Miksa, I. 330, 413, II. 45, 261
Schimpl Éva, I. 451
Schlik, I. 252
Schmerling, II. 32
Schmidt András, I. 323, 356
Schmidt István, I. 361, 451
Schmidt Mihályné, I. 339
Schmit András, I. 321
Schreiber Jakab dr., I. 262, 311, 336, 338, II. 329
Schulter Mária, II. 341
Schwarcz Lajos, II. 204
Schwarcz Rezső, I. 368, 440, II. 145, 213, 260, 263, 267, 268, 269, 272, 279, 369, 486, 493
Schwarczné Weiner Gizella, II. 263, 267
Schwarz Eberhardt, I. 296, 297
Sebők Mihály, I. 450, 454, 466, 476
Sedlmayer János, II. 528
Selley Ferenc, II. 528
Selmeczy Ambrus, I. 361, 409
Selmeczy Antal, I. 257, 262, 312, 322, 329, 353, 409, 410, 423, II. 116, 469
Selmeczy Ferenc, I. 409
Selmeczy János, I. 409, 410
Selmeczy József, I. 9, 41, 312, 329, 353, 362, 387, 406, 408, 409, 412, 431, II. 116, 117, 261, 361, 469, 486
Selmeczy Lajos, I. 409
Selmeczy Mariska, I. 409
Selmeczy Mihály, I. 409
Selmeczy Vilma, I. 409
Semsey András, II. 10
Senga Toru, II. 528
Serédi Jusztinián, II. 523
Sévity Vilmos, I. 588
Shvoy Kálmán, II. 528
Siegebert, I. 63
Siegfried, I. 116
Sigebertus Gemblacensis, I. 117
Siha Ádám, I. 262
Siha család, I. 308
Siha István, I. 308
Siha István, II. 476
Siha János, I. 326
Siha Mihály, I. 308, 466
Siha Miklós, I. 308, 312, 362, 363, 406, 411, II. 335
Siha Péter, II. 469, 476
Sík Sándor, II. 414
Siket István, I. 473
Siket Károly, I. 356, 361
Silber család, II. 20
Silber János, II. 18
Silber Magdolna, II. 18, 23

Simai Mihály, II. 387
Simeon cár, I. 117, 118, 127, 131, 137, 148
Simon András, I. 322
Simon Bálint, I. 321
Simon Béla, I. 322
Simon Borbála, II. 470, 496
Simon család, I. 320
Simon Emil ifj., I. 466
Simon Gergely, I. 326
Simon György, I. 323
Simon István, I. 261, 321
Simon István, I. 361
Simon János, I. 220, 223, 238, II. 16, 72
Simon János I. 262, 353
Simon János I. 321, 322, 323,
Simon János I. 456
Simon József, I. 443
Simon Lajos, I. 327
Simon Mihály, I. 223, 261, 278, II. 16, 72
Simon Mihály, I. 321, 323, II. 108, 246, 251
Simon Mihály, I. 362
Simon Mihály, I. 451, 454
Simon Miklós, I. 326
Simon Pál, I. 211
Simon Pálné özv., II. 195
Simon Péter, I. 222, II. 92
Simon Zoltán, II. 70, 71, 92, 94, 528, 529
Simon Zsigmond, I. 310, II. 251
Simon Zsuzsanna, II. 312
Simony János, I. 240
Simonyi Mihály, II. 194
Simor Gábor, II. 317
Sina báró, I. 295, 297
Sipos György, I. 8, 9, 623, II. 77, 99, 485, 490, 529
Sipos Gyula, I. 474
Sirokmán Sándor, I. 599
Skylitzes, Joannes, I. 119, 120, 122
Smaragdus mester, I. 170
Smidt József, I. 222
Smidt Pál, I. 220
Sóki G. Pál, II. 509
Solymosi László, II. 523
Somló Györgyné dr., II. 382
Somogyi Antal, I. 317
Somogyi Imre dr., II. 336
Somogyi Imre, I. 360
Somogyi István, I. 241
Somogyi János, I. 205, II. 484
Somogyi József, II. 529
Somogyi Lajos, I. 327
Somogyi Sándor, II. 521
Somogyi Tamás, II. 476
Somorjai Ferenc, II. 529
Sonkodi Sándor, II. 338
Soók József, II. 189
Soós Károly, I. 349
Sövényházi István, I. 188
Spatzek János, II. 18
Spitzer Lajos, I. 414, 432, II. 201
Spotsek János, I. 234
Stefanovits Mihály, I. 226
Steinbach Antal, II. 247, 255, 326, 327, 494
Steinlein, Karl Alexander, I. 213, II. 60, 138, 484, 489
Sterk János, II. 188
Stern Jakab, I. 310
Stern Móricz, I. 274
Stoll Béla, 405, 415, 420, 529
Strabon, I. 52
Stranszky Jánosné, II. 348
Strasser Alfréd, I. 386
Strubert Jakab dr., I. 406
Sulyok Dezső, I. 464
Sulyok Hedvig, II. 529
Sur, I. 124
Süliné Rácz Emőke, II. 359, 371, 402, 454, 455
Sümegi Pál, II. 514, 529
Sváby Frigyes, II. 529

Sz

Sz. Galántai Erzsébet, II. 502, 507, 534
Sz. Lukács Imre, II. 529
Sz. Szigethy Vilmos, II. 530
Szabados György, II. 531
Szabó Antal, II. 474, 500
Szabó Béla, I. 491
Szabó Ferenc, I. 327
Szabó Ferenc, II. 250
Szabó Ferenc, II. 307
Szabó Ferenc, II. 509
Szabó Ferentz, I. 220
Szabó Gyöngyi, II. 341, 377
Szabó Gyula, II. 515
Szabó Ignác, I. 599
Szabó Ilona, II. 216
Szabó István, I. 460, 461
Szabó István, II. 398
Szabó István, II. 465
Szabó János Győző, II. 529
Szabó János, I. 195, 214, 222
Szabó János, I. 221
Szabó János, I. 249
Szabó Jenő, II. 485, 487, 495
Szabó József, I. 222
Szabó József, I. 308
Szabó Lajos, II. 57
Szabó Lajosné, II. 57
Szabó László, II. 529
Szabó M. Magdolna, II. 216
Szabó Mária, II. 216, 273
Szabó Mária, II. 291, 292, 493
Szabó Pál, I. 426, II. 486
Szabó Roberta, II. 317
Szabó Sándor, I. 578
Szabó T. Attila, II. 529

Szabó Zsigmond, I. 362, 440, 449
Szabolcs vezér, II. 524
Szabolcsi Gábor, II. 414
Szabolcsi Miklós, II. 405, 408, 415, 419, 529
Szabóné Vígh Erzsébet, I. 609, 616, 621, II. 317
Szádeczky-Kardoss Samu, II. 529, 530
Szakács Béla Zsolt, II. 165, 530
Szakály Ferenc, II. 530
Szalkai Sándor, II. 228
Szalóky Sándor, I. 411
Szalontai Csaba, I. 48, II. 522, 535
Számvéber Norbert, II. 530
Szandits Sándor, II. 34
Szántai Pál, I. 327
Szántó Kovács János, I. 374, 479
Szapáry Gyula, II. 353
Szapolyai János, I. 192
Szappanos Béla, II. 435, 496
Szár Bálint, I. 211
Szász András, I. 220
Szász József dr., I. 387
Szathmáry Lajos, I. 360, 451, II. 340
Szathmáry Lajosné, II. 277, 279, 291, 293, 300, 312
Szathmáry Sámuel, I. 231, 234, II. 62, 64, 66, 67, 485
Szatmári Imre, II. 530
Szatmári József, I. 48
Szauer Ádám Ignác, II. 187, 240
Szavoyai Jenő, I. 209
Száz András, I. 323
Száz András, I. 344, 362, 452
Száz András, II. 393
Száz Ferenc, I. 449, 466
Száz György, I. 313, II. 473
Száz György, I. 451, 456, 490, 495
Száz János, I. 262, 322
Száz Lajos, I. 353
Száz Margit, I. 426, II. 486
Száz Mátyás, I. 262, 322, 353
Száz Mihály, I. 327
Száz Mihály, I. 361, 466
Száz Mihály, II. 372, 375, 376, 377
Szegfű László, I. 5, II. 165, 503, 506, 517, 518, 530, 531, 532
Szegvári Ernőné, I. 15, 599, 604, 621, 625, 626
Szegvári József, II. 393
Szegvári Márton, II. 90
Székely György, II. 506, 508, 530, 532
Székely János, I. 545
Székely Katalin, I. 327
Szekeres András, I. 261, 323
Szekeres Ferencné, 4II. 02
Szekeres István, I. 321
Szekeres István, I. 391, 504
Szekeres János, I. 344, 361, 362
Szekeres Lajos, I. 326
Szekeres Lajos, II. 365
Szekeres Mihály, I. 281, II. 476
Szekeres Péter, I. 313
Szelepcsényi György, I. 206
Szeles Antal, I. 449
Széll Ambrus, I. 499, 544, II. 378
Széll István, I. 466
Széll József, I. 413
Széll Mihály, I. 205
Széll Miklós, II. 532
Szemczédi Miska, I. 222
Szemere Bertalan, I. 246
Szemerédi András, I. 362, 363
Szemerédi Gergely, II. 476
Szemerédi Mátyás, II. 476
Szemerédy István, I. 387
Szemes István, I. 300, 301, 302, 303
Szemrédi András, I. 450
Szemrédi Antal, I. 456
Szemredi István, I. 321
Szénási Ferenc, II. 532
Szent Adalbert, I. 111, 138
Szent Ambrosius, I. 190
Szent Andronicus, I. 128, 129, 155
Szent Anna, II. 164, 174, 175, 176, 179, 195
Szent Antal, II. 198, 204, 357
Szent Demeter, I. 139, II. 188
Szent Erzsébet (Árpádházi), II. 174, 176, 178, 180, 181
Szent Ferenc, II. 198
Szent Gál, I. 180
Szent Gaugerius, I. 124
Szent Gellért, I. 91, 112, 132, 136, 139, 141, 143, 144, 145, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 182, 184, II. 145, 181, 184, 444, 484, 505, 527, 528, 530, 531
Szent Gergely, II. 170, 171, 491
Szent György, I. 139, 148, 156, 184, 208
Szent Gyula pápa, II. 201
Szent Hedvig, II. 174, 178
Szent Ilona, II. 194
Szent Imre herceg, I. 154, 157, 158, II. 205
Szent Iván, I. 11, 155, 184, 233
Szent István, I. 85, 90, 107, 110, 111, 112, 115, 116, 121, 125, 131, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 174, 182, 184, 190, 191, 257, 626, 631, II. 132, 163, 165, 176, 184, 188, 193, 197, 201, 207, 208, 420, 443, 484, 491, 492, 496, 499, 506, 508, 509, 510, 516, 517, 519, 520, 523, 525, 526, 527, 528, 530, 534, 535, 536
Szent Jakab, II. 193
Szent János (Keresztelő), I. 139, 154, 155, 377, 422, 423, II. 160, 166, 176, 184, 193, 194, 211, 219, 484
Szent János (Nepomuki), I. 9, 627, II. 194, 491, 492
Szent József, II. 194, 195, 201, 214, 222

Szent László, I. 79, 89, 90, 108, 116, 126, 158, 162, 163, 184. II. 519, 534, 536
Szent Lőrinc, I. 188
Szent Lukács, II. 176
Szent Margit (Aniochiai), II. 164, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 184, 491
Szent Márk, II. 180
Szent Márton, I. 140, 184, 193
Szent Máté, II. 174, 180
Szent Mátyás, II. 193
Szent Metód, I. 129, 155
Szent Mihály, I. 138, 180, 190, II. 191, 194
Szent Pál, I. 128, II. 174
Szent Péter, II. 466, 467
Szent Rókus, II. 194
Szent Rozália, II. 194
Szent Sebestyén, II. 194
Szent Tamás, I. 184
Szent Vendel, II. 188, 193, 194, 195
Szentesi Thornay István, I. 192
Szentiványi Gyula, II. 150
Szentiványi István, I. 23
Szentkereszty Lipót, II. 21, 22
Szentkláray Jenő, II. 135, 137, 139, 525, 532
Szentpéteri János, I. 362
Szentpéteri József, II. 499
Szentpétery Imre, II. 535
Szenttamási Zsongor Miklós, I. 206
Szenttamási Zsongor Zsigmond, I. 207
Szép Fülöp, II. 6
Szepesi András, I. 327
Szepesi Imre, I. 268
Szepesi László, I. 188
Széphegyi László, II. 63
Szeredi András dr., I. 553
Szerediné Varga Rozália, II. 432, 451, 456
Szerémi György, I. 192, 193, II. 532
Szerviczky Márk, II. 10, 14
Szervó Fülöp, II. 258, 259, 260, 261
Szigethy Gábor, II. 532
Szigeti György, II. 296
Szigeti János dr., I. 513
Szigeti János, II. 501
Szigeti Lajos, I. 328
Szigyártó Albert, I. 309
Sziklai Károly dr., I. 310
Sziklai Károlyné dr., II. 324, 354
Szikora család, II. 476
Szikora János, II. 476, 477
Szikora Károly, I. 9, 503, II. 153, 155, 214, 216, 217, 223, 224, 234, 278, 294, 445
Szilágyi Antal, I. 324
Szilágyi Dezső dr., I. 599, 601, 616, 621
Szilágyi Ferenc, I. 238
Szilágyi Imre, II. 486
Szilágyi Pál, I. 261, 262, 321, 323
Szilágyi-Stand Pál, I. 438
Szilber Rezső, I. 309
Szilvási Júlia, II. 279
Szilvásy Ferenc, I. 360, 464
Szinvay Lázár, II. 532
Szirbek Samu, I. 321
Szirbik Imre, I. 621
Szirbik Imre, II. 89, 400
Szirbik Miklós, I. 13, 31, 227, II. 138, 532
Szirbik Sándor, I. 275, 362, 363, 388, 393, 457, 458, 474, II. 228
Szivák Judit, II. 532
Szivessy Lehel dr., I. 309
Szlávy Pál, II. 10
Szlobodszkij, II. 381
Szmekál Teréz, II. 251
Szmolenszky József dr., I. 352, 355
Szmolenszky László dr., I. 359, 368, II. 336
Szokoli Mehmed, I. 194
Szombathy Viktor, II. 525
Szovárd vezér, 134
Szőcs Péter Levente, II. 534
Szőke (Zeoke) János, I. 204
Szőke Béla, II. 532
Szőke János, I. 205
Szöllősy István, II. 13
Szőllősy Lajos, I. 246
Szőlősi János, I. 222
Szőnyi Magdolna dr., I. 542
Szőnyi Ottó, II. 532
Sztálin, I. 464, 467, 468, 469, 482, 485, 486, II. 283, 287, 341
Sztehló Ottó, II. 142, 143, 144, 145, 148
Szterényi József, I. 314
Sztojkov Rankó, I. 352
Szuna, II. Fülöp fia, I. 171
Szurkovics Miklós, II. 10
Szurmay Sándor, I. 329
Szűcs András, I. 313, 466
Szűcs Árpád, I. 91
Szűcs család, I. 262
Szűcs Ferenc, I. 456
Szűcs Gergely, I. 361, 466
Szűcs Gergelyné özv., I. 474
Szűcs Illés, I. 262, 322, 329, 353, 361, 411
Szűcs Imre, I. 504
Szűcs Imre, I. 599
Szűcs Imre, II. 359, 360
Szűcs István, I. 456, 486, 499, 500
Szűcs Istvánné, II. 237
Szűcs János, I. 197
Szűcs János, I. 262
Szűcs János, I. 327
Szűcs János, I. 363, 452, 469, 473
Szűcs József, I. 262
Szűcs József, I. 327, 456
Szűcs Károly, I. 362
Szűcs Lőrinc, I. 223, II. 16, 72
Szűcs Mária, II. 216
Szűcs Pál, I. 327

Szűcs Vilmos, II. 368
Szüri mester, I. 195
Szűts András, I. 322
Szűts család, I. 320
Szűts Fülöp, I. 220
Szűts György, I. 220, 221
Szűts István, I. 323, 324
Szűts János, I. 261, 321
Szűts József, I. 220, 322
Szűts Mátyás, I. 220
Szűts Pál, I. 321
Szvák Gyula, II. 532
Szvatopluk, I. 113
Szvjatoszláv, I. 130, 132

T

T. Kiss Tamás, II. 533
Táborosi Mátyás, I. 327
Tacitus, I. 54
Takács György, I. 476, 477
Takács Józsefné, II. 463
Takács Lajos, II. 145 533
Takáts Endre, II. 533
Taksony, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 131, 133
Tallián Béla, II. 38
Talpai György, I. 326
Talpai Mátyás, I. 323
Tamás ispán, I. 171, 172, 173, 174, 175, 176
Tamás váci püspök, I. 174, 175
Tamás, Bogyiszló fia, I. 171
Táncsics Mihály, I. 374, 464
Tápai Géza, I. 466
Tápai István, I. 361, 362
Tápai József, I. 241
Tapkova-Zaimova, V., II.533
Tari János, I. 411
Tarnai Mihály, I. 474
Tarnay Ivor, I. 368
Tarnay Mihály, I. 363, 392, 396
Tatár András, II. 20
Tátrai Zsuzsanna, II. 533
Teklits István, II. 127, 151
Teklits Péter, I. 223, II. 15, 16, 17, 22, 23, 24, 72, 73, 74, 127
Telbisz György, I. 309
Telegdi Ambrus, I. 194, 195
Telegdi András, I. 190
Telegdi Balázs, I. 203
Telegdi család, I. 5, 170, 171, 180, 188, 189, 190, 192, 193, 196, 202, II. 58, 60, 179, 181, 484
Telegdi Csanád, I. 177, 178, 179, 190, 201, II. 58
Telegdi Ferenc, I. 196
Telegdi Gábor, I. 191
Telegdi Gáspár, I. 195, 196, 202, II. 484
Telegdi György, I. 195
Telegdi István, I. 190, 191, 196, II. 136
Telegdi Katalin, I. 194
Telegdi Kelemen, II. 58
Telegdi László, I. 192, 195, 203
Telegdi Lőrinc, 194
Telegdi Mihály, I. 196, 201, 202, 203
Telegdi Miklós, I. 187, 192, 194, 196, 202
Telegdi Tamás, I. 179, 180, 181, 192, 58, 174, 175, 181, 182
Telki Ferenc, I. 240
Temesvári Pelbárt, I. 116
Temesvári Vilmos, I. 362, 363, 423, 440, 474, II. 266, 267
Temesy Béla dr. I. 435
Tenczel Árpád, I. 491
Teodor, Bogyiszló fia, I. 171
Tepcsiov László, II. 276
Terdzsüman, Mahmud, I. 144, 147, 157
Terhes Józsefné, I. 609
Terkovics Rozál, I. 326
Ternai Ilona, II. 271, 274, 276, 279, 283, 374, 493
Tervel kán, I. 117, 148
Tésla József, I. 222
Teszler András, I. 322
Tétény, I. 110, 115, 121
Tézsla András, I. 262, 353
Tézsla György, I. 461, 490
Tézsla József, I. 323, II. 470, 496
Tézsla József, I. 326
Tézsla József, II. 415
Tézsla Pál, I. 361
Thallóczy Lajos, II. 533
Thelegdy Gáspár, I. 195
Theodoricus Engelhusius, I. 116
Theophanes I. 118, 119, 126, 128
Theophylaktos, I. 122, 139
Thietmar püspök, I. 141, 142, 146
Thomas, Charles H., I. 604
Thomassi Gábor, I. 207
Thonuzoba, I. 112, 154, 159, II. 530
Thoroczkay Gábor, II. 511, 533
Thot Imre, I. 220
Thököly Imre, I. 209
Thurn und Taxis család, II: 5
Tildy Zoltán, I. 461, 462, 464, 479
Tilger Ferenc, I. 437
Tili Böske, II: 411
Tillger Béla dr., II. 336
Tillinkó Pálné, II. 291
Tillschneider Lajos, I. 262, 322
Tillschneider Vilmos, I. 311, 353, 361, 409, II. 255, 361, 486
Timkó Imre, II. 533
Tisza István, I. 374
Tisza István, II. 533
Tisza Kálmán, I. 273, II. 48, 353
Tiszai János, II. 23
Tito, I. 467, 484
Tivadar, Bogyiszló fia, I. 171
Todt Jakab, II. 240
Tokai Ferencné, II. 348

Tokai Sándorné, II. 462, 463
Tolnai Gábor, II. 414
Tomiszláv, I. 137
Tomka Péter, II. 502
Tompos Erzsébet, II. 169, 170, 172, 533
Tonelli Sándor, II 530
Tornyai Gyula, II. 369, 485
Tót Illés, I. 211
Tót István, I. 197
Tót Lukács, I. 195, 197
Tót Márton, I. 195
Tóth Ágnes, II. 502, 533, 534
Tóth Aladár dr., I. 457, 458
Tóth András, I. 323
Tóth Antal, I. 261, 329, II. 246
Tóth Antal, II. 196
Tóth Antal, I. 327
Tóth Arisztid, I. 363
Tóth Ede, I. 313, 319
Tóth Ernő, II. 534
Tóth Erzsébet, II. 216
Tóth Éva, II. 216
Tóth Ferenc, I. 345
Tóth Ferenc, II. 393
Tóth Ferenc dr., I. 10, II. 64, 68, 85, 87, 88, 93, 94, 95, 97, 103, 122, 169, 405, 407, 509, 529, 533, 534
Tóth Ferencné, I. 387
Tóth Imre, I. 222, II. 476
Tóth István, I. 327
Tóth Jakab, I. 222
Tóth János, I. 362
Tóth János, I. 466
Tóth Jánosné Hódi Mariska, II. 279
Tóth Jánosné, I. 339
Tóth Jenő, I. 450
Tóth József, I. 322
Tóth József, I. 466
Tóth Józsefné, II. 349
Tóth Julianna, I. 339
Tóth Mária, II. 338
Tóth Mihály, I. 327
Tóth Mihály, I. 339, 498
Tóth Mihályné, I. 586
Tóth Pál, I. 466
Tóth Pál, II. 273
Tóth Pál, II. 277
Tóth Rozália, II. 248
Tóth Sándor László, II. 533, 534
Tóth Sándor, I. 322
Tóth Sándor, I. 326
Tóth Sándor, II. 151, 171, 172, 534
Tóth Sándor, II. 522
Tóth Vilmos, II. 34
Tóthné Tombácz Gabriella, II. 317
Tömpösi család, I. 171
Török Bálint, I. 205
Török Dezsőné, II. 340
Török Gyula, I. 64, II. 534
Török Irén, I. 474, II. 534
Török János, I. 238
Török János, II. 375
Török József, II. 88, 89, 93, 94, 95, 534
Török Lajos, I. 469
Tőzsér Károly, I. 392, 406, 407, 410, II. 361
Tőzsér Lajos, I. 362, 363, 388, 392
Traianus, I. 54
Trausch András, I. 313
Trausch Miklós, I. 396, II. 468
Triszt Antal, I. 211
Trogmayer Ottó, I. 51, 59, 82, 95, 96, II. 534
Trugly Sándor, II. 534
Tsettey (Csejtey?) Ferenc, I. 223 II. 16, 72
Tubero Ludovicus, II. 534
Turbuly Éva, II. 502
Túri család, I. 271
Túri István, I. 271
Turi Kálmán, II. 381
Türk Attila, I. 57, 90, 93, II. 518
Tycomil, I. 127
Tzimiskes, Joannes, I. 134, 139

U, Ú

Udvardy József dr., II. 224, 492
Udvarnoki András, I. 211
Ughy István, II. 511
Ugod, Tamás fia, I. 171
Ugrik Josef, I. 321
Ugrik József, I. 268, 269
Uhrman Iván, II. 534, 535
Újvári Erzsébet, I. 238
Újvári Gergely, I. 262, 322, 353
Ulema pasa, I. 194
Ungvári István, I. 327
Ungvári Miklós, II. 273
Ungváry Jenő, II. 535
Unterberger Jakab, II. 187
Unyi Athanáz, II. 202
Uracs család, II. 400
Uracs Ildikó, II. 392
Urbán István, II. 256, 468
Urbán Iván, I. 457, II. 51, 89
Urbán Jánosné, I. 460
Urbán József, I. 450, 451, 456, 495
Urbán József, I. 599, 609, II. 396
Urbán Péter I. 457, 458
Urbanits Mihály, I. 223, 240
Urbanovits János, I. 234, 235

Ü, Ű

Üllő, I. 128

V

V. Szabó Gábor, I. 51, II. 535

Váczy Péter, II. 535
Vaday Andrea, I. 54
Vágó Gábor, II. 214
Vajda Balázs, I. 197
Vajda György, I. 211
Vajda István, I. 211
Vajda József, I. 327
Vajdáné Bárdi Ilona, II. 317
Vajdics Péter, II. 263, 267
Vak Bottyán, I. 479
Vak Pál Miklós, I. 211
Valinka Tamás, I. 195
Valuch Tibor, II. 535
Vályi András, I. 34, 223, 242, II. 535
Vályi Katalin, I. 90, II. 535
Vanco, Martin, II. 535
Váradi János, I. 310
Várady László, I. 360, 367
Várady Mihály, II. 33
Varga Antal, II. 477
Varga Béla, I. 464
Varga család, II. 476, 477
Varga Edit, II. 317
Varga Ferenc, I. 361
Varga Illés, I. 326
Varga István, I. 362, 406, II. 336, 469
Varga István, I. 443
Varga István, II.477
Varga István, II. 479, 496
Varga Istvánné, I. 599
Varga Jakab, I. 211, 214
Varga János, I. 313
Varga János, II. 477
Varga József, I. 313, II. 470
Varga József, I. 322
Varga József, II. 477
Varga Józsefné, II. 463
Varga Katalin, II. 384
Varga Miklós, I. 211
Varga Pál, I. 197
Varga Sándor, I. 461, 469, 473, 482, 492, II. 371
Varga Sándorné dr., II. 291
Varga Zoltán, II. 368
Vargáné Bárdi Magdolna, II. 312
Vargay Ferencné dr., Mészáros Diana, II. 48
Vargha Gyula, II. 535
Vári Miklós, I. 594
Varkoch Tamás, I. 194
Várnai Zseni, II. 412
Vásári Miklós, I. 177
Vaskó Mária, I. 326
Vass Bálint, I. 581
Vass Mihály, I. 482, 499, 500, II. 391
Vastag György, I. 361
Vastagh Aladár, II. 291, 293
Vaszkó András, I. 240, II. 192
Vata fia Javas, I. 112, 163
Vay Miklós, I. 213
Vazul, I. 154, 160
Vecse, Kecele fia, I. 171
Vécsey Károly, I. 250
Vecsey Sándorné özv., II. 228
Végh Gyula, II. 535
Veinvich Hugó, II. 246
Vejteh, Tivadar fia, I. 171
Vejtehi család, I. 171
Velics Antal, II. 535
Vér György, I. 431
Vérbulcsú, I. 115, 116
Veréb János, II. 273
Veress D. Csaba, II. 535
Vermes Anna Oexel Károlyné, II. 30, 34
Vermes Béláné özv., I. 363
Vermes család, II. 113
Vermes Ella, I. 363
Vermes Ernő, II. 535
Vermes Júlia, II. 29
Vermes Kamilla, II. 44, 45
Veronika, II. 174, 177, 178, 180
Vertán Ilona Rónay Jánosné, II. 47
Vertán István, I. 262
Vertics József, II. 228, 271, II. 23, 187, 484, 485, 492
Vesmás Péter, I. 623, II. 77
Veszelik, R. A., II. 535
Vészi József, I. 386
Veszprémy László, I. 123, II. 535
Vezér Károly, II. 279, 289
Vezsenyi Mihály, I. 188
Vida Dienos, I. 197
Vida János, I. 211, 362
Vidács Mihály, II. 464
Vígh Antalné Liszits Vilma, II. 325
Vígh Antal, I. 248, II. 243, 325
Vígh Ferenc, I. 448
Vigh Zoltán, II. 508
Constantinos, I. 89
Vincze Ferenc, I. 448
Vincze Vilmos, II. 400
Vincze Vilmos, I. 609
Viola Bálint, I. 262, 281, 311, 312, 320, 322, 324, II. 329
Viola Ildikó, II. 317
Viola János, I. 327, 362
Virág Dimitre, I. 197
Virág Erzsébet, II. 329
Virág János, I. 222
Virág Mihály, I. 298, 327
Virág Zsolt, II. 83, 95, 103, 105, 108, II. 535
Virágh Ferenc, II. 535
Viseráczki Józsefné, II. 466
Višeslav-dinasztia, I. 128
Visy Zsolt, II. 529
Vitéz Boleszláv, I. 146
Vitomir, Maximcsev, I. 345, II. 258
Vitusz János, I. 327

Vízhányó Mátyásné, II. 317
Vízi István, I. 598
Vlad Dracul, I. 143
Vladislav, Ivan, I. 148
Vojnov, M., II. 533
Vorosilov, I. 479
Vörös Ferenc, I. 449, 453, 464
Vörös Gabriella, I. 55, 59, 60, 61, 82, 96, 98, 104, II. 516, 534, 535, 536
Vörös György, I. 466
Vörös Konrád, I. 123
Vörös Mihály, I. 220
Vukováry György, I. 434

W

Waffa ispán, I. 164, 170, 171, 172, 173, 174, 178
Walbrunn János György, II. 8
Walbrunn Margit, II. 8, 17, 127, 151
Waldapfel József, II. 405, 536
Wallner, Stephan, II. 138
Wambach Ferenc, I. 313
Wambach Márton, I. 313
Weidenfeld Gyula, I. 393
Weil Zsigmond, I. 386
Weinmann dr., I. 431
Weisenburger Sebestyén, II. 261, 262, 263, 265, 329, 360
Weislak János, II. 71
Weisz Boglárka, II. 533, 536
Wenzel Gusztáv, II. 499
Werbőczi István, I. 201
Wesselényi Ferenc, I. 205, 210
Wettstein János, I. 15, II. 485, 489
Wildmann Magdolna, II. 8
Wilhelm György, I. 418
Wilson, Woodrow I. 335
Wilszky Lujza, II. 333
Wimmer Fülöp, I. 386
Wippler, A., II. 489
Witting, Johann dr., II. 5
Wolf Anna, Némedy Sándorné II. 335, 336, 338
Wolf Mária, II. 518, 530, 536
Wolfardt György, II. 10

X

XII. Benedek pápa, II. 136
XII. János pápa, I. 128
XII. Lajos, II. 529
XXII. János pápa, I. 177, II. 136

Z

Zachar Gyula, II. 152
Zacheus püspök, I. 129
Zádor Mihály, II. 536
Zákány István, I. 193
Zámbó Gizella, II. 291
Zányi Andor, II. 275, 276
Zatykó János, II. 216
Zatykó Rita, II. 536
Zavicza László, I. 313
Závodszky Levente, II. 536
Zeitler Gusztáv, I. 458
Zelenka, Ludvig, I. 232, II. 485
Zente Ferenc, I. 188
Zeyk Károly, I. 315
Zichy család, II. 536
Zielbauer György, II. 536
Zielinszky Szilárd, I. 280
Zimonyi István, II. 536
Zobay Ferenc, I. 352
Zohán János, I. 234
Zokoly Nándor, I. 188
Zokoly Péter, I. 204
Zollner Dezső, I. 313, II. 201
Zolnay László, II. 536
Zolta, I. 120, 143
Zólyomi György, I. 205
Zombor gyula, I. 5, 109, 110, 111, 112, 113, 121, 122, 123, 137, 138, II. 160, 484
Zombori Erzsébet, II. 279, 291
Zombori István, II. 509, 522, 536
Zombori János, I. 189, 474
Zombori Lippay György, I. 206
Zombori Péter, I. 460
Zombori Sándor, II. 393
Zöld János, I. 466
Zubán Antal, I. 363
Zubán család, II. 129
Zubán György, I. 269, II. 273
Zubán Györgyné, II. 327, 355
Zubán Imre, I. 329
Zubán István, I. 262, 310, 322, 330, 353, 361, II. 129, 468
Zubán János, I. 220, 222, 223, 238, 240, II. 16, 72,
Zubán Magdolna, II. 269, 271, 536
Zubán Mihály, I. 310, II. 129
Zubán Mihály, I. 338, 348, II. 360, 485
Zubán Péter, I. 323, II. 246
Zubán Veron, II. 324, 354
Zubán Zoltán, I. 599, 609, 616

Zs

Zsengellér József, II. 519
Zsilinszky Mihály, II. 536
Zsilkó József, I. 431
Zsiross Lajos, II. 48
Zsivora György, I. 276
Zsolnay Zsigmond, II. 14